

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום

עיר בסביבה מדברית :
היבטים גיאוגרפיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים

חיבור לשם קבלת התואר : דוקטור לפילוסופיה

מאת
יפעת טהרני

בהנחיית פרופ' נדב נאמן ופרופ' ישראל פינקלשטיין

כרך א' : טקסט

מוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

פברואר 2010

ARC
86

אוניברסיטת תל-אביב
ספרייה
המכון לארכיוולוגיה
1370
677
11-113

2268503

1

לאמי ולאבי באהבה אין קץ

לסיפויית רכאכין

במלכה / גמייכה

יפעת. 6.

"תשבורת חרסים שברי עולם מודבר!
כיצד שרדו? ... לאן הם ומנין?
מאיזה גחו מרחקי מדבר?
מי הותירם לדאבון עיניים? ..."

(אלכסנדר פן, מכתב אל אישה, 1956)

ראשית דבר

המסע שלי אל מחוזות ספר המדבר, שתוצאותיו מוצגות בעבודה זו, היה כרוך בעניין ובסקרנות והובילה אליו דרך ששלובים בה קושי ומאמץ אך גם יופי רב וגילויים חדשים. אך מובן הוא שלא הייתי לבד בדרכי זו ולפיכך ברצוני להודות לכל הדמויות שנטלו חלק ושלייוני במסעי זה.

למוריי ורבותיי פרופי נדב נאמן ופרופי ישראל פינקלשטיין, על האמון הרב, האתגר הגדול, החינוך הקפדן ששלובים בו חינוך וקריצה. על המשך הארוך, על יופיו של התהליך, ועל הגישה המשלבת מגוון מקורות ורואה את הארכיאולוגיה בהקשרה הרחב. על הדיאלוג הער שהתקיים בינינו לבין עצמנו ועל ההגנה התמידיית מבחוץ.

לד"ר אברהם בירן ז"ל, חופר תל ערוער ומנהל בית הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק בהיברו יוניון קולג' בירושלים, על שהפקיד בידיי אתר מדברי קסום, עם כל הגיגיו, על הקרדיט הגדול ועל התמיכה ברוח ובחומר. ד"ר בירן הוא גם האחראי לכל צילומי השטח המופיעים בכרך האיורים ועל כך שלוחות תודות רבות.

לד"ר דוד אילן, מנהלו הנוכחי של בית הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק, על התמיכה, על החברות ועל העידוד, על מדיניות הדלת הפתוחה, השיחות המעניינות ועצות הזהב, על הליווי התמידי ועל התקווה, על החינוך הנצחי, על סבלנות אין קץ ועל ההכרה העמוקה עם המחקר ועם התהליך.

לצוות בית הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק ולהנהלת ההיברו יוניון קולג' בירושלים, שהיה לי לבית שני. ללבנה צפניה, על הדאגה התמידיית ועל הליווי המסור, על הנכונות לסייע בכל עת. לנילי כהן על הרפאות. לנגה זאבי על ציור ממצאים שיש בו נשמה גדולה, על הנכונות להושיט יד ועל כל מה שמעבר. לדב פורוצקי ולגילה קוק על התכניות, על הדיונים הארוכים, על העצות המועילות ועל המאמץ לשחזר חפירה ישנה. לזאב רדובן ולאסף פרץ על צילומי הממצא. לרחל בן דב על הנכונות לסייע ולייעץ. לצוות החוקרים, תורמי הפרקים השונים בדו"ח ערוער. למארק איסרליס, לדניאלה בר-יוסף, לדן ברי"ג ז"ל, לפרנסואה ברון, ליובל גורן, לאיתמר טקסל, להדס מוטרו, ליוסף נוה, לנילי פוקס, לאיתמר פרת, לאוטמר קיל ולדני רוזנברג, שלוחה תודה גדולה. לד"ר נורמה פרנקלין ולמירנה פולק שלעולם מושיטות יד מסייעות.

לספריית המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ולספרייה על שם אברמוב בהיברו יוניון קולג', ירושלים על שעות עבודה רבות ועל הנכונות לבוא לקראת. לצוות סיפריית החוג לאנתרופולוגיה באוניברסיטת קיימברידג' ולמחלקה המסופוטמית במוזיאון הבריטי שקיבלוני במאור פנים וסייעו לי בהרחבת ידיעותיי. למזכירות בית הספר למדעי היהדות על שם חיים רוזנברג באוניברסיטת תל-אביב, בזכות הליווי המסור, התמיכה ואורך הרוח.

מחקר זה התאפשר הודות לתמיכתן של מספר קרנות ואף להן שלוחה תודה גדולה. מלגת וייט-לוי לפרסומים ארכיאולוגיים – אוניברסיטת הרווארד, מלגת עמיתי בירן, בית הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק בהיברו יוניון קולג', מלגת חקר ישראל הקדום לדוקטורנטים מצטיינים – החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב וקרן המלגות לזכרם של שלמה גלאס ופני בלבן.

למשפחתי, לאבי, לאימי ולאחיי שלעולם יהיו שם עבורי, נכונים לסייע ומהווים את הבסיס לאהבת הארץ ואנשיה – בעבר ובהווה. לחברי הטוב, ערן אריה שתמיד נכון להקשיב, ליעץ, להושיט יד, להתווכח, לשלוח יד מנחמת. למיכל חלד ולגרנית שטוקמן שהן הרוח במפרשיי. לדוד סוסלי, על שאיפשר לי תמיד להיות מי שאני, ולחניכי שבט איתן שלימדוני רב-תרבותיות הלכה למעשה ושהחיים חזקים יותר מכל דבר אחר.

תודה,

יפעת טהרני

תל אביב, פברואר 2010

תוכן העניינים

א'	רשימת טבלאות
ג'	תקציר
1	הקדמה
1	א. הצגת הבעיה
2	ב. רקע תיאורטי
2	1. כללי: תיאוריית 'המשך הארוך'
4	2. השפעת 'המשך הארוך' על המחקר הארכיאולוגי
5	3. הספר הדרומי של ארץ-ישראל
5	4. ערים בסביבה מדברית
7	ג. כיצד מגדירים 'עיר בסביבה מדברית'?
8	ד. מטרות המחקר, הנחות ומתודולוגיה
11	ה. מקורות לחקר העיר המדברית
11	1. נתונים ארכיאולוגיים
11	2. נתונים סביבתיים
11	3. מקורות אתנוגרפיים
12	4. מקורות היסטוריים
	חלק א':
13	רקע גיאוגרפי-יישובי
13	א. דרום ארץ-ישראל: הגדרה גיאוגרפית?
14	1. אקלים כמניע שינוי תרבותי
17	ב. אקולוגיה תרבותית בספר הדרומי של ארץ-ישראל
17	1. מקורות מים
17	2. חקלאות
18	3. משק החי
20	4. חומרי בנייה
	חלק ב':
22	הספר הדרומי של ארץ-ישראל: היסטוריה יישובית
23	א. תקופת הברונזה הקדומה ב'
24	ב. תקופת הברזל 2
26	1. תקופת הברזל 2 א'
28	2. תקופת הברזל 2 ב'-ג'
32	ג. התקופה הרומית-ביזנטית

חלק ג':

ערי הספר הדרומי של ארץ-ישראל במקורות ההיסטוריים

37

א. תקופת הברזל 2

37

1. תקופת הברזל 2 א'

37

1.1 המצב היישובי בנגב ערב מסע שישק

37

1.2 מטרת המסע המצרי לאזור הנגב

38

2. תקופת הברזל 2 ב'-ג'

39

2.1 ערי הנגב כגבול הארץ הנושבת

39

2.2 השלטון ומנהל הערים בנגב

41

2.3 המנהל בתל באר שבע

41

2.4 חיילים ונושאי משרות בחיי העיר

42

2.5 ערי הנגב והקשר עם המצודות בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל

43

2.6 החברה העירונית בנגב

45

ב. התקופה הרומית-ביזנטית

50

1. השלטון ומנהל הערים בנגב

50

2. החברה העירונית בנגב

52

חלק ד':

מקרה מבחן מפורט: תל ערוער – עיר מדברית מתקופת הברזל 2 ב'-ג'

55

א. הקדמה

55

1. רקע סביבתי

55

2. המורפולוגיה של התל

55

3. גילוי האתר וזיהויו

56

4. ערוער במקורות ההיסטוריים

56

ב. תולדות החפירה

57

1. המשלחת

57

2. שטחי החפירה

58

3. מטרות המחקר ומתודולוגיה

58

ג. תל ערוער: כרונולוגיה וסטרטיגרפיה

60

ד. ממצאי החפירה:

ארכיטקטורה וסטרטיגרפיה של העיר הפנימית

61

1. שטח B

61

2. שטח B מערב

71

3. שטח B צפון

75

4. שטח H

77

85	.5 שטח Y
88	ה. ארכיטקטורה וסטריגרפיה של העיר החיצונית
88	.1 שטח D
88	1.1 שטח D מערב
96	1.2 שטח D מזרח
100	1.3 שער העיר בתקופת הברזל 2 ב'ג'
101	1.4 הפודיום : סטריגרפיה וכרונולוגיה
106	.2 שטח A
115	.3 שטח C
117	ו. הקרמיקה מתקופת הברזל 2 ב'ג'
118	.1 שיטת המחקר
118	1.1 תהליך עיבוד הקרמיקה
118	1.2 רישום ממוחשב
126	1.3 דיון משווה
127	1.4 ניתוח כמותי
134	1.5 ניתוח מרחבי ושחזור אזורי פעילות
135	.2 טיפולוגיה של כלי חרס מתקופת הברזל 2 ב'ג'
178	.3 סימנים על כלים
180	.4 ניתוח מרחבי ושחזור אזורי פעילות
181	4.1 שכבה IV
182	4.2 שכבה III
184	4.3 שכבה IIa
187	4.4 שכבה IIb
188	4.5 מקרה מבחן מיוחד : ח'אן שיירות – מבנה A1/1
202	ז. הממצאים מן התפירה
202	.1 צלמיות חרס
202	1.1 צלמיות אנתרופומורפיות
203	1.2 צלמיות זואומורפיות
204	1.3 פיות זואומורפיות
204	.2 מזבחוני אבן
205	.3 משקולות אבן
207	.4 משקולות נול ומשקולות תלויות
208	.5 פלכי טווייה
208	.6 חרוזים ותליון אבן
209	.7 לוח משחק חרות מאבן
210	.8 צלמית אבן גיר

211	9. הממצא הכתוב
211	9.1 כתובות עבריות
215	9.2 כתובת אדומית
215	9.3 חותם אדומי
216	9.4 כתובות דרום-ערביות
218	10. כלי אבן
220	11. כלי מתכת
220	11.1 כלי ברזל
222	11.2 כלי ברונזה
223	11.3 שונות
223	11.4 דיון
228	12. כלי עצם
230	12.1 מריות עצם
230	12.2 מגוון כלי עצם
232	13. לוחית עצם נושאת כותרת פרוטו-איאולית
232	14. חותמות וטביעות חותם לא כתובים
233	14.1 חותם
233	14.2 טביעות חותם
236	15. שבר כלי זכוכית אשורית
237	16. שונות
237	16.1 רעשני חרס
239	16.2 מכסים
240	16.3 משקולת חרס
241	16.4 כפתורים
241	16.5 פקק חרס
242	16.6 חפץ עשוי חרס
242	17. ממצא ארכיאוזואולוגי
242	17.1 ייצוג המינים במכלול
243	17.2 פרופיל הגילאים
243	17.3 סימני חיתוך ושריפה
243	17.4 דיון
246	18. קונכיות
247	ח. רוח החומר: על קרמיקה אדומית ותודעה חברתית
247	1. תולדות המחקר
249	2. קרמיקה אדומית מעוטרת: לקראת הגדרה
250	3. מכלול הכלים האדומי באתרי ארץ-ישראל
251	4. תפוצת הכלים האדומיים המעוטרים באתרים בדרום ארץ-ישראל
251	5. קרמיקה אדומית מעוטרת מתל ערוער

- 253 6. מיקום כלים אדומיים מעוטרים במרחב העירוני
- 254 7. כלים אדומיים מעוטרים מתל ערוער – ההיבט הכרונולוגי
- 257 8. קרמיקה מעוטרת באזורי ספר : מבט אנתרופולוגי
- 260 9. לשאלת המשמעות התרבותית של הקרמיקה האדומית המעוטרת
- 262 10. ניתוח כמותי של קרמיקה אדומית מעוטרת מתל ערוער
- 264 ט. תל ערוער בתקופת הברזל 2 ב'-ג' : מסקנות
- 265 1. תל ערוער במאה השמינית לפנה"ס (שכבות III-IV)
- 268 2. תל ערוער במאה השביעית לפנה"ס (שכבות IIb-IIa)
- 270 3. אחרית דבר : ראשית המאה השישית לפנה"ס

חלק ה' :

- 272 **מקרי מבחן נוספים : ערים מדבריות בספר הדרומי של ארץ-ישראל**
- 272 א. תקופת הברונזה הקדומה ב' : תל ערד (שכבה II)
- 272 1. ארכיטקטורה : תוואי היישוב
- 274 2. תרבות חומרית
- 277 3. מערך כלכלי חברתי
- 280 4. דגם היישוב : אתרים נוספים וסקרים
- 283 ב. תקופת הברזל 2 א' : תל משוש (שכבה II)
- 283 1. ארכיטקטורה : תוואי היישוב
- 284 2. תרבות חומרית
- 285 3. מערך כלכלי חברתי
- 289 4. דגם היישוב : אתרים נוספים וסקרים
- 291 ג. התקופה הביזנטית : שבטה
- 291 1. ארכיטקטורה : תוואי היישוב
- 294 2. מערך כלכלי חברתי
- 296 3. דגם היישוב : אתרים נוספים וסקרים

חלק ו' :

- 297 **מודל מוצע לעיר בסביבה מדברית**
- 298 א. היבטים סביבתיים של עיר בסביבה מדברית
- 298 1. מורפולוגיה אורבנית : מאפיינים ארכיטקטוניים וצורת העיר המדברית
2. תיאנים ושכונות מתוך לחומה בערי סחר מדבריות : המרחב האורבני באור סוציו-פוליטי
- 300 פוליטי
- 301 2.1 שכונות חיצוניות ותיאוריית "הארכיטקטורה לעניים"
- 304 2.2 שכונות חיצוניות בנגב
- 306 2.3 זרים במדבר או חלק מהקהילה האורבנית?
- 309 3. הפריפריה של העיר המדברית
- 310 3.1 הקשר בין גבולות העיר המדברית והשבט

- 313 ב. היבטים כלכליים בהתפתחותה של עיר בסביבה מדברית
- 313 1. משאבים כלכליים והשפעתם על תהליך העיור
- 316 2. המערך הכלכלי המאפיין עיר בסביבה מדברית
- 320 ג. קווים סוציו-פוליטיים לדמותה של עיר בסביבה מדברית
- 320 1. הרכבה חברתית של אוכלוסיית העיר המדברית
- 320 1.1 רב תרבותיות מהי?
- 322 1.2 ערי ספר המדבר בעין העדשה הרב תרבותית
- 323 2. פוליטיקה, כח וערים בסביבה מדברית
- 323 2.1 רקע היסטורי לשלום האשורי
- 324 2.2 אסטרטגיית השליטה האשורית בספר הדרום-מערבי
- 327 2.3 דיון תרבותי משווה
- 330 2.4 בחזרה לתקופת הברזל 2 ב'ג': אליטות מקומיות בשירות ההגמוניה האימפריאלית
- 332 3. בין הפנים והחוץ: התודעה החברתית של יושבי הערים בספר המדבר
- 334 3.1 כיצד שמרו תושבי ספר המדבר על זהותם האתנית?

אפילוג:

- 337 עיר מדברית מהי?

נספח:

- 339 העיר באר-שבע בתקופה העות'מנית
- 339 א. עיר חדשה כמה במדבר
- 341 ב. תוואי העיר
- 342 ג. מנהל העיר
- 343 ד. מרכז סחר מקומי
- 344 ה. החברה העירונית בבאר-שבע

- 346 רשימת הקיצורים לכתבי העת ולסדרות

- 348 ביבליוגרפיה

רשימת טבלאות

1. טבלה 1. תפוצת טביעות החותם מטיפוס 'למלך' באתרי בקעת באר-שבע
2. טבלה 2. תל ערוער - גודל שטחי החפירה
3. טבלה 3. תל ערוער- טבלת הכרונולוגיה והסטרטיגרפיה
4. טבלה 4. חרסים מכלל הלוקוסים ומלוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
5. טבלה 5. התפלגות טיפוסים קרמיים מלוקוסים נקיים לפי שטחים – כלים שלמים
6. טבלה 6. התפלגות טיפוסים קרמיים מלוקוסים נקיים לפי שטחים – שברים אינדיקטיביים
7. טבלה 7. התפלגות הקרמיקה מלוקוסים נקיים לפי שכבות – כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים
8. טבלה 8. התפלגות הטיפוסים הקרמיים לפי שכבות – כלים שלמים
9. טבלה 9. התפלגות הטיפוסים הקרמיים לפי שכבות – שברים אינדיקטיביים
10. טבלה 10. כלל השברים מלוקוסים נקיים (קרמיקה מעוטרת ולא מעוטרת) ומתוכם קרמיקה מעוטרת (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
11. טבלה 11. קרמיקה מעוטרת מכלל הלוקוסים ומתוכם לוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
12. טבלה 12. קרמיקה מעוטרת מלוקוסים נקיים – שברים אינדיקטיביים וכלים שלמים
13. טבלה 13. התפלגות טיפוסים הקרמיקה המעוטרת מלוקוסים נקיים – כלים שלמים
14. טבלה 14. התפלגות טיפוסים הקרמיקה המעוטרת מלוקוסים נקיים – שברים אינדיקטיביים
15. טבלה 15. התפלגות קרמיקה אדומית מעוטרת לפי שכבות (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
16. טבלה 16. מספר הידיות והכלים המסומנים לפי שכבות (קדם ולאחר צריפה)
17. טבלה 17. תפוצת עצמות בעלי חיים מזוהות במבנה 1/D2
18. טבלה 18. תפוצת טיפוסים כלים במבנה 1/A1 (מבוסס על כלים שלמים)
19. טבלה 19. תפוצת ממצאים במבנה 1/A1
20. טבלה 20. תפוצת עצמות בעלי חיים במבנה 1/A1
21. טבלה 21. תפוצת צלמיות אנתרופומורפיות לפי שטח ולפי שכבה
22. טבלה 22. תפוצת צלמיות זואומורפיות לפי שטח ולפי שכבה
23. טבלה 23. תפוצת פיות זואומורפיות לפי שטח ולפי שכבה
24. טבלה 24. תפוצת משקולות אבן לפי שטח ולפי שכבה
25. טבלה 25. תפוצת משקולות נול לפי שטח ולפי שכבה
26. טבלה 26. תפוצת פלכי טוויה לפי שטח ולפי שכבה
27. טבלה 27. תפוצת טביעות 'למלך' מתל ערוער
28. טבלה 28. מכלול כלי האבן – חלוקה טיפולוגית
29. טבלה 29. כלי ברזל וסיגים משכבה IV

- טבלה 30. כלי ברזל וסיגים משכבה III
- טבלה 31. כלי ברזל וסיגים משכבה IIa
- טבלה 32. כלי ברזל וסיגים משכבה IIb
- טבלה 33. כלי ברונזה
- טבלה 34. חומרי מתכות שונים
- טבלה 35. תפוצת כלי ברזל לפי שטח ולפי שכבה
- טבלה 36. תפוצת טיפוסי כלי הברזל לפי שכבות
- טבלה 37. תפוצת סיגי ברזל לפי שטח ולפי שכבה
- טבלה 38. קטלוג מריות עצם
- טבלה 39. תפוצת מריות עצם לפי שטח ולפי שכבה
- טבלה 40. קטלוג כלי עצם
- טבלה 41. תפוצת טביעות החותם לפי שטח ולפי שכבה
- טבלה 42. תפוצת רעשני חרס לפי שכבה
- טבלה 43. קטלוג רעשני חרס
- טבלה 44. תפוצת מכסים מעובדים לפי שכבה
- טבלה 45. קטלוג מכסים מעובדים
- טבלה 46. קטלוג כפתורים
- טבלה 47. תפוצת קונכיות לפי שכבה
- טבלה 48. כלל הכלים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים), כלים אדומיים/אשוריים (מעוטרים ולא מעוטרים) ומתוכם כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים
- טבלה 49. כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים מכלל הלוקוסים (כולל לוקוסים מעורבים) ומתוכם לוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
- טבלה 50. כלים מעוטרים ומתוכם כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)
- טבלה 51. כלים אדומיים אשוריים מעוטרים – שברים אינדיקטיביים וכלים שלמים
- טבלה 52. טיפוסי כלים אדומיים מעוטרים – שברים אינדיקטיביים
- טבלה 53. טיפוסי כלים אדומיים מעוטרים – כלים שלמים
- טבלה 54. קרמיקה אדומית מעוטרת (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים) לפי שכבות

תקציר

המפגש בין האדם והמדבר מציג דיאלוג מתמשך הכרוך בפיתוחם של דפוסים תרבותיים והתנהגותיים ייחודיים מחד ובאימוץ דפוסים קיימים מאידך. האורבניזם המדברי בעת העתיקה הינה אחת התופעות המורכבות בהקשר זה, שכן מדובר בהתפתחותו של מוסד הרווח במרכזי כוח ושלטון באזור פריפריאלי המיושב בדרך כלל בדלילות ומאופיין בדפוסי קיום שונים ובתנאים סביבתיים קיצוניים.

בעשורים האחרונים התפרסמו מחקרים שמקורם בדיסציפלינות שונות: ארכיאולוגיה, ארכיטקטורה, אנתרופולוגיה, גיאוגרפיה והיסטוריה אשר דנו בתופעת הערים המדבריות. מחקרים אלה התמקדו בהיבטים מסוימים של נושא העיר המדברית ובתקופות מוגדרות. אך למרות שחוקרים הרבו לעסוק בהיבטים השונים של הנושא עדיין אין בנמצא מחקר רב-תחומי הקושר את ההיבטים הסביבתיים, ארכיטקטוניים, כלכליים וסוציו-פוליטיים של תופעת העיר המדברית על פני 'המשך הארוך'.

בקרב חוקרים שוררת אי הסכמה בנוגע לנסיבות ההיסטוריות שהביאו לצמיחת ערים באזורי ספר ומדבר והדעות נחלקות בין שתי הנחות דיכוטומיות: אחת התולה את התפתחות האורבניזם המדברי בקיומו של שלטון מרכזי חזק בעל אינטרסים פוליטיים וכלכליים באזורי הספר ושניה, לפיה קהילות הנוודים המקומיות בספר ובמדבר פיתחו את הצורות האורבניות בכוחות עצמן. מחקר זה מתמקד בארכיאולוגיה של ערים קדומות הממוקמות בספר המדבר. במסגרתו נעשה נסיון לשחזר את מערכת היחסים בין הגורמים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים שאפיינו את ערי ספר המדבר בארץ-ישראל בתקופה הקדם-תעשייתית ולבחון אותם לאורך ציר הזמן. לצורך זה נבחרו מספר אתרים, מתקופות שונות, הממוקמים בדרום ארץ-ישראל. לגבי כל אתר מוצג בסיס ארכיטקטוני-סטרטיגרפי ותרבותי-חומרי. הנתונים הארכיאולוגיים משולבים בענפי ידע קרובים (גיאוגרפיה, ארכיאולוגיה-בוטניקה, ארכיאולוגיה, אתנו-ארכיאולוגיה ואתנו-היסטוריה). המחקר העצמאי של היחסים בין ההיבטים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים של הערים המדבריות שם תופעה תרבותית זו בהקשר היסטורי ותרבותי ארוך-טווח ומאפשר השוואה עם מחקרים אודות אזורים אחרים, ועם תופעות אורבניות דומות. השילוב בין המקורות השונים מהווה את הבסיס לסניתזה בין הנתונים שנאספו ומאפשר לעמוד על מהות היחסים ביניהם. בהתבסס על התמונה המתקבלת מסקירת 'המשך הארוך' של ערי הנגב, מחקר זה מציע מודל המאפיין ערים בסביבה מדברית והמתייחס לגורמים שהשתנו בדמותה של העיר המדברית לאורך ציר הזמן לעומת גורמים שנשארו קבועים. במסגרת זו נידונים שלושה

היבטים עיקריים :

ראשית, ההיבטים הסוציו-אקונומיים של העיר המדברית כגון : מורפולוגיה אורבנית, יחסי העיר המדברית והשלטון המרכזי, הפריפריה (המערכת הסדנטרית) והשבט (המערכת הנומדית). בין היתר נבדקת שאלת התאמת הבניה באזורי ספר המדבר לאקלים המקומי אל מול בניה פרובינציאלית המחקה את הנעשה במרכזי האימפריות ושאינה מתחשבת בתנאים הסביבתיים. שנית, דיון אודות קיומם של משאבים כלכליים באזור הספר בדרום ארץ-ישראל (דוגמת הביטומן, הנחושת והסחר הערבי) ותרומתם להתפתחות האורבניזם המדברי. נתונים ארכיאולוגיים, בוטניים ואתנוגרפיים משולבים לשם התוויית המערך הכלכלי המאפיין את העיר המדברית וכלכלת הקיום המאפיינת את אוכלוסייתה (משק החי, מזון). כך למשל נבדקת בשלב זה שאלת קיומו של שוק ותפקודם הכלכלי של גורמים פוליטיים וחברתיים באוכלוסיית העיר. לבסוף מוצגים ההיבטים הסוציו-פוליטיים של העיר המדברית. נתונים ארכיאולוגיים והיסטוריים ומקבילות אתנו-ארכיאולוגיות ואתנו-היסטוריות מספקים את הבסיס לאפיון אזורים ומבני מגורים בעיר המדברית. בשלב זה ישוחרר מערך היחסים בין קבוצות אוכלוסין שונות שהתקיימו בעיר (אוכלוסייה ממקור שבטי מול אוכלוסייה ממקור סדנטרי) ותיבדק אפשרות קיומה של תרבות חומרית רב-תרבותית (המייצגת מסורות שונות ומגוונות) מול תרבות חומרית הומוגנית. העדויות ההיסטוריות והאתנו-היסטוריות יאפשרו לעמוד על מידת האוטונומיה של העיר המדברית ועל קשריה הישירים והעקיפים עם גורמי כוח כגון אימפריות וממלכות, ועם קבוצות מקומיות כגון אליטות שבטיות. במישור התיאורטי והמתודולוגי הרחב, מחקר זה מציג דגם ארכיאולוגי הקשור לדמותה ולמאפייניה של העיר המדברית. דגם זה ניתן יהיה לבדיקה באמצעות תיאורות אנתרופולוגיות וליישום באזורים מדבריים אחרים. פרק ההקדמה מספק את המסגרת למחקר. חלק זה מציע גישה אינטרדיסציפלינרית לחקר תופעת ערי המדבר בעת העתיקה תוך כדי יישום גישת 'המשך הארוך'. פרק זה כולל רקע תיאורטי (תיאוריית 'המשך הארוך', השפעתה על המחקר הארכיאולוגי, הספר הדרומי של ארץ-ישראל וערים בסביבה מדברית). כמו כן נערך נסיון להציע הגדרה בסיסית לעיר בסביבה מדברית באור המורכבויות הגיאוגרפיות והטרמינולוגיות ובטענה שבכל האמור מבחינה מרחבית יש לדון בערי ספר המדבר בהקשר עירוני תרבותי רחב ולא כתופעה חריגה ומבודדת בנוף.

חלק אי מציג רקע גיאוגרפי יישובי לספר הדרומי של ארץ-ישראל. חלק זה בוחן את ההגדרות האקולוגיות, גיאוגרפיות, היסטוריות, מקראיות השונות של האזור. דגש מיוחד הושם על שאלת האקלים כמניע שינוי תרבותי. קשת רחבה של עדויות בוטניות, גיאולוגיות, היסטוריות וארכיאולוגיות תומכות בהנחה כי אקלים הנגב לא השתנה באופן משמעותי במהלך 5000 השנים האחרונות. האקולוגיה התרבותית של האזור ובכלל זה: מקורות המים, החקלאות, משק החי וחומרי הבניה נסקרים אף הם בשלב זה.

חלק ב' מוקדש להיסטוריה היישובית של אזור הנגב שהוא נגזרת ישירה ממיקומו בין המדבר והארץ הנושבת ותפקידו כאזור חיץ בין יחידות פוליטיות ותרבותיות שונות. החל בתקופת הברונזה הקדומה, דרך תקופת הברזל 2, התקופה הרומית-ביזנטית ועד לתקופה העות'מנית, היה הנגב עד להתפתחות, לשגשוג ולדעיכה של מספר מערכות יישוב חשופות שעוצבו בידי גורמים פנימיים וחיצוניים כאחד.

חלק ג' בוחן את תרומתם של המקורות ההיסטוריים לשחזור מערכת החיים העירונית בספר הדרומי של ארץ-ישראל בשתי תקופות היסטוריות עיקריות: תקופת הברזל 2 והתקופה הביזנטית. מערכת היישוב בנגב בתקופת הברזל 2 אי נבחנת בעין עדשת המקורות המצריים המתארים את מסע שישק לארץ-ישראל והמגלים מערכת יישובית שהתבססה בעיקר על קשרי שארות ושבטים. מיעוט היישובים המתוארכים למאה העשירית לפנה"ס באזור בקעת באר-שבע תומך בהנחה כי חלק מהיישובים שמונה שישק ממוקמים באזור נתל הבשור שזכה לפריחה יישובית בתקופה זו. היעדר איזכור מרכזים עירוניים תומך בהנחה שלקראת סוף המאה העשירית לפנה"ס התבססה המערכת היישובית בנגב על התרחשות מקומית ולא על יוזמה ממלכתית. מטרת המסע המצרי לאזור הנגב הייתה כרוכה בהפגנת כח כנגד היישות הפוליטית המתגבשת ביהודה או לחילופין להחיל שליטה מצרית על הסחר בנחושת שמוצאו באזור פיינאן ובכלל זה מערכת היישוב בנגב. עיון במקורות המקראיים והחוץ-מקראיים מלמד על התקופה הבאה, תקופת הברזל 2 ב'ג'. מן המקורות המקראיים ומן התפוצה המוגבלת של טביעות מטיפוס 'למלך' עולה כי אזור הנגב בתקופה זו נחשב כאזור שוליים. הכמות הרבה יחסית של אוסטרקאות שנתגלו באתרי הנגב מאירה מספר היבטים הקשורים במנהל ובשלטון ערי הנגב: מעמדה של עיר המנהל באר-שבע ועדויות למערכת המיסוי שהופעלה בה, חיילים ונושאי משרות בעיר, ערי הנגב והקשר עם המצודות בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל, החברה העירונית בנגב (יהודאים, "אדומיים", ערבים ויוונים) וקיומן של מספר מסורות כתיבה בערי הנגב. כתובות הקדשה והפפירוסים מניצנה הביזנטית מעידה על קציני צבא הפועלים בעיר בצד נציגי הכנסייה הנוצרית,

אנשי שלטון וחוק ועל מערכת מיסוי מפותחת. החברה העירונית בנגב בתקופה הביזנטית כללה קהילה צבאית למחצה, בני תערובת ממקורות שונים וסרצנים (הנוודים המקומיים). חלק ד' מציג דין וחשבון מפורט של החפירות הארכיאולוגיות בשכבות מתקופת הברזל 2 ב-ג' בתל ערוער – מקרה המבחן העיקרי בעבודה זו. בחלק זה מנותחים בהרחבה הסטרטיגרפיה והכרונולוגיה של האתר (העיר הפנימית והעיר החיצונית), טיפולוגיה של כלי חרס וניתוח כמותי של הקבוצות הקרמיות השונות (יהודאית, אדומית, אשורית וחופית) כמו גם ניתוח יתר הממצאים. נתונים אלה מהווים את הבסיס לניתוח מרחבי ולשחזור אזורי הפעילות בעיר (ארכיטקטורת מגורים ומבני ציבור דוגמת ח'אן השיירות בשטח A) ולמחקר חברתי של הקרמיקה האדומית המעוטרת. בהתבסס על שילוב בין הניתוח הכמותי, דגמי העיטור והתפוצה של הקרמיקה האדומית המעוטרת ומחקרים אנתרופולוגיים באזורי ספר, נידון התפקיד החברתי שמילאו הכלים האדומיים המעוטרים בקרב הקהילה המקומית בערי הנגב. עבודה זו מציעה כי הקדמונים השתמשו בעיטור כלי החרס לשם הצהרת זהות חברתית ומוזהה את יצרניה ובעיקר את צרכניה עם קבוצות מקומיות ממוצא נוודי בעלות אוריינטציה אדומית שהתגוררו בנגב יהודה בשלהי תקופת הברזל.

חלק ה' סוקר שלוש ערים נוספות בנגב ממספר היבטים: תוואי העיר (ארכיטקטורה), תרבות חומרית, מערך כלכלי חברתי ודגם היישוב (אתרים נוספים וסקרים). עם אתרים אלה נמנים: תל ערד בתקופת הברונזה הקדומה (שכבה II), תל משוש בתקופת הברזל 2 א' (שכבה II) ושיבטה בתקופה הביזנטית. המקורות ההיסטוריים הנוגעים לייסודה של העיר באר-שבע בשלהי התקופה העות'מנית מוצגים בנספח ושופכים אור על נושאים כגון: תוואי העיר, מנהלה, תפקודה כמרכז סחר מקומי ומאפייניה של הקהילה העירונית.

חלק ו' מתווה מודל מוצע לעיר בסביבה מדברית בעת העתיקה תוך טיפול בשלושה היבטים עיקריים. החלק הראשון מתייחס להיבט הסביבתי. מסקירת המורפולוגיה האורבנית ובכלל זה המאפיינים הארכיטקטוניים וצורת העיר המדברית עולה כי תכניות מבני הציבור ובתי המגורים מציגים דמיון ולמעשה מחקים את הנעשה במרכזי האימפריות ובמרכזה של ארץ-ישראל. שני טיפוסים ערים עיקריים מצטיירים מניתוח מתאר הערים בספר המדבר הארץ ישראלי. בעוד שהיישובים בני התקופות המוקדמות (תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברזל 2 א'), שהתגלו בערד ובמשוש, מתאפיינים במבני רוחב בעלי חצרות גדולות ומתוחמות וברחבות פתוחות, הרי שערי ספר המדבר שהוקמו בתקופות המאוחרות (תקופת הברזל 2 והתקופה הרומית-ביזנטית), מתאפיינות בתכנון מרכזי הבא לידי ביטוי במערך ארכיטקטוני מסודר. כך למשל תכניות הערים

שהתקיימו בערוער ובשבטה מציגות מתאר יישובי הכולל מבני ציבור, אזורי מגורים, מערך רחובות מסודר וצפיפות גבוהה יחסית.

דומה כי את ההבדל המשמעותי במתארן של הערים יש לייחס לגורם שיזם את הקמת הערים: בתקופות הקודמות היו אלה קבוצות הנוודים המקומיות שבשל נסיבות פוליטיות וכלכליות שינו את דפוסי הקיום שלהן ועברו להתיישבות קבע. תכניות המבנים בערד ובמשוש מצביעות ככל הנראה על מרכיב פסטורליסטי גבוה בכלכלת הקיום של תושבי אותן ערים ובאופן עקיף על כך כי מדובר ביישובים שהוקמו על ידי אוכלוסיה ממוצא פסטורליסטי. בניגוד לכך מצביע מתאר הערים מן התקופות המאוחרות על יוזמה ממלכתית של שלטון מרכזי באזורי הספר של הממלכה או האימפריה. תכניותיהן של ערים אלה מציגות דמיון ארכיטקטוני רב לנעשה באזורים אחרים בארץ-ישראל בעת העתיקה.

התפתחותם של מבנים ורובעי מגורים מחוץ לתחום העיר המבוצרת טיפוסית לערי ספר המדבר בתקופה הקדם-תעשייתית. ניתוח תעודות אתנו-היסטוריות ונתונים חוצי-תרבויות (הודו, איראן, המזרח התיכון) מראה כי תחת אווירה פוליטית רגועה יכולה תופעת המבנים החיצוניים להפוך לחלק אינטגרלי מן הנוף העירוני. שחזור האלמנטים הארכיטקטוניים ורכיבי התרבות החומרית מראה כי בצד אלמנטים שהוכתבו על ידי השלטון המרכזי, מתייחדות ערי ספר המדבר בשילוב מוסדות שהותאמו במיוחד הן לתפקידן הכלכלי והן לנטיה התרבותית של קבוצות אתניות ומעמדות חברתיים שונים. עם אלמנטים אלה ניתן לכלול ח'אן שיירות, אזורי סחר, שכונות מגורים מחוץ לתומה ותחנת דרכים. נוסף לכך נידונה הפריפריה של העיר המדברית. חקר הקשרים בין גבולות העיר והשבטים המקומיים מעיד על דו-קיום והסתגלות שבטי הנוודים המקומיים לשינויים פוליטיים ותרבותיים. החלק השני מתמקד בהיבטים הכלכליים. קיומם של משאבים כלכליים והשפעתם על תהליך העיור באזורי ספר המדבר היוו נושא לויכוח בין חוקרים. בניגוד לגישה המקובלת, העדויות האקלימיות, הבוטניות, הגיאולוגיות והארכיאולוגיות מוציאות מכלל אפשרות את ההנחה שהחקלאות מילאה תפקיד משמעותי במערך הכלכלי של ערי הנגב. נראה כי מיקומו של הנגב כמתווך בין גורמים סוציו-פוליטיים שונים ובמערכת הסחר הבינלאומי היוו את המשאבים הכלכליים העיקריים באזור. בעוד שמערכות היישוב שהתפתחו באזור הנגב בתקופות הקדומות (תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברזל 2 א') התאפיינו בקיומה של עיר מרכזית אחת ובמספר מצומצם של יישובים קטנים המעידים על התארגנות פוליטית מקומית, הרי שמערכות היישוב בשלבים המאוחרים (תקופת הברזל 2 ב'-ג', התקופה הרומית-ביזנטית) התאפיינו בפריחה כלכלית וביציבות פוליטית ובהופעתן של מערכות יישוב מפותחות בעלות מדרג

יישובי ברור הכולל: ערים מרכזיות, מצודות, מרכזי מנהל ואתרים קטנים. המערך הכלכלי הטיפוסי לערי ספר המדבר כולל פסטורליזם, חקלאות בקנה מידה קטן ומסחר. בצד זה, קיימים מספר מאפיינים כלכליים שהשתנו על ציר הזמן, זאת בשל העדפות תרבותיות (צריכת היין, ייצור סבון, השימוש בגמל ואכילת החזיר). לבסוף מוצג הרכיב הסוציו-פוליטי בדמותה של העיר המדברית. שימוש זהיר במקורות הארכיאולוגיים, היסטוריים, אתנו-ארכיאולוגיים ואתנו-היסטוריים מעיד על אפשרות קיומה של מציאות רב-תרבותית הפועלת בחסותו של שלטון מרכזי חזק (ממלכות מקומיות, מדינות ואימפריות). חלק זה בוחן את האסטרטגיות האימפריאליות לשליטה באזורי ספר ואת ביטויין הארכיאולוגי ומציע כי הנגב שימש כאזור חיץ בין ממלכות, אימפריות ושבטי נוודים מקומיים. בעוד שהאימפריה נטתה לאפשר לאזורי הספר מידה מסוימת של אוטונומיה, מבלי לכפות התיישבות של גורמים חיצוניים, טביעת האצבע של התרבות האימפריאלית ועקבות השפעתה ניכרים על הרקורד הארכיאולוגי. האימפריה השתמשה במיופי כח מקומיים (דוגמת האליטות השבטיות) כסוכנים לקידום האינטרסים הפוליטיים והכלכליים שלה, מדיניות הניכרת מניתוח מכלולי התרבות החומרית וממקבילות אתנו-היסטוריות אודות אזורי ספר (הנגב, טריפוליטניה, סוריה) של אימפריות בתקופה הקדם-תעשייתית (ניאו-אשורית, רומית, ביזנטית, עות'מנית). האינטרקציה עם מערכת החליפין האימפריאלית ועם סוכניה עודדה עליה ברמת המורכבות החברתית של קבוצות הנוודים המקומיות בספר המדבר. ניתוח מכלולי התרבות החומרית מתל ערוער מראה כי תהליך ההידמות התרבותית של התושבים המקומיים היה מוגבל, אך יחד עם זאת היווה תוצר לוואי חשוב של שלטון אימפריאלי עקיף (דוגמת השליטה האשורית). במסגרת מערך השליטה האימפריאלי ניתנו לקבוצות עלית מקומיות (מנהיגי שבטים וכיוצא באלה) הטבות חומריות והכרה במעמדן החברתי זאת בתמורה לנאמנותן לאימפריה. יחד עם זאת הרקורד הארכיאולוגי (טיפוסי כלי החרס, טכניקות העיטור, נוהגי הבישול והאכילה, הכתב ואוצר השמות המקומי) והנתונים האתנוגרפיים מראים כי לתרבות החומרית תפקיד חשוב בשמירה על הזהות האתנית של קבוצות המתגוררות בספר המדבר ובאות במגע עם קבוצות אחרות.

ערי ספר המדבר היוו גורם מתווך משמעותי בין קבוצות שליטה ואינטרסים פוליטיים וכלכליים. גורם זה משלב תכונות עירוניות מחד ומאפיינים סדנטריים-כפריים מאידך – תופעה שהיא פועל יוצא של המרחק ממרכזי הכוח והשלטון ושבאה לידי ביטוי בגודל היישובים ובהרכב האוכלוסייה. גם אם יש ממש בהנחה שיישובים גדולים שהתפתחו באזורי ספר המדבר בעת העתיקה אינם עומדים בקריטריונים של מרכזים אורבניים המופיעים בלב הארץ הנושבת הרי

שחריגותם בנוף היישובי, גודלם והפונקציות שהם מאכלסים מקנים להם ביושר את הכינוי 'ערים'.

לבסוף, השילוב בין המקורות הארכיאולוגיים למקורות ההיסטוריים מלמד כי ערי ספר המדבר מילאו תפקיד חשוב בהיווצרותן ובתפעולן של מערכות סחר לטווח ארוך. בעיתות שבהן לא היה כוח פוליטי משמעותי שפעל באזור התאפשרה התפתחות של צורות עירוניות אוטונומיות בטרטוריה השבטית. שושלות מקומיות יישמו תערובת של השפעה ושלטון על יושבי הקבע ועל נוודי הפריפריה כך שאוכלוסיית העיר כללה אוכלוסיה יושבת קבע בצד אוכלוסיה נוודית למחצה (ערים דימורפיות). בתקופות שבהן נשלטה ארץ-ישראל על ידי גורם אימפריאלי או ממלכתי ערי המדבר שימשו כמתווכות בין הכוח הפוליטי לבין שווקים וסחורות שהגישה אליהם הייתה מוגבלת ואך מובן הוא שגם ערי המדבר על תושביהן הפיקו מכך תועלת כלכלית. שיתוף הפעולה בין הקבוצות החברתיות השונות יושבות הערים לבין מרכזי השלטון נעשה בהסכמה באמצעות מערכת בריתות משתנות ומתוך אינטרסים פוליטיים וכלכליים דו-סטריים. החיים בערי ספר המדבר יצרו מציאות רב-תרבותית שהצריכה ויתור על חלק מאורח החיים הקודם והשפיעה על תהליכי הסתגלות והידמות אל מרכזי השלטון. אך בד בבד עם הנטיה הגלובלית ניכרת בערי ספר המדבר גם השמירה על תודעה חברתית. אימוץ אלמנטים תרבותיים מסוימים מן המרכז באמצעים של השאלה סלקטיבית בצד שמירה על מסורות חברתיות ועל סממני זהות אתנית הם שאפשרו לקדמונים לשלב בהויית עריהם דמיון למרכזים התרבותיים מתד בצד שמירה על ייחודיות מקומית מאידך.

הקדמה

*"ורבי יהושע בן לוי אמר לעולם ידריס
שמתוך שמתחכם מתעשר"*

(בבא בתרא כ"ה ע"ב)

א. הצגת הבעיה

המפגש בין האדם והמדבר מציג דיאלוג מתמשך הכרוך בפיתוחם של דפוסים תרבותיים והתנהגותיים ייחודיים מחד ובאימוץ דפוסים קיימים מאידך. האורבניזם המדברי בעת העתיקה הינה אחת התופעות המורכבות בהקשר זה, שכן מדובר בהתפתחותו של מוסד הרווח במרכזי כוח ושלטון באזור פריפריאלי המיושב בדרך כלל בדלילות ומאופיין בדפוסי קיום שונים ובתנאים סביבתיים קיצוניים. במהלך העשורים האחרונים התפרסמו מחקרים שמקורם בדיסציפלינות שונות: ארכיאולוגיה, ארכיטקטורה, אנתרופולוגיה, גיאוגרפיה והיסטוריה אשר דנו בתופעת הערים המדבריות. מחקרים אלה התמקדו בהיבטים מסוימים של נושא העיר המדברית ובתקופות מוגדרות. אך למרות שתוקרים הרבו לעסוק בהיבטים השונים של הנושא עדיין אין בנמצא מחקר רב-תחומי הקושר את ההיבטים הסביבתיים, ארכיטקטוניים, כלכליים וסוציו-פוליטיים של תופעת העיר המדברית על פני 'המשך הארץ'.

בקרב חוקרים שוררת אי הסכמה בנוגע לנסיבות ההיסטוריות שהביאו לצמיחת ערים באזורי ספר ומדבר והדעות נחלקות בין שתי הנחות דיכוטומיות: אחת התולה את התפתחות האורבניזם המדברי בקיומו של שלטון מרכזי חזק בעל אינטרסים פוליטיים וכלכליים באזורי הספר ושניה לפיה קהילות הנוודים המקומיות בספר ובמדבר פיתחו את הצורות האורבניות בכוחות עצמן. לויכוח בין שתי הנחות היסוד הללו השלכות הנוגעות לכל תחומי החיים בעיר המדברית: ההתאמה לאקלים, כלכלת הקיום, הרכב אוכלוסיית העיר ומידת ההשפעה הפוליטית. נדמה כי מחקר רב-תחומי הדרן בתופעת העיר המדברית על פני 'המשך הארץ' עשוי לקדם את הדיון בשאלת היחסים בין הכוחות הפועלים בתופעה אורבנית זו.

ב. רקע תיאורטי

1. כללי: תיאוריית 'המשך הארוך'

הגישה ההיסטורית המדגישה את חשיבותן של תופעות תרבותיות ארוכות טווח התפתחה בצרפת בשנות ה-30 של המאה ה-20. פבר ובלוך, מייסדי הדור הראשון של האסכולה שכונתה ה'אנלי' (Annales), טענו כי יש ללמוד אודות האדם בהקשרו החברתי הרחב - על האינטרקציה בין אדם וסביבה (פבר 1953; בלוך 1953). היסטוריה זו כללה אפוא לימוד של תרבות חומרית, קבוצות חברתיות, מגמות כלכליות, מנהגים אזוריים או מקומיים ואף היבטים מנטליים. מעל לכל, טענו חוקרים אלו, כי על ההיסטוריה לשאוף לסינתזה ולהשוואה באמצעים של מחקר אינטרדיסציפלינרי. בניגוד למאפייני המחקר ההיסטורי הקודם, עיקר ההתעניינות של אסכולת ה'אנלי' עברה מהארוע הבודד אל ההיסטוריה התהליכית, מהאינדיבידואל לקולקטיב, מהפוליטי לחברתי-כלכלי, מתיאור נרטיבי לניתוח ולפרשנות ומהגורם הבודד להסבר מרובה גורמים. הדור הראשון של אסכולה זו שאף לדיון המשלב את כל הכוחות המנטליים, הפיסיים והחומריים שעיצבו את החוויה האנושית בעבר ולמתודולוגיה שתתייחס לכוחות אלו ושתושתת על שני עקרונות (נאפ 1992: 5-6):

א. מחקר אינטרדיסציפלינרי, בייחוד עם הגיאוגרפיה ועם מדעי החברה.

ב. גישה הוליסטית לשחזור היסטורי תוך שימוש במאגר נתונים רחב ומגוון.

הדור השני של אסכולת ה'אנלי' פעל בין השנים 1950 ל 1970 לערך ורובו ככולו קשור עם השפעתו של ההיסטוריון פרנן ברודל. בתקופתו של ברודל, הגישה הרב-תחומית של ה'אנלי' לעבר זכתה להכרה בינלאומית. תרומתו העיקרית של ברודל (1972; 1980) התבססה על ההנחה כי לאירועים ההיסטוריים ישנה משמעות רק אם הם נראים בהקשרים מרחביים ודיאכרוניים. ברודל ראה את העבר מנקודת מבט שהתבססה על שלושה עקרונות (בינטליף 1991: 6-7; נאפ 1992: 6):

א. נתונים גיאוגרפיים וסביבתיים בטווח הארוך (la longue durée) - גורמים פיסיים או

חומריים הפועלים במשך זמן ארוך (מאות ואלפי שנים) ומכתיבים את ההתנהגות האנושית (אקולוגיה תרבותית).

ב. מעגלים סוציו-כלכליים בטווח הבינוני (conjuncture) – נורמות חברתיות המתייחסות לפרק זמן מסוים (עשרות שנים) וניתנות למדידה כמותית (כגון: הערכות דמוגרפיות).

ג. אירועים סוציו-פוליטיים בעלי טווח קצר (l'histoire événementielle) – אירוע היסטורי

בודד (שנה מסוימת, תאריך מדויק) שלו העניק ברודל מעט משמעות והשפעה על התהליך

ההיסטורי ארוך הטווח.

ברודל שלל אם כן את השית ההיסטורי המדגיש את קיומו של האירוע הבודד וקרא לקיומו של דיאלוג "בין המרחב והזמן" (הגיאוגרפיה וההיסטוריה). הוא בחן את האופן שבו הוקצתה הסביבה הפיסית לשם קיום הצורות המסורתיות של הפעילות האנושית לאורך זמן והתבונן באופן שבו הסביבה נתפסה והשתנתה באמצעות שית בין סוחרים, נוסעים, חקלאים, רועים-נוודים ומדינות במרחב. כפועל יוצא מכך ראה ברודל את השיח בין האדם והסביבה כמאבק מתמיד לשיפור ההתמודדות עם הטבע (סטויאנוביץ 1976 : 77).

הסכמה שהציג ברודל המחישה כיצד טווחי זמן שונים משפיעים על פרשנויות של נושאים סביבתיים, פוליטיים-כלכליים או חברתיים-אידיאולוגיים. לפיכך, תהליכים וארועים בעבר יש לתפוס, בחלק מהזמן, כנקבעים על ידי כוחות פיסיים שאינם ניתנים לשינוי (גיאולוגיה, אקלים), ובחלק אחר של הזמן, כנקבעים על ידי כוחות חברתיים (אידיאולוגיה, צורות חברתיות). היחסים בין הכוחות הללו ניתנים לבדיקה על ציר הזמן (נאפ 1992 : 7).

הדור השלישי של אסכולת ה'אנלי' (סביב 1970-1980) ביקר את הנטיה להכללה יתירה ואת התמונה ההומוגנית שהציגה תיאוריית "המשך הארוך". חוקרים שפעלו בשנים אלה ביכרו להתמקד באנתרופולוגיה חברתית, בדמוגרפיה ו"בעולם הבלתי-מודע של ה mentalite" – אידיאולוגיה, סימבוליזם ודפוסים תרבותיים. מבחינה מסוימת מאופיין דור זה בחזרה לתפיסות שאפיינו את המחקר של פבר ובלוך: היסטוריה "טוטאלית" במובנה האינטרדיסציפלינרי במקום היסטוריה "כללית" במובנה הגיאוגרפי (לה רוי לדורי 1981). שלב זה מאופיין במעבר מהתמקדות בהיבט הבודד של המערכת להיסטוריה חברתית המתייחסת לכל היבטי החיים האנושיים כאל מערכת אחת (בינטליף 1991 : 10-13 ; נאפ 1992 : 7 ; גורביץ 1995 : 161 וראו למשל את עבודתו של לה רוי לדורי [1984] אודות הכפר הימי ביניימי מונטיו). מבחינה מתודולוגית מתאפיין דור זה במחקרים כמותיים, באיסוף עקבי של נתונים ובגישות סטטיסטיות שנועדו לבדוק דפוסים תרבותיים בטווח הארוך. מטבע הדברים, הכימות נועד להבחין בין הטריויאלי, השגרתי והמשמעותי. הכימות מדגיש את השבר, את חוסר ההמשכיות, את השינוי ואת חשיבותו של האירוע ההיסטורי הבודד (נאפ 1992 : 7).

2. השפעת 'המשך הארוך' על המחקר הארכיאולוגי

עקבות הגישה ההיסטורית, שדגלה בזיהוי ואפיון של שינויים איטיים וממושכים, ניכרו בהתפתחותה של הגישה התהליכית בארכיאולוגיה (הארכיאולוגיה החדשה) במהלך שנות ה-60. ארכיאולוגיה זו העלתה על נס את הקשר בין האדם והסובב (אקולוגיה תרבותית) ואת הצורך בקיומו של מחקר אינטרדיסציפלינרי המתייחס אל החיים הקדומים כאל מערכת דינמית בעלת היבטים שונים. גישה זו דחתה את ההתמקדות באינדיבידואל ובאירוע ההיסטורי הבודד. עקבות גישה זו ניכרים גם במחקרים אודות המבנה החברתי של השבט ויחסו עם השלטון המרכזי, דוגמת מחקריו של ראוטון (1974 ; 1976).

השפעתה של 'הארכיאולוגיה היישובית' על המחקר הארץ-ישראלי ניכרה תחילה בעבודת השדה (בונימוביץ תשס"א: 29-31 וראו שם ספרות נוספת). רק בשלב מאוחר יותר השפיעה הגישה הברודליאנית על מחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים ארוכי טווח כדוגמת אלו של מרפו (1979) אודות הארגון הסוציו-פוליטי בדרום סוריה, קוט ווייטלאם (1987) ופינקלשטיין (תש"ן) על הופעת ישראל הקדום ובונימוביץ (תש"ן) אודות אזור ההר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות. למעשה, הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית אימצה את גישתו של ברודל מבלי להתייחס לביקורת על חסרונותיה (בונימוביץ תשס"א: הערה 24).

הארכיאולוגיה הפרשנית (פוסט-תהליכית), שהתפתחה משנות ה-80 ואילך בבריטניה ובארצות-הברית, הכירה בתרומתו של ברודל למחקר ההיסטורי אך לאור חסרונותיה ביכרה להחליף את הסכימה הברודליאנית בגישה גמישה יותר. מחקרים מבית היוצר של אסכולה זו מתמקדים בבדיקת מערכת היחסים בין הנתונים הטבעיים (גיאולוגיה, אקלים) לבין האירוע ההיסטורי ובאמצעותה מנסים לעמוד על מאפיינים הנשארים קבועים לעומת מאפיינים אחרים המשתנים לאורך ציר הזמן (הודר 1987 : 7).

מעצם היותה תופעה כלל תרבותית, העיר המדברית מספקת בסיס נתונים רחב למדי המאפשר דיון דיאכרוני המשלב תחומי ידע שונים (ארכיאולוגיה, ארכיטקטורה, אנתרופולוגיה, גיאוגרפיה, היסטוריה). הדיון בתופעת האורבניזם המדברי לאורך ציר הזמן כרוך בזיהוי התקופות שבמהלכן התפתחה תופעת האורבניזם המדברי, בניתוח מאפייני התרבות החומרית של ערי ספר המדבר ובשחזור הגורמים הסוציו-פוליטיים והכלכליים שבעטיין קמו ערים אלו. דיון ארוך טווח יאפשר לזהות את המאפיינים המשותפים שנותרו קבועים ואת המאפיינים השונים בדמותה של העיר

המדברית לאורך התקופות וישפוך אור על היחסים בין הכוחות המעצבים את העיר והפועלים בתוכה.

3. הספר הדרומי של ארץ-ישראל

הנגב נמנה עם האזורים הנתקרים ביותר בתולדות ארץ-ישראל (להגדרה גיאוגרפית ראו עמ' 13-14). קרבנם של השריזים הקדומים לפני השטח והיישוב הדליל באזור הביאו לכך שהחל משנות ה-60 זכה הספר הדרומי של ארץ-ישראל לתשומת לב מחקרית רבה, דבר שבא לידי ביטוי בסקרים מקיפים ובחפירות רבות במגוון אתרים. מרבית המחקרים הארכיאולוגיים שנכתבו אודות האזור התמקדו באתרים ספציפיים (כך לגבי ערד: עמירן ואחרים 1978; עמירן, אילן וסבן 1997. תל ערד: אהרוני תשמ"ו; הרצוג 1997; 2002; זינגר אביץ 2001. תל משוש: פריץ וקמפינסקי 1983. תל באר שבע: אהרוני 1973; הרצוג 1984; זינגר אביץ 1999. חורבת קטמית: בית-אריה 1995. חורבת רדום: בית-אריה 2007. תל עירא: בית-אריה 1999. עוזה: בית-אריה 2007. ערוער: בירן וכהן תשמ"א. שבטה: סג"ל 1981; 1983; תשמ"ו; רוזנטל 1982. עבדת: נגב 1974; 1986).

מחקרים היסטוריים שנכתבו על הספר הדרומי של ארץ-ישראל התמקדו בקבוצות האתניות שאיישו את האזור (למשל אודות הערבים: אפעל תשל"א; 1982. וראו גם מחקרו של כשר 1988). סוג אחר של מחקרים עסק בתופעות היסטוריות או באירועים מסוימים כגון: סוף ימיה של ממלכת יהודה (נאמן תשמ"ז) והסחר הערבי (פינקלשטיין 1992). בהקשר זה ראוי לציין גם את מחקרו של ביינקובסקי וואן דר סטין (2001) העוסק בקשר שבין הנוודים, הסחר והערים תוך ניסיון להקיש מן התקופות המאוחרות לגבי הנעשה בתקופת הברזל 2 ב-ג'.

החפירות והפרסומים הרבים שלהם זכה הספר הדרומי של ארץ-ישראל הביאו ליצירתן של תזות מערכתיות לתופעות התרבותיות של המדבר. רוזן (1987) הדגיש את ההיבט האקולוגי של הנוכחות האנושית במדבר (כגון: שינויי אקלים) וניסה לעמוד על אופן השפעתו על המגמות הדמוגרפיות שידע האזור לאורך ציר הזמן. פינקלשטיין (1995), לעומת זאת, תלה את הופעתן של התופעות האורבניות בספר הדרומי בשינויים כלכליים וסוציו-פוליטיים וטען לקיומם של תהליכים סיקליים באזורים המדבריים. תהליכים אלה מאופיינים לחילופין בהתיישבות או בהתנוודות של אוכלוסיית המדבר.

4. ערים בסביבה מדברית

מרבית המחקרים שנכתבו עד כה אודות ערים בסביבה מדברית התמקדו בעיקר בהיבטים הארכיטקטוניים של אתרים מסוימים (דוגמת ערד בתקופת הברונזה הקדומה). בעבודות אלו ניתן לזהות שתי גישות עיקריות:

א. גישה דטרמיניסטית לפיה התכנון הארכיטקטוני של הערים המדבריות נעשה ביוזמה מקומית ועל פי שיקולי התאמה לאקלים המדברי. לפי גישה זו, המיוצגת במחקריהם של נגב (1980) ורשף (1982), ניתן לזהות דגמים ארכיטקטוניים ייחודיים לערים קדומות שמוקמו בסביבה מדברית. שורשיה של הגישה נעוצים בעבודות כדוגמת אלו של בוצר (1971; 1982) ובהנחה אודות מרכזיותו של השיקול האקלימי בתהליכי קבלת ההחלטות בחברה האנושית.

ב. גישה נגדית ולפיה העיצוב הארכיטקטוני של ערי המדבר, בדומה לאזורים אחרים בארץ-ישראל, חיקה את הנעשה במרכזי הממלכות והאימפריות. הנחת היסוד העומדת בבסיס גישה זו גורסת כי ארץ-ישראל הייתה מאז ומתמיד פרובינציאלית ונתונה להשפעתן של תרבויות שכנות. עם גישה זו מזהים מחקריהם של שרשבסקי (תשמ"ו) ורובין (תשנ"א) אודות היישובים העירוניים בתקופה הביזנטית.

חוקרים מעטים התייחסו להיבטים הסוציו-אקונומיים והפוליטיים של העיר המדברית. פינקלשטיין (1990) דן בגורמים הכלכליים שהביאו להופעתה של ערד בתקופת הברונזה הקדומה וניתח את תרבותה החומרית של ערד כביטוי להתיישבותן של קבוצות נוודיות. פינקלשטיין וזילברמן (1995) דנו בקשר שבין המתאר הארכיטקטוני של מספר ערים בנגב ובין כלכלת הקיום של תושביהן. במחקרה של זינגר אביץ (1999) אודות תל באר שבע בתקופת הברזל 2 נידון האתר כמשקף את תופעת ה-'Gateway Community' (להלן: עיר שער) וכמשלב השפעות תרבותיות שונות ומגוונות. מחקר זה מתבסס על דגם לפיו מרכזים אורבניים המכונים "ערי שער" מוקמו לאורך דרכים חשובות לשם שליטה על תנועה של סחורות ועל אזורים גבול (בורכארט 1971; הירת' 1978).

שאלת המבנה החברתי של אוכלוסיית הערים הביזנטיות בספר המדבר נידונה עד כה באופן מצומצם. עבודות כגון אלו של רובין (תשנ"א) והירשפלד (תשס"ג) התמודדו עם האופן שבו משתקף המבנה החברתי של אוכלוסיית הערים הביזנטיות בתכניות האתרים ובתרבותם החומרית וניסו להסיק לגבי דפוסי הקיום של החברה האנושית בנגב ולגבי מקורות ההשפעה עליה. מסקירה קצרה זו משתמע כי למרות שהספר הדרומי נחקר באופן אינטנסיבי בעבודת השדה ובמחקר התיאורטי, הרי שחוקרים לא הרבו לעסוק בבדיקת התופעות התרבותיות של האזור (כלכלה, חברה ופוליטיקה) על פני "המשך הארוך". כמו כן אין בידינו דגם ארכיאולוגי המשלב את ההיבטים הגיאוגרפיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים בנושא העיר המדברית.

ג. כיצד מגדירים 'עיר בסביבה מדברית'?

כל ניסיון להגדיר את המונח 'עיר' כרוך בהתמודדות עם בעיה טרמינולוגית, שכן בעברית יש רק מעט מונחים המבחינים בין צורות שונות של עיר. המונח 'עיר' מתייחס לקשת רחבה של צורות יישוב בעלות רמות מורכבות משתנות. כך למשל בתיאור נחלות השבטים בספר יהושע שם מיוחס המונח 'עיר' ליישובים מבוצרים ופרוזים, ליישובים חקלאיים ותחנות דרכים (ליסובסקי ונאמן תשס"ה). הבעיה אף מחמירה כאשר מכוונים לתופעת העיר בעת העתיקה או סוקרים תופעות אורבניות על פני משך זמן ארוך. אופי הערים ותכונותיהן הינם גורמים משתנים. אין דין עיר בת המאה העשרים ואחת כעיר מן התקופה העות'מנית ואין דין עיר מתקופת הברונזה הקדומה כעיר מתקופת הברזל. חוקרים שעמדו על בעייתיות זו ניסו להציע מעין 'רשימות מכולת' ובהן התכונות המשותפות ההכרחיות לזיהוי צורת התיישבות כעיר (ציילד 1950 ; קמפינסקי 1978). שיטה זו מעלה קשיים שכן ההכרעה מהן אותן תכונות משותפות היא שרירותית והיא אינה מותירה מקום למקרים יוצאים מן הכלל.

גישה אחרת, גמישה יותר, מבכרת לראות בעיר רשת מורכבת של קשרי גומלין קוגניטיביים מחד ופונקציונליים פיסיים מאידך המתקיימים בין תופעות יישוביות שונות. ההשלכה של המושג 'עיר' מצורת התיישבות אחת לרעותה נגזרת מן הדמיון (החלקי לעיתים) המתקיים בין שתי הצורות. לפי גישה זו בכדי שניתן יהיה לייחס יישוב בעל מאפיינים עירוניים אל הרשת העירונית היישוב חייב להיות קרוב אל הרשת במרחב ובזמן. יתירה מזאת, כדי לצרף יישוב בעל מאפיינים עירוניים שהוא רחוק בזמן ובמרחב אל הרשת העירונית, עליו להיות חלק ממערכת יישובים כמוהו ולא תופעה איזוטרית (פורטוגלי תש"ס : 9-11 ; 2000 : 15-16). ההתמקדות בעיר שהיוותה חלק ממערכת יישוב אזורית מאפשרת לאתר דפוסי התנהגות פוליטיים וסוציו-כלכליים מחד ולזהות מכניזמים מקומיים ייחודיים לה מאידך (גרינברג 2002 : 4).

על רקע זה ברצוני לטעון כי הדיון בעיר מדברית צריך להיערך במסגרת הדיון במערכת היישובית שהתקיימה בתקופה מוגדרת. מכאן, שמבחינת המרחב, העיר המדברית צריכה להופיע בהקשר של התרבות העירונית הכוללת ולא כתופעה חריגה ומנותקת. ההגדרה של העיר המדברית תתייחס

לתופעה תלוית קונטקסט גם מבחינת מימד הזמן. כך שלמשל יישוב המוגדר כעיר בתקופת הברזל יכול להיחשב בשל גודלו ככפר בתקופה הביזנטית.¹

בשל המודעות לצורך בדיון קונטקסטואלי, הרואה בעיר המדברית חלק ממערכת יישובית, בחרתי להתמקד בערים הממוקמות על גבול המדבר, בסביבה מדברית למחצה (בעניין זה ראו הדיון בפרק הבא), זאת בניגוד לערים הממוקמות בתוך המדבר, המהוות על פי רוב תופעה חריגה ומצומצמת.

ד. מטרות המחקר, הנחות ומתודולוגיה

מחקר זה יתמקד בארכיאולוגיה של ערים קדומות הממוקמות על ספר המדבר. במסגרתו אנסה לשחזר את מערכת היחסים בין הגורמים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים שאפיינו את הערים בספר המדבר הארץ-ישראלי בתקופה הקדם-תעשייתית ולבחון אותם לאורך ציר הזמן. לצורך זה נבחרו מספר אתרים, מתקופות שונות, הממוקמים בדרום ארץ-ישראל. לגבי כל אתר יוצג בסיס ארכיטקטוני-סטריטוגרפי ותרבותי-חומרי. הנתונים הארכיאולוגיים ישולבו בענפי ידע קרובים (גיאוגרפיה, ארכיאו-בוטניקה, ארכיאו-זואולוגיה, אתנו-ארכיאולוגיה ואתנו-היסטוריה). המחקר העצמאי של היחסים בין ההיבטים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים של הערים המדבריות ישם תופעה תרבותית זו בהקשר היסטורי ותרבותי ארוך-טווח ויאפשר השוואה עם מחקרים אודות אזורים אחרים, ועם תופעות אורבניות דומות.

במישור התיאורטי והמתודולוגי הרחב, מחקר זה יציע דגם ארכיאולוגי הקשור לדמותה ולמאפייניה של עיר בסביבה מדברית. דגם זה ניתן יהיה לבדיקה באמצעות תיאוריות אנתרופולוגיות וליישום באזורים מדבריים אחרים.

בבסיס מחקר זה ניצבת הנחת יסוד הגורסת כי על אף התמורות הרבות שחלו במרוצת הזמן בארץ-ישראל בכלל, ובספר הדרומי בפרט, קיים מכנה משותף לערים שהתפתחו בתקופות שונות באזור ומכנה זה קשור בנתונים הסביבתיים והתרבותיים (להלן: עקרון "המשך הארוך") בדרום ארץ-ישראל. המאפיינים המשותפים בין התקופות השונות, מאפשרים שימוש במחקר משווה המסייע בשחזור המציאות הקדומה (דייויד וקרמר 2001: 33-62). לצד זה קיים גם ייחוד של התקופות השונות

¹ העיר שבטה, אחד מארבעת מקרי המבחן שנבחרו לעבודה זו, הוגדרה על ידי המינהל הביזנטי ככפר גדול ולא כעיר (הירשפלד תשס"ג: 16-17). על אף היותי מודעת לבעייתיות הנובעת מהגדרת שבטה כעיר, בחרתי לכלול את שבטה עם שאר היישובים בעבודה זו בשל מיקומה הגיאוגרפי, גודלה, מאפייני התרבות החומרית והגנישות הקלה יחסית לפרסומים ולמצא.

ושל הנסיבות הפוליטיות והחברתיות בכל תקופה. השילוב בין ה"דומה" ו"השונה", תוך נקיטת משנה זהירות ומודעות למגבלות הזמן והמרחב, יאפשר דיון בתופעת העיר המדברית לאורך ציר הזמן. מחקר זה אף מבקש לבדוק את שתי הנחות היסוד הדיכוטומיות הקיימות במחקר: על פי הנחה אחת אזור הספר הדרומי של ארץ-ישראל יושב כאשר השלטון המרכזי היה חזק. ההתיישבות נבעה ממניעים כלכליים ובאה לידי ביטוי בהתפתחותן של הישויות האורבניות באזור ובהתיישבותן של אוכלוסיות הנוודים המקומיות במרכזים אורבניים אלו. בנסיבות שונות, כאשר השלטון המרכזי לקה בחולשה, ניטש האזור והאוכלוסיות המקומיות חזרו לדפוסי החיים הקודמים. בעניין זה ראוי להזכיר את המונח שטבע בונימוביץ (תשי"ן: 277-278 ושם ספרות נוספת) "הספר המשתנה" המתאר את יכולתו של הספר האקולוגי והחברתי בארץ-ישראל לנוע בגבולות רחבים ולקיים מערך יישוב המותנה בחוזקו של השלטון המרכזי. על פי ההנחה השניה התפתחותן של ערים בספר המדבר נובעת מתהליכים פנימיים ומגורמים תוך-חברתיים, הווה אומר: פיתוח מרכזים אורבניים בשל התעצמות כוחות הנוודים ובשל יוזמה מקומית. גם כאן המניעים להתיישבות ופיתוח הערים הם פוליטיים וכלכליים אולם הם נובעים מגורמים סביבתיים ומקומיים ומתאפיינים ביוזמה מקורית של התושבים באזור. חוקרים המתזיקים בגישה זו טוענים למשל כי בניה בערי המדבר מתאפיינת בהתאמה לאקלים המקומי. לאור שתי הנחות דיכוטומיות אלה נשאלת השאלה, האם אכן ניתן לייחס הסבר חד-מימדי לתופעת העיר המדברית, או שמדובר בתופעה רבת פנים, ועל כן נסיבות ההופעה וההתפתחות של ערים מדבריות עשויות לנבוע משילוב של שני ההיבטים? האם ייתכן שבתנאים היסטוריים מסוימים ומשיקולים פוליטיים וכלכליים יהיה לשלטון מרכזי עניין לפתח מרכזים אורבניים באזורי ספר מדבריים? ובנסיבות היסטוריות שונות, על אף העדר סמכות מרכזית, האם תוכל אוכלוסיית הספר המקומית לפתח צורות אורבניות בעצמה? לבדיקת הנחות אלה נבחרו חמש ערים שנתקיימו בתקופות שונות ובמצבים היסטוריים מגוונים (ערד בתקופת הברונזה הקדומה; תל משוש וערוער בתקופת הברזל, שבטה בתקופה הביזנטית ובאר שבע בתקופה העות'מנית). ערים אלה יבחנו לאורך ציר הזמן במטרה לשחזר את מערכת היחסים בין הגורמים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים שאפיינו את הערים בספר המדבר הארץ-ישראלי. במסגרת ניתוח הערים ייבחנו מרכיבים שונים (ארכיטקטורה ותרבות חומרית: כלי חרס, ממצא זעיר, ממצא בוטני וזואולוגי) בכדי לעמוד על המתאר הארכיטקטוני של הערים, המערך

הכלכלי, ההרכב החברתי של אוכלוסייתן ומיקום היישוב במסגרת מערך יישובי הסביבה. בנוסף ייבדקו נתונים אקולוגיים (מורפולוגיה, גיאולוגיה, מקורות מים ואקלים) ואתנוגרפיים, על מנת לשחזר את הגורמים הסביבתיים (ניצול קרקע, כלכלת קיום) ואת האקולוגיה התרבותית של האזור. מקורות היסטוריים המתאייחים לערי הספר הדרומי של ארץ-ישראל בצורה ישירה (אוסטרקונים ותעודות שנמצאו באתרי האזור) או עקיפה (מקורות מצריים ואשוריים, תיאורי נוסעים, פסקי בית דין) יהוו את הבסיס לשחזור הנסיבות הפוליטיות והחברתיות של הערים והאינטראקציה של כל עיר עם הארץ הנושבת שמצפונה.

השילוב בין המקורות השונים יהווה את הבסיס לסינתזה בין הנתונים שנאספו ויאפשר לעמוד על מהות היחסים ביניהם. בהתבסס על התמונה שתתקבל מסקירת 'המשך הארוך' של ערי הנגב, אנסה להציע מודל שיאפיין ערים בסביבה מדברית ושיתייחס לגורמים שהשתנו בדמותה של העיר המדברית לאורך ציר הזמן לעומת גורמים שנשארו קבועים. במסגרת זו ידונו שלושה היבטים עיקריים: א. ההיבטים הסוציו-אקונומיים של העיר המדברית כגון: מורפולוגיה אורבנית, יחסי העיר המדברית והשלטון המרכזי, הפריפריה (המערכת הסדנטרית) והשבט (המערכת הנומדית). בין היתר תיבדק בשלב זה שאלת התאמת הבניה לאקלים המדברי מול בניה פרובינציאלית המחקה את הנעשה במרכזי האימפריות ושאינה מתחשבת בתנאים הסביבתיים.

ב. דיון אודות קיומם של משאבים כלכליים באזור (דוגמת הביטומן, הנחושת והסחר הערבי) ותרומתם להתפתחות האורבניזם המדברי. נתונים ארכיאולוגיים, בוטניים ואתנוגרפיים ישולבו לשם התוויית המערך הכלכלי המאפיין את העיר המדברית וכלכלת הקיום המאפיינת את אוכלוסייתה (משק החי, מזון). כך למשל תידון בשלב זה שאלת קיומו של שוק ותפקודם הכלכלי של גורמים פוליטיים וחברתיים באוכלוסיית העיר.

ג. לבסוף ידונו ההיבטים הסוציו-פוליטיים של העיר המדברית. הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים והמקבילות האתנו-ארכיאולוגיות והאתנו-היסטוריות יספקו את הבסיס לאפיון אזורים ומבני מגורים בעיר המדברית. בשלב זה ינתחו יחסי קבוצות אוכלוסין שונות שהתקיימו בעיר (אוכלוסייה ממקור שבטי מול אוכלוסייה ממקור סדנטרי) ותיבדק אפשרות קיומה של תרבות חומרית רב-תרבותית (המייצגת מסורות שונות ומגוונות) מול תרבות חומרית הומוגנית. העדויות ההיסטוריות והאתנו-היסטוריות יאפשרו לעמוד על מידת האוטונומיה של העיר המדברית ועל קשריה הישירים והעקיפים עם גורמי כוח כגון אימפריות ומדינות, ועם קבוצות מקומיות כגון

אליטות שבטיות.

ה. מקורות לחקר העיר המדברית

1. נתונים ארכיאולוגיים

בחקר נושא העיר המדברית קיימים מספר כיוונים. האפיק החשוב למחקר זה היא הארכיאולוגיה והדיון בה יתבסס על עיקרון "המשך הארוך" ויערך לאורך ציר הזמן. מחקר זה יעסוק בתרבות החומרית ובדגמי היישוב הנלמדים מחפירות וסקרים. הללו יתבססו על ממצאים מן האתרים והשכבות הבאות:

א. תל ערד – שכבה II (תקופת הברונזה הקדומה) (עמירן ואחרים 1978; עמירן, אילן וסבן 1997).

ב. תל משוש – שכבה II (תקופת הברזל 2 א') (פריץ וקמפינסקי 1983).

ג. תל ערוער – שכבות IIb-IV. כפי שצוין קודם, הממצאים מחפירות ערוער יראו אור במסגרת מחקר זה ויהוו מרכיב חשוב בדיון.

ד. שבטה (התקופה הביזנטית (מאות רביעית-שישית לספירה) (סג"ל 1981; 1983; תשמ"ו).

הנתונים הארכיאולוגיים מאתרים אלו ישמשו כבסיס הדיון ואליהם יושוו נתונים מאתרים ארכיאולוגיים אחרים באזור הנחקר ומאזורים מדבריים נוספים. נתונים אלו יהוו את הבסיס ליצירת מודל העיר המדברית.

2. נתונים סביבתיים

במחקר יעשה שימוש בנתונים סביבתיים: אקלימיים, גיאולוגיים, גיאומורפולוגיים, בוטניים וזואולוגיים. נתונים אלו יאפשרו לבדוק את מידת השפעתם של הגורמים הסביבתיים על החיים בעיר המדברית.

3. מקורות אתנוגרפיים

נתונים אתנו-ארכיאולוגיים ואתנו-היסטוריים יוצגו באמצעות ספרות נוסעים שביקרו באזור הנחקר, תיאורים אתנוגרפיים ומחקרים אנתרופולוגיים ומקורות היסטוריים עקיפים. כמו כן תיערך בדיקה אתנוגרפית ואתנו-היסטורית משווה של אוכלוסיות המצויות בתנאים סביבתיים וחברתיים דומים (בעניין מגבלות השחזור הנשען על מקורות אתנוגרפיים ראו בהמשך).

4. מקורות היסטוריים

במחקר יעשה שימוש בטקסטים שונים (אוסטרקונים, כתובות ותעודות) המיוחסים לתקופות הנידונות (תקופת הברזל, התקופה הביזנטית והתקופה העות'מנית). מקורות אלו יעומתו עם הנתונים הארכיאולוגיים וישמשו כמקור משלים.

חלק א': רקע גיאוגרפי-יישובי

"בְּ-אֲדָם, שִׁים פְּנִיךָ דָרְךָ תִּמְנָה, וְהָטַף, אֶל-דָּרוֹם;
וְהִנְבֵּא אֶל-יַעַר הַשָּׁדָה, נֶגֶב".

(יחזקאל כ"א 2)

א. דרום ארץ-ישראל: הגדרה גיאוגרפית?

אזור הספר הדרומי של ארץ ישראל מאופיין בצחיחות גדלה והולכת מצפון לדרום ובממוצע משקעים שנתי של פחות מ 200 מ"מ (גנור תשל"ט: 317). אולם במקביל לאזורים הצחיחים, המאפיינים את הנגב, קיימות מספר נישות אקולוגיות משופרות שאפשרו את התפתחותן של מערכות יישוב עירוניות בימי קדם, עם אלו נמנות בקעת באר שבע ומישור ערד, הר הנגב, ואזורים מסוימים מחצי האי סיני (פינקלשטיין 1995: 3-4).

הסביבה המאפיינת את הנישות האקולוגיות המשופרות היא סביבה מדברית למחצה ולא מדברית מלאה. הופעתן של ערים קדומות בסביבה מדברית מלאה היא חריגה, והואיל ועבודה זו רואה בעיור תופעה תלוית קונטקסט הרי שהדיון בעיר המדברית מותנה בהקשר אזורי רחב ובכך שהעיר היוותה חלק ממערכת יישובית (פורטוגלי תש"ס: 9-11; 2000: 15-16). כיוון שכך יתמקד המחקר הנוכחי בערים ובמערכות יישוב שהתפתחו בעיקר בנישות אקולוגיות משופרות בסביבה מדברית. השימוש במונח 'נגב' ככינוי לספר הדרומי של ארץ-ישראל אינו בהיר די הצורך בנוגע לקריטריונים שלפיהם נקבעת הגדרתו הגיאוגרפית של האזור. המונח 'נגב' נלקח מן המקרא והושלך בעת החדשה על אזור שדבר אין לו עם הנגב המקראי. כיוון שכך, במחקר הגיאוגרפי קיימות הגדרות שונות למונח 'נגב' הנגזרות מתפיסות שונות הנוגעות לגבולות הספר הדרומי וליחידות המשנה שאזור זה כולל. עם גישות אלו נמנות הגישה ההיסטורית, הגישה של "האזור הטבעי", גישת המרכז והפריפריה, הגישה האורבנית-חבלית, הגישה המייחדת את האזור והגישה הרואה באזור יחידה אדמיניסטרטיבית. ריבוי הגישות הביא להתפתחותה של גישה גיאוגרפית התומכת בהגדרת אזורים גיאוגרפיים מנקודת מבט סובייקטיבית על פי תחומי עניין והקשר (סופר תשל"ט: 3-8). חשוב לפיכך להדגיש את התקופה בה עוסק הדיון ואת משמעות המונח 'נגב' במסגרתה. מטעם זה ייעשה השימוש במונח 'נגב מקראי' לימי הבית הראשון ובמונח 'נגב' ליתר התקופות.

במקרא נזכר תדיר המונח 'נגב' כביטוי ליושב (יהושע ט"ו 19; שופטים א' 15) וכחשאלה לצד דרום (שמות כ"ו 18; יהושע ט"ו 1-2). ואולם בדיקת המובאות המקראיות מעלה כי כאשר הכתוב עוסק

באזור גיאוגרפי מסוים, הרי שהמונח 'נגב' מכוון בעיקר לחבל הארץ הדרומי ביותר שבו עדיין ניתן לעסוק בחקלאות, לבקעת באר שבע ומישור ערד (להלן: בקעת באר שבע). הדוגמא הטובה ביותר נמצאת בתיאור נחלות השבטים (יהושע ט"ו 21-32) ובמסגרתו נזכרים שמותיהם של שלושים וחמישה יישובים במחוז הנגב המקראי. אלט (1925) היה הראשון שהציע לקבוע על סמך ניתוח גיאוגרפי-היסטורי את רשימות החבלים והערים ביהושע ט"ו למאה השביעית לפנה"ס, לימי יאשיהו. מסקנה זו קיבלה חיזוק מן המציאות הארכיאולוגית הואיל ובחפירות ובסקרים שנערכו ברחבי בקעת באר-שבע הסתבר כי רוב היישובים הנזכרים ברשימת הערים ביהושע נוסדו לראשונה בתקופת הברזל 2 ב-יג (עין גדי, חורבת עוזה, תל עירא ותל ערוער) (נאמן תשמ"ז: 6).

לבקעת באר-שבע מבנה בקעתי משוקע התחום מצפון ברכס הרי חברון ומדרום ברכסי צפון הר הנגב. לבקעה צורת חרוט שבסיסו הרחב פונה מערבה, אל מישור חוף הנגב והוא הולך ונעשה צר כלפי מזרח (עמירן תשט"ז: 100; ניר תשל"א: 169; גבירצמן תשל"ט: 333). מבחינה גיאולוגית בקעת באר שבע מכוסה במרבית שטחה בשכבות עמוקות של לס שרובו ממוצא איאולי, ממדבריות הנגב וצפון סיני. כיוון שהחומר שהושקע הוא רך, ניכרות היטב תוצאות פעולת הארוזיה של המים שיצרו בו ערוצים ונוף מבוותר (ניר תשל"א: 169-170; גבירצמן תשל"ט; דן תשל"ט: 104). מבחינה אקלימית שייכת בקעת באר-שבע לתחום האקלים הצחיח ערבתי (גנור תשל"ט: 317) עם כמות משקעים שנתית ממוצעת הנעה בין 150 ל 300 מ"מ (כצנלסון תשל"ט: 60; גנור תשל"ט: 317-319). נושא האקלים הצחיח והשפעתו על ההתנהלות האנושית באזורי ספר המדבר הינו בעל חשיבות מכרעת לדיון אודות העיור במדבר.

1. אקלים כמניע שינוי תרבותי?

מערכת היחסים בין אדם וסביבה, בייחוד באזורים מדבריים, הייתה ועודנה מושא לויכוח בין חוקרים. זה החל כחלק מויכוח רחב יותר שניטש בין גיאוגרפים והיסטוריונים אודות הגורם הדומיננטי האחראי לשינויים בדפוסי החיים והתרבות באזורים צחיחים. האנטינגטון (1911: 247), שהיה דובר המובהק של האסכולה ה'סביבתית', טען כי יש לתלות את התפתחותן של יישויות אורבניות בשיפור זמני שחל בתנאי האקלים ששררו באזור בימי קדם. על פיו:

"רבות מהאומות הגדולות בעת העתיקה הופיעו או קרסו בהתאמה לתנאי אקלים נוחים יותר או פחות" וכן "כשהאקלים הפך לא מתאים, מסתבר שאף גזע לא יכול היה לשמר את האנרגיה והקידמה שלו."

(האנטינגטון 1915: 6-9).

ביטוי לתפיסה זו נמצא בקרב חוקרים שעסקו בתנאי האקלים ששררו בנגב בתקופת הופעתן של מערכות עירוניות (וראו בעניין זה את עמדתו של האנטינגטון עצמו שעה שביקר באזור: האנטינגטון 1911). לפי גישה זו, תנודות אקלימיות ובעיקר קיומו של אקלים גשום יותר גרמו להופעתן של מערכות יישוב ואיפשרו את פיתוחם של אזורי הקלאות בספר המדבר הארץ-ישראלי ואילו הצטחחות האקלים היא שגרמה לקריסת המערכות היישוביות. גישה זו משתקפת למשל בעבודותיהם של רוזן (1987), איסר וגוברין (תשנ"ב) והרצוג (תשי"ן: 274 וראו שם ספרות נוספת).

בחיבורה אודות התגובות החברתיות לשינויי אקלים במזרח הקדום, סקרה רוזן היבטים סביבתיים שונים לאורך ציר הזמן (בדיקות איזוטופיות, מחקרים גיאומורפולוגיים, הידרולוגיים ומחקרי פולן) ולפיה התאפיינה תקופת הברונזה הקדומה בתנאים סביבתיים משופרים שבאו לידי ביטוי באקלים גשום יותר. דרום ארץ-ישראל כוסה באדמת לס קלה יותר ובצמחיה ערבית סבוכה יותר. ערוצי הנחלים היו עמוקים פחות והוצפו בחודשי החורף על בסיס קבוע, דבר שאפשר השקעה תדירה של אדמת סחף. גם בחודשי הקיץ התאפיינו הנחלים בזרימה קבועה (רוזן 2007: 88-80, 129-130).

לתפיסה דומה המשלבת מניעים תרבותיים עם הסיבות שהביאו להתפתחותה של המערכת היישובית בנגב בתקופה הביזנטית ראו עמי 89-96, 160-171).

מנגד ניצבת התפיסה שהתגבשה כבר בסקרים מסוף המאה התשע עשרה (כך למשל קונדר 1878: 323) ולפיה הגורמים הסוציו-פוליטיים והתרבותיים הם האחראיים להתפתחותן ולנטישתן של מערכות יישוב באזורי ספר מדבריים. כך לדוגמא על פי וולי ולורנס שסקרו את הנגב ב 1914:

”תנאי אקלים אלו היו דומים מאז ומתמיד... כל שגשוג חקלאי שהמדבר ידע לא נבע כתוצאה משינוי אקלימי כלשהו אלא מיכולת הסתגלות גבוהה יותר של תושבי העבר” (וולי ולורנס 1914-1915: 17).

על פי תפיסה זו, היו אלה האינטרסים הפוליטיים והכלכליים של הישויות הפוליטיות ולא שינויי האקלים שעודדו את פיתוחם של אזורי ספר מדבריים (ראו למשל: פינקלשטיין 1995: 32-35, 157-155; רובין 1996). חוקרים המחזיקים בתפיסה לפיה אקלימו של הנגב לא השתנה ב 5000 השנים האחרונות מביאים כהוכחה עדויות ממגוון רחב של דיסציפלינות (לסקירה כרונולוגית מקיפה ראו פינקלשטיין 1995: 32-34).

ריכב רובין הציג דיון המשלב עדויות בוטניות, גיאולוגיות, היסטוריות וארכיאולוגיות בנוגע לשאלת האקלים הקדום (רובין 1989: 76-77). בין יתר העדויות נזכרים מחקרים ארכיאו-בוטניים שהראו כי

שרידים בוטניים שנמצאו בחפירות באתרי הנגב של תקופת הברזל מצביעים על קיומה של צמחיית מדבר, בדומה לזו הקיימת כיום (ליפשיץ וויזל 1973; ליפשיץ תשס"ה).

עדויות ארכיאולוגיות מצביעות על כך שתושבי הנגב בעת העתיקה השקיעו מאמץ ניכר בניצול טכניקות שונות לאגירת מים. עם האמצעים הרבים שפותחו לאגירת מים ניתן למנות בורות אגירה, בארות, מפעלי מים (ראו עמ' 17). במסגרת סדרת ניסויים שערך אבן-ארי באזור עבדת ושבטה התברר, שהמערכת החקלאית שהתקיימה בנגב בתקופה הביזנטית יכולה לתפקד בתנאי האקלים הנוכחיים (עם ממוצע גשמים שנתי של כ 85 מ"מ) ולהניב יכול טוב של חיטה, שעורה ופירות (אבן-ארי ואחרים 1971).

מעט תעודות היסטוריות מתארות את הנגב ואקלימו. במסגרת מסעו של אנטיגונוס מונופטלמוס אל ארץ הנבטים ב 312 לפנה"ס מתואר הנגב כאזור חסר מים (דיודורוס סיקולוס XIX 94, 6-8) ובתיאור דרך הבשמים של סטרבו מהמאה הראשונה לספירה נזכר האזור כמדבר שיש לחצותו בעזרת גמל (סטרבו: גיאוגרפיה XVI 2, 30. למקורות נוספים ראו: רובין 1989: 74).

הויכוח אודות שאלת האקלים ששרר באזור בשלבים שונים במהלך העת העתיקה מאופיין כאמור בחוסר הסכמה בין חוקרים. עד שתגובש הסכמה, דומה שיש לנקוט משנה זהירות בשאלת האקלים הקדום ובנוגע להשלכותיו על המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי. לפיכך מחקר זה מתבסס על ההנחה לפיה לא חל שינוי משמעותי באקלים של ספר המדבר הארץ-ישראלי ב 5000 השנים האחרונות. אחת הגישות הקלאסיות המהוות נגזרת ישירה של הויכוח אודות האקלים כמניע תרבותי היא הגישה המכונה כשם ספרו של רייפנברג (תשי"י) "מלחמת המזרע בשימון". לפי גישה זו קבוצות נוודים ונוודים-למחצה מתרכזים באזורים צחיחים שאינם ניתנים לעיבוד חקלאי ומתאפיינים בעיקר בגידול בעלי-חיים, ללא תחומי עיסוק נוספים והסביבה הטבעית היא שקובעת את תנועת הנוודים. הללו חיים בקבוצות אוטונומיות, מקיימים משק אוטרקי הנסמך על תוצרי בעלי חיים, מבלי לקיים קשר עם יושבי הקבע. הם עוינים את השלטון המרכזי וממתינים לשעת כושר שבה יוכלו לנצל את חולשתו. גישה זו קובעת כי דפוסי החיים של הנוודות נותרים קבועים ואינם משתנים, נוודים לא הופכים ליושבי קבע (פאטאי 1971: 42; מוסיל 1928; בארתי 1961: 111).²

מנגד ניצבת תפיסה, שהפכה מקובלת בעשורים האחרונים, לפיה נוודות מתמחה יכולה להתפתח רק

²ראו למשל את האופן האידיאולוגי שבו נתפסו והוצגו נוודים בקרב היסטוריונים וגיאוגרפים של תרבויות אגן הים התיכון בעת העתיקה וכיצד השפיעה גישה זו על אופן תפיסת הנוודים במחשבה המערבית המודרנית (שאו 1982-1983).

בחברות בעלות כלכלה מורכבת האוגרת עודפים ובתרבויות עירוניות. במסגרת זו מייצרים הנוודים מוצרים משניים (בשר, חלב, צמר) עבור שווקים כפריים ועירוניים ומכאן שהכלכלה הנוודית תלויה במידה רבה בכלכלתה של האוכלוסייה יושבת הקבע. נוודים למחצה מתנסים במגוון רחב של עיסוקים (מרעה, חקלאות, סחר) שחשיבותם היחסית משתנה בהתאם לנסיבות הכלכליות והפוליטיות. בתנאים תרבותיים מסוימים (שלטון מרכזי חזק, התפתחות של מערכות סחר מסועפות) יכולים הנוודים להתיישב בסביבה עירונית ולהיפך, בעיתות מצוקה (קריסת השלטון המרכזי) יכולים אף יושבי קבע לשנות את דפוסי חייהם ולהפוך לנוודים (ראוטון 1974; מארקס 1984; 1992; פינקלשטיין 1995: 37-49; 155-157).

ב. אקולוגיה תרבותית בספר הדרומי של ארץ-ישראל

1. מקורות מים

מקורות מים איתנים בנגב הם נדירים והגישה אליהם היא קשה. כיוון שהמים הוא תנאי חיוני לקיומם של חיים במדבר הרי שיישובי הנגב היו באופן מסורתי תלויים בשיטות ובטכניקות שונות לאגירת מים. תושבי הנגב פתרו את בעיית המים שבפניה ניצבו בדרכים שונות ומגוונות של ניצול ואגירת מים. הם אולצו לעשות זאת בשל כמות המשקעים השנתית הנמוכה (העונה הגשומה היא בין סוף אוקטובר או נובמבר לסוף מרץ או אפריל) ובשל תנאי החום והיובש הקיצוניים השוררים בחודשי הקיץ. עיקר הגשם נופל בסערות קצרות וכבדות הגורמות לשטפונות בנחלים ומאפשר שיעור נמוך יחסית של סינון.

עם האמצעים לאיסוף ולאגירת מים באתרי הנגב ניתן למנות: מקורות רב-שנתיים, בורות, סכרים, מפעלי מים ציבוריים ובארות (רובין 1988: 229-231; יאיר וגרטי 1996: 127-131; צוק תש"ס: 56-61, 105-107, 149-155, 164-168). המגוון הרחב של מקורות המים והאמצעים לאגירתם נובע מהיות המים משאב נדיר אך חיוני לקיום האנושי במדבר דבר שהביא את האדם לחפש מים בכל דרך אפשרית. בנוסף לכך נראה כי מגוון המערכות לאגירת מים משקפות הבדלים תרבותיים בין מערכות שלטון שונות בנוגע ליחסי אדם-סביבה. חלק ממערכות המים מאפיינות סביבה ותרבות מדברית והן נפוצות בחברות נוודיות או סמי-נוודיות ואילו באחרות ניכר שהן הושאלו מאזור הים התיכון הלח וסוגלו לסביבה המדברית תוך שהן משקפות אורח חיים יושב קבע (רובין 1988: 229-231).

2. חקלאות

החקלאות הקדומה בנגב מוגדרת כ'חקלאות נגר מדברית' המתבססת על מי נגר הזורמים על פני

מדרונות ובאפיקי נחלים. מדידות כמות הגשם והנגר וחישוב היחסים ביניהם לבין שטח הנגב מראות שהמערכת החקלאית הייתה יכולה לתפקד בתנאי האקלים של ימינו ולפיכך אין צורך להניח מראש שבעת העתיקה שרר אקלים לח יותר בנגב (רובין תשנ"א: 74 וראו בעניין זה את סעיף א' בפרק זה). אמנם ניתן להעריך הערכה כללית את כלל השטחים שהוכשרו ועובדו בנגב בעת העתיקה (כך למשל הרצוג בנוגע לכושר הנשיאה של בקעת באר שבע בראשית תקופת הברזל: הרצוג תש"ן: 215-241) אולם אין בידינו די נתונים לערוך חישוב מפורט: איזה חלק מן השטח עובד מדי שנה? מה היה מחזור הזרעים המקובל? ועוד. אין אנו יודעים איזה חלק מהשטח שימש גידולים לצורכי קיום ואיזה לצורכי שיווק?

כלכלת הקיום של תושבי הנגב התבססה על שני רכיבים עיקריים: חקלאות וגידול בעלי-חיים אולם יש לציין כי לא מדובר במערכת סגורה של כלכלת קיום. תושבי הנגב ייצאו חלק מתוצרתם וייבאו מוצרים אחרים. לפיכך כל ניסיון להעריך מבחינה כמותית את 'כושר הנשיאה' של השטח הכלכלי בתנאים של חברה מפותחת ומערכת כלכלית פתוחה, אין להם בסיס של ממש (רובין תשנ"א: 186). יתירה מזאת, ממדידת יחסי הגשם-נגר ומבדיקת הנתונים הבוטניים והפדולוגיים באזורי הנגב הסלעיים (הר הנגב) ובאזור שטחי הלס (בקעת באר שבע) הסתבר כי רק אזור מבוטל שמדרונותיו תלולים וסלעיים מייצג סביבה המסוגלת לפתח נגר בכמות שיכולה לתמוך בקיומה של חקלאות שלחין מדברית. כך יוצא שאזור המקבל רק 100 מ"מ גשם בשנה עשוי להיות פורה יותר מאזור המקבל 200 מ"מ גשם בשנה (יאיר תשס"ה: 109-110).

החקלאות הייתה ענף כלכלי חשוב בנגב אך לא מקור ההכנסה היחיד של תושבי האזור בוודאי כאשר מדובר בתושבי הערים. מלבד החקלאות וגידול הצאן מצביעים המקורות ההיסטוריים והשרידים הארכיאולוגיים על מקורות הכנסה נוספים כגון: שירותי דרך, מלאכה, כרייה ומסחר (ברון 1981: 75-74; רובין תשנ"א: 186; פינקלשטיין 1995: 156; בינקובסקי וואן דר סטין 2001: 31-33).

3. משק החי

בדומה לאזורים אחרים בארץ-ישראל עיקר משק החי בספר המדבר הארץ-ישראלי התבסס על בעלי חיים מבויתים (דיין 1999: 480-481; קולסקה הורביץ 1999: 489). לרשותנו עומדים מספר מכלולי פאונה מהם ניתן להסיק מסקנות לגבי הרכב משק החי באתרי הנגב. עם אתרים אלו נמנים: ערד בתקופת הברונזה הקדומה, תל משוש, תל באר-שבע ותל עירא בתקופת הברזל.

השוואה בין משקי החי שהתקיימו בנגב בתקופות שונות מציגה דמיון מחד ושינויים חדים בהרכב משק החי מאידך. באופן כללי ניתן לומר כי בכל התקופות הנידונות נפוץ בעיקר גידול הצאן ולאחריו הבקר. הצאן הוא המרכיב המשמעותי ביותר מבין ממצאי הפאונה באתרי הנגב (למעלה מ 80% על פי דיין 1999 : 483 וקולסקה הורביץ 1999 : 489) והיווה חלק חשוב בתזונתם של התושבים (לרנו 1978 : 83 ; צ'רנוב ודרורי 1983 ; שדה תשמ"ח ; ואפניש 1996 : 289 ; דיין 1999 : 483 ; קולסקה הורביץ 1999 : 489). מהשוואת עצמות העזים לעצמות הכבשים עולה כי עצמות הכבשים מהוות אחוז גבוה יותר ברוב המכלולים (דיין 1999 : 484 ; הלוינג 1984 ; 1986 ; שדה תשמ"ח. לעומת תל משוש שבו נמצא מספר שווה של עצמות כבשים ועזים : צ'רנוב ודרורי 1983 : 215).

בדיקת עצמות הצאן מתל עירא העלתה כי 17% מן הצאן נשחט לפני הגיעו לגיל 6 חדשים, מגמה שפחות או יותר נשמרת עד לגיל 3 שנים. מגיל 3 ואילך קיימת ירידה באחוז הצאן הנשחט כך שסביב 65% מהצאן הושאר (דיין 1999 : 486-487). תמונה דומה מופיעה גם בערד בתקופת הברונזה הקדומה (לרנו 1978 : 83-84). דגם זה תואם לדגם ניצול המוצרים המשניים, שבו למוצרי החלב ו/או הצמר ישנו תפקיד משמעותי בכלכלה (דייוויס 1984 ; דיין 1999 : 486 ; קולסקה הורביץ 1999 : 490). על פי ששון (2004 : 137, 145-148), שניתח את מכלולי הפאונה מתל באר שבע, מדובר באסטרטגיית קיום הישרדותית המבוססת על כלכלה אוטרקית ועל ניצול אופטימלי של משאבים לצריכה עצמית. לעומת הצאן, מהווה הבקר חלק קטן יחסית מן המכלולים הפאונליים. נראה כי הבקר שימש בעיקר לשם עבודה וייצור חלב ולא לשם אכילת הבשר (דיין 1999 : 483) מה גם שגידול בקר באזורים שחונים מלווה בקושי רב (ששון 2004 : 136). בעוד שהבקר מהווה בממוצע 11% מבין מכלולי הפאונה של אתרי הברונזה והברזל בנגב, הרי שהוא נעדר ממשק החי של הבדווים בתקופות המאוחרות על שום החלפתו בגמל כבהמת חריש ותובלה (ששון 2004 : 136).

אם קיימים שינויים בהרכב משק החי הרי שככל הנראה הללו נובעים מההעדפות אתניות ותרבותיות. כך למשל אחוז עצמות החזיר. מחקרים ארכיאולוגיים הראו כי בתקופת הברזל אחוז עצמות החזיר באתרי הנגב אינו משמעותי (דיין 1999 : 484 ; צ'רנוב ודרורי 1983 ; שדה תשמ"ח : 372). זאת בדומה לאזורי ההר. את התפוצה הנמוכה של עצמות החזיר באתרי ממלכת יהודה בתקופת הברזל ניתן להסביר בטאבו הקשור בבעל חיים זה, הנחה המתחזקת נוכח השוואת אחוז עצמות החזיר מתקופת הברזל לזה של התקופה הביזנטית (0.35% בברזל לעומת כ 20% בביזנטית) ומן האבחנה כי תנאי האקלים יכלו לתמוך בגידול חזירים גם בתקופת הברזל (דיין 1999 : 484-485). הממצא

הארכיאולוגי שהתגלה בשכבות מתקופת הברזל 2 ב-ג' בתל ערוער (מוטרו בדפוס) מציג תמונה שונה ביחס לאתרים יהודאיים אחרים בני זמנו (על כך ראו דיון בחלק ד').
למן המאה השמינית לפנה"ס ואילך עולה אחוז עצמות הגמלים בממצאי הפאונה של אתרי הנגב. עד כה זוהו עצמות גמלים בחפירות באתרי הנגב: עירא (דיין 1999: 487-480; קולסקה-הורביץ 1999: 488-494), ערוער (מוטרו בדפוס), באר שבע (אצל גיסמין 2006: 147) ובאתרי הנגב המערבי דוגמת תל ג'מה (ואפניש 1981; 1984).

בדיקה מורפולוגית של עצמות הגמלים העלתה כי מדובר בגמל מן הטיפוס החד דבשתי (*Camelus dromedarius*). הופעתו של הגמל, בהמה שתנאי גידולה ואחזקתה יקרים, מיוחסת לשילובם של אתרי הנגב במסגרת הסחר הדרום-ערבי בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (ואפניש 1984; 1996: 289; גיסמין 2006: 146-147).

למרות העליה באחוז עצמות הגמל באתרי הנגב, עצמות הגמל עדיין מהוות אחוז קטן מן המכלול הארכיאולוגי בשכבות מתקופת הברזל. כך למשל בערוער הן מהוות רק 0.5% מן המכלול (מוטרו בדפוס) ובתל עירא נמצאה רק עצם גמל אחת (דיין 1999: טבלה 16.2). יתירה מזאת, רוב עצמות הגמל שנמצאו בתל ערוער נתגלו בחפירות שטח A המזוהה במחקר זה כח'אן שיירות (בעניין זה ראו דיון נרחב בחלק ד'). באור זה מתקבלת על הדעת ההנחה כי הגמל שימש בסחר לטווח ארוך אך לא גודל באתרי הנגב (שדה תשמי"ח: 21-22, 269).

4. חומרי בניה

הנגב מאופיין בזמינות גבוהה של אבני גיר בדרגות קושי שונות המתאימות לסיתות ולהחלקה ובהתאם לכך נמצאו מחצבות הממוקמות במרחק לא רב מן היישובים. עדות לקיומה של מחצבה קדומה התגלתה בבסיס המדרון הדרומי של תל ערד. תעלה חצובה בסלע המחישה את שיטת העבודה של החוצבים, בוני הביצורים של ערד בתקופת הברונזה הקדומה. הללו ניצלו שברים טבעיים בתצורת הסלע על מנת לחצוב גושי אבן גדולים שמהם הוצאו אבנים קטנות יותר (גיטרט ועמירן 1996: 26-27). לעומת זמינותה הגבוהה של האבן, חסר הנגב עצים לבנייה (שרשבסקי תשמי"ו: 22), מה גם שחלק ניכר מהמינים המדבריים המקומיים הם שיחים. עדויות לייבוא קורות עץ נמצאו באתרים שונים בארץ-ישראל (ליפשיץ וביגר 1995) וחשיבותם לאזור הנגב נובעת מכך שעצי היבוא שימשו לצורכי קירווי כיוון שהגזע שלהם מייצר קורה ארוכה (ליפשיץ תשס"ה: 114).

בבאר הממוקמת בסמוך לשער הכניסה בתל באר שבע נמצאו קורות ערער אדום (*Juniperus*
Pheonica) שיובאו ככל הנראה מאדום או מצפון סיני (לב-ידון, הרצוג וצוק 1995). בחורבת עוזה,
באזור השער (בית-אריה 2007), וכן בתל מלחתה, בהקשרים המיוחדים לתקופת הברזל ב', נחשפו
שרידי קורות ארז הלבנון. נראה כי יבוא העצים לאזור נמשך גם בתקופות המאוחרות על כך מעידים
שרידי קורות ארז הלבנון מהתקופה ההלניסטית שנמצאו בבאר שבע ובנצנה (ליפשיץ וויזל 1973;
ליפשיץ תשס"ה: 114) וייתכן שהממצא מנצנה מייצג שימוש בעץ מיובא מן התקופה העות'מנית
(ליפשיץ, ביגר ואורמן תשס"ה).

חלק ב': הספר הדרומי של ארץ-ישראל: היסטוריה-יישובית

"הזמן בא בעצלתיים מהמדבר עם שיירות הגמלים שלו ואינו ממהר,
היות והוא נושא עמו את הנצח"

(אמיל אזיאר, כל החיים לפניו)

ההיסטוריה היישובית של הנגב נגזרת ממיקומו של האזור בין הארץ הנושבת לבין המדבר ומתפקודו כאזור חיץ בין ישויות פוליטיות ותרבותיות. חשיבותה של ההיסטוריה היישובית טמונה ביכולתה להצביע על קיומן של תופעות מקומיות המציגות המשכיות ושינוי בצד תהליכים ארוכי טווח. באופן כללי ניתן לזהות בתולדות הנגב שלוש תקופות שבהן התפתחו מערכות יישוביות (תקופת הברונזה הקדומה, תקופת הברזל 2 והתקופה הרומית-ביזנטית) אולם אין הדבר אומר שבין התקופות התקיים פער יישובי ושבתקופות הביניים התרוקן הנגב מיושביו (ראו למשל את היישוב המבוצר שהתפתח בתל מלחתה בתקופת הברונזה התיכונה ב' אצל כוכבי 1992: 948-949). סביר להניח כי בתקופות אלו נחלשה עוצמתה של המערכת היישובית והשתנו דפוסי הקיום המקומיים (פינקלשטיין תשמ"ה: 374-375; 1995: 155-157; לגבי התקופות המאוחרות ראו: רובין תשנ"א: 11).

לאור מגבלות המחקר הנוכחי ראוי לציין כי אין כוונה להקיף בדיון זה את כל התקופות המיוצגות בנגב, לא מבחינת ההיסטוריה היישובית ולא מבחינת הדיון בערי הנגב. לפיכך הדיון בהיסטוריה היישובית של האזור יתמקד בתקופות שבהן התקיימו מערכות יישוב באזור.

כל ההתחלות...

יישוב הספר הדרומי של ארץ-ישראל החל בתקופה הכלכוליתית (המחצית הראשונה של האלף הרביעי לפנה"ס) עם הקמת מערכת יישובית כפרית בבקעת באר-שבע, היא תרבות באר-שבע, שהתבססה בעיקר על חקלאות ועל גידול צאן ובקר, אולם הערים הראשונות באזור הופיעו בראשית האלף השלישי.

א. תקופת הברונזה הקדומה ב'

במהלך תקופת הברונזה הקדומה ב' (3000 לפנה"ס לערך) התעצם תהליך העיור והוקמו ערים רבות ברחבי ארץ-ישראל. תהליך זה לא פסח גם על הנגב ובחלקה המזרחי של בקעת באר שבע הוקמה ערד. בעוד שהיישוב בערד מתקופת הברונזה הקדומה א' לא היה מבוצר והתפרש על פני שטח מצומצם יחסית, הרי שלראשונה בתקופת הברונזה הקדומה ב' התגבש בערד יישוב עירוני מתוכנן שהושפע מתהליכי העיור שהתרחשו בלבנט באותו פרק הזמן ושאוכלוסייתו עלתה בהתאם ומנתה בשיאה בין 2000 ל 2500 נפש בקירוב. היה זה יישוב מבוצר שהתפרש על פני שטח רחב וכלל מבני ציבור (מקדשים, מפעל מים) בצד מכלולי מגורים (עמירן ואילן 1996 : 140-147).

סקרים נרחבים שנערכו בנגב כבר משנות ה-50 העלו שבתקופת הברונזה הקדומה הייתה ערד היישוב העירוני היחיד באזור ושמלבדה היו בנגב יישובים כפריים קטנים, כגון: חורבת דרגות, חורבת ביץ, חורבת טוב וחורבת סמר (איור 1) (עמירן ואחרים 1980 : 25-28 ; ברוך 1981 : 66). בה בעת הוקמו יישובים באזורי ספר נוספים דוגמת הר הנגב וסיני (היימן תשנ"ח ; בית-אריה תשמ"ז). ואולם התגבשותה של ערד כמרכז עירוני בספר הדרומי במהלך תקופת הברונזה הקדומה ב' הביאה ככל הנראה לנטישת אתרים בסביבה, כך למשל היישוב שהתקיים בתל מלחתה הקטן במהלך תקופת הברונזה הקדומה א' (אילן 2002 : 306).

הממצא הארכיאולוגי מעיד על כך שביישובי הנגב של תקופת הברונזה הקדומה ב' התגוררה אוכלוסייה יושבת קבע ואוכלוסייה נוודית למחצה (פינקלשטיין 1990 : 43). בנוסף לכך סביר להניח כי באזור התגוררה גם אוכלוסייה נוודית שאת שרידיה הארכיאולוגיים קשה לאתר.

חוקרים תלו את הופעתה של המערכת היישובית בנגב בצורך הולך וגובר של היישובים מצפון ושל מצרים בדרום בסחורות ובמוצרים שמקורם בנגב או באזורים הסמוכים לו (שם : 40). מיקומה של בקעת באר שבע בקרבת פיינן מחד וסיני מאידך, אזורים ששימשו כמרכזים לכריית נחושת, תרם להתפתחותה של המערכת היישובית בנגב ולתפקודו של האזור כגשר יבשתי בין הערבה וסיני לבין מערכות היישוב הצפוניות, הים התיכון ומצרים (ראו למשל : גופנא ומילבסקי 2003 : 223 ; רוזן, טיקוט וגוטסמן 2005 : 781-782).

בדומה לשאלת הופעתה, חוקרים נחלקו גם בנוגע לקריסתה של ערד : לפי אחת הגישות חל באמצע האלף השלישי לפנה"ס תהליך של התמעטות גשמים, תהליך שהשפיע השפעה מכרעת על האזורים המדבריים למחצה שהפכו להיות מדבריים. החקלאות קרסה, העורף הכלכלי של היישובים ניטש

והתחרות על שטחי המרעה והמזון עם שבטי הנוודים העמידה בסכנה את יושבי הערים (רוזן 1989 :

253-254 ; עמירן ואילן 1996 : 2-1 ; רוזן 2007 : 143-148).

לפי גישה אחרת הסיבה לקריסת המערכת היישובית נעוצה בהשתלטותם של גורמים חדשים על מרבצי הנחושת בסיני ובפיין ועל סחר הביטומן והמלת. נראה כי המצרים החלו לנצל את אוצרות הטבע במערב סיני ופעילותם כללה כרייה של מרבצי טורקיז ואולי אף מרבצי נחושת הקיימים באזור. השתלטות זו פגעה באחד ממקורות ההכנסה העיקריים של תושבי ערד : הסחר במכשירי הנחושת (עמירן, אילן וסבן 1997 : 106-107) והביאה בסופו של דבר לקריסת המערכת היישובית. אתרי הנגב ניטשו בסוף תקופת הברונזה הקדומה ב' ונראה כי רובן לא נושבו במהלך תקופת הברונזה הקדומה ג', תקופה שבמהלכה פרוחה המערכת היישובית באזור שמצפון לערד, בדרום השפלה (פינקלשטיין 1990 : 81). נראה כי כבר בסוף תקופת הברונזה הקדומה ועם המעבר לתקופת הברונזה הביניימית חזרה אוכלוסיית הנגב לדפוסי הקיום המסורתיים שאפיינו אותה, הווה אומר : דפוסי חיים פסטורליים. אמנם בתקופת הברונזה התיכונה הופיעו בנגב שני מרכזי יישוב (בתל מלחתה ובתל מוש) ונראה כי יחד עם מרכזי היישוב בנגב המערבי (תל ג'מה, תל פארעה הדרומי ותל אל עגול) שימשו אתרים אלה כמוקדי קשר פוליטיים וכלכליים עם האוכלוסייה הפסטורלית בדרום (שם : 101), אולם תופעה זו מהווה בבחינת היוצא מן הכלל ולמעשה במהלך רוב האלף השני לפנה"ס היה האזור ריק ממערכות יישוב ותושבי הנגב פעלו במסגרת דפוסי קיום נוודיים (ברון 1981 : 66).

ב. תקופת הברזל 2

לאחר תקופה של כ 1500 שנה שבה היה הנגב ריק מיישוב, התפתחה בראשית תקופת הברזל מערכת התיישבותית. נראה כי היה זה תהליך הדרגתי ומורכב שאת ביטויו ניתן למצוא בשורת אתרים הממוקמים בבקעת באר שבע (הרצוג תש"ן : 220-221) ואת ראשיתו יש לחפש כבר בתקופת הברזל 1 עם התפתחותו של המוקד היישובי בתל מוש (שכבה III) במרכזה של בקעת באר שבע ובסמוך לבארות הקבע באזור.

לויכוח הכרונולוגי הער אודות ראשית תקופת הברזל יש השפעה מכרעת על הדיון אודות ראשיתו של המערך היישובי בנגב בתקופת הברזל.

בעוד שבמשך שנים רבות נחשב מסע שישק לארץ-ישראל לעוגן כרונולוגי מוצק, הרי שבאור הויכוח אודות המועד שבו נערך המסע (וראו את מאמרו של שורטלנד 2005 בעניין זה), נכון לעכשיו, אין עוגן

כרונולוגי מוחלט לתקופה המשתרעת בין סוף ימי השלטון המצרי בכנען במאה השתים עשרה לפנה"ס לבין כיבושי חזאל באמצע המאה התשיעית לפנה"ס. פרק זמן זה מקיף תקופה המונה כשלוש מאות שנים וכולל את תקופת הברזל 1 ואת ראשית תקופת הברזל 2. שכבות ארכיאולוגיות המיוחסות לתקופה זו תוארכו באופן נסיבתי ובהתבסס על מגוון רחב של שיקולים יחסיים ומקראיים. על פי הגישה המסורתית (הכרונולוגיה הגבוהה) יושבו הפלשתים בכנען על ידי רעמסס ה-III בשנת 1175 לפנה"ס ופיתחו מרכזי יישוב ותרבות חומרית אופיינית (קרמיקה חד-גונית בשלב הראשון להתיישבות וקרמיקה דו-גונית בשלב השני). הכוח הפלשתי הציג התנגדות וקשיים אל מול היישות הישראלית המתהווה בהר עד להקמת הממלכה המאוחדת של דוד ושלמה, סביב שנת 1000 לפנה"ס, שאז נחלו הפלשתים תבוסה. תאריך זה היווה את שלב המעבר לתקופת הברזל 2 (דותן 1982 : 296). הואיל והמסגרת הכרונולוגית הגבוהה קיבלה את התיאורים המקראיים בדבר קיומה של ממלכה מאוחדת כתיאורים המציגים מציאות היסטורית, נראה היה שזיהוי שכבות ארכיאולוגיות מן המאה העשירית לפנה"ס (כך במגידו, גזר וחצור) וייחוסם לימי שלמה מהווה עוגן כרונולוגי ומוכיח את אמיתותו ההיסטורית של המקרא (ידין 1958 ; 1970).

היעדרה של קרמיקה פלשתית חד-גונית ממכלולי הקרמיקה של אתרי השושלת ה-20 בדרום כנען הביא חוקרים אחרים למסקנה כי שכבות שבהן נמצאה קרמיקה פלשתית חד-גונית הוקמו לאחר קריסת המערך המצרי בכנען, בשליש האחרון של המאה השתים עשרה לפנה"ס (אוסישקין 1985 : 222-223 ; פינקלשטיין 1995 א' : 218-224, 229-232 ; 2007 : 518. בניגוד לדעת : דותן 1992 : 97 ; סטייגר 1995 : 342-343, בונימוביץ ופאוסט 2001 : 6-7). תופעה זו יצרה "אפקט כדור שלג" והעלתה את ההצעה להוריד את תאריכי השכבות של המאות האחת-עשרה עד התשע לפנה"ס במאה שנה בקירוב (הכרונולוגיה הנמוכה). ההמשכיות בהופעתה של תרבות חומרית כנענית במכלול של שכבה VIA במגידו ותוצאות בדיקות הרדיוקרבון ממגידו ומאתרים נוספים בני התקופה, מהווים לדעת מחזיקי הגישה את העוגן התחתון לרצף כרונולוגי זה, שנקבע למחצית השניה של המאה העשירית לפנה"ס (915-941 לפנה"ס) (פינקלשטיין תשנ"ט : 132-134 ; 2005 : 36-37 ; פינקלשטיין ופיאסצקי 2008 א' : 257).

בעקבות הביקורת העלה מזר (2005 : 21-22) את ההצעה בדבר הכרונולוגיה הקונבנציונלית המעודכנת (Modified Conventional Chronology) ובה הוא מציע לתארך את קץ התרבות הכנענית ואת המעבר מתקופת הברזל 1 לתקופת הברזל 2 סביב השנים 970-980 לפנה"ס.

למרות מספר קשיים והסתייגויות הקשורות לדיון בדבר התפתחות המדינה ביהודה, עבודה זו מקבלת את הביקורת הארכיאולוגית וההיסטורית על הגישה המסורתית ונוקטת במסגרת הכרונולוגית הנמוכה.

נתוני החפירה והסקר מבקעת באר שבע מציעים שתי מערכות יישוב עיקריות אותן ניתן לייחס לתקופת הברזל: האחת בראשיתה של תקופת הברזל 2 (סוף המאה העשירית והמאה התשיעית לפנה"ס) והשניה בסופה (מאה שמינית עד ראשית המאה השישית לפנה"ס).

1. תקופת הברזל 2 א'

בשכבה II היה תל משוש ליישוב המרכזי באזור הן מבחינת גודל האתר (30 דונם על פי רוב הדעות ו 60 דונם על פי קמפינסקי) והן מבחינת קיומם של מבני מנהל, שימוש בארכיטקטורה כנענית וצפונית, עדויות לפעילות מטלורגית וקרמיקה ממוצא מגוון. חופרי האתר שחזרו תגורת מבני מגורים התוחמת אזור אליפטי (פריץ וקמפינסקי 1983: תכנית 1) בעוד שהרצוג (1997 א': לוח 5.13) הציע שחזור המתבסס על קיומן של מספר יחידות מתוחמות. הקמתה של שכבה III בתל משוש תוארכה על ידי החופרים לסוף המאה השלוש עשרה ולראשית המאה השנים עשרה לפנה"ס ואילו היישוב משכבה II יוחס למאות השנים עשרה – אחת עשרה לפנה"ס (פריץ וקמפינסקי 1983: 78, 87). הרצוג וזינגר אביץ (2004: 222-223) הציעו הצעה המקובלת גם עלינו, ולפיה (בהתבסס על ניתוח טיפולוגי) יש לתארך את שכבה II בתל משוש לראשית תקופת הברזל 2.

מסקרים שנערכו ברחבי בקעת באר-שבע הסתבר כי ברוב המקרים לא נמצאו שרידי התיישבות מתקופת הברזל 1. כך למשל בית-אריה (תשס"ג: 11) לגבי צפון מזרח הנגב. יוצא דופן הוא היישוב שנתגלה על גדת נחל יתיר. שטחו כ 45 דונם וכולל שרידי מבנים וממגורות (גוברין תשנ"ב: 130). יחד עם זאת ראוי לציין כי קיים קושי להבחין, על סמך נתוני הסקר, באיזה שלב בראשית תקופת הברזל 2 יושבו האתרים באזור, אולם יש ביכולתה של השוואה כזו לתת מושג על תהליכים פוליטיים ויישוביים שהתרחשו באזור בתקופה הנידונה.

באופן כללי ניתן לומר כי שטחם הכולל של יישובי בקעת באר שבע בראשית תקופת הברזל 2 הגיע לכ 60 דונם ומנה בין 800 ל 1000 נפש בקירוב (הרצוג תש"ן: 232-233). בעוד שתל משוש היווה את המוקד

היישובי באזור התקיימו סביבו כפרים קטנים דוגמת תל אסדר, ערד (שכבה XII) תל באר שבע (שכבה VII) ונחל יתיר שמנו לכל היותר 100 נפשות לאתר (איור 2). נראה כי באתרים אלו ניתן משקל רב לגידול בעלי החיים, דבר שאפשר ומתבטא במתאר היישובי (יחידות מגורים ערוכות במקביל להיקף היישוב).

נוסף על יישובי בקעת באר שבע נתגלו למעלה משישים אתרים מתוחמים בהר הנגב, גדולים וקטנים שתוארכו לראשית תקופת הברזל 2 (היימן תשנ"ג: 160). נדמה כי יש לראות בתופעה זו חלק אינטגרלי מתהליך 'התעוררות' של היישוב בנגב בראשית תקופת הברזל.

בשנים האחרונות התווסף נתון חדש למסגרת הנתונים מראשית תקופת הברזל. חפירות וסקרים שנערכו בואדי פיינן ובחירבת א-נאחס מספקים עדויות ארכיאולוגיות לפעילות אינטנסיבית של כריית נחושת שהתבצעה באזור במת אדום (לוי ואחרים 2004; 2005; מטינגלי ואחרים 2007). חירבת א-נאחס הוקפה בלמעלה מ 30 ערימות סיגי נחושת (שטח M) (לוי ואחרים 2005: 155). בשטח S באתר התעשייה התגלה רובד עבה למדי (20-40 ס"מ) של סיגי נחושת (שכבה S3) וכן שכבה הכוללת רובד סיגים, מאות כלים ומתקנים (שכבה S2b) המעידים על כריית נחושת בקנה מידה רחב. בהתבסס על תוצאות בדיקות רדיוקרבון שבוצעו על קורות עץ מפורחמות שנאספו מן האתר ובהנחה שתהליך ההפקה הצריך כמות גדולה יחסית של עצים טריים, תוארכה ראשית ההפקה שכבות בנאחס על ידי החופרים למאה השתים עשרה לפנה"ס ואותרו שכבות חיים מן המאות העשירית והתשיעית לפנה"ס בהתאמה (הייאם ואחרים 2005: 177; לוי ואחרים 2005: 149-151, לוח 10.15).

כנגד התיארוך שהוצע על ידי החופרים טען פינקלשטיין כי מרבית דגימות העצים בנאחס נלקחו מערימות פסולת תעשייתית או ממילויים ולא מרצפות המשקפות את זמן היישוב (פינקלשטיין 2005: 120). במאמרם אודות הרדיוקרבון ותעשיית הנחושת בנאחס מיקדו פינקלשטיין ופיאסצקי את שיא הפעילות התעשייתית בנאחס בין 896 ל 838 לפנה"ס, קרוב למועד סיום הפעילות באתר, זאת בהתבסס על טווח התאמה ל 68% מן הדגימות. התאמה של 95% מן הדגימות תגדיל את טווח התאריכים לשנים 908-827 לפנה"ס (פינקלשטיין ופיאסצקי 2008: 86).

דומה כי הפקות הנחושת והסחר במתכת שמקורה בעבר הירדן הפכה מבוקשת לאחר קריסת מרכז התעשייה בקפריסין והם שהיוו את העילה העיקרית להתעניינות באזור אדום ובאזור הנגב הסמוך בתקופת הברזל.

כתוצאה מן הויכוח הכרונולוגי, חוקרים הצביעו על שני הסברים אפשריים, הנגזרים משתי תפיסות היסטוריות שונות, לפריחה היישובית המחודשת באתרי הנגב בראשית תקופת הברזל 2: על פי דיעה אחת, המקבלת את התיאור המקראי בספר מלכים א', מהווים אתרי הנגב ביטוי למעורבותה של הממלכה המאוחדת בספר הדרומי של ארץ-ישראל ולשלטונו של שלמה על אדום והנגב. בעקבות זאת כינו חוקרים את המבנים המתוחמים בהר הנגב כ'מצודות ישראליות' (היימן תשנ"ג: 193-194; כהן וכהן-אמין תשס"ד: 156).

דיעה אחרת, שגם אני מחזיקה בה, רואה במערכת היישובים בנגב תוצר של התפתחות סוציו-פוליטית פנימית ועל פיה בהעדר יישות פוליטית חזקה באזור השתלטו נוודי המדבר על דרכי הסחר, דבר שהביא להתיישבות חלק מהם ולפריחה כלכלית שתושבי המדבר טרם ידעו כמותה (רותנברג 1967: 92-96; פינקלשטיין 1988: 248. לנושא מעורבותן של מצרים, ישראל וארם בסחר המתכות בדרום ראו: פנטלקין ופינקלשטיין 2006: 29-31).

שתי דעות רווחות לגבי המשאב שבו סחרו. על פי דעה אחת התפתח כבר בשלב זה הסחר הערבי שכלל העברת מוצרי יוקרה כשמינים ובשמים מדרום ערב אל נמלי הים התיכון ואל מצרים (גיסמין 2006). ואולם העדר ממצא בולט ובייחוד העדר עצמות גמלים ממכלולי הפאונה באתרי בקעת באר שבע, אדום ודרום ערב אינו מאפשר להסיק כי הסחר היה למשאב העיקרי של האזור כבר בתקופה זו (ועל כך ראו בהמשך).

הדעה אחרת מתבססת על העדויות לכריית הנחושת באדום ולפיה היוותה הנחושת את התמריץ העיקרי להתיישבותם של נוודי המדבר (קנאוף 1995: 112-113; ביינקובסקי 2001: 264-266; לוי ואחרים 2004: 876-877; פינקלשטיין 2005: 122; פינקלשטיין ופיאסצקי 2008: 89) ולהתפתחותה של מערכת יישובית באזור פיינן, הערבה, הר הנגב, בקעת באר שבע ופתחת נחל הבשור, זאת בייחוד לאור איבוד מקורות הנחושת בקפריסין בתחילת תקופת הברזל.

2. תקופת הברזל 2 ב'-ג'

המעבר מתקופת הברזל 2 א' (המאות העשירית-תשיעית לפנה"ס) לתקופת הברזל 2 ב' (המאה השמינית לפנה"ס) בנגב לוה בסדרת שינויים בתפוצת היישובים, בתפקודם ובגודלם. היישובים המתוחמים בהר הנגב חדלו מלהתקיים ובמקומם צמחה מערכת יישובים ממלכתיים. לראשונה

בשלבם המאוחרים של תקופת הברזל, בין המאות השמינית והשישית לפנה"ס, חווה הנגב פריחה יישובית חסרת תקדים.

הנתונים הארכיאולוגיים העומדים לרשותנו לחקר אופיו של היישוב באזור בסוף ימי הבית הראשון הם באופן יחסי רבים הואיל ואתרי הנגב והממצאים השתמרו היטב והאזור זכה לתשומת לב רבה מצד חוקרים (כך לגבי תל משוש : פריץ וקמפינסקי 1983; הרצוג וזינגר אביץ 2004. תל באר שבע : אהרוני 1973; הרצוג 1984; זינגר אביץ 1999. תל ערד : אהרוני תשמ"ו; הרצוג 1997; 2002; זינגר אביץ 2002. חורבת קטמית : בית-אריה 1995. חורבת רדום : בית-אריה 2007. תל עירא : בית-אריה 1999. חורבת עוזה : בית-אריה 2007. תל ערוער : בירן וכהן תשמ"א; טהרני בדפוס³).

עיקר הפריחה היישובית בנגב משתקפת בבקעת באר שבע (איור 3). מבין חמישים אתרים שהתקיימו באזור בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל, קיימים עשרה אתרים שניתן להגדירם כגדולים : ארבעה אתרים מרכזיים (תל עירא, תל מלחתה, תל ערוער וביר א-סבע), חמש מצודות (חורבת רדום, חורבת עוזה, תל ערד, חורבת ענים וחורבת טוב) ועיר מנהל אחת (תל באר שבע). בנוסף התקיימו בבקעת באר שבע כארבעים אתרים פרוזים (טהרני-סוסלי תשס"ב : 86-87). דגם היישוב בתקופה זו מציג המשכיות מן המאות הקודמות בצד התעצמות של המערכת היישובית.

האתרים המרכזיים : מרבית האתרים המרכזיים מוקמו במרכזה של בקעת באר שבע (עירא מלחתה וערוער). כל האתרים המרכזיים בוצרו להוציא אתר מרכזי אחד שהתקיים פרוז בקצה המערבי של הבקעה, בסמוך למרכז המנהלי של באר שבע (ביר א-סבע מתחת לבאר שבע המודרנית). הפירות הצלה שנערכו בסמוך לשוק הבדואי בבאר שבע הניבו כמות ניכרת של ממצאים המתוארכים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל 2 והתומכים בהנחה זו (גופנא וישראל 1973 : 115-118; פביאן ורבין תשנ"ה : 91; נמרוד נגב – שיחה בע"פ). במסקנותיה מחפירות הצלה שנערכו לאחרונה בעיר באר-שבע טענה פניץ-כהן (2005 : 152-153) כי העיר באר-שבע (ביר א-סבע) יושבה עד לסוף המאה השמינית וכי אין עדויות ליישוב מן המאה השביעית לפנה"ס. ואולם ראוי לציין כי החפירות שנערכו עד כה מתחת לעיר המודרנית היו מצומצמות בהיקפן והניבו ממצא דל יחסית (שם : לוח 7) וספק אם הן משקפות נאמנה את רצף ההתיישבות באתר.

האתרים עירא, מלחתה וערוער בוצרו באמצעות חומה מוצקה, מגדלים, שערים וחלקלקות. רחוב היקפי הפריד את הביצורים מהחלקים הפנימיים של הערים. האזורים הפנימיים של העיר נחלקו

³הממצאים מחפירות ערוער נמצאים בימים אלה בהכנה לקראת פרסום סופי על ידי המחברת ובמסגרת בית-הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק בהיברו יוניון קולג', ירושלים.

למבני ציבור ולאזורי מגורים. האתרים כללו מערכות לאספקת מים או שמוקמו בסמוך למקורות מים (בירן וכהן תשמ"א: 250; הרצוג 1997: 251; בית-אריה תשנ"ח: 32-34; 1999: 12-13, 172; צוק תש"ס: 155).

מצודות: המצודות הוקמו רובן ככולן בחלקה המזרחי של בקעת באר שבע ומרביתן (תל ערד, חורבת רדום, חורבת טוב וחורבת ענים) נבנו על פי תכנית ריבועית עם חומה מוצקה (אהרוני תשמ"ו; הרצוג 1997; 2002; בית-אריה 2007). חורבת עוזה היא הדוגמא היחידה בבקעת באר שבע למצודה מלבנית בעלת חומה מוצקה ומגדלים בולטים (בית-אריה תשמ"ו; 2007).

חמש המצודות שוכנות בחלקים המזרחיים של בקעת באר שבע כאשר המצודה בערד תפקדה כמצודה הראשית. הייסוד של המצודות נבע מהצורך להגן על גבולה הדרום-מזרחי של ממלכת יהודה ולהפגין את סמכותו של השלטון היהודאי. דומה כי הקמתה של המדינה באדום, פחות או יותר באותו טווח זמן, עודדה פעולות אלה. אוסטרקונים שנמצאו במצודות מעידים כי חילות מצב קטנים, ששימשו ככוחות שיטור, הופקדו על המצודות, אכלסו אותן והיוו את הזרוע העיקרית של מנגנון השלטון היהודאי באזור תוך קיום קשרים עם האוכלוסייה המקומית (אהרוני תשמ"ו: 152; למייר 1977: 230-231; זאס תשנ"ב: 40; פוקס 2000: 246).

אתרים פרוזים: הסקרים מלמדים כי בשוליים הדרומיים של ממלכת יהודה הוקמו יישובים קטנים שיצרו קשר עם האתרים המרכזיים ועם המצודות וייתכן שאף שימשו להם כעורף כלכלי. האתרים הפרוזים מייצגים מגוון רחב של תכניות ופונקציות: מבנים בודדים עם מתחמים שנועדו לעדרים (חורבת עמרה); בית יוצר לכלי חרס (רמות); מבנה בודד עם רחוב מרוצף (תל משוש) ושרידי קירות (תל באר שבע במאה השביעית) (גופנא תשכ"ג: 177, לוח ז' 7; קמפינסקי ואחרים תשמ"א: 165, 167; גוברין תשנ"ב: 27-28, 31-32, 56-59, 104-107; דגן 1995: 91; נמרוד נגב – שיחה בע"פ). נראה כי הייסוד של אתרים פרוזים מרמז על תקופה של שלום יחסי, שקט ושגשוג כלכלי.

המרכז המנהלי שהתקיים בתל באר שבע ממחיש את מעורבותו של השלטון המרכזי בספר הדרומי של הממלכה במהלך המאה השמינית (אהרוני 1973; הרצוג 1984; זינגר אביץ 1999). לאתר (11 דונס גודלו) תכנית אובלית ובוצר באמצעות חומת סוגרים. החלק הפנימי של היישוב כלל רחוב היקפי (פריפראלי) ורחוב החוצה את היישוב, מבני ציבור, מחסנים שבהם נתגלו מאות קנקנים ומפעל מים. האתר הפולחני של חורבת קטמית היווה אף הוא חלק מן המערכת היישובית. התרבות החומרית הייחודית שנמצאה באתר מעידה על אופי פולחני שונה מזה היהודאי (בית-אריה 1995; בק 1996).

הפריחה היישובית באתרי הנגב לוותה בין היתר בהופעת ממצאים הקשורים בסחר והמיובאים מאשור. בייחוד בולטות משקולות דמויות בעלי חיים, משקולות דמויות ברוז שערכה שישה שקלים מסופוטמיים מערוער (לוח 1 : 3) ומשקולות דמויות אריה שנתגלתה במקדש בערד (הרצוג 2002 : 80, לוח 35 : 3). עוד יש לציין מספר מצומצם של כלי חרס המחקים קרמיקת ארמון אשורית, שבר ספל אשורי מזכוכית שמקבילה לו נמצאה בנימרוד שבאשור ושנתגלה יחד עם טביעה מטיפוס 'למלך זיף' בערוער (עמי 238-239, לוח 48 : 2 וכן בריג בדפוס).

בתקופה זו מופיעים לראשונה באתרי הנגב ודרום ארץ-ישראל ממצאים מדרום ערב והחיגי'אז. כתובות נושאות כתב דרום ערבי נתגלו בתל גימה שבמערב הנגב (ואן-ביק 1983 : 19), בעיר דוד בירושלים (שילה תשמ"ז : 289, לוח 1 : 1, 2), בתל אל ח'לייפה שליד אילת (ריקמנס 1939), בתל באר שבע (זינגר-אביץ 1999 : 50-52) ולאחרונה זוהו שני חרסים הנושאים סימני כתב דרום ערבי בתל ערוער (לוחות 203-204). בדיקות פטרוגרפיות שנעשו בחרסים מעיר דוד העלו כי מדובר בחפצים ממוצא מקומי (שילה תשמ"ז : 292). ממצא זה תומך בהנחת נוכחותה של אוכלוסיה כותבת ערבית באתרים ביהודה. עוד יש לציין את מכלולי הפאונה מאתרים בבקעת באר שבע ונחל הבשור המראים על עליה ניכרת באחוז עצמות הגמל בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (ואפניש 1981 ; 1984). מן הממצא הארכיאולוגי מאתרי הנגב מצטיירת אם כן תמונה היסטורית לפיה יהודה ושכנותיה, ששועבדו לאשור במחצית השניה של המאה השמינית לפנה"ס, יצרו קשרים כלכליים מסועפים, דבר שהביא לצמיחתם של יישובים גדולים בנגב לאורך נתיב הסחר הדרום-ערבי שהוליך מעבר הירדן, דרך בקעת באר שבע, אל החוף ולמצרים. תחת חסות אשורית נהנתה המערכת היישובית שהתקיימה באזור משקט, בטחון ופריחה כלכלית והנגב היה לחלק ממערכת כלכלית ארוכת טווח בשיתוף דרום-ערב והחיגי'אז, אדום ומישור החוף, המוכרת בשמה "מערכת הסחר הדרום-ערבית".

דומה כי מערכת הסחר המשיכה להיות בשימוש גם לאחר מועד הנסיגה האשורית מארץ-ישראל ברבע השלישי של המאה השביעית לפנה"ס עד קרוב לזמן קריסת המערכת היישובית בנגב בראשית המאה השישית לפנה"ס.

בעוד שרוב החוקרים מייחסים את הקריסה של המערכת היישובית בבקעת באר שבע לראשית המאה השישית לפנה"ס, הרי שהדעות נחלקות בנוגע לשאלת זהותם של המתריבים. לפי אחת הגישות חרבה המערכת היישובית בבקעת באר שבע בעקבות הכיבוש הבבלי ובמקביל לשאר האתרים בממלכת יהודה (כוכבי תש"ל : 23 ; בירן וכהן תשמ"א : 272 ; בית-אריה תשמ"ה : תשמ"ו : 33, 35 ; תשמ"ז : 35 ;

נאמן תשמ"ז : 15 ; הרצוג 1987 : 77 ; בית-אריה וקרסון 1991 : 130, 134). גישה אחרת מזהה את המחריבים עם ממלכת אדום הממוקמת ממזרח (אהרוני 1978 : 240-241 ; תשמ"ז : 160-161 ; מיירס 1971 : 390-392 ; למייר 1977 : 192-193. ראו דיון בעניין זה בהמשך).

בתקופה הפרסית חדלו מלהתקיים רבים מאתרי הנגב, בייתוד אלו שהיו ממוקמים בשוליים הדרום-מזרחיים והצפון-מזרחיים של בקעת ערד ונראה כי היישוב היחיד במזרח האזור, שהמשיך להתקיים גם בתקופה הפרסית, הוא ערד. בתקופה זו חל שינוי בתפרושת היישוב באזור (להרחבה ראו ליפשיץ תשנ"ז : 312-326) שהתאפיין בנטישה של המצודות הממלכתיות במזרח האזור מחד ובהתכנסות אל אתרים (עירא, ערד, תל באר שבע), שהתקיימו במרכז ובמערב האזור עוד קודם, מאידך (טהרני-סוסלי תשס"ב : 88).

ג. התקופה הרומית-ביזנטית

היסודות להתחדשות המערך היישובי בנגב הונחו בתקופה הנבטית הקדומה (המאות השלישית-שנייה לפנה"ס) שבה נבחרו האתרים המרכזיים והתבססה נוכחותם של הנבטים כגורם יישובי בנגב. שליטתם של הנבטים על הסחר עם חצי האי ערב ונוכחותם בנגב באה לידי ביטוי בקיומו של מערך שיירות מאורגן שכלל רשת דרכים, מאגרי מים, תחנות דרכים ואבטחה. במאה הראשונה לספירה הגיע היקף הממלכה הנבטית לשיא וכלל בנוסף לנגב את סיני, צפון ערב, חלקים מעבר הירדן והחורן (שרשבסקי תשמ"ז : 15 ; 1991 : 2).

מצב זה השתנה רק בשלהי התקופה הנבטית ועם המעבר לתקופה הרומית המאוחרת. בשנת 106 לספירה סופחה הממלכה הנבטית לאימפריה הרומית ונקראה "פרובינקיה ערביה". בפרק הזמן שלאחר מכן חלה ירידה בהיקפו ובעוצמתו של היישוב בנגב, דבר שבא לידי ביטוי במיעוט הממצא ובהעדר תעודות היסטוריות. יוצאת דופן בעניין זה היא העיר ממשית ששגשגה דווקא במאה השנייה לספירה ובישרה את שלב המעבר ליישובי קבע בנגב (נגב 1993 : 888).

בימי דיוקליטיאנוס בוצע ארגון מחדש של המערכת האדמיניסטרטיבית והצבאית של האימפריה הרומית. במסגרת זו חל שינוי במעמדו של הנגב. חידוש הסחר הבינלאומי עם ערב, אתיופיה והודו הביאו לארגון מחדש של המערך המנהלי ולהפיכתו של הספר הדרומי ליחידה מנהלית עצמאית

שכונתה תחילה 'פלסטינה המבורכת' (*Palestina Salutaris*) ולאחר מכן 'פלסטינה השלישית'.

(*Palestina Tertia*) (רובין תשנ"א : 14-15).

במשך שנים שלטה במחקר ההנחה אודות הקמת רשת מצודות בתסות האימפריה הרומית (*Limes*)

(*Palaestinae*) והצבתם של חילות מצב רומאיים במצודות לאורך גבולה הדרומי של ארץ-ישראל.

באמצעות קו הביצורים פוזרו קבוצות אוכלוסין לאורך הגבול, הורחבו תחומי האימפריה, הוקלו לחצי האוכלוסין על מרכזי האימפריה תוך חיזוק נאמנותה של הפרוביניציה באמצעות גיוס הקבוצות המקומיות. במאמר שנכתב אודות משמעות המילה *limes* טען איזק (1988; 1990 : 408-410) שבין

המאות הראשונה והשנייה לספירה המילה *limes* לא שימשה במשמעות של קו ביצורים או הגנה.

במהלך המאה הרביעית לספירה הפך ה *limes* הרומי-ביזנטי למונח בעל משמעות אדמיניסטרטיבית המתייחס לאזור הספר – אזור המיושב בדלילות והממוקם בקצה הארץ הנושבת, על גבול מדבר או

אזור הקשה ליישוב (מאירסון 1990 : 267-268).

המנהל האזרחי של 'פלסטינה השלישית' נוהל בידי מושלים שנשאו את התואר פרפקטיסימוס

(*Perfectissimus*) ואילו הכוחות הצבאיים, שהושתנו ברובם על יחידות נידות של פרשים, היו

נתונים תחת פיקודו של המפקד הצבאי של פלסטינה (רובין תשנ"א : 24-25).

ההתפתחות היישובית בנגב הגיעה לשיאה במהלך התקופה הביזנטית שבמהלכה (סוף המאה הרביעית

עד ראשית המאה השביעית לספירה) התנצרה חלק מאוכלוסיית הנגב והתגבשה מערכת עירונית

בתפרוסת רחבה (בר 2004 : 89-90). השתתפות הבישוף מאילה במועצה האוקומנית בניקיה (324

לספירה) היא הידיעה המוקדמת ביותר המיוחסת לנוכחות נוצרית בנגב. מאירסון (1994) טוען כי

הנצרות התבססה בחלוצה סביב 400 לספירה וביישובי הסביבה במהלך המאה החמישית לספירה.

הפריחה הכלכלית שהחלה בארץ-ישראל עם עליית הנצרות נתנה את אותותיה גם בנגב. גידול

האוכלוסיה הביא להגירת אוכלוסיה לאזור הר הנגב ולהזרמת הון וכושר פיתוח חקלאי, דבר שהוביל

לגידול משמעותי בהיקף השטח החקלאי המעובד, יישובי הנגב גדלו באופן ניכר והמערך היישובי בנגב

הגיע לשיא שטרם נודע כמותו (איור 4). במסגרת זו ניתן להתייחס לחלוקת היישובים הבאה :

ערים : הכינוי 'ערי הנגב' בתקופה הביזנטית מכוון לקבוצת הערים עבדת, שבטה, ניצנה, ממשית,

רחובות בנגב וחלוצה. ואולם בעיני המנהל הביזנטי היו רוב היישובים הללו כפרים (רובין תשנ"א : 27-

25 ; הירשפלד תשס"ג : 16) ממצאים ארכיאולוגיים וידיעות היסטוריות מאשרים את התפתחותן של

ערי הנגב דוגמת ממשית, עבדת, ניצנה וחלוצה במאות השלישית-רביעית לספירה ומעידים על הקמת מבני ציבור, רובעי מגורים, ביצור ופיתוחה של אדמיניסטרציה מקומית. הגדולה בין ערי הנגב היא חלוצה (350 דונם בקירוב) ובחפירותיה נחשפו תיאטרון ושרידי כנסייה שהייתה ככל הנראה הגדולה בכנסיות הנגב. מרכזיותה של חלוצה נובעת ממוקמה הגיאוגרפי על צומת הדרכים בין פטרה לעזה ומבאר-שבע לאילת ולסיני, עניין המסביר את אזכורה בתיאורי הדרכים מהתקופה (מפת פויטינגר, מפת מידבא, תיאורו של תיאודוסיוס ומסע אנטונינוס מפלקנטיה) (רובין תשנ"א : 25).

בתקופה זו התפתח בנגב מערך יישובי הירארכי שבראשו ניצבה חלוצה – בירת האזור ששימשה כמקום מושב לגורמי המנהל ולבישוף של הנגב. בחלוצה שכנו מוסדות המנהל המרכזיים של הנגב כגון בית הדין, משרדי רשם הקרקעות, מנהל המחוז ועוד. רחובות וניצנה שימשו מרכזים מקומיים ומוקמו על צמתי דרכים ולאחריהן שבטה ועבדת, ממשית וחורבת סעדון. ערי הנגב התאפיינו בקיומה של תכנית ארכיטקטונית דומה שבה לכנסייה מקום מרכזי וחשוב.

יישובים חקלאיים : בתקופה זו הקצתה האימפריה משאבים לניצול המקורות באזור ולהקמת מתקנים חקלאיים. לתקופה זו מיוחסת גם הקמתן של חוות חקלאיות קטנות ועיבוד חקלאי בטרסות על הוואדיות (ברון 1981 : 69-70).

מן הסקרים עולה תמונה יישובית שבה נכללים יישובים חקלאיים וכפריים ומערכות חקלאיות הרחק ממרכזי הערים. ממצאי סקרים שנערכו בנגב מצביעים על החקלאות כמרכיב מרכזי המבוסס על איסוף מי נגר ועל חלקות מעובדות באפיקי הנחלים. גתות שנמצאו בחלוצה ובחורבת רוגם מעידות על גידול גפנים וייצור יין. בנוסף לחקלאות הנגר התבססה כלכלת הנגב על מרעה וגידול צאן ועל שירותי דרך וצליינות (רובין תשנ"א : 154-162).

הגידול המהיר של יישובי הנגב הפך את רשת המצודות שנמתחה לרוחב בקעת באר-שבע ללא רלוונטיות אולם יחד עם זאת נמשכה הצבת יחידות הצבא באזור. מדרום לבקעת באר-שבע היו מפוזרים חילות מצב ביישובי ספר (כך למשל במצודות של עבדת וניצנה). כאשר שיטת הגנה זו לא ענתה עוד על הצרכים נקנה השקט הבטחוני על ידי כריתת בריתות בתשלום עם שבטי הנוודים. התבססות המערך ההגנתי על שבטי הנוודים פעלה היטב כנגד פשיטות מהמדבר בתנאי שהשלטון המרכזי היה יציב והמצב הכלכלי משופר (שרשבסקי תשמ"ו : 17).

בשנת 615 לספירה נכבשה ארץ-ישראל על ידי הפרסים. סדרת פשיטות שערכו הערבים בנגב הסתיימה בשנת 634 לספירה בכיבוש דרום ארץ-ישראל (נחליאלי תשנ"ט : 34). הגם שהכיבוש הערבי לא היה כיבוש אלים ושהמדיניות הערבית הייתה 'שמירת המצב הקיים' חלה התדרדרות הדרגתית במצבם ובהיקפם של יישובי הנגב (צפריר תשמ"ד : 71 ; אבני 1996 : 86). ההתדרדרות במערכת המנהלית שהחלה בסוף התקופה הביזנטית מוצאת את ביטויה גם בהעדר תעודות מתקופת המעבר של השלטון מן התקופה הביזנטית אל התקופה האסלאמית. התדרדרות זו נבעה בעיקר מהפסקת התמיכה באנשי הכנסייה, הצבא והמנהל ומעול המיסים הגובר על תושבי הנגב. שינויים אלה הפרו את האיזון שעליו נשענה המערכת היישובית וגרמו לירידה הדרגתית במעמדן של ערי הנגב ובכוחן הכלכלי (לואיס 1948 : 117-112 ; רובין תשנ"א : 20-21).

הירידה ההדרגתית במעמד ערי הנגב הביזנטיות משתקפת בתוצאות המחקרים הארכיאולוגיים שנעשו באתרים דוגמת עבדת (נגב 1992 א' : 1137), רחובות (צפריר 1988 : 7-8 ; צפריר והולום 1992 : 1462) וניצנה (קולט 1962 : 22-24), בהם נמצאו אמנם עדויות ליישובים מן התקופה האסלאמית הקדומה, אך במקביל ניכרת ירידה במעמדן עד לנטישתן במחצית הראשונה של המאה השמינית לספירה.

בד בבד עם ההתדרדרות שחלה ביישובים העירוניים ניכרת בתקופה האסלאמית הקדומה התעוררות בקרב האתרים החקלאיים ויישובי הנוודים למחצה במערב ובדרום הר הנגב, באזורים קשים ליישוב (רוזן ואבני 1993 ; 1997 ; אבני 1994 ; 1996 : 86). נראה כי ייסוד היישובים החקלאיים דחף דרומה את גבול מערך יישובי הקבע עד לאזור מכתש רמון ונחל עוז, תופעה שהגיעה לשיאה במהלך המאות השביעית והשמינית לספירה (היימן תש"ן ; 1995 ; אבני 1996 : 87).

סביר להניח כי אובדן אפשרויות ההכנסה ממסחר, משירותי ליווי השיירות וממתן שירותים בעיר הם שאילצו את אוכלוסיית הנוודים בנגב לתור אחר אמצעי הכנסה חלופיים ובכלל זה להתפרנס מן המערכת החקלאית (נחליאלי תשנ"ט : 319-320). בפרק זמן זה שבין המאה השישית למאה השמינית לספירה, כל עוד ניצבו ערי הנגב על תילן, נבלמה התפשטות הנוודים צפונה. רק במהלך המאה השמינית, עם התרוקנות ערי הנגב מיושביהן יכלו נוודי הנגב לשוב לאזורים הצפוניים, הנחה המסבירה את נטישתם הסופית של יישובי הר הנגב במאות התשיעית והשמינית לספירה (אבני 1996 : 87).

ד. התקופה העות'מנית

למן נטישת ערי הנגב במאה השמינית לספירה ועד לשלהי השלטון העות'מני, תקופה של כ 1250 שנה, לא התקיים בנגב יישוב עירוני מרכזי. הנגב, שהשתייך למחוז 'עזה', נדחק אל שולי הזיכרון הגיאוגרפי ומיקומה של באר שבע חדל להיות ידוע לעולם האירופי (בן אריה וספיר תש"ט: 55; ביילי 2006). בניגוד לאזורים אחרים בארץ-ישראל, עד שלהי המאה התשע עשרה, השלטון העות'מני על הנגב כמעט ולא הורגש ושבטי הבדווים שהתגוררו באזור פעלו באופן אוטונומי, כמעט עצמאי, תוך שהם נאבקים על שליטה טריטוריאלית ועל מקורות הכנסה (גרוסמן תשנ"ד: 270-273; ביילי 2006). בתקופה זו התרוקן הנגב מיישובים עירוניים מרכזיים והתקיימו בו יישובי ארעי וחוות חקלאיות (נחליאלי תשנ"ט: 341).

לראשונה בשנות התשעים של המאה התשע עשרה נבנתה העיר באר שבע. חוקרים העלו סיבות שונות שהובילו למעורבות עות'מנית הולכת וגוברת ולהקמתה של העיר באר שבע. עם אלה ניתן לציין את המאבק הממושך בין שבטי התראבין והעזאזמה ואת השאיפה לחיזוק השליטה התורכית באזורי הגבול עם מצרים (גרדוס תש"ט: 544). בן אריה וספיר (תש"ט: 61-62) סבורים כי הסיבות להקמתה של העיר נעוצות במדיניות הבניה והפיתוח של הסולטן עבדול חמיד ה-II (1878-1909) ובשאיפות אימפריאליסטיות שאפיינו את תקופת שלטונו ושנבעו בין היתר ממאבקי הכוח שהתחוללו בין המעצמות.⁴

העיר באר-שבע שלטה על קו הרכבת שהוביל אל הגבול בסיני ושימשה כמרכז לוגיסטי, מסחרי ודתי של הממשל העות'מני בנגב. במונח מסוים מגמה זו המשיכה גם לאחר כיבוש הבריטי של העיר, תוך שהיא משלבת פונקציות אדמיניסטרטיביות צבאיות ומסחר ערבי ובדואי (רוטברד תשס"ז: 230). בעקבות כיבושה של באר-שבע באוקטובר 1948 וחזונו של דוד בן גוריון אודות פיתוח הנגב הוכנה תכנית אב לפיתוחה של באר-שבע והוחלט על פיתוח מרכז אזורי חדש. משמעות הדבר הייתה הפניית עורף לעיר ההיסטורית והותרתה כמובלעת בתוך העיר החדשה (שם: 231-232) (הרחבה בעניין העיר באר שבע בתקופה העות'מנית ראו בנספח).

⁴ על פי אחת הגרסאות משנאשו העות'מנים מלהלחם בשבטי הבדואים הם נועצו בסותרים יהודיים ממחוז עזה והללו הציעו לרכז את הבדואים באזור מסוים ולהכשירם לעבודה חקלאית בכדי שיוכלו להתפרנס מתוצרתם. היה זה הקאימקס נור-אלדין שקיבל את עצת יהודי עזה להקים מחוז ועיר בדואית בעיר באר-שבע (אלקיים תשנ"ה: 113-114).

חלק ג': ערי הספר הדרומי של ארץ-ישראל במקורות ההיסטוריים

מקורות כתובים, בין שהם מתארים אירוע היסטורי (כגון כתובות מלכים) ובין שהם מספקים מבט אל חיי היום-יום (כגון תעודות מנהליות וכלכליות), מאירים לרגע את המציאות הקדומה בספר המדבר ומאפשרים לחוקר העבר לעמוד ולו באופן חלקי על אופי החיים בספר. הגם שהאקלים היבש ומיעוט היישובים המאפיינים את הספר הדרומי של ארץ ישראל תרמו להשתמרותן של כתובות רבות (גם ביחס לאזורים אחרים בארץ ישראל), ראוי לזכור כי עיקר ההתכתבות בעת העתיקה נעשתה באמצעות אגרות שנכתבו על פפירוסים. הללו לא השתמרו ובידינו נותרו רק האוסטרקונים ומכאן שהנתונים המצויים בידינו מייצגים רק חלק קטן ממכלול גדול בהרבה שהיה ואינו. פרק זה מבקש לבחון את תרומתם של המקורות ההיסטוריים לשחזור מערכת החיים העירונית בספר הדרום ארץ ישראלי בשתי תקופות עיקריות: תקופת הברזל 2 והתקופה הביזנטית.

א. תקופת הברזל

1. תקופת הברזל 2 א'

יישובים באזור הנגב נזכרים לראשונה במסגרת המקומות שעליהם פשט שישק מלך מצרים במהלך המסע הצבאי שערך לכנען במחצית השנייה של המאה העשירית לפנה"ס (לתיאור מפורט ולרשימת ספרות ראו: נאמן תשנ"ח: הערה 1, 250; פינקלשטיין 2002: 113-117; לשאלת המועד שבו נערך המסע ראו: שורטלנד 2005).

1.1 המצב היישובי בנגב ערב מסע שישק

מבין השמות הרבים המופיעים בתבליטים המצויים ברשימת המקומות הדרומיים ידועים לנו רק מקומות בודדים. רשימת המקומות הדרומית מתאפיינת בריבוי שמות כפולים. מזר (תשלי"ד: 243-242) הציע לראות במרכיב השני בשמות אלה, שמות משפחות או שבטים שישבו במקום, תופעה מקובלת בספר המדבר.⁵ נאמן (תשנ"ח: 257-261 וראו שם ספרות נוספת) ציין מספר שמות עצם גיאוגרפיים שמקורם במילים שמיות (כך למשל: חקל – 'שדה' או 'טריטוריה'; נגב – מקום או אזור בספר המדבר; שבלת – 'נחל') ובסמיכות להם שמות המשפחות שישבו במקום. עוד מופיעים ברשימה

⁵ יחד עם זאת קשה לנו לקבל את נסיונו של מזר לזהות את שמות המקומות עם שמות משפחה הנזכרים ברשימת היחס בדביה, זאת על שום מועד חיבורו המאוחר של זה האחרון במאה הרביעית לפנה"ס (נאמן תשנ"ח: 256).

שמות מקומות הקשורים במים כגון: 'באר מלח', 'מלחת', 'באר לוז', צמדי מקומות כגון: 'ערד רבת' ו'ערד נבת'; משפחות מורחבות הנזכרות פעמיים כגון: 'חנני וירחסי' ושמות מקומות שבהם מופיע הרכיב התיאופורי 'אלי': 'אל-הללי', 'אל-גדי', 'אל-מתן'. נאמן סבור כי הממצא האחרון מלמד על הפופולאריות של 'אלי' בדרום ארץ ישראל בסוף המאה העשירית לפנה"ס. מבין השמות הרבים הנזכרים ברשימה, רק בודדים נזכרים במקרא: 'ערד' המזוהה עם תל ערד בשוליים המזרחיים של בקעת באר שבע ו'עצסי' ששכנה בשוליים הדרום מערביים של הממלכה.

ניתן לסכם את עיקר תרומתה של כתובת שישק באפשרות לשחזר את המצב היישובי ואת אוצר שמות המקומות שרווח באזור בסוף המאה העשירית לפנה"ס. מרשימת המקומות הדרומיים מצטיירת מערכת יישובית שעיקרה יישובי משפחות מורחבות או שבטים בסמיכות לציון גיאוגרפי. ואולם ריבוי שמות היישובים הדרומיים הנזכרים בכתובת שישק אינו עולה בקנה אחד עם מיעוט היישובים המתוארכים למאה העשירית לפנה"ס באזורי בקעת באר-שבע והר הנגב ועל כן יש להעלות את האפשרות לפיה חלק מן האתרים נמצאים באזור נחל הבשור. מיקומו של נחל הבשור בין בקעת באר-שבע לבין החוף קבע את חשיבותו למערכת הסחר וייתכן שאף עמד מאחורי היוזמה של קבוצות נוודים מקומיות להתיישב לאורך הנחל. מסקרים שנערכו באזור הבשור ניכרת עליה במספר היישובים המיוחסים לשלב זה (גזית תשנ"ו: 14, מפה 4).

היעדר אזכורם של מרכזים עירוניים באזור הנגב בעת ההיא תומך בהנחה כי המערכת היישובית שהתקיימה בספר המדבר בשלהי המאה העשירית נשאה אופי מקומי ולא נשאה אופי בעל מעורבות ממלכתית.

1.2 מטרת המסע המצרי לאזור הנגב

מסע שישק נזכר גם במקורות המקראיים (מל"א י"ד 25-28; דבה"ב י"ב 2-11) לפיהם בשנתו החמישית של רחבעם עלה שישק מלך מצרים על יהודה. על פי המתברר מטרת המסע היו יהודה וירושלים. לפשיטה המצרית על האזורים שבתחום ממלכת ישראל ועל יישובי הנגב אין זכר במקורות המקראיים. ואולם בעוד המקרא מתאר מסע נגד ממלכת יהודה הרי שמהכתובת משתמע כי המסע נערך קודם כל נגד ממלכת ישראל ולאחר מכן נגד שבטים בנגב ואילו יהודה וירושלים אינן נזכרות כלל. הידיעה היחידה שהגיעה לבעל ספר מלכים הייתה ידיעה שבה סופר כי רחבעם שילם מס למלך מצרים בשנתו החמישית. כיוון שהוא כתב מאות שנים אחר כך והסתמך על מקור מצומצם מבחינה

אינפורמטיבית לא הייתה לו התמונה הכללית של המסע והוא נאלץ להשלים פערים (נאמן תשנ"ח : 272-268).

מקובלת עלינו הצעתו של נאמן (שם : 261-267 ; תשס"א : 95) לשחזור מטרות המסע ומהלכו ולפיה הצבא המצרי עבר דרך החוף והשתמש כנראה בדרכים ראשיות, מהן נשלחו כוחות משימה לכיבושים ופשיטות, תחילה לנגב, לאחר מכן לציר בית חורון, לעמק יזרעאל וכו'. ייתכן שמטרת המסע המצרי הייתה השגת שלל שנועד לממן מפעלי בנייה מצריים וכן חיזוק הקשר עם פלשת המהווה גשר יבשתי למצרים. מבחינת הנגב, נראה כי אפשר ומטרתו של שישק באזור הייתה להפגין כח נגד המערך היישובי בנגב ובראשו משוש או לחילופין לבסס שליטה על מערכת סחר הנחושת שמקורה בפיינן (פינקלשטיין 2002 : 116 ; פנטלקין ופינקלשטיין 2006 : 24-28 ; פינקלשטיין ופיאסצקי 2008 : 89).

2. תקופת הברזל 2 ב'-ג'

ההתיישבות בנגב הגיעה כאמור לשיא חדש בתקופת הברזל 2 ב' עם היווסדה של מערכת יישובית ענפה ומפותחת. מקורות מקראיים וחוף-מקראיים מזכירים את ערי הספר הדרומי של ארץ-ישראל בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל ומאפשרים לעמוד, באופן חלקי, על היחסים בין מנגונו הכלכלה, המשטר והחברה שפעלו בנגב בתקופה הנידונה.

2.1 ערי הנגב כגבול הארץ הנושבת

בדיקות המובאות המקראיות מלמדת כי כאשר הכתוב עוסק באזור גיאוגרפי מסוים, מכוון המונח נגב' בעיקר לבקעת באר שבע ומישור ערד (בראשית כ"ד 62 ; במדבר י"ג 17, 22 ; כ"א 1 ; ל"ג 40 ; דברים א' 7 ; ל"ד 3 ; יהושע י"א 16 ; י"ב 8 ; שופטים א' 9 ; ירמיהו י"ג 19 ; י"ז 26 ; ל"ב 44 ; ל"ג 13 ; יחזקאל כ"א 3 ; עובדיה 19, 20 ; זכריה ז' 7 ; דברי הימים ב' כ"ח 18) (רייני 1984 : 90).

במסגרת תיאור נחלות השבטים (יהושע ט"ו 21-32) ערוכה הרשימה של מחוז הנגב המקראי, הדרומי שבמחוזות יהודה, בהתאם למתאר הגיאוגרפי של האזור : מערד וקינה במזרח ועד צקלג, סנסנה, מדמנה, עין ורמון במערב (נאמן תשמ"ט : 30). בתיאור אמנם נזכרים שמותיהם של שלושים ותמישה יישובים במחוז הנגב ואולם נראה כי חלק מן המקומות הנזכרים ברשימה היו יישובים קטנים וספק רב אם ניתן למצוא להם עדויות בשטח (נאמן תשמ"ז : 6). עם שמות היישובים הניתנים לזיהוי נמנים : ערד (תל ערד), קינה (חורבת עוזה), רמת נגב (תל עירא), עדעדה (בתרגום השבעים : ערוער). כאמור אלט (1925) ובעקבותיו נאמן (תשמ"ז : 6) ייחסו את רשימות החבלים והערים ביהושע ט"ו

למאה השביעית לפנה"ס, לימי יאשיהו, מסקנה שקיבלה חיזוק מן המציאות הארכיאולוגית הואיל ואחדים מן היישובים הנזכרים ברשימה לא נוסדו לפני המאה השביעית לפנה"ס (דיון בנושא זה ראו בחלק א').

עדות עקיפה לכך שאזור הנגב נתפס כאזור שולי יחסית ניתן למצוא בתפוצה של טביעות 'למלך' מסוף המאה השמינית ומן המאה השביעית לפנה"ס (לסקירת תולדות המחקר ראו: ווהן 1999: 81-93; פוקס 2000: 216-235 ושם ספרות נוספת). באתרי בקעת באר שבע-ערד נמצאו עד כה 18 טביעות המהוות פחות מאחוז אחד מסך כל הטביעות המוכרות.⁶

מספר	אתר	שכבה	טיפוס	ביבליוגרפיה
1	ערד	VIII	דו כנפית-למלך 'חברן'	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
2	ערד	VIII	דו כנפית-למלך 'חברן'	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
3	ערד	VII	דו כנפית-למלך 'חברן'	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
4	ערד	VII	ארבע כנפית-למלך 'שוכה'	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
5	ערד	-	שבר קטן	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
6	ערד	-	שבר קטן	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
7	ערד	-	שבר קטן	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
8	ערד	VII	שבר קטן	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
9	ערד	-	שבר קטן	אהרוני, מ. תשמ"ו: 131-134
10	ערד	-	דו כנפית-למלך 'חברן'	עמירן תשמ"א: 34
11	תל באר שבע	II	ארבע כנפית-למלך 'זיף'	אהרוני 1973: 76-77
12	ערוער	III	דו כנפית-למלך 'זיף'	טהרני בדפוס
13	ערוער	III	חסר	טהרני בדפוס
14	ערוער	IIa	ארבע כנפית-למלך	טהרני בדפוס
15	ערוער	מעורב	חסר	טהרני בדפוס
16	ערוער	פני שטח	דו כנפית-שבורה	טהרני בדפוס
17	ערוער	פני שטח	ארבע כנפית-למלך	טהרני בדפוס
18	עירא	-	ארבע כנפית-למלך	אהרוני 1958: 36

טבלה 1: תפוצת טביעות החותם מטיפוס 'למלך' באתרי בקעת באר-שבע

רק 18 טביעות מטיפוס 'למלך' נתגלו באתרי בקעת באר-שבע בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל והן מהוות פחות מאחוז אחד מסך הטביעות הידועות מטיפוס זה (לתולדות המחקר ולדיון בתפוצה ראו: ווהן 1999: 81-93; פוקס 2000: 216-235).

החוקרים נחלקים בדעתם באשר לשאלת תפקידם של הקנקנים המוטבעים. ווהן (1999: 180-209) ופוקס (2000: 232, 235) טענו כי קנקנים מטיפוס 'למלך' היו בשימוש ביהודה עוד קודם למסע סנחריב

⁶ חישוב זה כולל את הטביעות ללא קונטקסט, לחוציא את הטביעה שמצא אשל ליד באר שבע ושלא פורסמה. לחלוקת הטביעות לפי אתרים ראו: ווהן 1999: 166, טבלה 9.

בשנת 701 לפנה"ס כחלק מן הארגון הכלכלי העצמאי של חזקיהו ובמסגרת רשת מסחרית ארוכת טווח. הנחה זו אינה מסבירה את מכלול הטביעות המצומצם שנתגלה באתרי דרום השפלה והנגב שהיוו חלק בלתי נפרד מממלכת יהודה בעת ההיא.

לעומתם קשר נאמן את תפוצת טביעות 'למלך' עם ההכנות שערך המלך היהודאי לקראת המסע האשורי. על פי נאמן (1986 : 12-13) בפני חזקיהו ניצב זמן מוגבל, על כן הוא בחר מספר נקודות אסטרטגיות לאורך דרך הגישה הראשית לבירה ירושלים ולהר יהודה וביצר אותן כנגד התקיפה האשורית הצפויה ממערב. הנגב, שנתפס כאזור שוליים נותר מחוץ לסדר העדיפויות הממלכתי ולתחום הביצור והאספקה ואף על פי כן הגיעו אליו האשורים.

2.2 השלטון ומנהל הערים בנגב

אתרי הנגב המיוחסים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל, מאופיינים בממצא אפיגרפי רב. כתובות ובייחוד אוסטרקונים נמצאו כמעט בכל אתרי האזור והם מספקים ידיעות על אורח החיים בערי הספר הדרום-מזרחי של ממלכת יהודה בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (מאות שמינית-שביעית לפנה"ס). יחד עם זאת, מבין אתרי הנגב רווחות כתובות בעיקר במצודות (תל ערד, חורבת עוזה) ופחות בערים (למעלה מ 85% מהכתובות נמצאו במצודות), תופעה הנגזרת מהפונקציה האדמיניסטרטיבית והצבאית של אלה האחרונות. ערי הנגב נזכרות לפרקים ובאופן מצומצם בכתובות שנמצאו במצודות אך יחד עם זאת הן מספקות לחוקר הצצה (ולו חלקית) אל מערך החיים באזור בשלהי תקופת הברזל.

2.3 המנהל בתל באר שבע

אוסטרקונים שהתגלו בעיר המנהל המרכזית בתל באר-שבע מרמזים על אופן התנהלות מערכת המיסוי באזור הנגב. אוסטרקון מספר 1 עוסק בחלוקת תבואה. אהרוני (1973 : 71-72) טען כי זוהי רשימה המתעדת קבלת מצרכים משני יישובים ('ימנתלדב' ו'בית אממ') במסגרת תשלום המסים שהיה מקובל באזור. למייר (1977 : 271-273) טען כי זוהי רשימת שמות וכמויות של תבואה. רנץ אינו מקבל את הקריאה של אהרוני. שתי השורות מייצגות לדעתו שמות אנשים, לא שמות מקומות (רנץ 1995 : 232-233). כך גם דובס-אלסופ ואחרים (2005 : 115-117). לא ברור למה מתייחסות הספרות ההיראטיות המופיעות בכתובת, ייתכן שמדובר בתאריך או בכמויות סחורה.

2.4 חיילים ונושאי משרות בחיי העיר

כתובת שהתגלתה בתל עירא שופכת אור על מנהל הערים (אוסטרקון מס' 186/1) (בית-אריה 1999: 405-402). הכתובת פותחת במילה 'מפקד' ובהמשך מובאת רשימת שמות. במקרא משמש הפועל 'פקד' לספירת אנשים וזוהי, ככל הנראה, המשמעות גם כאן (ראו גם אחיטוב תשס"ה: 169; דובס-אלסופ ואחרים 2005: 198-197). המונח משמש בעיקר בהקשרים צבאיים (שמ"ב כ"ד 9-1) אך גם בהקשרים מנהליים (ויקרא ג' 15, 40).

בית-אריה (1983: 108-105) טען תחילה כי האוסטרקון הוא מעין רשימת אוכלוסין המונה ארבעה שמות: ברכיהו (שהיה הפוקד), גבת, מוקר ושלמיהו. גרפינקל (1987: 19-20; תשמ"ח: 68-80) הציע כי זוהי רשימה מקומית של משמר שאינה קשורה במנהל אזורי. בראש המשמר ניצב ברכיהו ואל היחידה השתייכו שלושה אנשים נוספים. דמסקי (2007) גרס כי את האוסטרקון מעירא יש לקרוא: מפקד ברכיהו גבת, מפקד שלמיהו. על פי הצעה זו משמשת התיבה 'גבת' כשם חיבה או כינוי לקרח או כשמו של בית האב אליו השתייך ברכיהו. לפיכך מהווה האוסטרקון מעירא רשימת משמר שבה נזכרים שני שמות בלבד.

השימוש במילה 'מפקד' מופיע במגוון הקשרים במקרא ('מפקד הבית' ביחזקאל מ"ג 21; 'שער המפקד' בנחמיה ג' 31; 'מפקד יחזקיהו' דבה"א ל"א 13) ובמשמעות של ש.מ.ר. על רקע זה הציע גרפינקל (1987: 22) כי את המילה 'מפקד' באוסטרקון מתל עירא יש להבין במשמעות של 'משמר' (שתי ההצעות נידונו גם על ידי לוי תשנ"ד: 124-125 אך הוא לא הכריע ביניהן). בית-אריה (1999: 405) הציע כי האוסטרקון הוא לוח תורנויות שנכתב בעירא לצורך מטרות צבאיות מנהליות, ככל הנראה על ידי פקיד ממשלתי.

האוסטרקון מתל עירא נתגלה בשטח A בסמוך לפינה של מבנה 2 (לוקוס 21) באזור שאפשר ושימש כחדר או חצר של מבנה המיוחס לשכבות VI-VII (בית-אריה 1999: 402). חוסר הבהירות בנוגע להקשרו הארכיאולוגי של האוסטרקון, והעובדה כי הוא שבור, תורמות להנחה כי הוא נמצא במקום משני וספק אם ניתן להסיק מכך בנוגע לפונקציה של הלוקוס בו הוא נתגלה. יחד עם זאת גילוי האוסטרקון מחזק את ההנחה בדבר נוכחות מצומצמת של מפקדים/פקידים ואנשי מנהל בערי הנגב כנציגי השלטון המרכזי באזור.

2.5 ערי הנגב והקשר עם המצודות בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל

מכלול הכתובות הגדול שנתגלה בתל המצודות בערד נידון זה מכבר בשורה ארוכה של פרסומים (אהרוני תשמ"ו; ייבין 1969; ידין 1976 א'; זאס תשנ"ב; אחיטוב תשנ"ג; למייר 1973; 1977; רייני 1971; 1977; 1987, נוה 1992; רנץ 1995; פוקס 2000: 242-247). מהמכתבים מצטיירת תמונה לפיה לערד היה תפקיד מרכזי במערך ההגנה על הגבול המזרחי של הנגב ונראה כי היא אף הייתה ממונה על מצודות נוספות ועמדה בקשר ישיר עם ערי הסביבה וירושלים.

אחד ממוקדי הויכוח בין חוקרים נגע לשאלת כמויות השמן, היין והלחם שסיפקה המצודה בערד. נוה (1992: 52-54) סבר כי הסימן האלכסוני המופיע במכתבי ערד לאחר האות בי"ת מצוין מספר, וכי הספרות המופיעות לאחר מכן מציינות יחידת היין (היין=שישית הבת). הוא ביסס את טענתו על אוסטרקונים ארמיים מן המאה הראשונה לפנה"ס. מיטמן (1993) דחה את הפירוש שהציע נוה לאוסטרקונים הארמיים וטען שהקו האלכסוני בא להדגיש שלפניו מופיע קיצור של מידה. כך זכו הכיתיים לאספקה סדירה של שמן, יין ולחם וישנה התאמה ברורה בין כמויות המצרכים שנרשמו באוסטרקונים ושנכתבו במועדים שונים. תוספת הסימן האלכסוני לצד 'בת' מציינת שמדובר במידה סטנדרטית.

באור הביקורת שהשמיע מיטמן התפתח דיון נוסף.

שויקה (תשס"א; 2005) הציג את הטענה כי אוסטרקון 7 מערד מספק עדות ברורה לכך שבתקופת המקרא נהגו בראש חודש לשבות ממלאכה. במסגרת זו טען שויקה כי בערד היה חוג כוהנים שהקפיד על שמירת ראש חודש ובכדי לעקוף עימות אפשרי עם חוג הכוהנים ניתנה בערד הוראה לזייף את רשומות הספרים זאת כדי שלא תישאר עדות לכך שממונה על המחסן הוציא מצרכים ביום ראש חודש. נאמן (תשס"ב א': 568) דחה את טענתו של שויקה. באור הביקורת שהשמיע מיטמן ובהתבסס על מובאות מקראיות שלפיהן התיבה 'לחדש' מציינת את ראש החודש – מועד שבו הוקרבו קורבנות ונערכו סעודות לרגל החג. הוא טען כי האוסטרקון נכתב ערב ראש חודש העשירי ואלישיב הצטווה לתת לכתיים קנקן יין סטנדרטי (מידת בת) לרגל החג הקרב. ואילו בשניים לחודש היה עליו לספק את המכסה הרגילה. כיוון שכך הוסיף כותב האוסטרקון תזכורת כדי לוודא שהרישום יעשה בעת ובעונה אחת עם מסירת המצרכים. מלבד חלוקת אספקה וריכוז תוצרת חקלאית שימשו המצודות גם לחניית יחידות צבא ולאכלוס כוחות שיטור.

כבדרך אגב נזכרות ערי הנגב במספר מצומצם של אוסטרקונים שנמצאו בשכבה VI-VII בערך (סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס).

מכתב 24 מערך הוא הוראה, כנראה לאלישיב, מפקד המצודה, המצווה על משלוח תגבורת מערך ומקינה לאלישע בן ירמיהו, מפקד חיל המצב ברמת נגב, כדי לקדם פני התקפה צפויה של אדום. בתולדות המחקר נחלקו הדעות לגבי הזיהוי של קינה ורמת-נגב (יהושע ט"ו 21-22; י"ט 8; שמי"א ל' 27). אבל מיקם את קינה בראש ואדי אל קייני והציע לזהותה עם ח'רבת סמרה או עם חורבת עוזה. אהרוני שלל את הזיהוי עם ח'רבת סמרה על שום היותו אתר כלכליתי ואת חורבת עוזה משום שזיהה אותה עם רמת-נגב. הוא הציע לזהות את קינה עם חורבת טוב (אהרוני תשמ"ו: 145-148).

למייר (1973: 20), ובעקבותיו גם בית-אריה (תשמ"ו: 32) ונאמן (1980: 145, הערה 37), זיהה את קינה עם חורבת עוזה. הוא התבסס על השתמרות השם בואדי ומיקומו הטופוגרפי, על מיקומה של קינה ברשימת ערי הנגב ביהושע ט"ו 21-22 בסמיכות לערך ועל אזכורו של יישוב בשם "קינה" אצל יוספוס (קדמוניות היהודים XIII, XV, 1). בעוד שאהרוני (תשמ"ו: 145-148) זיהה את רמת נגב עם עוזה, למייר (1973: 21; 1977: 233), רייני (תשל"ו: 298-299) ונאמן (1980: 146) תמכו בזיהויה עם תל עירא, אתר הממוקם על גבי גבעה שולחנית.

במכתב 3 מערך מופיעה הוראה לשלוח בצק לבאר שבע. זוהי הפעם היחידה שבה מוזכרת באר שבע מחוץ למקרא, בתקופת הברזל. תל באר שבע נחרב כבר בסוף המאה השמינית ולא נושב עוד. כאמור מקובלת עלינו הצעתו של אלט (1925) ובעקבותיו נאמן (שם: 149-151) כי מדובר ביישוב מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל המצוי מתחת לעיר באר שבע של ימינו.

באוסטרקון 40 מערך נזכר "מלך יהודה" ומרומז קשר אפשרי בין ערך לאתר אחר שהתקיים באזור בזמן זה. משיקולים סטרטיגרפיים תיארך אהרוני את האוסטרקון תחילה לשכבה VII (המאה השביעית לפנה"ס) ואחר כך לשכבה VIII (מאה שמינית לפנה"ס) (אהרוני תשמ"ו: 72-76).

נאמן (2003: 199) חלק על התאריך שהציע אהרוני וטען כי מכתבים על חרסים מופיעים בארץ-ישראל לראשונה במאה השביעית לפנה"ס. נאמן הציע קריאה חדשה למכתב לפיה מפקדי המצודה סירבו לבקשת השליח המלכותי להעביר את כוחות הצבא ששהו במצודה למקום אחר. נאמן קושר את מכתב 40 עם מכתב 24 ומציע שחזור לפיו באור הסירוב להעביר את הכוחות ניתנת הוראה מחודשת ולפיה עלולים המסרבים להיענש במוות. עליהם לשלוח חמישה אנשים מערך וחמישה מקינה (חורבת עוזה)

למולדה (תל מלחתה) ומשם הם יובלו על ידי מפקד האזור אל רמת-נגב (תל עירא) וימסרו למפקד העיר. הדחיפות נועדה לקדם פני התקפה אדומית צפויה על רמת-נגב (נאמן 2003 : 202).

תוכן האוסטרקאות מערד ומעירא, ובכלל זה איזכורו הייחודי של "מלך יהודה" (פרקר 2006 : 98), והעובדה כי ערי הנגב חולקות מתאר ארכיטקטוני דומה (אם כי לא זהה) תומכים בנוכחותו ובמעורבותו של ארגון מרכזי באזור בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. אף כי סביר להניח כי מידת המעורבות הממלכתית בערי הנגב תהיה פחותה מזו המשתקפת מן הממצא במצודות.

2.6 החברה העירונית בנגב

תעודות צבאיות וכלכליות דוגמת אלו שהובאו מעלה, מתארות את מצב הדברים בספר המדבר מנקודת מבט מנהלתית וכיוון שכך ספק אם יש לאל ידן לשקף את אופי החיים האורבניים בספר המדבר. לעומת זאת ממצא אפיגרפי שהתגלה בערי הנגב, הגם שהוא מצומצם בהיקפו, מאפשר לחוקר מפגש ישיר עם החיים בערי ספר המדבר.

בהקשר זה ראוי לציין כי הידע המצומצם בהיקף הקריאה והכתיבה המיוחסים לתקופה הנידונה משמעו שה'קולי' החברתי שאנו מזהים בעדות האפיגרפית יהיה על פי רוב זה של האליטה בלבד. יחד עם זאת יש במכלול העדויות הכתובות שהתגלה בערי הנגב מן המאות השמינית והשביעית לפנה"ס בכדי להעיד על הרכב חברתי מגוון של אוכלוסיית האזור.

הרכיב היהודאי בחברה העירונית: מן העדות הקונטקסטואלית הכוללת את אזכור ערי הנגב ברשימת הערים בספר יהושע (טייו 21-32), השימוש במערכת המשקל היהודאית, תרבות חומרית שהיא ברובה טיפוסית לאתרים יהודאיים בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל ומתאר יישובי דומה בין ערי הנגב, מתקבלת תמונה לפיה היווה הרכיב היהודאי את חלקו הארי של הרכב האוכלוסין בערי הנגב. הנחה זו מתחזקת נוכח העובדה כי מרבית השמות הנזכרים באוסטרקונים מערי הנגב נושאים שמות יהוויסטיים (כך למשל 'ברכיהו' ו'שלמיהו' באוסטרקון מתל עירא ו'חנן' מתל מלחתה) המוכרים מתעודות שמקורן באתרים שונים ברחבי ממלכת יהודה. בנוסף לאנשי הצבא (מפקדים, חיילים) והמנהל היהודאי שהוזכרו זה מכבר נראה כי אוכלוסיית ערי הנגב כללה משפחות מקומיות ממוצא יהודאי וכן גם שכבה קטנה של סוחרים.

הרכיב האדומי בחברה העירונית: גורם חברתי אחר הבולט בשונותו מהרכיב היהודאי והמשתקף בממצא האפיגרפי מאתרי הנגב הוא הגורם המכונה 'אדומי'.

שאלת נוכחותה של אוכלוסייה בעלת אוריינטציה אדומית בערי הנגב נידונה בהרחבה במחקר. שתי גישות עיקריות מייצגות את הויכוח אודות שאלת המוצא ואופי ההתיישבות של הגורם האדומי בנגב בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. על פי הגישה הראשונה מייצגת תרבות חומרית המכונה 'אדומית' ובכלל זה קרמיקה ועדות כתובה, כיבוש אדומי צבאי של אתרי הנגב. חוקרים המחזיקים בדעה זו (וראו דיון בהמשך) מביאים כראיה את האוסטרקון האדומי שנתגלה במצודה בעוזה. תוכנו של האוסטרקון האדומי מחורבת עוזה, שבו ניתנת הוראה, אולי למפקד המצודה באותה העת, למסור מצרכי מזון לידי נושא המכתב, מהווה, לדעת בית-אריה (תשמ"ו: 37-39; 1992: 1158; תשנ"ד: 34-40), עדות לכך שהמצודה נפלה לידי אדומים סמוך לסוף תקופת בית ראשון או אף מאוחר יותר. הצעה זו מתבססת גם על העדויות המקראיות בדבר העוינות ששכנה בין יהודה ואדום בסוף ימי הבית הראשון ואולם היא אינה מביאה בחשבון את אפשרות קיומם של שכירי חרב אדומיים בצבא היהודאי ואת העובדה שהתיאורים המקראיים מתייחסים למצב הדברים בסוף ימיה של ממלכת יהודה ולמועד קריסתה של המערכת היהודאית. אין משמעות הדבר כי אלה היו פני הדברים במהלך המאות השמינית והשביעית לפנה"ס.

על פי הגישה השנייה תרבות חומרית 'אדומית' שהתגלתה באתרי הנגב משקפת התיישבות של קבוצות נוודים מקומיות בעלות אוריינטציה אדומית. דעה זו מתבססת על ההנחה כי העדות המקראית משקפת את המצב בעיקר ערב החורבן ושאינה חד משמעית. קיומה של תרבות חומרית בסגנון 'אדומי' ממוצא מקומי וגילוי המקדש בחורבת קיטמית מעידים על נוכחותם של גורמים נוודים-פסטורליים באזור הספר שמדרום לבקעת באר שבע ומשקפים דו קיום בין הנוודים ליושבי הקבע, עד ראשית המאה השישית לפנה"ס (פינקלשטיין 1992: 158; נאמן 1999: 408-409; ביינקובסקי וואן דר סטין 2001: 39).

דומה כי גם הממצא האפיגרפי שהתגלה באתרי הנגב תומך בגישה השנייה. אחת התופעות הבולטות בממצא האפיגרפי המיוחס לקבוצה האדומית באתרי הנגב היא הופעתו של הרכיב התיאופורי 'קוסי', שמה של האלוהות האדומית, על כתובות וחותמות. בהקשר זה הממצא הפליאוגרפי המעניין ביותר הוא חותם אבן שנמצא בשטח A, בתל ערוער, בשלב הקדום של מבנה המשוחזר כח'אן שיירות (שכבה III) והנושא את הכתובת 'לקוסא' (להלן). שם האלוהות האדומית מופיע גם בממצא הפליאוגרפי מהמקדש בקטמית: כך אולי בכתובת 2 "לכקו..." בית-אריה (1995: 259) הציע כי שתי האותיות הראשונות מהוות את סופו של שם פרטי: 'מלך' או 'למלך' ויחד עם

הסיומת התיאופרית יתקבל השם: 'מלכקוס' או 'מלכקוסי' (הנוסח ההפוך מ'קוסמלך', שמו של מלך אדום בכתובות האשוריות) (בית-אריה 1995: 258-259). בכתובת 3 על כלי פתוח: '...בלקוסהפ...' (ראו הצעת הקריאה של בית-אריה 1995: 260). כתובת 4 קטועה אף היא וחרוטה על שפת קדרה, נושאת שלוש אותיות 'לקוס...'. לא ברור אם זוהי תחילה, אמצע או סוף הכתובת, כך שהתיבה יכולה להיות חלק משם תיאופורי או כתובת הקדשה לאל (שם: 261-262). בהקשר זה יש לציין גם את חותם האבן שנמצא בקטמית ובו שתי שורות. בית-אריה (שם: 265) הציע לקרוא את השורה הראשונה מימין לשמאל ואחר כך נון ואת השורה השנייה משמאל לימין (בוסטרופידון) כך מתקבלת הקריאה: (ל)שובנקוס. על פי גישה זו מדובר בחותם פרטי נושא שם אדומי בעל רכיב תיאופורי.

לעומת זאת גרסו בושארד-נפוסטיל ומורנץ (2003: 74) שלא מדובר בחותם נושא שם פרטי אלא בחפץ בעל משמעות מאגית ולפיכך הציעו לקרוא: שוב (נא) קוס, ביטוי להפצרה באל האדומי.

בנוסף לכתובות הנושאות שמות עם הרכיב התיאופורי או פניה לאל נמצא בתל ערוער שבר אוסטרקון כתוב בכתב אדומי (נוה 1985: 120). גם אחד האוסטרקאות מתל מלחתה נושא את השמות 'עזנאלי' ו'דנאלי', שמקורם אולי אדומי (כוכבי 1992: 949) זאת בנוסף לשמונה אוסטרקונים אדומיים שהתגלו בחפירות המחודשות באתר (יצחק בית-אריה – שיחה בעל פה).

נוכחות ערבית בחברה העירונית? גורם שלישי המשתקף מן הממצא הפליאוגרפי באתרי בקעת באר שבע הוא הגורם הערבי. ממצאים שמקורם בדרום ערב והחיגיאז מופיעים בדרום ארץ-ישראל לראשונה בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (פינקלשטיין 1992: 161-162; שטרן 2001: 297-300). כך למשל התגלו אוסטרקונים וכלים הנושאים סמנים דרום ערביים בתל גימה (ואן ביק 1983: 19), בתל אל חיליפה (זאס 1991: 35-36) ובעיר דוד בירושלים (שילה 1987: 10).

חרסים נושאי סמנים דרום-ערביים התגלו גם באתרי הנגב. שני חרסים ועליהם חרותים סמנים ערביים התגלו בתל ערוער. הסמנים נבדקו על ידי פרנסואה ברון שזיהה את האות הערבית מ' (נמצאה חרותה באזמל לאחר הצריפה) על גבי שבר גוף של קנקן בשטח D. כמו כן נמצא בשטח B שבר גוף של סיר בישול עם חריתה, נושא סימן (שבור) דמוי קלשון (הרחבה בעניין זה ראו בעמ' 218-219).

נוסף לאוסטרקונים נושאים סמנים ערביים, התגלו במספר אתרים בנגב חותמות אבן נושאי סמנים או שמות ערביים. בעין חצבה נתגלה חותם אבן ועליו חרותות דמויות שני מאמינים הניצבים משני צידי שולחן מנחות. החותם נושא כתובת חרותה בשתי שורות:

נוה (2001 : 197-198) טען כי הכתב שבו חרותים השמות הוא אדומי ואילו השמות המופיעים על החותם הם שמות ערביים. חותם אבן נושא ארבעה סימנים בכתב דרום-ערבי התגלה בתל באר-שבע, בחצר של מבנה 32 הממוקם במרכז התל. פרנסואה ברון הציע משמאל לימין את הקריאה 'כהן', תיבה שאינה מוכרת כשם פרטי וייתכן שהיא מהווה תיאור של פונקציה דתית. מבדיקה שנערכה הסתבר כי מוצא האבן ששימשה ליצירת החותם הוא בבקעת באר-שבע (אצל זינגר אביץ 1999 : 50-52). גם מוצא הכלים שנתגלו בעיר דוד ושעליהם נחרתו סמנים דרום-ערביים הסתבר כמקומי (שילה תשמי"ז : 292).

הופעתם של חותמות מקומיים נושאי שמות ערביים ומציאת סמנים דרום-ערביים על גבי כלים יהודאיים מקומיים מחייבת את ההנחה בדבר קיומה של אוכלוסייה בעלת זיקה ערבית באתרי יהודה. בתולדות המחקר נחלקו הדעות בנוגע לשאלת מקורה של אוכלוסייה זו והועלו שלוש הצעות אפשריות (שם : 292-293 וראו שם ספרות נוספת) : קבוצות דרום-ערביות שימשו כמתווכות בסחר הבשמים ונציגים מטעמן ישבו במרכזי יישוב באדום וביהודה ; פרטים בודדים שמוצאם מדרום ערב ישבו ביהודה לשם ניהול עסקיהם או שמדובר בגורמים ערביים שהגיעו לאזור הממוקם מצפון לירושלים בעקבות ההגליות האשוריות מימי סרגון השני והיוו את הבסיס לנשיאת התרבות הדרום-ערבית בארץ-ישראל.

למרות שקיומם של ממצאים דרום ערביים באתרי בקעת באר-שבע ומערב הנגב הוא דל ביותר בכדי להציג קביעה ארכיאולוגית חד-משמעית, הרי שמעט הממצאים שנתגלו לאורכו של נתיב הסחר שעבר מדרום ערב דרך הנגב אל מישור החוף מרמז על האפשרות הראשונה לפיה ישבו קבוצות סוחרים ומתמחים דרום-ערביים במרכזי היישוב ביהודה ושכנותיה וניהלו משם את עסקיהם. נראה כי על רקע זה יש להבין גם את הימצאה של קבוצה כזו בעיר דוד שבירושלים, שכן לממלכה היהודאית ולאליטות העומדות בראשה היה עניין כלכלי בולט בכל האמור לסחורות שהגיעו מהדרום.

הכתיים בנגב – במכתבי ערד מוזכרים "כתיים" בהקשר להצטיידות במזון. אהרוני (תשמ"ו : 12-13) זיהה את הכיתיים עם שכירי חרב ממוצא יווני או קפריסאי שפעלו בשירות מלכי יהודה. חוקרים אחרים הניחו כי עדות זו מצטרפת לעדויות על קיומם של שכירי חרב ממוצא אגאי במצרים ובבבל החל מן המאה השביעית לפנה"ס (אוסטין 1970 ; ספאלינגר 1978 ; בורדמן 1980 : 133-141 ; מילר והייס 1986 : 389, 417 ; נאמן 1991 : 47-48, הערות 59, 60 ; נימייר 2001 : 17 ; פנטלקין 2001 : 141). על

פי גישה זו, בסוף המאה השביעית היתה יהודה כפופה למצרים או לבבל ועם חובותיה נמנתה הדאגה לאספקה סדירה ליחידות הכייתיים. חוקרים נחלקו בדעתם גם בשאלת מוצא הכייתיים. לפי רייני (תשמ"ז : 25 ואצל הרצוג 1984 : 31), כתיים במקרא נקראים על שם העיר הקפריסאית כתיין ומוצאם פניקי (בראשית י' 4 ; במדבר כ"ד 24 ; ישעיהו כ"ג 1 ; ירמיהו ב' 10 ; יחזקאל כ"ז 6). אולם דיון (1992) הציע כי במונח "כיתיים" אין הכוונה לשכירי חרב ממוצא יווני ששירתו בארץ-ישראל אלא שהמונח "כיתיים" במאה השביעית, במיוחד בקפריסין, שימש ככינוי כולל ליוונים ולפניקים ללא הבחנה. קשה לשער מה היה גודלן המקורי של יחידות הכייתיים ששירתו באזור, בין היתר בשל חוסר הוודאות בשאלת כמויות הלחם והיין שצרך חייל ביום ובשל גודלן המדויק של המידות (בת, תומר) הנזכרות במכתבים. יחד עם זאת, נאמן (1991 : 47-48) סבור כי כל יחידה מנתה כמה עשרות חיילים.

הימצאותם של שמות וסמנים יהודאיים, אדומיים וערביים ואזכורם של הכייתיים במכלול הכתובות שנתגלה בנגב אמנם מצביעה על קיומן של מספר מסורות כתיבה באזור בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל אולם אין די בה בכדי להצביע על נוכחות פיסית של מגוון קבוצות אתניות באזור הנגב בסוף ימי הבית הראשון. יש לציין כי קורפוס הכתובות הוא מצומצם וסביר להניח כי הוא מייצג בעיקר את האליטות ולא את הרוב הדומם ועל כן ייתכן שהוא אף עלול להטעות. את התשובה לשאלת הרכבה החברתית של אוכלוסיית הנגב בתקופת הברזל יש לבקש אם כן בדיון קונטקסטואלי אודות ערי הנגב המשלב בין הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים (וראו דיון בהמשך).

לבסוף, אל המקורות הפליאוגרפיים והמקראיים יש להוסיף גם את המקורות האשוריים מהם משתקפת מדיניותם של מלכי אשור בספר האימפריה. המקורות מימיו של תגלת פלאסר ה-III מדווחים אודות מינויו של qēpu על שמשי מלכת הערבים (אפעל 1982 : 86-87). ה qēpu – תואר שניתן לפקידים או לנושאי משרות אשוריים שהוסמכו לפקח על יישום המדיניות והמנהל האשוריים באזורים המשועבדים. בתקופה הניאו-אשורית ניתן התואר בעיקר לנציגי האימפריה בערים ובאזורים המצויים מחוץ למערך הפרובינציות (פוסטגייט 1974 : 194-195). תגלת פלאסר מינה qēpu על מנת למנוע משמשי, מלכת הערבים, מלסייע לארמים ובכדי לפקח על הכנסותיה מהסחר הערבי. מדיניות זו איפשרה למלכי אשור להשאיר את שליטי אזור על כנם ובה בעת לפקוח עין על פעולותיהם ולמנוע זעזוע באזורים בהם ישבו נוודים (אופיץ 1928 : 463). נשוב ונידרש לעניין זה בהמשך.

ב. התקופה הרומית/ביזנטית

מרבית הידיעות אודות ערי הנגב בתקופה הביזנטית נובעות משתי קבוצות של מקורות אפיגרפיים: הפפירוסים שגילתה משלחת קולט בניצנה הכוללים תעודות ספרותיות ותעודות מנהליות וצבאיות וכתובות הקדשה (מצבות, כנסיות) על אבן במבנים ובקברים. מרבית התעודות מיוחסות לשיאה של התקופה הביזנטית ולראשית התקופה הערבית.

1. השלטון ומנהל הערים בנגב

הידיעות אודות מנהל ערי הנגב בתקופה הביזנטית הן מרובות ומפאת קוצר היריעה נדון רק בעדויות הרלוונטיות לשאלות המחקר הנוכחי.

פקידי צבא ומנהל נזכרים בכתובות הקדשה ובכתובות קבורה משבטה ומבאר-שבע. כך לדוגמה נזכרים הויקאריוס – פקיד נושא משרה רשמית רמה במנהל הביזנטי והטריבון – מפקד צבאי בעל דרגה נמוכה יותר. בין מכתביו של ליבאניוס מאנטיוכיה (314-395 לספירה) שהיה קשור עם תושבי חלוצה בקשרי משפחה וידידות מצויים מכתבים המתארים את נסיונותיו להשפיע על מינויים למשרת 'ראש המשטרה', שהייתה נושא למאבק בין תושבי העיר, ו'האחראי על שלום הציבור' בעיר. במכתביו האחרים ממליץ ליבאניוס על ידידו אבדאימון, מורה ממוצא מצרי, למשרת מרצה לשירה ורטוריקה באקדמיה של חלוצה. עצם התערבותו של ליבאניוס ופנייתו אל הדרגים הבכירים מעידים על חשיבותה של העיר ועל מעמדה כמרכז מנהלי ותרבותי (רובין תשנ"א: 25-26).

הפפירוסים מניצנה מזכירים אנשי צבא ואנשי כנסייה בדרגות בינוניות ונמוכות, רשם הקרקעות, אנשי בית הדין וגובי המיסים. כך למשל כתובת 94 מניצנה המספרת על סרגיוס שמלא תפקיד של יועץ או מזכיר בשירות האימפריה ולבסוף היה לנזיר וציוה את רכושו לכנסייה (שם: 28 וראו שם ספרות נוספת).

על מעמדה החשוב של הכנסייה בעיר שבטה מלמדת אחת הכתובות שנתגלתה על קירות הכנסייה הדרומית. דיסגני הציעה כי הכתובת שימשה כלוח מודעות. לוח מספרים שנכתב בטור מציג לדעתה רשימת מועדי פרעונות לתשלומי המס (אצל הירשפלד תשס"ג: 5-6).

ידיעותינו אודות מערכת המיסוי בתקופה הביזנטית נשענות על 'צו המיסים מבאר-שבע' המודיע על שיעורי המיסים שתושבי 'פלסטינה השלישית' חייבים בהם. נראה כי שומת המס התחשבה במדרג היישובי ומתושבי היישובים האזרחיים נדרשו סכומים גבוהים יותר מתושבי הלימיטאנים והמצודות שחיילים עיבדו את אדמותיהן. פפירוס 39 מניצנה מתאר ככל הנראה מיסוי שנגבה גם מהחיילים

הלימיטאנים וגם מאזרחים תושבי היישובים ניצנה, עובדת, ממפסיס, באר שבע, וחלוצה. נראה כי בנוסף למיסים אלו נדרשו תושבי הערים להעלות מס בתוצרת חקלאית (כך בניצנה שבה נדרשו התושבים להעלות מס בשמן וחיטה ולהקצות גמלים לאנשי צבא וכנסיה) ולמלא חובת עבודות ציבוריות (למשל ניקוי ותחזוקת בורות מים הנזכרים באוסטרקונים משבטה).

מן הפפירוסים עולה תמונה של מערכת מיסוי מסודרת וקפדנית וניכר כי גם הבעלות על הקרקע הייתה רשומה ומוסדרת (כך בתעודה 24 מניצנה העוסקת במכירת קרקעות) (רובין תשנ"א : 29-31). קיומו של ארכיון תעודות דוגמת זה שנמצא בניצנה ותוכן התעודות עצמן מעידים על רמת המנהל הגבוהה בנגב ועל השתלבותם של תושבי הנגב במערך ובחוק האימפריאלי. התעודות ההיסטוריות תומכות בשחזור של מערכת מנהל המתבססת בעיקר על פקידים ואנשי צבא ממוצא מקומי בצד נציגים מטעם האימפריה. בהקשר זה ראוי לציין כי התעודות מן הארכיון בניצנה הן תעודות מקומיות ועיקר תרומתן הוא בשחזור המערך המקומי של ערי הנגב ולא דווקא בקביעת תהליכים ומאורעות היסטוריים כלליים.

עדות נוספת לחוסנה של המערכת המקומית מגיעה משלבי המעבר מהתקופה הביזנטית לתקופה המוסלמית הקדומה. למרות שהשלטון המרכזי איבד את שליטתו על האזור, נראה כי המערכת המנהלתית המקומית הכנסייתית המשיכה לתפקד במידה מסוימת, בין היתר באמצעות עריכת הסכמים עם השבטים הנוודים בסביבה, הסכמים שאפשרו לאוכלוסיה המקומית להמשיך ולהתקיים בבטחון (נחליאלי תשנ"ט : 320 וראו הרחבה בעניין זה להלן).

ההסכם של מנהיגי העיר אילה עם מוחמד - על הדינמיקה בין השלטון המקומי בערי המדבר לבין כוחות זרים ניתן ללמוד מן ההסכם שחתם מוחמד עם מנהיגי העיר אילה בשנת 630 לספירה. בחסות ההסכם ניתנה לתושבי העיר, לספינותיהם ולשיירותיהם, הגנה מפני פשיטותיהם של מוחמד והשבטים הסרים למרותו. בתמורה נתנה אילה :

גישה למי הבארות ולדרכי היבשה והים, תשלום שנתי קבוע על כל בוגר לא מוסלמי ואפשרות לינה לעוברי אורח מוסלמים. למעשה, עבור מוחמד פתח ההסכם את השער לארץ ישראל ולחצי האי סיני (מאיירסון 1994 : 71).

נציגה של העיר אילה : יוחנן בן רובה, מתואר במקורות הערביים כ'מלך' או 'יציף' של אילה הנושא על חזהו צלב מוזהב. 'המלך' היה למעשה הבישוף של העיר אילה שבהיעדר סמכות אזרחית או צבאית, נשא ונתן עם מוחמד על בטחונם של תושבי העיר ועל שמירת האינטרסים הכלכליים שלהם.

תיאור זה מציג מצב מקובל בספר המזרחי של האימפריה ולפיו הפכה הכנסייה לשומרת החוק והסדר באזורים שנשכחו על ידי האימפריה ויתירה מוזאת הפכה לגורם מרכזי בשמירה על המשכיות יישובי הקבע באזורי הספר (מאיירסון 1994 : 175-176).

2. החברה העירונית בנגב

כתובות הקדשה, כתובות על טיח, מצבות קבורה, אוסטרקונים ופפירוסים שנתגלו באתרי הנגב מן התקופה הביזנטית משקפים הרכב חברתי מגוון של אוכלוסיית האזור. חברה 'צבאית למחצה' – תפקודו של הנגב כספר האימפריה הכתיב את נוכחותם של גורמים בעלי אופי צבאי בערי האזור. בארבע מבין שלושים וארבע הכתובות שנתגלו על ידי משלחת קולט בשבטה נזכר 'יוהאנס בן סטפנוס' שנשא תואר צבאי – ויקארוס ושימש כמפקד הכוח הצבאי במקום. בהתבסס על הכתובות שנתגלו באתר הציעה דיסגני כי החברה העירונית בשבטה הביזנטית נשאה אופי 'צבאי למחצה' (אצל הירשפלד תשס"ג : 5-6).

למרות אזכורם של חיילים, קצינים ונושאי משרות צבאיות אחרים בערי הנגב, מרבית ההקשרים בהם מופיעים אנשי צבא הם הקשרים מנהלתיים ולא צבאיים. מכאן שבעיתות השלום מילאו החיילים באזורי הספר תפקידי מנהלה ושלטון ולא תפקידים צבאיים מובהקים.

בני תערובת – מניתוח אוצר השמות הנזכרים בפפירוסים מניצנה עולה כי רוב אוכלוסיית העיר הייתה ממוצא ערבי (קירק וולס 1962 : 132 ; שמות ערביים הופיעו באתרי הנגב גם בתקופה האסלאמית הקדומה, במהלך המאות השישית עד השמינית לספירה, כך למשל בכתובות שנתגלו במסגד בשדה בוקר (אבני 1994 : 92).

אלו מבין תושבי העיר, שאתזו בעמדות מפתח, אימצו שמות בעלי אופי נוצרי : שמות ממוצא יווני או עברי המזוהים עם קדושים וגיבורים מן המסורת הנוצרית, אך גם במשפחות אלה מופיעים שמות ערביים שתורגמו ליוונית. ניכר כי מרבית אוכלוסיית ניצנה הורכבה מבני קבוצות הנוודים המקומיות שיושבו בעיר, בעוד שמנהיגי הכנסייה והצבא הגיעו מחוץ לנגב. כך לדוגמא : סרגיוס שהגיע כנוזר מסוריה והתיישב בניצנה (פפירוס 94) (קירק וולס 1962 : 132, 173-174).

מוצא אתני מגוון של אוכלוסיית העיר הביזנטית משתקף גם משמות המופיעים על מצבות הקבורה שנמצאו בשבטה והמציגים שילוב בין שמות ממוצא יווני-הלניסטי לבין שמות ממוצא שמי-נבטי. כך למשל מסתבר שאבות בעלי שם יווני נתנו לצאצאיהם שמות ממוצא שמי ולהיפך אבות בעלי שם שמי מקומי נתנו לבניהם שמות יווניים מובהקים (כך למשל 'קאסיסאוס בן עבדלגוס' ו'מקארוס בנו של

זכריאס בן עובדיאנוס). מכאן הסיק הירשפלד (תשס"ג: 6) כי האוכלוסייה בשבטה הורכבה אמנם מיסודות אתניים מקומיים יחד עם מהגרים אולם בתקופה הביזנטית לא הייתה לכך משמעות הואיל והתושבים התערבבו אלה באלה.

הסרצנים והעיר – אחת הקבוצות החברתיות הדומיננטיות במקורות ההיסטוריים מן המאה השישית לספירה היו קבוצות הנוודים המקומיות – הסרצנים. גלי נוודים הפולשים מן המזרח ומאיימים על ספר האימפריה הרומית נתפסו במשך שנים רבות כאחראים הבלעדיים להקמת מערך המצודות לאורך קו הגבול עם המדבר ולחורבן של ערי ספר המדבר. דיעה מוקדמת זו נשענה במידה רבה על קבלת האידיאולוגיה האימפריאלית כפשוטה, על קריאה לא ביקורתית של המקורות ההיסטוריים (כגון: הכללת אירועים מקומיים זניחים) ועל הגישה הידועה כ"מלחמת המזרע בשימון" ששורשיה נעוצים עמוק בהיסטוריוגרפיה המערבית (להרחבה בעניין זה ראו: גראף 1997: 351-356 עם ספרות נוספת).

אך למרות שהקשרים המחקריים בהם נזכרו הסרצנים לא היו בדרך כלל חיוביים, הרי שמן התעודות ההיסטוריות מצטיירת תמונה מורכבת יותר של החיים בספר המדבר. טקסטים דוגמת אלו של ההיסטוריון פרוקופיוס (*תולדות המלחמה*, ספר 1, פרק XIX 7-16) מעידים כי מרכז השלטון האימפריאלי בקונסטנטינופול, נשא ונתן עם מנהיגי שבטי הנוודים המקומיים – הסרצנים, על ההגנה של אזור הספר מפני פשיטות הנוודים ועל אבטחת שירות הצליינים ודרכי הסחר. הסמכות השלטונית כרתה מערכת של בריתות עם מנהיגי השבטים. מעורבות השלטון הרומי בנעשה באזור הספר המזרחי של האימפריה העצימה את מעמדן החברתי של האליטות השבטיות. סידור זה הבטיח לשלטון המרכזי שקט ויציבות באזורי הספר ושיתוף פעולה מצד הנוודים בהגנה על דרכי הסחר והצליינות. בתמורה זכו האליטות השבטיות למתנות, סובסידיות ושאר הטבות חומריות מפליגות (שהיד 1995: 972-974; איזק 1998: 417; 442-443). במקרים מסוימים היוו קבוצות הנוודים הפסטורליסטים חלק אינטגרלי מן המערכת יושבת הקבע באזור (גראף 1997: 366-369), ואילו במקרים אחרים אף התיישבו חלק מן השבטים המקומיים בסביבה עירונית (שהיד 2002: 1-4; עניין זה יורחב בחלק ו').

עדות מכרעת לתפקיד החשוב שמילאו הגורמים הנוודיים בחיי האזור מגיעה מאחת מדמויות המפתח בזירה ההיסטורית הארץ-ישראלית במאה השישית לספירה: אבו-קריב, ששימש כיתצפיתן על הגבול הערבי. בהיותו מה שכינה פרוקופיוס 'מלך הסרצנים', מונה אבו-קריב על ידי יוסטיניאנוס לפילארך

של פלסטינה השלישית ובשלב מסוים אף חלש על שבטי הערבים באזור שבין חצי האי סיני, הנגב, חלקה הדרומי של הפרובינציה הערבית, האזור שמדרום לארנון וחלקים מצפון החיג'אז (שהיד 1989 : 90-89 ; 2002 : 28-33). בהקשר דומה ראויה לציון הערתו של הנזיר אמוניוס (אצל אגנס 1912 : 2) :
"וכעבור מספר ימים לפתע נפלו עלינו סרצנים רבים ; כיוון שבעת ההיא מת המלך של הסרצנים, הוא היה שומר המדבר."

מרשומות הנזירים ששהו בסיני עולה כי מנהיגי הסרצנים זכו להטבות חומריות מפליגות (על פי רוב סחורות וכסף) ובתמורה סיפקו שירותי תעבורה, שליחויות, הדרכה ואספקה של בעלי חיים. ברוב המקרים השקט והיציבות נשמרו כל עוד כובדו ההסכמים על ידי הצדדים. ואולם הבריתות שנכרתו בין יושבי הערים והשלטון המרכזי לבין הסרצנים הופרו לעיתים מזומנות כך בעוד שקבוצות ממצא שבטי פעלו בערים, שיתפו פעולה עם יושביהן והגנו על שיירות הרי שקבוצות ממוצא דומה פשטו על הערים והשווקים, איימו על יושביהם ושדדו שיירות לאור יום (ראו לדוגמא כיצד מתאר תיאופנס את נקמת הסרצנים בשלטון המרכזי בתגובה להפסקת הסובסידיות. אצל מאיירסון 1994 : 55-56). אך למרות שהכוחות הרומאיים היו מודעים לפוטנציאל העוינות הנוודית, לא היה לאל ידם למנוע לחלוטין חדירת שבטים נוודים לתחום הארץ הנושבת ועיקר מאמציהם כוונו בעיקר להגנה על היישובים ולא על קו הגבול (מאיירסון 1986 : 39-40 ; 1989 : 73-75 ; שהיד 1995 : 972-974).

דיון נפרד יוקדש לנושא העיר באר-שבע בתקופה העות'מנית לאור המקורות ההיסטוריים (ראו נספח).

חלק ד': מקרה מבחן מפורט: תל ערוער - עיר מדברית מתקופת הברזל 2 ב'ג'

"עלובה שלי, אביונה ומרה, למלך אין בית, למלכה אין כתר - רק אחת בעולם את שבחך אמרה וגנותך חרפתך כל היתר. ועל כן אלך לכל רחוב ופינה, לכל שוק וחצר וסמטה וגינה, מחורבן חומותייך כל אבן קטנה - אלקט ואשמור למזכרת."

(לאה גולדברג, משירי ארץ אהבתי)

א. הקדמה

1. רקע סביבתי

תל ערוער (בערבית: ח'רבת ערערה, ביאר ערערה ועראעיר) ממוקם בדרום בקעת באר-שבע כ 22 ק"מ דרומית מזרחית לעיר באר-שבע, על גבי גבעה טבעית המתנשאת כ 50 מ' מעל מישור (נ.צ. 1479.0623). דרומית מזרחית לתל עובר אפיק נחל ערוער ובסמוך, מרחק של כ 500 מ' מן התל, ממוקמות בארות ערוער (איור 5).

מבחינה גיאולוגית מכוסה מרבית האזור בשכבות עמוקות של לס שרובו ממוצא איאולי ומקורו במדבריות הנגב וצפון סיני (ניר תשל"א: 169-170; גבירצמן תשל"ט). מיקומו של תל ערוער בדרום בקעת באר-שבע, באזור המשתייך מבחינה גיאולוגית לאזור הנגב מצביע על אופי צחיח מאוד. קרקעות הלס, המאפיינים את מדרונות צפון הנגב המתונים, מתאפיינות בהצטברות ניכרת של סחף הנגרם כתוצאה מרוחות עזות (דן תשל"ט: 104; שטרן ואחרים תשמ"ו: 56-57, מפה 8.3). מבחינה אקלימית משתייך האזור לתחום האקלים הצחיח ערבותי (גנור תשל"ט: 317) עם כמות משקעים שנתית ממוצעת הנעה בין 80 ל 150 מ"מ (כצנלסון תשל"ט: 60).

2. המורפולוגיה של התל

תל ערוער משתרע על שטח של כ 20 דונם וצורתו צורת אוכף שחלקו הרחב פונה צפונה. 10 דונם פרושים על ראש התל, בשטח התחום בביצורים. 10 דונם נוספים התפרשו מדרום לחומה, על המדרון התלול של הגבעה ובסמוך לנחל ערוער (איור 6). קרבתו של סלע האם לפני השטח, מיקום הביצורים והמדרון התלול אילצו את תושבי ערוער הקדומה להניח שכבת חלוקים לשם יצירת תשתית מפולסת לבנייה.

בצידו הצפון מזרחי של התל, לא רחוק מאפיק נחל ערוער, ממוקם שקע גדול. הרצוג (1997 א': 251) ובעקבותיו גם צוק (תש"ס: 155) העלו את האפשרות כי השקע מצביע על מיקומה של כניסה למערכת אספקת מים, בדומה למערכת המים שהתגלתה בתל באר-שבע.

3. גילוי האתר וזיהוי

ב-1838 הציע רובינסון (1856: 199-200) לזהות את היישוב ערוער עם התל הסמוך לנחל ערוער: "כאן בואדי הנרחב ישנם בורות מים רבים הנקראים 'ערערה' ומעניקים לבקעה את שמה. המים טובים אך רוב הבורות יבשים עתה. בבקעה ועל הגבעה המערבית ניכרים שרידי כפר או עיר קדומה; הכוללים בעיקר יסודות אבן לא מסותתים פזורים למדי, אך עדיין די במקומם על מנת לזהותם כיסודות. עוד ניתן לראות בכל מקום שברי חרסים. במקרה זה, השם מותיר מעט מקום לספקות, שכן זהו האתר של ערוער הקדומה בדרום יהודה; אליה שלח דוד מתנות לאחר שלקח את שלל ציקלג."

הזיהוי התקבל על דעת חוקרים רבים וביניהם אלט (1932: 133), אבל (1967: 88), מזר (תשל"ד: 124, הערה 11), אהרוני (תשמ"ז: 274) וקלאי (1986: 351-352).

אברהם בירן, חופר האתר (1983: 34; 1992: 1272), הסתייג תחילה מן הזיהוי של האתר עם תל ערוער משום שבאתר לא נמצאו שרידים הקודמים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל והמאשרים את קיומו של האתר בתקופת הממלכה המאוחדת. משום כך הוא הציע כי תל אסדר, המרוחק כ-1.5 ק"מ צפונית מזרחית לתל, כונה 'ערוער' בראשית תקופת הברזל 2 וכי השם נדד אל האתר הנוכחי לקראת סוף תקופת הברזל. הקושי שהציג בירן נעלם אם מקבלים את ההנחה כי הכתוב המקראי מתאר מציאות של המאה השביעית לפנה"ס, מועד העלאת הדברים על הכתב וזמן קיומו של היישוב בתל ערוער (להרחבה בעניין זה ראו: נאמן 1994: 285-286. גריקה 1997: 225-226, 302-303).

4. ערוער במקורות ההיסטוריים

ערוער שבנגב נזכרת במקרא רק פעם אחת בשמ"א ל' 28, כאחד המקומות אליהם שלח דוד משלל העמלקי. בניגוד לנסיונו של בירן לאתר את היישוב מימי דוד בתל אסדר השכן וליחס מהימנות היסטורית לתיאור בספר שמואל (1983: 34; 1992: 1272), הציעו חוקרי מקרא כי יש לתארך את הרשימה לסוף ימי הבית הראשון (לדיון נרחב ברשימה ראו: צובל 1975: 256-264; פריץ 1975: 37-36; גריקה 1997: 326-327).

על פי תרגום השבעים מופיעה ערוער גם ביהושע ט"ו 22, ברשימת ערי יהודה, במקום 'עדעדה'. רשימת הערים במחוז הנגב – חלקה הדרומי ביותר של הטריטוריה היהודאית – מאורגנת מבחינה גיאוגרפית, מערד וקינה במזרח, לצקלג, סנסנה, מדמנה, עין ורימון במערב (נאמן 2005 : 345-347). התיאור כולל את שמותיהם של שלושים וחמישה יישובים במחוז הנגב, ונראה שלפחות חלקם היו יישובים קטנים (נאמן תשמ"ז : 6).

אלט (1925) ובעקבותיו נאמן (תשמ"ז : 6) טענו כי רשימת הערים ביהושע ט"ו מתארת מציאות גיאוגרפית מן המאה השביעית לפנה"ס, מימי יאשיהו מלך יהודה, מסקנה שאושרה על ידי הממצאים הארכיאולוגיים, הואיל ורבים מן האתרים הנזכרים ברשימה לא התקיימו קודם למאה זו. אזכורה של ערוער צריך להיראות אף הוא על רקע זה, הואיל ובאתר לא נמצאו שרידים הקודמים למאה השמינית לפנה"ס. רשימת הערים ביהושע משקפת אם כן את המערך היישובי ביהודה בימי יאשיהו וקצות תחומי המחוזות מייצגים את היקף הממלכה בתקופה זו (נאמן תשמ"ז : 6 ; 2005 : 356-357). במסגרת זו מפת האתרים המרכזיים בבקעת באר-שבע מגלה כי ערוער הינה הנקודה הדרומית ביותר בנגב המקראי המהווה את גבול הארץ הנושבת (איור 3).

ראוי לציין כי הממצא מערוער אף מוכיח שרשימת הערים אליהן שלח דוד משלל העמלקי היא אנאכרוניסטית ומשקפת תמונה שאינה קודמת למאה השמינית לפנה"ס (נאמן תשס"ב : 68-77).

ב. תולדות החפירה

1. המשלחת

תל ערוער נחפר לראשונה בשנת 1975 מטעם בית הספר לעתיקות ולמקרא על שם נלסון גליק של ההיברו יוניון קולג' בירושלים ואגף העתיקות והמוזיאונים בראשות אברהם בירן ורודולף כהן. החפירות באתר החלו בחפירת הצלה מפני פגיעות שסיכנו את השרידים הקדומים והחפירה נמשכה עשרה ימים בלבד. חפירות נוספות נערכו בין השנים 1976 ל 1978 ובין 1980 ל 1982 מטעם מכון נלסון גליק ובראשות בירן ונמשכו במשך שניים עד שלושה שבועות בכל עונה (איור 7).

2. שטחי החפירה

התפירות התרכזו בחמישה שטחים עיקריים: שטחים H, B ו Y בראש התל, בשטח התחום בין הביצורים ושטחים A ו D מחוץ לשטח המבוצר. בעונה הראשונה נפתחו במורד המזרחי של התל ארבעה ריבועים נוספים – שטח C, סמוך לנחל ערוער (איור 6).

סך השטח החפור מסתכם כדלקמן:

השטח	גודל (מ"ר)
A	150
B	250
B צפון	175
B מערב	125
C	150
D מערב	250
D מזרח	250
H	225
Y	85
סך הכל	1560

טבלה 2: תל ערוער - גודל שטחי החפירה

במהלך עונת החפירות השלישית, נערכה חפירת בדיקה למרגלות התל (שטח V), על גבעה סמוכה לנחל ערוער. הבדיקה נערכה על מנת לעמוד על גודל העיר הקדומה. מן הבדיקה התברר כי האזור לא יושב בעת העתיקה ושלבנים גדולות הנראות על פני השטח שייכות למבנים מאוחרים.

השטח החפור בערוער כולל אם כן סך של 1560 מ"ר, היקף גדול יחסית לחפירות אחרות באתרים מקראיים.

3. מטרת המחקר ומתודולוגיה

עם סיום החפירות בתל ערוער אוחסנו הממצאים במחסני בית-הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק בירושלים (היברו יוניון קולג'). תלק מן המכלולים רופאו, צוירו ואף פורסמו באופן ראשוני (בירן וכהן תשמ"א). זכויות הפרסום של תוצאות החפירה בערוער ניתנו לי בשנת 2002 על ידי הדי"ר אברהם בירן, מנהל בית-הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק דאז, שלו אני חבה תודות רבות.

כיוון שכל האתרים המרכזיים בבקעת באר-שבע נחפרו ורובם פורסמו בצורה מפורטת (אהרוני 1973; בית-אריה 1995; 1999; 2007; הרצוג 2002; זינגר-אביץ 1999; 2002) הוחלט להציג את ממצאי החפירה מערוער תוך הדגשת ההקשר הארכיאולוגי ושילוב הממצא הארכיאולוגי והשרידים

הארכיטקטוניים (כל עוד התנאים מאפשרים זאת) זאת במטרה לעמוד על אופי העיר הקדומה, ובייחוד על הגורמים חברתיים, הכלכליים והפוליטיים שפעלו בה בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

באור מטרות אלה החל תהליך עיבוד ממצאי החפירה. בשלב ראשון מוחשבו יומני החפירה, וכרטיסי הסלים, הלוקוסים והקירות; בעקבות זאת נותחו השרידים הארכיטקטוניים באתר; הותוותה הסטרטיגרפיה בשטחי החפירה השונים ועודכנו תכניות השטחים והחתכים. כלי החרס רופאו, על פי הקשרם הסטרטיגרפי ובסדר הבא: שטח A, B, D, H, Y ו-C. לאחר מכן, מוחשבה הקרמיקה מן האתר, צוירה ועובדה. תהליך עיבוד הקרמיקה מתקופת הברזל נערך אגב שימת לב מיוחדת למכלולים נקיים ולכלים שלמים. יתר הממצאים עובדו באופן דומה. הדבר כולל את ממצאי הפאונה, כלי האבן והעצם, חפצי המתכת, הקונכיות, הממצא הפליאוגרפי, הצלמיות, החרוזים, המשקולות, משקולות הנול והפלכים, ועוד.

ג. תל ערוער: כרונולוגיה וסטרטיגרפיה

Y	H	D	C	BN	BW	B	A	שכבה	שכבה/שטח תאריך
Stratum Ic									סביב 70 לספירה-135 לספירה, בין שתי המרידות
Stratum Ib									אמצע/סוף המאה הראשונה לפנה"ס-70 לספירה לערך, סוף ימי בית שני
Stratum Ia									מאה רביעית-ראשונה לפנה"ס, התקופה ההלניסטית
Y2	H2	D1	C1	BN1	BW1	B1	A1	IIb	סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס 586 לפנה"ס, חורבן בבל-אדומי מחצית ראשונה של המאה השביעית לפנה"ס?
		D2				B2		IIa	
Y3	H3	D3	C2	BN2	BW2	B3	A2	III	סוף המאה השמינית לפנה"ס חורבן ב 701 לפנה"ס, מסע סנחריב המאה השמינית לפנה"ס
		H5-H4		D4	BN3	BW3	B4	A3	
	D5			BN4	A4				
						A5			
							A6		

טבלה 3: תל ערוער- טבלת הכרונולוגיה והסטרטיגרפיה

ד. ממצאי החפירה :

ארכיטקטורה וסטרייגרפיה של העיר הפנימית

1. שטח B

(איורים 37, 58, 59, 60, 61, 62, 63)

שטח B ממוקם בצד הצפוני מזרחי של ראש התל. שטח החפירה כלל עשרה ריבועים (250 מ"ר חפורים). בחלקו המזרחי של התל, נחשף קטע באורך 135 מ' מחומה הבנויה אבני גוויל (קיר 2010). החומה בנויה מחמש קדמות (מידותיהן מצפון לדרום: 13 ; 12.5 ; 14.5 ; 14.6 ; 15 מ') וארבע נסגות (מידותיהן מצפון לדרום: 15 ; 18.5 ; 16 ; 14 מ'). עובי החומה בקדמות: 4 מ' ובנסגות: 2.2-2.4 מ'. על הדופן החיצונית של החומה נתגלו שרידי טיח וסוללת עפר שצופתה באבנים והוצמדה לחומה (הרכב זה מזכיר את הסוללה של באר-שבע. להרחבה ראו: אהרוני 1973 : 10-11). בסמוך לחומה נחשפו שרידים מתקופת הברזל ועליהם שרידים מן המאה הראשונה לספירה. ראוי לציין כי פני הסלע באזור זה אינם אחידים וגובהם משתנה מ 438.67 מ' בדרום ל 436.54 מ' בצפון. החפירה בשטח זה התמקדה בשני אזורים :

א. בדיקת חדרים הקשורים לחומת העיר (קיר 2010) בדרום מערב התל.

ב. חפירה מתחת למבנה הרומי הממוקם במעלה המדרון.

שלב B4

לשלב B4 מיוחסים שני קירות מרכזיים ומספר מצומצם של שרידים. נראה כי בשלב זה נבנתה לראשונה חומת העיר (קיר 2010) (איור 38). הדופן החיצונית של הקיר בנויה אבנים גדולות לבנות ושטוחות ובסך הכל נתגלו כארבעה נדבכים. על פני שטח גדול בחלק מהאבנים התגלו שרידי טיח עבה וייתכן כי במשך זמן קיומה החומה טויחה מספר פעמים. מילוי החללים בין האבנים הגדולות נעשה באמצעות אבנים קטנות. בעוד שבחלק העליון של הקיר נתגלו שתי אבנים שטוחות, יתר האבנים עובדו בצורה גסה ולא נראה שהן מסודרות בקו מסוים. קיר 2026 הוא קיר מרכזי הממוקם במקביל וממערב לקיר 2010 ובנוי אבני גוויל גדולות. צפונית מערבית לקיר 2026, מתחת ללוקוס 939 המיוחס לשלב B3, נחשפה אדמה צהבהבה קשה עם חרסים ברזליים. מתחתיה, נחפר משטח קשה ובו מפולות אבנים, אדמה אדומה הדוקה ואפר עם

חרסים ברזליים (לוקוס 948). בתעלת בדיקה שנחפרה מתחת לרצפה של לוקוס 947, הממוקם בסמוך, התגלה רובד אפר וחלוקים ובו עצמות וחרסים ברזליים.

ייתכן שההיקף המצומצם של השרידים המיוחסים לשלב B4 מעיד על כך שהקירות והלוקוסים המיוחסים לשלב זה מייצגים שלב קדום רק מבחינת תהליך הבנייה ואין להם משמעות כרונולוגית.

שלב B3 (איור 39)

קיר 2010, חומת העיר, המשיך להתקיים גם בשלב B3. ממערב ניגש קיר 2011 לקיר 2010 ומדרום נתגלה נדבך אבנים יחיד היוצר פינה עם קיר זה. במקום נחשפה אדמה אדמדמה רכה ומתחת רובד אדמדם הדוק עם שרידי אפר. כמו כן התגלה משטח לבן ועליו מפולות אפר וחלוקים. במקום נמצאו חרסים ברזליים רבים (לוקוס 215).

מצפון לקיר 2011 נחשף קיר 2013 הממוקם ממזרח לבור (לוקוס 62) (איור 40).⁷ מתחת לרובד אדמה הדוקה ובו חומר רומי, נחשף רובד שריפה עבה ובו ריכוז גדול של קרמיקה ברזלית. המפלס ממוקם מתחת ליסודות קיר 2000. בין היתר התגלו בבור שברי קערות קטנות וגדולות, ראש צלמית, שברי קנקנים, פכיות, צפחת, קערות, ראש חץ ומרית עצם (איור 41). מצפון לקיר 2013 נחפר עפר צהוב רך ומתחתיו רובד אדמה חומה אפורה ומהודקת ובה שברי סיר בישול ברזלי ופכים (לוקוס 216). הקשרו הסטרטיגרפי של קיר 2013 אינו ברור.

קיר 2011 הוא הצפוני מבין סדרת קירות הניגשים אל הדופן הפנימית של חומת העיר. עם קירות אלו נמנים מצפון לדרום הקירות 6027, 6007, 2029, 6237a ו 6236 (=6250).

בסמוך לדופן הפנימית של חומת העיר ובין הקירות, מתחת ללוקוס 234 המיוחס לשלב B1 ולמשטח אדמדם קשה של חומר לבנים, נחשפה אדמה צהבהבה אפורה קשה ובה קרמיקה ברזלית לרפאות: שברי קערות, קדרה, קנקן, פך ופכית (לוקוסים 240, 510). מתחת לרובד האפר נחשפה רצפה (לוקוס 512) (איור 42).

מקיר 6027 השתמר נדבך אחד. בסמוך התגלו מפולות נוספות ובהן חרסים ברזליים (לוקוס 967). מתחת ללוקוס 932 משלב B2, נתגלה רובד חלוקים הנמשך עד לדופן הפנימית של חומת העיר (לוקוס 977). דומה כי גם קיר 2026 הממוקם במקביל לקיר 2010 החל את קיומו בשלב B4 והמשיך לשלבים

⁷ בחלקו העליון של הבור נמצא רובד אדמה הדוקה וחומר רומי ובחלקו התחתון כמות ניכרת של קרמיקה ברזלית. נראה כי הבור נחפר בשלב B2 וכלל חומר מרובד החורבן של שלב B3 ומפעולות משניות שנעשו באתר בתקופה מאוחרת.

הבאים. הקיר תוחם ממערב את קירות 6008, 6007, 2029 ו 6237a. קיר 2010 (חומת העיר) תוחם את הקירות ממזרח כך שנוצרות ארבע יחידות ארכיטקטוניות סגורות.

מתחת למפולת משלב B2 (לוקוס 931) התגלה חומר לבנים מעורב באפר ובחלוקים על קרקע אדומה הדוקה ובה קרמיקה ברזלית לרפאות (לוקוס 942).

קיר 2029 ממוקם בסמוך לדופן הצפונית ומתחת לקיר 2025, המיוחס לשלב B2 (איור 43). במתחם שנוצר בין קירות 6007 ו 2029 התגלו מספר רצפות. בסמוך לקיר 6007 נחשף רובד אפר מעל רצפה הדוקה וכלים שלמים מתקופת הברזל (לוקוס 930) (איור 44). אפר וכלים שלמים לרפאות נמצאו על מפלס אדמה הדוקה גם מתחת ללוקוס 926 (לוקוס 936) (איור 45).

קיר 6237a ממוקם מתחת לקיר 6237 ומהווה את גבולו הדרומי של תחום הקירות הסגורים. בינו לבין קיר 6236=6250, נחפר מתחת לרובד לס צהבהב, רובד אפר מהודק שעליו הוקם קיר 6239. ברובד האפר נתגלו כלים שלמים רבים: סיר בישול, קנקן ופכים (לוקוס 1331). בסמוך נמצאו שרידי טבון וכלים שלמים (סיר בישול אדומי, גביע) מעל רצפת חלוקים (לוקוס 1333). בסמוך לנקודה זו נמצאה קערה מתקופת הברזל (לוקוס 1322). קיר 6236 (=6250) נחתך על ידי בור, המיוחס לשלב B2. מתחת לרצפת הבור התגלה רובד אפר ומפולת אבנים ובהם חרסים ברזליים (לוקוס 1362) ונחשף המשכו של הקיר.

קיר 6234 מקביל לקיר 6236 ונמוך מקיר 6229, המיוחס לשלב B2, בכ 65 ס"מ אך הקשרו הסטרטיגרפי אינו ברור. מדרום לקיר 6236 נחפרה אדמה מעורבת בשרידי אפר ובה נמצאו כלים רבים (לוקוס 1343). מתחת למפלס זה נחשף רובד עבה של חלוקים וביניהם שברי כלים לרפאות. רצפה זו ניגשת אל חומת העיר (קיר 2010). מתחת לה התגלה רובד חלוקים קטנים ללא ממצא קרמי.

ממערב ניצבים לקיר 2026 הקירות 6011, 6009 ו 6004. בחלל שנוצר בין הקירות (מתחת ללוקוס 934) נתגלתה רצפה הדוקה עם שרידי אפר ומעט שברי גוף מתקופת הברזל (לוקוס 939). בחלל שנוצר בין הקירות 6009, 6004 ו 2026, מתחת ללוקוס 934, התגלו שרידי אפר ומפולת מעל משטח מהודק (רצפה) וכלים ברזליים (לוקוס 947). השרידים נתגלו כשהם ניגשים לקירות.

"מבנה העמודים"

ממערב לחומת העיר (קיר 2010) נחשפה יחידה ארכיטקטונית סגורה שתכניתה אינה שלמה. ביחידה זו ניתן היה לזהות בבירור שני שלבים ארכיטקטוניים אך רק מפלס חיים ברור אחד. מפלס החיים

ממוקם ישירות מעל סלע היסוד וכולל רובד אפר בעובי של כ 20 ס"מ, אם כי לא ניתן היה לזהות רצפה. מפלס החיים נחשף בכל שטח המבנה ומעבר לו צפונה, בכל מקום שבו הגיעה החפירה עד למפלס סלע האם והוא הושתת על חומר מילוי ועל רובד חלוקים (לוקוסים 1207, 1208), בדומה ללוקוסים הסמוכים. בחלקו המזרחי של המבנה נחפר מילוי אדמה ואבנים קטנות. בנקודה זו הסלע משתפע בתלילות מזרחה והיה צורך במילוי לשם פילוס השטח קודם להקמת המבנה. נראה כי מבחינה קונסטרוקטיבית הקיר המזרחי של המבנה (קיר 2026) קדם לבניה והמבנה נסמך אליו. קיר 2026 הינו קיר מרכזי המקביל לחומה והממוקם מעל מילוי חצץ ואבן. ייתכן שבקיר היה פתח שנחסם בשלב מאוחר יותר.

לשלב הראשון של המבנה מיוחס קיר 6020 הבנוי כנגד קיר 6001 וקדום לו. הקיר כונה על ידי החופרים "קיר האומנות" או "קיר העמודים" והוא מוקם בחלקו המערבי של המבנה, על סלע האם. הקיר כולל ארבעה עמודים עשויי חוליות אבן גדולות, מהוקצעות למחצה, שנשאו כנראה את תקרת המבנה. העמוד המזרחי כולל ארבע אבנים והוא ממוקם מעל מילוי, השני שלוש, השלישי שתיים (בצמוד לקיר 6120) והרביעי שתיים (מצידו השני של הקיר). בין העמודים מולאו אבנים בינוניות, אך בין העמוד השני לשלישי חסרות אבנים עד נדבך אחד לפני הסלע. בין העמוד השלישי לרביעי נבנה קיר 6120. נראה כי החלק המערבי של הקיר שולב כשנבנה הקיר האחורי 6028 המיוחס לשלב B2. קיר 6120 שייתכן שנשדד בתקופה הרומית, מציג בניה המשלבת אבנים קטנות וגדולות ויוצר פינה עם קיר 6019 ועם המשכו (קיר 6018) כך שנוצר מעין חדר קטן. הקיר כולל שני נדבכים של אבנים גדולות מסותתות וממוקם מעל מילוי. ממזרח קיר 6120 מתחבר לקיר 2026 כך שנוצר מתחם מוארך בין ארבעה קירות. במתחם זה, סמוך לקיר 2019, נמצאה, אגב יישור החתך, לוחית עצם שעליה חרוטה כותרת פרוטו-איאולית (לוקוס 1226) (גובה: 0.438 מ') (להרחבה ראו: פוקס בדפוס). הלוחית נמצאה קרוב מאוד לרובד האפר שמעל לסלע האם. קיר 6010 מציג נטייה אלכסונית ונראה כי בעבר אף הוא ניצב לקיר 2026. ממערב לקיר 6010 התגלו שתי אבנים (קיר 6012) אך ספק אם מדובר בקיר.

בחלקו המערבי-מרכזי של השטח נמצאה יחידה ארכיטקטונית הכוללת ארבעה קירות: קיר רותב 6003, שייתכן שכלל פתח, קיר 6017 הניגש אליו ממערב וקירות 6014 ו 6015 הניגשים ממזרח. בין הקירות נחפרו מפולות ואפר מתחת לאבני גיר גדולות ולמשטח לבן. מתחת נחשף רובד חלוקים ומתחתיו רובד שריפה עבה ובו פכים מתקופת הברזל ושבר רומי (לוקוס 909). בצדו המזרחי של קיר

6003 נתגלה רובד חלוקים ובו שביבים לבנים וחרסים ברזליים. מתחת ללוקוס 909 ומצדו המערבי של קיר 6003 נתגלו מפולות ואפר על רצפה עם חרסים ברזליים רבים וחרס רומי (לוקוס 916).

שלב B2 (איור 46)

מתחת לקירות המיוחסים לתקופה הרומית, בחלקו הצפוני של השטח, התגלו צלמית, שברי סיר בישול, קנקן וכפית ברזליים ברובד אדמה אדומה צהבהבה הדוקה מעורבת בשרידי אפר (לוקוס 213). מתחת נחשף רובד אדמה אדומה רכה מעורבת באפר. בסמוך, נבנו בשלב זה קירות 2014, 2015, 2017 ו 2018.

בחלקו העליון של קיר 2014 נתגלו אבנים גדולות שטוחות ונראה כי הקיר הכולל שלושה נדבכים שימש ביותר משלב אחד. הקיר יוצר פינה עם קיר 2018 שאף בו ניכר יותר משלב אחד. בפינת הקירות ישנו פתח (המזוזה השמאלית ברורה), שבשלב B1 נסתם באמצעות מילוי אבנים ועפר. מדרום לקיר 2014 התגלה רובד אפר וקרקע אדומה מעל קיר 2017 (לוקוס 228) (איור 47). במקום התגלה סיר בישול ברזלי שלם, פכית ונר. רובד זה ממשיך עד לדופן הפנימית של חומת העיר (קיר 2010). יש לציין כי בלוקוס זה נמצאו גם מעט חרסים רומיים.

קיר 2017 ניגש כאמור לקיר 2010 וניצב לקיר 2018 כך שנוצר מעין חדר שקיר 2017 מהווה את גבולו הדרומי. מקיר 2017 נשתמרו שלושה נדבכים וביניהם חללים קטנים. הקיר בנוי אבנים לבנות גדולות ושטוחות וצדו המערבי השתמר במצב רע. מקיר 2018, המקביל לקיר 2010, השתמרו שלושה נדבכים של אבנים גדולות, שטוחות ומסותתות ברוחב 60 ס"מ. קיר זה צר יותר מקיר 2017.

קיר 2015 ניגש לקיר 2014 מצפון ובנוי אבנים צרות ודקות (איור 48). לקיר שני נדבכים ובקצהו שתי אבנים שטוחות היוצרות פינה או כניסה. המשכו של הקיר לכיוון צפון נראה כתוספת מאוחרת או כמילוי וכקשור לנדבך העליון של קיר 2014. נראה כי גם קיר זה נבנה על קיר קדום. בין הקירות נחשפה רצפה (לוקוס 212) המכילה מעט חרסים ונראית כניגשת לנדבכים התחתונים של הקירות. במקביל לקיר 2015 נחשף נדבך אבנים צרות ודקות הניגש לנדבך העליון של קיר 2014 (קיר 2016). נראה כי קיר זה מאוחר לקיר 2015 וייתכן שנבנה על קיר קדום יותר.

נדבכיו התחתונים של קיר 2019 לא נחפרו אך דומה כי הוא נמוך יותר מקיר 2014 וככל הנראה מקביל לקרקעיתו. הוא בנוי אבנים דקות ונראה כי יסודותיו נבנו על סלע היסוד. הקיר יוצר פינה עם מספר

אבנים שהתגלו מדרום. בין קירות 2014 ו 2019 נתגלה בשלב זה רובד אפר ובו חומר ברזלי לרפאות (לוקוס 1242). מתחת נחשפו מעט חרסים ברזליים לרפאות מעל מפלס שעל סלע האם (לוקוס 1243).

במרכז השטח מיוחסים לשלב B2 מספר קירות. קיר 6025 מהווה את גבולה המערבי של היחידה ועובר בכיוון צפון מזרח-דרום מערב. מקיר 6024, הממוקם ממזרח ובמקביל לקיר 6025, השתמרו שלושה נדבכים אך הקיר לא נחפר עד לקרקעיתו. קיר 6021 ניגש לקיר 6024 ממערב וניצב לו. בשיפוע שנוצר בין קירות 6021, 6023 ו 6022 משלב B1, מתחת למילוי אפרפר נחשף משטח מהודק ובו נמצאו טבון, מפולת לבנים ושרידי שריפה (לוקוס 958) (איור 49).

מתחת ומצפון למשטח של לוקוס 958, התגלה רובד אפר, חלוקים, לבנים ואבנים נפולות ובו חומר לרפאות: קרמיקה ברזלית הכוללת נרות ומשקולת טין (לוקוס 965, 966). מתחת למפולות התגלה משטח צהבהב מהודק.

ממזרח ניגשים לקיר 6024 קיר 6026 וקיר 2027 הבנוי ברשלנות ומתעקל מערבה. בשטח שבין קיר 2027 לקיר 2028 הבנוי היטב, התגלה חציו התחתון של קנקן ששימש כטבון ובתחתיתו שרידי אפר (לוקוס 523). נראה כי האזור שימש ככל הנראה לפעילויות הכנת מזון. בסמוך התגלה בור ובו אפר, חלוקים, עצמות וקרמיקה ברזלית לרפאות. בין היתר התגלו במקום נר וצלמית (לוקוס 508, 969) (איורים 50, 51). הבור לא נחפר עד לקרקעיתו. בין הקירות ועד לקיר 2010 (החומה) התגלה רובד אפר ומפולות עם כלים לרפאות: שברי פכית שחורת, ספל תלת רגלי, סירי בישול וקערות (לוקוסים 507, 514, 961) וטבון ובו גם כן חומר לרפאות (לוקוס 519). מתחת לרובד האפר נחשפה רצפה צהבהב הדוקה עם שרידי לבנים ועליה נמצאו מונחים כלים שלמים. בין היתר נמצא במקום סיר בישול אדומי (לוקוסים 515, 968). מתחת למשטח הצהבהב המהודק של לוקוס 968 נחפר רובד אפר עם חרסים. רובד זה ממוקם מעל רובד חלוקים עבה (לוקוס 976). הכלים נמצאו כשהם מונחים למרגלות קיר 2028. ממערב, מעל קיר 6009 המיוחס לשלב B3, התגלו חרסים ברזליים וצלמית (לוקוס 934). בין היתר התגלתה במקום ידית נושאת תו יוצר. מתחת התגלה משטח מהודק (רצפה) עם אפר וחומר ברזלי. מתחת לקיר 6000, המיוחס לשלב B1, נתגלו מפולות חורבן ואפר (לוקוס 908). לשלב זה מיוחסים חרסים ברזליים וצלמית מלבד שלושה שברי גוף רומיים. מפולות ואפר המיוחסים ללוקוס זה כיסו את קיר 6004 המיוחס לשלב B3. גם כאן התגלה חומר ברזלי יחד עם אבן שחיקה. בסמוך,

מתחת ללוקוס 908 נחשף רובד אפר, מפולות ואדמה צהובה ובו חומר ברזלי ככל הנראה על רצפה (לוקוס 919). במקום התגלו גם שני חרסים רומיים.

חלקו הדרומי של השטח כלל מספר קירות שהוצמדו לקיר 2010. ממערב מוקם קיר 2026 שנבנה לראשונה בשלב B4 והמשיך את קיומו לשלבים הבאים. נראה כי בשלב B2 נחסם הפתח שהיה בקיר הואיל ובחלק הצפוני, לאורך החסימה, התגלו שרידי טיח לבן מעל רובד אפר. קירות 6006 ו 6005 חיברו בין קירות 2010 וקיר 2026. קיר 6006 מוקם על רובד חלוקים ואפר ומציג נטייה קלה מערבה. במקביל לו נחשפו קירות 6005 ו 2025 הבנוי אבני גוויל. קיר 2029 ממוקם בהמשך ישיר ומתחת לקיר 2025. בסמוך לקיר 2029. מתחת ללוקוס 502, נתגלתה רצפה מתחת לרובד אפר ועליה כלים שלמים (לוקוס 511). בין היתר נמצא במקום סיר בישול. בין קירות 6008 ו 6007 נתגלתה מפולת לבנים ובה חרסים ברזליים (לוקוס 931). במתחם שבין הקירות 6027 ו 6008, בסמוך לחלקו העליון של קיר 6008, נתגלה חומר לבנים ועליו נר ברזלי (לוקוס 932).

לשלב זה מיוחס בור החותך את קיר 6236 משלב B3. הבור כלל מילוי לס צהבהב שכיסה חלק מהכלים (לוקוס 1321) (איור 52). מתחת לקיר 6236 (=6250) נתגלתה, מעל סלע האם, אדמת שפכים מעורבת ברובד שריפה ובה קרמיקה ברזלית (לוקוס 1356). במקום נמצאו מעט מאוד חלוקים וקטע שטוח מסלע האם, חצוב במכוון.

בין קירות 6005 ו 2025 נחשפה אדמה חומה צהבהבה (לוקוס 502). לאורך הדופן של קיר 6005 ועד לדופן הפנימית של חומת העיר (קיר 2010) נתגלתה מפולת אבנים, לבנים ואפר ובה חומר ברזלי ומעט חומר רומי (לוקוס 926). בין קירות 2025 ו 6237 מחבר קיר 6238, כך שנוצר מעין חדר הניגש לחומה (קיר 2010). קיר 6239 מחבר באופן אלכסוני בין קירות 6237 ו 6236.

"מבנה העמודים"

"מבנה העמודים", שהוקם לראשונה בשלב B3, המשיך את קיומו גם בשלב B2. בשלב זה נבנה קיר שהוצמד אל קיר העמודים מצפון (קיר 6001a). קיר זה בנוי אבנים גדולות ומשלב את קיר העמודים בחלקו המזרחי. הקיר (המהווה את השלב הקדום של קיר 6001) ממוקם ממערב לקיר 6005 וייתכן שבעבר התחבר עמו. לאורך הקיר נחפרה קרקע צהובה עם חלוקים ואפר עם מעט מאוד קרמיקה ברזלית (לוקוס 912). מתחת לאפר התגלתה קרקע חומה צהבהבה עם שרידי פחם ורובד חלוקים ובו קרמיקה ברזלית רבה ועצמות (לוקוס 927). החופרים ייחסו לשלב זה את קיר 6120 (המיוחס כאן לשלב B3) ואת קיר 6028. קיר 6028 מציג בניה המשלבת אבנים גדולות וקטנות וסוגר את היחידה ממערב. לשלב זה מיוחסת רצפה ועליה טבון (לוקוס 920).

מקיר 6229 הממוקם מדרום ובמקביל לקיר 6001a השתמר קטע קטן. בראש הקיר נמצאה ידית של סיר בישול הנושאת טביעת חותם. במקום נמצאה קרמיקה ברזלית לרפאות הכוללת נר בעל בסיס מוגבה ברובד אפר (לוקוס 1319). מתחת לרובד האפר נמצא חומר ברזלי לרפאות על רובד אפור וקשה הנראה בחתך (לוקוס 1342). על המפלס האפור נמצאו מרוכזות שלוש משקולות אבן בין שתי אבנים, אולי אבני מפולת. מתחת התגלה מפלס שחור הנראה בחתך - כ 10 ס"מ מתחת למפלס זה לא נמצא ממצא.

בחלק המערבי-מרכזי של השטח נתגלו קירות 6002, הניגש לנדבך העליון של קיר 6003, המיוחס לשלב B3, וקיר 6010. ההקשר הארכיטקטוני של קירות אלה אינו ברור די הצורך.

שלב B1 (איור 53)

שרידי שלב B1 המיוחסים בשטח B לסוף תקופת הברזל 2 (שכבה IIa) נפגעו במידה רבה בשל תהליכים משניים ופעילויות נקיון ובניה שבוצעו במקום בתקופה הרומית. מעל קיר 2010 נתגלו אדמה רכה וחולית עם פיה, מעט אבנים אפורות וסלעים גדולים המהווים חלק ממפולת (לוקוסים 200, 201, 206, 237). במילוי נחשף חומר מעורב: קרמיקה רומית עם שברי בקבוק בצד קערות, פכית וחרסים משלב B3 המיוחס לסוף המאה השמינית לפנה"ס. נראה כי התופעה משקפת פינוי מפולת מתקופת הברזל על ידי מתיישבים בתקופה הרומית. מתחת נחשף רובד אפר בעובי של כ 0.7 מ' עם ריכוז שברי קערות ברזליות לרפאות. מתחת לרובד האפר, רצפת עפר חום

צהבהב עם פחם. במקום התגלו כלים ברזליים לרפאות וביניהם קערה וידית קנקן יחד עם עצמות בעלי חיים. מתחת להם נחשף רובד אדמה חומה אדומה, עצמות ומעט חרסים ברזליים. בחלקו הצפוני של השטח נתגלתה יחידה ארכיטקטונית הכוללת מספר קירות. קיר 2000 בנוי אבנים מסותתות וכיוונו צפון-מזרח דרום-מערב. הקיר יוצר פינה עם קיר 2001. מצפון לקיר 2000 וממערב לקיר 2001, על פני השטח, התגלו חרסים ברזליים, רומיים ואבני שחיקה במפולת אבנים וברובד שריפה (לוקוס 60). מתחת נחשף רובד אדמה הדוקה. בפנינת הקירות 2000 ו 2001, מתחת לפני השטח, התגלה רובד שריפה עם חומר רומי וחומר ברזלי רב (לוקוס 61). מתחת נחשפה אדמה חומה ומפולת אבנים קטנות. במקום התגלה משטח מהודק עם מעט חרסים ברזליים (בין היתר התגלו במקום שברי נר ברזלי), אבן מסותתת וחומר רומי (לוקוסים 208, 209). ממערב לקיר 2001 הגיעה החפירה עד מפלס הסלע (לוקוס 67). ייתכן שקיר 2001 הוא למעשה המשכו של קיר 2012, הנחתך על ידי קיר 2002 ונראה בחתך. אפשר והקיר נבנה על קיר קדום והיה בשימוש בשתי התקופות. החופרים העלו את האפשרות כי גם קיר 2002, הניגש לקיר 2000 ממזרח, נבנה על קיר קדום. קיר 2012 ממוקם מעל בור אפר המיוחס לשלב B3 (לוקוס 219) (איור 54).

מדרום ליחידה הארכיטקטונית המאוחרת נתגלו מספר קירות שנבנו לראשונה בשלב B2 והמשיכו להתקיים עם שינויים קלים בשלב B1. עם קירות אלו נמנים: קיר 2014 שכלל בחלקו העליון אבנים גדולות ושטוחות וקיר 2018 שבשלב זה נסתם באמצעות מילוי אבנים ועפר. בסמוך התגלתה תעלת אבן וסביבה שרידי אפר ומעט חרסים מעורבים, בין היתר נתגלתה במקום פכית שחורה (לוקוס 225). המשכו של קיר 2015, הניגש לקיר 2014, לכיוון צפון נראה כתוספת מאוחרת או כמילוי וכקשור לנדבך העליון של קיר 2014. במקביל לקיר 2015 נחשף נדבך אבנים צרות ודקות הניגש לנדבך העליון של קיר 2014 (קיר 2016) ונראה כי הוא נבנה לראשונה בשלב זה. נדבכיו התחתונים של קיר 2019 לא נחפרו אך דומה כי הוא נמוך יותר מקיר 2014 וככל הנראה מקביל לקרקעיתו. הקיר בנוי אבנים דקות ונראה כי יסודותיו נבנו על סלע היסוד. הקיר יוצר פינה עם מספר אבנים שהתגלו ממזרח וייתכן שהתקיים גם בשלב B1. בין קירות 2014 ו 2019 נתגלה חומר מעורב.

מדרום ליחידה זו, במרכז השטח הנחפר, נתגלה קטע מיחידה ארכיטקטונית נוספת המורכבת מקיר 6023 ומקיר 6022 שבו משולבות אבני שחיקה ואבנים קטנות. לשלב זה מיוחסים ראשי הקירות של

שלב B2 וחרסים ברזליים רבים לרפאות. במקום נתגלו שרידי שריפה עד לחלק העליון של קיר 6023, והמשכו של קיר 2026. יש לציין כי ללוקוס זה מיוחס סיר בישול שלם אולם גם חומר מעורב. בחלק הדרומי של האזור נחשף קיר 6001 הכולל שתי שורות של אבנים גדולות ומסותתות (איור 55). נראה כי בעבר הקיר ניגש לקיר 2026. הנדבכים העליונים של הקיר הרוסים. מצפון לקיר 6001 נתגלו קרוב לפני השטח אבני גיר שחלקן מסותתות ונראות כמפולת. במקום נתגלה בקבוק בעל צוואר עם רכס בתוך חומר מעורב (לוקוס 900). ברובד אפר סמוך נתגלו צדף מעוטר וצלמית (לוקוס 913). בסמוך נחשף משטח מהודק של אדמה צהובה בעובי של כ 30 ס"מ ובו חומר מעורב. בין היתר התגלתה במקום פכית שחורה. מתחת למשטח המהודק נחשפה קרקע צהובה מעורבת באפר עד לקיר 6001 ומתחת לקיר 6000 (לוקוס 905). מעל קיר 6001 התגלו נר ברזלי, אפר ומפולות. מדרום לקיר 6001 נחשפה רצפה (לוקוס 517) ועליה כלים שלמים מתקופת הברזל וחפץ מעובד מעצם (איור 56). קיר 6000 מהווה את גבולה המזרחי של היחידה. הקיר הושתת על רובד אפר וכולל נדבך אחד או שניים. קיר זה ממשיד צפונה אך נקטע. ייתכן שבעבר הקיר התחבר עם קיר 6023. ממזרח לו נחפרה קרקע רכה עם מעט חומר רומי (לוקוס 904). מתחת נחשף עפר מעורב באבנים עד למשטח מהודק הנחתך על ידי בור ובו רובד אפר עבה וחומר מעורב (לוקוס 906). קיר 6223 הינו קיר מאוחר שהקשרו הסטרטיגרפי אינו ברור דיו. מעל קיר 2026 משלב B4, התגלו חרסים ברזליים רבים לרפאות וחרס רומי בשרידי שריפה (לוקוס 924) (איור 57).

2. שטח B מערב

(איור 64)

שטח B מערב ממוקם ממערב לחומת העיר (קיר 2010) ולשטח B. השטח החפור כלל חמישה ריבועים ובסה"כ כ 125 מ"ר חפורים.

שלב BW3 (איור 65)

בחלקו הצפוני של השטח נחשפו מספר קירות המצטרפים לכדי יחידה ארכיטקטונית אחת. קיר 6111 בנוי אבנים גדולות ולא מעובדות. נראה כי בעבר קיר זה התחבר עם קירות 6206 ו 6114 לכדי קיר אחד. מצפון ובצמוד לקיר זה נתגלה רובד הדוק היטב של אדמה חומה בהירה ובו מוקדי אפר, חרסים ברזליים (בין היתר התגלה במקום שבר פכית קיפרו-פניקית) וקערית אבן (לוקוסים 1275, 1293). מתחת הופיעו סימני שריפה. מתחת ללוקוס 1293 נתגלו חרסים ברזליים רבים לרפאות במפלס שריפה עד לסלע (לוקוס 1301).

מדרום לקיר 6111 נחשף רובד אדמה חומה ובו שרידי שריפה וחרסים ברזליים (לוקוסים 1290, 1297).

קיר 6115 ניצב לקיר 6114 מצפון. קיר זה יוצר פינה עם קיר 6213. בין הקירות נתגלו שבירי סיר בישול ופך מתקופת הברזל (לוקוס 1223). קיר 6108 העבה יותר, ממשיך את קיר 6115 צפונה. נראה כי בעבר קיר 6117 יצר פינה עם קיר זה. בחלל שנוצר בין הקירות נתגלה רובד אפר עבה ובו חומר מעורב מעל רובד חלוקים (לוקוסים 1298, 1304). מדרום לקירות 6206 ו 6114 נתגלה קיר 6202 שנראה כי שימש כמתקן. במקום נמצא מפלס מהודק של אדמה חומה בהירה, רובד שריפה ובו אפר וחרסים ברזליים רבים מעל מפלס חלוקים (לוקוסים 1270, 1277).

קיר 6227, ממוקם מתחת לקיר 6218 ומהווה את גבולה המזרחי של היחידה. ממערב התגלה קיר 6207 היוצר פינה עם קיר 6208. בין הקירות נתגלו חרסים מתקופת הברזל 2 הכוללים ספלים וקערה משכבת אפר המונחת על רובד גיר כתוש מעל סלע האם (לוקוסים 1273, 1279). רובד דומה אותר ממזרח לקיר 6207 (לוקוס 1278).

קיר 6225 ממוקם במרכז השטח והקשרו הארכיטקטוני אינו ברור. במקביל לו נחשף קיר 6226 הנוטה בשיפוע מערבה. בין הקירות נחשפה רצפה ועליה כלים מתקופת הברזל: פכית שחורה, סיר בישול ושבירי קנקן, כמו גם מכתש אבן ועצמות (לוקוס 1220).

מדרום לקיר 6225 נחפר רובד אפור עבה ומתחתיו רובד צהבהב עם חרסים ברזליים (לוקוס 1314).
בין קירות 6207 ו 6225 נמצא מפלס חיים אפרפר מהודק הממוקם מעל רובד חלוקי צור ששימש כריצוף. ייתכן שמדובר בריצוף של רחוב מעל סלע היסוד (לוקוס 1317).
לשלב זה מיוחסים קיר 6217, הממוקם על רובד לס צהבהב וקיר 6219 הכולל שורת אבנים צרה, בצפון השטח. ממזרח גובל הקטע הצפוני בקיר 6209 שייתכן שהתחבר בעבר עם קיר 6217. מצפון וממזרח לקירות אלה נמצאו חרסים ברזליים מעל סלע האם (לוקוסים 1284, 1219). חרסים ברזליים נמצאו גם למרגלות קיר 6217 (לוקוס 1309).

שלב BW2 (איור 66)

בחלקו הצפוני של השטח מיוחסים לשלב זה שני קירות: קיר 6211 וקיר 6109 בצפון מזרח והמשכם קיר 6107 בצפון מערב.
קיר 6215 ניצב לקיר 6118 כך שנוצר מעין חצי חדר. בסמוך למתחם התגלה קיר 6109. מדרום לקירות התגלה בעיקר חומר ברזלי: נר מעל לריצוף חלוקים. בחלק הדרומי של הלוקוס הריצוף מסתיים כשהוא עולה על קיר 6107. הקטע הצפוני של הלוקוס ממשיך את מפלס החלוקים ובו נתגלה מעט חומר מעורב, שבר מעוטר ונר ברזלי (לוקוס 1204). משטח החלוקים ממשיך מזרחה ודרומה ועליו התגלה חומר ברזלי (לוקוס 1214). מדרום נתגלה קיר 6212 ובסמוך לו מפולות אבן באדמה חומה בהירה עד למפלס מהודק (לוקוס 1265). דרומית מזרחית לקיר 6211 נתגלה רובד אפר עבה שהתפרש על פני שטח רחב ובו נמצאו כלים מתקופת הברזל, ראש חץ, תליון עצם, קרן יעל ואבן קרניאול (לוקוסים 1267, 1269 ו-1272). מצפון לקיר 6211 נתגלה טבון ובו אפר, חרסים ברזליים ועצמות (לוקוס 1287). יש לציין כי בטבון נמצאו גם מעט שברי גוף רומיים. בסמוך לטבון התגלתה מרית עצם תמימה. מתחת לרובד השריפה נחשף רובד אדמה חומה בהירה מהודקת היטב (מפלס חיים) ועליו כלים שלמים, כולל אגן חרס. עוד נמצאו משקולות בצמוד לטבון, קונכיה ושתי אבני שחיקה (לוקוס 1260). רובד אבנים קטנות ואפר ובו חומר ברזלי לרפאות ועצמות (לוקוסים 1274, 1276) נתגלה ממזרח ללוקוס 1260 וככל הנראה מהווה את המשכו. גם ממזרח למכלול זה נחפר רובד אדמה חומה בהירה מעל מפלס שריפה ובו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1283).
ממערב תוחם קיר 6210 את רובד השריפה וקיר 6200 עובר במקביל לו.

קיר 6201 ממוקם ממערב לקיר 6212 והוא בנוי שלושה נדבכים. על הקיר נתגלו שרידי טיח ומדרום נתגלתה אדמה בהירה וחרסים ברזליים (לוקוס 1262).

בחלקו המערבי של האזור נתגלה מעין חדר הכולל שני קירות: קיר 6203, העובר במקביל לקיר 6201, וקיר 6106 הניצב לו מצפון. מדרום לשטח התחום בין הקירות נחפר רובד חלוקים ובו עצמות גמל ומעט שברי גוף ברזליים (לוקוס 1261). מצפון ובסמוך התגלה קטע ממפלס אפר עבה מעל רובד החלוקים ובו חרסים ברזליים לרפאות (לוקוס 1280).

מדרום לרובד האפר נחשף קיר 6218 הגובל ממערב בשורת אבנים מעוגלת הנראית כחלק מבור. במקום נמצא רובד אפר הדוק המכסה משטח צהבהב הדוק ובו חרסים ברזליים וכפתור חרס ובו שני חורים (לוקוס 1310). מדרום לבור התגלה קטע מקיר 6230. ייתכן שקיר זה יצר פינה עם נדבך אבנים נוסף. ממזרח לקיר 6230 ומדרום לקיר 6218 התגלה מוקד אפר שעוביו כ 20 ס"מ וטבון. בסמוך התגלו חרסים ברזליים (לוקוס 1299).

בדרום השטח הנחפר, המיוחס לשלב זה, נמצא מעין חדר הכולל שלושה קירות:

קיר 6220 היווה את גבולו הצפוני של החדר ויצר פינה. מצפון ניצב לו קיר 6225, שהיווה את גבולו הדרומי של החדר. נראה כי לקיר זה שלב קדום יותר של בניה. בין הקירות נחפר רובד צהבהב הדוק מעורב בשפכים ובו חרסים ברזליים רבים (לוקוסים 1306, 1311). רובד זה נמצא כשהוא חותם רובד אפר.

בקטע הצפוני ביותר נתגלה קטע קטן מקיר 6240. ממזרח וממערב לו, מתחת לרובד אפר עם שרידי לבנים וחומר רומי, נתגלו חרסים ברזליים מעורבים באפר ושברי טבון עד לרובד אדמה צהובה עם אבנים קטנות, אפר וחרסים רבים (לוקוסים 1346, 1348). מתחת לרובד זה התגלה מפלס הסלע הטבעי מרוצף בחלוקים ללא ממצא קרמי. ממערב לקיר 6240 נתגלה משטח של אדמת לס צהובה מעורבת בשרידי מפלס חיים. במהלך ניקוי אבנים שנפלו מראשו של קיר 6240 נתגלה חומר ברזלי (לוקוס 1329).

שלב BW1 (איור 67)

שרידי הבניה באזור זה נפגעו בשל קיומן של פעולות מאותרות ועיקר הקירות המיוחסים לשלב זה נתגלו במערב השטח. קיר 6221 בנוי שני נדבכים על רובד אפר עבה ויוצר פינה עם קיר 6223. קיר 6222 ניצב לקיר 6223, כך שנוצר חלל תחום בין שלושה קירות. בין הקירות נתגלה חומר מעורב הכולל חרסים אדומיים באדמה תחוחה ועצמות (לוקוס 1344).

הקשרו הסטריטיגרפי של קיר 6241 אינו ברור. הקיר מתעקל מערבה ונפגש עם קיר 6222. בחפירת רצפה המחוברת לנדבך אחד ששרד מקיר 6241 נתגלה חומר ברזלי וגליל חרס, אורכו 3 ס"מ ו 2 ס"מ קוטר כל קצה (לוקוס 1334). בסמוך נחפרה רצפת טין עם מילוי לס צהבהב מתחת לרצפה ומעט קרמיקה (לוקוס 1327).

מצפון למתחם הבנוי נחפר קיר 6205, בעל תעלת יסוד עם חומר רומי. כמו כן נתגלו חרסים ברזליים רבים ושברי גוף רומיים בודדים (לוקוס 1253). ממזרח (בסמוך לקיר 6109, המיוחס לשלב BW2) נחשף טבון ובו חומר מעורב: שני פכים, נר וסיר בישול ברזליים (רפאות עם סלים 6024, 6030).

3. שטח B צפון

(איור 68)

האזור הנחפר ממוקם בחלקו הצפוני של שטח B. במקום נתגלה קטע מחומת העיר הצפונית (קיר 6053). בסך הכל כלל שטח החפירה כשבעה ריבועים וכ 175 מ"ר חפורים. בדומה לשטחי חפירה אחרים בעיר הפנימית, גם באזור זה התבצעו בתקופה הרומית פעילויות נקיון ובניה שגרמו לפגיעה בשרידים הקדומים.

שלב BN4

נראה כי קיר 6260 הינו הקיר הקדום ביותר בשטח זה הואיל והוא ממוקם מתחת לקיר 6253 (חומת העיר הצפונית). הקשרו הארכיטקטוני של הקיר אינו ברור ונראה כי הוא מעיד על קיומו של שלב קונסטרוקטיבי בלבד.

שלב BN3 (איור 69)

לראשונה בשלב זה נבנתה חומת העיר בחלקו הצפוני של התל. בשטח זה, נחשפה החומה לאורך של כ 18 מ'. חלקים מן הדופן הפנימית של החומה נמצאו כשהם מטויחים. לשלב זה מיוחסת גם ראשיתו של קיר 6253 המהווה את המשכה של חומת העיר. קיר זה נחשף לאורך של כ 14.5 מ' ואל הדופן הפנימית שלו ניצב קיר 6254 (המיוחס גם לשלב BN2). בשלב זה נבנה קיר 6255 הניגש אל קיר 6254 ועובר במקביל לחומת העיר.

לא נתגלו לוקוסים אותם ניתן לייחס בבירור לשלב BN3 אך נראה כי הקירות הנזכרים לעיל נבנו לראשונה בשלב זה אותו יש לייחס לתקופת הברזל.

שלב BN2 (איור 70)

קיר 6053, חומת העיר הצפונית, המשיך לשמש גם בשלב זה. אל הנדבכים העליונים של הקיר ניגש קיר 6054. מדרום לדופן הפנימית של החומה, מתחת למפלס רצפות מאוחרות, נחשף רובד אפר ומפולת ובו חרסים רבים מתקופת הברזל (לוקוסים 933, 937). במקום נמצאו מעט חרסים רומיים.

בחלקו המערבי של השטח המשיך להיות חשוף קיר 6253 (שנבנה לראשונה בשלב BN3) – המשכה של חומת העיר. קיר 6254 ניגש אל הדופן הפנימית של חומת העיר. בסמוך לפינת הקירות נחפרה תעלה דרומה ובה התגלו ראשי קירות שנבנו בסמוך, ריצוף אבני גוויל ועליו רצפת גיר כבוש וכלים מהתקופה הרומית (לוקוסים 1350, 1353). ריצוף האבן עובר מעל קיר 6255 המיוחס לשלב BN3. צפונית מערבית למתחם זה נתגלו שני קירות: קיר 6256 העובר בכיוון צפון מערב-דרום מזרח וקיר 6257 הניצב לו.

שלב BN1 (איור 71)

חומת העיר הצפונית שהוקמה לראשונה בשלב BN3 המשיכה להתקיים גם בשלב זה. אל הדופן הפנימית של החומה ניצב קיר 6050 ממנו השתמר נדבך אחד. קיר 6051 ניצב אל קיר 6050 ומקביל לחומת העיר. קיר 6052 מהווה את גבולה הדרומי של יחידה ארכיטקטונית זו ואף הוא יוצר פינה עם קיר 6050. בחדר שנוצר בין קירות 6053, 6050 ו 6052 וסמוך מאוד לפני השטח, נתגלו כלים רומיים על רצפה הניגשת לקיר 6050 (לוקוס 921). נראה כי החדר היה בשימוש גם בתקופה הרומית. בפינת הקירות 6050 ו 6051 נמצאה קרמיקה מעורבת ברובד שריפה דק ובמפולות (לוקוס 928). בחלקו המערבי של השטח הנחפר נחשפו שני קירות מקבילים זה לזה: קיר 6258 וקיר 6259 שהקשרם הארכיטקטוני אינו ברור.

4. שטח H

(איור 107)

שטח H ממוקם מדרום לשטח B ובסמוך לאקרופוליס. השטח כולל תשעה ריבועים וסך השטח החפור מגיע לכ 225 מ"ר. שטח זה משתרע מהקיר הצפוני של מתחם המגדל הרומי לכיוון שטח B ולאורך הדופן הפנימית של חומת העיר. השטח משופע בתלילות ממערב למזרח. חומת העיר (קיר 4050) נחשפה בשטח H לאורך של כ 10 מ'. שני קירות מקבילים נמצאו כשהם ניצבים אל החומה. הקירות נחשפו לאורך 4.5 מ' מבלי שאותר קיצם המזרחי. נראה כי הללו סיפקו תמיכה לערימות חלוקי הנחל והאבנים שהובאו למקום כמילוי במטרה לפלס את המדרון התלול. במילוי נמצאה קרמיקה מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל. החומה הוקמה לראשונה בשלב H4 (המאה השמינית לפנה"ס) והמשיכה להתקיים עד לשלב H2 (סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס).

שלב H5 (איור 108)

לשלב זה יוחסו שלושה קירות. קיר 4205 העובר מצפון לדרום וממערב לו קיר 4206 העובר בציר צפון מערב-דרום מזרח. ממזרח לקיר 4205 נחפר רובד אפר מהודק מעורב באדמת לס צהבהבה ובחלוקים קטנים. במקום נתגלו חרסים מתקופת הברזל, קרמיקה נגבית וכלי עצם מנוקב בקצהו (לוקוס 1760). הממצאים תוארכו למאה השמינית לפנה"ס. קיר 4115 העובר בציר צפון מזרח-דרום מערב עשוי אבנים מסותתות ונתגלה בחלקו הדרומי של שטח החפירה. ממערב נתגלו חרסים ברזליים על רצפה (לוקוס 1739). יתכן שהממצא הארכיטקטוני המצומצם משלב H5 מעיד על כך שהקירות והלוקוסים הנזכרים בשלב זה מוקדמים מהשלב הבא רק מבחינה קונסטרוקטיבית ועל כן יש לייחסם לשלב H4.

שלב H4 (איור 109)

קיר 4024 ניגש אל חומת העיר (קיר 4050) ומהווה את תחומו הצפוני של מבנה הניגש אל חומת העיר. הקיר ממוקם מתחת לקיר 4011 ונבנה כחיזוק. זהו קיר דק שנבנה בצורה רשלנית. ייתכן שעקב

הטופוגרפיה של האזור או בעקבות ההרס שחוזה האתר נאלצו תושבים לחזק את הקירות ואגב כך גם להצר את התדרים הסמוכים לחומה.

צפונית מערבית לקיר 4024 נתגלו אבנים מסודרות בעיגול, שאפשר ובשלב ראשוני ושימשו כבור, ובתחומן חרסים מתקופת הברזל. בסמוך נחפרה מפולת אבנים ולבנים מעורבת בחלוקים שחורים (לוקוס 1625). בסמוך נמצא חרוז. מתחת נחשף רובד חלוקים (לוקוס 1634) העובר מתחת לקיר 4012, המיוחס לשלב H3. נראה כי מפלס החלוקים שימש לשם מילוי ויישור השטח. המילוי ניגש אל החומה (קיר 4050) אך עובר מתחת לקירות 4011 ו 4012. בין היתר נמצא במקום שבר מסננת (לוקוס 1753). מדרום לקיר 4024, מתחת לקיר 4009 ועד לחומת העיר (קיר 4050) השתרע מפלס חלוקים ואבנים קטנות (לוקוסים 1637, 1639). במקום נמצאו מעט עצמות ללא חרסים ועל כן נראה כי מדובר במילוי מתחת לרובד החלוקים נתגלתה קרקע סטרילית. מדרום למפלס החלוקים של לוקוס 1639 נחשפה שורת אבנים שייכתן ששימשה כמתקן (קיר 4029). מדרום לקיר 4029 ובסמוך לחומת העיר (קיר 4050) נחשף מתקן עגול עשוי חומר לבנים. המתקן מטויח טיח לבן ומוקף אבנים ובמזרח צורתו עגולה. במקום נמצאו חרסים רבים מתקופת הברזל 2 ב-ג' (לוקוסים 1629, 1636). ממערב למכלול קירות זה נחפר מתחם בנוי הכולל מספר קירות. קיר 4030 היווה את גבולו המזרחי של מכלול זה והוא מוקם מתחת לקיר 4002. במקביל וממערב לו נחשף קיר 4203 היוצר פינה מצפון עם קיר 4028. קיר זה ממוקם מתחת לקיר 4015 והוא בעל שני נדבכים. הקיר נחתך ממזרח על ידי בור/מתקן. סמוך לפינת הקירות 4028 ו 4203 נחפר משטח לס צהבהב מהודק שכנראה שימש כמילוי ובו שרידי פחם וחרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1751). מתחת נחפר רובד ובו חלקים גדולים ואבנים אבן נפולה גדולה מאוד חסמה את מה שהסתבר ככניסה ליחידה ארכיטקטונית הממוקמת ממזרח לקיר 8203. במקום התגלו חרסים מתקופת הברזל שיוחסו למאה השמינית לפנה"ס (לוקוס 1759). מצפון ובמקביל לקיר 4028 נחפר קיר 4202 שייכתן שבעבר התחבר עם קיר 4030. ממזרח לו נמצאה מרית עצם (לוקוס 1760). ממערב נתגלה קיר 4204 העובר בכיוון צפון מערב-דרום מזרח. מדרום למכלול קירות זה נחשף רובד לס אפרפר. בקצה הצפוני נחשפה רצפת אבן שמידותיה 82 ס"מ בכיוון צפון דרום ו 133 ס"מ בכיוון מזרח מערב. הרצפה נחתכת על ידי המחיצות המערבית והצפונית. על הרצפה נתגלה חומר מעורב וראש חץ מברזל (לוקוס 1752). הרצפה נחתכת ממזרח על ידי מילוי מאוחר המשתפע בתלילות ובו חרסים מהתקופה הרומית (לוקוס 1757). במרכז השטח נחשף קטע מקיר 4116 ובסמוך לו נמצא שבר קערה קיפרו-פניקית. ממערב לקיר

נחפר מילוי ובו ממצאים רבים מתקופת הברזל ביניהם חרס אדומי, שבר מרית עצם ועצמות בעלי חיים (לוקוס 1726). מדרום לריצוף האבן של לוקוס 1752 נחשף רובד לס צהבה שאפשר ושימש כמילוי מעל רובד אבנים מעוגלות קטנות. ראוי לציין כי רובד אבנים זה נמוך מריצוף האבן. במקום נתגלו חרסים שתוארכו למאה השמינית לפנה"ס (לוקוס 1756). חרסים ברזליים נוספים התגלו על רצפה מדרום (לוקוס 1743).

קיר 4110 ממוקם בדרום השטח וכיוונו צפון מזרח-דרום מערב אך הקשרו הסטריגרפי אינו ברור די הצורך.

שלב H3 (איור 110)

לשלב זה מיוחסים בחלקו הצפוני של השטח החפור שלושה קירות שניגשו אל חומת העיר (קיר 4050) ממזרח:

- א. קיר 4016 – קיר מתעקל שהושתת על רובד חלוקים.
 - ב. קיר 4011 – עיבוי על גבי קיר 4024 המיוחס לשלב H4. דומה כי גם קיר זה, בדומה לקיר 4009, הושתת על רובד חלוקים. הקיר נבנה אבני גוויל וצופה בלבני בוץ.
 - ג. קיר 4027 - ממוקם מעל רובד אפר. קיר זה ממשיך להתקיים גם בשלב הבא.
- החלל שבין קירות 4016, 4011 וחומת העיר (קיר 4050) נתחם על ידי קיר 4012. קיר זה הושתת אף הוא על רובד חלוקים שנבנה על סלע היסוד. מהחפירה שנערכה במקום הסתבר כי קיר 4016 תוחם בור יחד עם קיר 4012.
- קיר 4201 ממוקם צפונית מערבית לקיר 4012 וניגש אל קיר 4012 ממערב. בקצהו המערבי של הקיר בגובה 440.6 מ' נמצא עמוד אבן. בסמוך לקיר, מתחת ללוקוס 1615, הוסרו מפולות אבנים, אדמה חומה וחומר לבנים עם מעט קרמיקה ברזלית (לוקוס 1622). קיר 4017 יוצר פינה עם קיר 4012 ממערב. חלקו המרכזי של הקיר נמצא הרוס ונראה כי הוא כלל למעלה משלב אחד. הקיר נבנה על גבי מפלס חלוקים והוא רחב יחסית (כ 80 ס"מ). נראה כי לשלב זה יש לייחס גם את קיר 4009 הממשיך אל שלב H2. הקיר הושתת על גבי רובד חלוקים ואליו נשפך מילוי חצץ. הקיר נבנה אבן וחלקו

התיצוני דופן בבוץ ובסיד ואילו בחלק הצפוני של הקיר השתמרה רק בניית האבן של הקיר והלבנים נשטפו. הקיר עובר במקביל לחומה (קיר 4050) והוא סוגר את החדרים הנסמכים אל החומה. מצפון נחשף מפלס אפר עבה, שחור והדוק בסמוך למפולת לבנים ובו מעט חרסים ברזליים. מתחת נתגלה רובד אפר מעורב בחומר סידי ועליו מעט חרסים ברזליים (לוקוס 1623); ככל הנראה רצפה. בצפון מזרח נחפר מתקן מרובע בנוי אבני גוויל. בצמוד וממערב לקיר 4012, נחשף רובד אפר ומילוי אפור צהבהב רך עם ריכוז אבנים מעוגלות מעל רובד לס צהבהב אפור מהודק. במקום התגלו עצמות רבות של בעלי חיים וחרסים מתקופת הברזל. בין היתר נתגלו במקום קרמיקה נגיבת וצוואר גביע בתוך האפר (לוקוס 1755).

מדרום לקיר 4017 ומתחת ללוקוס 1610, נחשף מפלס לבנים מהודק ובו מעט חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1624). מתחת למפולת הלבנים נחשפה רצפה שהושתתה על רובד חלוקים קטנים. כ 10 ס"מ מתחת למפלס נחשף מפלס אדמה כבושה מעורבת באפר ובו חרסים רבים מתקופת הברזל. קירות 4017 ו 4009 יורדים אל מתחת למפלס הרצפה.

בחדר הנתחם על ידי קירות 4011, 4009, 4027 וחומת העיר נתגלתה מפולת אבנים ובה חומר לבנים קשה וחרסים מתקופת הברזל. מתחת התגלה רובד אפר ואדמה כבושה (רצפה) ובו כלים שלמים רבים מתקופת הברזל (לוקוס 1627) (איור 111). במרכז החדר ממוקם מה שנראה כמתקן. נראה כי הרצפה ממוקמת מעל רובד חלוקים.

במרכז השטח נתגלו מספר קירות המיוחסים לשלב זה. קיר 4002 הוקם כבר בשלב זה אך ייתכן שהמשיך את קיומו גם לשלב הבא, במקביל לקיר 4003. קיר 4015, הממוקם מעל קיר 4028, הוא קיר "מפוקפק". הקיר משולב עם קיר 4002 אך נקטע והוא מאופיין בבנייה מרושלת ובנדבך אחד. מתחת לקיר התגלה קטע ממפולת לבנים. נראה כי הקיר לא השתמר היטב בגלל קרבתו לפני השטח. קיר 4015 הושתת על רובד לבנים. ייתכן שסימני בורות שהתגלו בסמוך (לוקוסים 1614, 1620) הם העדות לשוד אבני הקיר.

מצפון ניגש אל קיר 4015 רובד אדמה מעורב בחומר לבנים ובאפר מעל אדמה כבושה שייתכן ששימשה כרצפה ועליה נתגלו חרסים וצלמית מתקופת הברזל (לוקוס 1620). ייתכן שהמפלס המהודק ממוקם מתחת לקיר 4002. בצפון נחפרה אדמה תחוחה מעורבת באפר. בפינה הצפון מערבית נחפר בור אפר ובו חרסים רומיים. בקצה המערבי נחשף מפלס שריפה עבה מעורב בחרסים רבים ותחתיו מפלס מפולת לבנים וכלים ברזליים. בין היתר נמצאה במקום ידית קנקן ועליה סימן חרות.

מדרום לקיר 4015, מתחת ללוקוס 1603, נחפרה אדמה חומה בהירה מעורבת באבני מפולת ובה חרסים ברזליים ומעט חומר מאוחר (לוקוס 1613). מתחת נחשף מפלס מהודק המכיל חומר אורגני ושרידי שריפה עם חרסים ברזליים, שרידי טבון ועצמות בעלי חיים (לוקוס 1619). המפלס המהודק ניגש אל תחתית קיר 4002 ו 4015. במקום נמצאו גם מעט חרסים רומיים. מתחת למפלס זה נחשף מפלס חצאי ובו אבנים קטנות רבות. חרסים מתקופת הברזל וחרס רומי אחד. במזרח הלוקוס נמצא בור אפר ובו קרמיקה רומית אותו יש לייחס לשלב H1.

קיר 4113 בנוי אבן והוא הקיר הדרומי ביותר בסדרת הקירות המיוחסים לשלב H3. מצפון ובסמוך לו נמצא רובד אפר וחרסים מתקופת הברזל על רצפה (לוקוס 1730). בסמוך נחשף מתקן. חרסים ברזליים התגלו גם מתחת לרצפה.

שלב H2 (איור 112)

לשלב H2 מיוחסים קירות וחדרים שנבנו במקביל לחומת העיר (קיר 4050). בתלקו המזרחי של השטח המשיך להתקיים קיר 4009 העובר במקביל לחומה וסוגר חדרים הנסמכים אל החומה. מדרום לו נחשף קיר 4020 המהווה את המשכו. הקיר בנוי אבן ומצופה בוץ. קיר 4013 משופע מאוד ומהווה את המשכם של קירות 4009 ו 4020, אם כי לא בקו ישר. חלקו העליון של הקיר בנוי אבני גוויל וצופה בלבני בוץ בדומה לקירות האחרים.

אל קו הקירות 4009, 4020 ו 4013 ואל החומה ניגשים שלושה קירות היוצרים שני "חדרים":

א. קיר 4000 – הקיר הוסר ואינו מופיע בתכנית. זהו הצפוני בסדרת הקירות הניגשים אל חומת העיר. הקיר שדוד בצדו הצפון-מערבי והשתמר טוב יותר במזרח. שברי טיח שהתגלו במפולת מעידים כי הקיר היה מטויח. בצד דרום-מזרח ניתן היה להבחין בתעלת יסוד קטנה של הקיר. הקיר כלל שני נדבכים בנויים אבני גוויל בינוניות וחלוקי נחל.

ב. קיר 4027 – ממוקם מעל רובד אפר, בדומה לקיר 4000.

ג. קיר 4018 – ממנו השתמר קטע קטן. הקיר עצמו טויח בטיח לבן מעל לבני בוץ שכיסו את קיר האבן. לאורך הצד הצפוני של הקיר התגלה קו לבנים ששימש אולי כספסל או שהיווה חלק מהקיר. מתחת ל"ספסל" נחשף מפלס אפר רך וחרסים ברזליים רבים, ביניהם נר ורעשן. בצדו

הדרום-מזרחי של הקיר, בקטע שבו הקיר ניגש אל החומה, ניתן לראות נטייה של החומה מזרחה ומילוי החלל שנוצר באבנים.

בפינת הקירות 4013 ו 4018 נחפר רובד אפר עבה ורך מעורב בחומר לבנים. בסמוך לקיר 4013 אותרו שרידי טבון מדופן באבנים קטנות, קרן, עצמות בעלי חיים, כלי אבן וחרסים רבים מתקופת הברזל (לוקוס 1621). נראה כי מדובר ב"מזבלה", חדר שיצא מכלל שימוש לאחר השלב הראשון ושאליו גרפו אפר, לבנים וחרסים.

בחלל שנוצר בין קירות 4020 ו 4018 נתגלו מפולות לבנים ותחתן רובד אפר עבה מעל רצפה הניגשת אל קיר 4020. על מפלס הרצפה נמצאו בקבוק חצי שלם וחרסים רבים מתקופת הברזל (לוקוס 1628).

בפינת הקירות 4020 ו 4018 נחפרה רצועה צרה ונחשף חומר לבנים (לוקוס 1641). בחלל שנוצר בין קירות 4027, 4009 ו 4000, סמוך לפני השטח נתגלו חרסים רבים, רובם מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל, מעל ובתוך רובד אפר שכיסה את ראשי הקירות (לוקוס 1605). מתחת נחשף רובד אפר שבו נמצאו חרסים ברזליים רבים ועליו הושתתו קירות 4000 ו 4027. רובד זה הוא המשכה של מפולת לבנים צרופות שמש. מתחת למפלס הלבנים נחשף רובד אדמה חומה כבושה מעורבת באפר שנראה כמפולת. במפלס המפולת נמצאו כלים שלמים רבים מתקופת הברזל (לוקוסים 1608, 1616, 1626). בין היתר התגלתה במקום קערה אדומית בעלת עיטור משונן. בסמוך לקיר 4009 נמצא נר הפוך, בדרום צפחת ובמרכז הלוקוס, אגן. הרצפה ניגשה אל קיר 4009 ואל החומה (קיר 4050). כ 10 ס"מ מתחת למפלס הרצפה, הופיעו חרסים רבים ברובד אדמה חומה מעורבת בלבנים ובאבנים קטנות. ייתכן שמדובר בתשתית לרצפה.

ממערב, ניגשים אל קו הקירות 4009 ו 4020 שני קירות הנטיים מעט דרומה:

א. קיר 4010 – קיר אבן שנחשף כשהוא מכוסה במפולות לבנים ואפר.

ב. קיר 4017 – ראשיתו של קיר זה בשלב H3 אך נראה כי הוא המשיך להתקיים גם בשלב H2. בחלל שנוצר בין קירות 4013, 4020 ו 4010, בסמוך לפני השטח, התגלה גם כן רובד אפר ובו חלוקים, חרסים מתקופת הברזל וקערה אדומית (לוקוס 1602). מתחת לרובד זה נחשף רובד אפר עבה ובו חרסים מעורבים רבים ועצמות. נראה כי מדובר בבור אפר שחדר אל מפלס לבנים צרופות (לוקוס 1606). מתחת למפלס של לוקוס 1606, נחפר רובד אפר ולבנים שרופות ובו חומר ברזלי ושרידי טבון (לוקוס 1618). בסמוך למפלס הלבנים המהודק נכרה בור ובו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1617).

בחלל שנוצר בין קירות 4017, 4009 ו 4010 ומתחת למפלס של לוקוס 1608, נחשף רובד אפר מהודק (לוקוס 1610). בקצה המערבי נחשף מתקן העשוי מאבן פותה ומהודק באבנים קטנות. דומה כי המתקן מאוחזר לרובד האפר ולכלים שלמים שנמצאו ממזרח לו. ייתכן כי הקרמיקה שנמצאה בתוך המתקן נלקטה מרובד האפר ואותה יש לייחס לתקופת הברזל. בחלקו הצפוני של הלוקוס נחשף רובד שריפה עבה ולבנים צרופות שמש, ללא סימני שריפה. בסמוך נחשפה שורת אבנים שבנייתה לא ברורה. ייתכן שהיא שייכת או מאוחרת לקיר הלבנים שהתגלה בצד דרום. בחלקו הדרומי של הלוקוס, לעומת זאת, התגלו רובד שריפה ולבנים שרופות ובהם כלים רבים מתקופת הברזל ועצמות בעלי חיים. דומה כי הלבנים הצרופות שנחפרו במזרח הלוקוס נפלו מקיר 4009. בדרום מזרח התגלתה הצטברות אבנים קטנות עם חלוקים שחורים רבים ומעט קרמיקה ברזלית. במקום התגלו חמש אבנים מעובדות עגולות ושרידי טבון.

מצפון לקיר 4017 ובמקביל לו נתגלה קיר 4014 המושתת על רובד חלוקים. הקיר אינו מציג נטייה דרומה בדומה לקירות 4017 ו 4010. בסמוך לקיר נחשפה שורת אבנים שייכתן ששימשה כמתקן (קיר 4019). בחלל שנוצר בין קירות 4017 ו 4014 נחפרה מפולת אבנים וחומר לבנים שכנראה נפל מהקירות במפולת התגלו חרסים המיוחסים לתקופת הברזל (לוקוס 1615). בין היתר נמצא במקום סיר בישול ועליו טביעת חותם. מתחת לרובד זה התגלה רובד אדמה חומה קשה מעל מפלס חלוקי נחל המהווה תשתית לרצפה ועליו חומר ברזלי. רובד החלוקים משתרע לכל רוחב החדר.

במרכז השטח נחשף קיר 4003 המציג שימוש על פני שני שלבים. הקיר בנוי אבני גוויל ונבנה על גבי אדמה מעורבת בחומר לבנים. ניכר כי בשלב הראשון כלל קיר 4003 פתח שנסתם מאוחר יותר, בתקופה הרומית. בחלקו המערבי של השטח נחשף קיר 4104. הנדבך העליון של הקיר ניגש לטיח של קיר המגדל הרומי המיוחס לשלב H1. הקיר בנוי טור כפול של אבני גוויל ואולי כלל פתח. ייתכן שגם קיר זה היה בשימוש במהלך שני שלבים.

ממזרח לקיר 4104 ובמקביל לו נתגלה קיר 4022. הקיר נמצא שדוד ללא נדבכיו העליונים אך דומה כי אף הוא כלל שני שלבים. צמוד לדופן המזרחית של קיר 4022 נתגלו שתי אומנות מצפון ומדרום (קירות 4023 ו 4026 בהתאמה). האומנות מרמזות על קיומו של פתח בשלב הראשון. ממזרח לקיר 4022 נחשף קיר 4006 שהקשרו הסטרטיגרפי אינו ברור. נראה כי קירות 4104, 4003 ו 4022 (ושתי האומנות: 4023 ו 4026) נוסדו לראשונה בתקופת הברזל. אך בשל סמיכותם למגדל הרומי שהוקם

בשלב מאוחר יותר נוקה החלל הארכיטקטוני הכלוא ביניהם משרידי התרבות החומרית של תקופת הברזל 2 ב'י-ג'.

מדרום לקיר 4022 ומתחת לקיר 4100 המיוחס לתקופה הרומית נחפר רובד אפור כהה ובו חרסים מתקופת הברזל. בין היתר התגלו במקום שברי נר ואוסטרקון בגובה 443.27 מ' (לוקוסים 1720, 1724). המילוי נחתך על ידי בור ובו אפר רך וחרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1725).

שלב H1 מיוחס לתקופה הרומית.

5. שטח Y

(איור 113)

שטח Y ממוקם במערב התל. במהלך החפירה נחשף קטע מן החומה המערבית (קיר 6153) וממבנים סמוכים. סך השטח הנחפר כלל כ 85 מ"ר.

שלב Y3 (איור 114)

בחלקו הצפוני של השטח נמצאו מספר קירות המצטרפים לכדי יחידה ארכיטקטונית אחת. קיר 6165 מהווה את גבולה המערבי של היחידה. הקיר כולל שלושה נדבכים כאשר שני הנדבכים התחתונים בנויים אבנים קטנות יותר מאבני הנדבך העליון הגדולות והשטוחות. לפיכך ייתכן שהקיר מייצג בניה בשני שלבים.

אל קיר 6165 ניגשים ממזרח מספר קירות. קיר 6168, הצפוני בסדרת הקירות, כולל נדבך אחד. מצפון לקיר נחפרה אדמה תחוחה ומתחתיה רובר עפר אפור כבוש היטב ובו גריסים לבנים הנראה כמשטח חיים (רצפה?). הרצפה (?) ניגשת אל הנדבכים התחתונים של קיר 6165 במערב וקיר 6168 מדרום. במקום נמצאו מעט חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1827). מדרום לו ובסמוך לפני השטח נתגלה רובר אפר, עצים שרופים וחומר לבנים ובו חרסים מתקופת הברזל. מתחת לרובר האפר התגלה משטח מהודק, ייתכן שמדובר ברצפה הניגשת אל קירות 6165 ו 6168 (לוקוסים 1821, 1826). במקביל לקיר 6168 נחשף קיר 6166 ממנו השתמר נדבך אחד (הקיר הוסר). בקצהו המזרחי של הקיר נחפרה מפולת. בין הקירות, מדרום ללוקוס 1821, נחשף משטח חלוקים קטנים המונחים זה ליד זה בצפיפות והניגש אל הנדבכים התחתונים של קיר 6165. נראה כי המשטח נפגע בחלקו המזרחי והדרומי ואין לדעת עד לאן השתרע (ייתכן שגם השטח מדרום לו היה מרוצף). בפינה הדרום מזרחית של הלוקוס נראה כתם אפר גדול וקשה. במקום נמצאו חרסים רבים מתקופת הברזל (לוקוס 1820). ממזרח נחשף ככל הנראה טבון. במקום התגלו חרסים ברזליים רבים ומעט רומיים (לוקוס 1830). קיר 6169, הדרומי מבין הקירות שולב ככל הנראה בקיר 6165. בחלל שנוצר בין קירות 6165, 6166 ו 6169 נתגלו מעט חרסים ברזליים וחרס רומי (לוקוס 1822). ממזרח ללוקוס 1822 התגלה מתחת לרובר אפר מתקן מוקף אבנים ובקרקעיתו אבן גדולה שטוחה, אבנים קטנות וחרסים (לוקוס 1824a). מדרום ניגש אל המתקן משטח חלוקים ואבן שקצהו המערבי נפגע כך שלא ניתן לדעת עד היכן השתרע. על המשטח

נמצאה צלמית זואומורפית שבורה. במתקן התגלו חרסים ברזליים ומעט חרסים רומיים (לוקוס 1824). חומר ברזלי התגלה גם ממערב למתקן האבן.

בדרום מערב השטח נחשף קטע מיחידה נוספת. קיר 6153 מציג קטע מן החומה המערבית. בצפון ממוקם קיר 6152 ששלושת נדבכיו העליונים עוברים מעל חומת העיר (קיר 6153). דומה שהקיר מתעקל מעט צפונה. מצפון לקיר 6152 ובסמוך לחומה, נתגלה מעט חומר ברזלי מעל רובד אפור דק (לוקוס 1808). מדרום מזרח ניגש אל החומה קיר 6160. בחלל שנוצר בין שלושת הקירות נחפרו מפולות מעל רובד חלוקים ומילוי חצץ ואבן. במקום התגלו חרסים מתקופת הברזל ועצמות בעלי חיים, ביניהן לסת כבשה. בסמוך לחומה נמצא פחות חצץ, וכן חלוקי נחל ומספר עצמות בעלי חיים שחוקות ללא חרסים (לוקוס 1806).

במרכז השטח נתגלה קיר 6161 בעל נדבך אחד בלבד. קיר 6163, היורד לעומק של כארבעה נדבכים, ניגש אל קיר 6161 ממזרח. הקיר הושתת על רובד אפר וחלקו המזרחי כוסה באבני מפולת או נסתם במכוון. מצפון לקיר 6163 נתגלה רובד אפר. פס האפר עוביו כ 3 ס"מ והוא עובר מתחת לנדבך התחתון של קיר 6163. ניכר כי הקיר מאוחר לרובד האפר. לא ברור אם רובד האפר היווה את התשתית לקיר או שלפניו שני שלבים שונים שלאחד מהם יש לייחס גם את לוקוס 1829. ממערב וממזרח למפולת התגלו חרסים ברזליים (לוקוסים 1817, 1818). מדרום לקיר 6163, מתחת ללוקוס 1815, נתגלה רובד אדמה חומה תחוחה ובה חרסים ברזליים. בסמוך נחשפה רצפת עפר כבוש רצופת גרגרי סיד לבן עם סימני אפר. הרצפה ניגשת אל הנדבכים התחתונים של קירות 6161, 6163 ו 6164 ועליה נמצאו חרסים ברזליים (לוקוס 1816) (איור 115). בקצה הדרום מזרחי של הלוקוס נראה רובד אפר וחומר טבון. המשכו של קיר 6164 כוסה באבני מפולת ותחתן התגלה רובד אפר דק המכסה את ראשו של הקיר בגובה 441.93 מ'. מתחת לרובד האפר נמצא שבר כלי קיפרו-פניקי (441.81 מ'). מתחת לרצפה של לוקוס 1816 נחשף רובד אפר שאינו ניגש לאף אחד מן הקירות של לוקוס 1816 ובו חומר ברזלי (לוקוס 1829).

קיר 6164 הוא קיר קצר הניצב ממזרח לקיר 6163 אך ממשיך צפונה ולא מתחבר עמו. הקיר כולל שני נדבכים ואינו ממשיך אל לוקוס 1829. נראה כי מדובר בחדר המוגדר על ידי שלושה קירות ברורים. הקיר הדרומי של החדר לא נמצא אך ייתכן שהוא מוקם מדרום למחיצה הדרומית. המרווח שבין קירות 6164 ו 6163 שימש כנראה כפתח כניסה עד שנסתם בערימת אבנים.

שלב Y2 (איור 116)

לשלב Y2 מיוחסת קבוצת קירות המרוכזות בצדו המערבי של השטח. מתחת לקיר 6167, המיוחס לשלב Y1, נחשף רובד אפר קדום לקיר ובו שרידי פחם וחומר לבנים (לוקוס 1819). קיר זה ממוקם מצפון ובסמוך למה שמכונה "הריצוף" (קיר 6151). בעקבות הסרת הקצה המזרחי של הריצוף נתגלו בין האבנים חרסים ברזליים (סל 9084). "הריצוף" תחום מדרום על ידי קירות 6170 ו 6150, שנראה כי בעבר התחברו או היו חלק מקיר אחד.

מתחת ללוקוס 1804 משלב Y1, נחשף רובד אפר ולבנים כתומות ובו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1809). בסמוך נחשף מפלס אפור קשה שאפשר ושימש כרצפה ובו חרסים ברזליים (לוקוס 1814). ממזרח, מתחת לאבני הריצוף, נתגלו שני רובדי אפר (התחתון קשה יותר) העולים בשיפוע קל כלפי דרום (לוקוס 1812). אף מתחת ללוקוס 1812 נחפר רובד אדמה אפור וקשה ובו גריסים לבנים (עוביו כ 70 ס"מ), חרסים רבים וצלמית מתקופת הברזל (לוקוס 1815). נראה כי מדובר ברצפה הניגשת לריצוף שמצפון, אך במפלס נמוך יותר. מתחת לרובד האפור נחשפה שוב אדמה תחוה תומה.

ממערב לריצוף (קיר 6151) ומתחת לנדבכיו התחתונים נתגלו מעט חרסים מתקופת הברזל (לוקוסים 1810, 1828, 1805). בסמוך התגלו מפולות, אדמה מעורבת בחומר לבנים ובאפר מעל רובד אבנים קטנות וחצץ. במקום התגלו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1802). במחיצה המזרחית ניתן היה להבחין בקו לבן, ייתכן שמדובר בחלקו העליון של בור.

שלב Y1 מיוחס לתקופה הרומית.

ה. ארכיטקטורה וסטריגרפיה של העיר החיצונית

1. שטח D

(איורים 83, 103, 104, 105, 106)

במהלך התקופה הרומית נבנה בראש התל מגדל. בנקודות אחדות, במקומות בהם העמיקה החפירה, ניתן היה להבחין בשרידים מוקדמים (כך למשל מתחת ליסודות הקמרון החביתי במרכז המגדל הרומי) (איור 83). נראה אם כן כי המגדל הרומי נבנה על שרידים מוקדמים מתקופת הברזל 2 ב-ג' למרות שאופיים הארכיטקטוני של שרידים אלה ברור די הצורך. כיוון שהחפירה בשטח זה לא הגיעה לסלע האם הרי שמידת החדירה של השרידים הברזליים והרומיים אל הקרקע עדיין לא ידועה. למרות שייסוד המגדל הרומי בראש התל פגע בחלק מן השרידים בשטח D, נתגלו ממצאים מתקופת הברזל 2 ב-ג' ממזרח וממערב לעיר המבוצרת. המכלול הארכיטקטוני הגדול יחסית שהתגלה מחוץ לחומות ערוער (שטחו מוערך בכ 10 דונם), מהווה את אחת השכונות החיצוניות הגדולות ביותר שהתגלו עד כה באתרי ממלכת יהודה.

החפירות בשטח D, הממוקם מדרום למגדל הרומי ובסמוך לראש התל, נעשו במטרה לבדוק את חלקה התחתון של המגדל הרומי הבנוי בראש התל, לעמוד על מיקומם ואופיים של הביצורים, החומות והשער, באזור הנתון, לקבוע את אופיו של האזור הדומסטי הממוקם מדרום למגדל, ליצור קשר רציף עם שטח A ולהתוות סטריגרפיה וכרונולוגיה לאזור.

1.1 שטח D מערב

בשטח החפירה שכלל עשרה ריבועים (כ 250 מ"ר חפורים) נחשף אזור בעל אופי דומסטי שעבר שינויים ארכיטקטוניים רבים. במקום נמצאו כלים רבים הכוללים סירי בישול, קנקנים, פכים, קערות, צלמית אישה האוחזת בחזה מטיפוס מיוחד שהייתה כנראה צמודה לכן או לקערה, בסיסים של צלמיות עמוד, צלמיות זיאומורפיות, ראשי חצים וחניתות מברזל. עם הממצאים הראויים לציון נמנים גם ראש צלמית אשה (בגובה 445.22 מפלס המקביל לקיר 3030 והקדום לקיר 3020) וחותם זעיר, שסמליו לב ועלי לוטוס, השאובים כנראה מתחום ההשפעה המצרית (בגובה 444.62, במפלס המקביל בגובהו לקיר 3030 ולקיר 3040). המכלול תוארך על ידי החופרים למאה השביעית לפנה"ס והובחנו בו מספר שלבים. הכמות הרבה של הממצא הברזלי ביתחם לשטח הנחפר, מעידה כי השטח יושב באינטנסיביות רבה בתקופת הברזל 2 ב-ג', הן מבחינת משך זמן ההתיישבות (מפלסי אפר רבים

וצפופים ובהם כלים רבים) והן מבחינת היקף השטח. יש לציין כי מפלס השטח באזור זה יורד בתלילות המקשה על ההתייחסות הסטרטיגרפית.

שלב D4 (איור 84)

קיר 5058 נבנה מדרום ובצדו של קיר 5041. נראה כי ראשיתו של קיר 5041 היא בשלב D4 וכי הוא המשיך את קיומו גם בשלב D3. הקיר בנוי נדבך אחד על גבי מילוי אדמה ואפר. ברווח שנוצר בין הקירות נתחבו אבנים במפלס ראש הקיר כך שחלקו העליון של קיר 5041 עובה. בחפירה שבוצעה בין שני הקירות התגלה רובד עבה של אפר, חרסים רבים ועצמות בעלי חיים. בין הקירות 5058 ו 5060, סמוך ליסודות המבנה, נמצא רובד אפר ובו קרמיקה רבה ועצמות בעלי חיים (לוקוס 1423). המבנה בנוי על מפלס אבני גוויל שמתחתיו נחשף מפלס חלוקים שבו לא התגלו חרסים.

אבני המפולת שנמצאו מצפון ולאורך קיר 5041 הוסרו ומתחתן התגלה מפלס רצפה ועליו כלים מתקופת הברזל (לוקוס 1429). בין היתר התגלו במקום נר ושברי לגין. בסמוך לקיר 5059, הממוקם ממזרח, נמצאו סירי בישול ושברי כלים נוספים (לוקוס 1444) (איור 85). מצפון לקיר 5041 התגלה קיר 5076 ומצפון לו נמצאה שכבת חלוקים עבה ללא קרמיקה.

מדרום לקיר 5056, נחשפה מערכת כלי שחיקה. מעל לרצפה הדוקה שהתגלתה במקום התגלו שלוש קערות, פכית ואיזמל (לוקוס 1422). האזור מאופיין באבני מפולת רבות.

מתחת לקיר 5044 נחשף קיר 5079 הבנוי ממזרח למערב והמקביל לקיר 5041. בין הקירות נחשף מפתן ברוחב 70 ס"מ ובו שתי אבני ריצוף שטוחות ושחוקות. על אבני הריצוף נמצאה מונחת אבן שחיקה. במפלס המפתן נמצאו ריכוזי אפר רבים וקרמיקה (לוקוס 1455). ממערב לקיר 1079 ובסמוך ללוקוס 1455 נמצא ריכוז כלים הכולל: קערה, שתי פכיות, נר, סיר בישול ומשקולת נול (לוקוס 1403).

מתחת לקיר 5073 נחשף ראשו של קיר 5082. מדרום לו, סמוך לפינה של קיר 5056 התגלתה מזוזה בנויה אבני גזית. מול הקיר נמצאה מזוזה מקבילה ובין המזוזות פתח ברוחב של כ 65 ס"מ ובו מפתן הבנוי מאבן אחת שטוחה. מצפון למפתן נמצאו שרידי רצפה ובה משולבים אבני גוויל שטוחות וחלוקים. במפלס הרצפה נמצאה קרמיקה רבה. המפתן, מזוזותיו, קירות 5056 ו 5082, היוו ככל הנראה חלק מחדר. מתחת לשלב זה נחשפה שכבת חלוקים, אדמה הדוקה וחרסים רבים (לוקוס 1452). מתחת למפלס הרצפה התגלה מצבור חרסים גדול באפר רב ופחם (לוקוס 1453). נראה כי מדובר בתיקוני רצפה אותם יש לייחס לאותה השכבה. יש לציין כי החפירה באזור זה לא הסתיימה.

שלב D3 (איור 86)

בחלקו הצפון מערבי של שטח D מערב נחשף רובד אפר ובו קבוצת כלים הכוללת: קערה, קדרה, קרמיקה אדומית מעוטרת, צלמיות זואומורפיות ומרית עצם (לוקוס 614).

במבנה מתקופת הברזל הממוקם בחלקו הצפוני של האזור נמצא בור 3036. מדרום לו, עם הסרת קירות 5035 ו 5036, המיוחסים לשלב D1, הועמקה החפירה בקרקע תחוחה המכילה חרסים רבים, רובד אפר ועצמות. במקום התגלו אבני מפולת מעל קנקן (444.27 מ'').

עם הסרת החלוקים מלוקוס 1426 המיוחס לשלב D2, התגלתה אדמה תחוחה עם מעט חרסים. במקביל נחשף חלקו העליון של קיר מסיבי הבנוי אבני גזית - קיר 5050. רוחבו כ 2.3 מ' ודפנותיו הדרומית והצפונית בנויות אבני גוויל גדולות וביניהן נמצא מילוי של אבני גוויל קטנות יותר. מצפון לקיר התגלה רובד אבנים ולאורכו מעט קרמיקה. הממצא שהתגלה ממערב לקיר (לוקוס 1440) כולל מעט חרסים ועצמות בעלי חיים.

קיר 8006 A נבנה ישירות מתחת לקצה הדופן המזרחית של קיר 5055 ויורד לאורך צדו הצפוני. קיר 8013 יוצר פינה עם קיר 8006 A וממוקם מתחת לקיר 3020 המיוחס לשלב D1. בקטע הפנימי של פינת הקירות 5000 ו 3020 התגלתה סדרת ריצופים. מתחת לריצוף העליון (444.31 מ') התגלה רובד אדמה תחוחה וקרמיקה עד לריצוף התחתון (443.83 מ'). מתחת לשני הריצופים ולרובד אדמה תחוחה נחשף ריצוף שלישי (443.63 מ'). ממערב נמצא ראשו של קיר 5005 (לא מופיע בתכנית).

בורות האבן 8201 A ו B ממוקמים ממערב לקיר 3020. בבורות התגלו כלים שלמים מתקופת הברזל 2 ב-ג' מעורבים ברובד אפר ופיח (לוקוסים 1906, 1909). בין היתר התגלו במקום קנקנים, סירי בישול, קדרות, קערות, נר ובקבוק. לחופרים לא נותר זמן או מקום בכדי לעמוד על אופיו המדויק של בור האבן. אם אבנים אלו הם תעלת היסוד של קיר 5055 הרי שהם נפגעו מאוד בעקבות כריית הבור. בערך כ 4 מ' מצפון לקיר 5055 נחשפה רצפת טיח דקה (לוקוס 1902), שעליה נמצא מעט חומר ברזלי. הרצפה ממוקמת על רובד חלוקי צור וחול חצצי צהוב. מתחת למילוי נחשף מפלס דק של טיח לבן שאפשר והוא מהווה את הרצפה המיוחסת לקיר 5055. רובד טיח דק (לוקוס 1910) מעל רובד עבה של חלוקי צור וחומר חצצי צהוב מופיע גם מדרום, בדומה ללוקוס 1902. ממזרח נתגלה שבר רעשן (לוקוס 1905).

קיר 5304 ממוקם מתחת לקיר 5000. הקיר בנוי באורך של כ 2 מ' וברוחב של כ 0.5 מ' והוא כוסה על ידי מילוי האבן העבה של קיר 8004 ושאליו בנוי המגדל הרומי. בסמוך ומתחת לקיר 5000 נחשף קיר 5083 שנראה כמקביל לקיר 5063.

קיר 5064 נצמד בבנייתו לקיר המסיבי 5014. ממערב לו התגלה מילוי הכולל אבנים רבות, אדמה תחוחה ומעט קרמיקה, ששימשו כנראה כתשתית. מדרום לקיר 5083 ובמקביל לו התגלו קיר תחתון (5049) ואגן שחיקה נפול בתוך רובד הכולל אפר, עצמות וקרמיקה. גם במהלך חפירת השטח שבין קיר 5000 וקיר 5063 (לוקוס 1416) התגלה רובד שריפה ובו קרמיקה ועצמות (איור 87). מתחת לקיר 5010 נחשף קיר 5050 הממוקם ממערב ובמקביל לקיר 5064. מתחת לקיר 5050 נמצא ריצוף ומעליו פיבולה. הריצוף אינו ממשיך ודומה כי הוא נפגע על ידי בניית קירות וריצופים בשלב מאוחר יותר.

בין הקירות 5049 ו 5050, היוצרים פינה, נחשף בור (לוקוס 1432). בראש הבור התגלה חצי עיגול הבנוי שש אבנים משוטחות גדולות יחסית. מתחת להן נמצאה דופן הבור הבנוי אבנים קטנות ומשתפל במתינות מטה. רצפת הבור בנויה מאבני הקירות הנסגרים אל המרכז. בתוך הבור נחפר מילוי הכולל אדמה תחוחה, רובדי אפר וקרמיקה. בגובה 443.88 מ' נמצא מזבחות מאבן גיר. המזבחות מעוטר בדפנותיו בעיטור חרות ובראשו גומחה ובה סימני אפר. כמו כן התגלו בבור ריצופי אבן (443.78 ו 443.63 מ'). נראה כי הבור נבנה לראשונה בשלב D4, חלקו נסתם באדמה ומעל הונחו שני ריצופים.

המזבחות נמצא במילוי שמעל שני הריצופים. נראה כי הבור שימש תקופה ארוכה במבנה שעבר שינויים ניכרים. יסודותיהם של קירות 5049 ו 5050 עשויים להיות בני זמנו של הבור ורק חלקם העליון, הרמת קירות שנעשתה באופן מרושל ולא השיקה אל הקירות הקודמים בתיאום מלא, נוסף בשלב מאוחר יותר. פתח הבור לא נסתם על ידי הבניה המאוחרת ולכן לא מן הנמנע הוא שהוא המשיך לשמש מאוחר יותר. ריצופי האבן עשויים להיות שייכים לשלבי שימוש מאוחרים יותר, כאשר חלק מהבור נסתם ורצפתו הורמה. יתכן שגם ריצוף בלוקוס 1420, המיוחס לשלב D2, שייך לבור וניגש אליו (חלקו של הבור נמצא כאמור במחיצה).

ממזרח ומתחת לקיר 5052 התגלה קיר 5078. קיר 5073 נחשף מתחת לחומר גירני, אבני מפולת רבות ומעט קרמיקה. הקיר ממוקם מדרום לקיר 5078 והוא בנוי אבנים גדולות. בראשו אבנים שטוחות שעשויות היו לתמוך בעמודים, ואמנם עמוד אחד בנוי גזית נמצא כשהוא מונח על ראש הקיר במפולת. בחלק הדרומי של שטח D מערב נחשף קיר 5042 המהווה את גבולה המזרחי של יחידה ארכיטקטונית זו והבנוי לאורך של כ 5 מ'. במקביל וממערב לו נתגלה קיר 5043 ומצפון נחשף קיר 5041. בין הקירות

נחשפו שלוש מדרגות היורדות מערבה. בין המדרגות וקיר 5041 מפרידים כמה ס"מ (המדרגה העליונה – 443.74 מ', התיכונה – 443.69 מ', התחתונה – 443.53 מ'). בתחתית המדרגות נחשף ריצוף הניגש לקירות 5042 ו 5043 ולמדרגות (מופרע על ידי מתקן המיוחס לשלב D1 – לוקוס 1415). עם הרחבת שטח החפירה מזרחה נתגלו קירות במזרח ובצפון וביניהם אבנים מוחלקות רבות ואבני מפולת כך שנוצרה מעין במה שאליה עולות המדרגות ממערב. אבנים מוחלקות נחשפו על פני כל השטח הפנימי. יש לציין כי משני צדדיו של קיר 5041 התגלו אבני מפולת רבות וביניהן ריכוזי חרסים ועצמות. קיר 5045 ממוקם דרומית מזרחית לקיר 5041 והוא יוצר פינה עם קיר 5042. בחתך ממערב לקיר 5045 נראים שני רובדי אפר, האחד מתחת לשני (443.35 – 443.11 מ', 442.9 – 442.79 מ') ומתחתם חלוקים (442.54 מ' גובה תחתון).

שלב D2 (איור 88)

בשלב D2 התקיים במקום מבנה גדול (קירות 5000 ו 3020 מאוחרים לו). זהו מבנה רחב ידיים, מרוצף בחלקו שאובחנו בו שינויים רבים במשך קיומו. בין היתר נמצאו במבנה כלי חרס, אבני שחיקה, משקולות נול, ראש חנית ומזבחון. למבנה חדרים, חצרות, מתקני בישול ואגירה. קירות 5052 ו 5006 (שהוקם לראשונה בשלב זה) היוו את הפינה הדרום מערבית של המבנה. החיבור בין הקירות 5006 ו 5052 נראה כסתימה (לוקוס 1435) בין אומנות שאבנית בולטות מזרחית מקו הקיר (לוקוס 1424) או כתיקון קיר שניזוק. הסתימה בנויה בשיפוע כלפי הצד המערבי חיצוני של המבנה. בחתך המזרחי, בתוך רובד אפר, התגלה סיר בישול. ממערב לקירות המבנה התגלה מכלול כלים ובו קערות ונר. ממערב לקיר 5052 נחשפה שכבת אדמה מהודקת ובה נמצא רובד אפר באבני מפולת, חרסים ברזליים, עצמות וידית הנושאת טביעת 'למלך' (לוקוס 1410). ייתכן שמדובר בחצר. ממזרח לקיר 5052 ומצפון לקיר 5006, מתחת לרובד אפר ובו חרסים ברזליים נחשף משטח מרוצף אבנים שטוחות (לוקוס 1420) (איור 89). ממערב ללוקוס זה ומדרום לקיר 5055 נתגלה נר (לוקוס 1405). במזרח, קיר 5006 יוצר פינה עם קיר 5068 (לוקוס 1436). במקום התגלו חרסים ברזליים רבים ושבר צלמית סוס. קירותיו של חדר זה חותכים את קיר 5044 או נצמדים אליו תוך שימוש משני. כבר בראשית החפירה נתגלה במקום מוקד אפר ובו חרסים ברזליים רבים (לוקוס 809) (איור 90). בין

היתר התגלו במקום קערות, נרות, קרמיקה אדומית מעוטרת, שבר רעשן וצלמית סוס ורוכב. ללוקוס זה מיוחסים גם שברי טבון.

פינוי קיר 5010 חשף קרמיקה ברזלית רבה על גבי ריצוף (לוקוסים 1417, 1421) שהתחברה ברפאות עם מצבור כלים שלמים שנמצא על רצפה הדוקה מדרום לקיר 5000 (לוקוסים 1427, 1433, 1437). בין היתר נמצאו במקום נר, פכית, חלקי קדרה ומשקולת נול. מתחת לריצוף שנחשף בלוקוס 1421 נחשפה אדמה תחוחה וקרמיקה רבה. כ 20 ס"מ מתחת למפלס הריצוף העליון התגלה קטע מריצוף נוסף. בסך הכל התגלו שלושה ריצופים המיוחסים לאותה השכבה ומהווים תיקונים, שלבי ביניים לשלב הקיום הדומיננטי והארוך בשטח זה.

ממזרח ובסמוך נתגלה רובד אפר מעל חלקי ריצוף ובו קערות, קדרה, קרמיקה אדומית מעוטרת, סיר בישול, פך, פכית, נרות, צלמיות, ראש חנית, פלך טווייה ומשקולת נול (לוקוסים 808, 815, 833, 837, 850 ו 852).

בעקבות פירוק קיר 5001 נחשפו קירות 5068 ו 5069. נראה כי אל קיר 5068 הוסף עיבוי בשלב מאוחר יותר. מתחת לעיבוי נתגלו שתי אומנות הבנויות אל הקיר. עיבוי הקיר ביטל את האומנות והשטח ביניהן מולא. תופעת חיזוק הקירות באמצעות עיבוי, שבבסיסה אינה איתנה וניזוקה משיני הזמן, אופיינית לערוער בתקופת הברזל. בשלב זה נבנה גם מדרום קיר 5077 שיחד עם העיבוי יוצר חדר הנמשך מזרחה. בחלקו הצפוני של הקיר נחשפו שכבת טיח ואבני גוויל ומתחתם קיר אבני גזית קדום שהמבנה עשה בו שימוש משני.

החופרים העלו את ההשערה כי קיר 5014 במזרח שייך למערכת הביצור של העיר. הדופן המערבית של קיר 5014 נמשכת מתחת לקיר 5000. הקיר מאופיין בבניית גזית מסיבית. מתחת התגלה רובד ירקרק ספוג מים על פני כל השטח. החפירה בקטע זה הופסקה בשל חשש ממפולת.

מדרום לקיר 5000, בין קיר 5000 וקיר 5011, העובר במקביל לו, התגלו מוקדי אפר ופחם, עצמות וחרסים רבים יחד עם חלוקים ואבנים קטנות (לוקוסים 1405, 1414).

ממזרח נבנה קיר גזית 8011 היוצר פינה עם קיר 5014 ושאליו ניגש ריצוף (לוקוס 1522). קיר זה התגלה בזמן חפירת החלק הצפוני של מילוי האבן העבה של קיר 8004. קטע זה כוסה וטויח בשכבת טיח על גבי אדמה. במקום התגלו חרסים רבים מתקופת הברזל ובכללם נר (לוקוס 1443) (איור 91). לצד הקיר נמצאו חלקי גולגולת אדם שאינם מהווים חלק מקבורה מסודרת. הרצפה של לוקוס 1913 ניגשת לדופן החיצונית של קיר 8011. אפשר וזהו המגדל החיצוני של שער העיר הברזלית ושיש להבין

את האבנים המשופעות כסוללה או כחלקלקה שעליה נבנה שער העיר. לא ברור אם קיר 8011 או קיר 5304 (משלב D3) מתחברים עם חומת העיר העוברת מתחת למגדל הרומי. ממזרח לקיר 8011 התגלו שברי גוף של צלמיות זואומורפיות, שבר אדומי מעוטר ומשקולת שקל יהודאית (לוקוס 1511). ממערב לקיר 8018 התגלה נר (לוקוס 817). ממערב למגדל הרומי התגלו קירות 3040 ו 3030 שלו מספר נדבכים. ממערב לקיר 3040 ברובד שריפה, אפר, אבני מפולת ולבנים. במקום התגלו עצמות בעלי חיים (עיזים, כבשים, בקר וחזירים) וכלים שלמים (לוקוסים 339, 618) (איור 92). בין היתר התגלו במקום קערה ברזלית עם חיפוי אדום ומירוק, ראש צלמית אישה, חותם ושבר מרית עצם (איור 93). מתחת לקיר 3035 המיוחס לשלב D1 נחשפה שכבת חלוקי צור (לוקוס 1426) (גובה 444.2 מ'). דרומית מערבית לאזור זה נחשף קיר 8203 שהקשרו הארכיטקטוני אינו ברור.

שלב D1 (איור 94)

כאמור, מן העדות הארכיטקטונית עולה כי שרידי השלב האחרון מתקופת הברזל ב' בשטח D (סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס) נפגעו כתוצאה מבניית המגדל הרומי במאה הראשונה לפנה"ס. חשיפת שלב D1 בשטח D העלתה את אפשרות קיומה של מצודה ברזלית ששימשה כמסד או פודיום לבניה בתקופה הרומית. קיר 3020 במערב וקיר 5000 בדרום, יוצרים פינה ומהווים את גבולו הצפון מזרחי של השטח. הללו יוחסו על ידי החופרים לפודיום של המצודה הברזלית (ראו להלן). בריבוע H15 נעשה חתך ממזרח למערב, במאונך לקירות המגדל הרומי בראש האקרופוליס. במפלס העליון התגלה קיר אבן השייך למכלול הקירות הרומיים של המגדל. מתחת לקיר הרומי התגלה מסד רחב יותר ב 1.1 מ' שמפלסו נמוך (קיר 3020). ראשו של קיר זה טויח אף הוא במספר שכבות. עם הסרת שכבות הטיח הרומי התגלה רובד אדמה גירני המהווה את יסוד הטיח. הסרתה חשפה בניית גוויל באבנים בינוניות במדרגה רחבה המכילה קרמיקה ברזלית. הקיר העליון הכיל בניית גוויל ומעליו בניית גזית רומית וקרמיקה רומית. נראה כי הקיר העליון, המיוחס למגדל הרומי, נבנה על גבי מערכת קירות ברזליים השייכים אולי למבנה קודם מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל שהוקם בראש התל. הבניה הברזלית שימשה בתקופה הרומית כפודיום רחב לבניית המגדל הרומי.

ניסיון החופרים לעמוד על רוחב קירות המבנה הברזלי לא הניב תוצאות. קשה היה להבחין בין הקיר והמילוי, או שמא הקיר היה רחב הרבה יותר ובחנתך לא נחשפה הדופן המזרחית שלו. הפרדה ברורה בין קרמיקה רומית בחנתך הקיר העליון ובין קרמיקה ברזלית בחנתך הקיר הנמוך יותר הבהירה את קיומו של שלב ברזלי, אולי חלק ממצודה קדומה למגדל הרומי, שנבנתה על ראשו.

בחלקו הצפון מזרחי של שטח החפירה נתגלה ריכוז כלים הכולל קערה, קרמיקה אדומית מעוטרת, נר וסיר בישול (לוקוס 343).

קיר 5002 ניגש לקיר 3020 ממערב ומעליו נחשפו רובדי אפר. לא ברור אם הקיר משולב בבניה של קיר 3020 או עובר מתחתיו. קיר 5055, הממוקם בסמוך לפינת הקירות 5000 ו 3020, עובר בכיוון צפון מערב-דרום מזרח לאורך כשני מ' וברוחב של כ 0.4 מ'. החופרים העלו את ההשערה כי המשכי הקירות 5055 ו C 8008 מקשרים קו אפשרי בין חומת העיר הברזלית לבין פתח השער המשוער.

ממערב לו נמצאו שלוש קערות, קרמיקה אדומית מעוטרת ופערור (לוקוס 1419).

בנוסף לקירות המונומנטליים, התגלה על המדרון הדרום מערבי של העיר, מדרום למגדל הרומי, חלק מקבוצת מבנים.

צפונית מערבית ללוקוס 1411, התגלה מצבור חלוקים בינוניים המונחים במעגל (קיר 5036). בסמוך לו התגלה קיר נוסף (קיר 5035). משני הקירות שרדו רק הנדבכים התחתונים ונראה כי מדובר במתקן כלשהו, אולי בור. צפונית מערבית לקירות אלו חוצה קיר 5075 באלכסון. רוחבו כ 0.5 מ' ואורכו כ 1.3 מ'. מפלס ראש הקיר ומתקן החלוקים זהה (445.67 מ'). בסמוך התגלו רובד אפר בעובי של כ 30 ס"מ, קרמיקה מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל, וצלמית אבן בדמות אישה (445.76 מ') (לוקוס 804). נראה כי האזור שימש כחצר שאליה השתייכו הקירות והמתקנים. להוציא חרס מאוחר אחד שהתגלה בחלקו העליון של לוקוס 1411, הקרמיקה כולה מסוף תקופת הברזל (סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס).

מתחת לפני השטח המשופעים במדרון, נחשף בפינה הדרום מערבית מפלס חלוקי צור (לוקוס 1431) שנתחם מדרום על ידי ראשו של קיר 5006. על מפלס החלוקים נמצאה קרמיקה ברזלית ומעט חומר רומי. אגב יישור הדופן הצפונית של קיר 5006 התגלה בחנתך מצפון לקיר חלקי קנקן במפלס גבוה השייך כנראה לשלב D1. לשלב זה יש לייחס גם את קיר 5001 שנבנה בסטייה קלה מעל קיר 5068.

נראה כי קיר 5001 יצר פינה עם קיר 5006 אך למעשה לא נמצאה רצפה אותה ניתן לייחס לחדר

ובמפולות האבן נמצאה קרמיקה מועטה יחסית. מדרום נחשף קטע ממתקן עגול מרוצף (לוקוס 1415) הבנוי אל תוך ריצוף המיוחס לשלב D3 ומופרע בקטע זה.

1.2 שטח D מזרח

שטח החפירה באזור זה כלל כעשרה ריבועים (כ 250 מ"ר). שטח D מזרח ממוקם על המורדות המזרחיים של האקרופוליס. אזור זה נחפר במטרה לעקוב אחר תוואי החומה מתקופת הברזל. מתוצאות החפירה נראה כי החומה לא ממשיכה דרומה אלא פונה ככל הנראה מערבה, אל מתחת למגדל הרומי. בבדיקה שנערכה בסמוך לחומה התגלה מצבור אבנים, חצץ וחלוקים בעומק של 6 מ' מראש החומה.

החומה נבנתה בשיפוע קל וטווחה וניתן להניח כי היא הוצבה על סלע היסוד (למרות שהחפירה לא הגיעה לבסיס החומה). על הסלע נשפכה אדמה בגובה של כ 2 מ' ועל המילוי הונחו חלוקים בגובה של 0.3 מ', ככל הנראה על מנת לייצב את המילוי וליצור שכבה מחלחלת מים שתמנע את סחיפת המילוי בגשם.

ממזרח לחומת העיר, על המדרון, נבנתה טרסה מלבנית העוקבת אחר תוואי החומה. מידותיה של הטרסה: 14 מ' רוחב ו 50 מ' אורך. קירות האבן שעל הטרסה נחפרו בצורה חלקית בצפון ובמזרח, בנקודה שבה גובהה של הטרסה הוא כ 8 מ'. תחום השטח הבנוי על הטרסה הוערך בכ 700 מ"ר, ואולם רק רצועה צרה של הקיר השתמרה. על הטרסה שנוצרה נבנו מבנים הממוקמים מחוץ לביצורי העיר. השרידים שנתגלו מעידים על פעילות בנייה אינטנסיבית מחוץ לחומה במהלך תקופת הברזל. באזור התגלו בין היתר, קירות (מהם קיר אחד עם אומנות), טבונים, רצפות ועליהן כלים.

שלב D6

כל הקירות המיוחסים לשלב D6 ממוקמים בחלקו הצפוני של השטח הנחפר וייתכן שהם מעידים על קיומו של שלב קונסטרוקטיבי בלבד. קיר 5031 ממוקם מתחת לקיר 5023. בצמוד לו ממוקם קיר 5024 ודומה כי שני הקירות היו מחוברים. צפונית מערבית לקיר 5024, מתחת לריצוף אבן הצמוד לקיר 5020, נחשף קיר 5070. ממזרח לו נערך בור בדיקה (לוקוס 1004) ובו נתגלה קרמיקה מתקופת הברזל מעל רצפת חלוקים. חומר ברזלי ועצמות התגלו גם מתחת לרובד החלוקים (לוקוס 1018).

שלב D5 (איור 95)

לשלב זה מיוחסת בנייתו של קיר 5008 המהווה חלק מחומת העיר. קערה, ספל, קדרה, סיר בישול, נר, צלמית זואומורפית ומשקולת נול נמצאו ממזרח לו (לוקוסים 848, 883, 1518).

לשלב זה אף מיוחס מבנה גדול שקירותיו: 5020, 5019, 5027 ו 5032. קיר 5020, הצפוני מבין קירות המבנה, ממוקם ממערב לקיר הפודיום 5012 המיוחס לשלב D1. קיר זה יוצר זווית קהה עם קיר 5019 שכיוונו דרום מזרח – צפון מערב (איור 96). שני הקירות נחשפו לאורך של כ 4 מ' כל אחד. קיר 5027 ממוקם מדרום ובצמוד לקיר 5019. שני הקירות יוצרים פינה עם קיר 5032. קיר זה, שהשתמר לאורך של כמעט 8 מ', עובר מצפון לדרום ובערך במחציתו הוא מבצע פנייה לכיוון דרום מערב. ממערב ובסמוך לדופן הפנימית של קירות 5027 ו 5032 נתגלה חרס אדומי (לוקוס 1017). מהות המבנה לא הובהרה להוציא את תיארוכו לתקופת הברזל.

בסיס צלמית עמוד יהודאית נמצא ממזרח ובסמוך לקיר 5019 (לוקוס 1009). מדרום ללוקוס 1009 וממערב לקיר 5024 נמצאו לוח משחק חרות מאבן ונר (לוקוס 877).

מדרום לקיר 5032 נחשף קיר 5048. לא ברור אם קיר זה השתייך גם כן למבנה. מדרום לקיר 5048 (לוקוס 1010) התגלו חרסים מתקופת הברזל. אל המבנה ניגשים ממזרח קירות ומתקנים שגם בהם ניכרת בנייה אינטנסיבית. קיר 5029 הוא קיר דק הנצמד לדופן המזרחית של קיר 5032. קיר זה יוצר פינה עם קיר 5028 הניצב לקיר 5032. קיר 5023, מהווה את גבולה המזרחי של היחידה והוא ממוקם מעל קיר 5031, המיוחס לשלב D6. קיר 5023 מתחבר עם קיר לבנים מטויח (קיר 5025) אליו נצמד מתקן עשוי מלבנים.

במקביל לחלקו העליון של קיר הלבנים 5025 ומצפון למבנה הגדול התגלה קטע מקיר 5030 שהשתמר לאורך 4 מ'. בקיר זה נמצאו משולבים עמודים ונראה כי הוא השתייך למבנה גדול. העובדה כי הקיר נחתך על ידי קירות מאוחרים מקשה על הסקת מסקנות נוספות. ראוי לציין כי בין הקירות התגלה רובד אפר על רצפה עם כלים רבים לרפאות. בין היתר נמצאו: קערות, קנקנים (ובניהם קנקן שקוע ברצפה), סירי בישול וכלי מתכת (לוקוסים 870, 880, 1005, 1008 ו 1011) (איור 97). בפינה הצפון מזרחית של לוקוס 1011 נתגלו טבון ושרידי גולגולת (איור 97). מתחת לקנקן נתגלה ריכוז חרסים ברזליים ועצמות בעלי חיים (לוקוס 1018).

שלב D4 (איור 84)

עיקר הקירות בשלב זה ממוקמים באזור הדרום מזרחי של השטח הנחפר. קיר 5038 ניצב לקיר 5037. קצהו המזרחי של קיר 5038 סוטה מעט מזרחה ומתחבר לקיר 5037. בסמוך לקיר 5038 נתגלה חומר ברזלי (לוקוס 1007). בין היתר נחשפו במקום מדרגות. קיר 5033 יוצר פינה עם קיר 5034, הניצב לו, למרות הפרשי הגבהים ביניהם. בחלל שנוצר בין הקירות נחשף אגן חרס ובו כלים מתקופת הברזל 2 (לוקוס 1003) (איור 98). בין היתר התגלו במקום קנקן, סיר בישול וקערה. חרסים מתקופת הברזל התגלו גם מדרום למתקן (לוקוס 1006). קיר 5021 הממוקם בצפון, מיוחס אף הוא לשלב זה. לפי אפשרות אחת קיר זה היווה קטע הממשיך את חומת העיר לכיוון השער, עוד קודם להקמת הפודיום בסוף תקופת הברזל. אם זה לא המקרה, וחומת העיר והפודיום התקיימו באותו פרק זמן, הרי שאפשר וקיר 5021 נועד לחזק ולכסות על החיבור בין חומת העיר (קיר 5008) (איור 99) לבין קיר הפודיום (קיר 5012) (ראו להלן). ממזרח לקיר 5008 נמצאו להב מגל עשוי ברזל ונר (לוקוס 863). קיר 5009 הממוקם צפונית מזרחית לקיר 5008, נחשף לאורך של כ 15 מ' ונראה כי הוא היה רחב בהרבה מן הרחב שהשתמר (איור 102). נראה כי קיר זה שהוקם לראשונה בשלב D4 היווה את המשכה של חומת העיר.

שלב D3 (איור 86)

קירות שלב D3 ממוקמים באוריינטציה דומה לאלו משלב D4. קיר 5081 נחשף לאורך של כ 3 מ' ויוצר פינה עם קיר 5071 שהשתמר לאורך של כ 2 מ'. מצפון לקיר 5081 נתגלו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1024). אל קצהו הדרום מערבי של קיר 5071 נושק קיר 8017. זהו קיר מעוגל שנשתמר לגובה נדבך אחד ומונה חמש אבנים. ייתכן שזהו חלק ממתקן. דרומית מזרחית לקיר 5071 ממוקם קיר 5040 שהשתמר לאורך של כמעט 3 מ'. מצפון לו, מתחת לפינה הדרומית מזרחית של הפודיום ולקיר 8016, התגלו חרסים רבים מתקופת הברזל ועצמות בעלי חיים במפלס שריפה. עוד התגלו במקום ידית קנקן עם חרותת ושברי טיח (לוקוס 1533). בסמוך התגלה רובד אפר ובו מעט חרסים ברזליים (לוקוס 1530). במקום התגלה גם שבר קערת בזלת.

נדמה כי קיר 5040 היווה חלק מיחידה ארכיטקטונית יחד עם שלושה קירות שנתגלו בחלקו הצפוני של השטח. קיר 5009, שהוקם לראשונה בשלב D4 והמשיך להתקיים בשלב זה, קיר 5008, הוא קיר שהשתמר ברוחב של למעלה מ 2 מ' ובאורך של כ 1.8 מ'. לאורך קיר 5008 התגלו חרסים מתקופת הברזל ברובד אפר (לוקוס 841) (איור 100) וקטע בנוי הניגש אל הקיר. ייתכן שמדובר באומנת חיזוק. מולו התגלה עמוד נוסף. דרומית מזרחית לאזור זה נחשף קיר 5026. בין היתר התגלה במקום סיר בישול ברזלי (לוקוס 617). ממערב לקיר 5008 התגלו קערה, קדרות, קערת בהט ומכסה (לוקוס 829) (איור 101).

שלב D2 (איור 88)

מרבית הקירות המיוחסים לשלב D2 ממוקמים אף הם, מדרום לקיר 5000. קירות אלו בנויים באוריינטציה שונה מזו של קירות השלב הקודם (צפון מזרח – דרום מערב לעומת צפון דרום – מזרח מערב). קיר 5074 קדום לקיר 5000 וניצב לו. ממזרח לו ומדרום לפינה הדרומית מזרחית של הפודיום הברזלי נחשף קיר 8016. קיר זה השתמר לגובה נדבך אחד בלבד ואינו יוצר פינה עם קיר 5074 למרות שנדמה כי קודם ניגש אליו. מדרום ובמקביל לקיר 8016 ממוקם קיר 5047 העולה על קיר 5040 והשתייך אף הוא ליחידה הארכיטקטונית הדרומית. קיר 5046 ניצב אל קיר 5047. כך נוצרו שתי יחידות ארכיטקטוניות סמוכות בעלות אוריינטציה דומה אך לא זהה. ממערב לקיר 5046 נחשף רובד אפר ובו כלים מתקופת הברזל (לוקוסים 1012, 1016). רובד אפר דומה התגלה דרומית מזרחית לקיר 5046 (לוקוס 1015).

בחלקו המזרחי של השטח נמצאו קערה ושבר אדומי מעוטר (לוקוס 836). מצפון ללוקוס 836 נתגלו שני קירות אותם ניתן לייחס לשלב זה. גם קירות אלה מציגים אוריינטציה של צפון מזרח – דרום מערב. קיר 5009, המהווה את המשכה של חומת העיר וקיר 5007, קצר הרבה יותר ועובר במקביל לו. ממערב לו נתגלו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 616).

שלב D1 (איור 94)

בעונת החפירות של 1980 התברר כי קיר 5000, שבעונות הראשונות יוחס למגדל הרומי, הוא קיר מסיבי מתקופת הברזל. קירות המגדל הרומי הושתתו כנראה על קירות מצודה קדומה יותר מתקופת הברזל. ייתכן שמצודה זו מאוחרת לחומה ואולי היוותה תחליף לחומה. קיר 5012, מסיבי אף הוא, יוצר פינה עם קיר 5000 ונראה שאף הוא השתייך לקירות הפודיום הברזלי. קיר 5008 וקיר 5009, הנראה כהמשכה של חומת העיר, ניגשו אל קיר 5012 מצפון מזרח. רוב הקירות המיוחסים לשלב זה ממוקמים מדרום לקיר 5000 (ראו להלן). קיר 5072 ניגש אל קיר 5000 ומהווה את גבולה המזרחי של יחידה ארכיטקטונית. ממזרח לקיר זה התגלתה קרמיקה מתקופת הברזל (לוקוס 1025). קיר 5072 יוצר במרכזו פינה עם קיר 5067. קיר 5062 ניגש אף הוא לקיר 5000 ועובר במקביל לקיר 5072. קיר זה השתמר טוב יותר מקיר 5072. בחלל שנוצר בין הקירות 5000, 5072, 5067 ו-5062 נתגלתה קרמיקה ברזלית, בסיס צלמית ועצמות בעלי חיים (לוקוס 1021). יש לציין כי במקום נמצא גם חרס רומי. חרסים רבים מתקופת הברזל התגלו גם מדרום לקיר 5067 (לוקוס 1023) ומדרום לקיר 5062 (לוקוס 1019). ממערב לקיר 5062 נמצא רובד אפר ובו חרסים רבים מתקופת הברזל בצד חרסים מאוחרים יותר (לוקוס 1022). קיר 8001, הממוקם בחלק המערבי של אזור זה, השתמר לגובה שני נדבכים אך נמצא הרוס ברובו.

1.3 שער העיר בתקופת הברזל 2 ב'-ג'

עבודות הבניה שנעשו בפסגת תל ערוער בתקופה הרומית פגעו כאמור בשרידים המוקדמים מתקופת הברזל 2 ב'-ג'. כתוצאה מכך כמה מן הקירות המיוחסים לתקופת הברזל 2 ב'-ג' (כמו למשל קירות הפודיום הברזלי) השתמרו באופן חלקי. במקרים מסוימים הקשו ההפרעות המאוחרות על קבלת מסקנות סטרטיגרפיות וכרונולוגיות ברורות. עיון ביומני החפירה מעלה כי בירן הנית ששער העיר מתקופת הברזל נבנה על פסגת התל לראשונה בשכבה IV. שער זה היה בשימוש במהלך שכבות IV (שלבים D4-D5) ו III (שלב D3) ויצא מכלל שימוש בזמן שכבה II (שלב D2 או D1) עקב בניית הפודיום. לפי הנחה זו, בשלב זה, נבנה שער נוסף שלא נמצא בצידו האחר של התל.

בהתבסס על שיקולים סטרטיגרפיים וניתוח מכלולי התרבות החומרית שנמצאו באתר, אני מחזיקה בהנחה כי ביצורי ערוער היו בשימוש מזמן ייסודם בשכבה IV, במהלך חיי שכבות III ו IIa ועד לסוף זמנה של שכבה IIb. ברצוני להציע שבדומה לחלקים הפנימיים של העיר, השכונה החיצונית בתל ערוער נוסדה והתקיימה במקביל לחומת העיר.

כאמור בשל הפגיעה של השרידים המאוחרים אין תכנית ברורה של שער העיר ערוער מתקופת הברזל. יחד עם זאת, שרידים ארכיטקטוניים חלקיים מרמזים על מיקומו המשוער של שער העיר מתקופת הברזל 2 ב'ג' (קירות 8010, 8207, 5055, 8011, 5304 ו 8008). שרידי קירות מסיביים אלה ממוקמים בחלקו המזרחי של שטח D, מתחת לפינה הדרום מערבית של הפודיום מתקופת הברזל 2 ב'ג'.

1.4 הפודיום: סטרטיגרפיה וכרונולוגיה

שרידיו של פודיום גדול מתקופת הברזל 2 ב'ג' המחובר לחומת העיר נתגלו בראש התל. בראשית הדיון אציין שהמונח "פודיום" מופיע כאן מסיבות טכניות בלבד. בניגוד לאתרים אחרים, בהם השימוש במונח מלווה במשמעות קונסטרוקטיבית ופונקציונלית (ראו לדוגמא את המקרה של לכיש שבו המונח משמש לתיאור היסודות של מכלול הארמון: אוסישקין 2004: 777-786), בכל האמור בתל ערוער הכוונה היא: ארבעה קירות המהווים יסוד תחום למבנה על שמהותו לא ידועה. הפודיום שנתגלה בערוער מורכב משלושה קירות מסיביים (הקיר הרביעי הצפוני ממוקם ככל הנראה מתחת למגדל הרומי וטרם נחשף) (איורים 83, 94):

א. קיר 3020 – מהווה את תחומו המערבי של הפודיום. הקיר נחשף לאורך 7.5 מ' ועוביו מטר אחד.

ב. קיר 5000 והמשכו קיר 8004 – מהווה את תחום הפודיום מדרום ונחפר באופן חלקי לאורך משוער של כ 20 מ'. קיר זה מכיל שמונה נדבכי אבנים קטנות לא מהוקצעות היוצרים מעין פלטפורמה בעובי 2.2-2.5 מ'. בנוסף לכך כולל הקיר ארבעה נדבכים של אבנים מסותתות שאת עוביין לא ניתן היה לקבוע.

ג. קיר 5012 – מהווה את תחומו המזרחי של הפודיום. נחשף לאורך 12.5 מ'.

העדרו של הקיר הרביעי מצפון המשתיך אף הוא לקירות הפודיום מקשה על שחזור התוואי המדויק ומידות הפודיום. לאור העובדה שמבני יסוד אחרים מתקופת הברזל 2 ב'ג' מציגים על פי רוב תוכנית

מרובעת או קרוב לכך (אוסישקין 2004 : 777) ולאור מידות האורך של יתר קירות הפודיום, נראה כי גם הפודיום שבערוער הציג תכנית ריבועית. במקרה כזה ניתן להעריך את שטח הפודיום בכ 400 מ"ר. יחד עם זאת יש לציין ששיקולים טופוגרפיים ופונקציונליים יכלו גם כן להשפיע על התכנית ועל גודל המבנה.

הפרשנות הסטרטיגרפית והכרונולוגית של החופרים

תוצאות החפירה באתר הובילו את בירן וכהן למסקנה שהפודיום נבנה על מנת לספק מבנה יסוד למצודה שהוקמה בפסגת התל בסוף תקופת הברזל 2 (שכבה II על פי החופרים). המצודה הוקמה מעל החומה ושער העיר שיצאו משימוש בשלב זה. על שרידי הביצורים, ששימשו בשלב מאוחר כפודיום, נבנה מגדל רומי (בירן 1992 : 1273-1275). מכאן שבירן וכהן החזיקו בהנחה שמערכת הביצורים בערוער (שער העיר והחומה) והפודיום הינן שתי יחידות ארכיטקטוניות נפרדות ושהביצור מייצג שלב נפרד מבחינה טכנית ומבחינה כרונולוגית. בעקבות הנחתם שהפודיום מבטל את חומות העיר ערוער מתקופת הברזל 2 ב-ג', בירן וכהן ייחסו את התפתחות השכונה החיצונית בערוער לזמנו של הפודיום בסוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס (שכבה III) זאת למרות שמכלולי התרבות החומרית שנמצאו מחוץ לחומה מראים בבירור כי מבני המגורים הממוקמים מדרום למגדל הרומי (השכונה החיצונית בערוער) היו בשימוש במהלך תקופה ארוכה, במשך כל זמן חייה של העיר מתקופת הברזל 2 ב-ג' (שכבות III, IV, IIIa ו-IIb). באור המחקר המחודש של הממצאים מתקופת הברזל 2 ב-ג' בתל ערוער נראה כי יש להפריד את הדיון בהיבטים הסטרטיגרפיים מן ההיבטים הכרונולוגיים של הפודיום.

סטרטיגרפיה

הנתונים הסטרטיגרפיים הידועים אודות הפודיום מאפשרים להציע שני שחזורים אפשריים. אפשרות נוספת תוצג לאחר הדיון הכרונולוגי.

השחזור הסטרטיגרפי הראשון עוקב אחר הצעתם של בירן וכהן. לפי תיאור זה מערכת הביצורים בערוער (כולל החומה, החלקלקה ושער העיר המשוער) נבנו לראשונה בשכבה IV והמשיכו להיות בשימוש במהלך שלבי החיים של שכבה III. החומה המוצקה של ערוער ביצעה תפנית חדה מערבה

- בשטח D מזרח, לכיוון ראש התל, האזור המשוער של שער העיר בתקופת הברזל. במועד לא ידוע, במהלך חייה של שכבה II (קשה לקבוע אם במהלך שכבה IIa או IIb) יצאה מערכת הביצורים מכלל שימוש ובראש התל, על שרידי הביצור הקודם הוקם פודיום ריבועי. הפודיום היה המסד שעליו נבנתה מצודה ומדרום לה התפתחה שכונה חיצונית (שטחים A ו D). הצעה זו מתבססת על מספר נתונים:
- א. בתכנית שטח D (איור 83) ניכר שקיר 5021 נשען על קיר 5012 ועל קיר 5008 (חומת העיר). על פי גישה זו קיר 5021 מאוחר לחומת העיר והוא נועד לתמוך בקיר הפודיום לאחר שהחומה יצאה מכלל משימוש.
- ב. קטעי קירות מסיביים נתגלו בשטח D מערב (קירות 5055, 5083 ו 8018) מתחת לקירות המיוחסים לשכבה II מעידים על קיומו של מבנה מונומנטלי קדום מתקופת הברזל, ככל הנראה שער, בסמוך לפינה הדרום מערבית של הפודיום הברזלי. מיקומם של קטעי קירות אלה בתכנית מעיד על בניה באוריינטציה שונה מזו של הפודיום.
- ג. הואיל והשכונה החיצונית של ערוער הייתה בשימוש במשך זמן ארוך (שכבות IIa III, IV) ושימשה ככל הנראה למטרות תעשייה, מסחר ומגורים, ניתן להבחין בשינויים מבניים רבים שנערכו בה. עיון בתוכנית והשוואת הגבהים מעידים כי חלק מפעולות הבניה שבוצעו בשטח D היו מאוחרות לאחרות ובוצעו תוך התעלמות מהאוריינטציה של מערכת הביצורים תוך שהן כוללות חסימת כניסות וביטול קירות קיימים.
- ד. אבנים גדולות שנתגלו מתחת לקמרון החביתי מן התקופה הרומית, מיוחסות לתקופת הברזל 2 ב-ג'. נראה כי בין קיר הפודיום הברזלי לבין האבנים הגדולות מתקופת הברזל שנמצאו מתחת לקמרון מפרידים כארבעה מ'. נתון זה תומך אף הוא בהנחה כי הפודיום נבנה מעל למבנה ברזלי קדום.

על פי השחזור הסטרטיגרפי השני, למרות שנראה כי חומת העיר נבנתה קודם לפודיום, יש להתייחס אל שתי היחידות כשייכות לאותו מכלול ארכיטקטוני. הנחה זו יכולה להתבסס על מספר נתונים:

- א. מבחינה טופוגרפית פסגת התל מאופיינת בחלל צר יחסית. לפיכך ניתן להציע כי הפודיום נבנה מלכתחילה על הפסגה הצרה על מנת לאפשר פעולות בניה נרחבות יותר באזור האקרופוליס.
- ב. כפי שצוין מעלה, בתכנית ובחתך נראה שקיר 5021 נשען על החיבור בין קיר 5012 וקיר 5008 (חומת העיר). אפשרות נוספת לזו שכבר הוצעה היא שקיר 5021 נבנה במטרה לתמוך ולחזק את החיבור בין חומת העיר לבין הקיר המזרחי של הפודיום.
- ג. מעט העדויות שנצברו עד כה בפינה הדרום-מערבית של הפודיום לא מספקות תכנית ברורה של שער העיר. לחילופין, ניתן להניח כי שער העיר מתקופת הברזל 2 ב-ג' מוקם בנקודה אחרת (כמו למשל בחלקו הצפוני של התל).
- ד. הקירות המסיביים 5055 ו C8008 ככל הנראה ניגשו אל הפודיום ממערב. הפרשי הגבהים בין קירות אלה לבין קיר הפודיום (קיר 3020) יכולים לנבוע כתוצאה מן המיקום על המדרון התלול ולא מזמני בניה שונים.
- ה. עדות עקיפה התומכת בטיעון המוצג כאן מגיעה מאתרים אחרים ברחבי יהודה בהם מערכת הביצורים המשיכה להיות בשימוש מן המאה השמינית ועד לראשית המאה השישית לפנה"ס. באף אתר אחר ביהודה לא יצאה מערכת הביצורים מכלל שימוש ונבנתה מצודה במקומה.

סטרטיגרפיה וכרונולוגיה

המחקר המחודש של הממצאים מחפירות ערוער העלה את הצורך בדיון ביקורתי מחודש במסגרת הכרונולוגית של שטח D כפי שהוצעה על ידי החופרים. לפי חופרי האתר, הפודיום נבנה לראשונה בשכבה II כיסוד למצודה לאחר שמערכת הביצורים יצאה מכלל שימוש. לפי טיעון זה יש ליחס את זמן בניית הפודיום לסוף המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס, במקביל להופעת השכונה החיצונית.

באור תוצאות המחקר המחודש דומה כי מספר גורמים מקשים על קבלת המסגרת הפרשנית של החופרים. מן הנתונים הארכיטקטוניים והקרמיים (ראו פרק הקרמיקה בהמשך) מתקבלת תמונה ברורה לפיה השכונה החיצונית בערוער נבנתה מלכתחילה במקביל לשכונות המגורים הפנימיות ולמערכת הביצורים והייתה בשימוש כבר בזמן שכבה IV. יחד עם זאת, בשל משך החיים הארוך

של האזור יש להניח ששינויים מבניים רבים חלו בשכונה במשך קיומה. בשכונה החיצונית נתגלו מכלולי קרמיקה המופיעים בדרך כלל בשכבות המיוחסות לסוף המאה השמינית לפנה"ס ביהודה (במקביל ללכיש III). מכלולים אלה נמצאו במספר נקודות ובהקשרים ארכיאולוגיים נקיים וברורים בשטחים D ו-A. בצד הופעתם של מכלולים קרמיים המיוחסים למאה השמינית לפנה"ס, יש לציין גם את הופעתן של לא פחות משש טביעות מטיפוס 'למלך' באזורים החפורים מחוץ לחומה, רובם בשלבים המיוחסים במחקר המחודש לסוף המאה השמינית ולראשית המאה השביעית לפנה"ס.

פרשנות ישנה-חדשה

נקודות הביקורת שהועלו כלפי השחזור הראשון, ביחוד ביחס למסגרת הכרונולוגית הישנה, מקשות על קבלת הצעת החופרים כפי שהיא, הגם שהצעה זו העלתה נקודות סטרטיגרפיות חשובות שאין להתעלם מהן. לפיכך ברצוני להציע שחזור שלישי המשלב בין הביקורת הסטרטיגרפית שהועלתה כאן לבין המסגרת הכרונולוגית החדשה.

לפי הצעה זו, מערכת הביצורים בערוער (חומת העיר, שער העיר והחלקלקה) הוקמו לראשונה בשכבה IV ותחמו את העיר הפנימית. החומה הקיפה את העיר ומשהגיעה לשטח D מזרח ביצעה פניה חדה מערבה – לכיוון שער העיר המשוער. קטעים נוספים של החומה התחברו אל שער העיר ממערב. בשלב זה השכונה החיצונית כבר הייתה בשימוש ועל כן יש לייחס את זמן בנייתה לשכבה IV.

בשלב לא ידוע (שכבה III או II) נבנה על פסגת התל מסד ריבועי (הפודיום). טיבו של מבנה העל שנבנה או שאמור היה להיבנות על הפודיום אינו ידוע אולם סביר להניח שכלל מצד השתלב בחומת העיר ושנועד להגביר את ההגנה על רובע המגורים מחוץ לחומה. מבנים נוספים התקיימו ממזרח וממערב למבנה הפודיום וחלקם נבנה מעל לשרידי שכבה IV. מבנים אלה היו בשימוש עד לסוף ימיה של שכבה IIIb בראשית המאה השישית לפנה"ס. המדרון התלול והאתגרים הטופוגרפיים שמציג תל ערוער מקשים על קבלת נתונים סטרטיגרפיים נוספים הקשורים במערכת הביצור ובפודיום.

2. שטח A

(איורים 8, 35, 36)

שטח A ממוקם בדרום האתר, מחוץ לחומות ערוער. לדעת בירן וכהן (תשמ"א: 263-265), השטח היווה חלק מרובע מגורים שהשתרע על פני חלקו הדרומי של התל, מחוץ לחומת העיר, ושאותו ניתן לכנות "העיר התחתונה".

השרידים הארכיטקטוניים בשטח A נחשפו על פני שטח של כ-150 מ"ר ובהם ניתן להבחין לפחות בשלושה שלבי יישוב עיקריים ובשתי יחידות ארכיטקטוניות (צפונית ודרומית). עוד התגלה באזור קטע מרחוב שכיוונו צפון מזרח-דרום מערב, הפונה אל עבר האקרופוליס. חלקו הדרומי ביותר של שטח A (ריבוע E9) נחפר עד לסלע היסוד.

השרידים שנחשפו בשטח A מתוארכים לתקופת הברזל 2 ב-ג' (המאה השמינית עד ראשית המאה השישית לפנה"ס) ונראה כי לאחר החורבן שעבר על האתר בראשית המאה השישית לפנה"ס, ננטש השטח ולא יושב עוד.

שלב A6

העדייות הארכיאלוגיות המיוחסות לשלב A6 נתגלו ביחידה הדרומית ובסביבתה. אופייה הכללי של יחידה זו מרשים אך הוא השתמר בצורה דלה.

לשלב זה מיוחס רחוב שהתגלה ממערב ליחידה הדרומית. מן הרחוב, הפונה אל האקרופוליס, נחפר קטע של כ-6 מ' (1.5 מ' רוחבו) ובו התגלו כמה שלבי ריצוף. שלב דומה של ריצוף אובחן גם בחדרים הפונים אל הרחוב.

לוקוס 410 מהווה קטע מן הרחוב הקדום שהתגלה מתחת לרובד אפר עם חרסים ומתחת ללוקוס 406 (איור 9) לרחוב רצפה הדוקה הניגשת לקיר ומורכבת מאבנים קטנות ולבנים. על הרצפה נמצאו חרסים. מצפון לקיר 1084 נמצא רובד אדמה לא מהודקת ובה חומר לבנים וכתמי שריפה וסיד (לוקוס 138) (איור 10) מתחת לרובד האדמה נתגלה ריצוף אבנים שחורות קטנות (לוקוס 147). הרחוב עובר במקביל לקיר 1084. מצפון לו התגלה משטח המהווה את המשכו (לוקוס 408). מתחת לרחוב התגלה רובד עשוי אבן גיר לבנה בגובה של כ-0.5 מ' ומתחתיו התגלתה קרקע טבעית (לוקוס 422).

שלב A5 (איור 11)

בשלב A5 נמשכה הפעילות הארכיטקטונית באזור היחידה הדרומית. לוקוס 406 ממוקם כ 8 ס"מ מעל הריצוף הקדום (לוקוס 410) של הרחוב שרוצף מחדש (איור 12). לשלב המאוחר מיוחס משטח מרוצף. הוא נמצא ליד טבון ומעל רובד אפר שהבדיל בינו לבין המשטח הקודם. האזור כולו רוצף אבנים בינוניות (13 ס"מ). חלוקים ואבני צור עם אבנים קטנות ביניהן. המשטח המרוצף נחתך ואינו ניגש אל קיר 1083, שנבנה במקביל לו. לאורך הקיר נקבעה כניסה מכיוון הרחוב השונה באופן ניכר מקודמו. בתוך היחידה הדרומית, מתחת לרצפה (לוקוס 421) נמצאו טבון ורצפה. הניגשת לקיר 1057 ועוברת אל מתחת לקיר 1056 (לוקוסים 438, 450). בסמוך התגלו שרידיו של קיר אבן (1043).

שלב A4 (איור 13)

בדומה לשלבים הקודמים, גם בשלב זה נמשכה הפעילות ביחידה הדרומית. בשלב זה מיוחס קיר (1055) שכיוונו צפון מזרח-דרום מערב ושממזרח ניגשת אליו רצפה ועליה אפר (לוקוס 427 = 129) (איור 14). במערב נחשפה רצפה ועליה ראש צלמית גבר (לוקוס 429). רובד השריפה כלל שברי טבון, קערה, קדרות, אבן אליפטית שחורה וראשי חיצים (לוקוס 128). קיר 1058 הוא קיר לבנים העובר במקביל לחלקו הצפוני של קיר 1055. קיר 1085 התגלה מתחת לקיר 1031. מדרום ובמקביל לו נבנה קיר 1082 ששרידיו התגלו מתחת לקיר 1004. בצפון, התגלתה רצפת אבן (לוקוס 125) (איור 15) ועליה רובד שריפה עם חומר לבנים, חרסים, עצמות בעלי חיים ומשקולת אבן (לוקוסים 120, 121). בפניה הצפון-מערבית של הלוקוס נחשפה מפולת לבנים. עוד התגלו משקולת ואבן שחיקה גדולה. על הרצפה, מתחת לשכבת שריפה, נמצא בין היתר שבר צלמית זואומורפית. מפלס אבנים קטנות (לוקוס 136) נמצא גם בחלק הצפוני של היחידה הדרומית וייתכן שהוא היווה חלק מאותה הרצפה. כמו כן נמצאו בסמוך שברי כלים, אבני כתישה ושחיקה, מרית עצם, תליון עצם וקערה אדומית/אשורית עדינה (לוקוסים 134, 137).

שלב A3 (איור 16)

היחידה הצפונית

שלב A3 אותר רק בחלקה הדרומי של היחידה הצפונית, ובו התגלה חדר רוחב שמידותיו 2×5 מ' מרוצף חלוקים.

קיר 1073 התגלה מתחת לקיר 1070 ומהווה את גבולה המזרחי של היחידה הצפונית. מתחת לקיר 1071 משלב A2 התגלה קיר 1072 עשוי אבן גיר מוצקה על רובד חלוקים. קיר זה תוחם את החדר מכיוון צפון. אל הדופן הדרומית של קיר 1072 ניגשת רצפה ועליה רובד אפר. רצפת החלוקים של חדר זה (לוקוס 428) נחתכת על ידי בור (לוקוס 434), המיוחס לפעילות מאוחרת ובו התגלו קנקן שלם ונר עם בסיס מעוגל. הרצפה ממשיכה עד לקיר 1074.

רובד אפר במפלס דומה לזה של לוקוס 428 התגלה גם מצפון לקיר 1074 (לוקוס 443). קיר 1078 תוחם את החדרים ממערב. הוא ממוקם מתחת לקיר 1008 ונבנה על חלוקים. ממערב לו, מתחת לרחוב המיוחס לשלבים A2 ו A1 התגלה רובד אדמה אבנים קטנות (לוקוס 444).

היחידה הדרומית

יסודותיו של קיר האבן 1033 השתמרו היטב. הכניסה למבנה נבנתה אבנים מסותתות שנמצאו בקיר. קיר 1053 ממוקם על רובד אפר והשתמר עד לגובה של שלושה נדבכים. כניסה שנייה בקצה המערבי של קיר 1053 יוצרת חדר שבו נמצא לוקוס 124 שהוא בור לבנים ובו נמצאו טביעת חותם מטיפוס 'למלך' ומשקולת נול.

קיר 1054 נחשף לאורך של כ 3 מ'. זוהי שורת אבנים הממוקמת מעל רובד האפר של לוקוס 427 המיוחס לשלב A4. ייתכן והמשכו של קיר זה, שלא שרד, התחבר עם קיר 1053. קיר 1060 הוא קיר אבן הבנוי על שכבה עבה של אפר. קיר זה ניגש לקיר 1061.

ממזרח ומדרום לחדר נחשפה רצפה נוספת (לוקוס 417) ועליה נמצאה קרמיקה שהתחברה עם זו שנמצאה בלוקוסים 402 ו 407 המיוחסים לשלב הבא, לפיכך ייתכן שקיר 1054 היה ספסל או קיר חיץ קטן או שלחילופין מדובר בהריסות הקומה השנייה של המבנה שהתמוטטה על תכולתה אל קומת המסד. הרצפה ניגשת להמשכו של קיר 1053 בכיוון דרום מזרח. לצדו הדרומי של קיר 1053 ניגשת רצפה נוספת ועליה מפולות (לוקוס 420). גם ממזרח לקיר 1061 התגלו מפולות מעל רצפה (לוקוס 421) ורובד שריפה עם מעט חרסים. ממערב לקיר התגלה בוץ מהודק ובו חרסים ועצמות בעלי חיים.

החלק המערבי של היחידה הדרומית מאופיין בהרמת רצפות. קיר האבן 1031 נמצא מתחת לקיר הלבנים 1021. ייתכן שקיר 1031 מהווה את היסוד שעליו נבנה קיר הלבנים. מצפון לו, מתחת לרצפה של לוקוס 38, נמצא בתוך אפר מצבור חרסים מסוף המאה השמינית ובו שבר מספל זכוכית אשורית שמקבילה לה נמצאה בנימרוד (בר"ג בדפוס) וטביעת 'למלך זיף' מן הטיפוס הדו-כנפי (לוקוס 40). ממזרח נחשף מתקן ולידו שורת אבנים.

שלב A2 (איור 17)

היחידה הצפונית

שלב A2 מאופיין בשוני מובחן מן התכנית של שלב A3. השינוי אובחן על ידי קיומו של רובד חלוקים שנמצא מתחת לרצפות ולקירות המיוחסים לשלב A2 בחלקה הצפוני של היחידה, בעוד שמילוי שעוביו מטר אחד מפריד בין השרידים המיוחסים לשלב A3 לבין רצפת שלב A2 הממוקמת מעל. מבין שרידי שלב A2 בולטת חצר מרוצפת המחולקת באמצעות קיר עמודים. החצר תחומה ממערב על ידי קיר 1075 הבנוי אבני גוויל עם ארבעה עמודים. רוחב החצר הוא כ 3 מ' ובשל סיום החפירה לא ברור עד להיכן השתרעה החצר מצפון. ממערב לחצר התגלו שני חדרים שנחפרו באופן חלקי. החדר הדרומי תחום ממזרח על ידי קיר 1075 ומדרום על ידי קיר 1077. קיר 1008 הוקם לראשונה בשלב זה והוא מהווה את גבולה המערבי של היחידה. ממערב לקיר 1008 ומתחת ללוקוס 104 משלב A1 התגלה מפלס אדמה עם אבנים קטנות (לוקוס 110) (איור 18). ייתכן שבדומה ללוקוס 104 שימש מפלס אדמה זה כרחוב. במהלך ניקוי אבנים שנפלו מקיר 1071 על רצפת החצר נתגלתה פכית (לוקוס 414). קיר 1071 נבנה אבני צור ואבנים קטנות והוא חוצה את החצר. בשלב מאוחר נחתך הקיר על ידי בור (לוקוס 108) שבו התגלו מעט חרסים ועצמות בעלי חיים רבות. סביר להניח כי המשכו של קיר 1071 ניגש לקיר 1008 ממזרח וחצץ בין שני החדרים. החדרים נתחמים ממזרח על ידי קיר 1075. הקיר הממוקם מתחת לקיר 1076 ולו ארבעה נדבכים בנויים אבני גוויל עם ארבעה עמודים. בחלקו הפנימי של הקיר ניתן להבחין בתיקון. לעובדה כי לשלב זה מיוחסים בעיקר קירות נדרש הסבר. נראה כי התכנית המוכרת של היחידה הצפונית משלב A1 (ראו להלן) נוסדה כבר בשלב A2 (לקראת סוף המאה השמינית לפנה"ס). במהלך

המעבר לשלב A1 נוקה האזור בצורה יסודית ועליו הונח רובד חלוקים שהיווה את הבסיס לקירות ולרצפות של שלב A1, מסיבה זו נמצאו רק מעט חרסים המיוחסים לשלב A2. אפשרות נוספת היא חפירה בלתי זהירה שהביאה לאיחוד שני השלבים.

היחידה הדרומית

תכניות שלב A3 ו-A2 של היחידה הדרומית דומות זו לזו ונראה כי התכנית של שלב A2 עוקבת אחר קודמתה, להוציא את חלקה הדרום-מזרחי של היחידה.

בחלקה הצפוני של היחידה הדרומית, מתחת לקיר 1003 המיוחס לשלב A1, התגלו מפולות לבנים ואפר (לוקוס 439). מתחת לקיר 1004 התגלה קיר לבנים 1021 שכיוונו צפון מערב-דרום מזרח והיוצר פינה עם קיר לבנים 1024 שכיוונו צפון מזרח-דרום מערב. קיר לבנים נוסף (1023), שייתכן שיצר פינה עם קיר 1024, התגלה מתחת לקיר 1006. מצפון התגלו שרידיו של קיר לבנים 1026. קיר לבנים 1029 יוצר פינה עם קיר לבנים 1028. באזור שבין משטח האבן והמדרגה שלאורך קיר 1001 משלב A1 (לוקוס 39), התגלה רובד שריפה (כמותו נמצא בכל השטח) (איור 19). כ 0.3 מ' מתחת לרובד השריפה ולמשטח האבנים נמצא לוקוס חתום (ממשיך כלוקוס 39) ובו שברי קערה ופכית.

ממזרח למכלול החדרים שתואר לעיל, נחשף קיר 1051 בעל ארבעה נדבכים של אבני גוויל. זהו קיר חיצוני באורך של כ 8.5 מ' עם שני קירות חוצצים בצדו המזרחי: 1090 ו 1050 (איור 20). קיר 1090 ניגש אל קיר 1051 ממזרח ולו שלושה נדבכי אבן אך חלקו התחתון לא נחפר.

קיר האבן 1091 ממוקם מתחת לקיר 1003 (שלב A1) ויוצר פינה עם קיר 1092. ייתכן שקיר 1091 הוא המשכו של קיר 1093. לקיר 1092 שני נדבכים. הוא ממוקם על לבנים וממשיך לעומק של כחצי מ'. חלקם התחתון של שני הקירות (1091, 1092) לא נחפר.

קיר 1050 ממוקם מדרום לבור (לוקוס 441 משלב A1). הקיר ממוקם על רובד אפר וממנו השתמר נדבך אחד של אבנים. עוד השתמר קטע מקיר היוצר פינה עם קיר 1050 ושהמשכו הצפוני נחתך על ידי הבור.

קיר 1059 הוא קיר אבן שנדבקו העליונים נפולים אך הנדבך התחתון ניצב. לא ברור אם הקיר התחבר לקיר 1051. קצהו המערבי של קיר 1059 פונה לכיוון צפון-מערב והוא נמצא מעל קצהו של קיר הלבנים 1058. מדרום עבר קיר 1052 שנחשף לאורך של כ 6 מ'.

כאמור רוב הרצפות משלב זה נהרסו ורק מעט השתמר מצורתן המקורית. את ההרס ניתן לייחס לחורבן שהתרחש במקום בסוף המאה השמינית לפנה"ס ולבור המאוחר שחנך את השרידים הקדומים לו (לוקוס 441).

שלב A1 (איור 21)

היחידה הצפונית

שרידי היחידה הצפונית משלב A1 נמצאו מיד מתחת לפני השטח. השרידים נחתמו בשריפה הבאה לידי ביטוי ברובד אפר שהתגלה על פני רוב האזור החפור. הכלים השלמים שנמצאו ברובד האפר אפשרו לתארך את שלב A1 לסוף המאה השביעית – ראשית המאה השישית לפנה"ס.

קיר 1008, שלו שלושה נדבכי אבן, מהווה את גבולה המערבי של היחידה הצפונית. אבניו העליונות של קיר עבה זה (ברוחב 0.7 מ') יוצרות פינה עם קיר 1010 בעל עובי דומה. ממערב לקיר 1008 נחשף רובד אדמה חומה ואפורה ובו שרידי חומר לבן וחרסים (לוקוס 104). רובד זה תחום ממערב בקיר 1011 הבנוי לאורך של כ 3.5 מ' ובמקביל לקיר 1008 והשערת החופרים הייתה כי הוא שימש כרחוב.

קיר 1010, ממנו שרדו אבנים בודדות, ממשיך כ 5 מ' מערבה ומתחבר עם קיר 1008. צפונה לו נמצאה רצפה (לוקוס 442) חתומה בשכבת אפר דקה. ברצפה הוטבע טבון (לוקוס 447). האבנים העליונות בקצהו המערבי של קיר 1010 בנויות כנגד קיר 1070. קיר 1070 מהווה את גבולה המזרחי של היחידה הצפונית וממנו השתמר רק הנדבך התחתון. (החופרים ייחסו קיר זה לשלב A2 אך לדעתי השוואת הגבהים והעובדה שהשתמר רק נדבך אחד מראים על כך שהתקיים במקביל לקירות 1008 ו 1010).

הקיר בנוי אבני גוויל ובחלקו הצפוני יותר פתח כניסה עשוי אבנים מסותתות היטב. בצדו הדרומי של קיר 1010 התגלתה רצפה (לוקוס 404a) ועליה נר בעל בסיס מעובה (בלוקוס זה נמצא גם קנקן שלם מטיפוס דמוי 'למלך' שחלקו העליון נחתך במכוון ושעוות במהלך שריפה. נראה כי הקנקן, שתאריכו הוא ככל הנראה סוף המאה השמינית לפנה"ס, היה בשימוש משני במהלך המאה השביעית). בסמוך התגלתה רצפה (לוקוס 105), המהווה את המשכה של הרצפה בלוקוס 404a, ועליה עצמות בעלי חיים רבות וכלים שלמים (איור 22). בין היתר נמצאו במקום קערות, גביעים וקדרות אדומיות מעוטרות, קערה עם שיניות, שבר גוף מעוטר פסים, סירי בישול, פיקסיס וראשי צלמיות (איור 23).

בסמוך, נחשפה מפולת אבנים ובה עצמות בעלי חיים וחרסים רבים מעל רצפת החלוקים (לוקוסים 122 - 123) (איור 24). בין היתר נמצאו במקום קערות, נרות, קנקן, פערור, שברים מעוטרים, רגל צלמית זואומורפית וחפץ עשוי מעצם.

בחלק הצפוני של החצר נחשף רובד שריפה עבה (כ 0.4 מ' גובהו) ובו מצבור חרסים ומרית עצם (לוקוס 133). במערב הלוקוס, בבור שסביבו שרידי פיה, נמצאו חרסים באתרם ועצמות רבות: קרן ושברי לסת. על אחת מאבני הבור נמצאו סימנים. בסמוך התגלתה אבן ארוכה שקועה ברצפת עפר מהודק. על גבי קטע מריצוף אבן סמוך נתגלו קנקן, משקולת המטיט ומריות עצם (לוקוס 135).

בסמוך לפינה הדרום-מערבית של היחידה הצפונית התגלה קטע מרצפת חלוקים הניגשת לדופן הדרום-מערבית של קיר 1070 ועליה מצבור כלים (לוקוסים 114, 403, 413) (איור 25). בין היתר נמצאו במקום: סיר בישול, פך, נר, שבר צלמית זואומורפית, משקולת אבן, אבני שחיקה וכתישה, שבר מרית עצם, שרידי מתכת ועצמות בעלי חיים. בצפון מערב נמצאה אבן בודדת מונחת על צידה ובמרכז שקע עגול (אולי עמוד, אבן פותה או מתקן) (איור 26). רצפת החלוקים נחתכה ממערב על ידי בור ובו אפר (לוקוס 434). תאריכו של הבור לא ידוע, ייתכן והוא נחפר זמן לא רב לאחר חורבן שלב A1 בראשית המאה השישית לפנה"ס או במהלך חידוש היישוב באתר בתקופות ההלניסטית-רומית.

נראה כי רצפות אלה השתייכו לחצר ששטחה כ 5 × 5 מ' ושנתחמה מדרום על ידי קיר 1003. ייתכן ששורת העמודים (קירות 1075 – 1077) הייתה בשימוש גם בשלב זה, למרות שיש לציין שנמצא עמוד אחד בלבד. בחצר נחשפה מפולת לבנים ובה התגלו מרית עצם, שברי לסת, אבן כתישה, משקולת נול וחרוז (לוקוס 132). מדרום התגלה רובד שריפה ובו שרידי עץ (לוקוס 146). במקום התגלו חלקי טבון שייתכן שנהרס אגב חפירה, משקולת נול, אבן שחיקה ואבן כתישה.

בסמוך התגלה רובד אפר נוסף (לוקוסים 409, 411) הממוקם על רצפה (לוקוס 400). נמצאו ממצאים רבים וכלי חרס שלמים הכוללים בין היתר סירי בישול, פיקסיס, צלמית ומגוון חרסים מעוטרים מטיפוס הקרמיקה האדומית. לאחר הסרת הרצפה נמצא רובד חלוקים. החלוקים שהגיעו כמעט עד לקיר 1071 (המיוחס לשלב A2), המשיכו עד לעומק של כמטר אחד, עד לנקודה שבה נפסקה החפירה. ממזרח לקיר 1070 נחפר שטח קטן ובו התגלו טבון וקרמיקה (לוקוס 430).

החצר נתחמה ממזרח על ידי קיר 1076. קיר זה ניצב לקיר 1003 והוא כולל מפולות אבנים. בקיר ניתן להבחין בשלב תיקון ודומה כי הוא מהווה חיזוק לקיר 1075 מן השלב הקודם. קיר 1008 מהווה את

גבולה המערבי של יחידה זו ומתחבר אל קיר 1010 מצפון. בתעלת שוד שנמצאה בחלל שנוצר בין הקירות (לוקוסים 103, 108) התגלו נר וקערה.

היחידה הדרומית

יסודות הקירות המיוחסים לשלב A1 (11×6.5 מ' גודל היחידה הדרומית) נמצאו קרוב מאוד אל פני השטח וניכר כי הם סבלו משחיקה וסחף. אף על פי כן ניתן להבחין בשרידיהם של שני קירות מקבילים העוברים מדרום לצפון (קיר 1002 ו 1000).

קיר 1002 (9.5 מ' אורכו) שלו מספר נדבכים יוצר פינה עם קיר 1004 שנחשף לאורך 2.25 מ' (איור 27). לאורכו נתגלה משטח מהודק משופע ועליו סיד, חרסים מתקופת הברזל, שרידי שריפה וטבון (לוקוסים 30-31). מדרום לדופן הדרומית של קיר 1004 (לוקוס 142) התגלתה שורת אבנים (קיר 1009) מאוחרת. מצפון לקיר 1004 התגלה בור ובו קערה אדומית-אשורית שלמה עם עיטור בחריטה ונר בעל בסיס מוגבה (לוקוס 130) (איור 28). בסמוך התגלו שרידי ריצוף ואבן שחיקה מתחת לרובד שריפה (לוקוס 140) (איור 29).

קיר 1000, שקצהו הדרומי לא התגלה, עבר במקביל לקיר 1002 (איור 30). בהנחה שהמשכו הדרומי של הקיר לא שרד, סביר להניח כי קיר 1000 נפגש עם קיר 1006, שחצץ בינו לבין קיר 1002. בין הקירות 1000, 1002, 1004 ו 1006 נוצר חדר. במרכז הריבוע התגלה קיר 1007 בעל שלושה נדבכים (לבנים על אבן) ובו אפר וסיר בישול (לוקוס 144). אל הקיר ניגש רובד מפולות ואפר ובו נמצאו חרסים רבים (לוקוס 41). בין היתר נמצא במקום מקטר אדומי מעוטר ועליו שרידי פית. בחלקו המזרחי של החדר (לוקוס 38) התגלתה רצפה ועליה רובד שריפה ושברי כלים גדולים (איור 31). בין היתר התגלו על הרצפה משקולת, אבני קלע ותליון. בפינה הדרומית של הריבוע, מתחת לאבנים התגלה בור ובו חרסים מן המאה השמינית (קערה עם שפה פשוטה ונר עם בסיס מעוגל) ומרית עצם.

קיר 1001 גם כן חוצץ בין קירות 1000 ו 1002 ויחד עם קיר 1006 יוצר חדר. בדופן המזרחית של קיר 1001 נחשפה פלטפורמת אבן. בחדר שנוצר מדרום לקיר 1001 (לוקוס 36) התגלה ריכוז אבנים גדולות ותחתיו שלד אדם השוכב כשפניו מופנות לכיוון דרום (איורים 32, 33). בסמוך לגולגולת נמצאה שפת קערה. מתחת לשלד נמצאו ראש של צלמית זואומורפית ופכית בתוך מפלס אפר. בפינה הדרום-מערבית, ליד אבני הקבר התגלו פקק גדול, סיר בישול שלם וקערה בעלת גוף כדורי. בסמוך (לוקוס 32) התגלה פלך טווייה מעוטר.

מצפון לקיר 1001 התגלתה רצפה הדוקה ועליה שרידי סיד (לוקוס 34) (איור 34). במרכז נחשף משטח אבן בגודל 2×0.2 מ'. כמו כן התגלה רובד אדמה אפורה הנוטה בשיפוע מערבה. בתחתית קיר 1001 ובמרחק של כ-0.7 מ' מדרום לקיר 1002 התגלה צוואר בקבוק. בסמוך התגלה ריכוז חרסים ועצמות בעלי חיים (לוקוס 35). בין היתר התגלה במקום נר בעל בסיס שטוח.

קיר 1005 עובר מעל לקיר 1051 משלב A2 ומתחבר עם קיר 1000. מצפון לקיר זה התגלה קיר אבן 1003 הנמשך לאורך של כ-3.5 מ'. הקירות 1000, 1003 ו-1005 יוצרים ככל הנראה תדר שגבולו המזרחי אינו ברור. בין הקירות נחשפה רצפת אדמה הדוקה עם כתמי אפר (לוקוס 100). בסמוך נמצא שבר צלמית זואומורפית ברובד לבנים (לוקוס 113). דרומית מזרחית לקיר 1005 נחשפה רצפה (לוקוס 437) ועליה חרסים מתקופת הברזל 2. חרסים מלוקוס זה התחברו עם חרסים שנמצאו בבורות: 441 ו-455. נראה כי רבות מן ההפרעות שנמצאו בריבועים G9-10 נובעות לא רק מן החורבן שהתרחש במקום, אלא גם כתוצאה מן הבור הגדול שרוחבו כ-2.7 מ' ועומקו כמטר אחד (לוקוס 441). הבור נחפר לאחר שלב A1 ונראה כי הוא נועד להכיל ממצא שנוקה לאחר החורבן. הבור חותך דרך רצפה משלב A2 (לוקוס 437) ולוקוס 102 וחודר גם דרך רובד המיוחס לשלב A3. הבור מבטל את המשכו של קיר 1090 מזרחה. המשכו הצפוני של קיר 1050 וקיר 1049 נהרסו גם הם בשל הבור, כמו גם חדרי המבנים.

הבור הכיל מפולות לבנים ואפר וכן עצמות בעלי חיים רבות. בבור התגלה ממצא עשיר הכולל קערות שלמות, אחת מטיפוס המחקה קערות מתכת אשוריות, ונר עם בסיס גבוה. בסמוך (לוקוס 102) נמצא חומר דומה לזה שנמצא בבור (לוקוס 441). בין שרידי האפר התגלו חרסים רבים לרפאות, בין היתר התגלה קנקן שלם, משקולת נול, אגני כתישה וקערות. בסמוך נמצאו מפולות לבנים ואפר (לוקוסים 402, 407). אל קיר 1000 ניגשה רצפה ועליה רובד אפר (לוקוס 412). הרצפה נמצאה מתאימה בגובהה לרצפה הניגשת לקיר 1049 (לוקוס 402).

נראה כי לשלב זה יש לייחס בור נוסף שבו התגלו שרידי עצמות וחרסים (לוקוס 426) וכן רובד אפר שהתגלה בסמוך לפינה הדרום מזרחית של המבנה ובו כלי חרס, ממצאים ועצמות בעלי חיים (לוקוסים 112, 401).

3. שטח C

(איורים 73, 82)

שטח C ממוקם למרגלות התל, בכיוון דרום-מזרח. האזור הנחפר ממוקם על גדת נחל ערוער (איור 72). הבדיקה נערכה בשטח של כ 225 מ"ר בערך בעונת החפירות הראשונה (1975) ובו אובחנו שני שלבי בנייה. יש לציין שבחפירת שטח C נמצאו באופן יחסי מעט מאוד חרסים ורק שלושה כלים שלמים. קשה לתלות תופעה זו רק בעובדה שהשטח נחפר באופן חלקי ומתקבל יותר על הדעת כי התופעה מייצגת דפוס מסוים של נטישה.

שלב C2 (איור 74)

לשלב C2 מיוחסים שרידיהם של שני חללים ארכיטקטוניים. היחידה הדרומית מציגה שימוש בשלושה קירות. קיר 507 מהווה את התחום המזרחי של היחידה. קיר 507 ניצב מדרום לקיר 510 שנחשף לאורך של כ 6.5 מ'. קיר זה יוצר פינה עם קיר 511. נראה כי מעט מזרחה לקיר 511 ניצב מצפון לקיר 510 קיר 508 שממנו נחשף רק חלק קטן. האזור הממוקם ממערב ובסמוך לקיר 511 נחפר אף הוא (לוקוס 98).

מצפון ללוקוס 98 נתגלה רובד אבנים קטנות רבות שייתכן ששימשו למילוי הקיר או כרצפה. עוד נמצאו במקום שברי לבנים נפולות מהודקות היטב. במקום נמצאו מעט מאוד חרסים. מתחת לרובד אבני מפולת גדולות וקטנות נתגלתה אדמה הדוקה ובה מפלס אבנים קטנות שייתכן ששימש כרצפה ומעט חרסים (לוקוס 93) (איור 75).

היחידה הצפונית מציגה שימוש בשני קירות. קיר 504 הדרומי נחשף לאורך של כ 2.75 מ'. קיר 505 הצפוני נבנה ברשלנות ביחס לקודמו. הקיר אינו יוצר פינה עם קיר 504. בסמוך לדופן הצפונית של קיר 504 נחשף רובד אדמה ואבנים קטנות ומתחתיו רובד אדמה חומה ובו ריכוזים קטנים של שריפה, חרסים ועצמות (לוקוס 95). בסמוך ל"פינת" הקירות 504 ו 505 נתגלה בור גדול ובו מעט חרסים ברזליים (לוקוס 99) (איור 77). ממערב לקיר 505 נתגלו רובד אדמה ומפולות ותחתן רובד שריפה. במקום נמצאו מעט חרסים (לוקוס 94) (איור 78).

שלב C1 (איור 79)

שרידי שלב C1 נחשפו קרוב מאוד לפני השטח. במקום התגלה מבנה בעל קירות עשויים אבני גוויל קטנות, שנשתמרו עד לגובה של כ 0.8 מ'. עובי הקירות כ 1 מ'.

קיר 500 הינו קיר ארוך המהווה את גבולה המערבי של היחידה הארכיטקטונית. מצפון מזרח ניגש אל קיר 500 קיר 502 (איור 76). קיר 503 נראה כהמשכו הצר יותר של קיר 502. קירות אלו תוחמים את החלל הארכיטקטוני מצפון. אל מפגש הקירות 502 ו- 503 ניגש מדרום קיר 501 החוצה את היחידה הארכיטקטונית במרכזה. במרכזו של קיר 501 התגלה פתח וממזרח ובסמוך לו נחשפה אומנה. ייתכן כי לשלב זה אף יש לייחס את חלקו העליון של קיר 504. מדרום מזרח ניגש אל קיר 500 קיר 506 (לא בטוח שהקיר מזוהה נכונה) המהווה את גבולה הדרומי של היחידה. קירות 500, 502, 501 ו 506 יוצרים חדר מוארך שהתקיים בחלקו המערבי של המבנה והשתרע על פני 2×10 מ'. אל חדר האורך נכנסו דרך שני פתחים שהיו קבועים בקיר 501 ממזרח. במקום נמצא רובד אבנים קטנות בעובי של כ 20 ס"מ. נראה כי מדובר במילוי או בפלטפורמה (לוקוס 92). בצמוד לצדו המזרחי של קיר 500 נחשפה תעלה קטנה בתוך לבנים נפולות. התעלה נוטה מצפון לדרום ואחר כך מבצעת פניה לכיוון דרום מזרח. פינת הקירות 501 ו 503 מרמזת על קיומו של חדר נוסף בצפון מזרח (לוקוס 97). נראה כי "האומנה" וחלקו העליון של קיר 504 היוו את פתחי הכניסה לחדר זה.

ייתכן שחלקו המרכזי של המבנה שימש כחצר. ראוי לציין כי חלקים אלו של המבנה נחפרו באופן חלקי בלבד.

ממערב לקיר 500 נתגלה רובד אפר ואבנים קטנות בעובי של כ 0.5 מ'. מתחת נחשף רובד אדמה ואבנים קטנות ובו מעט חרסים (לוקוסים 90, 91) (איור 80).

צפונית מערבית לפינת הקירות 500 ו 502 נחשף בור (לדעת בירן מדובר בממגורה) מדופן אבן ובו אדמה ורובד אפר דק. בבור נתגלו אבני מפולת קטנות, חרסים שיוחסו לשכבה III ועצמות (לוקוס 96) (איור 81). בין היתר נמצא במקום חרס נושא שלוש אותיות עבריות מהן ניתן לזהות בבירור את האות האמצעית: ל'. אולי מדובר במילה 'שלשי'. נראה כי אל הבור נאספו בשלב C1 שרידי כלים וממצאים משלב C2.

החופרים מדווחים כי על פני השטח ניתן היה להבחין בשרידיהן של עשרים וחמישה בורות (בירן וכהן תשמ"א: 271), למרות שבתכנית מופיעים רק ארבעה בורות.

ו. הקרמיקה מתקופת הברזל 2 ב'ג'

מיקומו הגיאוגרפי של תל ערוער בנקודה הדרומית ביותר בבקעת באר-שבע ומכלולי התרבות החומרית שנמצאו בו מעלים שאלות בנוגע לאופי האתר ולקשריו עם אתרים אחרים הממוקמים מצפון וממערב לו (אתרי בקעת באר-שבע, יהודה והחוף) מצד אחד, ומדרום וממזרח לו (אדום והמדבר) מן הצד השני.

הואיל ובקעת באר-שבע מהווה את אחד האזורים הנחפרים ביותר בארץ-ישראל ובהתחשב במספר הפרסומים הרב יחסית של אתרים באזור, ניתן להניח בודאות שהרצף הטיפולוגי המאפיין את האזור מוכר למדי. יתירה מזאת, במהלך העשורים האחרונים התפרסמו מספר עבודות טיפולוגיות מפורטות, חלקן במסגרת דוחות חפירה, המאפשרות לעקוב אחר מכלול הכלים המקומי בתקופת הברזל 2 ב'ג' (זינגר-אביץ 1999; 2002; 2004; פרויד 1995; 1999; 2007).

בהתחשב בתיאור המפורט, במספר הפרסומים הגבוה יחסית ובמצב ההשתמרות הטוב של הממצאים מתל ערוער, מחקר זה מהווה נסיון לשחזר את מערך היחסים וההשפעות התרבותיות בין ערוער לסביבתה, על ידי ניתוח קונטקסטואלי ומשווה בתוך האתר ומחוצה לו. בבסיס המחקר הקרמי של תל ערוער בתקופת הברזל 2 ב'ג' ניצבות המטרות הבאות:

- א. ניתוח כמותי כולל דגמי תפוצה של טיפוסים וטיפוסי משנה לפי שטחי חפירה ולפי שכבות.
- ב. שחזור אזורי הפעילות בעיר החיצונית והפנימית בהתבסס על שילוב הממצא הקרמי עם יתר הממצאים וניתוח ארכיטקטוני מרחבי.
- ג. ניתוח כמותי של הקרמיקה האדומית המעוטרת ודיון במשמעותה הסוציולוגית.
- ד. הערכת המידה שבה יכול תל ערוער להיחשב כאתר יהודאי טיפוסי מבחינת תרבותו החומרית.
- ה. דיון בשאלת זמן ייסוד האתר.

1. שיטת המחקר

1.1 תהליך עיבוד הקרמיקה

עיבוד מכלולי הקרמיקה במהלך החפירה כלל איסוף השברים בשטח. הממצאים הקרמיים נשטפו בשטח ואוחסנו (+, -, R). מערכת הרישום כללה מספור רוב השברים האינדיקטיביים על ידי שימוש במספר הסל ומתן מספר סידורי נוסף המייצג את מספרו של השבר בסל (יתר השברים נרשמו במהלך העיבוד המחודש). סלים שיועדו לרפאות (לוקוסים על רצפות, לוקוסים נקיים וחתומים, כלים שלמים או כמעט שלמים, כלים בעלי פרופיל מלא) נלקחו בסוף החפירה במלואם (כולל שברי גוף) אל מעבדת הרפאות בבית הספר לארכיאולוגיה על שם נלסון גליק בירושלים.

תהליך עיבוד הקרמיקה המשיך באופן חלקי במעבדה שבה התקיימו הרפאות, הציור והצילום. חלק מהסלים נפתחו, רופאו ותועדו קרוב לסיום עונת החפירה ואילו אחרים נותרו חתומים. במהלך העיבוד המחודש של מכלולי התרבות החומרית והכנת הממצאים מערוער לפרסום סופי הוחלט לפתוח מחדש את כל סלי הקרמיקה וליצור תהליך עיבוד מחודש, רצוף ומלא שבמהלכו נפתחו כל הסלים לפי סדר הקשרם הארכיאולוגי. בסוף תהליך הרפאות התומר מוין והשברים האינדיקטיביים נשמרו ועובדו בהתאם להקשרם הארכיאולוגי הראשוני. לוקוסים נקיים הכוללים שברים אינדיקטיביים מוחשבו ונשמרו. כלים שלמים או כמעט שלמים, כלים בעלי פרופיל מלא או שברים מעוטרים וחריגים צוירו. שברי גוף הוחזרו לתל ערוער.

תהליך מחשוב הקרמיקה נעשה באמצעות תוכנת Access שהותאמה במיוחד לצורכי הפרסום תוך שהיא כוללת כרטיס ממצא לכל חרס שמוחשב. בסך הכל קוטלגו 12561 חרסים במהלך עיבוד הקרמיקה מתל ערוער. מלבד נתונים בסיסיים הכוללים: מספר סידורי, מספר קטלוגי, שטח, לוקוס, סל, ריבוע, שלב מקומי ושכבה, התייחס עיבוד הממצא הקרמי לשלושה היבטים נוספים: צורה, טין ועיבוד חיצוני (תהליך זה נשען בעיקר על פרק הקרמיקה בדו"ח החפירה של תל בטש עם כמה התאמות לצרכים הייחודיים שהצריך פרסום החפירות בערוער. למידע נוסף ראו: מזר ופניץ-כהן 2001: 10-14).

1.2 רישום ממוחשב

בנוסף למספר סידורי, מספר קטלוגי, שטח, לוקוס, סל, ריבוע, שלב מקומי ושכבה, נערך שימוש בקריטריונים הבאים:

טיפוס הכלי

BL-קערה

CH-קובעת

KR-קדרה

CP-סיר בישול

SJ-קנקן

JG-פך

DC-בקבוק

JT-פכית

LP-נר

FL-צפחת

MS-שונות

טיפוס וטיפוס משנה (אם זוהה)

קערות

BL1-קערה שטוחה עם דופן ישרה ושפה פשוטה

BL2-קערה שטוחה עם דופן ישרה

BL3-קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן ישרה ושפת מדף צבועה

BL4-קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן ישרה ושפה משוננת

BL5-קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן עגולה ושפה משוננת

BL6-קערה עם דופן ישרה

BL7-קערה עם דופן ישרה ובסיס שטוח

BL8-קערה אדומית/אשורית מחורצת עם דופן ישרה

BL9-קערה אדומית/אשורית מעוטרת עם דופן ישרה

BL10-קערה עגולה עם שפה פשוטה

BL11-קערה עגולה מזווה עם שפה מקופלת

BL12-קערה עמוקה גדולה עם שפה מקופלת

BL13-קערה עגולה מזווה עם שפה מעובה

BL14-קערה פתוחה עם זיווי מתחת לשפה

BL15-קערה אדומית/אשורית פתוחה מזווה

BL16-קערה אדומית/אשורית תלת רגלית

- BL17- קערה אדומית/אשורית פתוחה עם זיווי מתחת לשפה
- BL18-קערה חופית
- BL19-קערה אדומית/אשורית עם ידיות בולטות
- BL20-קערה אדומית/אשורית עדינה
- BL21-קערה שומרנית
- BL22- קערה אדומית/אשורית עם גוף כדורי
- BL23- קערה אדומית/אשורית כדורית עמוקה
- BL24- קערה אדומית/אשורית עגולה מזוזה
- BL25- קערה אדומית/אשורית עגולה מזוזה עם שפה קצרה
- BL26- קערה אדומית/אשורית מחופה אדום
- BL27- קערה אדומית/אשורית קטנה מזוזה
- BL28- קערה אדומית/אשורית עם זיווי מודגש
- BL29- קערה אדומית/אשורית עגולה, מזוזה ומעוטרת
- BL30- קערה אדומית/אשורית מזוזה מעוטרת ועם עיטור פלסטי
- BL31-חיקוי לקערות מתכת אשוריות
- BL32-ספל אדומי/אשורי כדורי
- BL33- ספל אדומי/אשורי מזוזה
- BL34-ספל אדומי/אשורי תלת רגלי
- BL35-פך אדומי/אשורי תלת רגלי
- BL36-גביע אדומי/אשורי שחור
- BL37-גביע אדומי/אשורי עם עיטור משונן

קובעות

- CH1-קובעת אדומית/אשורית שטוחה
- CH2-קובעת אדומית/אשורית מזוזה

קדרות

- KR1-קדרה עם שפה מקופלת
- KR2-קדרה עגולה עם שפה מעובה
- KR3-מורטריה
- KR4-קדרה סגורה עמוקה

- KR5-קדרה סגורה עם ידיות
- KR6-קדרה סגורה עם רכסים וידיות אופקיות
- KR7-קדרה אדומית/אשורית מעוטרת
- KR8-קדרה אדומית/אשורית עם חדק
- KR9-קדרה משולבת

סירי בישול

- CP1- סיר בישול עם גוף נמוך ופיה רחבה
- CP2-סיר בישול חסר צוואר
- CP3-סיר בישול חסר צוואר עם כתף מזווה
- CP4-סיר בישול מזווה עגול עם שפה מעובה
- CP5-סיר בישול אדומי
- CP6-סיר בישול ינגבי
- CP7-סיר בישול פחוס
- CP8-סיר בישול מזווה עגול עם שפה מחורצת
- CP9-סיר בישול עם צוואר מרוכס
- CP10-סיר בישול עם גוף מעוגל וצוואר גבוה
- CP11-סיר בישול עם גוף מזווה וצוואר גבוה

קנקנים

- SJ1-קנקן דמוי 'למלך' עם כתף רחבה מעוגלת וארבע ידיות
- SJ2-קנקן בעל כתף בזיווי חד וצוואר קצר
- SJ3-קנקן גלילי
- SJ4-קנקן אליפטי
- SJ5-קנקן דמוי שק
- SJ6-קנקן בעל כתף מעוגלת וצוואר קצר
- SJ7-קנקן נפוח עם ארבע ידיות
- SJ8-קנקן תושבת עם שלוש ידיות
- SJ9-פערור עם רכסים וידיות
- SJ10-פערור עם ידיות וכתף מזווה
- SJ11-פערור חביתי עם ארבע ידיות

SJ12-פערור אדומי/אשורי עם ארבע ידיות

SJ13-פערור גלילי עם שפה מרוכסת

SJ14-פערור גלילי עם שפה חלקה

פכים

JG1-פך בעל פיה רחבה

JG2-פך בעל צוואר רחב

JG3-פך בעל צוואר מתרחב

JG4-פך בעל צוואר צר

JG5-פך בעל גוף מוארך וכתף מעוגלת

JG6-פך כדורי

JG7-פך בישול עם שפה מעוגלת

בקבוקים

DC1-בקבוק עם צוואר מרוכס

DC2-בקבוק מרובע

DC3-בקבוק בעל גוף מוארך וכתף מזווה

DC4-בקבוק בעל גוף מוארך וצוואר מרוכס

פכיות

JT1-פכית בעלת פיה רחבה

JT2-פכית שחורה

JT3-פכית בעלת גוף מוארך

JT4-פכית בעלת צוואר מרוכס

JT5-פכית בעלת גוף נפוח

JT6-פכית כדורית

JT7-פכית בעלת גוף נפוח וחדק

JT8-פכית קיפרו-פניקית

נרות

LP1-נר בעל בסיס מעוגל

LP2-נר בעל בסיס שטוח

LP3-נר בעל בסיס מעובה

LP4-נר בעל בסיס מוגבה

שונות

FL-צפחת

MS1-כץ

MS2-כץ אדומי מעוטר

MS3-מקטר אדומי מעוטר

MS4-מגוון בקבוקים

MS5-בקבוק אשורי מעוטר

MS6-כלים אדומיים/אשוריים קטנים

שבר (חלק הגוף שהשתמר)

1. שלם (תמים או מרופא, שלם או שלם למחצה)
2. פרופיל מלא
3. שפה
4. שפה וידית
5. שפה וגוף
6. שבר גוף
7. ידית
8. בסיס
9. בסיס טבעת
10. בסיס דיסק
11. אומפלוס (בסיס כפתור)
12. ידית וגוף
13. בסיס וגוף
14. זרבובית
15. בסיס חצוצרה
16. צוואר
17. בסיס מנוקב

קבוצת טין

במהלך העיבוד הקרמי זוהו מספר קבוצות טין עיקריות בעין בלתי מזוינת ובמסגרת מחקר פטרוגרפי. קבוצות טין שזוהו היו בשימוש במהלך הרישום הממוחשב והתבססו על מספר סוגי קרקע עיקריים:

לס (Loess), טרה רוסה (Terra Rosa), תצורת מוצא עם חול דולומיטי (Motza Clay with

Dolomitic Sand), תצורת הצדפות של הקרטיקון התחתון (Lower Cretaceous Shales) וצדף

שחרור הנחלים (Foraminiferous Marl).

ייחוס קבוצת טין לטיפוסי הכלים במחקר זה התבצע כאשר התאפשר לקבוע באמצעות עין בלתי

מזוינת או במקרה שנלקחה דגימה לשם ניתוח פטרוגרפי, ובסך הכל נלקחו 50 דגימות טין מבין

הכלים והממצאים שנתגלו בערוער.

על אף מספרם המצומצם של הכלים שהוגדרו בקבוצת הטיין, נעשה במחקר זה נסיון לזהות קשר בין

טיפוס הכלי לבין קבוצות הטיין זאת בהתבסס על מספר דגימות מייצג רחב יחסית. (דיון מפורט הנוגע

לאופי, פרשנות והקשר של כל אחת מקבוצות הטיין, ראו אצל: איסרליס וטהרני בדפוס).

צבע החיפוי

0-לא ידוע אם חופה

1-חיפוי אדום

2-חיפוי חום-אדמדם כהה

3-חיפוי עצמי

4-חיפוי לבן

5-חיפוי אדום בהיר

6-חיפוי אפור

7-חיפוי שחור

מיקום החיפוי

1-חיצוני ופנימי

2-חיצוני בלבד

3-פנימי בלבד

4-פנימי וחיצוני חלקי

5-חיצוני ופנימי חלקי

6-חיצוני חלקי

7-שפה בלבד

סוגי מירוק

0-לא ידוע אם מורק

1-מירוק ידני פרוע

2-מירוק ידני אופקי

3-שילוב של 1 ו-2

4-מעט קווי מירוק

5-מירוק אבניים

6-מירוק מתמשך

7-מירוק (לא מוגדר)

8-מירוק אנכי

9-מירוק רשת

10-מירוק רדיאלי

מיקום המירוק

1-חיצוני ופנימי

2-חיצוני בלבד

3-פנימי בלבד

4-פנימי וחיצוני חלקי

5-חיצוני ופנימי חלקי

6-פנימי ועל השפה

7-חלק גוף עליון

8-שפה בלבד

עיטור

עיטור צבוע נותח לפי שלושה מאפיינים עיקריים : מיקום, צבע ומוטיב.

מיקום העיטור

1-ידית

2-חלק פנימי של שפה

3-מרכז החלק הפנימי של כלי פתוח

4-חלק פנימי תחתון של כלי פתוח

5-חלק גוף חיצוני

6-כתף

7-צוואר

8-חלק שפה חיצוני

צבע העיטור

- 0-לא ידוע אם עוטר
- 1-לא דגם צבוע (טבוע, סרוק וכו')
- 2-אדום
- 3-שחור
- 4-אדום ושחור
- 5-אדום וחום
- 6-חום בהיר
- 7-שחור ולבן
- 8-חום
- 9-אדום ולבן
- 10-צבעוני

מוטיבים עיטוריים עיקריים

- 1-רצועות אופקיות
- 2-מעגלים קונצנטריים
- 3-דגם רשת
- 4-נקודות קטנות
- 5-קווים אנכיים קצרים
- 6-משולשים
- 7-דגם גיאומטרי מורכב
- 8-דגם צלב
- 9-דגם מורכב (בוטני, זואולוגי)
- 10-עיטור ידית
- 11-קווים אנכיים

1.3 דיון משווה

הדיון המשווה בטיפוסים הקרמיים עוקב אחר סדר הצגת טיפוסים המשנה בכל טיפוס. סדר זה מתבסס על שיקולים צורניים (קערות שטוחות, קערות מזוות וכו'). בכל טיפוס מופיעה רשימת הופעתו בלוחות הממצאים לפי שכבה ולפי שטח. ברשימה מופיעה הגדרה תמציתית של טיפוס הכלי ומאפיינים ייחודיים של הטיפוס כפי שהוא מופיע במכלול הכלים. במקומות שבהם נחשב הטיפוס ייחודי או מציג חריגות ביחס לטיפוס המקובל ייערך דיון רחב יותר.

בהתחשב בכמות הפרסומים הטיפולוגיים הרבים מאתרי יהודה בכלל ובקעת באר-שבע בפרט, ניתנו הפניה אחת או שתיים למקבילות באתרים אחרים. ברוב המקרים ניתנו הפניות לאתרי בקעת באר-שבע, השפלה, הר יהודה, מישור החוף ואדום.

1.4 ניתוח כמותי

שיטת המחקר המפורטת כאן יצרה קורפוס שכלל 11391 כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים שמקורם בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים המיוחסים לשכבות תקופת הברזל (IIb-IV) בתל ערוער.

שטח	כלל הלוקוסים	%	לוקוסים נקיים	%
A	3154	25	3153	28
B	3490	28	2807	25
C	699	6	699	6
D	4207	33	3777	33
H	899	7	844	7
Y	112	1	111	1
סה"כ	12561	100	11391	100

טבלה 4: חרסים מכלל הלוקוסים ומלוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)

הכלים השלמים, כלים כמעט שלמים וכלים בעלי פרופילים מלאים צוירו. שברים מעוטרים ותריגים צוירו אף הם. טיפוסים הכלים חולקו לטיפוסי משנה ונערכו טבלאות המסכמות את התפוצה של כל אחד מהטיפוסים.

%	סה"כ	%	MS	%	LP	%	FL	%	JT	%	DC	(%)	JG	%	SJ	%	CP	%	KR	%	CH	%	BL	טיפוס/ שטח
22.5	85	25	3	24	19	-	-	11	3	14	1	11	1	13	4	24	7	-	-	25	1	28	46	A
30	113	42	5	24	19	100	2	43	12	29	2	22	2	27	8	40.5	12	46	6	75	3	.525	42	B
1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	C
38	145	25	3	43	34	-	-	39	11	43	3	33.5	3	37	11	34.5	10	38.5	5	-	-	39	65	D
8	31	8	1	9	7	-	-	3.5	1	14	1	33.5	3	23	7	-	-	15.5	2	-	-	5.5	9	H
0.5	1	-	-	-	-	-	-	3.5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Y
100	378	100	12	100	79	100	2	100	28	100	7	100	9	100	30	100	29	100	13	100	4	100	165	סה"כ

טבלה 5 : התפלגות טיפוסים קרמיים מלוקוסים נקיים לפי שטחים – כלים שלמים

%	סה"כ	%	MS	%	LP	%	FL	%	JT	%	DC	%	JG	%	SJ	%	CP	%	KR	%	CH	%	BL	טיפוס/ שטח
31	2675	40	36	31	49	10	2	32.5	130	41	88	24	76	35.5	311	22	242	29	153	30	34	32	1554	A
23	1992	14.5	13	25	39	55	11	25.5	102	17	37	27.5	88	20.5	179	29	312	24	129	23	26	22	1056	B
6.5	555	2	2	4	6	-	-	5	19	5	11	7.5	24	6.5	57	5	51	9	46	4.5	5	7	334	C
31.5	2730	38	34	28	43	25	5	27	109	27%	57	32	102	29	256	35	374	30	160	36	41	32	1549	D
7	613	4.5	4	11	17	10	2	9	38	9	19	7	23	7	64	8	86	7	35	5.5	6	6	319	H
1	99	1	1	1	1	-	-	1	2	1	2	2	7	1.5	13	1	14	1	5	1	1	1	53	Y
100	8664	100	90	100	155	100	20	100	400	100	214	100	320	100	880	100	1079	100	528	100	113	100	4865	סה"כ

טבלה 6 : התפלגות טיפוסים קרמיים מלוקוסים נקיים לפי שטחים – שברים אנדוקיטיביים

%	סה"כ	%	לא ידוע	%	IV	%	III	%	IIa	%	IIb	שכבה / שטח
28	3153	4	109	35	592	15	258	—	—	65.5	2194	A
25	2807	47	1343	20	338	26	443	34	612	2	71	B
6	699	2.5	73	—	—	16.5	278	—	—	10	348	C
33	3777	39	1113	41	684	27	462	66	1186	10	332	D
7	844	8	223	4	65	10	168	—	—	12	388	H
1	111	0.5	8	—	—	5.5	90	—	—	0.5	13	Y
100	11391	100	2869	100	1679	100	1699	100	1798	100	3346	סה"כ

טבלה 7: התפלגות הקרמיקה מלוקוסים נקיים לפי שכבות - כלים שלמים ושברים אינדוקטיביים

%	MS	%	LP	%	FL	%	JT	%	DC	%	JG	%	SJ	%	CP	%	KR	%	CH	%	BL	טיפוס / שכבה
25	3	43	27	—	—	8	2	33	2	43	3	22	6	26	7	11	1	33.5	1	32	49	IIb
8	1	41	26	11	1	40	10	71	1	92	2	33.5	9	30	8	3.53	3	66.5	2	22	33	IIa
33.5	4	2	1	98	8	36	9	50	3	14	1	44.5	12	18	5	4.54	4	—	—	24	36	III
33.5	4	14	9	—	—	16	4	—	—	14	1	—	—	26	7	11	1	—	—	22	33	IV
100	12	100	63	100	9	100	25	100	6	100	7	100	27	100	27	100	9	100	3	100	151	סה"כ

טבלה 8: התפלגות הטיפוסים הקרמיים לפי שכבות - כלים שלמים

%	MS	%	LP	%	FL	%	JT	%	DC	%	JG	%	SJ	%	CP	%	KR	%	CH	%	BL	טיפוס/ שכבה
46.5	33	51	67	22	4	43	167	50	84	34	106	46	314	39	349	37.5	168	35.5	33	41	1749	IIb
22.5	16	22	29	39	7	20	76	16	27	22	70	21	140	23	207	20.5	92	26	24	21	908	IIa
15.5	11	16	21	22	4	21	81	21	35	29	91	19	128	20	176	23	102	18	17	20	855	III
15.5	11	11	15	17	3	16	63	13	22	15	46	14	97	18	165	19	86	20.5	19	18	788	IV
100	71	100	132	100	18	100	387	100	168	100	313	100	679	100	897	100	448	100	93	100	4300	סה"כ

טבלה 9 : התפלגות הטיפוסים הקרמיים לפי שכבות – שברים אינדקטיביים

%	קרמיקה מעוטרת	%	קרמיקה	שטח	סה"כ
33	48	28	3153	A	
15	22	25	2807	B	
0.5	1	6	699	C	
40	59	33	3777	D	
11	16	7	844	H	
0.5	1	1	111	Y	
100	147	100	11391		סה"כ

טבלה 10 : כלל השברים מלוקוסים נקיים (קרמיקה מעוטרת ולא מעוטרת) ומתוכם קרמיקה מעוטרת (כלים שלמים ושברים אינדקטיביים)

שטח	כלל הלוקוסים	%	לוקוסים נקיים	%
A	48	23	48	33
B	48	23	22	15
C	1	0.5	1	1
D	84	40	59	40
H	27	13	16	11
Y	2	1	1	1
סה"כ	210	100	147	100

טבלה 11: קרמיקה מעוטרת מכלל הלוקוסים ומתוכם לוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)

שטח	שברים אינדיקטיביים	%	כלים שלמים	%
A	42	32	6	40
B	18	14	4	27
C	1	1	-	-
D	54	41	5	33
H	16	12	-	-
Y	1	1	-	-
סה"כ	132	100	51	100

טבלה 12: קרמיקה מעוטרת מלוקוסים נקיים – שברים אינדיקטיביים וכלים שלמים

%	לא מזוהה	%	MS	%	SJ	%	JT	%	JG	%	CP	%	CH	%	KR	%	BL	טיפוס / שטח
100	1	66.5	2	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	27.25	3	A
--	--	33.5	1	--	100	1	1	--	--	--	--	--	--	--	--	27.25	3	B
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	C
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	45.5	5	D
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	H
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	Y
100	1	100	3	--	100	1	1	--	--	--	--	--	--	--	--	100	11	סה"כ

טבלה 13 : התפלגות טיפוס הקרמיקה המעוטרת מלוקוסים נקיים – כלים שלמים

%	לא מזוהה	%	MS	%	SJ	%	JT	%	JG	%	CP	%	CH	%	KR	%	BL	טיפוסי / שטח
-	-	25	1	28.5	2	-	-	-	-	-	-	40	2	40	2	36.5	35	A
-	-	25	1	28.5	2	40	2	-	-	-	-	-	-	40	2	511	11	B
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	C
55.5	5	50	2	43	3	-	-	-	-	-	-	60	3	20	1	42	40	D
44.5	4	-	-	-	-	60	3	100	1	-	-	-	-	-	-	8	8	H
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	Y
100	9	100	4	100	7	100	5	100	1	-	-	100	5	100	5	100	96	סה"כ

טבלה 14 : התפלגות טיפוסי הקרמיקה המעוטרת מלוקוסים נקיים – שברים אינדקסיביים

%	סה"כ	%	לא מזוהה	%	IV	%	III	%	IIa	%	IIb	שכבה / שטח
51	28	55	6	33	1	41	1	-	-	59	20	A
5	3	18	2	-	-	-	-	-	-	3	1	B
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	C
35	19	18	2	67	2	43	3	-	-	35	12	D
9	5	9	1	-	-	43	3	-	-	3	1	H
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Y
100	55	100	11	100	3	100	7	-	-	100	34	סה"כ

טבלה 15 : התפלגות קרמיקה אדומית מעוטרת לפי שכבות (כלים שלמים ושברים אינדקסיביים) (וראו דיון נרחב בהמשך)

1.5 ניתוח מרחבי ושחזור אזורי פעילות

שכבות IIa, III, IV ו-IIIb בערוער הניבו כמות ניכרת של כלי חרס ושל ממצאים, מהם נמצאו רבים שלמים או כמעט שלמים על רצפות בהקשרים נקיים מתקופת הברזל, דבר שאיפשר לנתח את התפוצה המרחבית של הממצאים ולהציע שחזור לפונקציות ארכיטקטוניות. למטרה זו נבחרו מספר יחידות ארכיטקטוניות בעלות מתאר ברור יחסית. מבנים אלה מייצגים ארכיטקטורה ציבורית או מבני מגורים ובהם מכלולים נקיים מתקופת הברזל 2 בי-גי (קרמיקה, ממצא קטן, עצמות בעלי חיים ועוד). במקרים מסוימים שיפורטו בהמשך נעשה שימוש במקבילות אתנו-ארכיאולוגיות ואתנו-היסטוריות.

הניתוח המרחבי ושחזור אזורי הפעילות בתל ערוער מתבססים על גישה קונטקסטואלית המביאה בחשבון את הנתונים הארכיטקטוניים ואת שרידי התרבות החומרית ומשלבת אותם בשיקולים גיאוגרפיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים.

2. טיפולוגיה של כלי חרס מתקופת הברזל 2 ב'-ג'

קערות

קערות פתוחות

BL1 - קערה שטוחה עם דופן ישרה ושפה פשוטה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
2	-	-	-	A
-	-	-	-	B
-	-	-	-	C
-	2	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
2	2	-	-	סה"כ

שכבות IIa - IIb ; שטח A : לוח 139 : 1

שטח D : לוח 109 ; 1 : 132

קערות מטיפוס זה כוללות דופן ישרה ושפה פשוטה. בערוער, קערות המשתייכות לטיפוס זה אינן

מחופות אך במקרים אחדים הן ממורקות במירוק אובניים פנימי.

מקבילות : ערך IX-X (וינגר-אביץ 2002 : לוח 10, טיפוס B1).

BL2 - קערה שטוחה עם דופן ישרה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	2	-	-	B
-	-	-	-	C
-	3	2	-	D
-	-	-	1	H
-	-	-	-	Y
1	5	2	1	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 151 : 1

שטח B : לוח 62 : 1 ; 71 : 1 ; 91 : 2

שטח D : לוח 77 : 1 ; 80 : 2 ; 109 : 4

שטח H : לוח 43 : 1

בדומה לטיפוס BL1, מרבית הקערות מטיפוס זה כוללות דופן ישרה ושפה מעוגלת, שלוחה, חתוכה או מחורצת. חלקן אף ממורקות באובניים בחלקן הפנימי (זינגר-אביץ 2002 : 134) או מחופות (פרויד 1999 : 194). במקרים מסוימים גוף הקערה מזווה מעט. קערות מטיפוס זה מופיעות במכלולים המתוארכים למאות השמינית-שביעית לפנה"ס ברחבי יהודה. מקבילות : תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : טבלה 6.1) ; ערד VI-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 10, טיפוסים B6-B2).

BL3 - קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן ישרה ושפת מדף צבועה

שכבה IIb ; שטח A : לוח 165 : 9

שטח D : לוח 110 : 6 ; 112 : 1

קערות מטיפוס זה מעוטרות בסגנון המכונה במחקר 'אדומי' וכוללות רצועות אופקיות באדום ובשחור. לקערה אחת הוספו קוים אנכיים מעל לרצועות אופקיות צבועות. רק קערה אחת שלמה מטיפוס זה נמצאה בערוער בשכבה IIb. יתר הדוגמאות הן של חרסים אינדיקטיביים. מקבילות : תל עירא VII (פרויד 1999 : לוחות 6.83 : 5 ; 6.90 : 4, 16) ; אום אל ביארה (אוקשוט 1978 : לוח 57 : 1).

BL4 - קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן ישרה ושפה משוננת

שכבה IIb ; שטח A : לוח 137 : 7

קערות מטיפוס זה דומות בצורתן לטיפוס BL3 אך מציגות שפה משוננת. חלק מהקערות מעוטרות בסגנון 'האדומי'. קערות אחרות הן חלקות או נושאות סימני חריטה. לקערות מטיפוס זה בסיס טבעת או תלת רגל ובמקרים אחדים חלקן הפנימי ממורק במירוק אבניים.

מקבילות: תל עירא VII (פרויד 1999: לוח 6.84 : 4 ; 6.86 : 6) ; בוצירה וטאוילאן (אוקשוט 1978 :
 לוחות 2 : 13 ; 6 : 42 ; ביינקובסקי 2002 : לוח 9.2 : 11 , 15).

BL5 - קערה אדומית/אשורית שטוחה עם דופן עגולה ושפה משוננת

שכבה IIb ; שטח A : לוח 135 : 1 ; 165 : 10

בדומה לטיפוס BL4 אך קערה עמוקה יותר ובעלת גוף מעוגל מעט.

מקבילות: בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 2 : 17).

BL6 - קערה עם דופן ישרה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	2	-	-	B
-	-	-	-	C
-	-	1	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	2	1	1	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 155 : 1, 2

שטח B : לוח 91 : 1

שטח D : לוח 35 : 2 ; 38 : 2 ; 110 : 2

טיפוס זה מציג דופן ישרה דקה יחסית עם זיווי בשליש הגוף התחתון. לקערות אלה בסיס דיסק או בסיס רחב מעוגל. בערוער חלק מן הקערות המשתייכות לטיפוס זה מחופות אדום וחלק ממורקות מירוק אבניים בחלקן הפנימי. במקרים אחדים, חלקה העליון של הקערה, זה הסמוך לשפה, בהיר מיתר הגוף. פרויד (שיחה בעל פה) הציעה שתופעה זו נוצרת כתוצאה מהערמת הקערות האחת על גבי השנייה בטבון בזמן הצריפה. טיפוס זה נמצא במכלולים בני המאות השמינית-שביעית לפנה"ס ביהודה.

מקבילות: תל עירא VI-VII (פרויד 1999: 196, טבלה 6.4); ערד VII-X (זינגר-אביץ 2002: לוח 10, טיפוס B16).

BL7 - קערה עם דופן ישרה ובסיס שטוח

שכבה III; שטח D: לוח 75: 4

למרות הדמיון לקערות מטיפוס BL6, קערה BL7 חסרה את הדופן המזווה וכוללת בסיס שטוח. טיפוס זה נפוץ במכלולים מסוף המאה השמינית ברחבי יהודה. מקבילות: ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002: לוח 10, טיפוס B17).

BL8 - קערה אדומית/אשורית מחורצת עם דופן ישרה

שכבה IIb; שטח A: לוח 154: 1

קערה זו, המחורצת בחלקה החיצוני, מופיעה לעיתים עם חיפוי אדום בחלקה הפנימי ועם מירוק אבניים. על פי זינגר-אביץ (1999: 36) מחקים החריצים עיטור מטיפוס בוצירה. מקבילות: תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999: 36, לוח 9: 20-22); עין גדי V (שטרן 2007: תמונה 4.3.1); בוצירה (אוקשוט 1978: 161, לוח 16: 24, 28).

BL9 - קערה אדומית/אשורית מעוטרת עם דופן ישרה

שכבה IIIb; שטח A: לוח 160: 1

צורת הקערה זהה לטיפוס BL8. קערות אלה מציגות עיטור בסגנון ה'אדומי' הכולל רצועות אופקיות צבועות באדום ובשחור עם משולשים קטנים ו/או נקודות קטנות. בערוער לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה.

מקבילות: בוצירה (אוקשוט 1978: לוח 16: 32; ביינקובסקי 2002: לוח 9.30: 2).

BL10 - קערה עגולה עם שפה פשוטה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	1	-	A
-	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	2	2	4	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	3	3	4	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 46 : 1 ; 156 : 3

שטח D : לוח 29 : 1 ; 75 : 2 ; 123 : 3

קערה בעלת דופן אחידה בעוביה ובסיס מעוגל. טיפוס זה מופיע לעיתים כשהוא ממורק (פרויד 1999 :

196) ונפוץ על פי רוב במכלולים מן המאה השמינית לפנה"ס ביהודה.

מקבילות : תל עירא VII (פרויד 1999 : לוחות 6.54 : 1 ; 6.57 : 1 ; 6.95 : 2-4 ; 6) ; ערד X (זינגר-אביץ

2002 : לוח 10, טיפוס B21).

קערות מזוות

BL11 - קערה עגולה מזווה עם שפה מקופלת

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
4	-	1	1	A
-	2	2	-	B
-	-	2	-	C
-	5	1	3	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
4	7	6	4	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 5 : 1 ; 8 : 1 ; 155 : 3 ; 157 : 1 ; 165 : 1

שטח B : לוח 51 : 3, 5 ; 70 : 1 ; 99 : 1 ; 172 : 1

שטח C : לוח 193 : 1, 2

שטח D: לוח 35 : 1 ; 37 : 1 ; 75 : 1 ; 109 : 3 ; 110 : 7 ; 114 : 2 ; 123 : 1 ; 128 : 1, 2 ; 129 :

1 ; 130 : 1

טיפוס זה הוא מן הנפוצים במכלולי הקרמיקה ביהודה במאות השמינית-שביעית לפנה"ס והוא מציג וריאנטים רבים בגודל, בטיפוס הבסיס ובשפה (זינגר-אביץ 2002 : 131). חלק מן הקערות מחופות אדום וחלק ממורקות במירוק אבניים. בתל ערוער נמצאו קערות מטיפוס זה עם זיווי מודגש בחלקו העליון של הגוף בשכבות III-IV, בעוד שהקערות שנמצאו בשכבה II מופיעות עם שפה מוארכת ומשוטחת.

מקבילות: תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : 198, טבלה 6.6); ערד VI-X (זינגר-אביץ 2002 : 131-132, לוחות 10-11, טיפוסים B22-26).

BL12 - קערה עמוקה גדולה עם שפה מקופלת

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	1	1	1	סה"כ

שכבות IIa-IV ; שטח B : לוח 51 : 5 ; 103 : 1

שטח D : לוח 30 : 1 ; 39 : 1

בדומה לקערה BL11 אך גדולה ועמוקה יותר.

מקבילות: תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : לוח 6.56 : 4).

BL13 - קערה עגולה מזווה עם שפה מעובה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
1	2	2	3	B
-	-	-	-	C
-	-	-	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	2	2	4	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח B : לוח 51 : 2 ; 67 : 1 ; 104 : 1 ; 170 : 2

השפה המעובה נוטה החוצה או פנימה.

מקבילות : חורבת עוזה III (פרויד 2007 : לוח 3.40 : 3).

BL14 - קערה פתוחה עם זיווי מתחת לשפה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	-	-	B
1	-	-	-	C
-	1	-	1	D
2	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
3	1	-	1	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח D : לוח 38 : 1

שטח H : לוח 183 : 1

קערה זו נמוכה מטיפוס BL13 ומתאפיינת בזיווי מודגש במרכז הדופן ובשפה משופעת. בערוער אחת

הקערות מטיפוס זה ממורקת במירוק אבניים אופקי.

מקבילות : תל עירא VI (פרויד 1999 : לוח 6.91 : 1) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 10, טיפוס

.B8)

BL15 - קערה אדומית/אשורית פתוחה מזווה

IIb	IIa	III	IV	שכבה / שטח
-	-	-	-	A
-	2	1	2	B
1	-	-	-	C
-	2	-	3	D
2	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
3	4	1	5	סה"כ

שכבות IIb-IV; שטח B: לוח 18 : 1; 56 : 1

שטח C: לוח 193 : 3

טיפוס זה מציג שפה שלוחה החוצה ובמקרים מסוימים היא מחורצת בחלקה החיצוני. בניגוד להנחה המקובלת לפיה טיפוס זה של קערות מושפע מטיפוסי כלים אשוריים (מזר ופניץ-כהן 2001 : 52; זינגר-אביץ 2002 : 130), נאמן ואנוכי (2006 : 71) טענו כי טיפוס זה הוא מקומי ושאת מקורותיו יש לחפש בעבר הירדן ולא באשור הרחוקה.

מקבילות: תל עירא VI-VII (פרויד 1999: לוח 6.55 : 12); ערד VI-IX (זינגר-אביץ 2002 : 130, לוח 10, טיפוס B13); טאוויילאן (אוקשוט 1978: לוח 42 : 16).

BL16 - קערה אדומית/אשורית תלת רגלית

שכבה IIa; שטח D: לוח 117 : 2

קערות מטיפוס זה עשויות מטין שחור, מפולם היטב ומציגות מירוק אובניים בחלקן החיצוני. הופעתו של טין שחור במכלול הכלים הארץ-ישראלי הוא חריג. קערה תלת-רגלית עשוית טין שחור נתגלתה בחפירות תל אנ-נצבה (ואמפלר 1947: לוח 63 : 1443). קערות נמוכות קטנות, ממורקות ועשויות טין שחור, נמצאו בשכבות המתוארכות ביהודה למאה השביעית לפנה"ס (כך למשל בשכבה V ברמת רחל; אהרוני 1962: לוח 11 : 4), בממלכת עקרון (שכבה II בתל בטש; מזר ופניץ-כהן 2001 : 52, עם דיון נרחב וספרות קודמת), ובאתרי עבר הירדן, כגון תל אל עומיירי שכבות 3-4 (הר 1989 : 305-306,

לוחות 19.4 : 23 ; 19.9 : 25 ; 2006), תל גיאווה (דאביו 1997 : 28, לוח 7.10-7.13 ובוצירה (ביינקובסקי 2002 : 235, עם ספרות קודמת).

בדיקות פטרוגרפיות שנערכו על ידי יובל גורן על הקערה התלת רגלית מערוער הראו כי מוצא הטיין הוא מעבר הירדן, משם יובא לדרום ארץ-ישראל.

מקבילות: תל בטש II (מזר ופניץ-כהן 2001 : 52, טיפוס BL21); תל אל-עומיירי 3-4 (הר 1989 : 306-305, לוחות 19.4 : 23 ; 19.9 : 25).

BL17 - קערה אדומית/אשורית פתוחה עם זיווי מתחת לשפה

שכבה IIIb ; שטח A : לוח 154 : 2

טיפוס זה מציג קערה פתוחה עם זיווי מודגש בחלקו העליון של הגוף ובשפה. קערות מטיפוס זה מופיעות לעיתים כשהן מתופות אדום, ממורקות באבניים או מעוטרות.

BL18 - קערה חופית

שכבה III ; שטח A : לוח 46 : 2

שטח B : לוח 64 : 1

קערה הכוללת זיווי בשליש גופה העליון, שפה מופשלת ובסיס דיסק (זינגר-אביץ 1999 : 26). אחת הקערות מערוער נושאת מירוק אבניים בחלקה הפנימי.

מקבילות: אשדוד VIII (בקי 1971 : לוח 39 : 2-7, 9); תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999 : לוח 7 : 14).

BL19 - קערה אדומית/אשורית עם ידיות בולטות

שכבה III ; שטח A : לוח 49 : 1 ; 163 : 1

שטח B : לוח 19 : 3

קערה מעוגלת עם ידיות בולטות, בסיס טבעת וחריצים מתחת לשפה מעובה. קערה זו מופיעה בגדלים שונים ובאחד המקרים היא מעוטרת בפס אופקי אדום בחלקה הפנימי.

מקבילות : חורבת קטמית (פרויד 1995 : לוח 4.16 : 13); בוצירה (ביינקובסקי 2002 : לוח 9.19 : 9, -15).
(12).

BL20 - קערה אדומית/אשורית עדינה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	2	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	-	1	2	סה"כ

שכבות III-IV ; שטח B : לוח 51 : 4

שטח D : לוח 24 : 1 ; 34 : 2

דופן דקה מאוד עשויה מטין מפולם וצרוף היטב. לקערות מטיפוס זה יש שפה פשוטה.
מקבילות : תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : לוח 6.57 : 1); ערד VI-VII (וינגר-אביץ 2002 : לוח 10,
טיפוס B14).

BL21 - קערה שומרנית

שטח B : לוח 190 : 46

רק שבר גוף אחד מטיפוס זה של קערות נמצא בתל ערוער בלוקוס מעורב. עובי הדופן הישרה הוא
אחיד. הקערה מחופה אדום מבחוץ וממורקת במירוק מתמשך מבחוץ ומבפנים. חלקה החיצוני של
הקערה מעוטר במעגלים קונצנטריים.
מקבילות : חצור V, VII, IX ; שומרן III (עמירן תשלי"א : 254, לוח 66).

קערות סגורות

BL22 - קערה אדומית/אשורית עם גוף כדורי

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
2	-	-	-	A
-	-	-	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
2	-	-	1	סה"כ

שכבות IV, IIb; שטח A: לוח 157 : 2; 165 : 5

שטח D: לוח 130 : 2

קערה גדולה עמוקה שאף היא נחשבה בין החיקויים לסגנון אשורי (עמירן תש"א: 350-351; זינגר-אביץ 1999: 32; בעניין זה ראו הדיון לגבי BL15). קערה זו מופיעה לעיתים כשהיא מעוטרת או מחורצת.

מקבילות: תל עירא VII (פרויד 1999: לוחות 4-5; 6.84 : 7; 6.87 : 8; 6.88 : 6); ערד VIII-IX (זינגר-אביץ 2002: לוח 11, טיפוס B29).

BL23 - קערה אדומית/אשורית כדורית עמוקה

שכבה III; שטח D: לוח 75 : 7

קערה כדורית, עמוקה וגדולה, בעלת צוואר ישר. הקערה מערוער מעוטרת בפסים שחורים וברכסים. מקבילות: בוצירה וטאווילאן (אוקשוט 1978: 161, לוחות 20, 45 : 21); תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999: 33, לוח 9 : 8).

BL24 - קערה אדומית/אשורית עגולה מזוהה

שכבות IIb-IIa; שטח A: לוח 137 : 5

שטח D: לוח 110 : 1

קערה עגולה מזווה עם שפה ארוכה יחסית המתרחבת כלפי חוץ.

מקבילות: טאוילאן (אוקשוט 1978 : לוח 45 : 2).

BL25 - קערה אדומית/אשורית עגולה מזווה עם שפה קצרה

שכבה IIb ; שטח A : לוח 136 : 2 ; 158 : 2

בדומה לטיפוס BL24 אך השפה קצרה יותר והקערה עמוקה יותר.

מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999 : לוח 6.40 : 5).

BL26 - קערה אדומית/אשורית מחופה אדום

שכבה IIa ; שטח D : לוח 206 : 7

קערה עם שפה פשוטה. בתל ערוער נמצאו רק שברים מטיפוס זה.

מקבילות: תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999 : לוח 9 : 12).

BL27 - קערה אדומית/אשורית קטנה מזווה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
4	-	-	1	A
-	-	-	1	B
-	-	-	-	C
-	-	1	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
4	-	1	2	סה"כ

שכבות IIb, III, IV ; שטח A : לוח 137 : 9

שטח B : לוח 19 : 1

שטח D : לוח 75 : 3

קערה קטנה עם דופן דקה עדינה. לקערות מטיפוס זה שפה שלוחה וגוף כדורי.

מקבילות: חורבת קטמית (פרויד 1995 : 212 : לוחות 4.1 : 33, 36-43, 45 ; 4.5 : 2-5) ; טאוילאן (אוקשוט 1978 : לוחות 44 : 9-13 ; 45 : 1-2, 7).

BL28 - קערה אדומית/אשורית עם זיווי מודגש

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	1	A
-	-	-	-	B
1	-	-	-	C
1	1	1	1	D
1	-	-	-	H
-	-	1	-	Y
4	1	2	2	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 165 : 4

שטח D : לוח 73 : 1 ; 109 : 2 ; 175 : 1

שטח H : לוח 179 : 4

קערות מטיפוס זה מציגות שפה שלוחה וגוף גוצי בעל זיווי מודגש. חלק מקערות אלה מופיעות כשהן מחופות אדום (זינגר-אביץ 1999 : 34).

מקבילות: חורבת קטמית (פרויד 1995 : לוחות 4.1 : 36-37, 39-45 ; 4.6 : 2) ; בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 16 : 26-27).

BL29 - קערה אדומית/אשורית עגולה, מזווה ומעוטרת

שטח A : לוח 194 : 1

דומה לטיפוסים BL24 ו BL27 אך מעוטר בסגנון האדומי הטיפוסי. בערוער נמצא כלי שלם מטיפוס BL29 על פני השטח, אך לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה בהקשרים סטרטיגרפיים נקיים מתקופת הברזל.

מקבילות: בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 15 : 24-26) ; חורבת קטמית (פרויד 1995 : לוח 4.11 : 7).

BL30 - קערה אדומית/אשורית מזווה מעוטרת ועם עיטור פלסטי

שכבה IIb ; שטח B : לוח 172 : 5

קערה זו היא ואריאנט של הקערות האדומיות/אשוריות הסגורות. היא מציגה שפה קצרה מזווה וגוף מעוגל מזווה. העיטור מורכב מעיגולי טיך המודבקים מתחת לשפה ומן המוטיבים האדומיים הטיפוסיים צבועים באדום ובשחור. לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה.

BL31 - חיקוי לקערות מתכת אשוריות

שכבה IIb ; שטח A : לוח 165 : 6, 7, 8

קערה קטנה עשויה מטין מפולם היטב ובעלת דופן דקה ועיטור פלסטי בדגם של 'פלחים', שנועד ככל הנראה לחקות את העיטור הנפוץ על כלי המתכת האשוריים (אוטס ואוטס 2001 : לוח 8 : b). בדיקה פטרוגרפית שערך יובל גורן העלתה כי הקערה נעשתה מטין מקומי. בחפירות שטח A בערוער נמצאו שברי גוף של קערה דומה, גדולה יותר ומעוטרת בסגנון דומה. קערה זו לא נבדקה בדיקה פטרוגרפית, אולם נראה כי הרכב הטיין דומה לזה של הקערה הקטנה.

מקבילות לקערות המעוטרות 'פלחים' נמצאו בתל רכש (הסטרין ושטרן 1973 : 152-153), בשכבה IV בתל אל חיליפה (גליק 1969 : 53*, לוח 1 : 2), בשכבה 2 בקדש ברנע (ברניק-גרינברג 2007 : 160) ובקבר 84 בנבו שבמזאב (סאלר 1966 : 274, לוח 32 : 30-31 ; 33 : 7). הכלי מחקה קערות מתכת מעוטרות, דוגמת הקערה מן המאה התשיעית שנמצאה בכפר ורדים (אלכסנדר 2002) וכן קערה שנמצאה סמוך לעיר שומרון (הסטרין ושטרן 1973 : 152-153). קערות מתכת בדוגמת פלחים נמצאו בנימרוד שבאשור (אוטס ואוטס 2001 : לוח 8 : b) והן מופיעות גם בתבליטים האשוריים. אבל אין וודאות שהקערות יוצרו באשור, שהרי קערות מתכת מעוטרות נמנות על השלל ששלח לאשור ועל המסים שממלכות משועבדות הביאו לאשור (נאמן וטהרני-סוסלי 2006 : 70).

מקבילות : תל אל חיליפה IV (גליק 1969 : לוח 1 : 2) ; חורבת עוזה III (פרויד 2007 : לוח 3.46 : 17).

ספלים

BL32 - ספל אדומי/אשורי כדורי

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	2	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	-	2	1	סה"כ

שכבות III-IV ; שטח B : לוח 58 : 5 ; 61 : 2

שטח D : לוח 23 : 1

לכלי זה ידית אחת, גוף ובסיס מעוגלים ושפה שלוחה (זינגר-אביץ 1999 : 36).

מקבילות : ערד X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 11, טיפוס B31) ; בוצירה (ביינקובסקי 2002 : לוח 9.27 : 6).

BL33 - ספל אדומי/אשורי מזוהה

שכבות II-IV ; שטח B : לוח 19 : 2

שטח D : לוח 200 : 6

דומה לטיפוס BL32 אך בעל גוף מזוהה. בערוער נמצאו רק שברים מטיפוס זה.

מקבילות : בוצירה וטאוויילאן (אוקשוט 1978 : לוחות 17 : 2-5, 11-14, 20-21, 23-28 ; 45 : 12-17 ;

ביינקובסקי 2002 : לוח 9.27 : 17) ; תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999 : 36, לוח 10 : 23).

BL34 - ספל אדומי/אשורי תלת רגלי

שכבה III ; שטח B : לוח 197 : 11

שטח D : לוח 75 : 6

לספלים מטיפוס זה בסיס תלת רגלי ושתי שורות נקבים לרוחב הגוף. הספלים מטיפוס זה בתל אל חיליפה מנוקבים באופן שונה.

מקבילות : תל אל חיליפה IV (פרטיקו 1993 : לוח 29 : 4-5).

BL35 - פך אדומי/אשורי תלת רגלי

שכבה IIa ; שטח B : לוח : 92 : 2

בדומה לטיפוס BL34 אך עמוק יותר.

מקבילות : חורבת קטמית (פרויד 1995 : לוח 4.21 ; 4.3 : 26).

BL36 - גביע אדומי/אשורי שחור

שכבה IIb ; שטח A : לוח 157 : 4

ראו הדיון על הקערה התלת רגלית השחורה, טיפוס BL16.

BL37 - גביע אדומי/אשורי עם עיטור משונן

שכבה IIb ; שטח A : לוח 168 : 2

טיפוס זה מציג גוף מעוגל מזווה. על הזיווי, בחלקו התחתון של הגוף, מופיע עיטור משונן. הכלי מערוער מעוטר בחלקו החיצוני בסגנון האדומי המובחן עם רצועות שחורות ושיניות. בערוער נמצאו רק חרסים מטיפוס זה.

מקבילות : בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 12 : 1 ; בינקובסקי 2002 : לוח 9.7 : 9-11) ; תל מלחתה

(ליאורה פרויד, שיחה בעל פה).

קובעות

שכבות IIa-III ; שטח A : לוח 142 : 3 ; 155 : 5, 6

שטח B : לוח 90 : 1 ; 104 : 3

שטח D : לוח 120 : 2

שטח Y : לוח 196 : 2

קובעות אלה מוצגות יחד בשל השפה השלוחה המאפיינת אותן (פרויד 1995 : 213) אך גוף הקובעות מעוצב במגוון צורות.

מקבילות : חורבת קטמית (פרויד 1995 : לוח 4.1 : 1, 9, 29, 57).

CH1 - קובעת אדומית/אשורית שטוחה. לא נמצאו קובעות שלמות מטיפוס זה בהקשר ארכיאולוגי נקי המיוחס לתקופת הברזל.

CH2 - קובעת אדומית/אשורית מזווה

טיפוס זה מופיע לעיתים עם עיטור משונן על הגוף.

קדרות

קדרות פתוחות

KR1 - קדרה עם שפה מקופלת

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
1	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	1	1	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	2	1	1	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח B : לוח 169 : 1

שטח D : לוח 28 : 3 ; 75 : 9

קדרה זו זהה בצורתה אך שונה בגודלה מן הקערות בעלות השפה המקופלת. קדרות מטיפוס זה מופיעות על פי רוב כשהן ממורקות (פרויד 1999 : 200).

מקבילות : תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : 200, 216, טבלה 6.7) ; תל לכיש III (צמחוני 2004 : 1837, לוח 26.20 : 10).

KR2 - קדרה עגולה עם שפה מעובה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	1	1	B
-	-	-	-	C
-	I	2	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	1	3	1	סה"כ

שכבות IIa-IV ; שטח B : לוח 20 : 1 ; 53 : 26

שטח D : לוח 74 : 1 ; 81 : 1 ; 129 : 2

עם בסיס טבעת וזיווי מתחת לשפה.

מקבילות : תל לכיש III (צמחוני 1997 : 220, לוח 5.5 : 3) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 12, טיפוס B44 ללא ידיות).

KR3 - מורטריה

שכבה IIa, IV ; שטח B : לוח 100 : 1

שטח H : לוח 43 : 2

כלי גדול ופתוח בעל דופן עבה, בסיס דיסק ושפה מעובה ומוארכת. בדיקות פטרוגרפיות על כלים מטיפוס זה שנמצאו בצפון סיני הראו שהם יובאו מקפריסין (זינגר-אביץ 2002 : 138, הערה 11).

מקבילות: תל עירא VI-VII (פרויד 1999: 216, לוחות 2: 6.54, 8: 6.67, 10: 6.68); עין גדי V (יזרסקי 2007: לוח 3: 26); ערד (זינגר-אביץ 2002: לוח 13, טיפוס B48).

קדרות סגורות

KR4 - קדרה סגורה עמוקה

שכבה III; שטח B: לוח 61: 3

טיפוס זה חסר ידיות ומופיע בתל עירא במכלול המיוחס למאה השביעית לפנה"ס (פרויד 1999: 216). בתל ערוער נמצאו רק שברי גוף המיוחסים לטיפוס זה.

מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999: 216, לוח 6.101: 3); ערד VI-VII (זינגר-אביץ 2002: לוח 13, טיפוס B47).

KR5 - קדרה סגורה עם ידיות

שכבה IIb; שטח A: לוח 139: 8

השפה והכתף מרוכסים. לפי זינגר-אביץ קדרות סגורות אינן טיפוסיות למכלול הכלים היהודאי והופעתן הושפעה ממכלולים שמקורם בדרום מישור החוף (זינגר-אביץ 1999: 21-25; 2002: 138). בערוער לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה.

מקבילות: תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999: לוח 5).

KR6 - קדרה סגורה עם רכסים וידיות אופקיות

שכבה IIa; שטח D: לוח 114: 3

קדרה זו מציגה שפה פערורית מרוכסת וגוף מרוכס עם שתי ידיות אופקיות. רק שבר גוף אחד המיוחס לקדרה זו נמצא בחפירות ערוער.

מקבילות: ערד X (זינגר-אביץ 2002: לוח 13, טיפוס B46).

KR7 - קדרה אדומית/אשורית מעוטרת

שכבה IIb ; שטח A : לוח 137 : 13

קדרה סגורה מעוטרת מבחוץ במוטיבים אדומיים טיפוסיים (רצועות אופקיות, נקודות ומשולשים) באדום ובשחור. לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה בערוער.
מקבילות : בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 15).

KR8 - קדרה אדומית/אשורית עם חדק

שכבה III ; שטח H : לוח 82 : 1

קדרה סגורה עם חדק מעוטרת בדגם רשת. בערוער נמצא רק שבר אחד מטיפוס זה. קדרות בעלות חדק מופיעות באתרים אדומיים בעבר הירדן אך ללא עיטור.
מקבילות : בוצירה וטאוילאן (אוקשוט 1978 : לוחות 18 : 1 ; 47 : 9).

KR9 - קדרה משולבת

שכבה III ; שטח B : לוח 56 : 3

קדרה סגורה עם שפה פערורית ורכס מודגש מתחת לה. רק ידית בריח אחת השתמרה למרות שנראה כי הייתה ידית נוספת בצידו השני של הכלי. שלושה רכסים נוספים מוקמו מתחת לשפה. הגוף כולו, כולל הידית, חוררו לפני הצריפה. חלקה החיצוני של הקדרה מחופה אדום וממורק.
מספר שברים המיוחסים לכלי זה נמצאו במהלך החפירות בשטח B. למרות שנדמה באופן ודאי כי השברים משתייכים לאותו הכלי, רובם לא התחברו וחלקו התחתון של הכלי לא נשמר.
עד כה לא נמצאו מקבילות קרובות לכלי ייחודי זה. מזר ופניץ-כהן (2001 : 140) פרסמו קנקן מחורר מתל בטש.

דומה כי הצורה והעיטור של הכלי מציגים שילוב בין השפעה יהודאית לאדומית : הטיין, החיפוי האדום ומירוק האובניים טיפוסיים למכלול הכלים היהודאי, בעוד שהשפה, הידית המרוכסת והחורים מושפעים ממכלול הכלים האדומי.

סירי בישול

סירי בישול פתוחים

CP1 - סיר בישול עם גוף נמוך ופיה רחבה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	2	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	1	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	1	2	1	סה"כ

שכבות IIa-IV ; שטח B : לוח 2 : 64 ; 1 : 66 ; 1 : 91

שטח D : לוח 5 : 34

השפה שטוחה או מעובה ומחורצת בחלקה החיצוני. טיפוס זה של סירי בישול נפוץ ביותר במכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס ביהודה. פרויד (1999 : 201) הצביעה על ואריאנט מקומי העשוי מחומר אפור הדוק ומהווה כלי גדול יותר ; ואריאנט זה מופיע גם בשכבה III בתל ערוער. מקבילות : תל לכיש III (צמחוני 1997 : לוח 5.6 : 2-1) ; ערד IX (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, טיפוס CP1).

CP2 - סיר בישול חסר צוואר

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	2	-	-	B
-	-	-	-	C
-	1	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	3	-	-	סה"כ

שכבות IIb-IIa ; שטח A : לוח 137 : 14

שטח B: לוח 100 : 2 ; 105 : 1

שטח D: לוח 113 : 1

סיר בישול פתוח עם בסיס מעוגל ושתי ידיעות לולייך המחברות שפה מחורצת עם הגוף. טיפוס זה מאפיין מכלולים ארכיאולוגיים בני המאה השביעית לפנה"ס ביהודה (פרויד 1999 : 217 ; זינגר-אביץ 2002 : 140).

מקבילות: תל לכיש II (אהרוני 1975 : לוח 47 : 19) ; ערד VI-VII (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, CP6) ; עין גדי V (זורסקי 2007 : לוח 5 : 13).

CP3 - סיר בישול חסר צוואר עם כתף מזווה

שכבה IIa ; שטח B : לוח 93 : 2

בדומה לטיפוס CP2, אך עם זיווי מודגש של הכתף.

מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999 : לוח 6.62 : 5, 7).

CP4 - סיר בישול מזווה עגול עם שפה מעובה

שכבה/שטח	IV	III	IIa	IIb
A	-	-	-	-
B	-	-	-	-
C	-	-	-	-
D	3	-	2	-
H	-	-	-	-
Y	-	-	-	-
סה"כ	3	-	2	-

שכבות IIa, IV ; שטח D : לוח 34 : 5 ; 107 : 3 ; 199 : 1

לסיר בישול זה שפה מעובה, בסיס מעוגל ודופן עגולה מזווה. שתי ידיעות לולייך מחברות את השפה עם הגוף (זינגר-אביץ 2002 : 139).

מקבילות: ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, טיפוס CP2).

CP5 - סיר בישול אדומי

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	1	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	1	1	-	סה"כ

שכבות IIb-III ; שטח A : לוח 137 : 15

שטח B : לוח 58 : 4 ; 95 : 1

סיר בישול פתוח, ללא צוואר, עם שפה מרוכסת הנוטה פנימה. סירי בישול מטיפוס זה מופיעים במגוון גדלים ונפוצים בעבר הירדן ובאתרי בקעת באר-שבע במכלולים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל 2 (פרויד 1999 : 218 ; זינגר-אביץ 2002 : 140). מבדיקות פטרוגרפיות שבוצעו על ידי יובל גורן הסתבר כי מוצא הטיין של הכלים העשויים מטיפוס זה הוא מאבן חול טיפוסית לאזור פטרה. מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999 : 218, לוח 6.94 : 8) ; בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 26 : 6-11).

CP6 - סיר בישול 'נגבי

שכבה III ; שטח B : לוח 62 : 3, 4

שטח H : לוח 198 : 2

סירי בישול מטיפוס זה עוצבו ביד. הם נמצאו באזור גיאוגרפי מוגבל והיו בשימוש במשך כל תקופת הברזל (היימן וגורן 1992 : 143). לסיר הבישול הנגבי שפה פשוטה ושתי ידיות לוליין או ידיות זיז על הכתף. באתרי בקעת באר-שבע נמצאו עד כה רק מספר כלים המיוחסים לטיפוס זה. את סיר הבישול המכונה בטעות "סיר בישול נגבי" יש לייחס למכלול הכלים האדומי הואיל וטיפוס זה נפוץ באתרי עבר הירדן (גונוג ואחרים 1991 : 249 ; זינגר-אביץ 2002 : 143-144). בבדיקות פטרוגרפיות שבוצעו על ידי יובל גורן ומארק איסרליס הסתבר כי מוצא הטיין של הכלים העשויים מטיפוס זה, בדומה לסירי הבישול האדומיים, גם הוא מדרום עבר הירדן.

מקבילות: בוצירה (אוקשוט 1978 : לוח 28 : 13-14); ערד VIII (זינגר-אביץ 2002 : לוח 15, טיפוס CP14).

CP7 - סיר בישול פחוס

שכבות III-IV ; שטח B : לוח 51 : 13

שטח D : לוח 29 : 5

סיר בישול זה מאופיין בגוף פחוס ונמוך ובשתי ידיות לוליין היוצאות משפה ישרה מרוכסת ומתחברות אל הכתף.

מקבילות: תל בטש III-IV (מזר ופניץ-כהן 2001 : לוח 5, טיפוס CP7).

CP8 - סיר בישול מזווה עגול עם שפה מחורצת

שכבה IIa ; שטח B : לוח 87 : 1

סיר בישול פתוח עם בסיס מעוגל, זיווי מודגש במרכז הגוף ושפה מעובה מחורצת בחלקה החיצון. זוג ידיות לוליין מחבר את השפה עם הגוף (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14).

מקבילות: ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, טיפוס CP3).

סירי בישול סגורים

CP9 - סיר בישול עם צוואר מרוכס

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	2	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	-	1	2	סה"כ

שכבות III-IV ; שטח A : לוח 163 : 3

שטח B : לוח 51 : 12

שטח D : לוח 28 ; 4 : 39 ; 3

גוף מעוגל, צוואר גבוה מרוכס בשלושה או ארבעה רכסים ושתי ידיים לוליין המתברות את הצוואר עם הכתפיים (פרויד 1999 : 201 ; זינגר-אביץ 2002 : 141). טיפוס זה נפוץ במכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס ביהודה. בערוער נתגלה כלי אחד מטיפוס זה בבור שהכיל כלים משלבים מוקדמים והמיוחס לשכבה IIb.

מקבילות : תל לכיש III (צמחוני 1997 : לוח 5.6 : 4-9) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, טיפוס CP8).

CP10 - סיר בישול עם גוף מעוגל וצוואר גבוה

IIb	IIa	III	IV	שכבה / שטח
3	-	-	-	A
-	-	-	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
3	-	-	-	סה"כ

שכבה IIb ; שטח A : לוח 137 : 11 ; 142 : 4 ; 157 : 3

כלי זה מזכיר את טיפוס CP9 מן המאה השמינית לפנה"ס אך נוסף לו רכס מודגש בבסיס הצוואר. הצוואר נוטה כלפי חוץ (זינגר-אביץ 2002 : 141). טיפוס זה מופיע במכלולים המיוחסים ביהודה למאה השביעית לפנה"ס.

מקבילות : תל לכיש II (אהרוני 1975 : לוח 47 : 21) ; ערד VI-VII (זינגר-אביץ 2002 : לוח 14, CP9) ; עין גדי V (יזרסקי 2007 : לוח 4 : 11).

CP11 - סיר בישול עם גוף מזווה וצוואר גבוה

שכבה IIa ; שטח D : לוח 128 : 5

השפה והצוואר זהים לטיפוס CP10 אך הכתף בעלת זיווי חד. לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה בתל ערוער.

מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999: לוח 6.61: 4).

קנקנים

SJ1 - קנקן דמוי 'למלך' עם כתף רחבה מעוגלת וארבע ידיעות

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	-	1	-	B
-	-	-	-	C
-	1	1	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	1	2	-	סה"כ

שכבות IIb-III; שטח A: לוח 136: 6

שטח B: לוח 52: 19

שטח D: לוח 75: 14; 134: 1

טיפוס זה מציג צוואר ישר או שפה הולכת ומתרחבת. הטיף זהה לזה של קנקנים מטיפוס 'למלך' הידועים מאתרים ברחבי יהודה (פרויד 1999: 206-208). בערוער נמצא כלי אחד מטיפוס זה ברובד חורבן שיוחס לשכבה IIb. הכלי נתגלה כשהוא שקוע באדמה. גופו עוות, ככל הנראה כתוצאה משריפה ואילו חלקו העליון נחתך במכוון. נראה כי במהלך המאה השביעית לפנה"ס כלי זה היה בשימוש משני ואפשר ושימש כמתקן. טכניקה דומה יושמה על קנקן שלם מטיפוס דמוי 'למלך' משטח D. לשימוש הממושך בקנקי 'למלך' ישנה מקבילה בשכבה II בתל בטש בו הם נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים שתוארכו למאה השביעית לפנה"ס (דיון נוסף ראו אצל מזר ופניץ-כהן 2001: 95-96; פינקלשטיין ונאמן 2004: 72), בשכבה 1B בתל מקנה – עקרון (גיטין 1995: 68, לוח 4.9: 8) ובתל בית שמש (וואהן 1999: 190).

על הקנקנים השלמים מתל ערוער לא נתגלו טביעות חותם מטיפוס 'למלך', זאת למרות שבחפירות ערוער נמצאו שש טביעות 'למלך' על גבי ידיות.

מקבילות: תל לכיש III (צמחוני 1997: 228-232, לוחות 5.12-5.15); ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002: לוח 16, טיפוס SJ1).

SJ2 - קנקן בעל כתף בזיווי חד וצוואר קצר

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	2	1	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	3	1	-	סה"כ

שכבות IIa-III; שטח B: לוח 100: 5

שטח D: לוח 75: 13; 122: 4; 124: 15

לפי זינגר-אביץ (1999: 28-30) קנקן זה אינו טיפוסי לאתרים יהודאיים, מלבד המכלולים שנמצאו בשכבה II בתל באר-שבע, ונראה כי את מקורותיו יש לחפש בדרום מישור החוף. מקבילות: ערד VII-VIII (זינגר-אביץ 2002: לוח 17, טיפוסים SJ8-9).

SJ3 - קנקן גלילי

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	1	1	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	2	1	-	סה"כ

שכבה IIa-III ; שטח B : לוח 100 : 4

שטח D : לוח 75 : 12 ; 124 : 13

לטיפוס קנקן זה שפה מעובה המהווה שריד לקנקן הצפוני מן המאות התשיעית-שמינית לפנה"ס (פרויד 1999 : 208). בערוער נמצא קנקן גלילי שלם בשכבה IIa המיוחסת למאה השביעית לפנה"ס. מקבילות : ירושלים, העופל (מזר ומזר 1989 : לוח 27 : 5) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 16, טיפוס SJ5).

SJ4 - קנקן אליפטי

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	-	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	-	D
-	-	2	-	H
-	-	-	-	Y
1	-	3	-	סה"כ

שכבות IIb, III ; שטח A : לוח 141 : 1

שטח B : לוח 51 : 16

שטח H : לוח 84 : 14

קנקן זה הושפע ככל הנראה מטיפוס צפוני ומציג צוואר קצר, שפה מעובה מבחוץ וגוף אליפטי המסתתים בבסיס מעוגל. מקבילות : חורבת תימן (איילון 1995 : לוח 11 : 7).

SJ5 - קנקן דמוי שק

שכבה III ; שטח D : לוח 199 : 6

שטח H : לוח 84 : 13

כלי זה ממקור צפוני מציג צוואר ארוך יחסית עם שתי ידידות לוליין על הכתף ושפה שטוחה. בתל ערוער מופיע הכלי במכלול המתוארך למאה השמינית לפנה"ס. נראה כי עוקב לטיפוס זה הוא הקנקן דמוי השק המופיע במכלולים בני המאה השביעית לפנה"ס בשכבה VI בתל עירא ובשכבות VI-VII בתל ערד (פרויד 1999 : 220-221 ; זינגר-אביץ 2002 : לוח 17 : SJ7).

מקבילות : חורבת תימן (איילון 1995 : לוח 11 : 4).

SJ6 - קנקן בעל כתף מעוגלת וצוואר קצר

שכבה IIa ; שטח D : לוח 124 : 14

למרות שהגוף דומה לזה של הקנקנים מטיפוס דמוי 'למלך' (SJ1), הצוואר קצר יותר.

מקבילות : תל לכיש III (צמחוני 2004 : 1824, לוח 26.11 : 4).

SJ7 - קנקן נפוח עם ארבע ידידות

שכבה III ; שטח H : לוח 85 : 18

טיפוס זה מציג גוף מעוגל נפוח עם ארבע ידידות על הכתף. השפה מרוכסת כמו גם חלקו העליון של הגוף.

SJ8 - קנקן תושבת עם שלוש ידידות

שכבה III ; שטח H : לוח 85 : 19

טיפוס זה נפוץ במכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס ביהודה (פרויד 1999 : 210). הכלי נעשה על פי רוב מקרקע הלס האופיינית לאזור בקעת באר-שבע.

מקבילות : בית-שמש IIc (אהרוני ואהרוני 1976 : לוח 5 : 10) ; ערד VI-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 17,

טיפוס SJ13).

פערורים

SJ9 - פערור עם רכסים וידיות

שכבה IIa ; שטח B : לוח 100 : 6

גוף הפערור מטיפוס זה שנמצא בערוער הוא נפוץ יותר ביחס לפערורים מאותו הטיפוס. בשכבה VII בתל עירא טיפוס זה מציג בסיס מעוגל ואילו בשכבה VI בסיס טבעת או בסיס דיסק (פרויד 1999 : 210, 223).

מקבילות: תל באר-שבע II (אהרוני 1973 : לוח 58 : 29) ; תל עירא VII (פרויד 1999 : לוח 6.75 : 2).

SJ10 - פערור עם ידיות וכתף מזווח

שכבה III ; שטח H : לוח 85 : 17

שפה מעובה מבפנים וכתף בעלת זיווי חד. שתי ידיות לוליין יוצאות מחלקה התחתון של הכתף ומתחברות אל הגוף. בערוער נמצא חלקו העליון של קנקן מטיפוס זה.

SJ11 - פערור חביתי עם ארבע ידיות

שכבות III, IIb ; שטח A : לוח 142 : 10

שטח B : לוח 52 : 20

לפערור זה שפה מקופלת המזכירה את השפה המקופלת של הקדרות. מתחת לכתף מופיעים שלושה רכסים (פרויד 1999 : 210). כלים מטיפוס זה אופייניים למכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס, למרות שבערוער נמצא כלי כמעט שלם מטיפוס זה במכלול המיוחס לשכבה IIb. מקבילות: תל לכיש III (צמחוני 1997 : 239-240, לוח 5.20 : 1-3) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 17, טיפוס SJ11).

SJ12 - פערור אדומ/אשורי עם ארבע ידיות

שכבה IIb ; שטח A : לוח 139 : 9

פערור אדומי/אשורי עם שפה מעובה מעוגלת, ארבע ידיעות ובסיס טבעת. פערור זה מעוצב בסגנון עבר-ירדני הכולל סדרת זיזים המודבקת מתחת לשפה. מקבילות: תל אל חיליפה IV (גליק 1969 : לוח VIII : 3).

SJ13 - פערור גלילי עם שפה מרוכסת

שכבה IV ; שטח D : לוח 39 : 2

פערורים גליליים בעלי שפה מרוכסת נפוצים במכלולים יהודאיים בני המאה השמינית לפנה"ס. השפה המרוכסת ניצבת בזוית חדה אל הגוף (זינגר-אביץ 2002 : 146). בתל ערוער נמצאו רק שברים מטיפוס זה.

מקבילות: תל באר-שבע II (אהרוני 1973 : לוח 58 : 18-19) ; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 18, טיפוס SJ15).

SJ14 - פערור גלילי עם שפה חלקה

שכבה III ; שטח B : לוח 65 : 3

טיפוס זה מזכיר את SJ13. פערור גלילי נמצא בשכבה המתוארכת למאה השמינית לפנה"ס בתל ערד, אך השפה של שבר הפערור מערוער מקופלת כלפי חוץ. מקבילות: ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 18, טיפוס SJ16).

פכים

JG1 - פך בעל פיה רחבה

שכבה IIIb ; שטח B : לוח 169 : 2

שטח D : לוח 199 : 2

כלים מטיפוס זה עשויים מן הלס הירקרק המאפיין את אתרי הנגב (פרויד 1999 : 203). פך זה אופייני למכלולים המיוחסים למאה השמינית לפנה"ס ביהודה למרות שבערוער נמצא כלי אחד מטיפוס זה

בלוקוס המיוחס לסוף מאה השביעית לפנה"ס (וכך גם בשכבה V בעין גדי). כלי שלם נוסף נמצא בשטח D, בלוקוס המיוחס למאה השמינית, אולם לא ידוע השלב המדויק. מקבילות: תל עירא VII (פרויד 1999 : 203, לוחות 6.86 : 14-15 ; 6.88 : 16) ; ערד VII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 19, טיפוס J2) ; עין גדי V (זירסקי 2007 : לוח 6 : 31).

JG2 - פך בעל צוואר רחב

שכבה IIb ; שטח H : לוח 184 : 1

חלק מפכים אלה מחופים אדום.

מקבילות: ערד (זינגר-אביץ 2002 : לוח 20, טיפוס J12).

JG3 - פך בעל צוואר מתרחב

שכבות IIa ; שטח D : לוח 110 : 11

בערוער טיפוס זה מופיע כשהוא מחופה בחיפוי כהה חום-אדמדם וממורק.

מקבילות: חורבת עוזה III (פרויד 2007 : לוח 3.34 : 5).

JG4 - פך בעל צוואר צר

שכבה IIb ; שטח A : לוח 146 : 1

טיפוס זה מאופיין בגוף עגול נפוח ובידית המתברת בין הצוואר לבין הכתף.

מקבילות: ערד (זינגר-אביץ 2002 : לוח 20, טיפוס J11).

JG5 - פך בעל גוף מוארך וכתף מעוגלת

שכבה IIa ; שטח B : לוח 100 : 3

פך גדול יחסית בעל גוף מוארך, בסיס טבעת וצוואר ארוך נוטה כלפי חוץ. הידית מחברת שפה צבוחה

מרוכסת לכתף (זינגר-אביץ 2002 : 153).

מקבילות: ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 19, טיפוס J4).

JG6 - פך כדורי

לוקוס מעורב; שטח B : לוח 189 : 24

לטיפוס זה גוף כדורי וצוואר רחב מרוכס. השפה מרוכסת ומתחברת לכתף באמצעות ידית. בערד טיפוס זה מאפיין מכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס (זינגר-אביץ 2002 : 150), אך בערוער הוא לא נמצא בהקשר ארכיאולוגי נקי מתקופת הברזל 2.

מקבילות: ערד VIII-IX (זינגר-אביץ 2002 : לוח 19, טיפוס J3).

JG7 - פך בישול עם שפה מעוגלת

שכבה III ; שטח H : לוח 84 : 10

כלי זה מעוצב כפך אך עשוי מן החומר ממנו עשויים סירי הבישול. פכים אלה כוללים גוף נפוח, צוואר מוחלק, שפה עגולה וידית לוליין אחת או שתיים (זינגר-אביץ 2002 : 143).

מקבילות: ערד VIII-XII (זינגר-אביץ 2002 : לוח 15, טיפוס CP13).

בקבוקים

DC1 - בקבוק עם צוואר מרוכס

שכבה III ; שטח H : לוח 84 : 11

לטיפוס זה בסיס רחב, צוואר קצר מרוכס ושפה לא מעוצבת או בסיס רחב, גוף מוארך ושפה תלתנית (פרויד 1999 : 203). חלק מן הבקבוקים שנמצאו בערוער והמיוחסים לטיפוס זה נתגלו כשהם מחופים

אדום. בערוער שני כלים שלמים מטיפוס זה נתגלו בלוקוסים לא נקיים ואולם שברי גוף

אינדיקטיביים מטיפוס זה נתגלו בלוקוסים המיוחסים לשכבה III. בקבוק אחד שלם מטיפוס זה

עשוי מטין אפור.

מקבילות: לכיש (טפנל 1953 : לוח 87 : 268); תל עירא VII (פרויד 1999 : 203, לוחות 6.74 : 16-17, 19 ;

6.26 : 2-1).

DC2 - בקבוק מרובע

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	-	1	-	B
-	-	-	-	C
-	1	1	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	1	2	-	סה"כ

שכבות IIb-III ; שטח A : לוח 140 : 6

שטח B : לוח 51 : 11

שטח D : לוח 75 : 11

כלי זה כולל בסיס טבעת וכתף שמוטה המתרחבת כלפי הגוף בזווית חדה. הצוואר הצר שבמרכזו רכס מסתיים בשפה מתרחבת וידית מחברת בין הצוואר לכתף. הכלי ממורק במירוק אבניים (זינגר-אביץ 2002 : 155). בערוער נמצא כלי שלם מטיפוס זה במכלול המיוחס לשכבה IIb.

מקבילות : ערך VIII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 20, טיפוס J13).

DC3 - בקבוק בעל גוף מוארך וכתף מזווה

שכבה III ; שטח B : לוח 57 : 1

כלי גדול יחסית.

מקבילות : ערך VII (זינגר-אביץ 2002 : לוח 20, טיפוס J15).

DC4 - בקבוק בעל גוף מוארך וצוואר מרוכס

שכבה IIa ; שטח D : לוח 109 : 7

בקבוק קטן בעל גוף מוארך, צוואר מרוכס וידית המחברת בין השפה לכתף. רוב הכלים מטיפוס זה נושאים מירוק ידני אנכי. מעטים ממורקים אדום (זינגר-אביץ 2002 : 155).

מקבילות: תל עירא VI (פרויד 1999: לוח 6.63 : 20); ערד VI-VII (זינגר-אביץ 2002: לוח 21, טיפוס J16).

פכיות

JT1 - פכית בעלת פיה רחבה

שכבה III; שטח A: לוח 49: 4

הבסיס והגוף מעוגלים ומחופים אדום (פרויד 1999: 205).

מקבילות: לכיש (טפנל 1953: לוח 84: 178); ערד (זינגר-אביץ 2002: לוח 20, טיפוס J12).

JT2 - פכית שחורה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	2	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	3	-	-	סה"כ

שכבה IIa; שטח D: לוח 119: 2; 129: 3

גוף מעוגל ודופן דקה. ידית משוכה מן החלק העליון של השפה (פרויד 1999: 205). טיפוס זה נפוץ במכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס ביהודה.

מקבילות: תל באר-שבע II (זינגר-אביץ 1999: לוח 3: 13; ערד VIII-X (זינגר-אביץ 2002: לוח 21, טיפוס JD4).

JT3 - פכית בעלת גוף מוארך

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
1	-	-	-	A
-	1	1	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	2	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	1	1	2	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 44 : 1

שטח B : לוח 53 : 21 ; 63 : 1 ; 88 : 3

שטח D : לוח 35 : 4

טיפוס זה מציג שפה ישרה או שלוחה (פרויד 1999 : 220), מירוק אנכי וגוף אליפטי בעל ידית המחברת

את השפה עם הכתף (זינגר-אביץ 2002 : 155).

מקבילות : ירושלים, העופל (מזר ומזר 1989 : לוח 28 : 10, 11) ; ערד VII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 21,

טיפוס JD1).

JT4 - פכית בעלת צוואר מרוכס

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	3	-	B
-	-	-	-	C
-	1	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
-	1	3	-	סה"כ

שכבות IIa-III ; שטח B : לוח 51 : 9, 10 ; 53 : 24

שטח D : לוח 112 : 6

טיפוס זה כולל ידית אחת או שתיים היוצאות מצוואר מרוכס. כלי זה מזכיר פכיות מטיפוס שחור על אדום, אבל כאן המרקם הדוק יותר והדפנות עבות יותר. חלק מהפכיות מעוטרות בעוד שאחרות ממורקות ואינן מעוטרות (זינגר-אביץ 2002 : 156).

מקבילות: תל עירא VII (פרויד 1999 : לוח 6.80 : 13); ערד IX (זינגר-אביץ 2002 : לוח 21, טיפוס JD6).

JT5 - פכית בעלת גוף נפוח

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	1	-	-	B
-	-	-	-	C
-	2	1	1	D
1	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
1	3	1	1	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח B : לוח 91 : 6

שטח D : לוח 80 : 3 ; 110 : 12 ; 122 : 2

שטח H : לוח 179 : 5

בסיס מחודד וצוואר צר. כלי זה אופייני למכלולים בני המאה השמינית לפנה"ס, אך מופיע גם במכלולים מן המאה השביעית לפנה"ס בהם הצוואר והשפה ישרים יותר והבסיס שטוח יותר (פרויד 1999 : 205, 220 ; זינגר-אביץ 2002 : 156). לעיתים מופיעות פכיות אלה כשהן ממורקות במירוק אנכי. מקבילות: תל לכיש III (צמחוני 2004 : 26.5 : 3 ; 26.18 : 17); ערד VII-X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 21, טיפוס JD3).

JT6 - פכית כדורית

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
-	-	2	-	B
-	-	-	-	C
-	-	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	1	-	Y
-	-	3	-	סה"כ

שכבה III ; שטח B : לוח 59 : 1 ; 62 : 6

שטח Y : לוח 196 : 4

גוף כדורי עם בסיס מעוגל, צוואר צר וידיית המחברת שפה לכתף (זינגר-אביץ 2002 : 156).

מקבילות : ערך X (זינגר-אביץ 2002 : לוח 21, טיפוס JD2).

JT7 - פכית בעלת גוף נפוח וחדק

שכבה IIa ; שטח B : לוח 88 : 2

כלי זה הוא ייחודי במכלול הכלים מערוער. נמצאה רק דוגמא אחת והיא חסרה שפה וייתכן שנחתכה במכוון למטרות שימוש משני.

מקבילות : סחב, קבר 1 (אוקשוט 1978 : לוח 61 : 7).

JT8 - פכית קיפרו-פניקית

שכבות IIb-IV ; שטח B : לוח 59 : 2 ; 189 : 10 ; 190 : 47, 48

רק שפה אחת ושברי גוף מטיפוס זה נמצאו בתל ערוער.

מקבילות : אתרים שונים (עמירן תשלי"א : לוח 97).

נרות

LP1 - נר בעל בסיס מעוגל

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
4	-	1	1	A
-	4	5	1	B
-	-	-	-	C
-	11	1	1	D
4	-	-	-	H
-	-	1	-	Y
8	15	8	3	סה"כ

שכבות IIb-IV; שטח A: לוח 5 : 12 ; 47 : 1 ; 2 : 146 ; 156 : 7 ; 164 : 6

שטח B: לוח 2 : 14 ; 51 : 7 ; 53 : 25 ; 65 : 8 ; 71 : 2 ; 87 : 2 ; 89 ; 3, 4 ; 91 : 8

שטח D: לוח 2 : 23 ; 75 : 8 ; 106 : 1 ; 108 ; 8, 9 ; 109 : 8 ; 110 ; 16, 17 ; 118 : 2 ; 126 :

1 : 127 ; 1 ; 130 : 6 ; 133 : 1

שטח H: לוח 9 : 179 ; 183 : 7 ; 185 : 3 ; 187 : 2

טיפוס זה מציג בסיס מעוגל ולעיתים קרובות הוא נעשה מאדמת הלס הירקרקת הטיפוסית לאזור הנגב.

מקבילות: לכיש (טפנל 1953 : לוח 83 : 145-148) ; תל עירא, הקברים (פרויד 1999 : לוחות 4.13 : 29 ; 4.33 : 20-21).

LP2 - נר בעל בסיס שטוח

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
7	-	-	-	A
-	4	1	-	B
-	-	-	-	C
-	2	-	-	D
2	-	1	-	H
-	-	-	-	Y
9	6	2	-	סה"כ

שכבות IIb-IV ; שטח A : לוח 137 : 21, 22 ; 4 : 139 ; 5, 4 : 140 ; 4 : 154 ; 9 : 159 ; 1 ;

שטח B : לוח 14 : 3 ; 1 : 101 ; 1 : 102 ; 5 : 104 ; 6 : 173 ;

שטח D : לוח 111 : 2

שטח H : לוח 83 : 5 ; 187 : 1

נרות מטיפוס זה מאופיינים לעיתים קרובות בטין מפולס היטב.

מקבילות : עין גדי V (יזרסקי 2007 : לוח 11 : 1, 3) ; תל עירא VI (פרויד 1999 : 224, לוח 6.67 : 15).

LP3 - נר בעל בסיס מעובה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
4	-	-	-	A
1	-	-	-	B
-	-	-	-	C
2	3	-	2	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
7	3	-	2	סה"כ

שכבות IIb-IIa, IV ; שטח A : לוח 136 : 5 ; 144 : 1

שטח B : לוח 169 : 4

שטח D : לוח 33 : 4 ; 37 : 4 ; 108 : 10 ; 110 : 15 ; 123 : 9 ; 174 : 5 ; 177 : 1 ; 200 : 7

נרות מטיפוס זה נפוצים במכלולים בני המאות השמינית-שביעית לפנה"ס ביהודה.

מקבילות : תל לכיש III (צמחוני 1997 : לוח 26.34 : 7 ; 26.42 : 7) ; תל עירא VI-VII (פרויד 1999 : 213,

224, טבלה 6.25).

LP4 - נר בעל בסיס מוגבה

IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
-	-	-	-	A
1	-	-	-	B
-	-	-	-	C
1	3	-	-	D
-	-	-	-	H
-	-	-	-	Y
2	3	-	-	סה"כ

שכבה II ; שטח B : לוח 169 : 5

שטח D : לוח 108 : 11 ; 113 : 2 ; 117 : 1

טיפוס המאפיין מכלולים יהודאיים בני המאה השביעית לפנה"ס.

מקבילות : תל עירא VI (פרויד 1999 : 224 , טבלה 6.25) ; לכיש (טפנל 1953 : לוח 83 : 153).

שונות

FL - צפחת

שכבות IIa-III ; שטח B : לוח 53 : 29 ; 103 : 4

צפחות ממגוון טיפוסים ובגדלים משתנים. צפחת אחת גדולה במיוחד נמצאה בשטח B ומציגה עיטור

חרוט בצורת מעגלים קונצנטריים.

MS1 - כן

שכבות IIb-IIa ; שטח D : לוח 128 : 11

מקבילות : תל באר-שבע II (אהרוני 1973 : לוח 63 : 131).

MS2 - כן אדומי מעוטר

שכבה IIb ; שטח A : לוח 137 : 20

כן מעוטר בסגנון האדומי הטיפוסי, רצועות אופקיות צבועות באדום ובשחור.

MS3 - מקטר אדומי מעוטר

שכבה IIb ; שטח A : לוח 137 : 16

בחפירות ערוער נמצא מקטר מעוטר אחד. הכלי מציג עיטור משולב בסגנון האדומי הטיפוסי וכולל רצועות אופקיות צבועות באדום ובשחור ועיטור משונן. השפה מעוטרת בקוים אופקיים ובקוים אנכיים קצרים.

MS4 - מגוון בקבוקים

שכבה III ; שטח B : לוח 53 : 22, 23

טיפוסים שונים של בקבוקים המציגים גוף נפוח ובסיס שטוח עם מגוון עיטורים (רכסים, חיפויים וקוים אופקיים). דומה כי את הופעתם של בקבוקים אלה יש לייחס להשפעת עבר הירדן, שם צורות אלה נפוצות ביותר. מקבילות : דיבון (אוקשוט 1978 : לוח 70).

MS5 - בקבוק אשורי מעוטר

שכבה II ; שטח D : לוח 130 : 5 ; 200 : 1

גוף מוארך וככל הנראה בסיס מחודד, מעוטר ללא ידיות. בקבוקים בצורות ובגדלים מגוונים התגלו באתרים רבים בכל רחבי ארץ-ישראל בשכבות המתוארכות לסוף המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס. בממלכת יהודה הם נמצאו בשכבות VI-VII בתל ערד (זינגר-אביץ 2002 : 156, לוח JD7 : 21) ובתל א-נצבה (ואמפלר 1947 : לוח 27 : 444, 446-447), ובממלכת עקרון בשכבה II בתל בטש (מזר ופניץ-כהן 2001 : 129-131, לוח 9) ובשכבה IB בתל מקנה (גיטין 1995 : לוח 4.5 : 13, 15, 17). וכן נמצאו כלים אלה בחפירות שומרון (קרואופוט, קרואופוט וקניון 1957 : לוח 11 : 26), במגידו (למון ושיפטון 1939 : לוח 9 : 4-6, 7 ; פינקלשטיין, צמחוני וכפרי 2000 : לוח 11.46 : 7), בתל דור (גלבוע 1995 : 13, לוח 1.7 : 7), בחצור (ידין ואחרים 1958 : לוח CLIX : 13), ועוד (לדיון מפורט ראו : מזר ופניץ-כהן 2001 : 129-131). בעבר הירדן מופיעים בקבוקים מטיפוסים אלה בבוצירה (בנט 1984 א' : לוח 4 : 6) בקברים בעמאן (קבר אדוני נור) ובמקביליין (טפנל 1953 : לוח 22 : 89-99).

בניגוד לתפיסה הקושרת את הבקבוק עם ההשפעה העמונית הציעה עמירן (תשל"א : 356) כי "עצם צורתו של הכלי, ובעיקר חוסר הידיות, מתירים לראות בו מוצר של הקרמיקה האשורית. נקל למצוא לו את מקומו במכלול הקרמיקה האשורית, בעוד שבמכלול הקרמיקה הישראלית, ואף העמונית, הוא יצור זר, חריג, ללא קשרים עם המסורת הקדרית של העבר ושל זמנו הוא." ואכן כלים מטיפוס זה שכיחים גם במצודת שלמנאסר (אוטס 1959 : לוח XXXVIII), בחירבת קסריגי (קרטיס 1992 : לוח 8) ובתל ברסיפ (גיימיסון 1999 : לוח 2 : 2-5) במכלולים המתוארכים לסוף המאה השביעית לפנה"ס (בלום 1988 : 164-167). שלא בדומה לקערות הכדוריות והמזוות שתפוצתן בארץ-ישראל מוגבלת, הבקבוקים המעוטרים נפוצים בכל חלקי הארץ. כיוון שאשור שלטה בארץ-ישראל למעלה ממאה שנה ובעוד שעמון הייתה ממלכה עבר ירדנית שולית, מתקבל יותר על הדעת שהבקבוקים הנפוצים באתרי ארץ-ישראל בתקופת הברזל 2 ב-ג' מחקים כלים אשוריים ולא עמוניים (נאמן וטהרני-סוסלי 2006 : 70-71).

מקבילות : תל בטש II (מזר ופניץ-כהן 2001 : לוח 9).

MS6 - כלים אדומיים/אשוריים קטנים

שכבה IIb ; שטח A : לוח 149 : 1

קבוצת בקבוקים קטנים בעלי שפה בולטת. שתי ידיות קטנות ולא פונקציונליות יוצאות מהכתף. טיפוס כלי זה ממורק בחלקו החיצוני במירוק אבניים.

3. סימנים על כלים

בקטגוריה זו נכללים תוי יוצר, טביעות עגולות ומגוון חריטות כולל סימני צפרניים וטביעות אצבעות על ידידות. הסימנים מופיעים בדרך כלל על הכתף או על הידית של הכלי, לעיתים הם מופיעים על השפה ולעיתים רחוקות בחלקו הפנימי של הכלי. הכלים המסומנים מגוונים בגודלם ובצורתם וכוללים: קערות, קדרות, סירי בישול, קנקנים, פכים ופכיות.

סימנים על כלים נמצאו במגוון הקשרים ארכיטקטוניים בתל ערוער – ציבוריים ודומסטיים, בתחומי העיר הפנימית כמו גם בתחומי העיר החיצונית. למרות שבעבר הועלו על ידי חוקרים מספר פרשנויות אפשריות בנוגע לתפקיד הסימנים על הכלים (פונקציה מנהלתית, עיטורית), עד כה לא התקבל במחקר הסבר אחד. אריה (2006 : 221) ציין שהעובדה שחלק מן הכלים סומן קודם לצריפה, בסדנאות הקדרים, מצביעה על משמעות שונה מזו של כלים שנחרטו עליהם סימנים בזמן שימושם. הדבר מרמז על קיומו של למעלה מהסבר אחד לסימנים אלה.

מכלול החרסים והכלים המסומנים מערוער אינו שופך אור נוסף על עניין זה.

א. סימנים קודמים לצריפה

מרבית הסימנים לפני הצריפה כוללים תוי יוצר שנעשו על ידידות של סירי בישול. רוב הסימנים נעשו באופן ידני ומציגים סימן בודד המזכיר בצורתו את האות העברית הקדומה תי. במקרים מסוימים עוצב תוי היוצר בצורת צלב. מקבילות לסימנים אלה נמצאות במגוון אתרים ברחבי יהודה בתקופת הברזל 2 (קלטר 1999 : 356 וראו שם ספרות נוספת).

סימנים נוספים שנעשו לפני הצריפה כוללים טביעות עגולות, וברוב המקרים עמוקות, שהוטבעו על ידידות. במקרים אחדים הטביעות הן אליפטיות ולא מעוגלות. הטביעות אינן מכילות צורה כלשהי. במקרים מסוימים אותה הידית כוללת יותר מסימן או טביעה אחת.

מבין הסימנים הקודמים לצריפה בולטים סימני הצפרניים, שבדרך כלל כוללים יותר משני סימנים. סימני צפרניים מופיעים על שפות, ידידות ובמקרה אחד בחלקו הפנימי של פערור. סימנים בודדים שנעשו לפני הצריפה כוללים קוים אופקיים שנחרטו על ידידות. במקרה אחד נחרטו ארבעה קוים אופקיים על ידידות אחת.

ב. סימנים לאחר הצריפה

רוב הסימנים שנעשו לאחר הצריפה נחרטו על קנקנים. סימנים אלה נפוצים פחות מהסימנים הקודמים לצריפה וברוב המקרים מציגים קו אופקי או אנכי בודד. הקוים האנכיים יכולים להיות

קצרים או ארוכים בעוד שחלק מן הקוים האופקיים נחרטו בצורה עמוקה לכל רוחב הידית. במקרים מעטים מופיעות סדרות של קוים אופקיים או אנכיים שנחרטו על אותה ידית או שפה. למרות שהתופעה נפוצה פחות, גם בקבוצה זו ניתן למצוא תוי יוצר על סירי בישול. סימנים אלה כוללים צורה המזכירה את האות העברית ת' או סביר יותר, צלב. בנוסף לכך קבוצה זו כוללת גם סימנים משולבים כגון צלב עם ארבעה קוים אופקיים בכל קצה וקבוצה של חמישה קוים אנכיים היוצאים מבסיס אחד ושלהם יש מקבילה בתל עירא (שם: לוח 6.153 : 21).

שכבה IIb		שכבה IIa		שכבה III		שכבה IV		
חרסים	שלמים	חרסים	שלמים	חרסים	שלמים	חרסים	שלמים	
16	-	6	1	11	-	11	-	סימנים קודמים לצריפה
5	-	6	-	7	-	5	-	סימנים לאחר הצריפה

טבלה 16 : מספר הידיות והכלים המסומנים לפי שכבות (קדם ולאחר צריפה)

4. ניתוח מרחבי ושחזור אזורי פעילות

ממצאי תקופת הברזל בתל ערוער נמצאו בארבע שכבות ארכיאולוגיות שמקצתן חרבו בשריפה (שכבות III, IIIb) ומקצתן ניטשו (שכבות IV, IIIa). בשני המקרים נחשפו הממצאים לתהליכי הרבדה משניים – תהליכים המוכרים היטב מאתרים אחרים בני התקופה באזור בקעת באר-שבע (אהרוני 1973: 7; הרצוג 2002: 11; בית-אריה 2007: 6).

על פי השחזור ההיסטורי המוצע בעבודה זו (דיון היסטורי ראו לעיל) חרבה שכבה III בסוף המאה השמינית לפנה"ס, והגיעה אל קיצה, לפחות בצורה חלקית, על ידי פעילות אלימה. שכבת אפר, מפולת לבנים ואבנים התגלו בחלק משטחי החפירה. הואיל וידיעותינו אודות המכלול הקרמי המאפיין את המחצית הראשונה של המאה השביעית לפנה"ס הן מוגבלות, קשה לקבוע אם האתר יושב מיד לאחר חורבן שכבה III או אם התרחש פער יישובי כלשהו. יחד עם זאת מתקבל על הדעת כי האתר יושב זמן לא רב לאחר החורבן, אי שם במהלך המחצית הראשונה של המאה השביעית, ככל הנראה על ידי תושביו הקודמים. השלבים המקומיים B2 ו D2 שופכים אור על עניין זה.

בעקבות החורבן התרחשו תהליכים משניים וחדרים ומבנים נוקו כדי להכשירם לישמוש מחודש. פעולות אלה בוצעו ביוזמתם של תושבי שכבה IIa שריכזו את הכלים ואת החפצים משכבה III בבורות. בחלק מן המקרים נמצאו בורות אלה כשהם מכילים כלים שלמים מסוף המאה השמינית לפנה"ס.

כמאה שנים אחר כך, בראשית המאה השישית לפנה"ס, נהרסה שכבה IIIb בחורבן אלים. לא ידוע אם האחראים הישירים לחורבן היו הבבלים או האדומים, אך התוצאה הייתה הרת אסון מבחינתו של היישוב בערוער. בכמה משטחי החפירה, באופן טבעי אלה שלא יושבו בתקופה הרומית, נתגלה רובד עבה הכולל אבני מפולת, לבנים שרופות ושרידי אפר החותם כלים שלמים וחפצים. בשטחים אחרים התרחשו תהליכים משניים בדומה לאלה שהתחוללו לאחר חורבן שכבה III.

בכל נסיון לשחזר את תפוצתם של החפצים במרתב ולהתחקות אחר התפקידים ששימשו היחידות הארכיטקטוניות השונות יש להביא בחשבון כי מיקומם של החפצים במרתב ומצב השתמרותם הם תוצאה ישירה של תהליכים ראשוניים ומשניים שחלו על הרקורד הארכיאולוגי באתר. בהתאם לכך

נשען השחזור המרחבי המוצע כאן על הנחת יסוד לפיה האופן שבו נמצאים החפצים במרחב משקף את האירוע האחרון ולא בהכרח את הקשרם הראשוני. גם בהתחשב בהסתיוגויות המובאות מעלה, הניבו שכבות היישוב מתקופת הברזל 2 ב-ג' בתל ערוער (IIb, IIa, III, IV) כמות ניכרת של כלים וחפצים, מהם נמצאו על רצפות בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים המאפשרים לנו לנתח את תפוצתם במרחב להציע שחזור של מספר יחידות אדריכליות.

4.1 שכבה IV

אזור תעשייתי-מסחרי – המבנים החיצוניים בשטח D מזרח

מבנה 1/D5 (איור 95)

מבנה 1/D5 הינו מבנה גדול בעל קירות אורך ובניית לבנים המשולבים בחומת העיר. מבנה זה כולל לפחות 4 יחידות משנה ארכיטקטוניות. נראה כי בעבר המבנה השתרע הלאה מזרחה, אך קטע זה כמו גם הכניסה למבנה לא השתמרו בשל סחף ותהליכים אחרים שתל ערוער ובייחוד המדרון המזרחי של האתר היו חשופים להם. סך של 12 כלי חרס ו 8 חפצים נתגלו במבנה 1/D5. ביחידה הצפון מערבית במבנה נתגלתה רצפת חלוקים ללא ממצאים. חלקו הארי של המכלול נמצא מרוכז בחלקו המזרחי של המבנה. תופעה זו ניתנת להסבר בשל פעולות הבניה והאחזקה המאוחרות של קיר הפודיום (קיר 5012) שנמצא ממערב ובשל בניית המגדל בתקופה הרומית.

החדר המערבי

קיר ארוך (קיר 5030) שבו משולבים עמודים הפריד בין החדר המערבי המרוצף לחדר המזרחי. סיר בישול, קערה וטבעת נמצאו למרגלות הקיר (לוקוס 1008) (לוח 29).

החדר המזרחי

החדר המזרחי כלל טבון, קנקן שחלקו העליון חתוך והוא נמצא שקוע ברצפה, סיר בישול, כלי נגבי רדוד עשוי ביד, ראש חץ וסיגי מתכת (לוקוס 1011) (לוח 27). אופי הממצא שהתגלה במבנה מצביע על כך שבוצעו בו בישול ופעילויות אחרות הכרוכות בהדלקת אש ועל כן סביר להניח כי קטע זה שימש כחצר ולא היה מקורה.

היחידה הדרומית

ריכוז ממצאים התגלה בין קירות 5019 ו 5025 וכלל: 3 קערות, קדרה, סיר בישול קטן, שני חרסים אדומיים מעוטרים, 2 משקולות נול, חד חנית ומרצע (לוקוסים 870 ; 1005) (לוחות 28 ; 30). עצמות

כבשים, עיזים וחזירים הנושאים סימני חיתוך התגלו אף הם בנקודה זו. סימני נשיכה שהתגלו על כמה מהעצמות תומכים בהנחה כי לאחר נטישתו התרחשו במבנה תהליכים משניים. לא רחוק ממקום זה נמצאו לוח משחק מאבן ונר (לוקוס 877) (לוח 32).

למרות שכמה מן הממצאים ממבנה 1/D5 דוגמת 5 הקערות ו 3 סירי הבישול ניתנים לקישור עם פעולות ביתיות, הרי שהקנקן השקוע ברצפה, לוח המשחק, סיגי המתכת ותכניתו החריגה של המבנה בנוף העירוני מצביעים על פונקציה אחרת. אורכם של כמה מהקירות (4 ו 8 מ') וקיומו של קיר לבנים מטויה ומתקן לבנים הצמוד לו, תומכים בהנחה בדבר תפקודו של המבנה לצרכים תעשייתיים וציבוריים.

4.2 שכבה III

העיר הפנימית – "מבנה העמודים" (מבנה 1/B3) בשטח B (איור 39)

יחידה ארכיטקטונית תחומה, שתכניתה אינה שלמה נמצאה ממערב לחומת העיר בשטח B (קירות 2026, 6020, 6120, 6019, 6018). במבנה אותרו שני שלבים ארכיטקטוניים ברורים אך רק מפלס חיים אחד. מפלס זה יושב על סלע האם וכולל רובד אפר שעוביו 20 ס"מ, ללא רצפות.

רק שלושה כלים שלמים – שתי פכיות וסיר בישול, ושני הפצי עצם נמצאו במבנה. נראה כי מיעוט הממצא מצביע על דגם של נטישה שהתרחש במבנה.

הקיר המזרחי של המבנה (קיר 2026) עובר במקביל לחומת העיר. נראה כי בימי קדם כלל הקיר פתח כניסה שנחסם. קיר 6020 ("קיר העמודים") כולל ארבעה עמודי אבן שתמכו בתקרת המבנה. קיר 6120 יוצר פינה עם קיר 6019 ועם המשכו (קיר 6018) כך שנוצר חלל תחום. סיר בישול נגבי, פכית, עצמות עיזים וכבשים נמצאו בחדר (לוקוס 1207) (לוח 62). פכית נוספת יחד עם עצמות עיזים וכבשים ועליהן סימני חיתוך נמצאו מצפון לקיר 6120 (לוקוס 1208).

בעת ניקוי החתך בסמוך לקיר 6109 המצוי במתחם זה, נתגלתה צלמית עצם נושאת כותרת פרוטו-איאולית (לוקוס 1226) (גובה 438.09 מ') (לוח 63 : 3). הלוחית נתגלתה בסמיכות רבה לרובד האפר יחד עם פכית שלמה וחרסים. פוקס (בדפוס) רואה בממצא ייחודי זה לוח שנה בהשפעה מצרית.

על אף מיעוט הממצא, נראה כי מימדי המבנה, אופי הבניה והלוחית הפרוטו-איאולית תומכים בהנחה כי מדובר במגורי עלית.

חדרים הניגשים אל חומת העיר – שטח H (איור 110)

ארבעה חדרים קטנים יחסית, מהם ניגשים שניים אל חומת העיר, אל קיר 4050 (חדרים $1/H3$ ו $2/H3$), ושניים נוספים הצמודים להם (חדרים $3/H3$ ו $4/H4$).

חדר אחסון $1/H3$

חלל זה התחום בין ארבעה קירות (4011, 4009, 4027, וחומת העיר – קיר 4050) כלל רובד לבנים הדוק וחרסים מתקופת הברזל. מתחת לרובד הלבנים נחשף רובד אפר ומפלס קרקע שאפשר ושימש כרצפה שהונחה על רובד חלוקים ועליה כלים שלמים מתקופת הברזל וכן עצמות עיזים וכבשים הנושאות סימני חיתוך (לוקוס 1627) (לוחות 83 ; 84 ; 85). במרכז החדר נתגלה מתקן. עשרה כלים שלמים נמצאו בחדר הקטן : שבעה קנקנים, שני פכים ונר. מתקן וחמישה חרסים אדומיים מעוטרים נתגלו גם כן. היעדר כלים המשמשים לאכילה, שתיה והגשה וגודלו המצומצם של המבנה מצביעים על כך שהמבנה שימש בעיקר לאחסון.

חדר $2/H3$

למרות שתכניתו הארכיטקטונית של חדר זה ברורה הואיל והוא תחום בין קירות 4011, 4042, 4016 ו 4050, לא נמצאו בו ממצאים משלב $H3$.

חדר $3/H3$

שרידיהם של שני קירות המיוחסים לחדר $3/H3$ (קירות 4009 ו 4017). רק מעט חרסים המיוחסים לתקופת הברזל 2 נתגלו בחדר זה (לוקוס 1624).

חדר $4/H4$

חדר זה התחום בין שלושה קירות (4017, 4201 ו 4012) הוא הקטן מבין החדרים הניגשים אל החומה. שתי ידיעות נושאות טביעות נמצאו בין מעט החרסים שהתגלו בחדר (לוקוסים 1622 ; 1623).

תחנת הדרכים בשטח C (איור 74)

לשלב זה מיוחסים שרידיהן של שתי יחידות ארכיטקטוניות. מן היחידה הדרומית נותרו שלושה קירות (קיר 507, 510 ו 511). מתחת לרובד מפולות אבנים נמצא רובד עפר מהודק המשלב אבנים קטנות – ככל הנראה רצפה – ומעט חרסים (לוקוס 93).

מן היחידה הצפונית נותרו שני קירות (504 ו 505). מתחת לרובד אדמה מעורב באבנים נתגלו ריכוזים קטנים של אפר, חרסים ועצמות בעלי חיים (לוקוס 95). בסמוך לפינת הקירות 504 ו 505 נחשף בור גדול ובו חרסים מתקופת הברזל 2 (לוקוס 99). ממערב לקיר 505 נמצא רובד אדמה מעורב באבנים מעל שכבת שריפה. מעט חרסים אותרו בנקודה זו (לוקוס 94). קיומו של הבור ומיעוט החרסים שנמצאו במבנה מצביעים על תפוצה מרחבית המייצגת נטישה (לוח 193).

4.3 שכבה IIa

שטח B מהווה את המשכו הצפוני של שטח H ועל כן כולל גם הוא חדרים ומבנים הניגשים אל חלקה הפנימי של חומת העיר.

חדרי מגורים הניגשים אל חומת העיר – שטח B (איור 46)

חדר 1/B2

מחדר זה השתמרו רק שלושה קירות (2029, 6005 וחומת העיר – קיר 2010). קרוב לודאי שהקיר המערבי נמצא מתחת לשרידי קיר 2026 משלב B3. מתחת לרובד אפר נמצאה רצפה ועליה כלים שלמים מתקופת הברזל 2 ב-גי (לוקוסים 502 ; 511) (לוח 100). מכלול כלי החרס שנתגלה על הרצפה כלל שישה כלים שלמים: שני קנקנים, פערור, סיר בישול, מורטריה ופך. עוד נמצאה בחדר זה צלמית זואומורפית שבורה. טיפוסי הכלים והחפצים שאותרו בחדר מעידים על פעילות דומסטית המשלבת בישול ואחסון.

חדר בישול 2/B2

חדר זה תחום על ידי ארבעה קירות (6024, 6026, 2028 וחומת העיר – קיר 2010). הכניסה אל החדר התבצעה ככל הנראה מן הקיר המערבי (6024), בסמוך לפינה עם קיר 6026. שבעה כלים שלמים וידית נושאת טביעה נמצאו על הרצפה (לוקוסים 507, 961 ו 976). עם אלה כלולים ארבעה סירי בישול, פך תלת רגלי ופכית שחורה (לוחות 92, 93, 97). טבון המכיל בתוכו קערה (לוקוס 519) מהווה אף הוא עדות לפעילות הבישול שהתרחשה במבנה (לוח 94).

חדר 3/B2

חדר נוסף הנסמך אל חדר בישול 2/B2 מצפון, תחום על ידי ארבעה קירות (2028, 6024, 2027 וחומת העיר – קיר 2010). בחדר נמצא בור שנחפר בחלקו ובו אפר, חלוקים, עצמות בעלי חיים וכלים לרפאות

(לוקוסים 508 ו 969). עם הכלים נמנים ארבע קערות, פכית ונר (לוח 91). מציאת הכלים בהקשר משני, בבור, מעלה בשאלה את אפשרות שחזור תפקודו של המבנה. בהתחשב בגודלו הקטן של החדר, בהנחה כי הכלים שנמצאו בבור הם הכלים בהם השתמשו בחדר ומבדיקת טיפוסי הכלים, ניתן להסיק כי בניגוד לחדרים 1/B2 ו 2/B2 בהם אותרה פעילות אחסון ובישול, הרי שנראה כי בחדר זה התרחשה פעילות שכללה אחסון כלים שנועדו לצריכת מזון.

ארכיטקטורת מגורים – המבנים החיצוניים בשטח D מערב (איור 88)

מבנה 1/D2

השימוש במבנה הרוחב 1/D2 נמשך במהלך שלבים D1 ו D2. למרות שתוכנית המבנה לא השתמרה במלואה הרי שנראה כי המבנה המקורי כלל מספר יחידות משנה שחלקן רוצפו. קירות 5052 ו 5006 מהוות את הפינה הדרום-מערבית של המבנה. נקודת המפגש בין שני הקירות (לוקוס 1435) נראית כחסימה בין שתי אומנות, או תיקון לקיר שניזוק.

היחידה הצפונית

ממזרח לקיר 5052 ומצפון לקיר 5006, מתחת לרובד אפר עם חרסים מתקופת הברזל נחשף משטח מרוצף אבנים שטוחות (לוקוס 1420) (לוח 107). על הריצוף נמצאה קרמיקה רבה מתקופת הברזל (לוקוסים 1417 ו 1421) (לוחות 109, 110). החרסים שנמצאו על הריצוף התחברו עם חלקי כלים שנמצאו על ריצוף מהודק מדרום לקיר 5000 (לוקוסים 1427, 1433 ו 1437) (לוחות 119, 120, 121). עם הכלים נמנים נר, פכית, חלקי אגן ומשקולת נול. פיזור הממצאים בשטח תומך בהנחה בדבר קיומה של קומה שנייה למבנה.

היחידה הדרומית

ממזרח, קיר 5006 יוצר פינה עם קיר 5068. במקום נמצא אח ובו אפר וחרסים רבים מתקופת הברזל 2 (לוקוס 809) הכוללים נרות, סיר בישול, ספל תלת רגלי, קערה מחופה וממורקת, קערה קטנה גסה, שבר רעשן וצלמית סוס ורוכב (לוח 108). ללוקוס זה מיוחסים גם שברי טבון.

החצר המערבית

ממערב לקיר 5052 נמצא רובד אדמה מהודק היטב ורובד אפר. על הרצפה נתגלו חרסים מתקופת הברזל ובהם קערות וטביעת חותם מטיפוס 'למלך' (לוקוס 1410) (לוח 106). נראה כי קטע זה שימש כחצר.

החדר המזרחי

נראה שקיר 5068 עובה בשלב מאוחר על ידי הוספת קיר 5069. מתחת לקטע המעובה של הקיר נחשפו שתי אומנות הניגשות אל הקיר. תוספת העיבוי הותירה את האומנות חסרות שימוש ועל כן הוסף המילוי ביניהן. חיזוק קירות באמצעות עיבויים היא תופעה מוכרת בערוער של תקופת הברזל 2. בשלב זה נבנה קיר 5077 מדרום ויחד עם החיזוק נוצר חדר המשתרע מזרחה. חלקו הצפוני של הקיר טויח ובמבנה שולבו אבני גוויל שהונחו מעל נדבכי אבני גזית. קיר הגזית 8011 נבנה ממזרח ואליו ניגש ריצוף (לוקוס 1522) (לוח 122). קטע זה כוסה באמצעות שכבת טיח. קרמיקה רבה מתקופת הברזל הכוללת קערות, קנקנים, נר ופלכי טוויח נמצאה בנקודה זו (לוקוס 1443) (לוחות 123, 124). לאורך הקיר נמצאו חלקי גולגולת אדם שלא נקברה בקבורה מסודרת.

<i>Gazella</i> <i>sp.</i>	<i>Canis</i> <i>familiaris</i>	<i>Sus</i> <i>sp.</i>	<i>Bos</i> <i>taurus</i>	<i>Ovis/</i> <i>Capra</i>	<i>Capra</i> <i>hircus</i>	<i>Ovis</i> <i>aries</i>	מין/ לוקוס
-	-	-	+	-	+	+	1410
-	-	-	-	-	+	+	1417
-	+	+	+	-	+	+	1420
+	-	+	+	-	+	+	1421
-	-	-	-	+	-	-	1427
-	-	-	-	+	-	+	1443
-	-	-	+	-	+	+	1522

טבלה 17: תפוצת עצמות בעלי חיים מזוהות במבנה 1/D2 (למפתח המינים ראו עמ' 242)

יש לציין כי חלק מעצמות הכבשים, העיזים, הבקר והחזירים נמצאו כשהן נושאות סימני חיתוך המצביעים על פעילות הכנת מזון שהתרחשה במבנה. היעדר כלים לחיתוך מעלה בשאלה את אפשרות שחיתת בעלי החיים במקום.

רבות מהעצמות שנתגלו במבנה נגסו, נלעסו ועוכלו, דבר המעיד על תהליכים משניים שהתרחשו במבנה, קרוב לוודאי לאחר נטישתו.

4.4 שכבה IIb

חדרי מגורים הניגשים אל חומת העיר – שטח H (איור 112)

שלושה חדרים ($1/H_2$, $2/H_2$ ו $5/H_2$) נתגלו כשם ניגשים אל חלקה הפנימי של חומת העיר (קיר 4050). נוסף לכך נחפרו שני חדרים סמוכים ($3/H_2$ ו $4/H_2$) שחלקם המערבי חסר. העדות הארכיאולוגית מכל חמשת החדרים מצביעה על תהליכים משניים כולל נטישה ושימוש מחודש כמזבלה.

חדר $1/H_2$

מפולת לבנים נמצאה בחלל שנוצר בין קירות 4018 ו 4020 מעל רובד אפר עבה. רובד האפר נח על רצפה הניגשת לקיר 4020. כלים מתקופת הברזל 2 ובהם בקבוק שלם נמצאו על הרצפה (לוקוס 1628) (לוח 181). מעט הממצאים שאותרו אינם מאפשרים את שחזור תפקידו המקורי של החדר אלא מצביעים על דפוס של נטישה.

חדר $2/H_2$

בחלל שנוצר בין קירות 4027, 4009 ו 4011 נתגלו חרסים רבים מתקופת הברזל 2 בתוך רובד אפר (לוקוס 1608) וביניהם שבר צלמית זואומורפית אך לא כלים שלמים (לוח 182).

חדר $3/H_2$

בחדר התחום בין קירות 4013, 4020 ו 4010 נתגלה רובד אפר הכולל לבנים שרופות מעורבות בקרמיקה מתקופת הברזל 2 ובשברי טבון (לוקוס 1618). בסמוך לחומר הלבנים נמצא בור ובו חרסים מתקופת הברזל (לוקוס 1617). בחדר זה לא התגלו כלים שלמים.

חדר $4/H_2$

רובד אפר עבה ומהודק המכיל קנקן שחלקו העליון נחתך ונר (לוקוס 1610) נתגלה בחלל התחום בין קירות 4017, 4009 ו 4010 (לוח 185). בקצהו המערבי נמצא מתקן ובו אבן פותה מכוסה באבנים קטנות. נראה כי המתקן מאוחר לרובד האפר ולכלי החרס שנמצאו ממזרח. נראה כי החרסים שנמצאו במתקן נלקחו מרובד האפר. שכבה שריפת עבה הכוללת לבנים אפויים בשמש נמצאה מצפון ללוקוס זה. על הלבנים לא אותרו שרידי שריפה. בסמוך ללבנים נחשפה שורת אבנים שהשתייכה למבנה לא ברור אך נראה כי היא קשורה באופן כלשהו עם קיר הלבנים הנמצא מדרום. בחלקו

הדרומי של הלוקוס אותרה שכבה שריפה ובה לבנים שרופות מעורבות בחרסים ובעצמות בעלי חיים מתקופת הברזל 2. נראה כי הלבנים האפויים בשמש נפלו מקיר 4009. ערימת אבנים קטנות ובה חלוקים שחורים רבים וחרסים מתקופת הברזל 2 נמצאה בדרום מזרח; החפירה במקום זה הניבה חמש אבני פטיש ושרידי טבון.

חדר 5A2

שכבת אפר רכה ועבה ובה חומר לבנים נחפרה בפינת הקירות 4013 ו 4018. סמוך לקיר 4013 נתגלו שרידי טבון המסומן על ידי אבנים קטנות, קרן, עצמות בעלי חיים, כלי אבן וחרסים רבים מתקופת הברזל 2 (לוקוס 1621). שמונה כלים שלמים נמצאו בחדר ובהם חמש קערות, שני נרות ופכית (לוחות 179, 180). שבר כלי זואומורפי נמצא גם כן. עצמות עיזים וכבשים נמצאו כשהן נושאות סימני חיתוך. באור האפר, הלבנים והחרסים הרבים נראה כי לאחר שחדר זה יצא מכלל שימוש נעשה בו שימוש מחודש כמזבלה.

4.5 מקרה מבחן מיוחד: ח'אן שיירות – מבנה 1/A⁸

(איור 21)

המבנה משטח A בתל ערוער ממוקם מחוץ לתחום העיר המבוצר ומציג אגף מלבני ויחידה ארכיטקטונית קטנה המזכירה מצודה בחלקו הצפון-מערבי. בתוך המבנה נמצאו מתקנים הכוללים ספסלים, טבונים, פלטפורמת אבן ובורות.

שמונים וחמישה כלים שלמים נמצאו בחפירות שטח A, מהם שבעים ושישה בשלב A1. המכלול הקרמי משלב זה כולל שתי קבוצות כלים עיקריות: קרמיקה יהודאית וקרמיקה מן הטיפוס המכונה "אדומי/אשורי". עוד נמצאו חמישה שברי צלמיות המייצגים את טיפוס צלמית העמוד היהודאית (הן הטיפוס העשוי בתבנית והן הטיפוס הצבוט), צלמיות סוס ורכב מעוטרות בפסים באדום ובלבן וכלים זואומורפיים.

ממצאים מגוונים הכוללים משקולות (משקולות יהודאיות שערכן ארבעה שקלים ושקל אחד, משקולות אבן והמטיט), משקולות נול, חרוזים (קרניאול, חרס, אבן), תליונים, חפצי עצם, רעשן וקונכיות מסוג טרידקנה. עוד נמצאו חפצי ברונזה וברזל הכוללים ראשי חצים, סכינים, לוחית מתכת עם מסמר וסיגים.

⁸למאמר הדן בסיכום הממצאים מן המבנה ובשאלת תפקודו של המבנה משטח A ראו: טהרני-סוסלי 2007 א.

לוח	סך	MS	LP	FL	JT	DC	JG	SJ	CP	KR	CH	BL	טיפוס/ לוקוס
154	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	130
158	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	32
159	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35
157	4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2	36
156	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	38
155	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	41
152	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	103
151	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	108
135	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	104
163	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	441
165	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	102
168	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	112
167	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	412
164	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	455
	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100
160	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	106
	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	400
136	4	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	2	404a
144	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	413
149	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	411
	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	419
146	2	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	434
137-8	12	1	2	-	-	-	-	-	3	-	-	6	105
142-3	5	-	-	-	1	-	-	1	1	-	1	1	114
139	4	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	1	122
140	2	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	133
141	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	135
148	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	146
	76	3	17	-	1	1	1	4	6	-	2	41	סה"כ

טבלה 18 : תפוצת טיפוסים כלים במבנה 1/A1 (מבוסס על כלים שלמים)

לוקוס	חפצים	מס'	סה"כ
130	סיג נחושת	1	1
32	משפך זואומורפי	1	1
35	פלך טווייה	1	1
36	צלמית סוס ורוכב	1	1
38	תליון אבן מרית עצם משקולת יהודאית כתובה (4 שקלים) מכסה	1	4
		1	
		1	
		1	
41	מרית עצם להב סכין רעשן	2	4
		1	
		1	
103	מרית עצם	1	1
108	-	-	-
104	לוחית ברונזה עם מסמר	1	1
441	מכסה	1	1
102	מכסה	1	1
112	רגל צלמית זואומורפית משקולת נול פלך טווייה אבן עגולה (כנראה משקולת)	1	4
		1	
		1	
		1	
412	-	-	-
455	ראש צלמית זואומורפית מרית עצם	1	3
		2	
100	-	-	-
106	מרית עצם סיג מתכת	1	2
400	-	-	-
413	-	-	-
411	חפץ ברונזה מעוגל (פיבולה?)	1	1
419	חרוז קרניאול	1	1
434	-	1	-
105	צלמית עמוד יהודאית רגלי צלמיות זואומורפיות גוף צלמית זואומורפית סיג מתכת מכסים	1	7
		2	
		1	
		2	
114	צלמית זואומורפית רגלי צלמיות זואומורפיות גוף צלמית זואומורפית מרית עצם משקולות נול סיג מתכת בדיל	1	12
		3	
		3	
		1	
		2	

לוקוס	חפצים	מס'	סה"כ
122	רגל צלמית זואומורפית חפץ עצם סיג מתכת מכסה	1 1 1	4
133	מרית עצם	1	1
135	מרית עצם משקולת המטיט	2 1	3
146	-	-	-
			54

טבלה 19 : תפוצת ממצאים במבנה 1/A1 (ראו הפניות ללוחות בטבלה 18)

ממצאי הפאונה מעידים על נוכחות מגוונת של מינים במבנה ובהם בקר, עיזים, כבשים, חזירים, כלבים, איילים וגמלים.

<i>Gazella</i> <i>sp.</i>	<i>Canis</i> <i>familiaris</i>	<i>Camelus</i> <i>dromedarius</i>	<i>Sus</i> <i>sp.</i>	<i>Bos</i> <i>taurus</i>	<i>Ovis/</i> <i>Capra</i>	<i>Capra</i> <i>hircus</i>	<i>Ovis</i> <i>aries</i>	מין לוקוס
-	-	-	-	+	+	-	+	32
-	-	-	-	-	+	-	-	35
+	-	-	-	-	-	+	+	36
-	-	-	-	+	-	+	+	38
-	-	-	+	-	-	+	+	102
-	-	-	-	+	-	+	+	103
+	-	-	-	+	-	+	+	104
+	-	-	-	+	+	+	-	105
-	-	-	-	+	-	+	+	108
-	-	-	+	-	+	-	+	112
-	+	+	-	+	-	+	+	114
-	-	-	-	+	+	-	+	130
-	-	+	+	-	+	-	+	133
-	-	-	-	-	+	-	-	411
-	-	-	-	+	-	+	+	441

טבלה 20 : תפוצת עצמות בעלי חיים במבנה 1/A1 (ראו מפתח המינים בעמ' 249)

ואולם בטרם נעמוד על תפקידו של המבנה משטח A ננסה לבחון אותו באור שתי פרשנויות המקובלות למבנים דומים בדרום ארץ-ישראל בתקופת הברזל 2:

מבנה מגורים – הטיפוס השכיח ביותר לפונקציית המגורים ביהודה הוא מבנה ארבעת המרחבים המציג תכנית מלבנית והכולל שלושה מרחבי אורך ומרחב רוחב אחורי. המרחב האחורי תחום על ידי קיר בעוד שהחללים האנכיים פונים אל חלל מרכזי ועל פי רוב מחולקים באמצעות שורת עמודים (שילה 1970; 1987 א': 3-7; בונימוביץ ופאוסט 2003: 412-414).

אולם מימדי המבנה משטח A ותכניתו אינם מתאימים לקריטריונים שמציג בית ארבעת המרחבים. שורת העמודים היחידה שנמצאה במבנה מחלקת רק את חצר היחידה הצפונית. במבנה מערוער נמצאה כמות גדולה של טבונים המעידה על ריבוי מוקדים להכנת מזון, בניגוד למספר המצומצם של הטבונים המאפיין מכלולי מגורים (דאביו 1993: 449). גם המספר הגבוה של הנרות שנמצא במקום (כ 20% מן המכלול) ואופי הממצא אינם עולים בקנה אחד עם פונקציית המגורים. נפנה אם כן לאפשרות השנייה ונבדוק האם המבנה משטח A שימש כמבנה מנהל ציבורי?

מבנה מחסנים – מבנה העמודים המוארך מזוהה עם פונקציות ציבוריות ומנהלתיות בתקופת הברזל. על פי רוב ממוקם מבנה העמודים בסמוך למערכת הביצורים ולמבני ציבור אחרים. מבנים מטיפוס זה מציגים חלל מלבני המחולק באמצעות שתי שורות עמודים לשלושה חללי אורך. האגפים הצדדיים בדרך כלל מרוצפי אבן בעוד שהאגף המרכזי כולל רצפת עפר כבוש. מבנה העמודים נחקר באופן אינטנסיבי. הפרשנות המקובלת למבנים מטיפוס זה היא מבנה מחסנים (הרצוג 1973: 23-30; קוריד 1992: 52-61), אורוות (ידין 1976: 18-22; הולדיי 1986; קנטרל 2006; קנטרל ופינקלשטיין 2006), קסרקטינים (פריץ 1995: 142-143) או שווקים (הר 1988: 47-67; כוכבי 1999: 44-50). מרבית החוקרים מתזיקים באחת משתי הפרשנויות הראשונות.

אולם גם כאן, דומה כי המבנה משטח A אינו עומד בקריטריונים הדרושים. מדובר אומנם במבנה בעל תכנית מלבנית, אך כפי שנוכחנו המבנה בערוער ממוקם מחוץ לחומת העיר ואינו מחולק באמצעות שורות עמודים. יתירה מזאת, נסמכת אליו מצדית בעלת קירות מעובים בצפון מערב. הנחה זו נתמכת גם במכלול הקרמי שנמצא בשטח A (טבלה 18) שבו מהווים הקערות וכלי ההגשה את חלקו הארי של

הממצא. בהקשר זה ראוי לציין גם את המספר המועט של קנקנים שהתגלה (מבין כ 76 כלים שלמים נתגלו בסך הכול ארבעה קנקנים).

על דרך השלילה ניתן לומר כי המבנה שהתקיים בשטח A מחוץ לחומות ערוער לא שימש כבית מגורים ואף לא כמחסן. יחד עם זאת נראה לנו כי מימדי המבנה והממצא העשיר מעידים על פונקציה ציבורית כלשהיא. למה אם כן יכול היה לשמש המבנה בערוער?

ח'אנים קדומים

אחד המוסדות הקדומים המאפיינים יישובים על צומת דרכים הוא הח'אן (caravanserai). הח'אן הוא מוסד ציבורי שסיפק שירותי אכסניה ונבנה ביישובים הקשורים בדרכי סחר או בעליה לרגל למרכזי פולחן (ספראי תש"ן: 169; דורסי 1991: 44-45). המונח מן המוצא הפרסי "caravanserai" משמעו "מבנה לשירות" (caravans) (מנדל 1988: 8-9). המילה "קרואן" נובעת מ "קרבן" "זה המגן על הסחר" ולכן הקרוואן הוא גוף של סוחרים שהתארגנו יחד במגמה להגן על עצמם מפני שודדים (הילנברנד 1994: 331).

מאפיינים כלליים לח'אנים קדומים: מודל ראשוני

במרבית החפירות שבוצעו בח'אנים לא התגלו ממצאים או שהממצאים לא פורסמו כהלכה. ח'אנים קדומים זוהו עד כה בעיקר באתרים מן התקופה ההלניסטית-רומית ומתקופות מאוחרות יותר וההתייחסות המחקרית אליהם הוגבלה עד כה בעיקר להיבט הארכיטקטוני (ראו למשל: סובאז' 1968). בהיעדר מחקרים המנתחים שרידי תרבות חומרית שהתגלו בח'אנים קדומים, ניתן להיעזר בתעודות היסטוריות ובמקורות ארכיאולוגיים שיש ביכולתם לתרום באופן עקיף להצגת דגם של ח'אן קדום.

המודל הראשוני שיוצג להלן עושה שימוש בחמישה קריטריונים לשם ניתוח ח'אנים קדומים ותרבותם החומרית: פונקציה, מיקום, מתאר ארכיטקטוני, חלוקה פונקציונלית וההיבט הסוציו-היסטורי.

פונקציה

ח'אנים קדומים מילאו מגוון פונקציות שנועדו לענות על צרכי המשתמשים בדרך. אחת הבעיות התמורות שבפניהן ניצב המשתמש בדרך הייתה בעיית הביטחון האישי. שוד שיירות ונוסעים היה דבר שבשגרה ושימש כאמצעי להכנסה ולהפגנת כוח (ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 : 33). מכתב עות'מני מהמאה השש עשרה, שיועד למושל דמשק מדווח על התנאים המסוכנים שנוצרו בצומת הדרכים עיון אל תוג'ר (הייד 1960 : 111-112):

"הקדיס של דמשק דיווח שהמקום ששמו עיון אל-תוג'ר ליד הר תבור, שדרכו עוברים סוחרים רבים, הפך למקום מפגש לבדואים מורדים, לעושי צרות אחרים ולשודדי דרכים. הם פושטים על דרכים שבהן משתמשים מוסלמים העולים לרגל לירושלים או לחברון וסוחרים מצריים אחרים, ושודדים את הסחורות ואת הרכוש של רבים מהם, הם אף הורגים ומשפילים רבים מהם, חוטפים את נשותיהם ומשפחותיהם ואינם חדלים מלעולל נזקים ניכרים. אם במקום האמור יבנה ח'אן שיירות ובארבעת פינותיו יושמו מגדלים ומכל מצודה באזור דמשק ילקחו שניים-שלושה חיילים ויוצבו כעשרה חיילים בכל אחד מן המגדלים, המקום המדובר יהפוך מיושב ומעובד. בחסד האלוהים שום נזק או פגיעה לא ייגרמו לרכושו או לחייו של אף אדם, המוסלמים ועוברי אורח אחרים יחצו את המקום בהשקט ובבטחה וכמו כן יהיה זה אמצעי הכנסה רווחי ביותר לטובת הקופה הציבורית."

הקירבה היחסית אל העיר וקיומם של ביצורים, כמו גם חילות שמצב שלעיתים הוצבו בח'אן או בסמוך לו, הציעו חסות ובטחון לאלו שהשתמשו בדרכים.

מלבד חסות והגנה הציע הח'אן גם מזון ומים לבעלי החיים ולאנשים שלנו בח'אן או שעברו בדרך: סוחרים, מובילי שיירות, עולי רגל ושליחים. וולניי (1959 : 383) דיווח כי השומרים של ח'אן בסוריה סיפקו לנוסע רק מפתח לחדר מאובק (עם ארבעה קירות ועקרבים) ומזרון. באחריותו של הנוסע היה לדאוג לשאר הציוד: מיטה, כלי בישול ולעיתים אף מזון. דיווח זה עומד בניגוד לתיאורו של נאומקין (1992 : 142) את ח'אן השיירות בסמרקנד על דרך המשי ובה נראית בתמונה חצר הח'אן שבמרכזה ערימות של סירי בישול.

מן המקורות ההיסטוריים עולה כי במהלך התקופות הממלוכית והעות'מנית שימשו ח'אנים כתחנות לגביית מס ולשליטה אדמיניסטרטיבית על הדרכים (הותרות' ועבדולפתח 1977 : 33-35 ; טפר וטפר תשס"ד : 126).

מיקום

במהלך ההיסטוריה הוקמו חיאנים רבים לאורך של דרכי סחר, בדרך למרכזי פולחן או לנמלים (הותרות' ועבדולפתח 1977 : 92-97 ; אבו חלף 1983 : 178).

חלק מהחיאנים הוקמו באזורים מבודדים הרחק ממקום יישוב (חיאן דרכים) ואילו אחרים נוסדו בקירבת ערים, סמוך לדרכי סחר (החיאן האורבני).

ריכוז הסוחרים והסחורות שיווה לחיאן אסוציאציות של פעילות כלכלית ומסחרית : אחסון, הצגה, קניה ומכירה של סחורות (הילנברנד 1994 : 336 ; פטרסן 1996 : 146). כתוצאה מכך התפתחו מרכזי סחר בחלק מן היישובים הסמוכים לדרכי מסחר.

בחלק מן המקרים חיאנים אורבניים הוקמו בתוך גבולות הערים, בסמוך למבני ציבור, ועם גישה נוחה למרכז העיר, לאזור השוק או לרובע מגורי הסוחרים (ראו לדוגמא את החיאן בפלמירה. רוסטובצף 1932 : 121, 129, לוח XVIII : 2. בניגוד לוולניי [1959 : 383] הטוען כי חיאנים לא נבנו מעולם בתחומי העיר). נטיה זו נבעה מן הצורך לרכוש מזון עבור אנשי השיירות, הסוחרים ובעלי החיים (פרוחי 1984 : 61) ומשקפת ככל הנראה אינטראקציה בין התושבים המקומיים והסוחרים הזרים. בניית חיאנים בתוך תחומי העיר מוכרת מן העולם הקלאסי (פירבאוף 1972) אך היא הפכה מקובלת ביותר במהלך התקופה המוסלמית. כך למשל ה-Vekil Bazaar, השוק של עיר המדבר קרמן בדרום מזרח איראן, מציג שילוב בין שילוב בין שוק וחיאנים במרכז העיר (קלייס 2001 : 99-100).

במקרים אחרים הוקמו חיאנים בתוך גבולות העיר, אולם מחוץ לתחום השטח המבוצר. חיאן אורבני נתגלה מחוץ לחומות העיר ממשית שבנגב ובסמוך לשער ותוארך לתקופה הנבטית המאוחרת (מבנה VIII) (נגב 1988 : 191-194). תופעה זו של מיקום החיאן מחוץ לחומות העיר מוכרת גם מהתקופות המאוחרות. כך למשל העיר סמרקנד, שם הוקם החיאן בשל קירבתה של העיר לדרך המשי (ברנדנבורג 1972 : 34). באיראן מוקמו חיאנים עירוניים לעיתים קרובות בסמוך לעיר אך מחוץ לשטח המבוצר (כך למשל ריכוז חיאנים הממוקם מחוץ לחומות העיר מרב. קלייס 2001 : 99).

הסיבה למיקום החיאנים מחוץ לגבולות העיר נבעה מכך שהחיאן אכלס בעיקר זרים (בראון 1973 : 35, לוחות 8-9, 25) – אנשים שלא נמנו עם ההירארכיה החברתית של העיר : סוחרים, מובילי שיירות, עולי רגל ודמויות אחרות שפעלו בשולי העיר הנושבת אך לא בתוכה. מתן אפשרות מגורים מחוץ לחומות העיר אפשר לשלטון המרכזי ולאוכלוסיה המקומית לשלוט על האורחים הזרים ולהימנע מאיומים לא

רצויים. באופן זה שימשו ביצורי העיר הקדומה לא רק לשם הגנה צבאית אלא גם כאמצעי לסימון גבולות חברתיים.

באופן טבעי, רבים מן החיאנים נבנו באזורי ספר שאכלסו מגוון רחב של קבוצות אתניות. החיאנים שהוקמו בארץ-ישראל במהלך התקופה העות'מנית, מוקמו באזורי גבול של טריטוריות שנשלטו על ידי בדואים, דרוזים וגורמים עוינים אחרים (הייד 1960 : 102). עניין זה אפשר לשלטון המרכזי להצהיר על כוחו, להגביל גורמים עוינים ולאפשר שגרה שקטה יחסית.

מתאר ארכיטקטוני

מבחינה ארכיטקטונית ניתן להבחין בשני טיפוסים עיקריים למבנה החיאן (איור 117):

מבנה בעל תכנית רבועה – מבנה זה מציג תכנית רבועה של קירות וחדרים הסדורים סביב חצר מרכזית ושער חיצוני. דוגמא לחיאן מן הטיפוס הריבועי ניתן לראות בחיאן אל לובאן, חיאן ממלוכי עות'מני הממוקם מצפון לירושלים (חוארי 2001 : 11) ובחיאן אל אחמר מדרום לירושלים (קונדר וקיצ'נר 1882 : 119-121).

מבנה בעל תכנית אורך – עם טיפוס החיאן המלבני ניתן למנות את החיאן הנבטי המאוחר שנתגלה בממשית המציג תכנית מלבנית עם שלוש חצרות בגדלים משתנים ושורות חדרים מצפון וממזרח. על פי החופרים יכל המבנה לתמוך בקומה שניה ולהכיל בין חמישים לשבעים איש בקומת המסד עם מיטות, או אף מספר כפול אם השתמשו במזרונים (נגב 1988 : 191-194). דוגמא נוספת לחיאן מן הטיפוס המלבני ניתן למצוא בחיאן אל תוג'ר הממלוכי, "החיאן של הסוחרים", הממוקם על מדרון בעמק בית-קשת (לי, ראסו והילנברנד 1992 : 62).

יחד עם זאת אין זה נדיר למצוא וריאציות בגודל ובצורה של מבנים ששימשו כחיאנים. חלק מן החיאנים האורבניים לא הכילו חלל מרכזי להלנת בעלי חיים. ה Vekil Bazar בעיר קרמן נפתח אל כיכר המוקפת בחיאנים וממוקם מעל למערכת גדולה לאספקת מים (רשף 1982 : 81). אתנוגרפים מדרום ערב מדווחים על קיומו של שטח פתוח הממוקם בסמוך לאזור המגורים של הסוחרים ולשוק ושבנו ניתן היה להשאיר בעלי חיים (בראואר 1934 : 256-258).

חלק מן החיאנים היו בעלי שתי קומות בעוד שלאחרים הייתה קומה אחת בלבד (פרוחי 1984 : 61). בחיאן אל אחמר נתגלו שני גרמי מדרגות, משני צידי המבנה, שהובילו אל הגג (קונדר וקיצ'נר 1882 : 119-120). במקרים בהם נמצא גרם מדרגות אחד או יותר ניתן לשער את קיומה של קומה שניה (זאת

בהנחה שעובי הקירות בקומת המסד מאפשר זאת). גג שטוח מצביע על פי רוב על קיומו של אזור נוסף המיועד ללינה ומסביר את הצורך בגרמי מדרגות (הילנברנד 1994 : 374).

ניתוח ארכיטקטוני של חיאנים שונים מעלה כי בסמוך לחלק מהמלונות הוקמו מצודות קטנות שהוצמדו אליהם. תעודות היסטוריות מלמדות כי במצודות הוצב חיל מצב שנועד לאבטח את הדרך ולהגן על אורחי החיאן. כך היה בחיאן אל תוג'ר שנבנה כמתחם מרובע עם מגדל בכל פינה ושלושה מגדלים נוספים במרכז הקירות (לי, ראסו והילנברנד 1992 : 57-62, איור 9, וראו מעלה גם את ההוראה לבנות את החיאן). סדרת חיאנים עם מצודות בכפר דרוזין, בדרום מזרח איראן, מראה עד כמה דקה יכולה להיות ההבחנה בין חיאן למצודה (הילנברנד 1994 : 333-334, איור 6.10).

חלוקה פונקציונלית: ההיבט הארכיאולוגי

חלקו הפנימי של החיאן חולק למספר אזורי פעילות שנועדו לענות על הצרכים הנזכרים מעלה. מודל ארכיאולוגי ראשוני ובו ציפיות הנוגעות לתפקודו של חיאן יסייע בידינו לגשר על היעדר פרטים הנוגעים לתכולתם התומרית של החיאנים הקדומים. בעניין זה ראוי לציין את חשיבות הגישה הקונטקסטואלית. אין בקיומו של מאפיין אחד בלבד בכדי לזהות מבנה כחיאן קדום, כיוון שאת רוב המאפיינים ניתן לייחס למבני ציבור או למבנים פרטיים אחרים. המיקום הגיאוגרפי, ההקשר הארכיאולוגי והרקע ההיסטורי צריכים להיות בעלי משקל בזהווי הפונקציה של המבנה.

ספרות המחקר כמעט ואינה מפרטת לגבי התכולה של החיאנים ועל כן יש לייסד מערך ציפיות בסיסי – מהם הפונקציות ואזורי הפעילות שחיאן השירות יכלול?

אזורי לינה – ההגדרה הארכיאולוגית של קבוצה זו היא בעייתית הואיל ואנו מניחים כי הריהוט ששימש את הקדמונים נעשה ברובו מחומרים מתכלים. יחד עם זאת תעודות היסטוריות יכולות להאיר עניין זה. פפירוס 31 מניצנה (שורות 33-36) מספר על "הבית של אבו יוסף" הכולל 96 מיטות, קומה עליונה ורחבה פתוחה. הלינה התבצעה בקומה השנייה או על גג שטוח ונראה שהרחבה בתזית שימשה להלנת בעלי חיים. מספר המיטות הוא גבוה יחסית ועל כן ההנחה היא כי התעודה מכוונת למחצלות שאותן ניתן היה לגלגל עם גמר השימוש ולא למיטות של ממש (קרמר 1958 : 27, 95-101).

לגבי חלק מהחיאנים המוסלמיים מדווח כי החלק הפנימי של המבנה כלל פלטפורמת אבן וספסלים שמוקמו לאורך הקירות. מתקנים אלו שימשו את הסוחרים לשינה או להעמסה ופריקה של הבהמות (הילנברנד 1994 : 331).

הלנת בעלי חיים – מרבית החיאנים אפשרו לאורחיהם להכניס את בעלי החיים שעימם אל חצר החיאן וסיפקו להם מזון ומים (שם: 331, 374-375). אך יחד עם זאת יש להניח כי מרבית בעלי החיים המשיכו את המסע עם השיירות ועל כן אין לצפות לנוכחות מוגברת של ממצאי פאונה ברקורד הארכיאולוגי. במקרים אחרים, יכלו הבעלים להשאיר את בעלי החיים ברחבה סמוכה לאזור השוק. מרכזי סחר – בחלק מן החיאנים (בייחוד החיאנים העירוניים) נצפה כי ריכוז הסוחרים והסחורות במבנה שיווה לחיאן אסוציאציות של קניה, מכירה, הצגה ואחסון סחורות. בעוד שספק אם ניתן יהיה לזהות אזורים ספציפיים במבנה, שיוחדו לפעילות מסחרית, הרי שעדיין ניתן למצוא פריטים הקשורים בפעילות כלכלית. בהתאם לכך נצפה לממצאים הקשורים בפעילות עסקית כגון: חותמות, טביעות חותם, משקולות, תכשיטים וכלי קוסמטיקה (דאביו 1993: 454).

מתקבל על הדעת כי חלק מחלל המבנה היה בעל יתפקיד זמני כד שאזורים ששימשו במהלך היום לפעילות מסחרית הפכו עם לילה לאזורים ללינת אורחים.

מצודה – חלק מן החיאנים כללו מרחב מוגן נוסף, קטן באופן יחסי ומבוצר שנועד להכיל חיל מצב מצומצם שתצפת על דרך הסחר הסמוכה וסיפק לאורחי המלון תחושת בטחון. מבחינה ארכיאולוגית נצפה למצוא עדויות ארכיטקטוניות לקיומו של מתחם מבוצר בתוך או בסמוך לחיאן ויתכן שאף עדות לקיומה של פעילות צבאית או אדמיניסטרטיבית כגון: אוסטרקונים.

אזורי הכנת מזון וצריכתו – אזורים מסוימים בתוך החיאן נקשרו בפעילות הכנת המזון וצריכתו. נצפה שאזורים כאלו יכללו מתקנים המאפיינים פעילויות של בישול כגון: טבונים, אחים, ספסלים, מדפים וממגורות וכלי אכילה כגון: קערות, סירי בישול (דוגמאות לאזורים שבהם בוצעו פעילויות הכנת מזון וצריכתו ניתן לראות אצל דאביו 1993: 449). תימוכין להנחה זו ניתן למצוא בתמונה של חיאן השיירות בסמרקנד מסוף המאה התשע עשרה ובה נראות ערימות סירי בישול בחצר החיאן (איור 118).

מערכת אספקת מים – אחת הפונקציות החשובות שמילאו החיאנים הייתה אספקת המים. בורות ומתקני מים שנמצאו בתוך או בסמוך לחיאנים מעידים על מגוון האפשרויות שבהן התממש צורך זה: חורבה קטנה בסמוך לחיאן אל תוגיר, מצפון לכניסה המרכזית, שימשה כנראה כמאגר מים (לי, ראסו והילנברנד 1992: 70, איור 8); שוקת ששימשה לשתיה נמצאה בחיאן אל תומן בדרך לחלב, סוריה (קרוסוול 1923: 135, לוח XXVI, A). עדיין לא ידוע באיזה אופן סופקו מים לחיאן בממשית. נגב (1988: 194) הציע כי אפשר ומיכל מים שנמצא בסביבת השער סיפק מים לאדם ולבהמה שעברו

במקום. בחלק מהח'אנים התקיימו מערכות לאספקת מים ואילו אחרים מוקמו בסמוך למערכות כאלה או למקורות מים. במקרים כאלו יכלו תושבי העיר או אנשים שמונו מטעם השלטון לסייע באספקת המים לאורחי המלון (בני אדם ובעלי חיים כאחד).

בהתבסס על הדיון המוצג מעלה ניתן להניח כי התפתחות הח'אנים הינה תופעה חוצת תרבויות המשלבת גורמים גיאוגרפיים, היסטוריים ותרבותיים שונים. כתוצאה מהגיוון הרב ברצוני להציע רשימה קצרה של מאפיינים ראשוניים ומשניים. מאפיינים אלו יסייעו בזיהוי ח'אנים ברקורד הארכיאולוגי ובהבחנה ביניהם לבין מבנים אחרים.

למאפיינים הבאים חשיבות ראשונה במעלה לזיהוי ח'אנים קדומים:

א.. קירבה לדרך מסחר.

ב. הפרדה מהאוכלוסיה המקומית.

ג. קיומם של אזורי לינה.

ד. אזורי הכנת מזון וצריכתו.

המאפיינים הנוספים הינם בעלי חשיבות משנית ותלויי נסיבות ויכולים להופיע במגוון צורות:

א. אזורים לאחזקת בעלי חיים.

ב. תחנות בטחון או מצודות.

ג. מרכזי סחר.

ד. מערכות אספקת מים.

ח'אנים קדומים בהקשר סוציו-פוליטי

מחקרים מראים כי מערכות סחר ומוסדות פוליטיים וחברתיים הקשורים בהן מתפתחים בסביבה פוליטית שקטה ויציבה, על פי רוב בעקבות קיומו של שלטון מרכזי חזק כמו למשל שלטון אימפריאלי (פרקר 2003 : 552-553).

כיוון שח'אנים קדומים הוקמו לעיתים קרובות באזורי ספר, שבהם שלטון המדינה או האימפריה היה דינמי, היו יכולים להיות להם כמה בעלויות אפשריות:

בעלות השלטון המרכזי – ממלכות או ממשלים הנחוושים בדעתם לקדם אינטרסים כלכליים כגון:

מסחר, הורו על בנייתם ומימנו את הקמתם של ח'אנים בטריטוריות שהיו תחת שלטונם (הייד 1960 :

111-112 ; הילנברנד 1994 : 375). חילות מצב שהופקדו בחיאנים לשם שמירה והגנה על הביטחון ייצגו

את האינטרסים של השלטון המרכזי ולעיתים אף מילאו פונקציות אדמיניסטרטיביות.

בעלות הקהילה המקומית – תעודות היסטוריות (בייחוד הלניסטיות, רומאיות ותלמודיות) מציגות מקרים שבהם קהילות עירוניות יזמו את הקמתו של ח'יאן. במקרים כאלו האחריות על השירותים כמו גם חלוקת ההכנסה היו משותפות (ספראי תש"ן : 176-177).

בעלות פרטית – פפירוס 31 מניצנה עוסק, בין היתר, במבנה ששימש כח'יאן ושהורש מאב לבן (קרמר 1958 : 27, 95-101) וממחיש כי לפחות בתקופה הביזנטית הבעלות על ח'יאן יכלה להיות פרטית ומועברת בירושה.

המרכיב החברתי של החיאנים כלל סוחרים, מובילי שיירות, נוסעים, עולי רגל ואנשים שפעלו בשולי החברה. לפיכך המבנה החברתי של הח'יאן מציג חברה רב-תרבותית הכוללת קבוצות ממוצא שונה ועם מסורות שונות שביניהן מתקיימים קשרים חברתיים.

ח'יאן השיירות מערוער בראי סוציו-פוליטי

באור סקירה זו ברצוני להציע שאפשר ומבנה האורך שנתגלה בחפירות ערוער (מבנה 1/A1) תפקד כח'יאן שיירות במסגרת הסחר הדרום-ערבי שהתקיים באזור בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. להלן הצעה לתכנית משוחזרת של ח'יאן השיירות בערוער :

המבנה המקורי (איור 119) התפרש על פני שטח של כ 260 מ"ר בקירוב (מהם נחשפו כ 150 מ"ר). המבנה מערוער יכל להכיל שני אגפי אורך : מזרחי ומערבי שכללו שורת חדרים וחצר מרכזית בתוך. בצפון מערב המבנה נסמכה אל הח'יאן מצדית שבה נכת חיל מצב שסיפק את צורכי הביטחון של השיירות. שחזור תלת מימד של המבנה מראה כי התכנית המלבנית מציגה תפיסה אדריכלית דומה לזו של ח'יאנים מאוחרים. ההצעה לשחזור מבנה הח'יאן מערוער נסמכת על הקטע שנחשף ועל הטופוגרפיה הצרה יחסית. על פי עקרון זה בנו הקדמונים מצדית קטנה בנקודה הצפון מערבית, שהיא הגבוהה ביותר באזור זה ומתוך התחשבות בתנאי השטח. הכניסה אל המבנה התבצעה מכיוון צפון, דווקא מכיוון העיר, באופן שאיפשר לשלטונות לשלוט על הבאים בשערי המלון. החדרים שתחמו את החצר המרכזית שימשו ללינה. ספסלי הלבנים שנתגלו בצמוד לחלק מן הקירות יכלו לשמש לפריקת הסחורות שהביאו עימן השיירות בעוד שהחצר עצמה יכלה לשמש ללינת הבהמות. נראה כי קירות המבנה יכלו לתמוך בקומה שנייה ובגג שטוח שיכל אף הוא לשמש ללינה.

הממצא הארכיאולוגי שהתגלה במבנה משתלב אף הוא בהצעה זו (איורים 120 ; 121). ההשפעות התרבותיות המגוונות שמשקפות בממצא מערוער: קיומה של קרמיקה יהודאית בצד אדומית מעוטרת ואשורית, ובייחוד קיומם של סירי בישול ממוצא מגוון: יהודאיים מהר יהודה והשפלה ואדומיים מרמת אדום מעידים על נוכחות חברתית רב-תרבותית.⁹ גם עצמות החמורים, הכלבים והגמלים, המשקולות ושאר הממצאים המעידים על פעילות מסחרית משתלבים בפירוש זה (איור 122).

⁹בהקשר זה יש לציין את הדמיון בין הממצא מערוער לבין הממצא שהתגלה בחפירת המבנה בחורבת דפית ששוחזר כחיאן שיירות על הדרך הנבטית לאילת. בין הממצא המגוון שהתגלה באתר נמצאו כלי חרס נבטיים מעוטרים, נרות, סירי בישול וקנקנים (כהן 1984 : 16-17).

ז. הממצאים מן החפירה

נוסף על מכלול הקרמיקה העשיר הניבו שבע עונות החפירה בתל ערוער ממצאים רבים ומגוונים השופכים אור על חיי היום יום בעיר המדברית. לצורכי עבודה זו בחרתי להתמקד בדיון הנוגע לטיפוסי הממצא השונים ובו תיאור כללי של המכלול, ניתוח כמותי והפניות למקבילות (היכן שהתאפשר הדבר). אבחנות סטרטיגרפיות וכרונולוגיות יצינו במקומות בהם ניתן. פרטים נוספים אודות המיקום והקשר של החפצים ניתן למצוא בפרק אודות הניתוח המרחבי ובשחזור אזורי הפעילות באתר (ראו מעלה).

דיון פרטני בממצאים וחלוקה לקטלוגים יפורסמו בדו"ח החפירה (טהרני בדפוס).

1. צלמיות חרס

שבעים ושמונה צלמיות וחלקי צלמיות עשויים חרס והמתוארכים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל נמצאו במהלך חפירות ערוער. הצלמיות חולקו לשלוש קטגוריות שונות: צלמיות אנתרופומורפיות וזואומורפיות ומשפכים זואומורפיים. עוד נמצאו חלקי כלים זואומורפיים.

1.1 צלמיות אנתרופומורפיות

עשרים ואחד צלמיות אנתרופומורפיות ושברי צלמיות נמצאו בתל ערוער, 13 מביניהם נתגלו בהקשרים סטרטיגרפיים נקיים המתוארכים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (טבלה 21). המכלול מורכב ברובו מראשים וחלקי גוף. הטיפוס הדומיננטי במכלול היא צלמית העמוד היהודאית – אישה בעלת גוף דמוי עמוד (לוח 31 : 1 ; 112 : 8 ; 196 : 7 ; 200 : 10) ובעלת ראש עשוי בתבנית (לוח 25 : 1 ; 53 : 31 ; 121 : 1 ; 128 : 12 ; 138 : 3) או צבוט (לוח 1 : 1 ; 4 : 1 ; 112 : 7), האוחזת בחזה (לתולדות המחקר ולדיון טיפולוגי ופונקציונלי ראו: קלטר 1996 ; להסבר פוליטי ואידיאולוגי אפשרי ראו: בירן 2004). טיפוס נפוץ אחר היא צלמית הסוס והרוכב בעלת הראש הצבוט (לוח 115 : 2 ; 193 : 7). על פי רוב צלמית זו קטנה יותר במימדיה מצלמית העמוד. שלושה שברי גוף של צלמיות נשים מרמזות על השפעה עבר-ירדנית (לוח 112 : 8 ; 201 : 2), יותר מאשר על השפעה יהודאית.

אחת מן הצלמיות האנתרופומורפיות נמצאה שלמה והייתה ככל נראה מחוברת לכלי (לוח 201 : 1). שלוש עשרה הצלמיות מחולקות באופן כמעט שווה בין שכבות המאה השמינית ושכבות המאה השביעית לפנה"ס (שכבות III-IV ו IIb-IIa בהתאמה) (טבלה 21). יש לציין כי חלקו הארי של

המכלול נמצא במבנים שלא חרבו: בשטחים A ו C במבנה המשוחזר כח'אן שיירות ובמבנה המשוחזר בתחנת דרכים ובהקשרי תעשייה ומגורים בשטח D (השכונה החיצונית).

סה"כ	לא ידוע	IIb	IIa	III	IV	שכבה/שטח
4	-	2	-	-	2	A
4	3	-	-	1	-	B
1	-	-	-	1	-	C
11	4	-	5	-	2	D
-	-	-	-	-	-	H
1	1	-	-	-	-	Y
21	8	2	5	2	4	סה"כ

טבלה 21: תפוצת צלמיות אנתרופומורפיות לפי שטח ולפי שכבה

1.2 צלמיות זואומורפיות

חמישים ואחד חלקי צלמיות זואומורפיות נתגלו בתל ערוער. 36 צלמיות נתגלו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל 2 ב-ג' (טבלה 22). מכלול הצלמיות הזואומורפיות מערוער כולל בעיקר חלקי גוף (לוח 143: 1; 157: 5; 178: 2), רגליים (לוח 138: 1, 2) וראשים (לוח 6: 2; 73: 5; 80: 6; 178: 1).

טבלה 22 מראה עליה הדרגתית במספר הצלמיות במעבר מהשכבות המוקדמות למאוחרות. רוב הצלמיות, קרוב ל 60% מן הצלמיות שנמצאו במכלולים נקיים מתקופת הברזל 2, התגלו בשכבה IIb המתוארכת לסוף המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס. מבין אלה יש לציין את הריכוז הגבוה של צלמיות זואומורפיות במבנה המשוחזר כח'אן שיירות בשטח A (82% מן הצלמיות הזואומורפיות בשכבה IIb).

סה"כ	לא ידוע	IIb	IIa	III	IV	שכבה/שטח
22	-	18	-	1	3	A
4	2	-	2	-	-	B
-	-	-	-	-	-	C
21	9	2	5	4	1	D
1	-	1	-	-	-	H
3	2	1	-	-	-	Y
51	13	22	7	5	4	סה"כ

טבלה 22: תפוצת צלמיות זואומורפיות לפי שטח ולפי שכבה

1.3 פיות זואומורפיות

רק 7 שברים של פיות וכלים זואומורפיים נתגלו בתל ערוער (לוח 6 : 1 ; 157 : 6 ; 180 : 7 ; 192 : 1), ביניהם ניתן למנות ככל הנראה שבר קרנוס שנמצא בשטח H והמציג ראש חלול של בעל חי (לוח 180 : 6) (ראו לדוגמא את הקרנוס שנמצא בח'רבת אל-קום [דיוור 2001 : לוח 6.1]). המכלול המצומצם שנתגלה בערוער אינו מאפשר ניתוח סטטיסטי של המשפכים הזואומורפיים. למרות שפעמים רבות הקרנוי נזכרים בקשר לפעילות פולחנית יש לציין כי בתל ערוער נמצאו השברים בהקשרי מגורים או במבנים צבוריים אך, ככל הנראה, לא באזורים שיוחדו לפולחן.

שכבה/ שטח	IV	III	IIa	IIb	לא ידוע	סה"כ
A	1	-	-	2	-	3
B	-	-	-	-	1	1
C	-	-	-	-	-	-
D	-	-	-	-	1	1
H	-	-	-	1	1	2
Y	-	-	-	-	-	-
סה"כ	1	-	-	3	3	7

טבלה 23 : תפוצת פיות זואומורפיות לפי שטח ולפי שכבה

2. מזבחוני אבן

שני מזבחונים עשויי אבן נמצאו בחפירות ערוער (לוח 49 : 8 ; 77 : 3). המזבחונים עשויים מאבן גיר רכה ולבנה. הם עשויים באופן גס למדי ומעוצבים בצורת קוביה שבמרכזה ריבוע שקוע. לבסיסהם ארבע רגליים. מזבחוני אבן דוגמת אלה שנמצאו בערוער הינם ממצא נפוץ במכלולים ארכיאולוגיים במזרח הקדום (שיא 1983 : 79-92). מזבחוני אבן גיר התגלו באתרים יהודאיים רבים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל דוגמת תל באר-שבע (שטרן 1973 : 52-53 ; זינגר-אביץ 1999 : 41-44) ; תל לכיש (טפנל 1953 : לוחות 68-71) ותורבת קטמית (בית-אריה 1995 : 275-276). הצורה והתפקיד של החפצים הללו נידונו באריכות במחקר (לדיון רחב ולהפניות ראו : שיא 1983). ההסבר המסורתי קושר את מזבחוני האבן עם פעילות פולחנית (שילה 1979 : 150), למרות שכעת מקובל יותר להניח כי לא כל המזבחונים שימשו לשריפת קטורת (נילסן 1986 : 38). עם זאת שרידי

הפיח שנתגלו על מזבחון מסי' F/7103 (לוח 77 : 3) מערוער תומכים בהנחה ששימש כמתקן לשריפת קטורת.

בעוד שהסבר המקובל נוטה לקשור את הקטורת עם טקסי פולחן ומאגיה, המקרא והעדות הארכיאולוגית מרמזים על כך שהקטורת שימשה גם למטרות אחרות – לרפואה, קוסמטיקה או טיהור (פאולר 1985 : 25-26 ; נילסן 1986 : 89-94). טכניקת השימוש בקטורת למטרות קוסמטיות מונצחת בקרב חברות נוודיות למחצה בסודן, ערב הסעודית ועיראק (פאולר 1985 : 25-26). ההקשר הארכיאולוגי בו נמצא מזבחון מסי' 1 (לוח 49 : 8) מערוער תומך בפרשנות זו. המזבחון נמצא באחד מחדרי המגורים במבנה בשטח A המשוחזר כח'אן שיירות ומציאתו שם תומכת בהנחה בדבר קיומה של פעילות מסחרית במבנה.

יתירה מזאת, הואיל ורוב הבשמים והקטורת לא יוצרו בארץ-ישראל, ההנחה היא כי הם יובאו באמצעות סחר לטווח ארוך (נילסן 1986 : 94). בתקופת הברזל 2 מצאו הבשמים את דרכם ליהודה במסגרת הסחר הדרום-ערבי (גיסמין 2006 : 144). מציאתם של מזבחוני אבן באתרים הממוקמים על צמתי דרך הסחר הערבית דוגמת ערוער ובאתרים סמוכים כגון תל באר-שבע (זינגר-אביץ 1999 : 44-41, לוחות 11-12), חורבת קטמית (בית-אריה 1995 : 275-276, לוח 6.5) ובאתרי מערב הנגב דוגמת תל ג'ימה (האסל 2005), אינה מפתיעה.

שני מזבחוני האבן מערוער נתגלו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים המתוארכים לשכבה III, בסוף המאה השמינית לפנה"ס. תופעה זו מצביעה על דמיון לממצא מתל באר-שבע שם נמצאו שבעה מזבחוניים דומים בשכבה II (זינגר-אביץ 1999 : 41-44, לוחות 11-12) באופק כרונולוגי זהה לערוער.

3. משקולות אבן

ארבע עשרה משקולות אבן שנמצאו בערוער זוהו כמשקולות מידה או כמשקולות מידה אפשריות. מביניהן 10 משקולות נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים המתוארכים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. תפוצת המשקולות על פי שכבה ושטחי חפירה מוצגת בטבלה 24.

שטח/ שכבה	A	B	C	D	H	Y	סה"כ
IV	3	-	-	-	-	-	3
III	1	-	-	-	-	-	1
IIa	-	-	-	1	-	-	1
IIb	4	-	-	-	-	-	4
לא ידוע	-	1	1	1	2	-	5
סה"כ	8	1	1	2	2	-	14

טבלה 24 : תפוצת משקולות אבן לפי שטח ולפי שכבה

למרות מספרן המצומצם של המשקולות, קורפוס משקולות האבן מערוער כולל משקולות ממוצא מגוון. נוסף למשקולות השקל היהודאיות הנפוצות במכלולים ביהודה בתקופת הברזל 2 ב' - ג': משקולות שערכן שקל אחד (לוח 125 : 4) ו 4 שקלים (לוח 156 : 12) וכך כנראה גם המשקולות הלא כתובות (לוח 6 : 4), גוף הנתונים מערוער כולל גם משקולות מסופוטמיות ופניקיות. משקולת מסופוטומית דמויית ברוזו שערכה 6 שקלים מסופוטמיים נמצאה בשטח A בשכבה IV מן המאה השמינית לפנה"ס (לוח 1 : 3). משקולות בצורת בעלי-חיים שהיו נפוצות בתקופה הניאו-אשורית נמצאו באתרים באשור. מגוון משקולות בצורת ברוזו, צורה מסופוטמית מסורתית, נמצאו בארמון הצפון-מערבי בנימרוד שבאשור (חדרים 14, 19 ו-24) בהקשרים מנהליים (ND 2505) (מאלוואן 1966 : לוח 105).

רק מעט מקבילות נמצאו באתרי ארץ-ישראל בממילא, ירושלים ובעתלית (קלטר 1998 : 127). בהקשר זה יש לציין משקולת אשורית דמויית אריה רובץ שנמצאה על המזבח במקדש בערד (הרצוג 2002 : 80, לוח 3 : 35 ; אורנן תשנ"ח : 276-277) וכן את המשקולות שנמצאו בעין שמר, בתל גימה ובחצור (קלטר 1998 : 126).

עוד יש לציין את הריכוז הגדול של משקולות אבן במבנה משטח A המשוחזר כחיאן שיירות – פונקציה שלעיתים קרובות קשורה בפעילות מסחרית. תל ערוער מהווה את הנקודה הדרומית ביותר ביהודה בה נמצאו משקולות שקל יהודאיות עד כה (קלטר 1998 : לוח 7), ונראה כי מערכת המשקל שהונהגה הייתה מערכת השקל היהודאית. לעומת זאת, מציאתה של משקולת המטיט בצורת ברוזו שערכה 6 שקלים מסופוטמיים, המהווה ביטוי לשימוש במערכת המשקל הסטנדרטית האשורית המלכותית, מצביעה על כך שחפץ זה נועד בראש

ובראשונה לשימוש במסגרת הסחר או במערכת יחסי המיסים שכוונו בין האימפריה האשורית לבין הממלכות המשוועדות לה (זאכאניני 1999 : 264 ; נאמן 2006 : 325-326). חפץ זה מהווה עדות ישירה לשילובה של ממלכת יהודה במערכת המסחרית האשורית. הופעתן של משקולות ממוצא מגוון – יהודאיות, פניקיות ומסופוטמיות – מהווה עדות נוספת למיקומה האסטרטגי של ערוער על דרך הסחר הדרום-ערבית ולתפקודה כמרכז מסחרי מקומי לאורך הדרך.

4. משקולות נול ומשקולות תלויות

עשרים ושש משקולות נול ו 4 משקולות תלויות נמצאו בחפירות ערוער. 23 משקולות נול ו 4 משקולות תלויות נתגלו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל, בשכבות IIIb-IV (לוח 22 : 1 ; 23 : 3 ; 37 : 6 ; 53 : 30 ; 116 : 1 ; 114 : 4 ; 143 : 5, 6 ; 200 : 8, 9). מספרן המצומצם יחסית של משקולות הנול מפתיע בהתחשב בגודל השטח החפור ובהשוואה לאתרים אחרים בני התקופה ביהודה דוגמת עיר דוד (שמיר 1996), תל עירא (בן-דב 1999) ותל בטש (בראונינג 2001 : 258-253, טבלה 52). את השכיחות הנמוכה יחסית של משקולות הנול ניתן להסביר בכך שמשקולות לא אפויות שרדו רק אם נמצאו בתוך שכבות שריפה.

סה"כ	לא ידוע	IIIb	IIa	III	IV	שכבה/שטח
7	1	5	-	-	1	A
7	-	-	-	7	-	B
-	-	-	-	-	-	C
12	2	-	3	1	6	D
-	-	-	-	-	-	H
-	-	-	-	-	-	Y
26	3	5	3	8	7	סה"כ

טבלה 25 : תפוצת משקולות נול לפי שטח ולפי שכבה

מרבית משקולות הנול משכבה IV נתגלו בשכונה החיצונית בשטח D ואילו רק משקולת אחת נתגלתה ביחידה הדרומית בשטח A. רוב משקולות הנול המיוחסות לשכבה III נתגלו בשימוש משני בבור בשטח B (לוקוס 62). רק 3 משקולות נול נמצאו בשכבה IIa בשכונה החיצונית בהקשרי מגורים.

מציאתן של כל 5 משקולות הנול המיוחסות לשכבה IIIb במבנה בשטח A המשוחזר כח'אן שיירות עולה בקנה אחד עם קיומה של פעילות כלכלית במבנה. ארבע משקולות תלויות נתגלו בחפירות ערוער, מהן שלוש בהקשרים ברורים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל. משקולות אלו מגוונות בצורתן ובחומרים מהם הן עשויות: משקולת חרס (לוח 88 : 5), משקולות אבן גיר שצורתן פירמידה (לוח 63 : 2) ומשקולת תלויה עשויה אבן שחורה.

5. פלכי טווייה

תשעה פלכי טווייה נמצאו בערוער מהם 7 בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

פלכי הטווייה מערוער משתייכים לשלושה טיפוסים עיקריים (לוח 13 : 1 ; 115 : 1 ; 124 : 17, 18 ; 158 : 6 ; 168 : 4 ; 206 : 9) : פלכים בצורת דיסק שטוח, בצורת דיסק עבה ובצורת טבעת. מספרם המצומצם יחסית של פלכי הטווייה תומך באבחנתם של מזר, פניץ-כהן ושמיר לפיה רוב הפלכים בתקופת הברזל נעשו מעץ ועל כן לא השתמרו (מזר, פניץ-כהן ושמיר 2001 : 259).

שכבה/שטח	IV	III	IIa	IIb	לא ידוע	סה"כ
A	-	-	-	2	-	2
B	1	-	-	-	2	3
C	-	-	-	-	-	-
D	-	-	4	-	-	4
H	-	-	-	-	-	-
Y	-	-	-	-	-	-
סה"כ	1	-	4	2	2	9

טבלה 26 : תפוצת פלכי טווייה לפי שטח ולפי שכבה

6. חרוזים ותליון אבן

רק 3 חרוזים ותליון אבן אחד נמצאו בחפירות ערוער. שני חרוזים ותליון האבן נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל 2, בשכבות IIa ו-IIb. החרוזים עשויי קרניאול (לוח 150 : 1), אבן גיר וחרס (לוח 128 : 14). חרוזי הקרניאול יובאו לערוער מן החוץ, ממצא התומך במעורבותו של האתר בסחר לטווח ארוך (אילן 1996 : 235).

התליון בעל צורה אובלית עשוי אבן שחורה מוחלקת ובקצהו חור תליה (לוח 156 : 10). תליון דומה נתגלה בתל לכיש בשכבה II (זאס 2004 : לוחות 28.17 : 13, 28.32 : 11).

7. לוח משחק חרות מאבן

לוח אבן שגודלו 29×36 ס"מ עשוי אבן לא מעובדת ונושא חריתות נתגלה בשטח D מזרח (לוח 32 : 2). לוח האבן נמצא במבנה 1/D5 משכבה IV, המתוארך למאה השמינית לפנה"ס. לוחות אבן חרותים נתגלו בשני אתרים נוספים בני התקופה בארץ-ישראל, בשכבה VIII בחצור (ידין ואחרים 1960 : 34, לוח 78 : 6) ובשכבה III בלכיש (סבן 2004 : 690-694) – המתוארכות אף הן למאה השמינית לפנה"ס. לוח המשחק מערוער נחרת בדגם הרשת. לפחות 16 ריבועים נראים על הלוח שבמקור נראה כי כלל חלוקה ל 20 שדות. הריבועים שונים בגודלם וניכר כי נחרתו ללא ניסיון לדיוק או סימטריה. לא נמצאו כלי משחק או מקלות יחד עם הלוח ונראה כי אבנים פשוטות או מקלות עץ שימשו למטרה זו. בשלב מאוחר הוטבעו שני שקעים, האחד עגול והאחר אובלי, על תבנית הרשת ובכך נמחקה חלק מצורתו המקורית של המשחק. ייתכן ששקעים אלה נועדו להכיל את כלי המשחק. תופעה דומה דווחה לגבי המשחק שנמצא בתל ערד ותוארך לתקופת הברונזה הקדומה (סבן תשנ"א : 233). בדומה למקרים אחרים בארץ-ישראל נראה כי גם לוח המשחק מערוער הושפע ממשחק הסנת המצרי (כך לדוגמא המשחק הדו-צדדי שנתגלה בחצור [ידין ואחרים 1960 : 34, לוח 78 : 6]).

תכניתו הארכיטקטונית של מבנה 1/D5 ומכלול הכלים העשיר שנתגלה יחד עם לוח המשחק תומכים בהנחה כי המבנה שימש למטרות תעשייה ו/או סחר (ראו דיון בעמ' 181-182). הקשר ארכיאולוגי זה עולה בקנה אחד עם ההקשרים בהם נמצאו משחקים נוספים בדרום הלבנט. לוח המשחק מלכיש נמצא בתדר פנימי בבית השער הפנימי (סבן 2004 : 690). שלושה דגמי משחק על גוש אבן או ספסל ותריסר אבנים בצורת דיסק נמצאו במעבר השער בחירבת אל מודיינה שבעבר הירדן (ציאדוויק, דאביו ושטיינר 2000 : 263). מציאתם של המשחקים בהקשרים אלה תומך בכך שהמשחק נתפס בין היתר גם כפעילות ציבורית (סבן 2004 : 693).

8. צלמית אבן גיר

במהלך עונת התפירות 1978 חשפו החופרים בשטח D קיר מסיבי מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל ובסמוך לו נמצאה צלמית אבן יחד עם נר שלם ומעט חרסים מן התקופה הרומית (לוח 202 : 1). הצלמית המוצקה עוצבה בצורת אישה ומידותיה $113 \times 67 \times 43$ מ"מ. צורתה צורת צלב ועל הציר המרכזי של גופה ניתן להבחין בתסרוקת/כתר, טורסו קמור, ועמוד דמוי נדב במקום בו הרגליים צריכות להיות. חלק הצלב מורכב מזוג שדיים עגולות עד אובליות הנתמכות באמצעות זוג ידיים מלאות. בחתך, חלקה הגבי של הצלמית מעוגל בתחתיתו כמעט עד לכדי ישיבה. חלקה התחתון של הצלמית מסתיים בשבר אלכסוני שקטע את הרגליים או את העמוד שהיווה את בסיס הצלמית. הצלמית עשויה מגיר לבן צהבהב עשיר במיקרופוסילים עם מעט שרידים סילטיים או צוריים אורגניים. גיר מסוג זה נפוץ בשכבות האיאווקן של בקעת באר-שבע או לחילופין יכול להגיע מתצורת מנוחה שגם לה מחשפים באזור זה (פרת וטהרני בדפוס).

את הצלמית ניתן היה לייצר באמצעות שימוש בכלי מתכת חד, אבן צור או חרס צרוף היטב. נראה כי תהליך ייצור הצלמית נקטע וחסרים בה: עין שמאל, פה, סנטר, צוואר, פטמות ואיבר המין. אפשר והגוף השליך את החפץ כאשר הוא נשבר באזור הרגליים או שמסר אותו כצעצוע.

צורתו הכללית של החפץ מזכירה את צלמית העמוד היהודאית הנפוצה במכלולים בני השלבים המאוחרים של תקופת הברזל מיהודה ובכלל זה ערוער (קלטר 1996 : 45-48 וכן ראו הדיון מעלה). למרות שמימדי צלמית האבן מערוער מוארכות בהרבה ממידותיה של צלמית העמוד היהודאית הממוצעת (קלטר 1996 : 29-30), המראה הכללי מציג דמיון. בשני המקרים מוצגת אישה האוחזת בחזה ורגליה מעוצבות כעמוד.

יש לציין שגילוף צלמיות אבן דרש השקעה רבה יותר מאשר עיצוב צלמיות חרס. יחד עם זאת צלמיות אבן ניידות יותר מצלמיות חרס ומועדות פחות להישבר (מורי 2002 : 232).

הסיבה לעיצובה של צלמית יוצאת דופן זו אינה ברורה. ייתכן שתומר הגלם המקומי והזמין בסביבות תל ערוער הזכיר לגוף בצורתו הגולמית את צורתה של צלמית העמוד היהודאית והוא ניסה לחקותה (פרת וטהרני בדפוס).

9. הממצא הכתוב

מספר כתובות עבריות, אדומיות ודרום-ערביות וכן חותמות וטביעות חותם נתגלו בערוער. למרות מספר הכתובות המועט הרי שהעדות הפליאוגרפית מערוער מציעה כי מספר מסורות כתיבה היו בשימוש בנגב המקראי במהלך השלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

9.1 כתובות עבריות¹⁰

1. מס' רישום F/10000/1, שטח D, לוח 206 : 10. אין נתונים נוספים בממצא.

בירן וכהן דיווחו לראשונה על גילוי של אוסטרקון זה עם כתובות נוספות במהלך עונת החפירה השלישית (בירן וכהן 1978 : 251). לדאבון הלב האוסטרקון אבד ועל כן הפרטים הנוגעים לצורתו ולהקשרו הארכיאולוגי הינם מוגבלים.

הכתובת נכתבה בדיו שחורה על חלקו החיצוני של שבר גוף (5 × 4.5 ס"מ לערך) של קנקן.

הכתובת כוללת שתי שורות וארבע אותיות עבריות.

קריאה

פשח

ר

דיון

חופרי ערוער קראו בכתובת זו את השם 'פשחרי' שהיה נפוץ בימי בית ראשון. השם נזכר במקורות המקראיים בני המאה השביעית לפנה"ס. פשחר הוא שמה של משפחת כהנים הנזכרת בירמיהו כ' 1 ובמקורות מימי הבית השני (עזרא ב' 38 ; י' 22, נחמיה ז' 41 ; י" 4) (אביגד וזאס 1997 : 543).

מוצאו של השם פשחר הוא מצרי ומשמעותו "הבנים של הורוס" (אחיטוב 1970 : 96 ; למייר 1980 : 20). שם זה אף מופיע באוסטרקון שנמצא בשכבה VIII סמוך למקדש בערד (מס' 54) ותוארך על ידי אהרוני למאה השמינית לפנה"ס (אהרוני תשמ"ו : 88).

הופעתה של האות ר' בשורה השניה, בנפרד מיתר האותיות המרכיבות את השם, מעלה שאלות

לגבי זיהוי השם באוסטרקון מערוער. שרידי דיו שחור בהמשכה של השורה השניה מרמז על

קיומן של אותיות נוספות או מילים חסרות.

¹⁰ ברצוני להודות לפרופ' יצחק בית-אריה מן המכון לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום באוניברסיטת תל-אביב על הערותיו המועילות ועל עזרתו בזיהוי הכתובות העבריות מערוער.

2. מס' רישום F/815/1, לוקוס 215 בבור, שטח B, שלב B3, שכבה III, לוח 50 : 1

הכתובת השתמרה בחלקה ונמצאה במפולות (לוקוס 215) בסמוך לחומת העיר (קיר 2010), יחד עם שרידי אפר, חלוקים וחרסים מתקופת הברזל המיוחסים לשלב B3 (שכבה III). האותיות נחקקו באמצעות כלי חד לפני הצריפה. הכתובת מופיעה על חלקו החיצוני של שבר גוף (4.5 x 4.5 ס"מ) של קנקן. השבר נמצא שבור מכל צדדיו. גודל האותיות בינוני (2 ס"מ לערך גובה האות). הטכניקה שנעשה בה שימוש כללה גריעה של החומר – טכניקה נפוצה למדי ביהודה בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

קריאה

שלש

דיון

כל שלוש האותיות נמצאו שבורות. האות הראשונה היא ש'. צידה הימני והמרכזי של האות חסר אך צידה השמאלי השתמר ומאפשר את שחזור כאות ש'. האות השניה – ל', השתמרה היטב. האות האחרונה היא ש' אך ממנה השתמרו צידה השמאלי של האות וחלקה המרכזי. רק לעיתים רחוקות נכתבו ספרות כמילים כתובות הואיל ועל פי רוב המספרים נכתבו באמצעות ספרות היראטיות (גוגל 1998 : 199-197). המילה 'שלש' המופיעה על החרס מערוער ידועה גם מכתובת השילוח (שורה 1 : 2) שבו היא מתארת את צורת הרבים של שם עצם נקבי: 'שלש אמת' (אחיטוב תשס"ה : 18).

3. מס' רישום F/3073/1, לוקוס 831, שטח D מערב, שלב D2, שכבה IIa, לוח 114 : 5

מאוסטרקון זה השתמר קטע קטן בלבד. הוא נמצא בשטח D מערב (לוקוס 831) ביסודות של קירות מתקופת הברזל (5010, 5011) המיוחסים לשלב D2 (שכבה IIa). האוסטרקון נמצא בהקשר דומסטי. הכתובת נכתבה בדיו שחור על חלקו החיצוני של שבר גוף עבה (2.7 x 3.3 ס"מ) של קנקן. הכתובת השבורה כוללת שורה אחת ובה שלוש אותיות גדולות יחסית וייתכן שאף אות נוספת בשורה שניה.

קריאה

מיכ

ש

דין

הכתובת כתובה בכתב הקרוב יותר אל הכתב הלפידרי מאשר אל הכתב הקורסיבי המאפיין אוסטרקונים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל. האותיות מעוצבות בצורה ישרה ומרובעת. האות הראשונה היא ככל הנראה מ', השניה י' והשלישית כ'. הסימן בשורה השניה מזכיר בצורתו את האות העברית ש' אך קריאה זו אינה ודאית.

4. מס' רישום F/829/1, לוקוס 322, שטח D, שכבה לא ידועה

שבר אוסטרקון משטח D ובו נראית רק אות אחת. האות נחרטה באמצעות כלי חד לפני הצריפה. האות מופיעה על חלקו החיצוני של שבר גוף (7 × 6.5 ס"מ) של קנקן. האוסטרקון נמצא שבור מכל צדדיו. האות היחידה השתמרה בשלמותה.

קריאה

ל

טביעות 'למלך'

שש טביעות מטיפוס 'למלך' נמצאו בתל ערוער. טבלה 27 מפרטת אודות הטביעות והקשרן הארכיאולוגי.

מס' רישום	מס' שטח	לוקוס	סל	הקשר	תיאור	לוח
3063	D	826	3063	ממערב לחומת העיר – לוקוס מעורב	חסר	
368/1	A	124	368	חרסים בחומר לבנים	חסר	
454/1	A	פני שטח	454	פני שטח	דו כנפית - שבורה	1 : 188
204/1	C	פני שטח	204	פני שטח	ארבע כנפית – 'למלך'. שם העיר לא השתמר	8 : 193
45	A	40	45	היחידה הדרומית, שרידי פית וחרסים	דו כנפית – 'למלך זיף'	1 : 48
7076/20	D	1410	7076	חרסים בתוך קיר	ארבע כנפית – 'למלך'. שם העיר לא השתמר	2 : 106

טבלה 27 : תפוצת טביעות 'למלך' מתל ערוער

כל 6 הטביעות מערוער נמצאו באזור הממוקם מחוץ לתחום השטח המבוצר. מרבית הטביעות נמצאו שבורות ובהקשרים ארכיאולוגיים משניים. ההקשר הארכיאולוגי המופרע מקשה על הוצאת מסקנות הנוגעות לתפוצת הטביעות במרחב (לדיון בתפוצת טביעות 'למלך' באתרי בקעת באר-שבע ראו עמ' 40-41).

קורפוס טביעות 'למלך' שהתגלה בערוער הינו השני בגודלו מבין אתרי בקעת באר-שבע לאחר המצודה בערד (אהרוני, מ. תשמ"ו : 131-134). מספרן הגדול של טביעות 'למלך' בערוער, ביחס לשאר אתרי הנגב יכול להיות מקרי או לחילופין ניתן להסבר באור מיקומו הגיאוגרפי של האתר. מיקומה של ערוער בנקודה הדרומית ביותר בממלכת יהודה הכתיב את תפקודה של העיר כתחנה היהודאית האחרונה לפני הערבה והמדבר. יתכן שתפוצת טביעות 'למלך' באתר מסמנת את קצה תחום השליטה היהודאית בדרום. בהקשר זה ראוי לציין את היעדרן המוחלט של טביעות הורדה ממכלול הטביעות בתל ערוער, זאת בעוד שטביעות מטיפוס זה נמצאו באתרים השכנים : בתל עירא (קהיל 1999 : 363-360), בערד (קהיל 1995 : 245, לוח 19) ובתל מלחתה (כוכבי 1992 : 949).

9.2 כתובת אדומית

(פורסם לראשונה על ידי נוה 1985).

כתובת אדומית אחת התגלתה בתל ערוער.

1. מס' רישום F/8565, לוקוס 1724, שטח H, שלב H2, שכבה IIb, לוח 187 : 3

אוסטרקון זה נתגלה בשכבה אפורה כהה (לוקוס 1724) בשלב H2 (שכבה IIb) יחד עם שני נרות

שלמים ושברי גוף רבים. זהו שבר גוף (4 × 6 ס"מ לערך) הכולל מס' אותיות הכתובות בדיו

ומאורגנות ב 4 שורות.

דיון

הואיל ורוב האותיות דהו לא ניתן לשחזר טקסט ברור. יחד עם זאת, הסמנים הניתנים לזיהוי הינם בעלי אופי ייחודי. בעוד שלאותיות א' ו ה' צורות עבריות, הרי שה ד', ר' ו ע' הפתוחות מציגות צורה ארמית. תופעה זו מוכרת היטב מאוסטרקון מס' 6043 מתל אל ח'לייפה המתוארך למאה השישית לפנה"ס (רשימת שמות שחלקם נושאים את הרכיב התיאופורי 'קוס') ובכתובות אדומיות אחרות (נוה 1982) (לדיון בנושא הכתובות האדומיות ראו עמ' 46-47).

לפיכך הניח נוה כי האוסטרקון מערוער הינו אוסטרקון אדומי שצורת אותיותיו מפותחת פחות מצורת האותיות באוסטרקון האדומי מתל אל ח'לייפה. בהתאם לכך תוארך האוסטרקון מערוער למאה השביעית לפנה"ס.

9.3 חותם אדומי

(פורסם על ידי אביגד וזאס 1997 : 392, מס' 1055).

1. מס' רישום F/361/1, לוקוס 124, שטח A, שלב A3, שכבה IV, לוח 11 : 1

חותם אדומי נושא שם פרטי נמצא בשטח A בשלב A3 (שכבה IV) בבניין המשוחזר כח'אן שיירות. הוא נמצא באחד מחדרי היחידה הדרומית בבור לבנים שכלל גם טביעת חותם מטיפוס 'למלך', שברי גוף ומשקולות נול.

ייתכן שהחותם עשוי קונוס שטוח או שלחילופין זהו חלוק נחל מעובד הכולל שני רובדי אבן (מעל – ירוק, מתחת – חום) וחור תליה גדול (החותם נשבר בזמן החירור) (17 × 14 × 10 מ"מ; שטח החותם 16 × 13 מ"מ).

שני הרגיסטרים תחומים בקו בודד המפריד בין השדות. הרגיסטר העליון מציג גריפון רובץ המעוצב בצורה גסה. ומעליו עיגול ואנך מצרי משופע. הרגיסטר התחתון כולל כתובת (קיל 1997 : 660).

קריאה

לקוסא

דין

חותם פרטי זה נושא כתובת אדומית (שייך לקוסא). השם מכיל רכיב תיאופורי, שמו של האל האדומי קוס. כיוון שבמקור תוארך החותם למאה השביעית לפנה"ס הניח בירן כי יש לתארך את שכבה III בתל ערוער לאותו הזמן (בירן 1992 : 1274). תארוך זה נשען על ההנחה כי מוצאו של החותם הוא בממלכת אדום הסמוכה. כיוון שבירן הניח כי הממלכה האדומית לא התגבשה קודם למאה השביעית לפנה"ס, הרי שיש לתארך את שכבה III בערוער לזמן זה. יש לדחות הנחה זו כיוון שכיום ישנן עדויות ברורות לקיומה של תרבות אדומית עוד קודם למאה השביעית לפנה"ס. יתירה מזאת, חותם 'לקוסא' יכול היה להגיע לערוער באמצעות קבוצות הנוודים המקומיות שהתיישבו מדרום וממזרח לממלכת יהודה ונשאו אוריינטציה תרבותית אדומית (ועל כך ראו הדיון בעמ' 45-47).

9.4 כתובות דרום-ערביות

שני חרסים נושאי סימנים דרום-ערביים התגלו במהלך החפירות.¹¹

1. מס' רישום F/7110, לוקוס 1431, שטח D מערב (לוקוס מעורב), לוח 203 : 1

החרס השבור נתגלה בשטח D מערב על ריצפת אבני צור (לוקוס 1431) יחד עם כלים מתקופת הברזל וחרסים מאוחרים ותוארך לסוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס. כיוון שהסימן אינו תואם את מערכת הסימנים בכתב העברי הקדום נשלח החרס לפרופ' פרנסואה ברון במכון ללימודים שמיים בפאריס, שזיהה את הסימן כאות הדרום-ערבית ח'. הסימן נחרת על שבר גוף של קנקן (6.3 x 6.6 ס"מ). החריתה בוצעה לאתר הצריפה.

קריאה

ח'

¹¹ המחברת מבקשת להודות לפרופ' פרנסואה ברון מן המכון ללימודים שמיים, קולג' דה פרנס, על זיהוי וניתוח הכתובות הדרום-ערביות מערוער.

דיון

הסימן נחרת על הטיין לאחר הצריפה באמצעות שימוש בכלי חד כגון איזמל שהותיר סימנים מזוגוגים. טכניקה דומה ניכרת במספר כתובות מאתרים נוספים ברחבי יהודה דוגמת עיר דוד (שילה תשמ"ז : 289, לוח 1 : 1, 2), הרובע היהודי בירושלים, תל ערד, תל באר-שבע, תל לכיש ועוד. אביגד (1972 : 3) הניח כי מדובר בטכניקה יהודאית טיפוסית. יתירה מזאת, הכלים עליהם נחרתו הסימנים זוהו ככלים מקומיים ליהודה. אם נביא בחשבון את הכתובות הדרום-ערביות שנמצאו בתל באר-שבע (זינגר-אביץ 1999 : 50-52) ואת השם הערבי שהתגלה על חותם אדומי בעין-חצבה (נוה 2001), נראה כי מסקנותיו של שילה בנוגע לכתובות הדרום-ערביות מירושלים תקפות גם לגבי אתרי הנגב (שילה תשמ"ז : 292) :

"...בסוף תקופת הברזל ב', במאות ז'-ו' לפנה"ס, היו בירושלים אנשים שאינם מאנשי יהודה, שנשאו שמות דרום-ערביים. הם השתמשו בכתב הדרום-ערבי ובדרך כתיבתו בתשליבים. לעומת זאת, טכניקת הביצוע של הכתיבה היתה בשיטת ההכאה באיזמל, שהיא כניקה מקומית, שהיא מיוחדת ליהודה, ובעיקר לירושלים. הכלים או החרסים ששימשו את בעלי הכתובות היו כלי-חרס יהודאיים מקומיים."

2. מס' רישום F/6302, לוקוס 1251, שטח B (לוקוס מעורב), לוח 204 : 1

שבר גוף של סיר בישול הנושא סימן מורכב ושבור של תלת קלשון בתשליב נמצא בלוקוס מעורב בשטח B (לוקוס 1251), באחד החדרים הניגשים לדופן הפנימית של חומת העיר. החרס עליו נחרת התשליב הוא סיר הבישול היהודאי הטיפוסי העשוי מטרה רוסה (4.1 × 7.4 ס"מ). בהתבסס על מקבילות שיפורטו להלן תוארכה הכתובת לסוף המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס.

דיון

הסימן מערוער מזכיר את הסימן המורכב שנתגלה על קנקן מתל אל ח'ליפה (גליק 1938 : 16-17, לוח 5 ; ריקמאנס 1939 ; ברון 1995 : 84). גם שם מופיע תלת קלשון בתשליב החרות בטכניקה דומה ויחד עם סימנים נוספים. כתובת זו תוארה לסוף המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס (גליק 1967 : 23-24). סימן דומה נמצא גם בעיר דוד (שילה תשמ"ז : 289, לוח 1 : 3, 4), צירוף מקרים מטריד כאשר מדובר בקורפוס כל כך מוגבל.

הסימן מערוער מאופיין בזוויות חדות יחסית לקוים המעוגלים של הקילשוניים מתל אל חיליפה ומירושלים. חלקו התחתון של הסימן שבור אך נראה כי ניתן לשחזר את הצד השמאלי על פי הסימן מתל אל חיליפה.

גם כאן הכתובת נקראה על ידי פרנסואה ברון שהציע כי ניתן לראות בכתובת כואסם – סימן הבעלות.

10. כלי אבן

בשכבות מתקופת הברזל 2 בתל ערוער נתגלו 106 פריטי אבן העשויים על פי רוב מאבן גיר או מצור ומיעוטם מבזלת, אבן חול וחומרים לא מזוהים. מכלול זה כולל כלי כתישה ושחיקה, כלי הגשה ואחסון (קערות, צלחות, כלי מרובע), פקקים, חפתים מחוררים, כלי אומן, חלוקים מעובדים וכלים שתפקידם אינו ידוע. כלים אלה נמצאו במגוון הקשרים ארכיאולוגיים ובמרחבי פעילות שונים.¹²

טיפוס/חומר גלם	אבן גיר	בזלת	לבה קרושה	צור	אבן חול	לא מזוהה	סך הכל	%
אבן שחיקה עליונה	-	2	-	-	-	-	2	1.89
אבן שחיקה תחתונה	1	-	-	-	1	-	2	1.89
מגרדים	-	-	-	-	-	1	1	0.94
כלים	14	3	-	-	1	-	18	16.98
מכתשים	-	1	-	-	-	-	1	0.94
אבני פטיש	3	-	-	38	-	-	41	38.68
טבעות וחפצים מחוררים	5	1	-	-	-	-	6	5.66
שוניות	26	-	1	1	1	6	35	33.02
סך הכל	49	7	1	39	3	7	106	100
%	46.23	6.60	0.94	36.79	2.83	6.60	100	

טבלה 28 : מכלול כלי האבן – חלוקה טיפולוגית

מרבית הכלים שעובדו במכלול הינם כלים קטנים יחסית אולם בעניין זה יש לנקוט משנה זהירות שכן יתכן שתופעה זו הינה פועל יוצא של שיטת איסוף החומר בשדה במסגרתה הושארו בשטח כלי האבן הגדולים. לדעת רוזנברג (בדפוס) מרבית הכלים היו בשימוש לצורכי כתישה, שחיקה וטחינה של גרעינים ועשבים בכמויות קטנות יחסית. יש לציין את מציאתם של 7 חפצים עשויי בזלת במכלול.

¹² כלי האבן מערוער עובדו והובאו לפרסום על ידי דני רוזנברג. תודתי שלוחה על כך שניתנה לי האפשרות להשתמש בתוצאות המחקר ולשלבם בעבודה זו.

נראה כי הבחירה בחומר גלם זה שהצריכה יבוא אל האתר שידרה מסר חברתי מעבר להיבטים הפונקציונליים וייצגה עבור המשתמשים בחפצי הבזלת יוקרה מעמדית.

מבחינה מרחבית נמצאו מרבית הכלים בהקשרי מגורים או במבנה האורך המשותף כחיאן שיירות בשטח A. נראה כי הכלים יוצרו באתר עצמו או בסביבתו הקרובה אגב שימוש בחומרי גלם מקומיים ובמספר מצומצם של מרכזים מרחקים (בזלת, אבן גיר).

11. כלי מתכת

קורפוס קטן יחסית המונה 65 כלי מתכת וסיגים נתגלה בחפירות ערוער. הכלים כוללים בעיקר כלי ברזל ומעט כלי ברונזה, נחושת ובדיל. 64 כלים נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל. להב מגל אחד נמצא על פני השטח ויוחס לתקופת הברזל 2 בהסתמך על מקבילות בגוון הזמן.

11.1 כלי ברזל

58 כלים עשויי ברזל וסיגים מהווים את חלקו העיקרי של מכלול כלי המתכת מערוער.

שכבה IV

עשרים כלי ברזל וסיגים נמצאו בשכבה IV.

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	תיאור	לוח
1	מקל	F/6339	B	1273	B5	שחוק	
2	איזמל	F/6329	BW	1260	B4		
3	ראש חץ	F/422	A	128	A4	שבור	6 : 5
4	להב סכין	F/5033	D	1011	D5		6 : 27
5	סיגים	F/5022	D	1011	D5	שתי חתיכות שחוקות	
6	סיגים	F/5035	D	1011	D5	מצב השתמרות רע	7 : 27
7	להב מגל	F/3173	D	863	D4	שתי חתיכות. שבור	2 : 40
8	ראש חץ	F/370	A	125	A4	שלם	3 : 6
9	ראש חץ	F/394	A	128	A4	שלם	5 : 5
10	חד חנית	F/5012/1	D	1005	D5	שבור, שחוק מאוד	8 : 28
11	סיגים	F/5012/3	D	1005	D5	חמש חתיכות. מצב השתמרות רע	
12	מקל	F/347	A	121	A4		
13	חד	F/344/2	A	120	A4	שבור	3 : 7
14	כלי	F/344/3	A	120	A4	שקע לידיית	2 : 7
15	איזמל	F/3193	D	870	D5		
16	איזמל	F/5012/2	D	1005	D5	שבור	7 : 28
17	איזמל	F/7088	D	1422	D4	שבור	5 : 35
18	סיגים	F/406	A	136	A4		
19	סיגים	F/426	A	137	A4	חפץ קטן מעוגל	
20	סיגים	F/8578	H	1739	H5	3 חתיכות	

טבלה 29 : כלי ברזל וסיגים משכבה IV

שכבה III

חמישה עשר כלי ברזל וסיגים נמצאו בשכבה III.

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	תיאור	לוח
1	חד חנית	F/314	A	107	A2	שבור	
2	סיגים	F/1041	D	614	D3		
3	ראש חץ	F/110/2	B	62	B3	שתי חתיכות	
4	ראש חץ	F/110/6	B	62	B3	שבור	
5	סיגים	F341/1	A	110	A2		
6	סיגים	F/896	D	351	D3	מחוברים לחומר לבנים	
7	סיגים	F/903	D	352	D3	מצב השתמרות רע	
8	סיגים	F/4065	B	930	B3	מצב השתמרות רע	
9	חד חנית	F/110/3	B	62	B3	שבור. שחוק	
10	סיגים	F/104/2	B	62	B3	חור במרכז	
11	מסמר	F/6074	B	1226	B3	מצב השתמרות רע	
12	מקל	F/229	C	94	C2		
13	סיגים	F/8569	H	1755	H3	שתי חתיכות. מצב השתמרות רע	
11 : 196	להב מגל	F/9056/1	Y	1820	Y3	כמעט שלם	
12 : 196	להב מגל	F/9056/2	Y	1820	Y3	שבור	

טבלה 30 : כלי ברזל וסיגים משכבה III

שכבה IIa

שבעה כלי ברזל וסיגים מיוחסים לשכבה IIa.

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	תיאור	לוח
1	חד חנית	F/4205	B	966	B2	שבור	5 : 89
2	חד חנית	F/3032	D	815	D2	שבור. שתי חתיכות	3 : 113
3	להב סכין	F/7048	D	1421	D2	שבור	18 : 110
4	סיגים	F/876	D	339	D2		
5	סיגים	F/859	D	339	D2	מצב השתמרות רע	
6	סיגים	F/5026	D	1012	D2	תשע חתיכות שחוקות	
7	כלי	F/3242	D	881	D2	חתיכה גדולה ושבורה. שחוקה	

טבלה 31 : כלי ברזל וסיגים משכבה IIa

שכבה IIb

חמישה עשר כלים וסיגים נמצאו בחפירות שכבה IIb בערוער, 10 מהם נתגלו במבנה בשטח A.

המשוחזר כח'אן שיירות.

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	תיאור	לוח
1	סיגים	F/354	A	122	A1	מצב השתמרות רע	
2	כלי	F/352	A	123	A1		
3	מקל	F/335/3	A	114	A1		7 : 143
4	סיגים	F/306	A	105	A1	מצב השתמרות רע	
5	להב?	F/307	A	106	A1	שבור	2 : 160
6	סיגים	F/557	A	414	A1		
7	להב סכין	F/503	A	403	A1		
8	לוחית ומסמר	F/310	A	104	A1	ארבעה חורים מהם 3 שבורים	5 : 135
9	להב סכין	F/61/2	A	41	A1	שבור	9 : 155
10	ראש חץ	F/321/1	A	109	A1	חלק תחתון שבור	1 : 161
11	סיגים	F/321/2	A	109	A1	מצב השתמרות רע	
12	סיגים	F/7062	D	1419	D1		
13	סיגים	F/875	D	343	D1	שלוש חתיכות. מצב השתמרות רע	
14	מרצע	F/8081	H	1616	H2	שלם	11 : 183
15	מסמר	F/1343	B	517	B1	שחוק	

טבלה 32 : כלי ברזל וסיגים משכבה IIb

פני שטח

1. מס' רישום F/3076/1, שטח D מזרח, לוקוס 832

להב מגל שנמצא על פני שטח, באזור הניגש לדופן הפנימית של חומת העיר (קיר 5009).

11.2 כלי ברונזה

רק 5 כלי ברונזה, רובם במצב השתמרות רע, נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	תיאור	לוח
1	סיכה	F/1087/1	D	630	D2	IIa	שבר קטן	
2	פיבולה	F/7151	D	1446	D3	III	שבורה	1 : 79
3	חפץ מעוגל	F/9063	Y	1820	Y3	III	שבור. צוואר מרוכס	13 : 196
4	פיבולה	F/4061	B	934	B2	IIa	שבר קטן	
5	פיבולה	F/530	A	411	A1	IIb	שבורה	2 : 149

טבלה 33 : כלי ברונזה

11.3 שונות

מס'	חפץ	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה
1	סיג נחושת	F/381	A	130	A1	IIb
2	בדיל	F/330/1	A	114	A1	IIb

טבלה 34 : חומרי מתכות שונים

11.4 דיון

תפוצה

כלי מתכת נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים מגוונים בתל ערוער.

מרבית חפצי המתכת המהווים 74% מן המכלול נמצאו בשכונה החיצונית (שטחים A, D ו-C).

שטח	IV	III	IIa	IIb	פני שטח	סה"כ
A	8	2	-	11	-	21
B	2	6	1	1	-	10
C	-	1	-	-	-	1
D	9	3	6	2	1	21
H	1	1	-	1	-	3
Y	-	2	-	-	-	2
סה"כ	20	15	7	15	1	58

טבלה 35 : תפוצת כלי ברזל לפי שטח ולפי שכבה

רוב חפצי הברזל משוייכים לשכבה IV ומהווים 34% ממכלול כלי הברזל. חפצים משכבות III ו-IIb מהווים 25% מן המכלול כל אחת. נוסף לכך יש להביא בחשבון כי חלק מכלי הברזל נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים משניים.

טיפוס	IV	III	IIa	IIb	פני שטח	סה"כ
להב	2	2	1	2	1	8
איזמל	4	-	-	1	-	5
מקל	1	1	-	1	-	3
ראש חץ	3	2	-	1	-	6
חד חנית	1	2	2	-	-	5
כלי	1	-	1	1	-	3
סה"כ	12	7	4	6	1	30

טבלה 36 : תפוצת טיפוסי כלי הברזל לפי שכבות (כלים לא מזוהים וסיגים הושמטו מהטבלה)

ניתוח סיגי הברזל מעלה כי למעלה מ 80% מהסיגים נמצאו מרוכזים בשכונה החיצונית בתל ערוער. ככל הנראה הדבר מעיד על פעילות תעשייתית הקשורה בהתכה שהתרחשה מחוץ לתחום העיר המבוצרת בתקופת הברזל 2 ב-ג', הנחה הנתמכת בארכיטקטורה ובמצאי התרבות החומרית שהתגלו באזור. יחד עם זאת, מספרם המועט של הסיגים מעיד כי מדובר בפעילות מטלורגית בקנה מידה קטן.

שטח	IV	III	IIa	IIb	סה"כ
A	2	1	-	4	7
B	-	2	-	-	2
C	-	-	-	-	-
D	3	3	3	2	11
H	1	1	-	-	2
Y	-	-	-	-	-
סה"כ	6	7	3	6	22

טבלה 37 : תפוצת סיגי ברזל לפי שטח ולפי שכבה

טיפולוגיה

על אף גודלו המצומצם של מכלול כלי המתכת מערוער ובמקרים לא מעטים אף מצב השתמרותם הרע של החפצים, נערך נסיון להציג תיאור טיפולוגי של הכלים המבוסס על המונחים והטיפולוגיה המוצגים בתיאור מכלול כלי המתכת משכבות הברזל 2 בתל בטש (מזר ופניץ-כהן 2001).

כלי ברזל

להבים

להבי מגל

המאפיין הטיפוסי ביותר של להב המגל הוא הלהב המעוקל. יחד עם זאת התבחנה בין להבי מגל ללהבי סכין עלולה להיות בעייתית כאשר מדובר בחלקים שבורים (לדיון ומקבילות ראו: מזר ופניץ-כהן 2001 : 219-220). כתוצאה מתכונותיהם הצורניות ומצב השתמרות טוב יחסית, זוהו 3 להבי מגל במכלול כלי המתכת מערוער. מסי' F/3076/1 משטח D מספק דוגמא ללהב מגל שלם בעל צורה מעוקלת המסתיים בידית צרה וקצרה שהוחדרה אל קת עשויה עץ ושימשה ככלי עבודה תקלאי.

שניים מלהבי המגל (מסי' F/9056/1, F/9056/2) נתגלו יחד על גבי משטח מרוצף אבנים קטנות משכבה III בשטח Y. רובד אפר מהודק היטב נתגלה בפניה הדרום מזרחית של הריצוף ובו נמצאו חרסים רבים מתקופת הברזל, כלי מתכת (מסי' F/9063) ושני להבי המגל. ריכוזם של 3 חפצים מעובדים מברזל על המשטח המרוצף תומך בהנחה כי אזור זה שימש לפעילות בה היו מעורבים הכלים. ייתכן ומדובר בגורן. העדות הארכיטקטונית החלקית והמופרעת מקשה על הסקת מסקנות נוספות.

להבי סכין

להבי הסכין מערוער השתייכו ככל הנראה לטיפוס בעל חוד אחד (מזר ופניץ-כהן 2001 : 218-219 עם מקבילות נוספות). להבי הסכין שבורים ושחוקים וברוב המקרים השתמרו רק חלקי להבים. סכין מסי' F/5033 מציגה את הדוגמא השלמה ביותר. ללהב צורה מעוקלת מעט המסתיימת בקצה מחודד. בסיסו השבור עוצב כנראה כך שיוכל להתאים להחדרה לידיה עשויה עץ. רוב להבי הסכין מערוער התגלו בשכונה החיצונית, בהקשרים ארכיאולוגיים ציבוריים ותעשייתיים.

ראשי חצים

רק 6 ראשי חצים עשויי ברזל נמצאו בחפירות ערוער ואף לא חץ ברונוזה אחד. רוב ראשי החצים משתייכים לטיפוס השטוח דמוי העלה ומסתיימים בקצה ישר. ראש חץ מסי' F/321 צר יותר בהשוואה ליתר ראשי החצים. למסי' F/106 יש בסיס רחב יחסית המסתיימים בקצה צר. בשני מקרים (מסי' F/394 ו-F/422) ראשי החצים מציגים עיבוי בין הלהב והידיה. מבין ראשי החצים בערוער בולט בהיעדרו החתך המצולע הטיפוסי לרבים מאתרי תקופת הברזל ביהודה (גוטליב 2004 : 1914-1949 עם מקבילות נוספות).

מעט ראשי החצים מערוער נתגלו במגוון מיקומים : 3 ראשי חצים נמצאו בשטח A, במבנה המיוחס לשכבה IV ומספקים עדות לסופה האלים של שכבה זו ; שני ראשי חצים נמצאו בבור משכבה III בשטח B. למרות מספרם המועט מצטרפים שני ראשי החצים האחרונים לשאר העדויות בשחזור החורבן שהתרחש באתר בסוף המאה השמינית לפנה"ס בעת המסע האשורי. הקורפוס המצומצם שהתגלה באתר תומך בהנחה כי חורבן של שכבות IV ו-III היה חלקי בלבד.

חודי חניות

חפצים אלה מופיעים לעיתים בספרות המחקר כראשי כידונים. 5 חודי חניות או ראשי כידונים נמצאו בחפירות ערוער, מרביתם שבורים. החפצים נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים רבים ובמגוון מיקומים ועל כן לא ניתן לזהות דגמי תפוצה.

מס' F/5012/1 הוא חוד חנית או ראש כידון גדול שהשתמר לאורך של 14 ס"מ. הידית של החפץ חוררה קרוב לקצה המעוגל ככל הנראה כך שתותאם למסמרת. חפץ זה מזכיר ראש חנית/כידון ארוך ממוסמר שהתגלה בתל בית מירסים (אולברייט 1943 : 79, לוח 61 : 12). החפץ מערוער נמצא בשכונה החיצונית בשטח D מזרח, ביחידה הדרומית של מבנה 1/5D במה שנראה כהקשר תעשייתי/מסחרי. 3 קערות, קדרה, סיר בישול קטן, 2 חרסים מעוטרים בסגנון אדומי, 2 משקולות נול, עצמות עזים, כבשים וחזירים נושאי סימני חיתוך נמצאו במקום זה. לא רחוק מנקודה זו נמצאו נר ולוח אבן ששימש כמשחק (לוקוס 877).

איזמלים

חמישה חפצי מתכת שזוהו כאיזמלים נמצאו בערוער, שלושה מהם בשטח D. איזמל מס' F/5012 נמצא יחד עם חד חנית (F/5012/1) בהקשר תעשייתי/מסחרי. לחפצים אלה צורה מוארכת בעלת חתך עגול או מרובע וחד המעוצב כמעין ידית או ראש פטיש שטוח בעל חתך אליפטי (מזר ופניץ-כהן 2001 : 220, לוח 15 : 51, צילום 145).

מקלות

רק 3 מקלות נתגלו בערוער והם משויכים לאופקים סטרטיגרפיים ולהקשרים ארכיאולוגיים שונים. בסיס הנתונים המוגבל אינו מאפשר דיון נוסף. תיאורם של חפצים אלה דומה לזה של המרצעים להוציא את החד. תפקידם של המקלות אינו ידוע (מזר ופניץ-כהן 2001 : 220).

כלי ברונזה

לוחית עם מסמר

החפירות במבנה 1/A1 בשטח A הניבו לוחית ברונזה מלבנית (28 × 59 מ"מ) עם מסמר. ללוחית 4 חורים, אחד בכל צד, מהם 3 שבורים. חור אחד נמצא בשלמותו כולל מסמר שבור. צידה האחד של הלוחית מעוקל ואילו צידה האחר ישר. הלוחית נמצאה יחד עם נר וקערה ברובד אדמה חום אפור שהונח לאורך דרך של כ-3.5 מ' וששימש כנראה כרחוב. הקשרה הארכיאולוגי של הלוחית מציע שימוש משני. לוחיות מתכת שימשו על פי רוב לציפוי ידיות או קתות של כלי מתכת. חפצי מתכת מחוררים, דוגמת זה שנמצא בערוער וששימשו כקשקשי שריון, נמצאו בשכבות תקופת הברזל בתל לכיש (זאס ואוסישקין 2004 : 1973, לוח 27.25 : 4-1). יחד עם זאת צורתו של החפץ מערוער ומיקומו המשני מגבילים את יכולת הפרשנות.

חפץ מעוגל

חפץ ברונזה מס' F/9063 הינו חלק עליון כדורי של כלי כלשהו והוא מסתיים בצוואר שבור בעל רכס כפול. לצוואר שקע שנועד ככל הנראה להכיל חפץ צר עשוי עץ או עצם. שחזור מדויק יותר של החפץ המקורי אינו אפשרי. החפץ נמצא יחד עם שברי חרס רבים מתקופת הברזל 2 ב-ג' ושני להבי מגל (מס' F/9056/1 ו-F/9056/2) על ריצוף אבן שאפשר ושימש כגורן בשכבה III שטח Y.

פיבולות

שלושה שרידים של פיבולות עשויות ברונזה נמצאו במהלך החפירות בהקשרים סטרטיגרפיים מגוונים. חפץ מס' F/7151 הוא הדוגמא השלמה ביותר (למקבילות ראו : זאס 2004 : לוח 28 : 20 : 5-1).

12. כלי עצם

שישים ושישה כלי עצם נמצאו בשכבות תקופת הברזל בתל ערוער.¹³ מריות העצם (ספטולות) מהוות את חלקו הארי של מכלול כלי העצם והן ידונו בחלק נפרד. שאר החפצים יוצגו תחת הכותרת: מגוון כלי עצם.

12.1 מריות עצם

סך של 51 מריות עצם נמצא בחפירות ערוער, מהן נתגלו 41 מריות בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל. כל המריות יוצרו מצלעות עיזים, כבשים, פרות או יונקים אחרים. המידות נלקחו על פי האורך והרוחב המירביים של הכלי.

למרית צורה מוארכת, צרה ושטוחה. לעיתים קעורה עם דפנות ישרות או מעט מעוקלות וכתפיים המסתיימות בקצה מחודד (לוח 155 : 10, 11). חלקה התחתון מעוגל או מלבני אך על פי רוב לא מחודד. בדרך כלל חלקים מן החפץ מוחלקים היטב ולעיתים קרובות ישנם סימני שימוש ושריטות בחלקו המחודד של הכלי (איילון ושורק תשנ"ט : 24).

טבלה 38 הינה קטלוג מריות העצם שנמצאו בתל ערוער. הקטלוג מבוסס על הקריטריונים הבאים: מס' = מספר סידורי; מס' רישום = מספר רישום; שטח; לוקוס; שלב; שכבה; א' = אורך; ר' = רוחב; תיאור.

מס'	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	א'	ר'	תיאור
1	F/34/1	A	31	A1	IIb	8.6	2	שלמה
2	F/448/1	A	103	A1	IIb	5.5	3.2	שבורה. חלק עליון נשמר
3	F/59/1	A	38	A1	IIb	5.2	2.8	שבורה. חלק עליון נשמר
4	F/42/1	A	39	A2	III	5.4	3	קצה מחודד וחלק עליון נשמרו
5	F/307/1	A	106	A1	IIb	6.4	3	שבורה. חלק עליון נשמר
6	F/56/1	A	41	A1	IIb	8.6	1.8	שלמה
7	F/61/1	A	41	A1	IIb	8.5	2.7	שלמה
8	F/110/32/1	B	62	B3	III	12	2	
9	F/112/2	B	62	B3	III	12.5	3.5	כמעט שלמה. צד אחד שבור
10	F/110/32	B	62	B3	III	4	1.8	שבורה
11	F/335/13	A	114	A1	IIb	7.5	2.8	שבורה
12	F/353/1	A	125	A4	IV	5.6	0.8	חלק תחתון שבור. חפץ דק
13	F/429/1	A	135	A1	IIb	8.1	2.3	שבורה
14	F/426/1	A	137	A4	IV	10.3	3.6	כמעט שלמה. צד אחד שבור
15	F/389/1	A	128	A4	IV	7.6	2.8	שבורה
16	F/418/1	A	132	A1	IIb	5	2.2	שבורה

¹³ ברצוני להודות להדס מוטרן מן האוניברסיטה העברית על עזרתה בזיהוי כלי העצם ועל הערותיה המועילות.

מס'	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	א'	ר'	תיאור
17	F/379/13	A	133	A1	IIb	6.2	2.5	שבורה
18	F/386/4	A	135	A1	IIb	6.8	2	שבורה
19	F/382/1	A	134	A4	IV	5.8	3	שבורה. חלק עליון נשמר
20	F/863/4	DW	339	D2	IIa	6.4	2.2	שבורה
21	F/871/1	DW	339	D2	IIa	7.8	1.8	פרופיל מלא. צד אחד שבור
22	F/875/1	D	343	D1	IIb	6.7	1.3	שבורה. חלק עליון נשמר
23	F/880/1	DW	339	D2	IIa	9	2	שבורה. כמה חלקים נשמרו
24	F/875/2	D	343	D1	IIb	4.2	2	שבורה. חלק עליון נשמר חלקית
25	F/1341/1	B	517	B1	IIb	7	4.8	שבורה. חלק עליון נשמר. רחבה יחסית
26	F/1006/1	DW	600	מעורב	מעורב	6.7	2.7	שבורה. חלק עליון נשמר
27	F/1041/1	DW	614	D3	III	9.6	2	שלמה
28	F/525/1	A	408	A6	IV	4.5	3.1	שבורה
29	F/613/1	A	455	A1	IIb	7	2.7	שבורה. חלק תחתון נשמר
30	F/4118	B	924	B1	IIb	5.8	1.6	שבורה
31	F/4168	B	967	B3	III	8	3.7	שלמה
32	F/3011	D	302	מעורב	מעורב	8.4	2.5	חפץ דק
33	F/3162	DE	862	?	?	5.5	3.5	שבורה. שרידי אפר
34	F/4068	B	930	B3	III	13.2	1.5	חפץ דק, ארוך מאוד
35	F/4177	B	970	B2	IIa	4.7	1.4	שבורה ומשוננת, כנראה בשימוש משני
36	F/7031/1	DW	1417	D2	IIa	6	3.1	שבורה
37	F/7144	DW	1444	D4	IV	7.4	2.4	שבורה
38	F/7175/3	DW	1443	D2	IIa	13.5	3.1	כמה חלקים שבורים
39	F/8174/1	H	1621	H2	IIb	5.4	1.8	שבורה. חלק עליון נשמר
40	F/6344	B	1287	מעורב	מעורב	10.4	3.6	תמימה
41	F/8594	H	1742	מעורב	מעורב	7.5	2.5	שלמה
42	F/436	A	136	A4	IV	4.6	1.2	שבורה. דקה מאוד
43	F/8669	H	1760	H4	IV	10.8	2	שלמה
44	F/353/2	A	125	A4	IV	5.9	1.2	שבורה
45	F/613/2	A	455	A1	IIb	5	2.5	שבורה. חלק עליון נשמר
46	F/6090/1	B	1229	?	?	6	2.7	שבורה. חלק עליון נשמר
47	F/6090/2	B	1229	?	?	3	1.8	שבר קטן
48	F/8160/1	H	W4024	?	?	7.1	2.2	שבורה
49	F/7177	DW	1455	D4	IV	10.4	3.5	שלמה
50	F/7041	DW	1403	D4	IV	7.4	1.3	כמעט שלמה. מעוצבת בריטול
51	F/9039	Y	1813	מעורב	מעורב	5.8	2	שבורה

טבלה 38 : קטלוג מריות עצם

מגוון החפצים המזוהים כמריות וצורתם הביאו לקיומם של מספר הסברים פונקציונליים אפשריים. על פי רוב נקשרות המריות עם תהליך ייצור הטקסטיל כמו הטווייה או עם כתיבה. הסברים אחרים קושרים את המריות עם הכנת חומרים קוסמטיים או תרופות כמו גם עם אכילה, חירור ומגוון שימושים נוספים (לדיון רחב בשימוש ולמקבילות ראו: אריאל 1990 : 127-134).

טבלה 39 מציגה את תפוצת מריות העצם בשטחי החפירה בערוער, לפי הקשרן הסטרוטגריפי. נראה כי אתר זה מציג כמות גדולה יחסית של מריות עצם בהשוואה לאתרים אחרים בני התקופה בארץ-ישראל, כגון: תל לכיש בו נתגלו 17 מריות (זאס 2004 : 2011) ותל בטש בו נמצאו 2 מריות בלבד (מזר ופניץ-כהן 2001 : 264). בניגוד לכך ניצב קורפוס כלי העצם הגדול המונה 84 מריות שנתגלה בחפירות עיר דוד בירושלים (אריאל 1990 : 127).

כ 60% ממריות העצם בתל ערוער נמצאו בהקשרי פעילות דומסטית ותעשייתית. מציאתן של 13 מריות במבנה הציבורי 1/A1 בשטח A, שכבה IIb, המהוות 25% מהמכלול בולטת ודורשת הסבר. תפקידו של המבנה בשטח A משוחזר כח'אן שיירות על דרך הסחר הערבית. ריכוזן הגבוה של מריות העצם במבנה, המקושר עם פעילות מסחרית, ייתכן שמעיד על שילובה של פעילות ייצור הטקסטיל המקומית או של תעשיות אחרות בין שלל הפעילויות שהתרחשו במבנה.

סה"כ	לא ידוע/ מעורב	IIb	IIa	III	IV	שכבה/ שטח
21	-	13	-	1	7	A
11	3	2	1	5	-	B
-	-	-	-	-	-	C
14	3	2	5	1	3	D
4	2	1	-	-	1	H
1	1	-	-	-	-	Y
51	9	18	6	7	11	סה"כ

טבלה 39 : תפוצת מריות עצם לפי שטח ולפי שכבה

12.2 מגוון כלי עצם

חמישה עשר כלי עצם נמצאו במגוון הקשרים ארכיאולוגיים בתל ערוער. רק תשעה מהם נתגלו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל 2 ב-ג'. החפצים נמדדו על פי הקריטריוני שלפיהם נמדדו המריות. במקרים בהם החפץ מעוגל נלקח הקוטר. במקרים בהם החפץ מחודד ומציג רוחב משתנה ניתנו המידות מהמינימלי למקסימלי. חפץ מסי' 15 ידון בהרחבה בסעיף הבא.

מס' רישום	מס' חפץ	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	א'	ר'	תיאור	לוח
1	F/362/2	A	122	A1	IIb	6.4	2.5-0.1	חפץ דמוי את מחורר ומעוטר	: 139 11
2	F/392/1	A	134	A4	IV	6.5	1.2	ארוך ומעוגל בעל חור תליה. 4 קוים חרותים	1 : 9
3	F/8653/2	H	1753	H3	III	0.8	1.6	חפץ קטן, מעוגל ומחורר	: 82 1
4	F/3021	D	803	מעורב	מעורב	3.5	1.7	חפץ עגול ומוארך מעוטר בחריתות. שבור	
5	F/3069	DE	830	מעורב	מעורב	3	6.5	שבורה	
6	F/401	A	132	A1	IIb	12	6.7	מחוררת בצד אחד. מוחלקת. שבורה	
7	F/7538	DW	1514	D2	IIa	13	10.5	מחוררת בצד אחד. מוחלקת. שבורה	
8	F/4216	B	980	לא ידוע	לא ידוע	3	5.1	קוים אנכיים מחורצים	
9	F/9579	DE	1876	מעורב	מעורב	7.6	1.5-0.1	מחורצת במרכז. חלק עליון שבור	
10	F/6329/1	BW	1269	BW2	III	2.7	0.6	צר וארוך. מחורר במרכז החלק העליון. שבור	
11	F/6088/1	BW	1216	BW1	IIb	4	1.5-0.5	חלק עליון מעוגל ומוחלק. חלק תחתון שטוח	
12	F/6125/1	B	1231	לא ידוע	לא ידוע	4.5	0.3	4 קוים חרותים בשתי שורות מקבילות	: 190 54
13	F/6097/1	B	1208	B3	III	3.2	0.8	שבור. מוחלק בחלקו החיצוני	
14	F/7163	DW	1422	D4	IV	4.5	3.5	עצם מרובעת שבורה	

טבלה 40 : קטלוג כלי עצם

13. לוחית עצם נושאת כותרת פרוטו-איאולית

לוחית עצם מלבנית קטנה (6 × 2.7 ס"מ) התגלתה בעונת החפירות 1980 במפולות מבנה העמודים בשטח B. פני הלוחית מוחלקים היטב, חלקה העליון מגולף ככותרת פרוטו-איאולית (לוח 63 : 3). כל אחת מהוולוטות מחוררת בחור וחור נוסף במרכז (סה"כ 3). חלקה המלבני של הלוחית מחולק לארבעה טורים מקבילים. הטור השמאלי מכיל 12 חורים ושאר הטורים מכילים 10 חורים כל אחד (סה"כ 30).

בירן וכהן גרסו כי הלוחית שימשה כמשחק או כלוח שנה (בירן וכהן תשמ"א : 131). מאוחר יותר טען בירן (1983 : 34) כי מספר החורים בגוף הלוחית : 12 ו-30 מאפיין לוחות שנה – 12 חודשי השנה ו-30 ימי החודש. כפיס עץ שהוחדר אל החורים המתאימים יכל לסמן את התאריך העדכני. בירן אף הניח כי שלושת החורים בחלק העליון של הלוחית מייצגים חלוקה מסוימת של השנה אך לא פירט בעניין זה (להרחבה בעניין לוחית העצם מערוער ראו : פוקס בדפוס).

לוחיות דומות אך לא זהות ללוחית העצם מערוער נתגלו במספר אתרים מתקופת הברזל 2 דוגמת לכיש (טפנל 1953 : לוחות 3 : 37, 15, 17 ; 27, 28 ; 56 : 23 ; 57 : 28), תל פארה דרום (פיטרי 1930 : לוח 36, 40 : 481) וגזר (מקאליסטר 1912 : לוח 206 : 59). בקרב חוקרים מקובלת ההנחה כי החלוקה ל 30 חורים מייצגת לוח חודש. לוחית העצם מערוער נבדלת מיתר הלוחות בעיקר בקיומו של טור נוסף המונה 12 חורים כפי הנראה כנגד 12 חודשי השנה ומכאן מסיקה פוקס (בדפוס) כי הלוחית מערוער שימשה גם כלוח שנה נייד או אף כתליון אולי בבעלות פקיד רם דרג שהיה אחראי על איסוף או הפצה של מוצרים מסוימים.

את שלושת החורים בחלק העליון של הלוחית מייחסת פוקס לשלושת עונות השנה האזרחית המצרית או לתלופין להשפעת העולם הפניקי-כנעני המתבסס על השנה הירחית שבה על מנת לפצות על אובדן 11 ימים בממוצע כל שנה, נוסף חודש 13 בתום כל מחזור בן 3 שנים. לפיכך ייתכן שלוחית העצם מערוער מציגה בראשה כותרת פרוטו-איאולית ובה חלוקה מחזורית לשלוש שנים.

14. חותמות וטביעות חותם לא כתובים

בקטגוריה זו נכללים חותם אחד ושמונה טביעות חותם. כל הממצאים התגלו בהקשרים ארכיאולוגיים מתקופת הברזל 2 ב-ג' להוציא שתי טביעות. טביעות החותם המפורטות מטה כוללות דגמים סכמטיים בלבד (לתיאור תווי היוצר ראו עמ' 185).

14.1 חותם

1. מסי רישום F/879/1, שטח D מערב, לוקוס 339, שלב D2, שכבה IIa, $12.3 \times 12 \times 7.4$ מ"מ,

לוח 128 : 17 (פורסם על ידי קיל 1997 : 660-661)

חותם בצורת משולש עשוי קלצית אדומה בעל פינות מעוגלות וחלק אחורי קמור. חלקו העליון של החותם מחורר. פני השטח של החותם גולפו באמצעות חרט או כלי חד אחר. חלקו התחתון של החותם מציג דגם סכמטי של ראש פר עם מה שנראה כקרניים או אזניים. חותם דומה אם כי גדול יותר הכולל גם תיאור פיגורטיבי התגלה בחפירות בנט בשטח B בבוצירה (ביינקובסקי 2002 : לוח 11.23). מעל לראש הפר מערוער ממוקמים ארבעה עצמים לא מזוהים. בירן וכהן (תשמ"א : 263) הציעו לראות בהם שיבולים או סלים.

החותם התגלה בשטח D מערב, ממערב לפודיום, במפולת שהכילה כלי חרס שלמים, צלמית אנתרופומורפית, עצמות בעלי חיים וכלי עצם.

14.2 טביעות חותם

טביעות החותם נושאות דגמים סכמטיים, מורכבים ברובם. כל הטביעות ממוקמות בחלק העליון של ידיות הכלים אלא אם צוין אחרת. למרות שנמצאו מעטות, טביעות החותם מערוער נתגלו במגוון מיקומים ברחבי האתר : ציבוריים (בסמוך לחומת העיר, מבנים בעלי אופי תעשייתי או מסחרי) ופרטיים (חדרי מגורים בשטחים B ו-D).

שכבה/ שטח	IV	III	IIa	IIb	לא ידוע/ מעורב	סה"כ
A	-	-	-	-	-	-
B	-	-	3	-	1	4
C	-	-	-	-	-	-
D	3	-	-	-	1	4
H	-	-	-	-	-	-
Y	-	-	-	-	-	-
סה"כ	3	-	3	-	2	8

טבלה 41 : תפוצת טביעות החותם לפי שטח ולפי שכבה

טביעות חותם לא כתובות משוייכות לשני אופקים סטרטיגרפיים וכרונולוגיים בתל ערוער: שכבה IV (מן המאה השמינית לפנה"ס) ושכבה IIa (קרוב לוודאי מראשית המאה השביעית לפנה"ס). יחד עם זאת יש לנקוט משנה זהירות בייחוס הסברים לתופעה, זאת בשל מספרן המועט של הטביעות.

1. מס' רישום 1006/36, שטח D, לוקוס 600, לוקוס מעורב, לוח 205 : 2

הטביעה נעשתה באמצעות חותם עצם על ידית קדירה. בחלקה העליון כוללת הטביעה מסגרת אליפטית, צורה סכמטית של קרטוש מצרי וסימנים הירוגליפיים בסיסיים המחקים את שם הולדתו של שישק ה-I מלך מצרים (מל"א י"ד 25; דבה"ב י"ב 2-3). מקבילה לטביעה זו נמצאה בתל דן (מס' 30 לפי קטלוג הטביעות העתידי להתפרסם על ידי קיל). המסגרת האובלית בטביעה מערוער מכילה שני נחשי קוברה משני צידיו של עץ (ראו מקבילה אצל ראו 1936 : לוח 29 : 109). למרות הקשרה הארכיאולוגי המעורב נמצאה הידית יחד עם חרסים מתקופת הברזל 2 ב-ג' כולל נר שלם בשכבת אפר ממערב לפודיום (להרחבה ראו : קיל בדפוס).

2. מס' רישום 102/1, שטח B, לוקוס 61, לוקוס מעורב, לוח 191 : 1

טביעת חותם אליפטית על ידית קנקן. שתי דמויות אנושיות סכמטיות, ככל הנראה גברים, ניצבות בצורה ישרה וראשיהן מעוצבים פנים אל מול פנים. ידה החיצונית של כל דמות נחה לאורך הגוף בעוד שהיד הפנימית מורמת בניצב לגוף כך שהידיים המחוברות מהוות זו את המשכה של זו ומחלקות את החלל בין שני הראשים. למרות ההקשר המעורב, אופי הטביעה מצביע על כך שמקורה הוא ככל הנראה בשכבות תקופת הברזל. הנחה זו נתמכת על ידי מקבילות. מוטיב עיטורי דומה מופיע על חותם אבן שהתגלה בשכבה XI בתל ערד ובהקבלה רחוקה גם בעכו, תל פארעה דרום, לכיש ותל א נצבה (קיל 1997 : 657-656, מס' 27 עם ספרות).

3. מס' רישום 4181/20, שטח B, לוקוס 968, שלב B2, שכבה IIa, 10 x 11 מ"מ, לוח 96 : 3

טביעת חותם מעוצבת בדגם הרשת על ידית סיר בישול. הידית נמצאה על רצפת עפר כבוש יחד עם שרידי לבנים מתחת לרובד אפר. על הרצפה נמצאו כלים שלמים ובהם סיר בישול אדומי וקדירה.

4. מס' רישום 4212/32, שטח B, לוקוס 976, שלב B2, שכבה IIa, 10 מ"מ קוטר, לוח 97 : 1
טביעת חותם מעוצבת בדגם הרשת על ידית סיר בישול. טביעת החותם התגלתה מתחת לרצפתו
של לוקוס 968 (בו נמצאה טביעת חותם מס' 3) ברובד אפר מעורב בחרסים שנח על רובד חלוקים
עבה.

5. מס' רישום 3233, לוקוס 883, שטח D מזרח, שלב D5, שכבה IV, 14 x 11 מ"מ, לוח 24 : 4
טביעת חותם על ידית קדירה. צידה הימני של הטביעה מציג עיצוב סכמטי של דמות הניצבת
בפרופיל. ראשה של הדמות לא ברור ונראה מורכן מטה, ייתכן שבשל היעדר מקום. הדמות
לבושה אריג קצר. ידה הימנית מורמת כתומכת במסגרת אובלית, צורה סכמטית של קרטוש, ובה
ארבעה סימנים לא מזוהים. הטביעה התגלתה בשטח D מזרח יחד עם קערה אדומית, צלמית
זואומורפית וחרסים מתקופת הברזל.
מוטיב הדמות הניצבת בסמוך למסגרת אובלית הינו מוטיב מצרי נפוץ המתואר לעיתים קרובות
על חרפושיות (כך למשל בחרפושית מתקופת הברונזה המאוחרת הנושאת את כינויו המלכותי של
תחותמס ה-III מתל אל עגיול. [קיל 1997 : 276, מס' 508]).

6. מס' רישום 6432, שטח B, לוקוס 1319, שלב B2, שכבה IIa, 13 x 12 מ"מ, לוח 104 : 6
טביעת חותם מרובעת על ידית סיר בישול. העיצוב סכמטי ומציג דגם רשת. שני קווים מצטלבים
יוצרים חלוקה לארבעה שדות מרובעים בעלי ארבע נקודות – אחת בכל מרובע.
הטביעה נמצאה מעל קיר 6229 בשטח B, ברובד אפר יחד עם כלים מתקופת הברזל 2 ובהם גביע,
קערה ונר.

7. מס' רישום 5010/24, שטח D מזרח, לוקוס 1003, שלב D4, שכבה IV, 18 x 10 מ"מ, לוח 39:

4

טביעת חותם ארוכה ועמוקה מאוד על מה שנדמה כידיית קנקן או סיר בישול. הטיין אינו צרוף היטב. הטביעה מציגה עיצוב סכמטי בצורת רשת. שני קווים אנכיים חוצים קו אופקי אחד כך שנוצרים שישה מרובעים לא זהים בעלי קצה אחד מעוגל. הטביעה נמצאה בשטח D מזרח בתוך אגן חרס יחד עם סיר בישול שלם וחרסים מתקופת הברזל 2 במבנה שאפשר ושימש למטרות תעשייתיות/מסחריות.

8. מס' רישום 5037/25, שטח D מזרח, לוקוס 1018, שלב D6, שכבה IV, 14 x 10 מ"מ, לוח 22:

2

טביעת חותם אליפטית עמוקה על ידיית סיר בישול. החותם הוטבע במרכז הידיית. הדגם הסכמטי מציג עצם ארוך לא מזוהה במרכז ושמונה קווים רדיאליים, ארבעה מכל צד. טביעת החותם התגלתה בשטח D מזרח, מתחת לקנקן שקוע באדמה יחד עם קערה וחרסים מתקופת הברזל 2.

15. שבר כלי זכוכית אשורית

מס' רישום F/47/1, שטח A, לוקוס 40, שלב A2, שכבה III, גובה 46 מ"מ, עובי 3-4 מ"מ, לוח 48: 2

שבר גוף קמור מחלק עליון של קערה כדורית. החלק החיצוני של הקערה מתחת לשפה החסרה מעוטר בדגם של צלעות אובליות חתוכות באלכסון, חריצים קעורים. 7 שורות אופקיות של הדגם החתוך השתמרו, מספרן המקורי לא ידוע. מעל הצלעות האובליות שני חתכים אופקיים היוצרים חריצים רדודים. הזכוכית בהירה וחסרת צבע והפכה עם הזמן צהבהבה כמעט כולה. לפני השטח צבע שנהב, נוצץ במקומות בהם נחתכה הזכוכית. הקערה נעשתה בטכניקת השעווה האבודה או לחילופין באמצעות תבנית ולאחר מכן עוטרה בחיתוך על אובניים ולוטשה. היא נמצאה בחתך הצפוני של קיר 1006 מתחת לרובד שריפה ויחד עם חרסים המיוחסים לשכבה III (סוף המאה השמינית לפנה"ס) וביניהם ידיית הנושאת טביעת 'למלך זיף' (בר"ג בדפוס).

שבר הזכוכית מערוער משתייך לזכוכית הארמון הניאו-אשורית – ששימשה לכלי משתה ולשתיה. הדוגמה הקדומה לזכוכית מטיפוס זה נמצאה בחפירות הארמון הצפון-מערבי בנימרוד (כלח) – אלבסטרון נושא כתובת "ארמון סרגון מלך אשור" (הוא סרגון ה-II 720-705 לפנה"ס) (בר"ג 1985 : 61-60, מס' 26). שתי קערות זכוכית נתגלו בחפירת הקבר של יבא אשת תגלת פלאסר ה-III ועתליה אשת סרגון ה-II בנימרוד. על אחת הקערות נמצאה כתובת המגלה את זהות הנקברות (נאשף 1990 : 282-280). קערות נוספות מזכוכית זו התגלו בחפירות לאייארד ומאלוואן בנימרוד (פון סאלדרן 1966 : 623 ; 1970 : 223-218, מס' 34-19 ; 2004 : 57-53 ; בר"ג 1985 : 65, מס' 38-a38) ובאתרים נוספים באשור גופא, באנטוליה ובאיטליה במכלולים המתוארכים לסוף המאה השמינית והמאה השביעית לפנה"ס (להרחבה ולספרות נוספת ראו : בר"ג בדפוס).

מן ההקשרים הארכיאולוגיים בהם נמצאה זכוכית אשורית (דוגמת ארמון מלכי אשור) משתמעת יוקרת הסטטוס של החפצים. לפיכך גילוי שבר הקערה האשורית בערוער, נקודה נידחת על גבול המדבר, בדרום מערב האימפריה, מפתיע ויש לקשור אותו עם קירבתו של האתר לדרך הסחר הערבית.

16. שונות

עם קטגוריה זו נמנות קבוצות ממצאים שונות: רעשנים, מכסים, משקולות, כפתורים פקק חרס ועוד.

16.1 רעשני חרס

חפצים עשויי חרס בעלי גוף מוארך ופחוס, זיווי חד וקצוות מעוגלים. אחד הקצוות בדרך כלל חורר ולעיתים חורר גם הקצה השני. לרעשנים צורת גליל, הצורה הנפוצה לחפץ זה בתקופת הברזל 2 בארץ-ישראל (גזר, חצור), וחלקם מחופים אדום. אפשר והתפוצה הנרחבת של רעשנים מטיפוס זה בערוער ובאתרי ארץ-ישראל מעידה על קיומו של כלי נגינה אוטוכטוני, שונה מאלה הנפוצים בתרבויות השכנות בנות אותו הזמן. ההנחה כי רעשני החרס דמויי הגליל יוצרו באובניים תורמת אף היא לתפוצה הנרחבת של כלי זה בתקופת הברזל 2 (בראון 2002 : 105-106 ; בורג 2006 : 41-42, 150-151 עם שחזור).

אחד עשר חלקי רעשנים נתגלו בערוער, מהם תשעה בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל. חלקו הארי של המכלול מורכב משברי גוף הכוללים בסיסים וצוואר.

השברים השתמרו בגדלים שונים. רק רעשן אחד חצי שלם נתגלה ביחידה הדרומית במבנה 1/A1 בשטח A המשוחזר כח'אן שיירות (לוח 155 : 8). יחד עם זאת, קרוב ל 90% מהרעשנים נמצאו בהקשרי מגורים כגון: חדרים ומבנים הניגשים אל הדופן הפנימית של חומת העיר (שטחים B ו-H) ובשכונה החיצונית (שטח D).

גילוי רעשנים רבים בהקשרי פולחן וקבורה ביהודה ובישראל הביא חוקרים לטעון כי הרעשנים היו בשימוש בעיקר בזמן פעילות פולחנית. לאור זה הציע בראון כי חלקו האחורי של ראש של יישות בעלת 3 קרניים שנמצאה בחורבת קטמית (בית-אריה 1995 : לוח 3.56) שימש כרעשן (בראון 2002 : 100, 105). פוקס ורוסקופ (1999-2000) הציגו רעשן חרס המעוצב בדמות אישה ממוצא לא ידוע בעבר הירדן. הן טענו כי הצלמית ייצגה אלה ושימשה ככלי מוסיקלי בטקסי פולחן. התפצה המרחבית של הרעשנים מערוער שונה מן התפוצה וההקשר הארכיאולוגי של חפצים אלה באתרי ארץ-ישראל האחרים. עם זאת, הרעשן שנמצא במבנה המשוחזר כח'אן בשטח A יכול להוות עדות לקיומה של פעילות פולחנית במבנה. את מציאתם של מרבית הרעשנים בהקשרי מגורים בתל ערוער ניתן לראות בשתי דרכים. הרעשנים יכולים לשקף פולחן ביתי עממי, אולי בדומה לחפצים אחרים דוגמת צלמיות העמוד היהודאיות, או ששימשו למטרות אחרות במסגרת פעילויות פנאי.

שכבה	IV	III	IIa	IIb	סה"כ
מספר	2	1	3	3	9
%	22	11	33.5	33.5	100

טבלה 42 : תפוצת רעשני חרס לפי שכבה¹⁴

¹⁴טבלה 42 אינה כוללת רעשנים מלוקוסים מעורבים.

מס'	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	תיאור	לוח
1	F/56/2	A	41	A1	IIb	חצי שלם. חיפוי אדום	8 : 155
2	F/3044	D	809	D2	IIa	שבור. חיפוי אדום. גוש טין דבוק לחלקו הפנימי	108 : 12
3	F/4176	B	970	B2	IIa	שבור	
4	F/6926/1	D	1905	D3	III	שבור	1 : 76
5	F/4022	B	907	מעורב	מעורב	שבור. חיפוי אדום	
6	F/7046	D	1422	D4	IV	שבור	
7	F/7126	D	1429	D4	IV	שבור. חיפוי אדום	
8	F/3046	D	821	D2	IIa	שבור	
9	F/8181/1	H	1621	H2	IIb	שבור. טין בהיר	1 : 180
10	F/8188/1	H	1621	H2	IIb	שבור. טין כתום	2 : 180
11	F/2027	H	החומה	מעורב	מעורב	שבור. טין כתום. חור עמוק בבסיס	

טבלה 43 : קטלוג רעשני חרס

16.2 מכסים

שברי גוף של קנקנים, קערות וסירי בישול שעובדו והיו בשימוש משני כמכסים נמצאו ברוב שטחי החפירה בערוער. לחפצים אלה צורה עגולה או אובלית על פי רוב ולעיתים הם מוחלקים ו/או מחוררים במרכז (לוח 34 : 7 ; 41 : 1 ; 81 : 4). יש לציין כי גם בסיסים שבורים של קנקנים או קערות יכלו לשמש למטרה זו.

טבלה 45 מציגה קטלוג של שברי גוף מעובדים שהיו בשימוש כמכסים אך אינו כולל שברי גוף לא מעובדים שאפשר והיו בשימוש דומה. הללו מוחשבו ויופיעו בקטלוג הכללי הממוחשב של החרסים מערוער.

שכבה	IV	III	IIa	IIb
מכסים	16%	20%	32%	32%

טבלה 44 : תפוצת מכסים מעובדים לפי שכבה

מס' רישום	מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	קוטר	תיאור
1	F/3044	D	809	D2	IIa	8	בסיס מעובד של סיר בישול
2	F/859	D	339	D2	IIa	6.5	שבר גוף מעובד של קנקן
3	F/319	A	105	A1	IIb	5	שבר גוף מעובד של קנקן
4	F/9633	D	1906	D3	III	4	שבר גוף מעובד של סיר בישול
5	F/7175	D	1443	D2	IIa	4	שבר גוף מעובד של קנקן
6	F/319	A	105	A1	IIb	4.4	שבר גוף מעובד של קנקן
7	F/8580	H	1739	H5	IV	6	שבר גוף מעובד של קנקן מחורר במרכז
8	F/7144/2	D	1444	D4	IV	6.4	שבר גוף מעובד של קנקן
9	F/3065	D	828	D3	III	5	שבר גוף מעובד של קנקן
10	F/4076/2	B	934	B2	IIa	3.5	שבר גוף מעובד של קערה ממורקת
11	F/6333	B	1272	BW2	III	4.6	בסיס מחופה אדום מעובד של קערה
12	F/5013	D	1006	D4	IV	5.2	שבר גוף מעובד של קנקן
13	F/585	A	441	A1	IIb	3.2	שבר גוף מעובד של קנקן
14	F/48	A	39	A2	III	3	שבר גוף מעובד של קנקן
15	F/3067	D	829	D3	III	3	מכסה אובלי. שבר גוף מעובד של קנקן
16	F/39	A	38	A1	IIb	3.5	שבר גוף מעובד של קנקן. קצוות שבורים. צד אחד מחורר
17	F/4184	B	965	B2	IIa	3.4	עשוי ביד
18	F/4150	B	958	B3	IIa	3	שבר גוף מעובד של קנקן
19	F/505	A	402	A1	IIb	2.5	מכסה אובלי. שבר גוף מעובד של קערה
20	F/4187	B	970	B2	IIb	4.5	שבר גוף מעובד של קנקן. שבור
21	F/355	A	122	A1	IIb	3	שבר גוף מעובד של קערה
22	F/3084	D	836	D2	IIa	3	שבר גוף מעובד מחורר במרכז. שבור
23	F/883	D	339	D2	IIa	5	בסיס מעובד של קערה מחורר במרכז. שבור
24	F/5037	D	1018	D6	IV	5.2	שבר גוף מעובד של קנקן מחורר במרכז
25	F/322	A	102	A1	IIb	3.2	שבר גוף מעובד של קנקן מחורר במרכז

טבלה 45 : קטלוג מכסים מעובדים

16.3 משקולות חרס

1. מס' רישום F/4124, שטח B, לוקוס 924, שלב B1, שכבה IIb, גובה 6 ס"מ, קוטר עליון 4 ס"מ,

קוטר תחתון 1 ס"מ, לוח 170 : 5

משקולת בצורת פירמידה נמצאה בהקשר ארכיאולוגי נקי מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

המשקולת עשוית חרס, צבעה שחור וחלקה העליון שבור.

2. מס' רישום F/1/8033, שטח H, לוקוס 1610, שלב H2, שכבה IIb, גובה 3.2 ס"מ, קוטר 2.8 ס"מ,

לוח 185 : 6

משקולת חרס עגולה נמצאה בשטח H בהקשר ארכיאולוגי נקי מסוף תקופת הברזל. המשקולת ניזוקה מעט.

16.4 כפתורים

בערוער נמצאו ארבעה כפתורים. לחפצים אלה צורה עגולה עד אובלית עם חור אחד עד שני חורים במרכזם. שני כפתורים עשויי בהט והשניים הנותרים מחרס. מספרם המצומצם של הכפתורים שנמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים מתקופת הברזל 2 אינו מאפשר דיון כמותי, כרונולוגי או מרחבי.

מס' רישום	שטח	לוקוס	שלב	שכבה	קוטר	תיאור	מקבילות	לוח
F/8589/1	H	1734	מעורב	מעורב	0.6	דיסק בהט שטוח, קטן עם חור ליד מרכזו	זאס 2004 : לוח 6 : 28.9	
F/8589/2	H	1734	מעורב	מעורב	0.6	דיסק בהט שטוח, קטן עם חור ליד מרכזו	זאס 2004 : לוח 3 : 28.9	
F/395	A	136	A1	IIb	3	שבר מעובד של קערה ממורקת		
F/6416	B	1310	BW2	III	3.2	שבר מעובד של קנקן		2 : 69

טבלה 46 : קטלוג כפתורים

16.5 פקק חרס

מס' רישום F/8188/ 3, שטח H, לוקוס 1621, שלב H2, שכבה IIb, גובה 6 ס"מ, קוטר עליון 4 ס"מ,

קוטר תחתון 1 ס"מ, לוח 180 : 4

חפץ זה הוא הדוגמא היחידה לפקק חרס שהתגלתה בתל ערוער. הוא עוצב ביד ונועד לאטום כלי קטן על פיה קטנה יחסית כגון בכית או בקבוק. בחלקו העליון כולל הפקק שני שקעים.

פקקים מסוג זה נעשו על פי רוב מאבן ונמצאו באתרי תקופת הברזל 2 ברחבי יהודה (ראו למשל את פקקי האבן שנמצאו בתל באר-שבע [זינגר-אביץ 1999 : לוח 15 : 4-2] ובלכיש [זאס 2004 : לוח 28.2 : 8-1]).

16.6 חפץ עשוי חרס

מסי' רישום F/6462, שטח B מערב, לוקוס 1334, שלב BWI, שכבה IIb, אורך 3 ס"מ, קוטר בסיס 2.5

ס"מ, לוח 1: 171

חפץ עגול עשוי חרס בעל חלק מרכזי צר וקצוות רחבים שבורים. החפץ מעובד ונמצא ככל הנראה בשימוש משני. תפקידו של החפץ אינו ידוע וייתכן כי הוא שימש לפעולת ליפוף של חוטים או משהו מעין זה.

17. ממצא ארכיאוזואולוגי

שכבות היישוב מתקופת הברזל 2 ב'ג' בתל ערוער הניבו כמות ניכרת של עצמות בעלי חיים, בעיקר יונקים, המאפשרים לנו להתחקות אחר דפוסי ניצול בעלי החיים באתר ולשלב מידע זה בידיעותינו אודות גידול בעלי חיים וכלכלת הקיום של תושבי הנגב המקראי בעת ההיא.¹⁵

עיקר עצמות בעלי החיים נמצאו בארבעה שטחים עיקריים: A, B, D ו-H. בתהליך עיבוד החומר הושם דגש על עצמות בגודל 2 ס"מ ומעלה שנמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים נקיים בעלי ייחוס סטריטיגרפי ידוע (להרחבה בעניין המתודולוגיה ראו: מוטרן בדפוס).

17.1 ייצוג המינים במכלול

סך של 1799 עצמות וחלקי עצמות המייצגים 13 מיני בעלי חיים זוהו במכלולי תקופת הברזל 2 ב'ג'.

כבש	(<i>Ovis aries</i>)	כלב	(<i>Canis familiaris</i>)
עז	(<i>Capra hircus</i>)	צבי	(<i>Gazella sp.</i>)
בקר	(<i>Bos taurus</i>)	עז הבר	(<i>Capra ibex</i>)
חזיר	(<i>Sus sp.</i>)	מריון	(<i>Meriones sp.</i>)
חמור	(<i>Equus asinus</i>)	איל	(<i>Cervidae sp.</i>)
סוס	(<i>Equus sp.</i>)	ציפור	(<i>Aves</i>)
גמל	(<i>Camelus dromedarius</i>)	דג	(<i>Pisces</i>)

במכלול עצמות בעלי החיים בערוער זוהו 35.13% מבין העצמות. רוב העצמות שזוהו הן עיזים/כבשים (86.97%); 5.55% מן העצמות זוהו כבקר, 2.49% חזירים, 2.04% סוסיים (כמה מהם זוהו כחמורים),

¹⁵ עיבוד וניתוח מכלול עצמות בעלי החיים מתל ערוער נעשה על ידי הדס מוטרן מן האוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה להדס על היכולת להשתמש בממצאי המחקר לטובת עבודה זו.

0.57% גמלים, 0.51% צבאים ו-0.79% ציפורים. המינים המבויתים מהווים 97.79% מסך עצמות בעלי החיים שזוהו באתר. מבין המינים המבויתים מהוות עצמות הכבש/עז קרוב ל 88.93% מן המכלול. היחס בין העיזים לכבשים בעדר מראה על תדירות גבוהה יותר של הכבשים (62.47%). בהתבסס על מדידת עצמות שורש כף הרגל של הסוסיים נראה כי רובם היו תמורים. אבחנה זו נתמכת גם במכלולי הפאונה מאתרים אחרים בני התקופה בנגב (שדה תשמ"ח: 260-259). עצמות הגמל השתייכו ככל הנראה לגמל המבוית והוא הדין גם לגבי עצמות החזירים המהווים 2.49% ממכלול עצמות בעלי החיים בערוער בתקופת הברזל 2 ב-ג'.

17.2 פרופיל הגילאים

הכמות המועטה יחסית של שיני בעלי חיים במכלול לא איפשרה את קביעת גיל בעלי החיים בהתבסס על שחיקת השיניים. מבדיקת החלקים החיצוניים של העצמות התברר כי 32% מבין בעיזים/כבשים נשחטו או מצאו את מותם במהלך שנת חייהם הראשונה. זהו מספר גבוה יחסית לאתרים אחרים בני התקופה. למעלה ממחצית הפרטים הומתו עד גיל 3. מספר זה עולה בקנה אחד עם ידיעותינו אודות הנטיה לשחוט זכרים עודפים המשקפת תחזוקת עדר מתוכננת.

17.3 סימני חיתוך ושריפה

מבדיקת חלקי השלדים של בעלי החיים בערוער ניכרת עדיפות לחלקי גוף עשירים בבשר המייצגים במחקר הארכיאולוגי שרידי מזון (הלוינג וגופנא 1984). 15.12% מבין העצמות נושאות סימני חיתוך ואילו 17.10% מעצמות בעלי החיים נמצאו ועליהן סימני שריפה. במקרים מסוימים קשה היה להבחין אם העצמות נשרפו בתהליך בישול או בשל שריפת האתר. הדעת נותנת כי ברוב המקרים מדובר בשריפה בייחוד בכל האמור בממצא משכבות III ו-IIb.

17.4 דיון

מכלולי הפאונה מתל ערוער בתקופת הברזל 2 ב-ג' מעידים על מרכיב גבוה מאוד של בעלי חיים מבויתים (97.79%). נוכחותן הבולטת של העיזים והכבשים (88.93%) עולה בקנה אחד עם הידוע לנו אודות אתרי תקופת הברזל דוגמת תל עירא (דיין 1999: 480-487), חורבת קטמית (הורביץ ורפאל 1995: 287-302), תל באר-שבע (ששון 2004) ותל דן (ואפניש והסה 1991). במכלול בעלי החיים מערוער ניכרת העדפה של הכבש (62.47%) על פני העז (37.53%). העדפה זו ניתנת להסבר על רקע מגוון המוצרים המשניים שמספק הכבש (חלב, בשר, שומן וצמר). עדרים המשלבים

עזיזים וכבשים מקובלים באתרים בני התקופה ונראה כי הם מכוונים לניצול אופטימלי של המרעה (ששון 2004 : 143).

לעומת זאת מתאפיין המכלול הפאונלי מערוער בתקופת הברזל 2 ב-ג' בכמות מועטה יחסית של עצמות בקר (5.55%) המייצגות בעלי חיים שנשחטו בגילאים בוגרים, זאת ככל הנראה כפועל יוצא משימוש של הבקר כבהמת משא בחקלאות (ששון 2004 : 135). מגודלה של העיר ערוער בתקופת הברזל 2 ניתן להסיק כי לא היה צורך בבקר רב ושכמות קטנה יחסית של בהמות יכלה לענות על צרכי החלקאות של תושבי העיר בתקופה הנידונה.

מספר בהמות המשא הסוסיים (כנראה חמורים) בתל ערוער (2.04%) גבוה יחסית לאתרים אחרים בבקעת באר-שבע: תל עירא 0.17%, חורבת עוזה 0%, ערד 0.06%, תל באר-שבע 1.98% (שדה תשמ"ח: 259-260). דומה כי תופעה זו יש לייחס לתפקידה של ערוער כתחנת דרכים ומיקומה על דרך הסחר הדרום ערבית.

מספרן המצומצם של עצמות הגמלים מאתרי הנגב בולט בתקופה זו (דיין 1999; הורביץ ורפאל 1995) וכך גם בתל ערוער בו מהווים עצמות הגמלים רק 0.5% מן המכלול. דומה כי ההסבר לתופעה זו נעוץ בכך שהגמלים לא גודלו באזור (שדה תשמ"ח: 21-22, 269). הנחה זו מתחזקת נוכח מציאת רוב עצמות הגמלים בערוער במבנה 1/A1 המשותר כחיאן שיירות.

נוכחותם של איילים במכלול עצמות בעלי החיים מערוער מפתיעה, שכן מדובר בבעל חיים הגדל בסביבת האקלים היס-תיכוני ולא באזורי ספר המדבר. בהנחה שאקלים האזור בתקופת הברזל לא היה שונה באופן משמעותי מזה המקובל היום (לדין ולהפניות לספרות בעניין זה ראו עמ' 14-16) הרי שמתבקש להניח כי האיילים ניצודו ונשחטו באזורי האקלים היס-תיכוני והובאו לערוער כנתחי בשר שנועדו לבישול ולאכילה.

כלכלת הקיום של העיר ערוער בתקופת הברזל 2 ב-ג'

על פי מוטרו (בדפוס) הדגם המשתקף מניתוח עצמות בעלי החיים בערוער בתקופת הברזל 2 ב-ג' הוא של כלכלה לצורכי קיום עצמי שבה היישוב מתפקד כיצרון וכצרכן של בשר. מניתוח העצמות עולה כי מרבית העזים/כבשים נשחטו בגילאים צעירים. יחד עם זאת עדיין נותר בעדר די צאן שנועד לענות על הצורך במוצרים משניים (צמר וחלב). במכלול מערוער מיוצגים כל חלקי הגוף של בעלי החיים עם

עדיפות לחלקי גוף עשירים בבשר. נוכחותו המצומצמת של הבקר ניתנת להסבר על רקע האקלים היבש השורר באזורי ספר המדבר ועל רקע תפקודו של בעל חיים זה ככח עזר לחקלאות. בדומה לאתרים אחרים בני התקופה (ששון 2004 : 119) גם בערוער ניכר ניצול אופטימלי של חלקי גוף החיה, אולם אין משמעות הדבר כי בהכרח מדובר במשק סגור המשקף רמה נמוכה של מורכבות חברתית.

עצמות החזיר וזהותם האתנית של תושבי ערוער

למרות היתרונות הבולטים הכרוכים בגידול חזירים (קצב גידול מהיר יחסית ואכילת מגוון מזונות) (האריס 1987 : 67-87), הרי שעד כה נמצא באתרי יהודה מספר מצומצם של עצמות חזיר אם בכלל (הסה וואפניש 1997).

מיקומה של ערוער בנקודה הדרומית ביותר בנגב המקראי והשתייכותה למערך היישובים בבקעת באר-שבע מעלה ציפיה דומה, אולם מניתוח מכלולי הפאונה עולה כי עצמות החזיר מהוות 2.49% מן הממצא, אחוז קטן אך משמעותי בהתייחס לאתרים אחרים ברחבי ממלכת יהודה בתקופה הנידונה. מספר עצמות החזיר בערוער בולט גם נוכח אתרי הנגב האחרים בעת ההיא (אחוז עצמות החזיר באתרי הנגב נע בין 0 ל 1.73% - צירנוב ודרורי 1983 ; שדה תשמ"ח : 372), אך אינו מגיע לאחוז עצמות החזירים באתרים הפלישתיים (6.5% בתקופת הברזל 2 על פי הסה 1986). דומה כי את הסיבה לנוכחות עצמות החזיר במכלול מערוער יש לבקש בתופעות סוציופוליטיות (דיון על כך ראו בחלק ו').

סימני נשיכה, עיכול וכרסום

את סימני הנשיכה, העיכול והכרסום יש ככל הנראה לייחס לתהליכים משניים שחלו על הרקורד הארכיאולוגי באתר. נראה כי מרבית הסימנים נוצרו כתוצאה מפעילות של כלבים באתר (ויינשטיין 1973 : 274 ; קרמר 1982 : 44). העובדה כי על עצמות הכלבים בערוער לא נמצאו סימני חיתוך כלשהם מבטלת את האפשרות שהכלבים נאכלו במסגרת הפעילות האנושית באתר. יותר מתקבל על הדעת כי כלבים שהסתובבו באתר קיבלו את שאריות הבשר לאחר שהללו נאכלו.

18. קונכיות

בחפירות ערוער נמצאו 297 קונכיות מהן 13 חלזונות ממוצא מקומי. יתר הקונכיות הן ממוצא ימי, רובן מן הים התיכון ומיעוטן מן הים האדום (בר יוסף-מאייר בדפוס).¹⁶

שכבה	IV	III	II	לא ידוע
קונכיות	2.11%	4.92%	86.97%	5.98%

טבלה 47: תפוצת קונכיות לפי שכבה (שכבות IIa ו IIb נכללו יחד)

מעיבוד ממצא הקונכיות עולה כי חלקו הארי של המכלול (99%) נתגלה באזורים הממוקמים מחוץ לחומות העיר, בשטחים A ו-D. 95% מן הקונכיות שנמצאו בערוער מוצאן מן הים התיכון ויתר הקונכיות מגיעות מן הים האדום.

לדעת בר יוסף-מאייר (2007; 2007 א') בתקופת הברזל קונכיות מסוג *Cypraea annulus* שימשו כמטבעות. טיעון זה מסביר את מציאתן של קונכיות מטיפוס זה באזורים הממוקמים מחוץ לחומה, דוגמת השכונה בשטח D וח'אן השיירות בשטח A, בהם הייתה הפעילות המסחרית חלק גדול מן החיים היומיומיים. על קונכיות ה *Lambis* שצורתן כקערה נמצאו סימני פיה התומכים בהנחה כי הן שימשו כנרות. שלוש קונכיות דומות נמצאו בקדש ברנע (בר יוסף-מאייר 2007) וקונכיה אחת נמצאה בבאר רסיסים (כהן ודיוור 1980). לא נמצאו סימני חריתה על קונכיות ה *Lambis* וה *Tridacna* מערוער. מיקומה של ערוער על צומת דרכים ותפקודה כתחנת דרכים במסגרת הסחר הדרום-ערבי תומכים לדעת בר יוסף-מאייר (בדפוס) בהנחה כי קונכיות אלה יעברו באתר בדרך להפיכתן לחפצי יוקרה חרותים מטיפוסים אלה. שאר הקונכיות מטיפוסים *Strombus*, *Conus* ו *Pinctada* שיובאו מן הים האדום, נמצאו בכמויות קטנות אך לדעת בר יוסף-מאייר שימשו כאלמנטים דקורטיביים.

קונכיות מטיפוס *Glycymeris* שמוצאן מן הים התיכון מוכרות מאתרי ארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת והברזל ומקובל להניח כי הן שולבו ביסודות רצפות המבנים ושימשו לשם הגדלת ניקוז המים (בר יוסף-מאייר 2005). בר יוסף-מאייר (בדפוס) טוענת כי התופעה של יבוא קונכיות מטיפוס זה ממרחק של 70 ק"מ מן החוף רק לשם שילובן ברצפות היא מפתיעה, ועל כן ייתכן כי גם קונכיות אלה שימשו כמשקולות או אסימונים במסגרת פעילות הסחר שהתרחשה באתר.

¹⁶ מכלול הקונכיות מתל ערוער עובד, נותח והובא לפרסום על ידי דינאלה בר יוסף-מאייר ממכון זימן באוניברסיטת חיפה. אני מבקשת להודות לדינאלה בר-יוסף על האפשרות להביא את נתוני המחקר ואת תוצאותיו בעבודה זו.

ח. רוח התומר :

על קרמיקה אדומית ותודעה חברתית

"אני רואה לנגד עיני את האומן. הוא יושב אל מול תנור השריפה ומחכה. הוא חלם על צבעים שהבורא שכת לחלום עליהם. לשום פרת, לשום פנינה, לשום עופרה אין צבע דומה. ועכשיו הצבעים האלה אמורים להפוך למשהו ממשי, אמורים לנצנץ ולהקרין אור ולמלא את לבבות האנשים בתשוקה ובדכדוך.

האש בוערת. האם היא בוערת למעני או נגדי? האם תעניק לחלומתי צורה קבועה או תאכל אותם? אני מכיר מסורות בנות אלפי שנים של בתי מלאכה. כל מה שיכול לשמש את הקדר. אני מכיר הכול, השתמשתי בכול. אבל עוד לא מיצינו הכל. רוח התומר טרם הוכרעה."

(אדולף לוס, למרות הכול, 1931)

אחד המאפיינים הבולטים במכלולי התרבות החומרית בערוער הוא קיומה של קבוצת כלים המשתייכת לקרמיקה האדומית המעוטרת. כמות הכלים הגדולה יחסית והמגוון הרב שהיא מציגה איפשרו לערוך מחקר כמותי, למקם את הכלים במרחב העירוני ולהוציא מסקנות הנוגעות להופעתה של קרמיקה אדומית מעוטרת בספר המדבר הארץ-ישראלי בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל.

1. תולדות המחקר

הטריטוריה המזוהה עם אדום נחקרה לראשונה במסגרת עבודותיו של נלסון גליק בעבר הירדן. במהלך הסקרים והחפירות נמצאה קרמיקה מעוטרת שיוחסה לסוף תקופת הברזל. גליק ציין מספר מאפיינים לקרמיקה המצוירת: הטיין נמצא מפולם היטב והכלים צרופים היטב וכוללים ליבה אפורה ודופן דקה. החרסים נצבעו בסגנון מובחן שיפורט להלן ושגליק בחר לכנות "אדומי" (גליק-1935-1934 : 124-137 ; 1967 : 27-28, לוח 1).

במהלך שנות השישים, היו אלה חפירותיה של קריסטל בנט שהרחיבו את מעגל הידע אודות הקרמיקה האדומית. בנט תפרה שלושה אתרים באדום (בנט 1966 ; 1974 ; 1975 ; 1984) : אום אל-ביארה הממוקם על צוק המתנשא כ 300 מ' מעל לעמק של פטרה ; טאוויילאן הצופה על הגבעות מצפון לעין מוסא ובוצירה, בצפון אדום, מדרום לים המלח. בחפירותיה זיהתה בנט שתי קבוצות קרמיות : האחת מאופיינת בצורות טיפוסיות ואינה מעוטרת והשנייה מעוטרת.

חפירות וסקרים שנערכו באתרים אדומיים בשנים הבאות העלו כי בתקופת הברזל 2 ב-ג' היתה הקרמיקה האדומית למאפיין העיקרי של אתרי ממלכת אדום. קרמיקה אדומית מעוטרת ושאינה

מעוטרת נמצאה באתרים אדומיים בשכבות המתוארכות לסוף תקופת הברזל, דוגמת בוצירה (ביינקובסקי 1990 : 103-101 ; 1992 א' : 101, 104), שלבים 1-5 בטאווילאן (ביינקובסקי 1990 : 101-95 ; 1990 א' : 37-38 ; 1992 א' : 99-101), ואום אל ביארה (ביינקובסקי 1990 : 91-92 ; 1992 א' : 99, לוחות 11.3-11.4). לצורכי דיון זה נתמקד בעיקר בקבוצת הכלים המעוטרת. הכינוי שהעניק גליק לקבוצת הכלים המעוטרת, "הקרמיקה האדומית", שלט במחקר במשך שנים רבות ונקשר עם נוכחותה של ממלכת אדום (בית-אריה 1995 : 303-316 ; פורטר 2004 : 388-389). בשנות התשעים, בעקבות הזיקה הפוליטית והאתנית שנשא הכינוי הציע ביינקובסקי לשנות את שמה של הקרמיקה האדומית ובדומה למכלולי קרמיקה אחרים ברחבי המזרח הקדום, לכנותה על שם האתר שבו היא נפוצה - בוצירה (Busayra Painted ware) (ביינקובסקי 1992 : 7 ; 1995 : 139 ; 1995 א' : 51).

ואולם בחפירות ובסקרים שנערכו באתרי הנגב הסתבר כי תפוצת הקרמיקה האדומית לא הוגבלה לאזור במת אדום. קרמיקה מטיפוס זה נמצאה גם באתרי בקעת באר-שבע (באר-שבע, מלחתה, עירא, קטמית, משוש וערוער), באזור הערבה (תל אל חיליפה ועין חצבה) ובמצודה בקדש-ברנע, באתרים המתוארכים לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (מזר 1985 : 263-264, לוחות 5-8 ; פרטיקו 1993 : 47, לוח 37 : 8-12 ; פרויד 1995 : לוחות : 4.2 ; 17 ; 4.4 ; 11 ; 4.14 ; 12 ; 4.17 ; 37 ; 4.23 ; 1999 ; 194, לוחות 6.83 : 5 ; 6.90 : 4, 16 ; זינגר אביץ 2004 ; ברניק-גרינברג 2007 : 168-170, לוחות 11.74-11.77). כמו כן נמצאו מעט חרסים מעוטרים באתרי מערב הנגב, תל שרע ותל הרור (מזר 1985 : 264). מרבית העבודות שנעשו אודות הקרמיקה האדומית עד כה הוקדשו לעניין הטיפולוגיה, הכרונולוגיה והתפוצה (אוקשוט 1978 ; 1983 ; מזר 1985 ; ביינקובסקי 1992 ; 1995 ; הארט 1995 ; פרויד 1995 ; 1999 ; זינגר אביץ 2004), אך למרות שהקרמיקה האדומית הייתה מוקד למחקרים רבים ובעיקר בשל המכלול המצומצם, עד כה לא זכה המכלול האדומי המעוטר לניתוח כמותי מקיף. יתירה מזאת, גם הדיון בשאלת המשמעות הסוציו-פוליטית של הקרמיקה היה מוגבל. דומה כי יותר מכל היטיב לבטא ביינקובסקי (1992 : 7) את הגישה הרווחת כיום במחקר כלפי הקרמיקה האדומית :

"...רק משום שאנו מכנים קרמיקה זו בשם 'אדומי' אין משמעות הדבר שכל מקום שבו נמצאה הקרמיקה היה אכן אדומי. אין בידינו די ראיות בכדי לקבוע אם קרמיקה זו הוגבלה לקבוצה אתנית מסוימת, אלא רק לטעון כי הייתה זו הקרמיקה המעוטרת הסטנדרטית של תקופת הברזל ב' באזור שהשתרע אל מעבר לגבולות אדום גופא".

נראה כי השתדלות החוקרים להימנע ממשוואת "הכלים והאנשים" היא שמנעה את התפתחותו של דיון משמעותי בהיבטים החברתיים של הקרמיקה האדומית המעוטרת.¹⁷ במאמרה אודות הקרמיקה האדומית, מזר (1985 : 268-269) אמנם הציעה שהקרמיקה האדומית המעוטרת מהווה עדות להתרחבות טווח הפעילות המסחרית של שבטים שמקורם באדום לאזור הנגב, אך הצעה זו נועדה להסביר את הדמיון הטיפולוגי בין הקרמיקה המעוטרת שנמצאה באתרים באדום לבין זו שנמצאה באתרי הנגב. היא לא דנה בסיבות להרחבת טווח פעילות הנוודים בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל ובהשלכות שיש לאבחנה זו על הרכבה חברתי של אוכלוסיית הנגב בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל ועל התפקיד הפוליטי והתרבותי שמילאו הכלים המעוטרים. במחקר שנערך בשנים האחרונות טענה וייטינג (2007 : 125-127) שקרמיקה אדומית המיוצרת בדרום ארץ-ישראל משקפת תהליכים של הידמות תרבותית ומכאן שמסורת קרמית זו מחקה באופן סלקטיבי כלים שיוצרו באזורי הליבה של ממלכת אדום. למרות שהשערה זו מסבירה מדוע הקרמיקה האדומית שנמצאה באתרי הנגב יוצרה מטין מקומי, היא נכשלת בשני היבטים אחרים : ראשית, בנסיון להסביר את המניע התרבותי ביהודה לחקות קרמיקה מטיפוס זה ושנית, בנימוק לסיבת קיומם של סירי בישול ממוצא אדומי, כתב ושמות אדומיים במכלול המקומי באתרי הנגב. בכוונתי להעלות שאלות כגון אלו לדיון, אך קודם שנפנה לכך מן הראוי להציע הגדרה בסיסית לקרמיקה האדומית המעוטרת ולהתוות גבולות גיאוגרפיים שישמשו אותנו בדיון זה.

2. קרמיקה אדומית מעוטרת: לקראת הגדרה

מכלול הכלים האדומיים המעוטרים כולל קערות, קדרות, גביעים, מקטרים וכנים המופיעים לעיתים עם מירוק אדום אך על פי רוב עם דגמים גיאומטריים סכמטיים בצבעי חום, שחור, אדום ולבן וברצועות עבות או דקות. עם המוטיבים הנפוצים נמנים "דגם הסולם", משולשים, רשתות, טריגליפים ומטופות. כמו כן לעיתים מעוטרים הכלים בעיטור משוון. בעניין מוצא הכלים יש להדגיש כי הכלים האדומיים המעוטרים לא יובאו מאדום. מביקות פטרוגרפיות שערך יובל גורן על הכלים האדומיים המעוטרים מתל ערוער התחוויר כי מרבית הכלים

¹⁷ על הקשיים הנובעים מן החיבור בין הארכיאולוגיה לבין הנסיון לייחס זהות אתנית לאוכלוסיית העבר ועל הסכנות הגלומות בשחזורים לא זהירים ראו : נאפ 2001 : 32-34, 40.

נעשו מטין שמוצאו מקומי. מוצא הטין של רוב הכלים הוא בהרי יהודה והשפלה ורק קבוצה קטנה של קערות נעשתה מהלס המאפיין את אזור הנגב והניתן לזיהוי בשל ירקקותו.

3. מכלול הכלים האדומי באתרי ארץ-ישראל

סדרת הכלים האדומיים המעוטרים מהווה חלק ממכלול כלים גדול המאפיין את אתרי דרום ארץ-ישראל בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. במאמר שהתפרסם לפני מס' שנים, העלינו נדב נאמן ואנוכי (2006) את ההנחה כי סדרת קערות מזוות חסרות עיטור, שבמחקר מקובל לזהותה כחיקויים לכלי ארמון אשוריים, איננה אלא חלק מתופעה מקומית שאת מקורותיה יש לחפש בעבר הירדן ולא באזור הרחוקה. אציין רק שמבחינה טיפולוגית אין כל הבדל בין הקערות המזוות שאינן מעוטרות לאלה המעוטרות בסגנון המכונה "אדומי".

בנוסף לסדרת הקערות והקדרות כולל מכלול הכלים האדומי באתרי הנגב סירי בישול משני טיפוסים עיקריים. הראשון הוא סיר בישול המכונה במחקר בשם 'סיר הבישול האדומי'. הטיפוס השני מכונה בטעות 'סיר בישול נגבי' ולעומת סיר הבישול האדומי העשוי באובניים, סיר זה עשוי ביד. העובדה כי הטיפוס האחרון נעשה ביד ולא באובניים מהווה ככל הנראה את הסיבה לזיהויו של סיר הבישול עם מכלול הכלים הנגבי שהעיצוב הידני מהווה את אחד מסימני ההיכר שלו והמזוהה במחקר עם אוכלוסיית הנוודים המקומית בנגב (כהן 1986: 385-394; היימן וגורן 1992: 145; משל 2004: 295-294).

לפי גורן (שיחה בעל פה) את ההבדל בין שני סירי הבישול יש לתלות בהיבט הטכנולוגי בלבד: סירי הבישול שנעשו ביד נועדו להכיל מאכלים לבישול איטי (כגון: מאכלי קדירה), זאת בניגוד לסירי הבישול שנעשו על אובניים.

שלא בדומה למוצא המקומי של קבוצת הכלים המעוטרים, מבדיקות פטרוגרפיות התחוויר כי סיר הבישול האדומי הנפוץ באתרי הנגב בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל עשוי אבן חול המאפיינת את אזור פטרה ובמת אדום. בקרב חוקרים רווחת ההנחה כי סירי הבישול הללו יובאו מאדום. יתירה מזאת, במהלך הבדיקות הסתבר כי בדומה לסיר הבישול האדומי, גם 'סיר הבישול הנגבי' נעשה מטין שמקורו באזור במת אדום ושארף הוא יובא לאזור הנגב.

4. תפוצת הכלים האדומיים המעוטרים באתרים בדרום ארץ-ישראל

כאמור, מלבד אדום גופא, התגלו כלים אדומיים באתרים בדרום ארץ-ישראל, מבקעת באר-שבע בצפון (תל מלחתה, קיטמית, עירא, משוש, באר שבע וערוער), דרך הערבה במזרח (חצבה) ועד לתל אל חיליפה וקדש ברנע בדרום. שלא בדומה למכלול הכלים המצומצם המחקר כלים אשוריים המופיע באתרים נוספים ברחבי ארץ-ישראל (דוגמת הבקבוקים והחיקויים לקערות הפלחים) (נאמן וטהרני-סוסלי 2006), תפוצת הכלים האדומיים המעוטרים מוגבלת לאתרי הנגב והדרום ובקעת באר-שבע מהווה את גבולה הצפוני. מערבה לאזור זה התגלו רק מעט שברי גוף מעוטרים (מזר 1985 : 264). התפוצה הגיאוגרפית המוגבלת של הקרמיקה האדומית מעלה שאלות חשובות בנוגע לקבוצת הכלים המעוטרים:

מדוע בתוך תחומי ארץ ישראל התפוצה של הקרמיקה האדומית המעוטרת וסירי הבישול האדומיים מוגבלת לאתרי הנגב? האם ייתכן שמדובר בממצאים היוצרים גבול אתני בניגוד לממצאים המופיעים גם באזורי ארץ ישראל האחרים?

האם ייתכן שבאופן פשטני מייצגים הכלים האדומיים בנגב כיבוש אדומי של אתרי הנגב, השפעה אדומית סגנונית על האוכלוסיה היהודאית במקום, או שהם משקפים התיישבות ישוחרת שלום של קבוצות חברתיות מסוימות (אדומיות או מקומיות)?

כדי להשיב על שאלות כגון אלו מן הראוי לבחון תחילה את סוגי הכלים האדומיים ואת ההקשרים הארכיאולוגיים שבהם אנו מוצאים קרמיקה אדומית ובעקבות זאת יש לנסות ולשחזר את הפונקציה של הכלים האדומיים המעוטרים במכלול הקרמי של אתרי בקעת באר-שבע. כמקרה מבחן ישמש אותנו מכלול הכלים האדומיים המעוטרים שנתגלה בתל ערוער.

5. קרמיקה אדומית מעוטרת מתל ערוער

בתל ערוער נתגלו 783 כלים וחרסים המיוחסים לקבוצה האדומית/אשורית מתוכם 50 כלים וחרסים (מהם שמונה כלים שלמים) הנמנים עם הקבוצה האדומית המעוטרת והמהווים את המכלול הגדול ביותר של קרמיקה אדומית מטיפוס זה הידוע מאתרי ארץ-ישראל (טבלה 48). יחד עם זאת מהווה קבוצת החרסים האדומית/אשורית מיעוט קטן (פחות מ 7%) ביחס לכלל החרסים מערוער ובתוכה מהווה קבוצת החרסים האדומיים המעוטרים מיעוט שבמיעוט (כ 6% מסך החרסים האדומיים/אשוריים). בקבוצת הקרמיקה האדומית המעוטרת רק שמונה כלים אדומיים מעוטרים

הינם כלים שלמים (טבלה 53). ואולם על אף היותה מיעוט, מסתבר כי במסגרת מכלול החרסים המעוטרים בערוער (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים) מהווה הקרמיקה האדומית המעוטרת כ-33% מן הממצא (טבלה 50). עוד ראוי לציין כי מרבית הכלים האדומיים המעוטרים נמצאו בלוקוסים נקיים המיוחסים לתקופת הברזל (טבלה 49).

קבוצת הכלים האדומיים המעוטרים מערוער כוללת סדרת קערות, קדרות, קובעות, מקטרים וכנים (37, 30, 29, 23, 4, 3, 8, 7; KR; וכך ראו כלים מעוטרים בשונות).

הכלים מעוטרים בצבעי שחור, אדום ושחור או חום על חיפוי אדום, לבן או חום. לעיתים ממורקים הכלים במירוק אובניים. המוטיבים העיטוריים הנפוצים בערוער כוללים: מעגלים קונצנטריים, רצועות אופקיות, קוים קצרים, נקודות, מטופות, טריגליפים, דגם הסולם, דגם הרשת ודגמים בוטניים סכמטיים. בדיקה של דגמי העיטור מערוער מעלה כי למרות שהמוטיבים העיטוריים קבועים וחוזרים על עצמם הרי שהקומפוזיציה משתנה מכלי לכלי ולמעשה אין דגם עיטורי החוזר על עצמו בדיוק באותו אופן.

בדומה לקבוצת הכלים המעוטרים מבוצירה (ביינקובסקי 2002: 343), הכלים האדומיים מערוער עוטרו בעוד הכלי נמצא על האובניים. ואף כאן, השליטה במכחול אינה מושלמת ועובי הרצועות וקו העיטור משתנה לאורך הכלי.

הגם שמרבית הכלים אינם ממורקים, קיימים מקרים שבהם כלים אדומיים מעוטרים מורקו במירוק אובניים, כגון הכלי האדומי המעוטר שנמצא בבאר שבע (זינגר אביץ 2004). אבחנה זו עומדת בניגוד לכלים המעוטרים שנמצאו בבוצירה, שם הכלים כמעט שלא מורקו ואם מורקו הרי שבאופן ידני (ביינקובסקי 2002: 344). ההבדלים בין שני המכלולים, זה מאדום וזה מיהודה, מצביעים על תופעה מקומית ומציעים על אימוץ טכניקת מירוק האובניים הנפוצה ביהודה.

אחדים מן הכלים מעוטרים בעיטור פלסטי הכולל שיניות או עיטור זיזים. דגם העיטור הפלסטי הנפוץ ביותר הוא העיטור המשונן המופיע על שפת קערות בעלות דופן ישרה ובשליש הגוף התחתון של קובעות או כנים.

ניתן לומר כי באופן עקבי עוטרו במכלול הכלים האדומי מערוער כלי אכילה, שתיה, הגשה ופולחן (טבלאות 51, 52). הללו עוטרו בעיקר בצבע אדום גם בעיטורים פלסטיים. מבין כלים אלה בולטות בעיקר הקערות המהוות למעלה מ-90% מן הטיפוסים המעוטרים. בולטים בהעדרם ממכלול הכלים

הערוערי כלי אחסון מעוטרים בצבע למעט הפערור האדומי בעל עיטור הזיזים, זאת בניגוד למכלול הכלים מתל מלחתה שבו נמצאו קנקנים מעוטרים בסגנון אדומי (ליאורה פרויד – שיחה בעל פה).

6. מיקום כלים אדומיים מעוטרים במרחב העירוני

כלים אדומיים מעוטרים נמצאו בהקשרים ארכיאולוגיים מגוונים בתל ערוער (טבלה 51): בהקשרים ציבוריים דוגמת ח'אן השיירות בשטח A, בהקשרי תעשייה ומגורים כגון: השכונה התיצונית בשטח D ובמכלולי מגורים מפנים החומה (שטחים B ו H).

כלים אדומיים מעוטרים רבים המהווים כ 50% מכלל הכלים האדומיים המעוטרים נמצאו במבנה האורך שנתגלה בשטח A, שלפי השחזור המוצע בעבודה זו שימש כח'אן שיירות במסגרת הסחר הדרום-ערבי. על רצפת החלוקים של היחידה הצפונית נמצאו צלמיות, עצמות בעלי חיים, כלי עצם, כלי שחיקה וכתישה, טבונים ואגן אבן. עם כלי החרס שנמצאו על רצפת היחידה הצפונית ניתן למנות: קערות, סירי בישול, פכים ונרות המוכרים מפרטואר הכלים היהודאי יחד עם קערות אדומיות צבועות, קערות עם עיטור משונן, מקטר וכן אדומי מעוטרים, קדרה מעוטרת, פערור אדומי וסיר בישול אדומי (איור 120). תופעה דומה אותרה גם על רצפות החדרים ביחידה הדרומית (איור 121). קרמיקה אדומית מעוטרת אותרה גם בשכונה שמוקמה מחוץ לחומות ערוער ושטחה מוערך בכשבעה דונם. במדרון הדרום-מזרחי על גבי טרסה, במבנה גדול יחסית ומרוצף, שניגש לחומת העיר וכולל ארבע יחידות משנה ובמבנה רוחב ששימש לפרק זמן ממושך וכלל מספר יחידות משנה. הממצא ממבנה הרוחב כלל קערות אדומיות/אשוריות, קערות יהודאיות, ספלים אשוריים, סירי בישול, פכים, פכיות, בקבוקים, נרות וקנקנים. עוד נמצאו משקולות, מזבחוני אבן, צלמית סוס ועמוד (של צלמית עמוד יהודאית).

בשורת מבנים וחדרים, הנסמכים אל חלקה הפנימי של החומה, ושימשו, ככל הנראה, למגורים, נמצאה מעט קרמיקה אדומית מעוטרת.

שני שברי גוף אדומיים מעוטרים בלבד נמצאו בשטח Y הממוקם בחלקו המערבי של התל.

בשטח C הממוקם מחוץ לחומה ובסמוך לנחל, במבנה המשוחזר על ידינו כתחנת דרכים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל נמצא שבר גוף אחד בלבד מעוטר בסגנון האדומי.

בחינת המיקום והתפרושת הכמותית של הכלים האדומיים המעוטרים במרחב העירוני מראה כי כ-90% מן החרסים והכלים האדומיים המעוטרים נתגלו באזורים הממוקמים מחוץ לתומת העיר (ח'אן השיירות והשכונה החיצונית). יש לציין כי תופעה זו אינה מהווה פועל יוצא של הבדלים במידת החשיפה של השטחים, שכן גודל השטח החפור בחלקה הפנימי של העיר עולה על זה של השטחים החיצוניים. נדמה איפוא כי את ההסבר לתופעה זו יש לבקש בגורמים סוציו-פוליטיים ועוד נשוב לכך בהמשך.

7. כלים אדומיים מעוטרים מתל ערוער – ההיבט הכרונולוגי

במשך שנים רבות שלטה במחקר ההנחה לפיה הקרמיקה האדומית המעוטרת הופיעה באתרי הנגב לראשונה בשכבות מסוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס (מזר 1985 : 268 ; שטרן 2001 : 288).¹⁸ הנחה זו נסמכה במידה מרובה על מציאתה של טביעת חותם הנושאת את הכתובת "קוס גבר מלך אדום", שם הנזכר באנאלים האשוריים המתוארכים סביב שנת 670 לפנה"ס, ושנמצאה באום אל ביארה, אתר חד תקופתי המתוארך למאה השביעית לפנה"ס (ברטלט 1989 : 213 ; ביינקובסקי 1992 א' : 99). כיוון שהיישוב באום אל ביארה תוארך סביב שנת 670 לפנה"ס והואיל ונמצאה בו רק מעט קרמיקה אדומית מעוטרת, הניח הארט כי קרמיקה זו הפכה נפוצה רק לאחר שנת 670 לפנה"ס ומכאן שיש לתארך אתרים שבהם נמצאה קרמיקה אדומית מעוטרת במידה מרובה לאחר מועד זה (הארט 1989 : 25-42). הנטיה לתארך את הקרמיקה האדומית המעוטרת למאה השביעית לפנה"ס הושרשה במחקר וכפועל יוצא מכך נתפסה הקרמיקה האדומית המעוטרת כמייצגת את חדירת ההשפעה האדומית לאזור הנגב לקראת סוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס עם היתלשות השלטון היהודאי (גליק 1934-1935 : 112-113 ; ברטלט 1989 ; בית-אריה 1996 : 32-36 ; שטרן 2001 : 269-270).

ואולם, כפי שציין ביינקובסקי (1990 : 91-92 ; 1992 א' : 99 ; 1995 א' : 52) לכל היותר יש לראות בטביעת החותם מאום אל ביארה *terminus post quem* לזמנה של הקרמיקה האדומית המעוטרת ואת מיעוט הופעתה של קרמיקה זו באום אל ביארה ניתן להסביר במדגם הקטן ובמיקומו ההררי המבודד של האתר. דומה גם כי היעדרם של רצפים סטרטיגרפיים ברורים מאתרי אדום המתוארכים

¹⁸ בעניין זה ראו לדוגמא את הערתה של מזר (1985 : 268) אודות "ההופעה הפתאומית של עיטורים צבועים באדום ובנגב בסוף המאה השביעית לפנה"ס".

לסוף תקופת הברזל מקשה על התארוך של תרבותה החומרית של אדום ודורש השוואה לאתרים בעלי רצפים סטרטיגרפיים ברורים ומכלולים דומים הממוקמים בדרום יהודה (פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2008 : 15).

לאחרונה נוסף מימד חדש לויכוח אודות ראשית הופעתה של הקרמיקה האדומית. עיקר המידע החדש מגיע מן האזורים הנמוכים באדום, מאתרים שבהם התקיימה פעילות כבר בשלבים המוקדמים של תקופת הברזל. במאמרם אודות הקרמיקה מח'רבת אנ-נאחאס טענו סמית ולוי (2008 : 42) כי הודות לרצף השכבות שהתגלה באתר בשטחים A (בית השער של המצודה) ו S (מבנה ששימש לעיבוד נחושת) ולמכלולי כלי החרס שאותרו בהם, ניתן להתחקות לראשונה אחר שלבי התפתחותה של הקרמיקה האדומית ולהציג רצף של קרמיקה מקומית באדום מן המאה העשירית ועד למאה השישית לפנה"ס. לעומתם טענו פינקלשטיין וזינגר-אביץ (2009 : 207-208) כי עיקר מחקרם של סמית ולוי נסמך על שימוש בחרסים ולא על כלים שלמים, תופעה שהיא פועל יוצא מתפקידו התעשייתי של האתר, היעדר רצפות ושכבות חורבן. גודלם הקטן של חלק מהחרסים והעובדה כי לחלקם לא ניתן למצוא מקבילות במכלולים משכבות המתוארכות, שכן הם ייחודיים לח'רבת אנ-נאחאס, מקשים על הזיהוי והתארוך של כמחציתם.

בהתבסס על לוחות כלי החרס והנתונים הסטרטיגרפיים שהציגו סמית ולוי (2008 : 53-54, לוחות 18-11), הציגו פינקלשטיין וזינגר-אביץ (2009 : 208, טבלאות 3-4) שלושה אופקים כרונולוגיים עיקריים לקרמיקה מנאחאס : תקופת הברזל 1, תקופת הברזל 2 א' ותקופת הברזל 2 ב'-ג'. מן הניתוח הכמותי שערכו עולה כי שתי התקופות העיקריות המיוצגות במכלול הן : תקופת הברזל 1 ותקופת הברזל 2 ב'-ג' (רק 3 חרסים מסך 85 הניתנים לזיהוי, זוהו כשייכים לתקופת הברזל 2 א'. הללו מהווים 3.5% מהמכלול). בהמשך לכך טענו כי בניגוד לתוצאות בדיקות הרדיוקרבון, במכלול הקרמי מח'רבת אנ-נאחאס ניכרת פעילות משמעותית גם בתקופת הברזל 2 ב'-ג' (פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2009 : 212). למיטב הבנתי, הקושי הסטרטיגרפי, היעדר כלים שלמים מהמכלול הקרמי בנאחאס וייחודם של חלק מן הטיפוסים, שאינם ניתנים לזיהוי ולתארוך מקשה על בידודה של תקופת הברזל 2 א' ועל הצגתו של רצף קרמי מקומי באדום למן המאה העשירית לפנה"ס.

פרסום קבוצת הכלים האדומית/אשורית ובייחוד הימצאו של כלי אדומי מעוטר בשכבה II בתל באר-שבע (זינגר-אביץ 1999 ; 2004), כמו גם באתרים אחרים באזור הנגב דוגמת שכבה VII בתל עירא

(פרויד 1999 : לוח 6.84 : 4, 6.87 : 6) הבהירו את הימצאה של קרמיקה אדומית מעוטרת בשכבות המיוחסות לסוף המאה השמינית לפנה"ס.

הנתונים הכמותיים ממכלול הכלים האדומיים המעוטרים הגדול יחסית שנמצא בערוער, תומכים באבחנה זו ומרחיבים את ההיבטים הכרונולוגיים. כ 60% מכלי החרס האדומיים המעוטרים, נתגלו בשכבה IIb המתוארכת לסוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס. 13% מן הכלים נמצאו בשכבה III המתוארכת לסוף המאה השמינית לפנה"ס ו 6% נוספים בשכבה IV המתוארכת למחצית השניה של המאה השמינית לפנה"ס (טבלה 54). אם מחברים את הנתונים משכבות III ו-IV המתוארכות למאה השמינית לפנה"ס מתקבלת תמונה לפיה הממצא מערוער תומך בהקדמת הופעתה של הקרמיקה האדומית המעוטרת בנגב למחצית השניה של המאה השמינית לפנה"ס, תופעה שהתעצמה עם המעבר אל המאה השביעית לפנה"ס, שבה הגיעה לשיאה.

באור הדיון המקדים והניתוח הכמותי והמרחבי מתל ערוער ניתן לסכם את הנקודות הבאות:

- א. תפוצת הכלים האדומיים המעוטרים בארץ-ישראל מוגבלת לאתרי הנגב כאשר אתרי בקעת באר-שבע מהווים את גבולה הצפוני של תפוצת הכלים האדומיים המעוטרים.
- ב. הקרמיקה האדומית/אשורית מהווה מיעוט ביתס לכלים היהודאיים, ביחוד תופס הדבר לגבי קבוצת הכלים המעוטרים.
- ג. קבוצת הכלים האדומיים המעוטרים מערוער כוללת כלי שתייה, אכילה, הגשה ופולחן. כלי אחסון אינם מעוטרים בצבע.
- ד. בקבוצת העיטור האדומית בולטת הנטייה לאינדיבידואליזם. העיטור האדומי נעשה ביד ודגמי העיטור הינם ייחודיים. למרות שהמוטיבים חוזרים על עצמם הרי שהם מופיעים בקומפוזיציות שונות ועל טיפוסים שונים ואין הרכב שחוזר על עצמו במדויק.
- ה. שלא בדומה לכלים מטיפוס בוצירה, הכלים האדומיים המעוטרים מערוער מציגים שימוש נרחב בטכניקת מירוק האבניים המאפיינת את מכלול הכלים היהודאי.
- ו. המכלול האדומי כולל, בנוסף לכלים המעוטרים, גם סירי בישול מיובאים (ביד ובאובניים). וכן נמצאו אוסטרקונים נושאי כתב אדומי ושמות בעלי יסודות תיאופוריים אדומיים (דוגמת קוסא וקוסענל).

- ז. בתל ערוער נתגלו כלים אדומיים מעוטרים הן בשטח התחום בביצורים והן מחוצה לו, אולם רובם המכריע של הכלים האדומיים המעוטרים נתגלה באזורים הממוקמים מחוץ לחומות העיר (ח'אן השיירות והשכונה החיצונית).
- ח. במרחב העירוני נתגלו כלים אדומיים הן בהקשרים ציבוריים (ח'אן השיירות למשל) והן בהקשרים דומסטיים (השכונה החיצונית, חדרים ומבנים הסמוכים לחומה).¹⁹
- ט. למרות הריכוז הברור באזורים הממוקמים מחוץ לחומת העיר, קרמיקה אדומית מעוטרת נמצאה בקונטקסט אחד עם כלים יהודאיים.
- י. קרמיקה אדומית מעוטרת מופיעה כבר בשכבה IV המתוארכת למחצית השנייה של המאה השמינית לפנה"ס וממשיכה להופיע, בשכבה III מסוף המאה השמינית לפנה"ס, וביתר שאת במאה השביעית ובראשית המאה השישית לפנה"ס.

8. קרמיקה מעוטרת באזורי ספר: מבט אנתרופולוגי

עניין אנתרופולוגי וארכיאולוגי הולך וגובר באזורי שוליים הביא בין היתר לעיסוק במשמעויות הפוליטיות והחברתיות הנגזרות מן התרבות החומרית של אתרים בספר. הספר מוגדר כ"שורה הקדמית" של החברה ו"כחבל הארץ הפונה לארץ אחרת". מעצם תפקודו כ"חזית" הספר מגדיר גבול תרבותי. לימודי הספר מתמקדים בפריפריות או בקצוות של חברות מסוימות ובמאפייני הקבוצות המאכלסות אזורים אלה. מכאן שחקר הספר בוחן את המניעים הפוליטיים והכלכליים להתפשטות אל סביבת מגורים חדשה ואת השפעתה על קבוצות מקומיות ועל מערכות אקולוגיות. על ידי כך, לימודי הספר שופכים אור על על התהליכים שמייצרים שינויי מרחב, זמן וארגון כפי שהם נראים ברקורד הארכיאולוגי ומאפשרים מחקר שיטתי של אזורים לא מרכזיים (גרין ופרלמן 1985: 4, 9). רבים מן המתקרים עוסקים בספר מנקודת מבט קולוניאליסטית ומתבססים על ההנחה כי הספר מושפע השפעה חד-סטרית מן המרכז ומחקה את הנעשה בו. כתוצאה מכך ולעיתים קרובות מתואר הספר באופן כללי כאזור פסיבי, סטטי ומבודד שתושביו ויתרו על אורח חייהם המסורתי והידמו לתרבותו של השלטון המרכזי הנוכח בספר באותה עת (לייטפוט ומרטינו 1995: 472-473, 475 וראו שם ספרות נוספת).

¹⁹ מציאתה של קרמיקה אדומית מעוטרת במבנה המשוחזר כח'אן שיירות בערוער מעלה קווי דמיון לממצאי החפירה בחורבת דפית שבערבה. במבנה בן המאה הראשונה לספירה ששימש ככל הנראה כח'אן שיירות התגלתה קרמיקה נבטית מעוטרת (כהן 1984: 16-17).

בניגוד לגישה זו החלה להתפתח בעשורים האחרונים גישה הרואה בספר אזור המקיים יחסים מורכבים עם העולם החיצון (על כך ראו דיון בחלק ו'). מתד גיסא מושפע הספר מן המרכז ומאמץ באופן סלקטיבי אלמנטים שמקורם במרכזי השלטון. מאידך גיסא מציג אזור הספר ייחודיות רגיונלית ומשמר מאפיינים מסורתיים טיפוסיים לקבוצות המקומיות (שם : 471 ; פרקר 2002 : 375-372). המתח המתקיים בקרב תושבי הספר בין עולם החוץ והפנים משתקף בתרבות החומרית המקומית. בייחוד תופס הדבר לגבי אזורי ספר המדבר, שכן קיים ניגוד בין הדימוי המבודד של המדבר לעומת השימוש במדבר כרשת של יחסי גומלין, כמקום שבו מתרחשת אינטראקציה. אחד המודלים המסייעים בזיהוי ההקשר החברתי של סחר בין-אזורי באזורי ספר הוא המודל של "סחר-פזורה" (trade diaspora) שפותח על ידי כהן (1969, 1971) במטרה לעמוד על טיב היחסים בין סוחרי ההאוסה וקהילות היורובה בניגריה. האסטרטגיה שבה מודל זה פועל כוללת חברים בקהילת סוחרים, החולקים קשרי שארות, שפה, דת, אינטרס משותף או מאפייני תרבות אחרים והמתיישבים בשווקים או במרכזים הממוקמים לאורך דרכי סחר ומתמחים במסחר תוך שהם מחזיקים בזהות ותרבותית נפרדת מהקהילה המקומית. שליטתם בדרכי תנועה ותקשורת ונגישותם למוצרי סחר, מאפשרות לחברי הקבוצה הסוחרת לשמש כמתווכים בין הקהילה המארחת לבין העולם החיצוני. בכדי לשמר את זהותה האתנית בעולם משתנה, הקבוצה הסוחרת מדגישה זהות תרבותית נפרדת, שלה תפקיד חשוב בהשרדותם ובשגשוגם של חבריה (אמברלינג 1997 : 305, 309-310 ; סטיין 1999 : 47-55, 173).

מאמרה של ויזנר (1983) אודות תרבות חומרית וסגנון בקרב הקלחרי-סאן, טבע בהקשר לתרבויות הספר את המונח "הסגנון הסמלי" (emblemic style). על פי ויזנר (1983 : 257-258) התרבות החומרית מהווה אמצעי תקשורת לא מילולי ומשמשת כבסיס לדיון בזהות חברתית. ארטיפקטים מסוימים משמשים כסמלים המסמנים את גבולות הקבוצה ונושאים מסרים מובחנים. על פי הנחה זו שונות סגנונית ברורה בתרבות החומרית מעבירה מסר ברור על שייכות תודעתית או זהות ומספקת אמצעי לפענוח זהות קבוצתית. הסגנון הסמלי נושא בחובו מידע אודות הקיום של קבוצות חברתיות באזורי ספר ומצהיר על סלקטיביות חזקה בצורת הכלי ובאופן עיטורו. על כן ממצאים המצהירים על זהות קבוצתית צריכים להיות מובחנים במכלול הארכיאולוגי ובעלי תפוצה מרחבית מובחנת. העובדה שמדובר בתופעה המוגבלת במקום ובזמן מבטלת את האפשרות להמשכיות ולשינוי של המסרים הסגנוניים ופותחת חלון הזדמנויות להיכרות עם קבוצה חברתית מסוימת (לשאלת מורכבות

במונח "סגנון" והשלכותיו הארכיאולוגיות ראו הדין אצל בראון ופלוג 1982 : 513-509 ; אמברלינג 1997 : 324-320 ושם ספרות נוספת).

עבודות אתנוגרפיות מראות כי לתרבות החומרית היה תפקיד חשוב בשמירה על הזהות של קבוצות חברתיות באזורי ספר בייחוד בזמנים של אינטראקציה עם קבוצות חברתיות אחרות. בניגוד ללייטפוט ומרטינו (1995 : 486-485) שהציגו שתי גישות דיכוטומיות ביחסם של אנשי הספר להשפעות תרבותיות מן החוץ, אנשים המתנגדים להשפעה חיצונית כלשהי והמשמרים את אורח החיים המסורתי לעומת אנשים הדוגלים באימוץ תרבותי באופן מוחלט, נראה כי המציאות באזורי ספר היא מורכבת ורבת פנים. רבים מן החוקרים את אזורי הספר מצביעים על שלבי ביניים שבהם קבוצות תרבותיות בוחרות לאמץ באופן סלקטיבי אלמנטים מסוימים המזוהים עם המרכז אך בה בעת שומרות על מאפיינים ייחודיים של זהותן התרבותית (כך אצל שק 1973 : 251 ; ויזנר 1983 : 272-271 ; אמברלינג 1997 : 310-309 ; גרהאם 1998 : 100-97).

מחקרים אתנוגרפיים שנעשו בקרב חברות שבטיות הראו כי התרבות החומרית מילאה תפקיד חשוב בסימון ובשמירה של היחסים החברתיים בתוך החברות והיא מספקת מידע על קודים חברתיים ועל דפוסי אינטראקציה לא מוצהרים של חברות העבר (הושע ומילנר 2002 : 201). אחד האמצעים הבולטים שבמסגרתו נוטים קבוצות או פרטים בחברות מסורתיות להצהיר על זהותם החברתית הינו העיטור. ויזנר (1983 : 270) והודר (1985 : 159-155) הציגו מקרים שבהם קבוצות שבטיות באזורי ספר השתמשו בעיטור על חפצים מובחנים כאסטרטגיה חברתית ולשם שמירה על גבולות הקבוצה. בשני המקרים מהווה העיטור תגובה לנוכחותן של קבוצות חברתיות נוספות במקום ואמצעי לשמירת הזהות החברתית בתוך מציאות רבת-תרבותית משתנה (לגישה נגדית המדגישה את הבעיות והסיכונים הכרוכים בנסיון לזהות עיטור כסממן אתני ולמגוון הדרכים בהן ניתן להשתמש בסגנון ולתמרן אותו ראו למשל סאקט 1982 : 82-71 ; 1986 ; דה בור 1990 : 104-102 ; גיונס 1997 : 126 ; דיטלר והרביש 1998 : 248-244).

עבודות דוגמת זו של הושע ומילנר (2002) אודות תרבותן החומרית של חברות פרהיסטוריות שבטיות המחישו כיצד רגיונליות של תרבות חומרית מסמנת טריטוריה וגבולות חברתיים, כך שהיא מסבירה תפוצה מוגבלת. גרייבס (1991) בדק מוטיבים עיטוריים בין קהילות שבטיות ובתוכן ומצא הבדלים משמעותיים יותר בשימוש במוטיבים בין קהילות, במילים אחרות: היחס לעיטור בשתי קהילות

שוונת היה אחר. בקרב הקדרים של הקלינגה משמש סגנון העיטור בכדי לאותות לקהילות שייכות ולסמן גבולות נוכח קהילות אחרות דוגמת הברינגו.

שמירה על זהות חברתית במציאות משתנה מתאפשרת גם הודות לשימור דפוסי התנהגות כגון הרגלי אכילה ופולחן, זאת בעוד שיבוא של מוצרי מזון או כלי בישול מהווה את אחת האסטרטגיות העיקריות לשימור הרגלי האכילה (בייחוד בולטת התופעה בחברות מהגרים וראו בעניין זה את עבודתו של יסעור-לנדאו 2002 : 42-47 ושם ספרות נוספת).

9. לשאלת המשמעות התרבותית של הקרמיקה האדומית המעוטרת

ניתוח החומר האנתרופולוגי מראה שאין די בקביעה של ביינקובסקי (1992 : 7) כי "הקרמיקה האדומית היא הקרמיקה הסטנדרטית המעוטרת של תקופת הברזל ב' באזור המשתרע אל מעבר לאדום" ונראה כי לדפוסי התפוצה (תוך-אתריים ובין-אתריים) של הקרמיקה האדומית המעוטרת בארץ-ישראל קיימת משמעות מסוימת.

הופעתה של קרמיקה אדומית מעוטרת ממוצא מקומי במכלולי הכלים מאתרי הנגב - תופעה מובחנת ברקורד הארכיאולוגי ומוגבלת במקום ובזמן, מספקת בידינו חלון הזדמנויות להיכרות עם אחת הקבוצות האתניות שפעלו בספר המדבר בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל.²⁰ לזאת יש להוסיף את העדות המצטברת: קיומם של סירי בישול עשויים ביד ובאובניים ומיובאים מבמת אדום, הופעתם של אוסטרקונים נושאי כתב אדומי וחותרמות וכתובות נושאות שמות אדומיים ויישום טכניקת מירוק האובניים היהודאית על הכלים המעוטרים בסגנון אדומי תומכים בהנחה בדבר קיומן של קבוצות אתניות ממוצא שבטי בעלות אוריינטציה אדומית בנגב המקראי בשלבים האחרונים של תקופת הברזל (פינקלשטיין 1992 : 158-159 ; נאמן 1999 : 408-409). היכרותן של קבוצות הנוודים המקומיות עם המרחב הגיאוגרפי מדרום לממלכת יהודה, שליטתן בדרכי המדבר והתמחותן בסחר הפכו את חבריהן לסוכנים אידיאליים במערכת הסחר הדרום ערבי. חברי קבוצות הנוודים המקומיות שימשו כמתווכים במערכת הסחר, תפקיד חשוב שחיבר בין המניעים הפוליטיים והכלכליים של האימפריה האשורית לאלה של ממלכת יהודה (ראו דיון נרחב בחלק ו'). מסיבה זו הונעו חברי קבוצות הנוודים המקומיות להתיישב באתרי הנגב בצד אוכלוסיה יושבת קבע ממקור יהודאי.

²⁰ השילוב בין תפוצה מוגבלת של קבוצת הממצאים, צורות הכלים והעיטור החוזרות על עצמן והאופן העקבי שבו הם מופיעים בהקשרים ארכיאולוגיים מאפשר להתחקות, גם אם בצורה מוגבלת, אחר זהותן האתנית של חברות העבר (גיונס 1996 : 73 ; 1997).

מרבית הכלים האדומיים המעוטרים מערוער מוגבלים להכנה ולצריכה של מזון (סירי בישול וכלים קטנים יחסית) ולפולחן. נראה כי הכלים המעוטרים היו מעורבים בפעילויות אכילה ושתייה משותפות בין אנשים שהתראו בתדירות מסוימת כמו גם בפעילות פולחנית. מציאת הכלים בהקשרים ביתיים וציבוריים תומכת בהנחה זו. קרוב לוודאי שיש לייחס משמעות גם למציאת מרבית הכלים האדומיים המעוטרים באזור הממוקם מחוץ לחומות העיר ערוער. האם ייתכן ומכלול הכלים המעוטרים המהווה מיעוט כמותי בקרמיקה מן האתר משקף את קיומו של מיעוט חברתי המתקיים או מקיים את פעולותיו החברתיות בשולי העיר ולא במרכזה?

סגנון העיטור האדומי הוא אמנם הומוגני ומתבטא במוטיבים עיטוריים החוזרים על עצמם, אך יחד עם זאת הוא מציג שילוב מוטיבים בקומפוזיציות שונות ומשתנות, כך שאף עיטור אינו זהה למשנהו. "השפה" שיצרה הקרמיקה האדומית המעוטרת קיימה דיאלוג פנימי בין חברי הקבוצה אך בה בעת הותירה מקום לביטוי אינדיבידואלי של חבריה. נראה כי כלים אדומיים מעוטרים שימרו את תחושת השייכות של חברי הקבוצה ואת זהות המשתמשים בהם, ובד בבד סימנו הכלים המעוטרים את תחום הטריטוריה השבטית (פיסית/תחומי השפעה/רוחנית) והצהירו על גבולות חברתיים בתוך המרקם העירוני.

יחד עם זאת יש לנקוט משנה זהירות ולא להתפתות ולייחס את הוריאנטים בעיטור (הקומפוזיציות והמוטיבים השונים) לקבוצות משנה חברתיות (דה קורס 1989; שייך 1989: 13). "כך קבוצות חברתיות שונות יכולות לחלוק תרבות חומרית דומה ועדיין לשמור על אוריינטציה או זהות אתנית" (לוסי 2005: 91-92). המרחק בזמן ממקרה המבחן שלפנינו, כמו גם היעדר עדויות היסטוריות אינם מאפשרים לנו להגיע לדיון כה מדויק.²¹

על רקע זה ברצוני להציע, כי הופעתם של כלי הגשה, אכילה ופולחן אדומיים המעוטרים בצורה מובחנת שאינה חוזרת על עצמה משקפת חידוד של מרכיבי הזהות השבטית באזור ספר בזמנים של אינטראקציה הולכת וגוברת עם העולם החיצוני. השימוש בדגמי העיטור האדומיים הטיפוסיים נועד לשמר דפוסי התנהגות חברתית מסוימת ולהעביר מסר סגנוני על זהותם השבטית של המשתמשים בתרבות החומרית, במצב שבו תלקים מן השבטים המקומיים מתיישבים בסביבה אורבנית ובאים במגע עם קבוצות אוכלוסין ממוצא אתני מגוון (יהודאים, ערבים, אשורים). הדבר נעשה ברוח מסורת

²¹ דוגמא למורכבות השימוש במקבילות אתנוגרפיות ובתרומתן לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל ניתן לראות אצל פינקלשטיין (1997: 237-216). ראו גם את מאמרם של בונימוביץ ופאוסט (2001) אודות הקרמיקה הפלשתית החד-גונית ואת תגובתו של פינקלשטיין (2002).

תרבותית המאפשרת הגנה על זהות פנימית תוך חברתית והצהרת זהות חברתית כלפי חוץ. הממצא הארכיאולוגי מערער תומך בקיומה של חברה עירונית רב-תרבותית בעידן של אינטראקציה הולכת וגוברת עם העולם החיצוני ובתנאים שבהם מתיישבות אליטות וסוכנים שבטיים בסביבה עירונית מדברית (להרחבה ראו הדיון בחלק ו').

10. ניתוח כמותי של קרמיקה אדומית מעוטרת מתל ערוער

שטח	כלל הכלים	%	קרמיקה אדומית/אשורית	%	קרמיקה אדומית מעוטרת	%
A	3153	28	342	44	28	56
B	2807	25	150	19	1	2
C	699	6	11	1	—	—
D	3777	33	248	32	17	34
H	844	7	29	4	4	8
Y	111	1	3	0	—	—
סה"כ	11391	100	783	100	50	100

טבלה 48: כלל הכלים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים), כלים אדומיים/אשוריים (מעוטרים ולא מעוטרים) ומתוכם כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים

שטח	כלל הלוקוסים	%	לוקוסים נקיים	%
A	28	51	28	56
B	3	5	1	2
C	—	—	—	—
D	19	35	17	34
H	5	9	4	8
Y	—	—	—	—
סה"כ	55	100	50	100

טבלה 49: כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים מכלל הלוקוסים (כולל לוקוסים מעורבים) ומתוכם לוקוסים נקיים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)

שטח	קרמיקה מעוטרת	%	קרמיקה אדומית מעוטרת	%	חריגים (לא ספורים)
A	48	32	28	56	חרס עם עיטור בוטני
B	24	16	1	2	-
C	1	1	-	-	-
D	59	39	17	34	חרס עם עיטור בוטני
H	17	11	4	8	-
Y	1	1	-	-	-
סה"כ	150	100	50	100	2

טבלה 50: כלים מעוטרים ומתוכם כלים אדומיים/אשוריים מעוטרים (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים)

שטח	שברים אינדיקטיביים	%	כלים שלמים	%
A	25	60	3	38
B	1	2	-	-
C	-	-	-	-
D	12	28	5	62
H	4	10	-	-
Y	-	-	-	-
סה"כ	42	100	8	100

טבלה 51: כלים אדומיים אשוריים מעוטרים – שברים אינדיקטיביים וכלים שלמים

טיפוס/שטח	BL	%	KR	%	CH	%	JG	%	JT	%	SJ	%	MS	%
A	24	53	1	50	-	-	-	-	-	-	-	-	3	100
B	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D	17	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
H	3	7	1	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Y	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
סה"כ	45	100	2	100	-	-	-	-	-	-	-	-	3	100

טבלה 52: טיפוסים כלים אדומיים מעוטרים – שברים אינדיקטיביים

%	MS	%	SJ	%	JT	%	JG	%	CH	%	KR	%	BL	שטח
100	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29	2	A
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	B
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	C
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	71	5	D
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	H
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Y
100	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	7	סה"כ

טבלה 53: טיפוסים כלים אדומיים מעוטרים - כלים שלמים

%	סה"כ	%	לא מזוהה	%	IV	%	III	%	IIa	%	IIb	שכבה/ שטח
51	28	55	6	33	1	41	1	-	-	59	20	A
5	3	18	2	-	-	-	-	-	-	3	1	B
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	C
35	19	18	2	67	2	43	3	-	-	35	12	D
9	5	9	1	-	-	43	3	-	-	3	1	H
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Y
100	55	100	11	100	3	100	7	-	-	100	34	סה"כ

טבלה 54: קרמיקה אדומית מעוטרת (כלים שלמים ושברים אינדיקטיביים) לפי שכבות

ט. תל ערוער בתקופת הברזל 2 ב'ג': מסקנות

התקופה שבין אמצע המאה השמינית וראשית המאה השישית לפנה"ס (תקופת הברזל 2 ב'ג') בבקעת באר-שבע מאופיינת במערכת יישובית צפופה ושונה באופן משמעותי מזו שאפיינה את האזור בתקופות הקדומות.

באופן מסורתי נקשרה הצמיחה היישובית הפתאומית בבקעת באר-שבע עם הנסיגה האשורית מארץ-ישראל בשנות העשרים של המאה השביעית לפנה"ס ועם התרחבותה של ממלכת יהודה בימי יאשיהו אל מישור החוף (קרוס 1962: 42; תדמור 1966: 102; סטריינג' 1966: 138; אהרוני 1967: 349; שטרן 1975: 37; רייך תשמ"ט: 231; נוה 1992: 557). לעומת זאת, פורסמו בעשורים האחרונים מחקרים שטענו כי גבולות ממלכת יאשיהו היו מצומצמים בהרבה ושהמצודות לאורך מישור החוף הוקמו בחסות השושלת הכ"ו המצרית (נאמן 1991: 46; פנטלקין 2001: 3-8). לפי גישה זו יש לייחס את הצמיחה היישובית בבקעת באר-שבע למחצית הראשונה של המאה השביעית לפנה"ס לימי מנשה מלך יהודה (נאמן תשמ"ז: 11; פינקלשטיין 1994: 176-181). (מנשה מלך חמישים וחמש שנה. הוא שימש כעוצר מ 696/5 לפנה"ס וכמלך מ 642/1-686/5 לפנה"ס).

מסגרת היסטורית וכוונולוגית זו עמדה גם בבסיס השחזור ההיסטורי שהציעו בירן וכהן לתל ערוער, נקודת היישוב הדרומית ביותר בבקעת באר-שבע. לפי חופרי ערוער, נוסד היישוב לראשונה בראשית המאה השביעית לפנה"ס (שכבה IV) והמשיך את קיומו במהלך המאה השביעית (שכבה III) עד לראשית המאה השישית לפנה"ס (שכבה II) (בירן וכהן תשמ"א: 272; בירן 1992: 1273-1274). לפיכך יוחסו שלוש שכבות למאה השביעית לפנה"ס, הקדומה שבהן (שכבה IV) חולקה באמצעות רובד חורבן לשני שלבי יישוב (בירן וכהן תשמ"א: 263). על פי שחזור זה המעבר מהשלב המאוחר של שכבה IV לשכבה III משקף המשכיות והתרחבות של העיר אל מחוץ לביצורי ערוער (בירן תשמ"ז: 32-33; שטרן 2001: 155).

בניגוד לגישה זו טענו מספר חוקרים כי יש להקדים את צמיחת המערכת היישובית בבקעת באר-שבע כבר למחצית השניה של המאה השמינית לפנה"ס. הרצוג (1997: 237-239; 2002: 101-102) העלה את האפשרות שהאתרים התקיימו כבר במאה השמינית. ווהן השווה בין העדות המקראית והחוף-מקראית הנוגעת למלכות חזקיהו והסיק שהייתה זו תקופה שבמהלכה חוותה ממלכת יהודה פריחה יישובית שהתאפיינה במערכת יישוב יציבה, ביוזמות ארכיטקטוניות בקנה מידה רחב ובעוצמה

כלכלית (ווחן 1999 : 169). זינגר-אביץ (1999 : 56-57 ; 2004 : 84-86) הסיקה בהתבסס על ניתוח מכלולי התרבות החומרית מתל באר-שבע שיישובים כגון עירא וערוער התקיימו לצד יישובים המיוחסים למאה השמינית לפנה"ס (דוגמת תל באר-שבע, מלחתה וערד).

בדיקה מקיפה של מכלולי התרבות החומרית הביאו אף אותי למסקנה כי יש להקדים את תאריך של שכבות היישוב IV (המונה לפחות שני שלבים) ו-III בתל ערוער למאה השמינית לפנה"ס. משמעות הדבר היא כי שכבות אלה מקבילות בזמן לשכבות II-III תל באר-שבע, שכבות VIII-X בתל ערד, שכבה VII בתל עירא, שכבה IV בתל מלחתה ולשכבות נוספות מן המאה השמינית לפנה"ס באתרים יהודאיים (דוגמת לכיש III). מכאן ששכבה II בערוער, על שני שלביה, היא השכבה היחידה אותה יש לייחס למאה השביעית לפנה"ס. על רקע זה ניתן להציע את השחזור ההיסטורי הבא לאתר.

1. תל ערוער במאה השמינית לפנה"ס (שכבות III-IV)

העדות הארכיאולוגית מאתרי בקעת באר-שבע בכלל ומתל ערוער בפרט תואמת את ההשקפה לפיה הצמיחה היישובית והפריחה הכלכלית בנגב הואצו בשל הכיבושים האשוריים בלבנט בימי תגלת פלאסר השלישי (745-727 לפנה"ס) ובעיקר בימי סרגון השני (721-705 לפנה"ס). על פי גישה זו הצמיחה המשמעותית בהיקף היישוב ובפוטנציאל הכלכלי של נגב יהודה לא הייתה תופעה ייחודית, אלא השתלבה במערכת גורמים יישוביים וכלכליים שהקיפו אזור גיאוגרפי רחב שכלל את דרום ארץ-ישראל על אוכלוסייתו הרב-גונית (יהודאיים, ערבים, נוודים מקומיים בעלי אוריינטציה אדומית). האשורים כפו עצמם על מערכת סחר קיימת, מדיניות שלה יש מקבילות בתקופות הרומית והביזנטית (מאירסון 1986 ; פינקלשטיין 1992 ; ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 : 32-35).

לאימפריה האשורית היה אינטרס מובהק לשמור על הגבול הדרומי ועל מערכת הסחר יציבים ככל שניתן ; לפיכך הממלכות באזור שועבדו ולא סופחו כדי שתשמשנה כאזורי חיץ ומתווכות כלכליות בין אשור, השבטים הערביים ומצרים (אוצן 1979 : 255-256 ; נאמן 1995 : 113 ; זינגר-אביץ 1999 : 8).

בזהותם את רקמת החיים העדינה שנקמה בין נוודים ליושבי קבע באזור הנגב, העדיפו האשורים לנצל את מערכת הסחר הקיימת מבלי לשנותה באופן מהותי.

העיר ערוער הוקמה לראשונה בשכבה IV במהלך המאה השמינית לפנה"ס ואולי אף קודם לכיבוש האשורי. חומה מוצקה ובה קדמות ונסגות וחלקלקה הקיפה את ראש הגבעה וכללה בתחומה מבני

ציבור, אזורי מגורים ומערכת לאספקת מים. למרות ששער העיר מתקופת הברזל טרם נחשף הרי ששיקולים טופוגרפיים ושרידי קירות מונומנטליים מצביעים על מיקומו, ככל הנראה בתלקו המערבי של שטח D, בפסגת התל. שטחה של העיר הפנימית נאמד ב 10 דונם. הניתוח המחודש של הנתונים הסטרטיגרפיים ושל מכלולי התרבות החומרית מערוער העלה כי במקביל ליישוב בתוך החומות, הוקמה בשכבה IV גם שכונה חיצונית שהשתרעה על המדרון הדרומי של האתר וכללה מבני ציבור ומכלולי תעשייה ומגורים. במורד הגבעה, בסמוך לערוץ נחל ערוער נתגלה מבנה מוקף בורות שאפשר ושימש כתחנת דרכים. שטח העיר החיצונית הוערך בכ 10 דונם. העיר המשיכה להתקיים במתכונת דומה גם במהלך שכבה III (סוף המאה השמינית לפנה"ס) תוך כדי הרמת רצפות וביצוע שינויים קונסטרוקטיביים המעידים על משך חיים ארוך יחסית באתר.

מן הדיון אודות ערוער עולות מספר שאלות חשובות הקשורות בשלטון ובחברה שהתקיימו בעיר בתקופת הברזל 2 ב'–ג':

האם העיר הוקמה ביוזמה ממלכתית או על ידי גורמים מקומיים? מי היו התושבים הקדומים של העיר? האם מדובר בקבוצת שבטים מקומית או בתושבים שהגיעו ממקום רחוק?

העדויות הארכיטקטוניות והממצאים הארכיאולוגיים תומכים בהנחה כי, בדומה לשאר האתרים המרכזים שהתקיימו בבקעת באר-שבע בתקופת הברזל 2, בעלת השליטה באתר הייתה ממלכת יהודה ונציגיה הם שניהלו את ענייני העיר. בד בבד עם הנוכחות היהודאית הבולטת באתר משתקפות מן המציאות הארכיאולוגית מסורות תרבותיות שונות, ייחודיות לנגב בימי הבית הראשון. ממצאים אלה בשילוב העדויות האנתרופולוגיות, ההיסטוריות והאתנו-היסטוריות תומכים בקיומה של קהילה רב-תרבותית בערוער. מיקומה הגיאוגרפי של העיר בנקודה הדרומית ביותר בבקעת באר-שבע והתנאים הפוליטיים – נוכחות אימפריאלית אשורית והאינטרסים הכלכליים – כפו פלורליזם תרבותי ודו-קיום המשתקפים בארכיטקטורה, בממצאים ובמרכיב החברתי באזור. בהתאם לכך כללה אוכלוסיית העיר בתקופת הברזל 2 ב'–ג' מגוון קבוצות תרבותיות: יהודאיים, נוודים מקומיים בעלי אוריינטציה אדומית, אוכלוסייה ממוצא דרום ערבי ואולי אף שכירי חרב ממוצא אגאי, שיצרו חברה רב-תרבותית שבה התקיימו אלה בצד אלה אלמנטים תרבותיים שונים בעלי מסורות תרבותיות שונות.

מן העדויות הארכיאולוגיות עולה כי היוזמה להקמת העיר ערוער היתה ממלכתית. אפשר והדבר נעשה במאמץ לייצב את אזור הספר וליישב יסודות חברתיים לא יציבים שהיו בו. למדיניות זו אנלוגיות רבות במזרח התיכון (לתקופה הרומית ראו: איזק 1990: 246-249; לתקופה העות'מנית

ראו: בן-אריה וברטל תש"ס: 175; קושנר 1999: 94). למרות שהמציאות המשתקפת מן הממצא הארכיאולוגי בשכבות מתקופת הברזל 2 ב-ג' בערוער תומכת בשחזור היסטורי המתאר דו-קיום ושיתוף פעולה בין אוכלוסיה יהודאית יושבת קבע לבין קבוצות נוודים מקומיות, יש להביא בחשבון כי התיישבותם של נוודים כרוכה במחיר פסיכולוגי וחברתי. זהו תהליך הכרוך בשינוי עמדות חשיבה, בהחלפת מערכת הערכים המסורתית ובויתור על אורח החיים הקודם (חזנוב 1994: 199-198). באופן טבעי ניתן לשאול: האם ייתכן שלקראת סוף תקופת הברזל יישבה יהודה בכח את היסודות הנוודיים שפעלו בספר הדרומי של הממלכה? ואולם אין בשרידים הארכיאולוגיים או בעדויות ההיסטוריות הקשורים מן התקופה בכדי להשיב על שאלה זו.

שכבה III בתל ערוער נהרסה באופן חלקי בסוף המאה השמינית לפנה"ס. רובד אפר, לבנים ומפולות אבנים זוהו בחלק משטחי החפירה. כן הדבר גם לגבי שכבה VII בתל עירא (בית-אריה 1999: 76). אף מרכזי השלטון היהודאי בנגב: שכבה VIII במצודה בערד (הרצוג 2002: 98) ושכבה II בתל באר-שבע (אהרוני 1973: 5-6; זינגר-אביץ 1999: 11) חרבו בסוף המאה השמינית לפנה"ס. לאחר החורבן, עיר המנהל שהתקיימה בתל באר שבע לא נושבה עוד. את החורבן יש לייחס לסנחריב מלך אשור, שמסעו לארץ-ישראל נערך בשנת 701 לפנה"ס (פינקלשטיין ונאמן 2004: 71 וראו שם ספרות נוספת). ואולם חפירות וסקרים הראו שהמערכת היישובית בבקעת באר-שבע לא קרסה קריסה מוחלטת בסוף המאה השמינית לפנה"ס. החורבנות החלקיים בערוער ובעירא, לעומת חורבנה המוחלט של באר-שבע, מצביעים על כך שהאשורים לא רצו בחורבן מוחלט ובהגליה המונית מהאזור, אלא העדיפו ענישה שתרתיע את השלטון היהודאי מלחזור על המרד בעתיד ותאפשר לאשורים את המשך השימוש במערכת הסחר הדרום-ערבי ובהפקת היתרונות הכלכליים הגלומים בו.

2. תל ערוער במאה השביעית לפנה"ס (שכבות IIa-IIb)

היעדר שכבות חורבן ביהודה במהלך המאה השביעית לפנה"ס היווה את הסיבה העיקרית לאי יכולתם של חוקרים לאפיין את מכלולי הקרמיקה ביהודה במחצית הראשונה של המאה השביעית לפנה"ס (פינקלשטיין ונאמן 2004: 72; טהרני-סוסלי 2007: 70).

איתור שלבי B2 ו D2 כשלים מוקדמים במכלולי המגורים של שכבה IIa בתל ערוער, אפשר את בידודם של מספר מכלולים שייתכן שניתן לייחסם למחצית הראשונה של המאה השביעית לפנה"ס.

לאור הנסיבות ההיסטוריות ועובדת שעבודה של ממלכת יהודה לאשור בעקבות מסע סנחריב, מתקבל על הדעת, שהעיר ערוער שוקמה מיד לאחר החורבן או זמן לא רב אחר כך, בנקודה מסוימת במהלך המחצית הראשונה של המאה השביעית לפנה"ס, ככל הנראה על ידי המתישבים הקודמים. בעקבות החורבן התרחשו תהליכים משניים וחדרים ומבנים נוקו במטרה לאפשר שימוש מחודש. פעולות אלה יוזמו ובוצעו על ידי המתישבים של שכבה IIa, שריכזו כלים וחפצים המיוחסים לשכבה III בבורות, שבחלקם נמצאו מכלולי כלים שלמים. היישוב בערוער התקיים באופן רצוף במאה השביעית לפנה"ס, תחת שלטון אשור ולאחר מכן תחת שלטונה של ממלכת יהודה. מערכת הסחר הדרום ערבי הצריכה את פיתוחם של מוסדות לינה וטיפול בשיירות דוגמת חיאן השיירות שאפשר והתקיים בערוער. נראה כי ממלכת יהודה הייתה מודעת ליתרונות שהציעה מערכת הסחר ולצרכיהם של אלה המשתמשים בדרך ועל כן יזמה את ייסודו של חיאן שיירות בנקודת הגבול הדרומית ביותר של הממלכה, בעיר השיירות המדברית של ערוער, הציבה בו חיל מצב ודאגה לתחזוקו. היוזמה היהודאית הונעה בעיקר על ידי השאיפה לנצל את מערכת הסחר הדרום-ערבית ולהצחיר על נוכחותה באזור הספר הדרומי של הממלכה. על אף הנסיגה האשורית מארץ-ישראל ברבע האחרון של המאה השביעית לפנה"ס, העדות הארכיאולוגית והמקורות ההיסטוריים מצביעים על כך, שמערכת הסחר הדרום-ערבית המשיכה לשגשג במהלך המאה השביעית, ואף מאוחר לכך במהלך התקופה הבבלית (אדנס ובוון 1989 : 91-92). מכלולי עצמות בעלי החיים מערוער (מוטרו בדפוס) ומתל ג'ימה (ואן-ביק 1983 : 12-19 ; ואפניש 1981 : 101-102), שבהם נמצאו עצמות גמל בהקשרים המתוארכים למאה השביעית לפנה"ס, תומכים בהשקפה זו. ההמשכיות בקיומם של חיאן השיירות בשטח A ושל השכונה החיצונית בשטח D בערוער במהלך המאה השביעית לפנה"ס מצביעה על יציבות ועל תקופה של שקט יחסי באזור גם לאחר הנסיגה האשורית מארץ-ישראל ברבע השלישי של המאה השביעית. יחד עם זאת סביר להניח שהזירה הדרום ארץ-ישראלית לא הושארה בריק פוליטי ושאת מקומה של אשור תפסה מצרים. באור זה נראה הגיוני שלקראת סוף המאה השביעית לפנה"ס, הנגב, כמו שאר הטריטוריות של יהודה, עברו לשליטתה העקיפה של מצרים. זאת למרות ההשפעה המצרית המצומצמת יחסית על מכלולי התרבות החומרית המקומית.

3. אחרית דבר: ראשית המאה השישית לפנה"ס

כמאה שנים לאחר שיושבה מחדש, נהרסה שכבה II בערוער בשריפה שתוארכה לראשית המאה השישית לפנה"ס. אם היו אלה הבבלים או האדומיים האחרניים הישירים לחורבן, התוצאה הייתה הרסנית. בחלק משטחי החפירה, באופן טבעי אלה שלא יושבו בתקופה הרומית, נתגלתה שכבת חורבן עבה המכילה אבני מפולת, לבנים שרופות ושרידי פיה החותמים מכלולי כלים שלמים וממצאים. בשטחים אחרים נחשפו שרידי תהליכים משניים, בדומה לאלה שהתרחשו בסוף ימי שכבה III. העיר ניטשה ולא יושבה עד לתקופה הרומית הקדומה.

חוקרים נחלקו בנוגע לשאלת זהות המחריבים של שלב היישוב האחרון באתרי הנגב בתקופת הברזל 2. גישה אחת מזהה את המחריבים עם הבבלים בטענה שחורבן ערי הנגב בוצע בשיטה דומה המזכירה את החורבנות באתרי יישוב נוספים ביהודה בפרק הזמן הנדון (אלט 1925 : 108 ; נות 1958 : 284-283 ; ברטלט 1989 : 149-150). כנגד גישה זו טען ליפשיץ (תשס"ד : 265) כי ספק אם הצבא הבבלי אכן טרח להגיע לאזור הנגב להחריב יישובים שממילא נידונו לקריסה בעקבות אובדן הקשר עם המרכז בירושלים.

הגישה האחרת מייחסת את חורבן ערי הנגב לאדומים, בייחוד לאור אזכור "פן תבוא אדום שמה" ו"הרעה אשןר עשתה] אד[ום]" באוסטרקונים מערד (אהרוני תשמ"ו : 48-51, 72-76 ; מיירס 1971 : 390-392 ; למייר 1977 : 192-193).

במחקר נפוצות שתי גישות עיקריות בנוגע לזהותו המדויקת של אותו גורם "אדומי":

א. גישה המזהה את המחריב עם ממלכת אדום הממוקמת דרומית מזרחית לממלכת יהודה (בית-אריה 1995 : 310-314 ; קלטר תשנ"ה : 24 וראו ספרות נוספת אצל וייטינג 2007 : 45). ואולם כפי שציין ליפשיץ, קשה לקבל הנחה זו שכן לא ברור מה יכלה אדום להשיג בטווח הארוך מכיבוש אתרי הנגב, שהרי הצבא הבבלי נכח באזור וספק רב אם היה מאפשר נוכחות אדומית מתמשכת (ליפשיץ תשס"ד : 265).

ב. גישה הטוענת שקבוצות שבטים מקומיות בעלות אוריינטציה אדומית ניצלו שעת כושר שבה שרר כאוס פוליטי, ככל הנראה בעקבות קריסתו של מרכז השלטון בירושלים, והחריבו את ערי הנגב (פינקלשטיין 1992 : 158 ; נאמן 1999 : 408-409 ; ליפשיץ תשס"ד : 265).

ניתוח הממצאים הארכיאולוגיים מערוער תומך למיטב הבנתי בגישה השניה, ממנה משתמע שקבוצות שבטים מקומיות בעלות אוריינטציה אדומית חיו בספר הדרומי של ארץ-ישראל, בדו-קיום מתמשך עם שלטון ועם אוכלוסיה ממוצא יהודאי לאורך תקופה שנמשכה כמאה וחמישים שנה. מסיבות הקשורות בקיומה של מערכת הסחר הדרום-ערבית ומאינטרסים שבטיים (אופי התהליך יפורט בדיון המסכם בחלק ו') התיישב חלק מן הקבוצות השבטיות בערי הנגב וחי בתוך ובצידי החברה היהודאית ופעל יחד איתה במסגרת מערכת הסחר הדרום ערבית. לפי גישה זו היו אלה אותם שבטים מקומיים שניצלו שעת כושר פוליטית ונטלו חלק פעיל בהריסת מערכת היישוב ממנה הפיקו רווח במשך זמן רב.

חלק ה': מקרי מבחן נוספים:

ערים מדבריות בספר הדרומי של ארץ-ישראל

מלבד תקופת הברזל חווה הספר הדרומי של ארץ-ישראל בתקופה הקדם-תעשייתית את הופעתן של מספר מערכות אורבניות. בהנחה שלתיאור ולניתוח של הצורות העירוניות במשך האורך קיים ערך מוסף, נבחרו בנוסף למקרה המבחן העיקרי מתקופת הברזל (תל ערוער) ארבע ערים שהתקיימו בנגב בתקופות שונות, תל ערד בתקופת הברונזה הקדומה, תל משוש בתקופת הברזל 2 א', שבטה בתקופה הרומית/ביזנטית ובאר שבע בתקופה העות'מנית.

במסגרת זו תבחנה הערים לאורך ציר הזמן, זאת במטרה לשחזר את מערך היחסים בין הגורמים הגיאוגרפיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים שאיפיינו את הערים בספר המדבר הארץ-ישראלי. בדיון אודות הערים: ערד, משוש ושבטה ייבחנו בקצרה מרכיבים חומריים שונים (ארכיטקטורה ותרבות חומרית: כלי חרס, ממצא זעיר, ממצא בוטני וזואולוגי) בכדי לעמוד על המתאר הארכיטקטוני של הערים, המערך הכלכלי, ההרכב החברתי של אוכלוסייתן ומיקום היישוב במסגרת מערך יישובי הסביבה. אין הכוונה להציג דיון סטרטיגרפי, ארכיטקטוני או חומרי מקיף אלא לעמוד על הדמיון ועל השוני הקיימים בין הצורות העירוניות השונות תוך הדגשת הייחודיות של כל אחד ממקרי המבחן על רקע הנסיבות ההיסטוריות המאפיינות אותן. הדיון אודות העיר באר-שבע בתקופה העות'מנית, שהוא ברובו היסטורי, ייערך בנפרד (ראו נספח).

א. תקופת הברונזה הקדומה ב': תל ערד (שכבה II)

1. ארכיטקטורה: תואי היישוב

תכנית העיר ערד משכבה II מציגה לראשונה מערך מתוכנן שכלל פילוס השטח ובניית מערכת ביצורים, מבני ציבור ואזורי מגורים (איור 123) (עמירן ואילן 1996: לוח 70). החומה נבנתה בראש הרכס. בנקודות בהן הייתה אדמת סחף נאלצו הבנאים לחפור תעלת יסוד ולהניח מסד אבן שעליו הושתתה החומה. החומה כללה שתי שורות מקבילות של אבנים גדולות ומילוי אבנים בינוניות וקטנות ברווח שנוצר ביניהן. אורכה 1176 מ' ועוביה נע בין 2.3 ל 2.5 מ'. בחומה שולבו מגדלים עגולים למתצה ושני מגדלים מרובעים. בחפירות נתגלו שני שערים שמוקמו האחד

בצלע המערבית של החומה והאחר בפינה הדרום-מערבית. כל שער הוגן על ידי מגדל. חופרי ערד העריכו כי הכניסה הראשית אל העיר התבצעה בשל התנאים הטופוגרפיים הנוחים מכיוון מזרח, אולם שרידי הביצור בקטע זה לא השתמרו (עמירן ואחרים 1978 : 11-13 ; 1996 : 19-23, לוחות 82-83 ; עמירן, אילן וסבן 1997 : 42-46).

החלקים הפנימיים של העיר כללו רשת רחובות מתוכננת מראש, מבני ציבור, אזורי מגורים ורחבות שנועדו להתכנסות. על פי שחזור החופרים התקיימו בערד בשכבה II מערכת רחובות רדיאליים המקשרת בין אזור החומה לבין מאגר המים ומערכת רחובות היקפיים המצטלבים ברחובות הרדיאליים שהפכו את העיר לרשת מסועפת (עמירן ואחרים 1978 : 10-11). כנגד זה טען הרצוג כי מבדיקת תכניות האתר עולה כי לא התקיים רחוב היקפי מתמשך לאורך החומה הואיל וחלק ממבני המגורים ותצורותיהם נתגלו כשהם ניגשים אל החומה (הרצוג 1997 א' : 55). יתירה מזאת, בהתבסס על דו"ח החפירה טען הרצוג כי בתי המגורים בערד תוכננו כמכלולים מתוחמים ולא כיחידות מגורים נפרדות. המשפחות ששכנו במתחמים התגוררו במבנה הרחב, השתמשו במתקני האחסון והבישול הסמוכים ובחצר הפתוחה והמתוחמת לשם אכלוס חיות המשק (שם : 57).

מקור המים העיקרי של העיר היה מאגר המים ששטחו כ 900 מ"ר והממוקם בלב העיר. המאגר הוקף משלושת עבריו במבנים שלדעת חופרי האתר היו קשורים בניהול חלוקת המים. מבנה גדול הממוקם בפינה הצפון-מזרחית אף זכה לכינוי "בית נציב המים". מבנה מסיבי נוסף הממוקם בסמוך לו מציג חמישה אולמות צרים וארוכים המוקפים בקירות עבים. גודל המבנה (9 × 21 מ') ותכניתו מעידים על פונקציה ציבורית כלשהי. החופרים העלו את ההשערה לפיה שימש המבנה לשמירה על מאגר המים, השער או כמחסן מרכזי. עוד נתגלו בסמוך למאגר מבנים קטנים עם חצרות ששימשו ככל הנראה למגורים (עמירן ואחרים 1978 : 13-14 ; 1996 : 118-127).

משני עברי הרחוב המחבר בין השער המערבי ומאגר המים נתגלו שרידיהם של שני מבני ציבור גדולים הסמוכים זה לזה ומתוחמים והכוללים שטח של כ 1000 מ"ר כל אחד. מכלולי התרבות החומרית שנתגלו במבנים הביאו את חופרי האתר להציע כי מדובר בארמון ובמתחם מקודש (עמירן ואחרים 1978 : 40-41 ; 1996 : 36-45, 53-63, לוח 89). שטח פתוח הממוקם בין החומה לבין הארמון, ובו מעט מבנים, שימש לדעת החופרים כשוק. במבנים נתגלו פיטסים וקנקנים רבים. בסמוך לארמון התגלה שטח מגודר שאפשר ושימש כמכלאת צאן והיה קשור אף הוא בפעילות המסחרית שהתרחשה בשוק (שם : 67-73).

בצד רובעים הכוללים מבני ציבור משויכות לשכבה II בערך גם מספר שכונות מגורים. מבני מגורים נתגלו לאורך החומה מדרום וממערב, ממזרח לארמון ומצפון לרחוב היוצא מהשער המערבי. המבנים מציגים שלושה טיפוסים עיקריים הנבדלים בגודלם: יחידה קטנה ששטחה 30-45 מ"ר ובה חדר מרכזי, חדר צדדי וחצר; יחידה בינונית ששטחה 54-73 מ"ר ומרכיביה זהים ויחידה גדולה ששטחה נע בין 100 ל 171 מ"ר ולה חדר מרכזי, שני חדרים צדדיים וחצר גדולה (עמירן ואחרים 1978 : 25-35 ; 1996 : 79-84, 88-93, 96-100). בהקשר זה ראוי לציין כי בעוד שהשכונה בשטח H הורכבה רק מיחידות מגורים קטנות, הרי ששכונת המגורים בשטח K, סמוך לעיקול הדרומי של החומה, כללה רק יחידות מגורים גדולות (אילן 2001 : 347-348).

2. תרבות חומרית

במחקרה אודות בית המגורים בערך הגדירה אורנית אילן (תשנ"ה : 76-78 ; 2001 : 337-345, לוחות 18.10-18.12) את מאפייני התרבות החומרית של שכבה II בערך וייחסה את הממצא הקרמי למספר קבוצות עיקריות:

- א. כלים להכנת מזון – עם קבוצה זו נמנים סירי בישול כדוריים בעלי שפה פערורית ועליהם סימני פיח (אילן 2001 : לוח 18.11 : 5-7). הללו נועדו להנחה מעל לאש על גבי מספר אבנים. בנוסף לכך התגלו קנקנים פערוריים ועל חלקם סימני פיח (שם : לוח 18.11 : 9-11) ונראה כי הם הונחו בתוך האש. אילן (תשנ"ה : 76) העלתה את האפשרות כי טכניקות הבישול השונות מעידות על סוג שונה של תבשילים. בנוסף לסירי הבישול שימשה גם הקדרה בעלת החדק (שם : לוח 18.11 : 1, 4) בתהליך הכנת המזון, אולי להכנת בירה ו/או בתהליך ייצור השמן.
- ב. כלים לצריכת מזון – בקבוצה זו ניתן להבחין בין כלים אישיים (קעריות) לבין כלי הגשה מרכזיים (קערות וטסים) (שם : לוח 18.10 : 1-10). מרבית כלי ההגשה בערך הם מתופים ו/או ממורקים ומבחינה זו הם נוחים יותר לניקוי ומכאן שמתקבל על הדעת כי שימשו לאכילה.
- ג. כלים לאגירת נוזלים – עם קבוצה זו נמנים גם כלים ששימשו לאגירת נוזלים (מיס, שמן, יין, בירה ואולי אף בשמים) וכן כלים ששימשו לאגירת חומרים יבשים ובהם הפיטס – כלי גדול וכבד בעל פיה רחבה ושפה בולטת שאינו נייד, קנקני תושבת, פערורים, קנקנים בעלי ידיות מדף או זיזים וכן פכיות בעלות צוואר צר, פכים, קנקניות ואמפוריסקוס. הכלים הבינוניים

והקטנים בקבוצה זו יכלו אף לשמש ככלי שתייה (אילן 2001 : לוח 18.10 : 11, 15-20, 22 ;

18.11 : 8).

ד. כלים לניוד נוזלים – אילן (תשנ"ה : 78) זיהתה את קנקן הצוואר בעל שתי ידידות המדף (שם :

לוח 18.12 : 2) ככלי הנוח ביותר לנשיאה על הראש ולהעברת מים למרחק קצר.

ה. כלים למאור – נראה כי חלק מהקעריות (שם : לוח 18.10 : 1-4) שימשו למאור ועדות לכך

מהווים סימני הפיח שהשתמרו על השפה.

ו. כלי דלייה ומזיגה – פכיות דלייה וספלים מחופים אדום וממורקים (שם : לוח 18.10 : 12-14)

שימשו לדליית התוכן מקנקני האגירה.

נוסף למכלולי הקרמיקה נתגלו בבתי המגורים בערד ממצאים כגון : משקולות פלך, מריות עצם,

מחטים ומרצעים, מקדחי צור וייתכן שאף משקולות למקדח גלגל תנופה (עמירן ואחרים 1978 : 57-

56, 61). ממצאים אלו מעידים על פעילויות ביתיות בנוסף להכנת מזון ולצריכתו דוגמת : טוויה,

אריגה, תפירה, ריצוע וקידוח. שיק (1978 : 62-63) הראתה שחלק מכלי הצור בערד יובא לאתר

באמצעים של סחר (כך למשל הצור הלוחי שהובא מן הנגב המרכזי). טיפוסי כלים מסוימים יוצרו

בסדנאות אזוריות (מגרדי מניפה ולהבי מגל כנעניים) ואילו אחרים הופקו בבתיים פרטיים.

ברבים מבתי המגורים בערד, כמו גם במבני הציבור, נתגלו גושי ביטומן (עמירן ואחרים 1978 : 58).

שרידי הביטומן מקורם בים המלח והם נפלטו לחופיו. לביטומן שימושים רבים הנוכחים במקורות

ההיסטוריים בעת העתיקה. דיודורוס סיקולוס וכן יוספוס פלביוס מתארים איסוף גושי ביטומן

מחופי ים המלח. הביטומן נזכר כאמצעי יעיל לטיפול בפצעים ובמחלות עור (פורבס 1964 : 1-124 ;

ניסנבאום 1999 : 303-304). גושי הביטומן שימשו גם כחומר מדביק ואוטם (פורבס 1964 : 95-98 ;

ניסנבאום 1999 : 301-302). בערד הללו נמצאו על מגוון כלים : ידית עצם של מרצע מנחושת וכלי צור

רבים (ניסנבאום, סבן, עמירן ואילן 1984 : 158). נראה כי הביטומן מילא תפקיד חשוב במסגרת הסחר

שהתפתח בין ערד לבין שווקים אחרים כגון : מצרים וצפון כנען (להלן).

בצד כלי חרס וממצאים ממוצא מקומי המהווים את עיקר המכלול בערד, נמצאו באתר חפצים

שיובאו ממספר אזורים עיקריים :

א. הנגב – נוסף לצור הלוחי שהוזכר למעלה נמצאו בערד גם אבני שחיקה עשויות אבן חול

שחורה שמוצאה בבקעת תמנע ובמכתש רמון. כמו כן בבדיקות פטרוגרפיות הסתבר כי אחד

מטיפוסי הקנקן הפערורי שנמצא בבתיים בערד מכיל צדפות מאובנות המצויות בנגב הדרומי

ובסיני (פורת 1989 : 175-177) אולם גם בעבר הירדן (מארק איסרליס-שיחה בע"פ). בעניין זה ראוי לציין כי כלי חרס שמוצאם מערד נתגלו באתרי הנגב.

ב. דרום סיני – כמות גדולה של ממצאי נחושת ושל סירי בישול שמקורם בדרום סיני נמצאו בחפירות בערד ואילו באתרי סיני נמצאו כלי חרס שמוצאם מערד. בנוסף לכך התגלו בערד חרוזי קרניאול מדרום סיני או אילת (עמירן ואחרים 1978 : 114). חופרי ערד הדגישו את הצורך של תושבי סיני במוצרים וסחורות שמקורם בכנען, אולם טענו כי בכל האמור בסירי הבישול נראה כי הם עצמם היו הסחורה שאנשי ערד ביקשו אולי בשל יתרון טכני שהיה לסירים מסיני על פני סיר הבישול המקומי (עמירן, אילן וסבן 1997 : 58-59). אפשרות נוספת היא שסירי הבישול שמקורם בסיני שימשו קבוצה תרבותית שונה מהקבוצות המקומיות שנכחה בערד ושאת מוצאה יש לחפש בדרום סיני. אפשר והסירים ענו על הצורך בהכנת תבשילים בכלים שמקורם מאזור המוצא.

בנוסף לממצאי הנחושת ולסירי הבישול נתגלו באתרי דרום סיני גם פערורים דומים לאלו שנמצאו בערד (בית-אריה 2003 ; קרסיק, סמילנסקי ובית-אריה 2005 : לוחות 1-2). בדיקות פטרוגרפיות שבוצעו על פערורים דומים מערד הראו כי מדובר בכלים ממוצא מקומי, דבר שהביא את חופרי ערד לטעון כי הדמיון בין שני המכלולים הינו צורני בלבד (עמירן ואחרים 1978 : 48-49). בבדיקה טיפולוגית מחודשת שהשוותה בין הפערורים מדרום סיני וסירי הבישול הפערוריים מערד (ממוצא מקומי ושאינו מקומי) אובחן דמיון בולט בין הפערורים מסיני לבין סירי הבישול הפערוריים מערד, דבר התומך, לדעת חוקרים, בקיומו של קשר ישיר בין שני האזורים (קרסיק, סמילנסקי ובית-אריה 2005 : 29-30).

ג. מצרים – קנקנים גדולים שמקורם במצרים יובאו לערד כבר בשכבה III ועל אף שתפוצתם ירדה הרי שהם עדיין מופיעים במכלולים הארכיאולוגיים המיוחסים לשכבה II (עמירן ואחרים 1978 : 51, לוחות 55 : 5-6, 114). עדות נוספת ליחסי כנען-מצרים בעת ההיא ניתן לראות בעצם הופעתם של "כלי אבידוס" בקברים משושלות 1 ו 2 במצרים. נראה כי העניין המצרי בכנען התמקד במוצרי שמן וזית ואילו אזור ערד התייחד בביטומן ששימש כאמור, כאמצעי לטיפול במחלות עור וכתומר מדביק ואוטם (ניסנבאום 1999 : 303-304 ; ניסנבאום, סבן, עמירן ואילן 1984 : 158, 161 ; עמירן, אילן וסבן 1997 : 59-62).

ד. כנען – כלים שמקורם באזורים שמצפון לערד, בצפון, מרכז ומערב כנען, נמצאו אף הם באתר. חלקם שימשו לקיבול מזון יבש או נוזלים ואילו אחרים יובאו בשל הפונקציה שלהם (כך למשל הטסים). בחפירות נמצאו גרעיני פשתה ותמרים מפוחמים שאפשר והגיעו מיריחו (עמירן ואחרים 1978 : 64-77) וכמו כן צדפות הנעמית שהובאו מן היס התיכון, זאת בצד קונכייות שמקורן בים סוף (עמירן, אילן וסבן 1997 : 62).

3. מערך כלכלי חברתי

הממצאים שנתגלו בחפירות ערד מצביעים על מערך כלכלי מגוון המתבסס על חקלאות, גידול בעלי חיים ומסחר.

גידולים חקלאיים – גרעיני השעורה והחיטה היוו את הגידולים העיקריים ואילו הקטניות (עדשים, אפונים וחמוס) היוו את הגידולים המשניים (סבן אצל עמירן ואחרים 1978 : 64-77). חופרי ערד מניחים כי הריבוד החברתי המשתקף מן הממצא הארכיטקטוני והארכיאולוגי חל גם על חלוקת האדמות החקלאיות. עצמות הבקר שנמצאו בחפירה מעידות על החלק הפעיל שלקחו שוורים בתהליך החרישה. גלעיני זיתים מפוחמים בכמות קטנה יחסית מעידים ככל הנראה על קשר עם הר חברון הממוקם מצפון לבקעת ערד ולא על קיומם של גידולי זיתים מקומיים. גרעיני הדגן והקטניות אוחסנו בממגורות גדולות שמוקמו בשטחים פתוחים והיו בבעלות ציבורית, ובממגורות קטנות שנמצאו בחצרות הבתים והיו בבעלות פרטית (עמירן, אילן וסבן 1997 : 47-52).

גידול בעלי חיים – עם עצמות בעלי החיים שנתגלו בערד נמנים : כבשים, עיזים, בקר, חמורים, סוסים, חזירים וכלבים וכן עצמות בעלי חיים לא מבויתים : צבאים, יעלים, יחמורים ועוד. משק החי בערד התבסס בעיקר על גידול כבשים ועיזים שסיפקו מוצרי צמר, חלב ובשר (לרנו 1978 ; הורביץ וצירנוב 1989 : 2). בדומה לאתרי הנגב בתקופות המאוחרות, כמות עצמות הבקר קטנה ביחס לעצמות הצאן. בהמת המשא והתחבורה העיקרית בתקופת הברונזה הקדומה הייתה התמור, הנחה המתבססת על הכמות הרבה של עצמות החמורים שהתגלתה בחדרי המגורים בערד. חופרי האתר הניחו כי מציאת עצמות חמורים בחדרי המגורים באתר מעידה על מאכל הבהמות לאחר שמוצתה יכולת הנשיאה והתחבורה שלהן ואולם הנחה זו אינה מביאה בחשבון את השפעתם של התהליכים המשניים באתר על היווצרותו של הרקורד הארכיאולוגי. מחקרים מראים כי עצמות בעלי חיים נמנים על הממצאים הבולטים המנוידים לאחר נטישת האתר (ששון 2004 : 52-57). מציאת עצמות בעלי חיים

לא מבויתים בחפירה בערד מעידה על פעילות ציד שהתבצעה ככל הנראה באמצעות רשתות.

מסחר – הממצאים הנזכרים מעלה, בפרק המשנה הדן בתרבות החומרית, מעידים על מערכת מסחר ענפה שבמהלכה פיתחה ערד קשרי סחר עם יישובי הנגב, דרום סיני, מצרים וכנען.

חוקרים נחלקו בדעתם בנוגע למשקלו של כל אחד מענפי הכלכלה הנזכרים מעלה ובייחוד בנוגע למידת השפעתו של כל גורם על התפתחותה של ערד כמרכז עירוני. קמפינסקי (1978 : 32) תלה את הסיבות להתפתחות המואצת של ערד כעיר בתקופת הברונזה הקדומה ב' בגורם החקלאי. בניגוד אליו טען מרפו (1980 : 322) שאת הגורם להאצה בהתפתחות העיר יש לחפש בשינוי הסוציו-פוליטי שהתרחש בכלכלה המקומית עם התפתחות הסחר לטווח ארוך. בהקשר זה גרס מרפו כי יש לייחס משקל רב לריבוד החברתי באוכלוסייה המקומית, דבר המשתקף בגודל בתי המגורים ובתפוצת הממצא. גם פינקלשטיין (1990 : 42-43) הצביע על התפתחות מערכת הסחר עם מצרים וצפון כנען כעל הגורם העיקרי להתיישבות נוודים מקומיים בערד.

מהשוואה שערך מרפו (1980 : 320-321) בין שני אזורים בערד בעלי שטח חפור בגודל דומה (שטחים H ו-K) הסתבר כי קיימת שונות בהשוואה בין משקי הבית: חמש יחידות מגורים בשטח K לעומת תשע יחידות בשטח H. ההשוואה חידדה את נטייתם של תושבי ערד לבנות משקי בית גדולים יותר בשטח K, דבר המעיד על שוני בין אזורי מגורים. השוני מתחדד בעיקר נוכח ההשוואה לממצא משטח T. בשטח T בערד התגלו מבני ציבור רבים ובהם ממצאים המעידים על סטטוס יוקרתי: קרמיקת יבוא מצרית, כלי אבידוס, חותמות, חפצי נחושת ושרידי ממצא בוטני לא מקומי. השוואת הממצא משטח T לשטחים H ו-K מצביעה על הבדלים באפשרויות הגישה לסחורות נדירות כמו חיטה מבויתת, גרעיני ענבים, זיתים ורימונים. יחד עם זאת, ההבדלים בגודל משקי הבית בין שטח K לשטח H מעידים, לדעת מרפו, על כך שלתושבי רובע המגורים של שטח K היה קשר חברתי ו/או כלכלי קרוב יותר לאליטות שפעלו בשטח T.

אילך (2001 : 347) תמכה בהנחה כי גודלן המשתנה של יחידות המגורים (כולל עליה באחוז היחידות הגדולות במעבר משכבה III לשכבה II) משקף רמות משתנות של עושר בקרב תושבי העיר. בהתאם לכך גם גודלה ומורכבותה של יחידת החצר ששימשה לאחסון ולאכלוס בעלי חיים יכולה להעיד על עושרו של משק הבית. העובדה כי חצרות היחידות הגדולות גדולות בכ 15% מחצרות היחידות

הקטנות תומכת בהנחת בדבר הצורך לאחסן כמות גדולה יותר של סחורה ולאכלס יותר בעלי חיים מאשר משפחות גדולות יותר בכל מבנה. לעומת בתי המגורים בצפון כנען, ייתכן שהמרכיב הגדול של החצר במבני המגורים בערד מעיד על הצורך של התושבים בשימור המרעה כאחד מענפי ההכנסה הקבועים, בצד החקלאות והמסחר, ואפשר והוא אף תומך בדעתו של פינקלשטיין (1990: 43) בדבר מוצאם של תושבי ערד הקדומה באוכלוסיית הנוודים המקומית.

בשל העדר עדויות לקיומן של אליטות מוסדיות מן הסוג המתועד בחלקים אחרים של המזרח הקדום באלף השלישי לפנה"ס, תלה פיליפ (2003: 108) את התרחבות הפעילות הכלכלית בדרום הלבנט בקיומן של קבוצות שארות מקומיות מאורגנות ששאבו כוחן מפיתוח אסטרטגיות חדשות של ייצור חקלאי ומבעלות על קרקעות חקלאיות. מיקומה של ערד על גבול האזור הצחיח מעלה את השאלה אם זה היה המצב גם במישור ערד או שמשאבים אחרים הם שהיוו את הגורם הממריץ לפעילות הכלכלית הענפה?

קרבתה של ערד למקורות הביטומן בים המלח ומיקומה הגיאוגרפי בין מצרים לכנען סיפקו את הסיבה לפעילות המסחרית הענפה המשתקפת מן הממצא הארכיאולוגי, במהלכה חווה האזור תנועה של ידע, אנשים וסחורות. ביקוש מצרי הולך וגובר לתוצרים חקלאיים ולמוצרים שמקורם בכנען דחף קבוצות נוודים מקומיות להתיישב והביא בסופו של דבר לשינוי בכלכלת הקיום ובמערך החברתי באזור. במקרה זה נראה כי לא מדובר בשלטון מרכזי דוגמת ממלכה או אימפריה שהביא להתיישבות הנוודים אלא בהתארגנות מקומית של קבוצות נוודים שחברו להקמתו של מרכז עירוני במדבר. הנחה זו תומכת בדעת פינקלשטיין (1990: 43) ומנוגדת לפורטוגלי וגופנא (1993) הרואים בערד את השלוחה הדרומית של מערך ערי המדינה הכנעניות בתקופת הברונזה הקדומה.

על פי גישה זו, בראשן של קבוצות הנוודים המקומיות ניצבו קבוצות עלית שבטיות. הממצא הארכיאולוגי והניתוח המרחבי של שרידי התרבות החומרית שהתגלו בערד תומכים כאמור בקיומו של ריבוד חברתי פנים עירוני וייתכן שאף בקיומן של קבוצות ממוצא שבטי.

על רקע ההנחה בדבר התפתחות הסחר וקיומן של אליטות מקומיות ממוצא שבטי המהוות גורם מרכזי בהופעה ובהתפתחות של הצורה העירונית בסביבה מדברית, יש צורך להסביר את משמעות הופעתה של מערכת הביצור המפותחת שנחשפה במקום. על פי הדיעה המקובלת נועדו הביצורים לספק הגנה מפני איום בטחוני ממשי, לאפשר מגורים ולמלא תפקידי אחסון (עמירן ואחרים 1978: 114). הסבר אחר לתופעה תולה את הצורך לבצר במניעים חברתיים. גישה זו מייחסת תשיבות רבה

לצורך לסמן גבולות פיסיים מסביב לקהילה העירונית ובתרומתה של עבודה קהילתית דוגמת בניית הביצורים לכינון הזהות הקבוצתית. על פי גישה זו בנוסף לתפקידי ההגנה, המגורים והאחסון, לחומות ישנו תפקיד סימבולי ממשי כאמצעי שליטה על תנועה ועל מידור סחורות ואנשים (פיליפ 2003 : 113).

בעוד שהדמיון בין מכלולי התרבות החומרית בערד ובסיני הביא להסכמה בנוגע לקיומו של קשר בין הנגב לדרום סיני, הרי שהחוקרים חלוקים בנוגע למהות הקשרים הבין אזוריים הללו ובשאלת משמעות נוכחותם של סגנון בניה וממצאים כנעניים באתרי דרום סיני. על פי הגישה הראשונה הייתה לערד, העיר הגדולה בספר המדבר הארץ-ישראלי באותה תקופה, שלוחה בדרום סיני שבה התיישבו תושבים שמקורם בערד ועסקו בניצול המשאבים של האזור (בית-אריה 2003 : 442-444). לדעת בית-אריה (2002 : 22) הירידה בעוצמת הנוכחות המצרית בכנען עם המעבר מתקופת הברונזה הקדומה I ב' לתקופת הברונזה הקדומה II, היא שאפשרה את חדירתה של אוכלוסיה מדרום-כנען לדרום סיני. קבוצות שמקורן במרכז העירוני בערד הגיעו לסיני על מנת להפיק נחושת עבור המרכזים הכנעניים ולקחת חלק במערכת הסחר (בית-אריה 2003 : 443-444). ואולם קיומם של אתרי תקופת הברונזה הקדומה ב' גם באזורים המרוחקים ממכרות הנחושת בסיני הביא ליצירתה של דעה מנוגדת המייחסת את הופעת היישובים בסיני לתופעה מקומית המהווה ביטוי להתיישבותן של קבוצות נוודים מקומיות הלוקחות חלק פעיל בתהליך הסחר בנחושת ובסחורות נוספות (פינקלשטיין ופרבולוצקי 1990 : 74 וראו שם ספרות נוספת). על פי גישה זו הייתה ערד למרכז מסחרי שאליו הגיעו הנוודים עם מרכולתם (סטייגר 1992 : 34-35). הקשר המסחרי עם סיני התבסס אמנם על הפקת הנחושת אולם במהלכו נסחרו גם מוצרים משניים. דומה כי לנתיב הסחר עם דרום סיני יש לייחס את התפתחותה של העיר ערד בתקופת הברונזה הקדומה, זאת בדומה להתפתחות ערים אחרות על נתיבי סחר (רוסטובצ'ק 1932 : 1-35 ; קון 1951 : 226-259).

4. דגם היישוב: אתרים נוספים וסקרים

עדות מכרעת לשינויים שעברו אזורי המדבר בתקופת הברונזה הקדומה מגיעה מסקרים שנערכו באזורי הנגב (עמירן ואחרים 1980 : לוח 1 ; כהן תשמ"ה : מפה 2 ; תש"ס : מפה 3 ; רוזן תשנ"ה : מפה 2 ; היימן תשנ"א : מפה 1 ; תשנ"ג א' : מפה 2 ; תשנ"ט : מפה 2 ; בית-אריה תשס"ג : מפה 1) ודרום סיני (היימן תש"ן : 18-30 ; בית-אריה 2003 : 440, לוח 1.2). יחד עם זאת חשוב לציין כי אופי הממצא

המתקבל מסקרים מקשה בחלק מן המקרים על יכולת החוקרים להבחין בין תקופות המשנה של תקופת הברונזה הקדומה. לפיכך ראוי לנקוט משנה זהירות ולהניח כי לא כל האתרים המצוינים במפות הסקר התקיימו במקביל.

נתוני הסקרים והחפירות שנערכו באזורי המדבר הדגישו את מעמדה של ערד כמרכז העירוני היחיד באזורי המדבר בתקופת הברונזה הקדומה ב'. שאר יישובי הנגב היו יישובים קטנים שאוישו על ידי אוכלוסיה כפרית או אוכלוסיה נוודית למחצה, כך למשל, בעורף של המרכז העירוני בערד התקיימו היישובים בביץ, טוב, דרגות, סמר, משוש, מזבח ואסדר (עמירן ואחרים 1980 : 24-26).

דוגמא לאתר שהתקיים בעורף הכפרי של בקעת ערד נמצאה בחפירות תל מלחתה הקטן, ששימש ככפר בתקופת הברונזה הקדומה ב' ובו התגלתה קרמיקה דוגמת זו שנמצאה בערד, כלי אבן, צור ועוד. חופרי האתר הניחו כי אתרים כדוגמתו שימשו כתחנות דרכים ומסחר וכמתווכים בסחר הער שהתרחש בין דרום סיני לבין ערד וקיימו קשר הדוק עם המרכז העירוני שהתקיים בערד (עמירן ואחרים 1980 : 26-28; עמירן, אילן וארנון 1983; עמירן ואילן 1992 : 952).

משמעותם של דגמי היישוב באזורי הנגב ובסיני בתקופת הברונזה הקדומה ב' משתמעת כאמור מגילויים של מכלולי תרבות חומרית דומים לאלה שנתגלו בערד. במחקרו אודות סיני בתקופת הברונזה הקדומה זיהה בית-אריה (2003 : 101-110, 440 וראו שם ספרות נוספת) שני סוגי יישוב עיקריים בתקופת הברונזה הקדומה ב' : מקומי וכנעני. עם הטיפוס הראשון נמנים יישובים מוקפי גדר ששימשו כנראה כמכלאות ומספר מצומצם של יחידות דיור או אחסון עגולות. האתרים הנמנים עם הטיפוס השני מציגים תכנית אובלית בעלת חצר מרכזית המוקפת, על פי רוב מצידה האחד, ביחידות תעשייה ומגורים. יחידות המגורים מציגה תכנית מלבנית, ספסלים לאורך הקירות ומונולית מרכזי התומך בגג בדומה לתכניתו של הבית הערדי מאותה התקופה (עמירן ואחרים 1978 : 14-17; בית-אריה 1983 : 33-36). הדמיון בצורות הארכיטקטוניות, גילויים של כלים ומוצרים שמקורם בסיני ובנגב בערד והאבחנה כי בערד לא נמצאו סדנאות אלא רק חפצים מוגמרים תומכים בהנחה אודות קיומו של שיתוף פעולה כלכלי בעל קנה מידה מרחבי בין שני האזורים (פיליפ 2003 : 114).

שיתוף פעולה נוסף עם החבלים הדרומיים של ארץ-ישראל משתקף מממצאי חפירות וסקרים באזורי בקעת עובדה והר הנגב. אזורים אלה מתאפיינים בתפרושת יישובית משמעותית לראשונה בתקופת הברונזה הקדומה ב'. ניכר כי הגידול במספר היישובים לווה בשינוי תרבותי הבא לידי ביטוי

בארכיטקטורה ובייצור קרמיקה דומה לזו שנמצאה בערד (היימן תשנ"ג: 118-122; כהן תש"ס: 75-

.71).

נוסף לאוכלוסיה יושבת הקבע בערד מקובל להניח כי באזורי הנגב וסיני התקיים מרכיב נוודי משמעותי שאת שרידיו קשה לאתר ושבצד חלקים מן השבטים המקומיים שהפכו ליושבי קבע נותרו חלקים אחרים שהמשיכו בעיסוק הפסטורליסטי המסורתי (כהן תשמ"ט: 64-66; פינקלשטיין 1990: 40, 44; פינקלשטיין ופרבולוצקי 1990: 74-76).

ב. תקופת הברזל 2 א': תל משוש (שכבה II)

1. ארכיטקטורה: תוואי היישוב

שכבה II בתל משוש מייצגת פילוס השטח, בניה מחדש והרחבה של היישוב לאחר חורבן שכבה III. לפי תוואי היישוב המשוחזר שהציעו פריץ וקמפינסקי (1983 : 230) הוקמה תחילה חגורת מבנים אליפטית שהקיפה את התל, תוך כדי שילוב מבנים שמקורם בשכבה III, בתכנית היישוב משכבה II. החלל הפנימי של המבנים חולק לארבעה מרחבים בעלי פתח הפונה לעיתים אל פנים היישוב ולעיתים מחוצה לו. חגורת המבנים נועדה לשוות תחושת הגנה ובטחון לתושבים. שטחו המשוער של האתר השתרע על פי הערכת החופרים על פני שטח של כ 60 דונם. בצפון התל, באזור המהווה את הנקודה הגבוהה ביותר, בשטח A, התגלה אחד המבנים המרכזיים באתר (1039). מבנה זה כולל קירות עבים בקומת המסד שאפשרו שימשה כמחסן וייתכן שאף כלל קומה שניה או יותר. בסמוך לו התגלה מבנה (96) שאפשרו שימש כנפחיה (קמפינסקי ואחרים 1983 : 21-16).

מבנים מונומנטליים נוספים דוגמת מבנה 480 בשטח C (קונרד וקריזמן 1983 : 61-67) מעידים על רמה מסוימת של תכנון מרכזי. בייחוד ראוי לציון מבנה 314 שנחשף בחפירות שטח H ושהוגדר כ"מבנה המציג אלמנטים המאפיינים מבנים מטיפוס בית ארבעת המרחבים ובה בעת מראה את השפעת בתי החצר מתקופת הברונזה המאוחרת". לדעת החופרים המבנה שימש באופן חלקי למטרות פולחניות (פריץ 1983 א': 39).

תוואי היישוב המשוחזר כפי שהוצג על ידי פריץ וקמפינסקי העלה לדעת הרצוג קשיים לא מבוטלים ובעיקרם אי התאמה בין קווי הגובה בצפון התל לאלה שבשאר היישוב, התעלמות משרידי מבנה A1000 החורג מתוואי זה והותרת מבנים שפתחם פונה החוצה תסרי הגנה, הרחק ממרכז היישוב (הרצוג תשי"ן : 225-226 ; 1997 א' : 205, 208). לפיכך הוא הציע ארגון מחדש של תכנית האתר. על פי שחזור זה האתר השתרע על פני שטח המונה כ 30 דונם וכלל שלושה ריכוזי מבנים מתוחמים עם שטחים פתוחים ביניהם (הרצוג תשי"ן : 226 ; 1997 א' : 13-5). כל מתחם כלל כ 25 יחידות שפתחן פנה אל חצר מרכזית משותפת (איור 124). דומה כי אין להתעלם מן הקשיים שמציגה התכנית המקורית ובאור הביקורת מתקבל יותר על הדעת השחזור שהציע הרצוג.

2. תרבות חומרית

קמפינסקי ופריץ הציגו מספר קבוצות קרמיות המאפיינות את המכלולים שהתגלו במשוש, ביניהן ניתן למנות: קרמיקה פלישתית, קרמיקה מטיפוס קורייה, קרמיקה מצרית, קרמיקה חופית ועוד. מכלולים אלו סיפקו את הבסיס לזמנה המוקדם של שכבה II כפי שהציגו החופרים. לשיטתו של קמפינסקי, תוארכה השכבה מאמצע המאה השתים עשרה לאמצע המאה האחת עשרה לפנה"ס, אך על פי פריץ יש לתארכה מסוף המאה השתים עשרה עד למחצית השניה של המאה האחת עשרה לפנה"ס.

במסגרת ניתוח המבנים משטח C בתל משוש ציין ינאי (1996: 144-145) כי ייחוס החרסים הפלישתיים והאחרים לשכבה II מקורו באי הבנה וכי יש לשייכם לשכבה III. הניתוח הקרמי המיוחד שהציגו הרצוג וזינגר-אביץ (2004: 222-223) קיבל הנחה זו והציג ביקורת סטרטיגרפית. לטענתם, התאריך המוקדם שהציגו החופרים מקורו בבלבול הנובע מהמשכיות היישוב ומקירבה בין רצפות שכבה III לשכבה II. חרסים מוקדמים (קרמיקה פלישתית, קרמיקה מטיפוס קורייה וקרמיקה מצרית המיוחסת לשובלת 20) שמקורם ברצפות משכבה III נמצאו במילויים של שכבה II והם שהביאו לתארוכה המוקדם של שכבה II. הואיל ולא נמצאו כלים שלמים בעלי תאריך מוקדם בשכבה II הרי שיש לתארכה לראשית תקופת הברזל 2 א', במקביל לשכבה XII בערד ולשכבה VII בתל באר-שבע לפרק הזמן המשתרע מאמצע המאה העשירית ועד למחצית הראשונה של המאה התשיעית לערך. הגם שמכלול הכלים הטיפוסי לשלב המוקדם של תקופת הברזל 2 א' כפי שהוצג על ידי הרצוג וזינגר-אביץ (2004: 210-218) הינו תוצאה של שילוב בין מספר מכלולים מאתרים שונים ובעיקרם לכיש V, ערד XII ובאר-שבע II ולמרות שרק חלק מהכלים המיוחסים לו נמצאו בשלמותם במכלולי שכבה II בתל משוש, דומה שיש לקבל את הביקורת הסטרטיגרפית והקרמית על האתר. עם הכלים המאפיינים את אתרי יהודה והנגב נמנים:

א. קערה מחופה אדום וממורקת במירוק יד (פריץ וקמפינסקי 1983: לוח 136: 16).

ב. סיר בישול בעל ידיות (שם: לוח 137: 3).

ג. פך פניקי דו גוני מיובא (שם: לוח 146: 1).

ד. קנקן בעל כתף מזווה (שם: לוח 148: 7-10).

ה. פיטס בעל גוף מוארך (פריץ וקמפינסקי 1983 : לוח 155 : 4).

ו. פיטס חסר צוואר בעל גוף קצר (שם : לוחות 137 : 13 ; 151 : 8-9).

מלבד כלי החרס התגלו בשכבה II ראש אריה מעוצב בסגנון כנעני (שם : לוח 170 : 1) ועדויות לעיבוד כלי נחושת (שם : לוח 173).

3. מערך כלכלי חברתי

תיארוך שכבה II בתל משוש לתקופת הברזל 1 היווה את הבסיס להצעתו של קמפינסקי לכך שחלק מן המבנים במשוש היו קשורים תחילה בשליטה מצרית ולאחר מכן בשליטה פלישתית על דרום ארץ-ישראל ועל דרכי הסחר. חופרי האתר ראו במשוש יישוב ישראלי, אותו זיהו עם חורמה המקראית, ואת תושביו הישראלים כנוודים לשעבר (ראו סיכום הדעות בעניין זה אצל פינקלשטיין 1988 : 243-242). כוכבי (1980 : 27), אהלסטרום (1984) ופינקלשטיין (1988 : 243) הציגו טיעונים מקראיים, היסטוריים וארכיאולוגיים המקשים על השחזור ועל זיהוי האתר כפי שהוצע על ידי החופרים וקיבלו את הצעתו של כוכבי לזהות את האתר עם "עיר עמלק" (שמ"א ט"ו 5). באמצע שנות השמונים העלה פינקלשטיין לראשונה את הטענה כי תל משוש שימש כמרכז ציפודם (פינקלשטיין 1984 : 189-209 ; תשמ"ה : 366-379). עדיין במסגרת הכרונולוגית המקורית, הציג פינקלשטיין (1988 : 248) כי יש לראות את הופעת היישוב במשוש על רקע התפתחות הסחר הדרום-ערבי בראשית תקופת הברזל ובאור היחלשות השליטה המצרית בכנען (בעניין ראשיתו של הסחר הערבי ראו : אדנס ובודן 1989 ; ג'סמין 2006). הממצאים, לדעת פינקלשטיין, העידו על מיקומו המרכזי של משוש על דרך הסחר ועל קשרים כלכליים עם הערבה, במת עבר הירדן והחוף. באין שלטון מרכזי היו אלה שבטי הנוודים המקומיים, שפעלו באזור הספר הדרומי, שהשתלטו על מערכת הסחר ובסופו של דבר יזמו את המעבר לישיבת קבע ולייסוד מרכז הסחר במשוש (פינקלשטיין 1988 : 242). נאמן אימץ את ההשקפה אודות מרכז הציפודם שפעל בתל משוש וקשר אותה עם מסע שישק. מרכז הכוח השבטי שהתפתח במשוש היווה לדעת נאמן את העילה העיקרית לעניין שגילה שישק במהלך מסעו באזור הנגב (נאמן 1992 : 79-93).

בניגוד להסברים אודות הסחר שמקורו בערב, קנאוף (1995 : 111-112) תלה את הופעת היישוב בנגב בתקופה זו בפעילות הנמרצת להפקת הנחושת בפיינאן, פועל יוצא מקריסתה של מערכת הפקת

הנחושת בקפריסין. הוא הצביע על אפשרות קיומו של קשר בין המערכת היישובית בנגב לבין במת אדום. חשיבותו של היישוב במשולש נבעה מעצם מיקומו על הדרך המתברת בין ואדי ערבה לבין יתר חלקי ארץ-ישראל ולשיטתו של קנאוף המערב הוא שניצל את מכרות פיינאן, לא המזרח (קנאוף 1995: 111-112; וראו דעה דומה גם אצל פריץ 2002).

פינקלשטיין קיבל את הצעתו של קנאוף, אך עתה מיקם אותה במסגרת הכרונולוגית החדשה. בידודה של חירבת אנ-נאחאס, אתר תעשייתי ששימש כמרכז להפקת נחושת באזור ואדי פיינאן, מוקדי היישוב הדלילים באדום וההנחה שהנחושת עשתה דרכה מערבה אל עבר הצפון ואל אזורי החוף, תומכים לדעתו בכך שיש לחפש את המוקד היישובי באזור בקעת באר-שבע ולא באדום. במסגרת זו היה משולש לאתר הראשי באזור בעל עורף יישובי, שעליו נמנים אתרים דוגמת: תל אסדר, תל ערד ותל באר-שבע. על פי פינקלשטיין "בתקופה זו התרחש גל התיישבות פסטורליסטית בנישות האקולוגיות המשופרות באזור הר הנגב מדרום וחבל הבשור ממערב לבקעת באר-שבע. דומה שכל האתרים הללו מייצגים את הופעתו של ציפדום מדברי בסוף תקופת הברזל 1 ובראשית תקופת הברזל 2 א' שמרכזו מוקם בתל משוש" (פינקלשטיין 2005: 120-121; פנטלקין ופינקלשטיין 2006: 24-28; פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2008: 17-20; פינקלשטיין ופיאסצקי 2008: 89).

תשובתם של לוי ונאג'אר (2006: 10-13), חופרי אתר המכרות בחירבת אנ-נאחאס, בעניין זה מייצגת היטב את הגישה המסורתית, שאינה מקבלת את שיטת הכרונולוגיה הנמוכה. לפיהם יש לחפש את מקור האוכלוסיה הנוודית שעסקה בכריית הנחושת בשבטים המקומיים באזור פיינאן ולא בנגב. לטענתם קיים קשר ארוך טווח הנראה בבדיקת ציר הזמן בין האזורים הנמוכים והגבוהים באדום. את היוזמה לפעילות הפקת הנחושת תולים לוי ונאג'אר בפסוק המופיע בשמ"ב ח' 13 אודות הצבת חיל באדום על ידי דוד במאה העשירית לפנה"ס, תאריך ההולם לשיטתם את תוצאות בדיקות הרדיוקרבון מהאתר.

הגישה הרווחת כיום בחקר המקרא מקשה על קבלת הפסוק המקראי אודות הצבת חיל על ידי דוד באדום כפשוטו ומתקבל יותר על הדעת כי הדויתרונמיסט עשה שימוש באירוע מאוחר מן המאה השמינית (מלחמת אמציה בגיא מלח. מל"ב י"ד 7) ושילבה בתיאור ימי דוד (נאמן 2006: 31). ואולם ייתכן שאזכור המעורבות האדומית במסע שלושת המלכים למואב (מל"ב ג') מעיד משהו על התפתחותה של סמכות מרכזית באדום כבר במאה התשיעית לפנה"ס גם אם לא בקיומו של מוסד

מלוכה מפותח (בניגוד לכך ראו את דעתו של נאמן תשס"ב : 80, הסבור כי אזכור שמו של מלך אדום בפרשה לוקה באנאכרוניזם).

מקובלת עלי דעתו של פינקלשטיין אודות קיומו של מרכז ציפדום מדברי בתל משוש, אך יחד עם זאת בהיעדר עדות ברורה למעורבותם של אנשי משוש בתהליך הפקת הנחושת אפשר לשאול, מדוע לא ניתן לייחס לגורמים הנוודיים באדום את היוזמה ואת היכולת להפיק נחושת. או במילים אחרות מדוע לא ניתן לראות את הופעת המרכז התעשייתי בפיינאן כתוצר של פעילות מקומית פנימית ולא של אינטרס חיצוני? אמנם אין לקבל את השחזור ההיסטורי המציע את ממלכת דוד הגדולה ככוח המניע מאחורי היוזמה וככל הנראה גם לא את קיומה של ממלכה מפותחת באדום כבר במאה העשירית לפנה"ס אבל ייתכן שמדובר בדרציה של שבטים מקומיים שיזמה את הפקת הנחושת על פי דרישות השוק. ממצאי החפירה שנערכה בואדי פידאן 40, אתר קבורה הממוקם בסמוך לאתר תעשיית הנחושת בח'רבת אנ-נאחאס והמתוארך למאה העשירית לפנה"ס, תומכים בהנחה כי קבוצות רועים-נוודים מקומיות הן שהיו אחראיות להפקת הנחושת באדום (לוי ואחרים 2005 א'; לוי 2009 : 253-255).

במאמרו אודות רועים נוודים ותעשיית המתכת באדום בתקופת הברזל הראה לוי כי תחת תנאים פוליטיים וכלכליים מסוימים מתגבשת מערכת ציפדום בסביבה שבה פועלות מספר מערכות שבטיות. אסטרטגיה הסתגלותית זו גורמת לעליה ברמת המורכבות החברתית ומאפשרת פעילות פוליטית וכלכלית בקנה מידה רחב יותר (לוי 2009 א' : 158).

במהלך ההיסטוריה היו שבטים או פדרציות של שבטי ספר המדבר שחלשו על מרחב גיאוגרפי גדול במיוחד ושלטו בפעילות הכלכלית בסביבה מדברית או מדברית למחצה (למבטון 1987 : 112-113 ; טאפר 1997 : 140-145). כך לדוגמא, המקרה של שבטי הנוודים באפגניסטאן מספק דוגמא להיווצרותו של ציפדום שבטי בהיעדר שלטון מרכזי דוגמת המדינה (חזנוב 1994 : 271). פדרציה כעין זו של שבטים באזורי הנגב ואדום יכלה להוות את הבסיס לפיתוח מערכת שבה מפיקים נחושת בפיינאן ומעבירים אותה על פי הסכם באמצעות קבוצות שבטיות מערבה. ועדיין נותרת השאלה האם הנחושת היוותה את הסיבה הבלעדית שהביאה לפיתוח מערכת הסחר ומערכות היישוב המדבריות?

חידוש החפירות בתימה שבדרום-ערב בשנים האחרונות העלה מחדש את שאלת ראשית הופעתה של מערכת הסחר הערבי. חפירות המשלחת הגרמנית באתר של תימה בדרום ערב חשפו בין היתר קברים הממוקמים בין החומה החיצונית והפנימית בתימה והניבו תאריכי רדיוקרבון המיוחסים למאה

העשירית לפנה"ס (אייכמן, האוסלייטר וגוצלט 2006). גמלים וסחורות אקזוטיות כגון: מור, שנהב, בהט ובדים צבועים בארגמן, נזכרים עם המס והמתנות שנשלחו מחינדנו, הממוקמת על הפרת התיכון, בימי אשורנצרפל ה-II (859-883 לפנה"ס) ובימי קודמו תכלת-נרת ה-II (884-890 לפנה"ס). ליוורני סבור כי תיאורים אלו מהווים עדות לתפקיד שמילאה חינדנו כיעד של דרך השיירות שעברה מדרום ערב למסופוטמיה כבר במאות העשירית והתשיעית לפנה"ס (ליוורני 1992: 111-112).

גם אם לא מדובר בהיקפי הסחר של התקופה האשורית הרי שמן העדויות בתימה נראה כי ניתן לשוב ולדון בקיומה של מערכת סחר דרום-ערבית במאות העשירית-תשיעית לפנה"ס ומכאן שאין צורך לתלות את התפתחות היישוב במשולש רק בכריית הנחושת שהתקיימה בפיינאן אלא בעיקר ממיקומה האסטרטגי על דרך הסחר שהנחושת היוותה חלק חשוב ממנו. במילים אחרות, ייתכן שתושבי משולש לא יזמו את הפקת הנחושת אלא נהנו מהרווחים שהיו כרוכים בהעברתה מערבה.

אמנם לא ניתן לקבל את מעורבותם של דוד ושלמה בפיתוח המערכת היישובית בנגב מאותן הסיבות שיש לדחות את נוכחותה של הממלכה המאוחדת באדום, אולם שאלת זהותם של המתיישבים בתל משולש נותרת בעינה.

מציאתו של מכלול קרמי המאפיין אתרים באזורי השפלה והנגב מעלה את השאלה אודות מידת "נוודיותם" של המתיישבים. מהי התרבות החומרית המאפיינת נוודים שזה עתה התיישבו? עד כמה מכלולי התרבות החומרית בשכבה II בתל משולש הם מקומיים לאזור הנגב ומציגים שוני מאזורים יושבי קבע אחרים? האם ניתן לתלות הכל בקיומו של מכלול הכלים הנגבי או שיתכן שמקור חלק מהתושבים הוא באוכלוסיה יושבת הקבע באזורים שמצפון לבקעת באר-שבע?

שתי הגישות המקובלות במחקר מסבירות את הופעתה והתפתחותה של שכבה II אך לא את ההמשכיות שהיא מציגה משכבה III. לדעתי עצם קיומה של שכבה III מעיד על התפתחות הדרגתית של המערכת מסוף תקופת הברזל 1 לראשית תקופת הברזל 2 ומקצה את פרק הזמן הדרוש להתגבשותם של קבוצות עלית ומוסדות תעשייה וסחר באתר.

העדות הארכיאולוגית תומכת בקיומו של קשר הדוק בין התפתחות מערכת הסחר לבין הופעת היישוב במשולש. קיומם של מבנים בגדלים שונים עם מכלולי תרבות מגוונים הביא חוקרים להניח אודות קיומה של הירארכיה חברתית בקרב תושבי משולש בשכבה II. כך למשל הציע הרצוג (1997: א' 208) שהמבנים הבאים שימשו את קבוצות העלית מקרב תושבי משולש:

- א. מבנה 480 המרובע הממוקם בקצהו הדרומי של האתר שימש כמבנה אדמיניסטרטיבי (בין למטרות צבאיות או פוליטיות).
- ב. מבנה 1039 בעל העמודים יכל לשמש כמחסן משותף.
- ג. מבנה 314 שהוקם בסמוך לריכוז המבנים בשטח A כלל חדר שבו נמצאו כלי פולחן וכלי יבוא פניקיים בצד כלים מעוטרים מטיפוס קורייה. יתכן שהמבנה אכלס איש רם-דרג ששלט על הפעילות המסחרית והטקסית ביישוב.
- יש לציין כי בצד מבנים המאוישים על ידי האליטות התקיימו במשך גם מבנים המשקפים פעילות תעשייתית דוגמת "הנפחיה" שהתגלתה במבנה 96 (קמפינסקי ואחרים 1983 : 20-21).

4. דגם היישוב: אתרים נוספים וסקרים

בצידו של תל משוש (שכבה II) (30 דונם), האתר הראשי בבקעת באר-שבע התקיימו בתקופת הברזל 2 א' מספר אתרים נוספים ובכללם תל באר-שבע (שכבה VII) (כ 11 דונם?) בצידה המערבי של הבקעה (הרצוג 1984 : 78-83), תל ערד (שכבה XII) (כ 3 דונם) בצידה המזרחי (הרצוג 2002 : 14-21) ותל אסדר (שכבה III) (כ 9 דונם) במרכז האזור. ייתכן שיש לייחס לשלב זה גם את קיומם של יישובי הפרזות בביר א-סבע (כ 5 דונם) (גופנא וישראל 1973 : 115-118) ובנחל יתיר (כ 4 דונם) (גוברין תשנ"ב : 131-130) ובשלב המוקדם גם את הופעתם של ה"חצרים" ממערב לבאר-שבע (הרצוג וזינגר-אביץ 2004 : 225 וראו שם ספרות נוספת).

בדומה לתוואי היישוב במשך וככל הנראה משיקולי בטחון, מרבית יישובי בקעת באר-שבע נתחמו בחגורת מבנים היקפית. ואולם ניתוח תכניות היישובים מעיד על גודלה המשתנה של החצר המרכזית ועל מיקום המבנים באוריינטציות מגוונות. את היעדר האחידות ברמת התכנון יש לתלות לדעת הרצוג בהבדלים בין מספר המשפחות המתמחות בגידול עדרים לעומת מספר המשפחות העוסקות בגידולים חקלאיים (הרצוג תש"ן : 228-229).

למרות העדויות לקיומן של קבוצות עלית מקומיות ראויה לציון גם העדות הנגטיבית. דומה כי היעדר האחידות בתכנון בניגוד לתמונה המצטיירת מאתרי בקעת באר-שבע בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל, מצביע על יוזמה מקומית של התושבים ועל היעדר שלטון מרכזי מהאזור.

עדכון תאריכי שכבה II מתל משוש הביא חוקרים לקשור בין מערכת היישוב שהתקיימה באזור בקעת באר-שבע מחד לבין מערכת יישובי הר הנגב מדרום ויישובי נחל הבשור במערב מאידך (זינגר-אביץ והרצוג 2004 : 226-222 ; פינקלשטיין 2005 : 121 ; פנטלקין ופינקלשטיין 2006 : 19).

אתרי הר הנגב בתקופה זו מציגים יישובים מתוחמים דוגמת מצד חתירה, חורבת רחבה ומצד רפד בצד יישובים מלבניים ויישובים לא רגולריים המהווים לדעת כהן עדות לכניסתו של גורם תרבותי חדש אל האזור – הממלכה המאוחדת (כהן וכהן-אמין תשס"ד : 142-149, מפה 1 וראו שם ספרות נוספת). בניגוד לכך תלה פינקלשטיין את התפתחות מערכת היישוב בנגב ביוזמה מקומית והדגיש את תפקודו של האזור כנישה אקולוגית משופרת המאפשרת עיבוד חקלאי ושמירה על העדרים כמרכיב מרכזי בכלכלת הקיום הפסטורליסטית (פינקלשטיין 1995 : 62-63, 103-114). הנחה זו נתמכת בתוצאות מחקר מיקרו ארכיאולוגי שבוצע באתר הרועה. המחקר הראה כי הרכב הגללים שנמצאו באתר, מקורו בבעלי חיים ולא בדגנים. מכאן שכלכלת הקיום של תושבי אתר הרועה בראשית תקופת הברזל 2 התבססה בעיקר על משק החי ולא על עיבוד דגנים, תופעה המאפיינת חברות פסטורליסטיות. הדגנים נקנו או הוחלפו בחוץ בתמורה לבשר ולמוצרים משניים (שחק-גרוס ופינקלשטיין 2008 : 970-980). באופן זה ניתן גם להסביר את הריחוק של אתרי הר הנגב ממוקדי התרחשות הפעילות המסחרית בבקעת באר-שבע (פנטלקין ופינקלשטיין 2006 : 25, הערה 9).

מערכת יישוב נוספת הקשורה באתרי בקעת באר-שבע בתקופה זו התפתחה באזור נחל הבשור. מיקומו של הבשור בין בקעת באר-שבע לבין החוף קבע את חשיבותו למערכת הסחר וייתכן שאף עמד מאחורי היוזמה של קבוצות נוודים מקומיות להתיישב. יוזמה זו באה לידי ביטוי עם הופעתם של מספר יישובים מתקופה זו לאורך נחל הבשור (גזית תשנ"ו : 14, מפה 4).

ג. התקופה הביזנטית : שבטה

החפירות הנרחבות שביצעה משלחת קולט בשבטה (1933-1936) הסתיימו בשריפה שכלתה את יומני השטח ואת מרבית ממצאי החפירה. כתוצאה מכך עיקר המידע העומד לרשותנו נוגע לתוואי היישוב ולשרידים הארכיטקטוניים (רשימת ספרות ראו אצל נגב 1992 : 1490-1491).

1. ארכיטקטורה : תוואי היישוב

האתר בשבטה נושב על ידי הנבטים כבר בתקופה הרומית הקדומה (מאות 1-2 לספירה), ואולם עיקר הממצאים בו מתוארכים לתקופה הביזנטית ולראשית התקופה האומאייית (מן המאה ה-4 ועד למאה השמינית לספירה).

תכנית היישוב - תכנית העיר שבטה מציגה אתר לא מבוצר המשתרע על פני שטח של כ 90 דונם בקירוב (איור 125) (הירשפלד תשס"ג : 16). העיר אינה מתוכננת על פי אמות המידה המקובלות בעולם הקלאסי והיא מציגה סדרת רחובות מעוקלים רחבים למדי (4-6 מ') וסמטאות קצרות המחברות ביניהם. עקב כך נגלעה מחלוקת בין חוקרים באשר למידת העירוניות שניתן לייחס לשבטה. נגב וסג"ל (1983 : 5, 11, 13), שראו היגיון בתכנית היישוב, טענו כי המרחב האורבני בשבטה חולק לרובעים. לדעתם, המבנים בעיר ערוכים בקו רצוף הנפסק בתשעה מוצאי רחובות ובמוצא כל רחוב מצוי שער שניתן היה לנעול. נגב (תש"ל : 240) אף העלה את ההשערה כי שיקולי אספקת המים הם שהכתיבו את תכניתה השונה של שבטה ואת עיצוב הרחובות המעוקלים. לעומתם טען שרשבסקי (1991 : 64, 66-67) כי השיקול היחיד שהנחה את בוני העיר היה ההתאמה הטופוגרפית ושבצד מספר מצומצם של מכלולים מתוכננים, מרבית המבנים והרחובות ממוקמים באוריינטציות משתנות ומציגים יישוב בלתי מתוכנן.²² במאמרו על הנושא סבר הירשפלד (תשס"ג : 7) כי החלוקה המשתקפת ממערך היישוב היא חלוקה תפקודית. הנחה זו תומכת לדעתו בטענה בדבר זיהויה של שבטה ככפר גדול ולא כעיר בתקופה הביזנטית.

למרות חילוקי הדעות דומה כי החוקרים מסכימים על קיומה של יד מכוונת כלשהי ועל רמת תכנון מסוימת. בהתאם לכך ציר התנועה הראשי ביישוב הוא הרחוב שעבר מצפון לדרום ושקישר בין שתי

²² שרשבסקי אף דחה את נסיונות החוקרים לזהות פערים כרונולוגיים בזמן הייסוד של המבנים בשבטה (שרשבסקי 1991 : 70-71 וראו שם ספרות נוספת).

כיכרות העיר. הרחוב יצא מאזור הכנסיה הצפונית, עבר דרך הכנסיה הדרומית והסתיים בקצה הדרומי של האתר (שרשבסקי 1991: 63; הירשפלד תשס"ג: 7).

הכיכר הצפונית (כ 1100 מ"ר) נתחמה מצפון על ידי הכנסיה הצפונית. חלקה הצפוני רוצף ואפשר כי היא שימשה להתכנסות הקהילה המקומית באירועים שונים. הכיכר הדרומית גדולה יותר (כ 1600 מ"ר) ובמרכזה שתי בריכות שהכילו כאלפיים מ"ק מים (הרחבה בעניין אספקת המים לשבטה ראו אצל צוק תשס"ג). הבחירה למקם את הבריכות בכיכר ולא בסמוך לאפיק נחל זיתן, בקצה הדרומי של האתר, מעידה לדעת הירשפלד (תשס"ג: 8) על היותן מוקד לפעילות חברתית של בני המקום. במבנה סמוך לבריכות נתגלו אוסטרקונים ביוונית שדומה כי שימשו כאישורים לתושבים שמילאו את חובותיהם לציבור. אזכורה של בריכה באחת הכתובות תומכת בהנחה שהחובה הציבורית כללה גם את חובת ניקוי הבריכה ותחזוקה (יוטי 1936: 452-459).

הכנסיות – התפקיד המרכזי שהיה לדת הנוצרית באתרי הנגב בתקופה הביזנטית משתקף בשלוש כנסיות שהתגלו באתר ושניכר שהיתה להן השפעה מכרעת על עיצוב הנוף העירוני.

הכנסיה הצפונית ערוכה בתכנית מלבנית (66 × 30 מ') וכוללת אולם תפילה, קפלה ובפטיסטריום. סדרת אולמות וחדרים ששימשו כנראה כמנזר הקיפו את האטריום משתי קומותיו. הכנסיה רוצפה שיש ועוטר בפסיפס. קירותיה שצופו שיש אף הם, עוטרו בפרסקאות. בחפירות נמצאו שרידי נברשות ברונזה ששימשו לתאורה ואגן טבילה שצורתו צלב (שרשבסקי 1991: 75-76; הירשפלד תשס"ג: 8-9).

הכנסיה המרכזית קטנה יותר ומלבנית אף היא וכוללת שלושה פתחים הפונים אל הרחוב. בכנסיה זו התגלו פריטים ארכיטקטוניים המעידים על עושרה (שרשבסקי 1991: 74-75).

אף הכנסיה הדרומית פונה היישר אל הכיכר וכוללת אולם תפילה המחולק לשלושה אגפים. האגף המרכזי רוצף שיש ואילו שני האגפים הצדדיים רוצפו אבן גיר. בעבר זוהו במקום שרידי פרסקאות המתארות קדושים אולם הם לא שרדו (שרשבסקי 1991: 74; הירשפלד תשס"ג: 9).

מבני ציבור נוספים – נוסף לכנסיות שענו על הצרכים הדתיים של הקהילה המקומית, כללה העיר מספר מבני ציבור שבדומה לכנסיה הצפונית מוקמו גם הם בסמוך לכיכר הצפונית.

בית מועצת הכפר (מבנה מסי' 1) תוחם את הכיכר הצפונית ממזרח ומציג חצר גדולה מוקפת ספסלי אבן ושני חדרים, חדר צפוני בעל שלוש כניסות וחדר דרומי ארוך ובו ספסלי אבן. בסמוך לו התגלו במה מוגבהת ומבנה מגורים גדול (המכונה "בית הויקאריוס"). מרבית החוקרים סבורים כי מכלול

המבנים והכנסיה הצפונית שימשו כמנזר שיתופי (רוזנטל 1974 : 185-187 וראו שם ספרות נוספת) ואולם שרשבסקי (1991 : 66) הצביע על היעדר תכנון מרכזי בבניית המבנים באזור הכנסיה הצפונית. הירשפלד (תשס"ג : 10) אף ציין כי המנזרים השיתופיים בתקופה הביזנטית הוקפו בחומה ואילו כאן מוקמו המבנים מחוץ לתחום הכנסיה הצפונית. הוא סבר כי המבנה שימש כבית מועצה. "מקום התכנסות בו יכלו זקני הכפר וראשיו להפגש מעת לעת ולדון בענייניו השוטפים של המקום" (שם : 10). בסמוך לקצה הצפוני של היישוב ומדרום לכנסיה הצפונית נתגלה מבנה גדול יחסית (כ 900 מ"ר) בעל חצר המשתרעת על פני כ 80% משטחו (מבנה מסי' 3). ממערב לחצר נחשף מבנה בעל שישה חדרים ובכל אחת מפינות החצר נתגלה חדר נוסף. מיקומו של המבנה בקצה היישוב, הדמיון בין תכניתו למבנים בממשית ובניצנה ובייחוד גודלה של החצר תומכים בהנחה כי המבנה שימש כח'אן ונוהל על ידי הנזירים (שרשבסקי 1991 : 65-66, 78 ; הירשפלד תשס"ג : 10).

בכיכר הצפונית נחשף מבנה לא גדול (54 מ"ר) בעל שני חדרים. בחדר הצפוני ספת אבן ובמרכז רצפת החדר הדרומי שקע עגול. ייתכן שהמבנה שימש כמעין בית קפה או כמקום מושבם של פקידי השלטון המקומי (הירשפלד תשס"ג : 10).

בחלקו המערבי של היישוב הוקם מבנה מלבני המשתרע על שטח של 342 מ"ר והכולל שני אגפים : אגף מגורים בעל ארבעה חדרים ערוכים סביב חצר מרכזית מרוצפת וגרם מדרגות שהוביל לקומה שניה ואורווה הכוללת שני אולמות המחולקים באמצעות טור אומנות היוצרות מעבר מקומר. אולמות האורווה מחולקים לחדרים שבקירותיהם נקבעו שקעים להצבת מדפים. בדרום האורווה נתגלו שלושה אבוסים ואפשר ואף יותר (סג"ל תשמ"ד : 272-274, ציורים 3-7).

מבני המגורים – מאה שבעים יחידות מגורים נסקרו בשבטה. בדומה לשאר אתרי הנגב בתקופה הביזנטית חדרי המגורים נבנו סביב חצר מרכזית סגורה שמרבית פתחיהם פונים אליה. חצרות הבתים בשבטה משתרעות בממוצע על רבע משטח הבית ונמצאו בהם בורות מים ולעיתים תאים ששימשו לאחסון חפצים. באחדות מן החצרות נתגלו שקתות, אבני קשירה, אורוות ואבוסים והללו מלמדים של אחסון והלנת בעלי חיים. נדמה כי החצרות היו את מוקד הפעילות היומיומית של בני המשפחה המורחבת שהתגוררו בבית. המבנים מרווחים ומשתרעים בממוצע על שטח של כ 360 מ"ר וכוללים כשבעה חדרים בממוצע ובחלקם נמצאו שרידי גרם מדרגות המעיד על קיומה של קומה שניה. חלק מהחדרים נמצאו כשמחציתם שקועה מתחת לפני הקרקע ואפשר ושימשו כמזווה (שרשבסקי 1991 : 70-73 ; הירשפלד תשס"ג : 13-14).

מבני שבטה מציגים אחידות יחסית בשטחם (בין 200 ל 600 מ"ר) וברמת הבניה הגבוהה שלהם (שימוש באבנים מסותתות, שילוב גומחות בקירות, עיצוב פתחי הבתים באמצעות משקופים ישרים או מקושטים וקירוי באמצעות קשתות אבן מעוטרות). לדעת הירשפלד מעידה איכות הבניה וההשקעה בגימור על מעמד הסוציו-אקונומי הגבוה של תושבי שבטה (הירשפלד תשס"ג: 13-14). על אף האחידות הגבוהה ניכר שאחדים ממבני המגורים אכלסו משפחות ממעמד גבוה וייתכן ששילובם של מגדלים בחלק מן הבתים אף מעיד על כך. דוגמא לבית אמידים הינו בית מס' 2 ("בית הויקאריוס" לפי הירשפלד) שנבנה בצמוד לכנסייה הצפונית ול"בית מועצת הכפר" (מבנה מס' 1). הבית כולל חצר גדולה המוקפת 14 חדרים, מהם שניים פתוחים אל רחבות מדרום ומצפון ואפשר ששימשו כחנויות.

שני בתי קברות המשתרעים על פני שטח של עשרות דונמים ובהם מצבות רבות התגלו במרחק של קילומטר וחצי מדרום ומדרום-מזרח לאתר. בדומה לרחובות שבנגב נראה כי בתי הקברות בשבטה שימשו את כלל הציבור (שם: 11-12).

2. מערך כלכלי חברתי

על אף היעדר נתונים אודות מכלולי התרבות החומרית שאפיינו את העיר שבטה דומה כי תוואי היישוב והשרידים הארכיטקטוניים מספקים מידע חיוני המאפשר לפחות שחזור חלקי של המערך הכלכלי-חברתי ביישוב. כאמור העלה הירשפלד את הטענה כי מבחינתו של המינהל הביזנטי הייתה שבטה כפר גדול ולא עיר. לראיה המקור ההיסטורי היחיד בו נזכרת שבטה – "סיפורי נילוס הקדוש" ובו מסופר על על תיאודולוס, בנו של הנזיר נילוס, שנחטף על ידי סרצנים בסיני ובסופו של דבר הועמד למכירה בשוק של "הכפר המכונה: סובייטה" (הירשפלד תשס"ג: 5). גם אם מבחינה מינהלתית נחשב שבטה לכפר, הרי שממקורות אחרים משתקפים גודלו וחשיבותו של היישוב. בפירוס 79 מניצנה (ראשית המאה השביעית לספירה) נזכרים תשעה תושבי שבטה, ביניהם כומר ואישה אחת, שהרימו תרומה לבניין מנזר סרגיוס הקדוש בניצנה. קבוצה זו היא הגדולה מבין קבוצות התורמים למבנה. פירוס 75 (מסוף המאה השביעית לספירה) הוא העתק של מכתב שנשלח לשבטה ונועד לארגן משלחת למושל המוסלמי שישב בעזה. המשלחת שייצגה את בעלי הקרקעות הגדולים בנגב ביקשה למחות על עול המיסים (הירשפלד תשס"ג: 5).

על מעמדה החשוב של הכנסיה בשבטה מלמדת אחת הכתובות שנתגלתה על קירות הכנסיה הדרומית. די סגני (1997) הציעה כי הכתובת שימשה כלוח מודעות. לוח מספרים שנכתב בטור מציג לדעתה רשימת מועדי פרעונות לתשלומי המס (אצל הירשפלד תשס"ג: 5-6).

בדומה לשאר ערי הנגב, נראה כי חשיבותה של שבטה באה לה משני תחומים עיקריים: קירבתה אל דרכי הצליינות מארץ-ישראל לסיני, ואף יותר מכך, מיקומה בסמוך לדרכי הסחר. את התפתחות מערכת הסחר יש לייחס לעליית חשיבותה של אילת כנמל המחבר בין האימפריה הביזנטית לבין נמלי הודו ומזרח אפריקה. צורכי הבטחון, אספקת המזון והמים והצורך בשירותי אכסניה ותובלה של המשתמשים בדרך היוו מרכיב חיוני בכלכלת ערי הנגב ובכללן גם שבטה (רובין תשנ"א: 56-58). דומה כי התפקיד שמילאה שבטה בעניין זה משתקף היטב במתאר היישובי ובאופי המבנים באתר דוגמת ח'אן השיירות שנמצא סמוך לקצה הצפוני של היישוב.

מציאתה של האורווה בשבטה, בצד אורוות נוספות שהתגלו ברחובות, בממשית ובעבדת, הביאה חוקרים להניח שבנוסף לסחר השיירות ולחקלאות עסקו תושבי הנגב בתקופה הרומית-ביזנטית גם בגידול סוסים. על סמך הממצא מממשית טען נגב כי במהלך המאות ה-2-4 לספירה עסקו תושבי האזור בגידול סוסי מירוח ערביים משובחים (נגב תשלי"ט: הערה 86). סג"ל טען בדבר משך זמן ארוך יותר של השימוש באורוות עד למאה החמישית לספירה (סג"ל תשמ"ד: 275-276) ואילו רובין סבור כי האורוות שנמצאו באתרי הנגב מעידות על השימוש בסוס כבהמת בית בנגב בתקופה הרומית-ביזנטית ואפשר והוא שימש לצורכי החיילים, הפרשים, מובילי השיירות או תושבי העיר (רובין תשנ"א: 98-97).

מן העדות ההיסטורית והארכיאולוגית משבטה משתקפת תברה מגוונת הכוללת בצד אנשי מינהל וכנסייה גם יסודות צבאיים למחצה, בני תערובת וסרצנים (בעניין זה ראו הדין בעמ' 51-53). מבחינת אומדן האוכלוסייה, מכפלת שטח האתר (כ 90 דונם) במקדם של 25 איש לדונם מגיעה לתוצאה של כ 2250 נפש (בחישוב נפרד שערך הירשפלד הכולל את מכפלת 170 יחידות המגורים במשפחה מורחבת ממוצעת המונה כ 13 נפש התקבלה תוצאה כמעט זהה. הירשפלד תשס"ג: 12).

3. זגם היישוב: אתרים נוספים וסקרים

אזור שבטה מהווה אזור מעבר הממוקם בין שפלת הנגב לשוליים המערביים של הר הנגב. השוואת דגם היישוב בתקופה הרומית הקדומה (55 אתרים) דרך התקופה הרומית המאוחרת (90 אתרים) ואל התקופה הביזנטית (כ 180 אתרים) מראה על עליה ניכרת במספר האתרים ובהיקף היישוב (באומגרטן תשס"ה: מפות 3-4).

המרכז היישובי בשבטה היווה את מוקד הפעילות באזור וסביבו התפתחו יישובי בנות דוגמת חורבת פקועה ויישובים נוספים. במהלך התקופה הרומית המאוחרת התעצמה הפעילות החקלאית באזור דבר הבא לידי ביטוי בהכפלת מספר המגדלים והסכרים באפיקי הנחלים. כן הדבר לגבי בורות המים ובתי החווה בהם נמצאו פריטים ארכיטקטוניים מעוטרים המעידים על אוכלוסיה ממעמד גבוה. מגמה זו אף הוכפלה במהלך התקופה הביזנטית שאז הגיעה ההתיישבות בשבטה לשיא חסר תקדים, תופעה שמצאה את ביטויה בפיתוח חקלאי מואץ באזורים שבשליטת העיר שבטה. בעת ההיא נוסד גם המנזר במצפה שבטה שריכוז סביבו אתרים כפריים (באומגרטן תשס"ה: 13-17).

השטח הפתוח הנמצא בסביבתה המיידית של שבטה מציג שרידי מתקנים חקלאיים רבים כמו גתות, מתקני קולומברייה, חוות ומגדלי שמירה בצד מכלאות צאן וגדרות. שרידים אלה מעידים על פעילות חקלאית משגשגת שהתקיימה בעורף היישוב (שרשבסקי 1991: 63; הירשפלד תשס"ג: 6-7; באומגרטן תשס"ה: 16-17).

מערך היישובים מאזור שבטה בתקופה הרומית-ביזנטית מצביע על קיומו של מדרג יישובי ברור שבו היוותה שבטה את מוקד הפעילות באזור. בצד פעילות בעלת אופי עירוני שהתרחשה בשבטה ניכר במערך היישובי מרכיב כפרי-חקלאי בעל אופי משמעותי. שרידי הפעילות החקלאית העניפה מעידים על חשיבותם של תוצרים חקלאיים דוגמת יין ושמן ועל היותם חלק חשוב מכלכלת הנגב בתקופה זו (רובין תשנ"א: 86-100).

למרות ההתדרדרות שחלה ביישובים העירוניים דוגמת שבטה עם המעבר מסוף התקופה הביזנטית אל התקופה האסלאמית הקדומה ניכרת המשכיות היישוב בצד התעוררות בקרב אתרים חקלאיים ויישובי הנוודים למחצה במערב ובדרום הר הנגב (רוזן ואבני 1993; 1997; אבני 1994; 1996: 86). תופעה זו הגיעה לשיאה במהלך המאות השביעית והשמינית לספירה (היימן תש"ן; 1995; אבני 1996: 87).

חלק ו': מודל מוצע ל"עיר בסביבה מדברית"

כל שחזור של העיר המדברית הקדומה ושל מרכיביה מגלם בחובו את הניסיון להבין את אנשי העיר ואת הכוחות הפועלים בתוכה. הבחירה לחיות בספר המדבר, בשולי הארץ הנושבת, נושאת בחובה קשת רחבה של התמודדויות קיומיות הנגזרות מתנאים סביבתיים קיצוניים ומאתגרים לחברה האנושית. ואולם גם לגורמים פוליטיים ותרבותיים קיימת השפעה רבה על אופי החיים העירוניים באזורים צחיחים. בסופו של דבר מערכות היחסים בין הגורמים הסביבתיים לבין המשתנים ההתנהגותיים הן הקובעות את פניה של העיר המדברית.

במחקר אודות ערים בסביבה מדברית רווחת הנחת היסוד לפיה ערים הממוקמות באזורים צחיחים נושאות מאפיינים כלליים המשותפים להן ולערים אחרות באשר הן. ואולם במקביל לדמיון לצורות אורבניות באזורי אקלים אחרים נושאות ערי ספר המדבר מאפיינים ייחודיים להן המבדילים אותן ומאפשרים לדון בהם כתופעה נפרדת. על רקע הנתונים הארכיאולוגיים וההיסטוריים שהוצגו בפרקים הקודמים יבחנו בפרק זה חלק מן התפיסות הרווחות במחקר ויוצע דגם להבנת התופעה של ערים בסביבה מדברית בעת העתיקה תוך התייחסות להיבטים הסביבתיים, הכלכליים והסוציו-פוליטיים הפועלים בה.

בראשית הדיון יש לציין את היעדרם הבולט של טקסטים מערי המדבר הארץ-ישראליות בעת העתיקה. האקלים היבש ומיעוט היישובים המאפיינים את בקעת באר שבע אמנם תרמו להשתמרותן של כתובות רבות, גם ביחס לאזורים אחרים בארץ ישראל. אך עם זאת, ראוי לזכור כי עיקר ההתכתבות בעת העתיקה נעשתה באמצעות אגרות שנכתבו על פפירוסים. הללו לא השתמרו ובידינו נותרו בעיקר אוסטרקונים ומכאן שהנתונים המצויים בידינו מייצגים רק חלק קטן ממכלול גדול בהרבה שהיה ואינו. המקרא הינו מקור חשוב אך תרומתו לשחזור מערך החיים בנגב בעת העתיקה היא מוגבלת בייחוד בהתחשב במועד המאוחר בו הועלו הדברים על הכתב. משום כך נאלצים אנו לפנות אל ערי ספר המדבר בחברות מסורתיות ואל ערים שהתקיימו בנגב בתקופות המאוחרות על מנת ליצור בסיס השוואתי לדיון.

א. היבטים סביבתיים של עיר בסביבה מדברית

1. מורפולוגיה אורבנית: מאפיינים ארכיטקטוניים וצורת העיר המדברית

מרבית המחקרים שנכתבו עד כה אודות ערים עתיקות ומסורתיות בסביבה מדברית התמקדו בעיקר בהיבטים הארכיטקטוניים של ערים אלה ורווחות בהן שתי גישות עיקריות: א. גישה דטרמיניסטית לפיה התכנון הארכיטקטוני של הערים המדבריות נעשה ביוזמה מקומית ועל פי שיקולי התאמה לאקלים המדברי.

ב. גישה נגדית ולפיה העיצוב הארכיטקטוני של ערי המדבר, בדומה לאזורים אחרים בארץ-ישראל, חיקה את הנעשה במרכזי האימפריות. הנחת היסוד העומדת בבסיס גישה זו גורסת כי ארץ-ישראל הייתה מאז ומתמיד פרובינציאלית ונתונה להשפעתן של תרבויות שכנות. על פי הגישה הראשונה ניתן לזהות דגמים ארכיטקטוניים ייחודיים לערים קדומות שמוקמו בסביבה מדברית. חוקרים התומכים בהנחה המייחדת את הבניה באזורים המדבריים נשענים על הנחת היסוד לפיה מאז ומתמיד האדם תר אחר סביבה תרמית נוחה ולפיכך לאורך שנים ובדרך של ניסוי וטעיה התפתחה בנייה מתואמת אקלים באזורי המדבר (ביזלי והרברסון 1982: 30; דנבי 1982: 114-115; מרגהאני 2001: 2). תפיסה זו משתייכת לקבוצת התפיסות האקולוגיות במסגרתן נתפסת העיר כצורת התיישבות שנועדה לענות על בעיות הנוצרות כתוצאה מתהליכים ומכוחות אקולוגיים (ויטלי 1972: 606-607). בארץ-ישראל גישה זו מיוצגת במחקריהם של נגב (1980) ורשף (1982) אודות ערי המדבר בתקופה הביזנטית. טענה זו רואה בין היתר את קיומן של החצרות במבנים הממוקמים ביישובי ספר המדבר כאלמנט מרכזי בווסות האקלים הקיצוני שעומו מתמודדים אזורים אלה (דונהאם 1960; דנבי 1982: 118-119).

מנגד ניצבת התפיסה לפיה "לא כל חצר היא בהכרח טובה מבחינה אקלימית" (כשם מאמרו של אל-עזאווי 1991). שילוב של חצר בעיצוב ובבניה של בית אין משמעותו בהכרח שבית החצר עוצב במיוחד על מנת לשלוט בתנאים מיקרו-אקלימיים קשים. אמנם התפיסה של שילוב החצר כווסת אקלימי היא נכונה בבסיסה אך פרטי העיצוב כגון: הגודל והצורה יכולים להשפיע אף הם מבחינה תרמית-סביבתית. כך למשל ככל שהחצר קטנה יותר כך טוב יותר הביצוע שלה מבחינה אקלימית. מבנים הכוללים מספר קומות עדיפים הואיל ומידת החשיפה אל השמש משתנה מקומה לקומה. גם שטח הגג הפתוח לשמיים משפיע על הביצוע המיקרו-אקלימי של המבנה. ואולם ממחקרים שנעשו באזורים צחיחים מסתבר כי התושבים באזורים אלה עשויים שלא להשתמש בטכניקות חוסכות אנרגיה, זאת

מסיבות חברתיות, תרבותיות, כלכליות או פשוט משום שאינם מכירים שיטות כאלה (מרגהאני 2001 :

13, הערה 4). בארץ-ישראל מזוהים מחקריהם של שרשבסקי (תשמ"ו) ורובין (תשנ"א) אודות

היישובים העירוניים בנגב בתקופה הביזנטית עם גישה זו.

באור המשתנים הרבים המשפיעים על משך ועוצמת החשיפה לשמש במהלך השנה (הבדלי קיץ וחורף

למשל) נראה כי מוגבלות הרקורד הארכיאולוגי מקשה על שחזור מידת ההתאמה לאקלים של

המבנים בערי ספר המדבר בעת העתיקה. אולם אם לשפוט על פי תכניות מבני הציבור ומבני המגורים

באתרים אלה, הרי שהללו מציגים על פי רוב דמיון רב לנעשה במרכז ובצפון ארץ-ישראל בתקופות

הנידונות.

שני טיפוסי ערים עיקריים מצטיירים מניתוח מתאר הערים שהוקמו בספר המדבר הארץ ישראלי

בעת העתיקה. בעוד שהיישובים בני התקופות המוקדמות (תקופת הברונזה הקדומה וראשית תקופת

הברזל 2), שהתגלו בערד ובמשוש, מתאפיינים במבני רוחב בעלי חצרות גדולות ומתוחמות וברחבות

פתוחות דוגמת אלו שהתגלו בסמוך לשער המערבי או בין המקדש לארמון בערד (איורים 123, 124)

(עמירן ואחרים 1978 : 10-11 ; עמירן, אילן וסבן 1997 : 46) או בתל משוש (הרצוג תש"ן : 226 ; 1997

א' : לוח 5.13), הרי שערי ספר המדבר שהוקמו בתקופות המאוחרות (תקופת הברזל 2 והתקופה

הרומית-ביזנטית), מתאפיינות בתכנון מרכזי הבא לידי ביטוי במערך ארכיטקטוני מסודר. כך למשל

תכניות הערים שהתקיימו בערוער ובשבטה מציגות מתאר יישובי הכולל מבני ציבור, אזורי מגורים,

מערך רחובות מסודר וצפיפות גבוהה יחסית (איורים 6, 125) (לגבי ערוער ראו עמ' 265-269 בעבודה

זו. לגבי שבטה ראו : שרשבסקי 1991 : 63 ; הירשפלד תשס"ג : 7).

דומה כי את ההבדל המשמעותי במתארן של הערים יש לייחס לגורם שיזם את הקמת הערים :

בתקופות הקודמות היו אלה קבוצות הנוודים המקומיות שבשל נסיבות פוליטיות וכלכליות שינו את

דפוסי הקיום שלהן ועברו להתיישבות קבע. תכניות המבנים בערד ובמשוש מצביעות ככל הנראה על

מרכיב פסטורליסטי גבוה בכלכלת הקיום של תושבי אותן ערים ועל כך שמדובר ביישובים שהוקמו

על ידי אוכלוסיה ממוצא פסטורליסטי. בניגוד לכך מצביע מתאר הערים מן התקופות המאוחרות על

יוזמה ממלכתית של שלטון מרכזי באזורי הספר של הממלכה או האימפריה. תכניותיהן של ערים

אלה מציגות דמיון ארכיטקטוני רב לנעשה באזורים אחרים בארץ-ישראל בעת העתיקה.

2. ח'אנים ושכונות מחוץ לחומה בערי סחר מדבריות:

המרחב האורבני באור סוציו-פוליטי

"השכונה. מהי שכונה? אתה גר בשכונה?
עברת שכונה? באיזו שכונה אתה גר?
יש בה משהו באמת לא מוגדר, בשכונה:
מעין קהילה או, מילולית, רבע רובע, הקטע הקטן בעיר הכפוף לתחנת משטרה.

באופן כללי יותר: החלק בעיר, שאפשר לנוע בו בקלות ברגל,
או במילים אחרות, אם להתחכם, החלק בעיר, שאין צורך ללכת אליו
כי הרי נמצאים בו."

(ז'ורז' פרק, חלל וכו': מבחר מרחבים)

מחקרים ארכיאולוגיים מראים כי לעיתים קרובות התפתחו ערי ספר המדבר אל מעבר למה שנחשב כגבול הפיסי שלהן – חומת העיר. לעיתים קרובות מתגלות שכונות חיצוניות כשהן ממוקמות בסמוך לשער העיר או ניגשות אל חומת העיר.

למרות שקיומן של שכונות חיצוניות מופיע במספר לא מבוטל של מחקרים ארכיאולוגיים ודו"חות הפירה בארץ-ישראל (ידין ואחרים 1989: 40; בית-אריה 1992; כהן 1993: 845; בירן 1999: 49-50; גבע 2000: 82, לוח 2.1) ובאזורים אחרים במזרח הקדום (ביטק 1979: 108-110; ואן דה-מיירור 1997: 69-70, לוח 4.3), הרי שהנושא של שכונות חיצוניות בספר הדרומי של ארץ-ישראל נידון באופן מצומצם בלבד ובכך יתמקד דיון זה.

תופעת השכונות החיצוניות והמבנים החיצוניים מוכרת ברחבי המזרח הקדום כבר בתקופת הברונזה הקדומה (ביטק 1979: 108-110; ריד 1982: לוח 58). בארץ-ישראל, התפשטות העיר אל מעבר לתחום החומות מוכרת ממגוון אתרים ואזורים אולם היא הפכה נפוצה בעיקר במהלך תקופת הברזל 2 ב-ג'. שרידי מבנים חיצוניים מאמצע המאה השמינית לפנה"ס נתגלו מחוץ לשער העיר בתל דן (בירן 1999: 49-50). מבנים חיצוניים נוספים נתגלו ממזרח לחומת הסוגרים בתל חצור, שם הועלתה האפשרות כי הללו שימשו כסדנאות תעשייה (ידין ואחרים 1960: 22; 1989: 40; גבע 1989: 54-55, לוח 58). ואולם הופעה של שכונות ומבנים חיצוניים לא הוגבלה לאתרי צפון ארץ-ישראל בלבד ומגוון רחב של שכונות ומבנים חיצוניים נתגלה באתרים ביהודה. באזור הנגב נתגלו שכונות ומבנים מחוץ לחומות ערוער, ערד, עוזה וממשית (ראו הדיון להלן). סביר להניח כי שכונות חיצוניות נבנו בסמוך לאתרים נוספים ברחבי ארץ-ישראל אולם לא התגלו עד כה.

2.1 שכונות חיצוניות ותיאוריית "הארכיטקטורה לעניים"

למרות שהופעת שכונות חיצוניות מוזכרת לעיתים קרובות בהקשר לסביבה האורבנית של המזרח הקדום, הרי שעד כה נידונה התופעה מעט.

עיון בתעודות היסטוריות מלמד כי ערי המזרח הקדום בתקופות הברונזה והברזל כללו כמה חלקים בסיסיים: עיר פנימית מבוצרת, פרברים ואזור סחר (למקבילות נוספות במצרים, אשור ובבל ראו: ביטק 1979: 111-110; ואן דה-מיירופ 1997: 65-68, 71-72). בתקופות מאוחרות יותר ה-*suburbium* הרומי מלמד על התפשטות ארכיטקטורה פרטית וציבורית מחוץ למרכז המסורתי של העיר ועל היווצרות מרכזי סחר ומגורים מחוץ לתחום השטח המבוצר (אנדרסון 1997: 230-240). הירידיים בתקופה הרומית מוקמו לעיתים קרובות מחוץ לגבולות הפוליס (דה ליט 1993). כך למשל נתגלו שרידי יריד במרחק ק"מ אחד מחומת אשקלון הרומית (ספראי תשמ"ד: 152, הערה 92).

במאמר אודות המרחב העירוני בתקופת הברזל הציע פאוסט, כי למרות ששכונות חיצוניות היו לתופעה נפוצה במהלך תקופת הברזל 2 הרי שלא היו בעדיפות גבוהה הואיל ומגורים מחוץ לחומה נתפסו כלא בטוחים (פאוסט 2003: 133). לפיכך, אנשים בעלי אמצעים לא אבו להתגורר בשכונות החיצוניות. בהתאם לכך רואה פאוסט בשכונות החיצוניות את הגירסה המוקדמת של פרברי העוני. גישה זו נסמכת על עבודות גיא-אורבניות הטוענות כי התושבים העניים ביותר בעיר הקדם-תעשייתית חיו בפרברים מחוץ לתחום האזור המבוצר (סגיוברג 1960: 95-103; אפרת 2002: 22). ואולם סקירה של שכונות חיצוניות במספר ערים קדם-תעשייתיות מראה כי העדות הארכיאולוגית וההיסטורית היא רבת-פנים.

אבן בטוטה תיאר את הארגון המרחבי של העיר המסורתית במזרח התיכון במאה הארבע עשרה. הערתו לגבי סביבת שער העיר מעמידה את הפעילות מחוץ לשער העיר כחלק בלתי נפרד מן הנוף העירוני (אצל בונין 1976: 149):

"...כאשר מתקרבים אל השער... (אנו נמצא) את מרכיבי האוכפים ואחר כך את הרוכלים שהובאו אל הארץ ושלעיתים יצרו שוק מחוץ לשערים, יחד עם עושי הסלים, מוכרי הצמר ודומיהם".

בדיקה של מספר ערי סחר הממוקמות על ספר המדבר ובסמוך לדרכי סחר תומכת באבחנה הנ"ל: העיר קרמן ממוקמת בקצה הדרומי של הרמה האיראנית, על 'דרך המלך ההודית', דרך הסחר שעברה מטהרן בצפון לתת היבשת ההודית (לתיאור היסטורי ומתאר ארכיטקטוני של העיר ראו: רשף 1982:

70-73; קולץ 1983 : 15-17, הערה 1). מדבר נרחב מכסה את האזור היבש המאופיין בתנודות אקלימיות קיצוניות (ביזלי והרברסון 1982 : 1, 5). הנוסע הבריטי סייקס שביקר בקרמן בסוף המאה התשע עשרה תיאר את העיר כדלקמן (סייקס 1902 : 199):

”כשמגיעים אל העיר ממזרח, העיר מציגה מעין מראה מבולבל של מגדלי רוח ומסגדים מוקפים בחורבות כמעט מכל עבר... העיר מוקפת חומה שבה קבועים שישה שערים... היא מחולקת לחמישה רובעים... יש בנוסף שלושה רובעים חיצוניים...”

העיר קרמן כוללת שמונה רובעי מגורים, מהם ממוקמים שלושה מחוץ לחומת העיר. למרות שמרבית שטחן של השכונות החיצוניות בנוי מבני מגורים הרי שבמקום התקיימו גם אזורי תעשייה ומסחר, מסגדים, מרחצאות ובתי תה. בין בעלי המלאכה והסוחרים במאה התשע עשרה ניתן היה לפגוש אופים, מוכרי פירות וירקות, חנוונים, נגרים, צורפים, קדרים ומוכרי פחמים (רשף 1982 : 83). בהיותה ממוקמת במערב רג'יסטאן, גייסלאמר הינה אחת מערי הגבול ההודיות והתחנה האחרונה על 'דרך המלך ההודית' לפני מדבר טאר (סורשוארה 1990 : 1-4). העיר שימשה כאחד השווקים המרכזיים בתת היבשת ההודית והיא חבה את חשיבותה למיקומה הגיאוגרפי. היא נוסדה לראשונה במחצית המאה השתים עשרה ושימשה כמרכז סחר לשיירות שנסעו בדרך הסחר מהודו למרכז אסיה (גופטה 1987 : 110-111 ; סומני 1990).

גייסלאמר התפתחה כמרכז צבאי ותחנת מסחר בדרך השיירות מזרח-מערב. המצודה וחומת העיר שלטו במורפולוגיה של העיר. החלק הפנימי של העיר כלל את המצודה שמוקמה על ראש הגבעה וכללה רובעים מלכותיים ואלמנטים אורבניים נוספים. למרות שמרבית האוכלוסיה התגוררה בתחום החומה, משפחות הסוחרים העשירים וקציני המחוז התגוררו מחוץ לגבולה הדרומי של המצודה, לאורך גדת הנהר (שרמה 1972 : 143 ; קולבושן 2001 : 91-92, לוח 1).

לאור המתואר מעלה מתקבל על הדעת כי התפשטות הצורה האורבנית, כמו גם גבולותיה, נובעים ממגוון רחב של סיבות וממגוון רחב של גורמים קונטקסטואליים ותרבותיים (פלטר 1995 : 95). השטח האורבני המתרחב היה לא קבוע והתאפשר בעיתות שלום שבהם נכח שלטון מרכזי חזק שהעניק לתושבים תחושת בטחון. מצב הבטחון היווה גורם מכריע בשיקולי היציאה מחוץ לחומות ומתקבל על הדעת כי בתקופות של חוסר בטחון התושבים העדיפו לחיות בצפיפות רבה בתוך החומות

ובלבד שלא לחיות מחוץ להן. גם בעיתות שלום, במצב של פשיטה מקרית יכלה אוכלוסיית השכונה החיצונית לסגת אל התחום המבוצר (ואן דה מיירופ 1997 : 72).

בזמני שלום, כאשר הפריפריה של העיר לא נחשפה לשוד ופשיטות, עודדו פעילות מסחרית שוקקת והתפתחות של אזורים מגורים מחוץ לתחום העיר המבוצרת. תופעה זו המריצה את התפתחותם של שווקים ואת בנייתם של מבנים הקשורים בסחר ובמגורי סוחרים וגורמים אחרים. בהינתן מצב של שלום ושקט יחסי יכולות היו להיות מספר סיבות להופעת שכונות מחוץ לחומות:

- א. צפיפות גבוהה בערים – כאשר פנים העיר מיושב או בנוי בצפיפות גבוהה מדי חלק מן האוכלוסיה המקומית תעדיף להנות מחופש מרחבי וכתוצאה מכך תעבור אל מחוץ לתחום העיר המבוצרת. תהליכים כדוגמת זה מוכרים מארץ-ישראל ומאירופה במאה התשע עשרה (פאטן 1983 ; בן-אריה תשס"א : 287, 306-307).
- ב. מסחר – קרבתו של יישוב למרכז סחר או כאשר הוא עצמו מתפקד כמרכז מסחרי יכול לעודד את התפתחותם של שווקים מחוץ לתחום העיר. כפי שראינו, ממצאים ארכיאולוגיים ועדויות היסטוריות תומכים בקיומם של שווקים במזרח הקדום. תעודות ממסופוטמיה מעידות כי אזור הסחר מוקם מחוץ לחומת העיר ובנפרד מן העיר הפנימית. ההפרדה הפיסית נבעה מכך שאזור הסחר שימש כתחום נייטרלי שבו תושבים מקהילות שונות יכלו לבוא במגע זה עם זה ללא פיקוח ישיר של הכוחות הפוליטיים בעיר (ואן דה מיירופ 1997 : 65-68). פעילות מסחרית משתמעת גם מן המתאר הארכיטקטוני של שכונות חיצוניות במספר ערים מזרח-תיכוניות מסורתיות (למברג קרלובסקי 1975 : 350 ; ברדן 1989 : 98-105 ; סילבר 1983 : 25-257 ; זאת בניגוד לפולני 1957 הטוען כי לא היו שווקים בכלכלת החברות הקדומות).²³
- ג. גורמים אתניים ומשפחתיים – היו גם אלו שבחרו להתיישב בסמוך לעיר אך לא בתוכה. עם קטגוריה זו ניתן למנות את 'כפרי המצודות' הרומיים שבהם בני משפחות החיילים התיישבו מחוץ לתחום הביצור (פאוסט תשנ"ה : 95-97), או התיישבות של קבוצות נוודים מקומיות שנהגו מן היתרונות שהיה ליישוב הקבע להציע. חלק מן השכונות החיצוניות אף יכלו לשמש כשכונות אתניות (שק 1973 : 251-285).

²³ היעדר מונחים מקראיים המציינים אזורים שחר הביאו את כך לטעון שהסחר בשווקים בממלכות ישראל ויהודה היה מוגבל באופן יחסי (כץ 2004 : 272).

בסופו של דבר, יש לציין כי השכונות החיצוניות לא התקיימו בואקום אלא היוו חלק בלתי נפרד מן הנוף העירוני והאזורי (סטון 1996 : 233). במילים אחרות, נצפה שתושבי השכונות החיצוניות יפעלו מתוך מגוון רחב של אינטרסים ונסיבות. בהתאם לכך יגורו בשכונות החיצוניות: סוחרים, משפחות חיילים, קבוצות נוודים מקומיות, משפחות מקומיות וגורמים חברתיים שונים.

2.2 שכונות חיצוניות בנגב

בנוסף לשכונה החיצונית הגדולה שהתגלתה בתל ערוער (וראו תיאור ודיון נרחב בחלק ד'), עדויות לקיומה של ארכיטקטורה מחוץ לחומה נתגלו במספר אתרים נוספים בדרום ארץ-ישראל: חורבת עווה, תל ערד וקדש ברנע בתקופת הברזל 2 וממשית בתקופה הרומית-ביזנטית.

חורבת עווה

שרידים ארכיטקטוניים נתגלו על המדרון מדרום למצודה הברזלית בחורבת עווה. המצודה ממוקמת על גדת נחל קינה, בצידו המזרחי של מישור ערד. הבניה החיצונית מוקמה ביחס לקיר הצפוני של המצודה והשער.

הבניה החיצונית בעווה מציגה מבנה מתוכנן שנבנה על טרסה וקירות תמך במטרה להתגבר על המדרון התלול. בחפירה נתגלה מבנה עמודים גדול (6 × 14 מ'), שכלל שתי כניסות, חצר מרוצפת ושלושה חדרים בעלי רצפה מטויחת. בסמוך נמצאו בורות מים. מכלולי הקרמיקה והממצאים שנתגלו במבנה תוארכו לסוף המאה השביעית וראשית המאה השישית לפנה"ס, במקביל לזמן קיום המצודה (שכבה IV) (בית-אריה 2007 : 49-56). במבנה נתגלו אוסטרקונים ומכלול קרמי המוכר מאתרים אחרים ברחבי בקעת באר-שבע (בית-אריה 2007 : 130-132; פרויד 2007 : 112-119, לוחות 3.45-3.48). הכפר החיצוני למצודה בחורבת עווה השתרע על פני שבעה דונם ועל פי בית-אריה עדיין נראים על פני השטח שרידי מבנים נוספים שלא נחפרו (בית-אריה, שיחה בע"פ). בניית השכונה החיצונית על המדרון התלול דרשה השקעה של מאמץ ואנרגיה ונעשתה ככל הנראה משיקולים אסטרטגיים. בית-אריה (1993 : 1496 ; 2007 : 55) הציע כי הכפר שמוקם מחוץ למצודה של חורבת עווה מעיד על קשר עם היישוב וייתכן שהשתכנו בו בני משפחות החיילים ששירתו במצודה או קבוצות נוודים מקומיות.

תל ערד

ערד, שמוקמה בסמוך לחורבת עוזה, שימשה בתקופת הברזל 2 כמצודה הראשית במזרח הנגב. במסגרת חפירת הצלה שנערכה בשנת 1992 על המדרון המזרחי של התל, מחוץ למצודה, נחשפו שרידי מבנים מן השלבים המאוחרים של תקופת הברזל (גיטרט ועמירן תשנ"ו: 112-115). החופרים חשפו חלקים ממבנה גדול שהכיל ארבעה חדרים והתקיים בשלבים 2 ו 3. אחד החדרים רוצף וכלל ספסלי לבנים. בפינות החדרים האחרים נתגלו טבונים עשויי חומר לבנים ומתקן אבן מעוגל. על הרצפות נמצאה שכבה עבה של מפולת לבנים. התרבות החומרית שנמצאה במבנה טרם פורסמה להוציא קערה ממורקת שנמצאה באחד החדרים (שם: 111-112).

בדומה לחורבת עוזה, אף כאן סבורים החופרים כי הופעתם של מבני מגורים על המדרון סמוך ומחוץ למצודה יכול להעיד על פתרון אכלוס למשפחות החיילים ששירתו במקום (שם: 114-115). לבסוף יש להדגיש כי החפירות במדרון המזרחי של תל ערד היו מצומצמות למדי. בשכבות מתקופת הברונזה הקדומה, בחפירות העיר ערד, נמצאה קרמיקה רבה יחסית המתוארכת לשלבים המאוחרים של תקופת הברזל (דוד אילן – שיחה בעל פה) ומתקבל על הדעת כי סמוך למצודה שכנו מבנים נוספים בפרק הזמן הנדון.

קדש ברנע

בנוסף לאתרי בקעת באר-שבע המצוינים מעלה, בניה חיצונית אותרה גם במצודה של קדש ברנע (לביקורת סטרטיגרפית על גישה זו ראו אוסישקין תשנ"ד: 3-4). בחרתי להכליל את קדש ברנע במסגרת הדיון באתרי הנגב המקראי למרות שהאתר לא היווה חלק מן המערך היישובי שהתקיים בנגב יהודה. הדמיון בין אתרי בקעת באר-שבע לקדש ברנע מוצא את ביטוי מבחינה גיאוגרפית וארכיאולוגית. שניהם ממוקמים בסביבה מדברית למחצה, כוללים בניה חיצונית והתקיימו באותו פרק זמן.

בחפירתו של כהן בקדש ברנע נתגלו ארבע ממגורות מחוץ לקיר הצפוני של המצודה, בין שני מגדלים. הממגורות נבנו על מסד אבנים וחלוקים. היקף הממגורה הגדולה ביותר היה 1.8 מ'. אל קיר המצודה ניגש חדר בגודל 3 × 4 מ' שנתגלה ממערב לממגורות. על רצפתו נמצא טבון ובו סיר בישול נגבי שלם (כהן 1993: 844-845; כהן וברניק-גרינברג 2007: 11, תכנית 1.2, לוחות 7.17, 8.6, 9.3).

מחוץ לחומת העיר הצפונית בממשית ובסמוך לפינה הצפון מערבית נתגלה מבנה המציג תכנית מלבנית של אולם נרחב ממערב ושל סדרת חדרים מצפון וממזרח לחצר מרכזית (מבנה VIII). המבנה זוהה כחיאן שיירות ותוארך לתקופה הנבטית המאוחרת אולם הוא נבנה על גבי שרידי מבנה מן התקופה הנבטית התיכונה. נראה כי השימוש בחיאן נמשך גם בתקופה הרומית המאוחרת ובמהלך התקופה הביזנטית (נגב 1988 : 191-194).

2.3 זרים במדבר או חלק מן הקהילה האורבנית?

מסקירת העדות הארכיאולוגית וההיסטורית משתקף מגוון התפקידים שמילאו השכונות והמבנים החיצוניים במרחב העירוני. העדות האתנו-היסטורית והארכיטקטונית מערי סחר מסורתיות הממוקמות בספר המדבר מראות כי שכונות חיצוניות התפתחו בשל מגוון רחב של סיבות פוליטיות וסוציו-אקונומיות : מסחר, צפיפות גבוהה בערים וסיבות אתניות ומשפחתיות. מחקר אינטנסיבי שהתמקד בעדויות הארכיאולוגיות וההיסטוריות מאתרי הנגב המקראי מראה שהמצב הסוציו-פוליטי באזור בשלהי תקופת הברזל אפשר את התפתחותה של מערכת סחר משגשגת. ההתפשטות האשורית מערבה אל עבר הלבנט והפריחה הכלכלית שהתרחשה בעקבותיה, "השלום האשורי", סימלו תקופה של שקט בטחוני ויציבות כלכלית. מגמה זו משתקפת היטב בממצאים הארכיאולוגיים מהאזור וממחישה את הפעילות המסחרית שהתקיימה באזור הנגב כחלק ממערכת הסחר הדרום ערבי כבר במהלך המאה השמינית לפנה"ס (טהרני-סוסלי 2007 : 74-75). השפעתו המכרעת של נושא הבטחון על התפתחות יישובים מחוץ לחומות הערים והמצודות תומכת בדעה המקדימה את הופעתם ומייחסת אותם לימי השלטון האשורי (מחצית שניה של המאה השמינית לפנה"ס עד לרבע השלישי של המאה השביעית לפנה"ס) ולא מאוחר יותר. לקראת סוף המאה השביעית לפנה"ס, עם כניסת הבבלים לאזור בשנת 604 לפנה"ס, התערערו השקט היחסי והמצב הבטחוני באופן משמעותי. למרות שסביר להניח כי תרחיש "הארכיטקטורה לעניים" התקיים בצורה כזו או אחרת בעת העתיקה, הרי שהעדות המגיעה מן השכונות החיצוניות באתרי בקעת באר-שבע בשלבים המאוחרים

של תקופת הברזל מצביעה על ריבוי פונקציות ועל הדין בשכונות החיצוניות באתרי הנגב להתמקד איפוא בייחודיות ובמעמד של כל אתר במערך היישובי.

במסגרת זו, יש לראות את השכונה החיצונית בתל ערוער על רקע מיקומו הגיאוגרפי של האתר: בהיותה ממוקמת בנקודה הדרומית ביותר של ממלכת יהודה בכלל ובקעת באר-שבע בפרט, תיווכה העיר ערוער בין אזור הערבה לבין חלקה הדרומי של ממלכת יהודה. קרבתו של האתר לדרך הסחר הדרום-ערבית הכתיבה את התפתחותו כעיר סחר. מגוון חפצים ושני אוסטרקונים נושאי סימנים דרום-ערביים, אחד מהם נמצא בשטח D (לוקוס 1431) הממוקם מחוץ לחומה, תומכים בהנחה זו.

באופן כללי ניתן לומר כי השרידים הארכיטקטוניים שנתגלו מחוץ לחומות ערוער, בשטח D והממצאים שנגלו בהם מרמזים על האפשרות שחלק מהמבנים מילאו פונקציה תעשייתית ומסחרית ולצדם התקיימו גם בתי מגורים.

בשונה מערוער, המצודות של חורבת עוזה ותל ערד מוקמו בחלקה המזרחי של בקעת באר-שבע, בסמוך לגבול עם ממלכת אדום. שתי המצודות נבנו באופן שיאפשר הגנה על גבולה המזרחי של ממלכת יהודה וישקף את כוחה הצבאי והאדמיניסטרטיבי של הממלכה. היימן טען כי יש להתייחס לשכונות שנבנו מחוץ לתחום המצודות באופן נפרד וכי מדובר ביישובים עצמאיים שבהם הוא רואה "אתרים כפריים" (היימן תשמ"ח: 132-133). בניגוד אליו, טען פאוסט כי יש לראות את הבניה החיצונית כתוצר נלווה למצודות ולא כטיפוס עצמאי חדש של יישובים. פאוסט כינה את השכונות הללו "כפרי המצודות" - מונח השאול מן העולם הרומי (פאוסט 2003: 85-87; ספראי 1994: 346-345), והמתייחס למצב שבו לייסוד המצודה התלוותה בנייה של יישוב שכן שנועד לאכלס את משפחות החיילים, סוחרים ומקומיים.

אופיו הארכיטקטוני של המבנה החוץ-חומתי הגדול שנתגלה מחוץ למצודה בעוזה והמכלול שהתגלה בו מרמזים כי המבנה נבנה בעקבות יוזמה של השלטון המרכזי. פאוסט טען כי מרבית תושבי כפרי המצודות לא חלקו רקע משותף. לפיכך, אוכלוסיית הכפר לא פעלה במסגרת קבוצתית אחת אלא כללה מספר קבוצות התייחסות שפעלו במקביל ובאו במגע זו עם זו (פאוסט תשנ"ה: 86). למרות שהשחזור החברתי מתקבל על הדעת, הרי שתכנית המבנה מעוזה ותרבותו החומרית מעידים על רמה מסוימת של תכנון מרכזי ועל ריכוז משאבי ציבור, תופעה המזוהה עם יכולות של שלטון מרכזי (בית-אריה 2007: 55). אפשר ומבנה האורך שהתגלה בשטח A בתל ערוער, וששחזור כח'אן שיירות, מציג תמונה דומה.

הופעתן של שכונות חיצוניות מחוץ למצודות היא עדות חשובה לתפיסה הרואה בשלהי תקופת הברזל עת של שקט בטחוני ופריחה כלכלית ונראה כי במהלך רוב רובה של התקופה וכתוצאה מהשלטון האשורי חשו האנשים בטחון להתגורר ולפעול מחוץ לחומות העיר. בהתחשב באופיין הצבאי והאדמיניסטרטיבי של המצודות מתקבל על הדעת כי השכונות החיצוניות בעוזה ובערד שימשו למגורי משפחות החיילים, שהובאו למקום ביוזמת השלטון המרכזי, ו/או כאזורי סחר שבהם נפגשו מקומיים וזרים.

חלק ניכר של הממצא מהשכונות ומהמבנים החוץ-חומתיים באתרי הנגב מעיד על קיומה של ארכיטקטורה ציבורית ושל מכלולי מגורים ולא של פרברי עוני. העדות האתנו-היסטורית מציעה כי פעילות מסחרית התקיימה לעיתים קרובות מחוץ לשטח המבוצר של העיר (במקרים מסוימים שולבו אזורי מגורים במרכזי הסחר). התרבות החומרית שנתגלתה בשכונות החיצוניות והעדות המשתקפת מאתרים נוספים ברחבי הלבנט בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל ומערי סחר מסורתיות במזרח התיכון ובאזורי ספר המדבר, תומכים אף הם בהנחה זו. חשיבות רבה יש לעדות מגייסלאמר במערב רגיסטאן המתארת את קיומו של רובע מגורי סוחרים עשירים מחוץ לתחום המבוצר. הדבר מראה כי במציאות פוליטית שקטה וכתוצאה מקיומם של אינטרסים כלכליים, פקידים, קצינים, סוחרים, קבוצות עלית ושבטים מקומיים יכולים למצוא את אופציית המגורים מחוץ לחומה, אטרקטיבית. דומה כי היו אלה הנסיבות הפוליטיות והתרבותיות בדרום הלבנט לקראת סוף תקופת הברזל שעודדו את התפתחותם של מרכזים אורבניים בספר המדבר (פינקלשטיין 1995: 146). שלטון אשורי יציב וחזק הפך לזמין את קיומם של שווקים ומרכזי פעילות מסחרית, בייחוד בערים הממוקמות על דרכי סחר. יהודה ושכנותיה, שהפכו משועבדות לאשור במחצית השניה של המאה השמינית לפנה"ס, יצרו קשרים כלכליים מסועפים. דבר זה הביא לצמיחתם של יישובים גדולים בנגב לאורך נתיב הסחר הדרום-ערבי שהוליך מעבר הירדן, דרך בקעת באר שבע, אל החוף ולמצרים. המערכת היישובית שהתקיימה באזור נהנתה משקט, בטחון ופריחה כלכלית. על רקע זה יכלו המבנים החיצוניים באתרי בקעת באר-שבע לשמש כשווקים, רובעי סוחרים או מוסדות סחר אחרים, כמו גם לצורכי מגורים. המרכיב הסוציו-פוליטי באתרי הנגב בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל הורכב ככל הנראה ממגוון קבוצות אתניות וחברתיות (סוחרים, משפחות חיילים, קבוצות נוודים מקומיות וכו') שיצרו בסופו של דבר קהילה מקומית רב-תרבותית.

גם את ההתפתחות של שירותי דרך דוגמת חיאן השיירות מערוער ניתן לראות כתולדה של ה- *pax*

Assyriaca ושל האפשרויות הכלכליות החדשות שנוצרו בעקבותיו. פיתוחו של הסחר שבו נטלו חלק יהודאים, אדומים, קבוצות נוודים מקומיות ואוכלוסיה מדרום ערב יצר מן הסתם צורך במוסדות אירוח דוגמת ח'אן השיירות שאפשר והתקיים בערוער. על רקע זה נשמעים דבריו של הנביא ירמיהו, המשיח לפי תומו, שהיה אולי בן זמנו של הח'אן מערוער (ירמיהו טי 1):

”מי-יתנני במדבר מלון ארחים ואעזבה את-עמי ואלכה מאתם כי כלם מנאפים עצרת בגדים.”

בדומה לערים מסורתיות במזרח התיכון (בראון 1973: 88), גם השכונות החיצוניות בעת העתיקה היו קשורות בקשר הדוק עם הנוף העירוני ותפקדו כמקום אינטראקציה בין קבוצות אוכלוסין ממוצא מגוון וממעמד חברתי שונה: סוחרים, מובילי שיירות, נוודים ואוכלוסיה מקומית – שהיו לחלק אינטגרלי מהקהילה העירונית בעת העתיקה.

3. הפריפריה של העיר המדברית

”ולא-יהל שם ערבי, ורעים לא-יךצו שם.”

(ישעיהו י"ג 20)

במשך שנים רבות שלטה במחקר הנחת עבודה לפיה בדומה לערים אחרות, ערי ספר המדבר בעת העתיקה שימשו כמוקדי שליטה המרכזים אליהם סחורות ושירותים. מוקדים אלה נשלטו על ידי יחידות חברתיות שביניהן התפתחה מערכת יחסים הירארכית. המקום המרכזי אף סיפק סחורות ושירותים ליישובים הנמוכים ממנו בסדר הירארכי (להרחבה ראו: ויטלי 1972: 613-619), בעוד שהמתמחים שפעלו בעיר שירתו גם את הפריפריה של העיר המדברית (קון 1951: 226). התפתחויות שחלו במחקר האורבני העולמי החל משנות השמונים ואילך הביאו להופעתה של גישה מחקרית שונה הרואה בעיר ובפריפריה שלה מקום דינמי ומורכב המהווה חלק מסביבה אקולוגית המשתנה לאורך זמן (רוברטון ותורבאן 1985: 231). באור תפיסה זו וטשטוש הדיכוטומיות בין העירוני והכפרי, בין יושב הקבע והנווד, יוצג להלן דיון שיאיר היבטים שונים בחיים הסביבתיים של העיר מדברית.

3.1 הקשר בין גבולות העיר המדברית והשבט

בטיפול המחקרי ביחסי נוודים ויושבי קבע הודגשו מאז ומתמיד יחסי העוינות, קשיי הדו-קיום והקשיים הכרוכים בשילובם החברתי של אוכלוסיות אלה. מחקרים שפורסמו למן שנות השישים ואילך הוכיחו כי טיפול זה היה לוקה בתסר וסבל, במידה רבה, מעודף סטריאוטיפים. כיום ידוע כי יחסי נוודים ויושבי קבע הינם בעלי אופי סימביוטי (בארתי' 1961 : 93-100; מארקס 1977 ; 1992 : 258-256; חזנוב 1994 : 202-212).

הקשר בין השבט והעיר הינו עתיק יומין כאשר העיר עצמה משמשת כחוליה המקשרת בין השבט לבין השלטון המרכזי. תהליך ההתיישבות של שבטים מקומיים בקרב אוכלוסיה יושבת קבע, נחשב כהיבט נורמלי של הנוודות התחומה – דפוס הנוודות הרווח במזרח התיכון. בהקשר זה בולטת במיוחד התיישבותם של חברי האליטות השבטיות המשמשת כחוליה מקשרת בין הנוודים לבין העיר. הדבר מתאפשר כאשר חברים בקבוצות העלית מקבלים כח פוליטי (כך למשל כאשר מנהיג השבט הופך למושל העיר) או כאשר הם הופכים לבעלי אדמות, קציני צבא או פקידים. דפוס התיישבות שכזה יכול לגרום לכך שחלק מהשבט יישאר נוודי ואילו חלק אחר שלו יהפוך ליושב קבע ולעיתים אף יהיה למושל העיר (ראוטון 1973 : 254 ; 1976 : 244-246 ; מארקס 1992 : 258 ; חזנוב 1994 : 212-221).

בדרך זו קבוצות העלית בשתי הקהילות, יושבת הקבע והנוודית, הופכות לדמויות מפתח בסיטואציות כאלה הואיל והן מנהלות את עולם הערכים בקבוצות מהן באו והן משמשות, לצורכי האנטרסים שלהן, כגשר המחבר בין שתי הקהילות. בהקשר זה ניתן לסוחרים כח כלכלי המתורגם לכדי שימוש פוליטי (אחמד 1973 : 76 ; הרחבה בעניין זה והמחשה על הנגב ראו בהמשך).

לדפוס התנהגות זה קיימות עדויות גם באזור הנגב. עדויות היסטוריות מתארות תהליכי היווצרות של פדרציות שבטים במהלך המאה התשע עשרה באזור הנגב, בסיני וממזרח לירדן מתוך אינטרסים משותפים (ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 : 31). במהלך התקופה העות'מנית שולבו הבדואים בפעילות המסחרית שהתרחשה בשווקים מסוימים. כך למשל הבדואים ותושבי בית-לחם היו שותפים בסחר במוצרי משי, בכותנה, בסבון, ובסוגים אחרים של סחורות, עם חוף היס האדום (גוטייל 1986 : 218) (דיון נרחב בנושא זה ראו בנספח לעבודה זו).

ואולם מלבד עסקי המסחר מראים טקסטים שונים כי במסגרת מערכת הבריתות שנחתמה בין השלטון המרכזי לבין הנוודים התחייבו שבטי הנוודים להעניק גם שירות צבאי (כך למשל במארי. ראו אצל ראוטון 1976 : 242-243).

ייתכן שבידינו עדות עקיפה לתופעה דומה באתרי הנגב בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל. כאמור, בצד מכלולי תרבות חומרית טיפוסית לאתרי ממלכת יהודה, מתייחדים אתרי הנגב משאר אזורי ארץ-ישראל במכלולי תרבות חומרית בעלי זיקה אדומית. קבוצת הכלים האדומית/אשורית נידונה בהרחבה בחלק ד'. קבוצה זו כוללת כלי הגשה, אכילה ושתייה מעוטרים ושאינם מעוטרים המיוצרים בארץ-ישראל וכן סירי בישול המיובאים מאדום. חלק מן הכלים ממורקים ומציגים אימוץ של טכניקת מירוק האובניים הטיפוסית ליהודה. הכלים האדומיים/אשוריים נמצאים בהקשרים ארכיאולוגיים פרטיים וציבוריים יחד עם כלים יהודאיים.

ואולם העדות הקרמית אינה היחידה. בחורבת עוזה נתגלה אוסטרקון אדומי ובו ניכרים היסודות המיוחדים לכתב האדומי (בית-אריה 1985 : 96-101 ; תשמ"ו : 38-39 ; 2007 : 133-137). כתב זה שונה במקצת מהכתב העברי ואותיותיו זהות לאוסטרקונים שהתגלו בתל אל ח'לייפה, בבוצירה ובאום אל ביארה. אוסטרקון אדומי נוסף התגלה גם בתפירות ערוער (נוה 1985 ; טהרני בדפוס). לממצא האפיגרפי מחורבת קטמית יש מקבילות בכתובות לפידריות מן המאה השביעית וראשית המאה השישית מעבר הירדן (להשוואה עם אתרים יהודאיים ואתרים ראו : בית-אריה 1995 : 266, לוח 5.8).

הופעתו של השם 'קוס' בהקשר של אתר הפולחן בקטמית (בית-אריה 1995 : 267), משמעותית אף היא להבנת הקשר עם הגורם המכונה "אדומי" בפרק הזמן הנדון. כן הדבר לגבי מציאת חותם 'לקוסאי' בערוער (בירן וכהן תשמ"א : 264 ; טהרני בדפוס) וחותם 'למשכת בן וחזם' מחצבה (נוה 2001).

תוכנו של המכתב ה"אדומי" מחורבת עוזה, שבו ניתנת הוראה, אולי למפקד המצודה באותה העת, למסור מצרכי מזון לידי נושא המכתב, מהווה, לדעת בית-אריה (תשמ"ו : 37-39 ; 1992 : 1158 ; תשנ"ד : 34-40 ; 2007 : 332-335), עדות לכך שהמצודה נפלה לידי אדומים סמוך לסוף תקופת בית ראשון או אף מאוחר יותר.

הנטיה לחשוב כי בין אדום ליהודה שררו מאז ומתמיד קשרים עוינים השתרשה בקרב חוקרים בשל התיאורים המקראיים העוינים של אדום בספרות הנבואה ובספרים אחרים (יחזקאל ל"ה : 1-36 ; עובדיה י"א-י"ד ; תהילים קל"ז) (מזר תשכ"ג : 5-6 ; מיירס 1971 : 390-392 ; למייר 1977 : 192-193 ; אהרוני 1978 : 240-241 ; קלטר תשנ"ה : 24). חוקרים קשרו את מציאתו של האוסטרקון האדומי בחורבת עוזה ואת תוכנו של אוסטרקון 24 מערד, עם כיבוש אדומי זמני של המצודות (בית-אריה 2007 : 332-335), אך להשערה זו אין סימוכין בממצא ואין זה מן ההכרח לזהות אוסטרקון הכתוב בשפה זרה עם כיבוש צבאי (והוא הדין גם לגבי כתובת 24 בערד).

מן האוסטרקונים מצטיירת תמונה לפיה האוכלוסייה הדומיננטית במצודות הייתה יהודאית אך דומה כי לא הייתה הבלעדית. חלק מכוח האדם שאייש את המצודות ואת העמדות כלל ככל הנראה כתיים ובני קבוצות שבטיות שישבו מדרום לאזור זה.

העדות הארכיאולוגית מסייעת בהבהרת המונח "אדומי" אך במקביל מעלה מספר שאלות חשובות. האם אותם אנשים שפקדו את אתרי המגורים באזור והשתמשו בשירותיו של המקדש בקטמית אכן הגדירו עצמם "אדומים"? האם ראו עצמם כישות אחת או כחלק מהמדינה הלאומית שקמה באדום או שכינוי זה ניתן להם "מבחוץ"? האם בכלל ניתן להתייחס אליהם כקבוצה אחת?

קוכמן (תשמ"א: 158-178), פינקלשטיין (1992: 159) וליפשיץ (תשנ"ז: 345-349) מחזיקים בדעה כי קבוצות שבטיות עם זיקה אדומית ממוצא אוטוכטוני נדדו כל העת בנגב המזרחי. פינקלשטיין (1992: 158), ליפשיץ (תשנ"ז: 347-348), נאמן (1999: 408-409), ביינקובסקי וואן דר סטין (2001: 39), קשרו את נוכחותם של גורמים נוודים-פסטורליים באזור הספר שמדרום לבקעת באר שבע, ליישובי הספר והמצודות וטענו כי התרבות החומרית, קרמיקה אדומית באתרים היהודאיים, באתרי הנגב המקראי, משקפת דו קיום בין הנוודים ליושבי הקבע, עד ראשית המאה השישית לפנה"ס.

קיומה של תרבות חומרית יהודאית בצד תרבות חומרית אדומית עולה בקנה אחד עם הסבר המניח דו קיום ושיתוף פעולה בין האוכלוסייה יושבת הקבע לבין הקבוצות השבטיות בבקעת באר שבע. הנחה זו נתמכת גם בעצם קיומו של המקדש האדומי בקטמית על ממצאיו הקרמיים והאפיגרפיים ובמציאתם של שמות בעלי זיקה אדומית (עזנאל ודנאל) בממצא מתל מלחתה וחותרם "לקוסא" בערוער. לפיכך יתכן כי במקביל לקיומם של תושבים "אדומיים" מבני השבטים המקומיים באתרי המגורים בבקעת באר שבע היו גם "אדומיים" ששירתו כשכירים במצודות היהודאיות.

ב. היבטים כלכליים בהתפתחותה של עיר בסביבה מדברית

הקשרים הכלכליים שהתפתחו בין הנגב לבין האזורים הסמוכים לו בתקופות השונות היוו גורם מעצב ומשפיע על התפתחותן של מערכות עירוניות באזור. בזמנים בהם היה האזור נתון תחת שלטון מרכזי חזק היוו האינטרסים הכלכליים של מערכת השלטון את התמריץ להתפתחות העיור בספר המדבר. האינטרסים הכלכליים והפוליטיים של השלטון המרכזי גובו באמצעות סדרת תמריצים לתושבים המקומיים, דבר שגרם בין היתר למעבר של קבוצות נוודים מקומיות להתיישבות קבע ולשינוי בדפוסי הקיום של האוכלוסיה המקומית (ראו דיון להלן).

1. משאבים כלכליים והשפעתם על תהליך העיור

בעוד שכיום מסכימים רוב החוקרים על כך שתנאי האקלים ששררו באזור הנגב בעבר דומים לאקלים השורר באזור בימינו (וראו הדיון על כך בעמ' 14-16), הרי שעיקר הויכוח נסוב לגבי כח הנשיאה של הקרקע והפוטנציאל החקלאי הטמון בה.

פינקלשטיין (1994: 175-181) ובעקבותיו פאוסט ווייס (2005: 74-75) וכץ (תשס"ח: 29) טענו כי העדויות לקיומה של מערכת סחר עם דרום ערב בתקופת הברזל הן מצומצמות ומוגבלות למספר קטן של חפצי יוקרה ולכן לא ניתן לתלות את הצמיחה היישובית בבקעת באר-שבע בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל רק בסחר הערבי. לטענתם, הופעת יישובי ספר המדבר קשורה בצורך הולך וגובר לדגנים ביהודה במהלך המאה השביעית לפנה"ס, זאת כתוצאה מאיבוד שטחי האדמה הפוריים בשפלה לאחר מסע סנחריב לאזור בשנת 701 לפנה"ס. כיוון שלפיהם האזור מתאים לגידולי חיטה ושעורה הרי שמן החישובים שערכו הרצוג (תשי"ן: 215-241) ופינקלשטיין (1994: 177) עולה כי בקעת באר-שבע יכלה לייצר כמות שנתית משוערת של כ 5000 טונות של דגנים. ואולם הנחה זו אינה נעדרת קשיים שאת חלקם כבר העליתי:

א. אין בידינו די נתונים לערוך חישוב מפורט בנוגע לכושר הנשיאה של הקרקע (רובין תשנ"א:

186): איזה חלק מן השטח עובד מדי שנה? מה היה מחזור הזרעים המקובל? ועוד. נוסף לכך

אין אנו יודעים איזה חלק מהשטח שימש גידולים לצורכי קיום ואיזה לצורכי שיווק?

ב. מנתוני היחסים גשם-נגר והנתונים הבוטניים והפדולוגיים בהר הנגב ובאזור שטחי הלס

(בקעת באר שבע) הסתבר כי רק אזור מבוותר שמדרונותיו תלולים וסלעיים מייצג סביבה

שיכולה לתמוך בקיומה של חקלאות (יאיר תשס"ה: 109-110), כלומר: מבנה הקרקע

המאפיין את אזור הנגב אינו תומך בגידולים חקלאיים בקנה מידה רחב.

ג. מן הנתונים הארכיאולוגיים עולה כי הפריחה היישובית בבקעת באר-שבע החלה כבר במהלך המאה השמינית לפנה"ס בזמן שמערכת יישובי השפלה עדיין ניצבה על תילה (טהרני-סוסלי 2007), הנחה הנתמכת גם בעיבוד ממצאי החפירה מתל ערוער (ראו הדיון הכרונולוגי בעמ' 266-268). על כן אין לראות במצוקת הדגנים שהתעוררה ביהודה במהלך המאה השביעית לפנה"ס את הגורם המניע להופעת המערכת היישובית באזור הנגב.

ד. להוציא מעט גרעינים ועדויות לקיומם של פירות וירקות בתל עירא (ליפשיץ 1999: 479, טבלה 15: 2), תל באר-שבע (ליפשיץ וויזל 1973: 105), ערד (ליפשיץ וויזל 1973 א': 34) וחורבת עוזה (ליפשיץ 2007: 298-300) המעידים על תזונתם של תושבי האזור, אין בממצא הארכיאולוגי מאתרי בקעת באר-שבע בכדי לתמוך בהנחה בדבר תפקודו של האזור "כאסם התבואה של ארץ-ישראל בסוף תקופת הברזל". המחסנים והממגורות שהתגלו ברחבי הנגב המקראי אופייניים לאתרי ארץ-ישראל ויכלו להכיל דגנים שהופצו באמצעות מנגנון המנהל היהודאי ויובאו ביוזמתו אל הנגב על מנת להפיצם מחדש.

ניתן אם כך לסכם כי ספק רב אם האקלים בבקעת באר-שבע בתקופות הנידונות הניע אי פעם שינוי תרבותי וכמו כן ספק אם החקלאות בנגב היוותה את הסיבה העיקרית להתעניינות הכלכלית של מוקדי כח ושלטון באזור. דומה כי את הסיבה להתפתחות מערכת יישובי ספר המדבר בתקופת הברזל 2 ב-ג' יש לחפש בשילוב בין התפתחויות פנימיות וחיצוניות שהתחוללו בממלכת יהודה במהלך המאה השמינית לפנה"ס, תופעה שהתרחשה במקביל גם באזורים אחרים כמו השפלה וירושלים (פינקלשטיין ונאמן 2004; נאמן תשס"ו: 454-455). תופעה יישובית זו מציגה דמיון להופעתה של מערכת היישוב באזור בתקופה הביזנטית (רובין תשנ"א: 189).

מה היו אם כן המשאבים הכלכליים שעמדו לרשות ערי הנגב?

מיקומו של הנגב על צומת דרכים ותפקודו כאזור המקשר בין חבלים גיאוגרפיים שונים: דרום ערב ועבר הירדן מדרום מזרח וממזרח, נמלי החוף ממערב, ארץ-ישראל מצפון, מצרים והמדבר מדרום – היוו את מוקד המשיכה לאזור. ואכן סקירת הממצא הארכיאולוגי שהתגלה בערי הנגב וקריאת המקורות ההיסטוריים מן התקופות השונות מלמדים על קיומם של מוצרים וסחורות שמקורם

באזורים הסמוכים לנגב: ביטומן ומלח מים המלח, נחושת מתמנע ומפיינאן, כלים וממצאים המיובאים מאזורים מרוחקים דוגמת דרום ערב, מסופוטמיה, פניקיה והאגאים, בצד תוצרת חקלאית שמקורה ככל הנראה בחבלים הצפוניים של ארץ-ישראל. במובן זה ניתן לומר כי המשאב הכלכלי החשוב ביותר של אזור הנגב הוא מיקומו ותפקודו כמתווך בסחר הבין אזורי.

מבחינת המשך הארוך, סקירת ההיבטים הכלכליים של ערי ספר המדבר בתקופה הקדם-תעשייתית אינה מציגה תמונה אחידה בנוגע להתפתחות הסחר.

דומה כי השלב המוקדם של התופעות העירוניות בנגב התאפיין בסחר הנשלט על ידי ערים מרכזיות ביוזמה מקומית: כך ערד בתקופת הברונזה הקדומה ותל משוש בתקופת הברזל 2 א' בעוד שבשלב הבא, למן תקופת הברזל 2 ב' ואילך, היו אלה אינטרסים ממלכתיים ואימפריאליים שעודדו את התפתחותה של מערכת עירונית רחבת היקף בעלת הירארכיה יישובית. השוואת מערכות היישוב של התקופות הקדומות שבהן אין שלטון מרכזי ברור באזור לבין התקופות המאוחרות שבהן נכחה באזור נציגות מטעם השלטון מעלה תמונה מעניינת:

מערכות היישוב שהתפתחו בשלב המוקדם התאפיינו בקיומה של עיר מרכזית בולטת ובמספר מצומצם של אתרים קטנים שהתקיימו באזור בקעת באר-שבע וששימשו לה כעורף. בהיעדר שלטון מרכזי בולט באזור (דוגמת אימפריה או ממלכה) היוו ערי ספר המדבר דוגמת ערד ומשוש תופעה חד פעמית בנוף היישובי של תקופתן והן נידונו להתקיים ולפעול בבדידות מזהרת. זאת בניגוד לדעתם של חוקרים המחזיקים בדעה כי תופעות דוגמת ערד בתקופת הברונזה הקדומה או משוש בתקופת הברזל 2 נשלטו על ידי ערי ארץ-ישראל מצפון או לחילופין על ידי הממלכה המאוחדת.

דומה שאת הסיבה לפעילות המסחרית הענפה המשתקפת מן הממצא הארכיאולוגי יש לתלות בביקוש הולך וגובר בשוקי האזור (מצרים מדרום וכנען מצפון) למוצרים שיכלו להגיע דרך בקעת באר-שבע. התהליך הכלכלי הוא שדחף כנראה קבוצות נוודים מקומיות להתיישב והביא בסופו של דבר לשינוי בכלכלת הקיום ובמערך חברתי באזור. במקרים אלה נראה כי לא מדובר בשלטון מרכזי דוגמת ממלכה או אימפריה שהביא להתיישבות הנוודים אלא בהתארגנות מקומית של קבוצות נוודים שחברו להקמתו של מרכז עירוני במדבר (פינקלשטיין 1990: 43). על פי גישה זו בראשן של קבוצות הנוודים המקומיות ניצבו קבוצות עלית שבטיות. הממצא הארכיטקטוני והניתוח המרחבי של שרידי התרבות החומרית שהתגלו בערד ובמשוש תומכים בקיומו של ריבוד חברתי פנים עירוני וייתכן שאף בקיומן של קבוצות עלית ממוצא שבטי שהובילו את תהליך המעבר ליישוב הקבע.

עם המעבר לתקופת הברזל 2 ב' חל שינוי במעמדו של הנגב שבעקבותיו הפך האזור לחלק אינטגרלי מממלכת יהודה ומממערכת הסחר הדרום-ערבית. תיפקודו כאזור מעבר הממוקם על גבול הארץ הנושבת וחשיבות הסחר היבשתי בעת העתיקה מן הצד אחד, ושימושו כאזור חיץ המפריד בין ישויות פוליטיות מן הצד השני, הם שהיקנו לו את מעמדו החשוב. אולם ייתכן שיש לקשור את השינוי במעמדו של אזור הספר עם שיקולים גלובליים יותר ועם כניסתו לזירה של גורם פוליטי רב-משמעות: האימפריה. כניסתה של האימפריה האשורית לזירה הפוליטית בדרום הלבנט בתקופת הברזל 2 ב' הפרה את כללי המשחק והמריצה את התפתחותן של מערכות יישוב מסועפות ושל מערכות סחר לטווח רחוק. גם כאשר מדובר במערכת המציגה שליטה לא ישירה, דוגמת זו שהונהגה בצפון ארץ-ישראל ובדרום מישור החוף (וראו דיון על כך בהמשך), הרי שלנוכחות האימפריאלית באזור הלבנט הייתה השפעה מכרעת על תחושת הבטחון ועל השגשוג הכלכלי גם באזורים שבהם לא הייתה מערכת יישובי קבע קודם לכן. תחת חסותה של האימפריה יכלו מדינות משועבדות, דוגמת ממלכת יהודה, לפתח ולשכלל מערכות יישוב מסועפות בעלות הירארכיה יישובית ברורה הכוללות מספר ערים מרכזיות בסדר גודל דומה, מצודות ומרכזי מנהל בצד אתרים פרוזים ששימשו כעורך כלכלי לערים. מגמה זו אף התעצמה במהלך התקופה הרומית-ביזנטית ומצאה את ביטויה המחודש (אם כי המצומצם) לקראת סוף התקופה העות'מנית ועם המעבר לימי המנדט.

הקמת ערי הנגב לוותה בהתיישבותן של דמויות בעלות עניין מסחרי (ראשי שבטים, סוחרים, גובי מיסים מטעם הממשל) שנטלו חלק פעיל בארגון מערכת הסחר. כך החלו להתפתח מוסדות ומנגנונים המעניקים שירותי סחר בתוך הערים ומחוצה להן: רובעי מסחר דוגמת השכונה החיצונית בערוער, בצד מרכזי סחר כגון שדרת החנויות בממשית והרחבות הפתוחות בשבטה, ח'אנים כעין אלה שהתקיימו בערוער ובממשית ושווקים דוגמת השוק הכדואי שהתקיים בבאר-שבע. מוסדות אלה סיפקו מזון ומחסה לשיירות הסוחרים שעברו דרך הנגב ואיפשרו לרכז בערי הנגב סחורות ומוצרים, למוכרם או להעבירם הלאה אל עבר יהודה, מצרים, עבר הירדן או נמלי החוף.

2. המערך הכלכלי המאפיין עיר בסביבה מדברית

שילוב של הממצא הארכיאולוגי והמקורות הכתובים אודות ערי ספר המדבר מגלה מערך כלכלי מגוון המתבסס על חקלאות מחד ועל הכנסה מסחר ומשירותי סחר מאידך. ואולם בהשוואת ערי ספר המדבר על ציר הזמן יש לנקוט משנה זהירות שכן בצד מרכיבי כלכלה וקיום שנותרו קבועים ולא

השתנו על ציר הזמן היו מרכיבים אחרים, תלויי תרבות שהשתנו מתקופה לתקופה. במאמרם אודות שבטי הנוודים של אזור הנגב ואדום היתנו ביינקובסקי וואן דר סטין (2001 : 31-33) מספר אמצעי הכנסה ששימשו את קבוצות הנוודים, תושבי האזור, במהלך המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים. בדיקת הממצא הארכיאולוגי מערי הנגב מעלה דמיון לכמה מן הנקודות שהציעו ביינקובסקי וואן דר סטין במחקרם ושייחשו כאן עם הסתייגויות מסוימות.

א. פסטורליזם – מן הממצא הארכיאולוגי-זואולוגי עולה כי עיזים וכבשים היוו את המרכיב העיקרי

במכלולי הפאונה של אתרי הנגב במשך כל התקופות הנידונות (דיין 1999 : 483 ; מוטרן בדפוס). ריבוי של משקלות נול באתרי הנגב דוגמת ערוער (טהרני בדפוס) ותל עירא (בן-דב 1999) מעיד אף הוא על מרכיב גבוה של עז או כבש (אילן 1999 : 192). מלבד הבשר שסיפקו העדרים הייתה למוצרים המשניים (צמר וחלב) חשיבות רבה במערך הכלכלי המקומי. עדויות היסטוריות מן המאה התשע עשרה מראות כי גם הבדואים תושבי הנגב עסקו ברובם בפסטורליזם ועדריהם כללו עיזים, כבשים וגמלים (בורקהארט 1822 : 406) שרעו באזור באר-שבע (מארקס 1967 : 10). את העדפת גידול הצאן על גידול עדרי הבקר ניתן להסביר בעלות היקרה יחסית של גידול אלה האחרונים ובצורכי המים שלהם. תופעה זו אמנם מוכרת מרוב אתרי ארץ-ישראל בעת העתיקה אך היא מקבלת משנה תוקף כאשר דנים באזורים צחיחים בהם מקורות המים מוגבלים.

בהתבסס על ניתוח מכלולי הפאונה בתל באר-שבע (שכבה II) הניח ששון (2004 : 142-144) כי אסטרטגיית הקיום המשתקפת מן המכלול היא של קיום הישרדותי המבוססת על משק אוטרקי ועל ניצול אופטימלי של תוצרת בעלי החיים. זוהי אבחנה חברתית גורפת המתמקדת בהיבט הבודד מתעלמת מן ההקשר ומעדויות כלכליות אחרות המשתקפות מאתרי הנגב בכלל ומתל באר-שבע בפרט. כך למשל הצביעו ליפשיץ וויזל על קיומן של קורות ארזים מפוחמות שנמצאו בחפירות שכבה II כעל עדות ליכולת כלכלית גבוהה (1973 : 100, 103). גם העדויות שהביאה זינגר-אביץ (1999) תומכות בשחזור כלכלי מתון יותר ובקיומה של כלכלה יחסית פתוחה באתרי הנגב.

ב. חקלאות – בהתייחס למגבלות הקרקע באזור הנגב דומה כי למרות שהחקלאות לא היוותה

משאב כלכלי עיקרי באזור הנגב הרי שאין להוציא מכלל אפשרות את קיומם של גידולים

חקלאיים לצריכה עצמית ואולי אף למעט יצוא (רובין [תשנ"א : 102-104] לעומת זאת מייחס לחקלאות משקל רב במערך הכלכלי של תושבי הנגב בתקופה הביזנטית). נוסעים שביקרו באזור הנגב בתקופה העות'מנית התרשמו כי החקלאות התמקדה באזור הערים עזה וחברון בעוד שמספר החלקות שעובדו סביב באר-שבע היה מוגבל ותוצרתם מצומצמת לצריכה עצמית של משפחות הבדואים (ואן דה ולדה 1854 : 160-162).

ג. מסחר – קיומו של מסחר באזור הנגב הוכתב במידה רבה על ידי הקירבה לדרכי הסחר או העליה לרגל: הדרך שחיברה בין ים המלח ומצרים בתקופת הברונזה הקדומה; הקשר עם עבר הירדן המזרחי בתקופת הברזל 2 א'; מערכת הסחר הדרום ערבית בתקופת הברזל 2 ב'; דרכי הצליינים שהובילו לסיני וממנה בתקופה הביזנטית ודרכי התאג' (המצרית והסורית) בתקופה העות'מנית (בורקהארט 1822 : 437). הקירבה לדרכי הסחר גרמה לכך שתושבי האזור ייעסקו במקצועות הקשורים במסחר ולהתפתחותם של מוסדות סחר ושירותי לינה כגון: חנויות ושווקים, ח'אנים וכיוצא באלה. נציגי השבטים המקומיים בנגב נטלו חלק פעיל במסגרת מערכת הסחר, בתמיכה ובשיתוף השלטון המרכזי. בתקופה הביזנטית נתפסו הסרצנים כ'שומרי המדבר' ובמהלך המאה התשע עשרה שימשו נציגי השבטים המקומיים כמובילי שיירות סחר וקבוצות עולי הרגל למכה (סטנלי 1865 : 25. וראו על כך דיון בהמשך).

כלכלת הקיום של התושבים בערי הנגב דומה מאוד לזו של יתר תושבי ארץ-ישראל בעת העתיקה. הרגלי התזונה של תושבי האזור משותפים על פי הממצא הפליאובוטני שהתגלה בחפירות בערי הנגב וממנו משתקפים הרגלי תזונה מקובלים ברחבי ארץ-ישראל בעת העתיקה המתבססים על חיטה, שעורה, זית, תמר וחסה (ליפשיץ וויזל 1973 : 103 ; 1973 א' : 31-35, טבלאות 1, 2).

במקרים אחדים שיקולים תרבותיים הם שהכתיבו את ההבדלים במרכיבים הכלכליים של התקופות השונות. כך למשל בנושא צריכת היין. בעוד שעד לתקופה הביזנטית היווה היין מרכיב חשוב בכלכלת הקיום של תושבי ארץ-ישראל ובכללם תושבי הנגב הרי שבתקופה העות'מנית חלה הקטנה ניכרת של השימוש בו, זאת בשל האיסור המוסלמי לצרוך אותו (כך תשס"ח : 10). במקביל הפך הסבון לענף יצוא עיקרי ולמרכיב חשוב בסחר (ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 : 32).

עיון בעדויות ההיסטוריות מעלה כי במהלך התקופה העות'מנית ועוד קודם לכך היו הגמלים למרכיב חשוב במכלול משק החי של החברה השבטית. ואולם הממצא הארכיאולוגי מאתרי הנגב בעת

העתיקה מראה כי הגמלים היוו רק אחוז קטן ממכלולי הפאונה של האתרים (על כך ראו הדיון בעמ' 19-20). יש להביא בחשבון כי הגמל בהיחשבו בהמה יקרה היווה חלק בלתי נפרד ממערך השיירות ולכן רבים מן הגמלים המשיכו את מסעם ולא סיימו את חייהם באתרי הנגב. דומה כי בתקופה הרומית-ביזנטית היה הסוס לבהמת המשא העדיפה על תושבי הנגב, בדומה לחלקים אחרים ברחבי האימפריה (רובין תשנ"א: 97-98). את העדות היחידה לקיום הסוסים בערי הנגב מספקים המבנים שזוהו כאורוות ושנמצאו בממשית (נגב 1983: 216-223), בשבטה (סג"ל תשמ"ד: 272-281), בעבדת (נגב 1983: הערה 86) ואולי אף ברחובות (צפריר ואחרים 1988: 128-129).

הבדל מהותי נוסף נוגע לשאלת קיומם של חזירים במשק החי של ערי הנגב. לרוב מתבלטים אתרי תקופת הברזל ביהודה על רקע היעדר עצמות חזירים ממכלולי הפאונה (דיין 1999: 484-485, טבלה 16.2; צ'רנוב ודרורי 1983; שדה תשמ"ח: 372), זאת בניגוד לעדות מן התקופה הביזנטית. כך למשל בפירוס 133 מניצנה המזכיר כנראה בשר חזיר משומר ועוף (קרמר 1958).

תופעת היעדר החזירים מאתרי תקופת הברזל מוסברת לעיתים קרובות על רקע הטאבו שחל בממלכת יהודה על צריכת בעל החיים הני"ל. ואולם מניתוח מכלולי הפאונה בתל ערוער עולה תמונה מעט שונה ולפיה מהווים עצמות החזיר 2.5% מן המכלול (מוטרו בדפוס), אחוז קטן אך עדיין משמעותי בהשוואה לאתרים אחרים ביהודה. מיקומה של ערוער בנקודה הדרומית ביותר בממלכת יהודה, באזור ספר המדבר, הממצא הארכיאולוגי המגוון שהתגלה בה ובייחוד מסורות הכתב המגוונות וסירי בישול שמקורם באזורים שונים, מעידים על הרכב חברתי מגוון שכלל לא רק אוכלוסיה ממוצא יהודאי אלא גם אוכלוסיה בעלת זיקה שונה שאפשר וצרכה חזירים.

ג. קווים סוציו-פוליטיים לדמותה של עיר מדברית

1. הרכבה חברתית של אוכלוסיית העיר המדברית

אחת הקלישאות הנפוצות בדיסציפלינה הארכיאולוגית נוגעת לחיבתם המוגזמת מעט של ארכיאולוגים לשכבות חורבן. שכבות החורבן נתפסות ככאלו המשמרות את הדברים "כפי שהם היו", כמייצגות את הרגע בעוד ששכבות ארכיאולוגיות נעדרות חורבן מייצגות את משך החיים ומקשות על הארכיאולוג בשחזור תמונת העבר ובתארוך. ואכן במחקרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים על אזור הנגב ניתן מקום רב למסעות מלחמה ולחורבן (ידין וגבע 1983; בית-אריה 1996; פנטלקין ופינקלשטיין 2006).

ואולם נדמה כי "תהיה זו טעות לחיות רק את רגע המשבר ולהתעלם מן החיבורים, מן המזיגות, מן השותפויות" (בהשאלה מספרו של ניסים קלדרון "פלורליסטים בעל כורחם" הכותב אודות החברה הישראלית [תש"ס: 167]). בעת העתיקה, כמו גם היום, החיבורים, המזיגות והשותפויות הם שהיו את עיקר חיי היום יום ועל כן בדיון אודות ערי ספר המדבר בעת העתיקה מן הראוי להקצות מקום גם ל"ארכיאולוגיה של ימי השלום".

סקירת הממצא הארכיאולוגי וההיסטורי מערי הנגב על ציר הזמן מגלה מכלולי תרבות חומרית טיפוסיים למרכזי השלטון מחד וייחודים לאזור מאידך. תמונת העבר המצטיירת מחקר אתרי הנגב היא מגוונת ורב-קולית ותומכת בהנחה בדבר קיומה של חברה רב-תרבותית בערי ספר המדבר בעת העתיקה.

1.1 רב תרבותיות מהי?

"ריבוי תרבויות" (או "פלורליזם") הינו מושג רב משמעי בעל הגדרות שונות הנגזרות מתחומי ידע רבים. הגדרתו מתארת מצב חברתי דמוגרפי שבו חברה מורכבת ממספר קבוצות הנבדלות זו מזו מבחינת מוצאן האתני, שפתן, הרקע התרבותי שלהן וכיו"ב (פארק 2000: 3-4).²⁴ כיוון שכך, המונח המכונה "פלורליזם תרבותי" מתייחס לחברות שבהן נוצרת מציאות של ריבוי תרבויות. החברה הרב-תרבותית מורכבת מקבוצות מוגדרות מבחינה אתנית או תרבותית והנושאות מאפיינים אוטונומיים. הקבוצות קשורות זו בזו מבחינה מדינית ונתונות לשליטתה של קבוצה אחת. הפלורליזם, אפוא, הוא נתון המורכב מגורמים כגון: החיים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים והוא

²⁴ היבט נוסף של הרב-תרבותיות נגזר מגישה פוסט-מודרנית הדוגלת בשמירת הזהות העצמית של קבוצות כאלו בתוך החברה או המדינה. גישה זו לקוחה מתחום הפילוסופיה הפוליטית והיא עוסקת בדרישה להכרה במיעוטים ובלאומים, זאת בהנחה שהכרה היא צורך אנושי חיוני. במקרים אלו ריבוי התרבויות הוא בגדר משאלת לב (רז 1986; קימליקה 1995; וולצר תשנ"ט: 89-93).

מושפע מן המתח שנוצר בין הגורמים הללו. באור זה ה"פלורליזם התרבותי" מוגדר כקיומן של מספר קבוצות אנשים בחברה אחת החולקים היסטוריות משותפות ייחודיות, דרכי חיים וזהות משותפת

כחברי הקבוצה ותמיכה בקיומן הנבדל (יונג 1976 : 12, 23-65 ; פארק 2000 : 196-199).

בחברות מטיפוס זה ריבוי התרבויות הוא מצב נתון הנובע מתוך נסיבות כלכליות או כתוצאה מסיטואציות פוליטיות מסוימות. מכאן יוצא שלא ניתן לדון בסיטואציה של ריבוי תרבויות מבלי לדון גם בפוליטיקה שהרי האחת יכולה להיות הנגזרת של האחרת ולהיפך.

הפלורליזם אמנם מדגיש את קיומן של מספר קבוצות תרבותיות בחברה אחת, אך כאשר עוסקים ברב-תרבותיות קיים סיכוי שנראה רק את החלקים ונשכח את השלם. יש סכנה שנראה רק את הקבוצות ונשכח שהן קבוצות בתוך חברה משותפת. או כפי שהגדיר זאת ניסים קלדרון (תשי"ס : 166) : יש להיזהר מן הפולחן של הפרגמנטציה.

חברות המיישמות את תחום הפלורליזם התרבותי מוכרות לנו כבר משחר ההיסטוריה. בימי קדם, התפתח מצב של ריבוי תרבויות בעקבות הופעתם של משטרים אימפריאליים שבהם התקיימו קבוצות שונות כקהילות אוטונומיות או סמי-אוטונומיות. לקבוצות כגון אלו לא נותרה ברירה אלא להתקיים יחד עם קבוצות אחרות הואיל ופעולותיהן נשלטו על ידי הבירוקרטיה האימפריאלית (וולצר תשנ"ט : 26-27 ; ציואה 2007 : 322, 328). בדומה לעת החדשה, דומה כי הגורמים הישירים להתפתחותה של חברה רב-תרבותית בעת העתיקה היו התפתחותן של מערכות סחר ותהליכי העיור. בעבודות שנעשו בחברות אפריקאיות התברר כי אחד מדפוסי ההתנהגות החוזרים על עצמם בהקשר זה הוא הופעתה של קבוצת סוחרים מהגרים. לצורכי קיום הסחר נדרשים מתמחים שביכולתם להתגבר על האתגרים הרבים שמציבה מערכת סחר לטווח ארוך תחוצה אזורים גיאוגרפיים, אזורי תרבות ותחומי השפעה פוליטיים. העברת סחורות ומוצרים דרך שטחים עוינים, מערכת מידע אודות שוקי היעד, קשר עם סוכנים עליהם ניתן לסמוך ממרחק – כל אלו התגלו כגורמים המהווים את הסיבה הראשונית להתפתחות הזהות האתנית של קבוצות כאלה (יונג 1976 : 26, 32).

תחת שלטון אימפריאלי הפגינו חברי הקבוצות בפעילויותיהם בחיי היום יום סובלנות יחסית תוך שהם יוצרים אינטראקציה עם קבוצות אחרות. מובן שבמקרים אלו עצם קיומה של הרב תרבותיות אינו תלוי במידת קבלתו של פרט זה או אחר את הקבוצות השונות אלא רק במידת הסובלנות המהווה חלק מן המדיניות האימפריאלית.

1.2 ערי ספר המדבר בעין העדשה הרב תרבותית

בהנחה שערי הנגב בשלבים המוקדמים (ערד בתקופת הברונזה הקדומה ומשום בראשית תקופת הברזל) כמו ביוזמת קבוצות הנוודים המקומיות והיוו אירוע חד פעמי בנוף המקומי הרי שניתן לשער כי ההרכב החברתי של ערים אלה כלל בעיקר את חברי הקבוצות הנוודים ששינו את דפוסי הקיום שלהם וחוו תהליך של מעבר ליישובי קבע. שחזור זה אף נתמך בממצא הארכיאולוגי המעיד על העדפה של מרכיב גבוה יחסית של עדרי צאן בשלבים הראשונים של קיום הערים (בעניין זה ראו למשל את הדיון בעמ' 290). כפועל יוצא מכך נצפה למכלולי תרבות חומרית הומוגניים יחסית בצד כלים וחפצים שיובאו לאזור הנגב במסגרת תהליך הסחר. יחד עם זאת אין משמעות הדבר כי אוכלוסיית הערים בשלבים המוקדמים לא כללה גם גורמים זרים בצד התושבים המקומיים: סוחרים או נציגי הערים שעמך סחרו תושבי ערד ומשום וכן גורמים אחרים בעלי עניין בסחר יכלו אף הם להתיישב בסביבה המדברית. דומה כי הללו היוו חלק בלתי נפרד מאוכלוסיית הערים העתיקות באשר הן.

המגמה הדמוגרפית הרב-תרבותית של ערי ספר המדבר התעצמה עם המעבר לשלב המאוחר של תקופת הברזל – עם כניסתה של האימפריה האשורית לאזור ועם התגבשותה של ממלכת יהודה לכדי יישות פוליטית ריכוזית. הנסיבות הפוליטיות שנוצרו בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל בבקעת באר שבע - אזור ספר שבו שכנו יהודאיים, שבטי הנוודים המקומיים, דרום ערביים ולפי העדות הכתובה מערד אף כיתיים, יצרו חברה פלורליסטית שבה התקיימו קבוצות שונות ממוצא שונה וממסורות מגוונות האחת עם השניה. במקרה זה כפו הנסיבות הפוליטיות, הנוכחות האימפריאלית האשורית, והשיקולים הכלכליים, רב תרבותיות ודו קיום המשתקפים בארכיטקטורה ובממצא. פיתוחה של רשת הסחר הדרום ערבית יצרה מן הסתם צורך במוסדות אירוח דוגמת ח'אן השיירות שאפשרו והתקיים בערוער.

המציאות הרב-תרבותית שבה ומצאה את ביטויה ביתר שאת עם התפתחותה של מערכת היישוב המסועפת בנגב במהלך התקופה הרומית-ביזנטית ועם הופעתם של מוסדות סחר, אירוח ודת באזור. העדויות ההיסטוריות והממצאים הארכיאולוגיים מציגים מציאות חברתית המורכבת מקבוצות אוכלוסין מקומיות והמושפעת מנוכחותם של מהגרים. אוכלוסיית ערי הנגב בעת ההיא כללה אנשי דת וצליינים בצד סוחרים, מובילי שיירות וחיילים, חלקם ממוצא שבטי, שהיו נתונים לשליטה ישירה, אם כי מצומצמת למדי, של הכח האימפריאלי. תחת חסות רומית-ביזנטית לא נותר לתושבי

הערים אלא לשתף פעולה אלה עם אלה.

מגמה זו באה לידי ביטוי גם בשלהי התקופה העות'מנית עם ייסודה של העיר באר-שבע, אם כי בצורה מצומצמת יותר. ההרכב החברתי של באר-שבע בראשית המאה העשרים כלל את ראשי השבטים הבדואיים שפעלו באזור, בצד משפחות סוחרים מתברון ומעזה וקבוצת סוחרים יהודית (להלן). סקירת המקורות ההיסטוריים מגלה כי מידת מעורבותן של האימפריות הגדולות בנעשה בספר המדבר הייתה מוגבלת הן מבחינת כוח האדם שהוצב באזור והן מבחינת מעורבות השלטון בסצינה המקומית. באור זה נשאלת השאלה, כיצד השכילו האימפריות הגדולות לשלוט על אזורי המדבר המרוחקים או במילים אחרות: מה הייתה האסטרטגיה האימפריאלית לשליטה באזור הספר?

2. פוליטיקה, כוח וערים בסביבה מדברית

בתקופות שבהן הוקמו ערים בסביבה מדברית על פי יוזמה מקומית לא עלה הצורך להתמודד עם נוכחות זרה ועם שאלת היחסים בין גבולות השלטון והאוטונומיה של העיר המדברית לבין גבול ההשפעה והשליטה של השלטון המרכזי. שאלה זו הפכה רלוונטית יותר בתקופות שבהן נשלט האזור על ידי כוחות פוליטיים חיצוניים.

2.1 רקע היסטורי ל'שלום האשורי'

ההתפשטות האשורית מערבה שהחלה במאה התשיעית לפנה"ס, התעצמה בעקבות כיבושי תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור (745-725 לפנה"ס). מלכי אשור התקדמו באמצעות כיבוש וסיפוח של טריטוריות ועל ידי שעבוד של ממלכות קטנות באזור הלבנט. בעקבות הכיבושים האשוריים החלה תקופה של יציבות פוליטית ושגשוג כלכלי הידועה במחקר כ'שלום האשורי' (תדמור 1975). מחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים שהופיעו בעשורים האחרונים התמקדו בשאלת האסטרטגיות המגוונות שהיו בשימוש האימפריה האשורית בניהול הטריטוריות המשועבדות לה ובאופן שבו משתקפות אסטרטגיות אלה במציאות הארכיאולוגית. כך למשל עבודותיהם של סינפולי (1994) ופרקר (2001; 2002; 2003) אודות הספר הצפוני והספר המערבי של האימפריה האשורית. מסתבר כי הכיבוש האשורי פתח בפני תושבי האזורים הכבושים אפשרויות כלכליות חדשות. הצטמצמות הקונפליקטים בין יהודה לשכנותיה, ששועבדו כולן לאשור, האיצה את התפתחותם של קשרי סחר בינלאומיים ארוכי-טווח ואת הופעתן של מערכות יישוב באזורי ספר דוגמת הנגב. בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל היה הנגב לחלק ממערכת סחר גדולה בשיתוף עם דרום-ערב, אדום

ומישור החוף. אולם בעוד שארכיאולוגים והיסטוריונים רבים הדגישו את חשיבותו הכלכלית של הסחר הדרום-ערבי לאימפריה האשורית (תדמור 1966: 89-90; אוצן 1979: 255-256; אפעל 1982: 93-94; אדנס ובודן 1989; נאמן תשמ"ז: 8-11; 1995: 113; פינקלשטיין 1995: 146-149; פרפולה 2003: 103-104; ג'סמין 2006) הרי שרק דיון מצומצם הוקדש לשאלת האסטרטגיה שבה נקטו האשורים בדרום מערב האימפריה ולאופי האינטראקציה בין השלטונות האשוריים לבין אוכלוסיית הספר באזור זה (ראו לדוגמא את עבודתו של נאמן 1979 אודות נחל מצרים).

בצד ממצאים מיובאים וחיקויים לקרמיקת ארמון אשורית ניכרת במכלולי התרבות החומרית מאתרי בקעת באר-שבע גם שמירה על מסורת מקומית. הנטיה לשימור המסורת משתקפת בארכיטקטורה, בממצא הכתוב ובמכלול הכלים המקומי הנשלט על ידי שתי קבוצות כלים עיקריות: קרמיקה יהודאית, המהווה את חלקו הארי של המכלול והמוכרת מאתרים אחרים ברחבי ממלכת יהודה דוגמת לכיש, עין גדי וירושלים; וקרמיקה מן הטיפוס המכונה 'קרמיקה אדומית/אשורית'. קבוצה זו מתאפיינת בטיח מפולס ובכלים צרופים היטב הכוללים ליבה אפורה ודופן דקה. חלק מן הכלים האדומיים/האשוריים נצבעו בסגנון מובחן בשחור, לבן, חום ואדום המכונה "אדומי". בסדרת בדיקות פטרוגרפיות הסתבר כי קבוצת הכלים האדומית/האשורית היא מקומית. מוצא הטיח שממנו יוצרו הכלים הוא ביהודה והכלים נעשו מאדמת הטרה רוסה האופיינית להר יהודה והשפלה או מאדמת הלס הטיפוסית לאזור הנגב.²⁵ יוצאי הדופן היחידים הם סירי הבישול האדומיים והנגביים שמוצאם בבמת אדום (טהרני-סוסלי תשס"ב: 103-105, 113-115 וראו שם ספרות נוספת). באור תמונת עבר המציגה שמירה על המסורת בצד קשרי מסחר ענפים ותרבות חומרית מגוונת עלינו לשאול מהי אסטרטגיית השליטה האימפריאלית המשתקפת מן הממצאים הארכיאולוגיים ומן העדויות ההיסטוריות?

2.2 אסטרטגיית השליטה האשורית בספר הדרום-מערבי

כאשר התפשטו מלכי אשור לאזורים חדשים היו בידם מגוון אפשרויות שבאמצעותן יכלו לאכוף את הסמכות האימפריאלית. במקרים מסוימים לווה הכיבוש האשורי בסיפוח ובשילוב האוכלוסיה המקומית במערכת הפרובינציות האשוריות (פוסטגייט 1992: 251-252). במקרים כאלה, השליטה האשורית הישירה לוותה ביישום מתאר העיר האשורית, בארכיטקטורה אשורית טיפוסית ובתרבות חומרית מסוימת. התכנית האורתוגונלית בשכבה III במגידו (למון 1935: לוח 2; למון ושיפטון 1939:

²⁵ נאמן ואנוכי (2006) הצענו כי בניגוד למקובל יש לראות בקבוצת הקערות המזוות תופעה מקומית שאת מקורותיה יש לחפש בעבר הירדן ולא באשור הרחוקה. וראו בעניין זה את תשובתה של זינגר-אביץ (2007).

לוחות 17, 27, 89, 115-118; הרצוג 1997 א': לוח 5.35, מבנה הלבנים המקושת בתל גימה (ואן-ביק 1983; 1992: 338-340), מבנה הלבנים המונומנטלי שנתגלה בסמוך לאשדוד (קוגן-זהבי 2006), הפודיום הגדול בבוצירה (ביינקובסקי 2002: 57-110) והתרבות החומרית שנמצאה באתרים אלה, מהווים עדות לנוכחותו של כח אדם מינהלי וצבאי ממוצא אשורי באתרים ברחבי הלבנט ליישום מדיניות הכיבוש והסיפוח האשורית בארץ-ישראל (שטרן 2001: 14-49).

ואולם בניגוד לצפון ארץ-ישראל, למערב הנגב ולמישור החוף, זהו אינו מצב הדברים בנגב, שבו הארכיטקטורה משקפת מסורת מקומית מתמשכת והממצאים האשוריים מוגבלים למספר מצומצם של חפצי יוקרה ומסחר או לחיקויים מקומיים. אם אין מדובר בנוכחות אשורית פיסית באתרי בקעת באר-שבע, עלינו לשאול כיצד השכילה האימפריה האשורית לשלוט על אזור ספר המדבר המרוחק ולשמור על האינטרסים הפוליטיים והכלכליים שלה באזור?

מונח המפתח להבנת העניין הוא המונח 'ספרי' (frontier). בניגוד למונח 'גבול' (border) שמשמעו קו ברור המסמן הבחנה טריטוריאליות בין ישויות פוליטיות או מנהליות, ה'ספרי' הוא מונח גמיש יותר.²⁶ אזורי גבול וספר נתפסו במחקר באופן מסורתי כחגורות הפרדה בין ישויות פוליטיות או בין יישות פוליטית לבין הפריפריה שלה. ואולם מגמות חדשות במחקר האנתרופולוגי והגיאוגרפי רואות באזור הספר אזור מעבר, תחום של אינטראקציה והיברידיזציה (מאירסון 1990: 268; פרקר 2002: 375-372; 2003: 552).

מבחינה אידיאולוגית, האשורים ראו בספר את הגבול בין העולם המתורבת לבין הפריפריה הכאוטית. דיכוטומיה זו סימלה את הניגוד בין הידוע לסמוי, בין הבטוח לעויץ (ליוורני 1979: 306; תדמור 1999: 60; פרקר 2001: 265). הבחנה זו נכונה בעיקר בכל הנוגע לתפיסה האשורית את המדבר כאזור צרה ומצוקה כפי שמשמע מהבריתות של אסרחדון במאה השביעית לפנה"ס (אצל פרפולה וואטאנבה 1988: 45):

"מי יתן וסין, האור שבשמים ובארץ, יעטה עליך צרעת וימנע ממך להכנס לפני האלים או המלך. שוטט במדבר כמו חמור הבר או הצבי."

ואולם, בניגוד לתמונת העולם האשורית הכאוטית, הממצא הארכיאולוגי וההיסטורי מעיד כי האשורים החזיקו במדיניות גמישה כלפי אזורי הספר של האימפריה. השאיפה האשורית לשלוט על

²⁶ בהקשר זה ראו למשל את עבודתו של בונימוביץ המיישמת את תיאוריית "הספר המשתנה" לגבי אזור ההר המרכזי של ארץ-ישראל (בונימוביץ תש"ן: 277-278).

הגבול עם מצרים ועל דרכי הסחר הדרום-ערבי באזור הנגב משתקפת מבריתות שחתמו האשורים עם שבטי הערבים המקומיים. האנאלים המלכותיים מצהירים כי תגלת פלאסר השלישי הפקיד בידיו של אדבאל, שבת ערבי, את משרת "שומר השער על הגבול של מצרים". על רקע זה טען תדמור כי האשורים ייפו את כוחם של בני אדבאל לשלוט על חבל הבשור (תדמור 1966 : 89-90 ; נאמן 1979 : 86-80 ; אפעל 1982 : 93-94 ; 103-105). במסגרת מסעו של סרגון השני לנחל מצרים בשנת 716 לפנה"ס, מסע שכלל את מושבת הגולים בגבול מצרים, אזור שנמסר כולו לפיקוחו של הנסיך הערבי של העיר לבן, הצהיר המלך האשורי (אצל נאמן תשמ"ז : 9) :

"...פתחתי את הנמל המסחרי החתום של מצרים, אשורים ומצרים בוללתי וגרמתי שיסחרו אלה עם אלה."

עדויות אלה משקפות את המציאות הפוליטית שנוצרה בדרום מערב האימפריה האשורית במחצית השנייה של המאה השמינית לפנה"ס, במסגרתה התיישבו מנהיגי שבטים ערבים מיופי כוח בערים ושירתו את האינטרסים הפוליטיים והכלכליים של האימפריה האשורית. הקמת מערך המצודות האשוריות בבמות עבר הירדן ובייחוד ייסודו של מוקד השלטון האשורי בבוצירה שבאדום מהווים עדות לכך.

בעקבות זאת עלינו להניח כי למערכת הבריתות שכתרו האשורים עם מנהיגי השבטים המקומיים היה מחיר כלשהו. במילים אחרות עלינו לשאול: מה ניתן למנהיגי השבטים בתמורה לנאמנותן? בלוח כתוב בכתב יתדות נרשמו חפצי יוקרה שניתנו למשלחות זרות שביקרו בחצר מלך אשור. לצד המתנות לשליחים מעקרון, בית-עמון וערי החוף הפניקי, נזכרות המתנות לשליחי הערבים. להלן שתי דוגמאות הממחישות זאת (פאלס ופוסטגייט 1992 : 75-76) :

חלק עליון שבור

"[X טבעות זהב], 1/3 שקל למביאי המס עימו :

סך הכל, אלנסכ, השיחי של הערבים."

"[X טבעות זהב] קטנות, תר-אלי, ראש (מובילי) בהמות המשא של הערבים

...טבעת כסף, 1/4 שקל, לבני לווייתו."

שליחים זרים ביקרו לעיתים קרובות בבירה האשורית כדי להעלות מס. שליחים אלו קבלו בדים יקרים, נעליים, מאכל ומשתה מאוצר המלכות (פוסטגייט 1974 : 113-114, 127).

עדויות היסטוריות וארכיאולוגיות מהנגב ומאזורי ספר בתקופות מאוחרות מציגות התנהלות דומה ושופכות אור נוסף על האינטראקציה שבין האימפריה השלטת לאוכלוסיית ספר המדבר.

2.3 דיון תרבותי משווה

התקופה הרומית-ביזנטית

במאה הראשונה לספירה חווה אזור ספר המדבר שבערבות טריפוליטניה פריחה כלכלית ושגשוג יישובי למרות שלא עבר תהליך של קולוניזציה (מטינגלי 1995 : 144-153 ; גראהם 1998 : 97-99).

עדויות טקסטואליות וממצאים ארכיאולוגיים מראים כי השלטונות הרומים אפשרו לאליטות השבטיות שהתקיימו באזור להנות מן היתרון של מעמדן המסורתי כקבוצות בעלות כוח והתייחסו אל מנהיגי השבטים כאל בעלי אדמות פרטיות. רומא הציעה לאליטות המקומיות קידום חברתי בתמורה לנאמנותן ואפשרה להן לזנוח את צורת הקיום הנוודית לטובת יישוב קבע. באופן זה קבוצות עלית שבטיות קיבלו אדמות מן הרומאים ונוצר מעמד של בני שבטים בעלי אדמות שיכול להבטיח את מצבו החברתי על ידי חקלאות. המדיניות האימפריאלית הפכה את ההתיישבות בסביבה האורבנית למשתלמת עבור קבוצות הנוודים המקומיות (גראהם 1998 : 97-100).

המערכת היישובית ששגשה באזור הנגב במהלך התקופה הביזנטית מספקת דוגמא נוספת למדיניות אימפריאלית באזורי ספר המדבר. מקורות כתובים, בעיקר מן המאה השישית לספירה, כדוגמת חיבורו של פרוקופיוס,²⁷ מעידים כי הממשל הרומי-ביזנטי נשא ונתן עם מנהיגי השבטים המקומיים – הסרצנים - להגן על אזור הספר מפני פשיטות הנוודים ולאבטח את דרכי הסחר והעליה לרגל. הסמכות המרכזית נטלה חלק בהסכם עם הסמכות השבטית, סידור שהבטיח לשבט יתרונות מסוימים, כגון: הכנסות כספיות וכיוצא באלה (מאיירסון 1989 : 73 ; שאהיד 1995 : 972-976) (להרחבה בעניין זה ראו הדיון בעמ' 54).

²⁷פרוקופיוס. תולדות המלחמה. כרך 1 : 181.

התקופה העות'מנית

המדיניות העות'מנית במישורים ממזרח לחלב שבסוריה מספקת דוגמא מאוחרת למדיניות אימפריאלית באזורי ספר. במהלך המחצית השניה של המאה התשע עשרה עודדו השליטים העות'מניים מנהיגים ומכובדים מקרב שבטי הבדואים המקומיים ליישב אדמות שהוגדרו כנכסים אימפריאליים. בעוד שמרבית אנשי השבט המשיכו בגידול צאן באזור המדברי למחצה, ניתן לשיחיים תפקיד מרכזי בסחר הצמר בשווקים של חלב. פעולה זו גרמה בסופו של דבר למעבר של האליטות השבטיות ליישובי קבע ולעיסוק בחקלאות (מסטרס 1999 : 73-75). למדיניות העות'מנית קיימות מקבילות גם באזורים אחרים ברחבי האימפריה (כך למשל בסודן. ראו אצל אחמד 1975 : 83). מאמצי העות'מניים לשלב את מנהיגי השבטים הבדואים במערכת האימפריאלית במהלך המאה התשע עשרה תועדו על ידי ההיסטוריונים המלכותיים של הסולטנים העות'מניים (אוזבק 2003 : 208-206) שהעידו כי הסולטן עבדולחמיד עשה כמיטב יכולתו לפגוש באופן אישי מנהיגים בדואים בעלי כוח ולרצותם באמצעות טובות הנאה ומתנות, בעוד שאורחיו המשפיעים ביותר אורחו בארמון (לואיס 1987 : 42-54) :

"הם לנו בבית ההארה האימפריאלי... ארוחותיהם נשלחו ממטבח הארמון, וניתנו להם מענקים מאוצר המדינה בעוד שילדיהם למדו חינוך בבית הספר. אחוזות מפוארות במיוחד נמסרו למכובדים שבהם... עבדולחמיד האמין שבדרך זו יזכה בלב האנשים באזורים שמהם הגיעו מכובדים אלו."

סקירת מערך השיקולים והגורמים הפוליטיים שהובילו בסופו של דבר להקמת העיר באר-שבע בשלהי התקופה העות'מנית (1900) מתוארת בנספח (וראו שם דיון והפניות לספרות) ומציגה אסטרטגיה אימפריאלית דומה. נראה כי הצורך לשלוט בשבטים המקומיים היווה את אחת הסיבות המרכזיות לכינונו של מרכז עירוני באר-שבע. התורכים התייחסו אל מנהיגי השבטים המקומיים כאל אליטות ובאמצעות מתנות והטבות עודדו את התיישבותם בעיר שזה מקרוב נוסדה ועל ידי אימוץ נורמות חברתיות חדשות הפכו אותם לבני מעמד חדש. עדויות אתנוגרפיות מראות כי כוחם של השיחיים הבדואים גובר בשנים שבהן הם נתמכים על ידי שלטון מרכזי. לעיתים קרובות משמשים השיחיים כסוכנים המתווכים בין היישות הנומדית לבין הסמכות המרכזית שהשקיעה מאמצים רבים על מנת לקנות את נאמנות האליטות השבטיות, כך שהיא למעשה המריצה את התפתחותה של הירארכיה חברתית בשבטי הנוודים (מארקס 1967 : 6-41 ;

1992 : 258 ; חזנוב 1994 : 218). ואולם מעמדו של השיח' בשבט ומחוצה לו הוא מורכב הואיל ותפקודו כמתווך נעשה לעיתים על רקע מציאות פוליטית מורכבת. עבודות אתנוגרפיות שנעשו בקרב חברות נוודיות למחצה הראו כי השיח' יכול לממש את תפקידו המורכב ביתר יעילות כאשר הוא מהווה חבר בקרב האליטות המקומיות בעיר. באופן זה מתאפשרת יצירת קשרים עם נציגי השלטון ויושבי הקבע ומתאפשרת צבירת יכולת השפעה משמעותית. לשם כך נוהגים השיחיים להחזיק בתים בערים בהם עליהם לבלות זמן מה וכמו כן עליהם לנסוע ולבקר לעיתים קרובות בעיר הבירה (בעניין זה ראו למשל את עבודתו של בארת' בקרב הנוודים בדרום איראן [בארת' 1961 : 96-97]. וכן את הנספח העוסק בעיר באר-שבע בתקופה העות'מנית בעבודה זו).

ראיה היסטורית ארוכת טווח מגלה איפוא קשר הדוק בין אינטרסים אימפריאליים כלכליים ופוליטיים לבין אליטות מקומיות. מסתבר כי האשורים, הרומים, הביזנטים והעות'מנים התייחסו לאליטות שבטיות ולמנהיגי שבטים כאל בעלי אדמות וכאל מכובדים רמי דרג. בדרך זו יצרה האימפריה מעמד חברתי חדש, טקטיקה שסייעה בהבטחת התמיכה של מנהיגי השבטים ואפשרה שקט ויציבות פנימית באזורי הספר של האימפריה. בעוד שמנהיגי השבטים ומכובדיהם עברו ליישובי קבע, שם הגנו מקרוב על האינטרסים השבטיים במערכות הסחר, הרי שקבוצות אחרות שהשתייכו לאותם שבטים המשיכו בתפקידיהם המסורתיים שכללו פסטורליזם, מסחר ופשיטה על שיירות.²⁸

²⁸ראו לדוגמא את מגוון התפקידים הרחב שמייחסים ביינקובסקי וואן דר סטיין (2001 : 31-33) לנוודי זרום הלבנט.

2.4 בחזרה לתקופת הברזל 2 ב'-ג':

אליטות מקומיות בשירות ההגמוניה האימפריאלית

שוב עתה לשאלת המדיניות האשורית בנגב. לאשורים היה אינטרס ברור בשמירה על גבול דרומי שקט ויציב ככל שניתן. על כן מדינות פריפריאליות, דוגמת יהודה, שועבדו ולא סופחו באופן ישיר, כך שישמשו כאזורי חיץ וצינורות כלכליים בין אשור מצד אחד ושבטי הערבים ומצרים מן הצד השני (פוסטגייט 1992 : 255-252 ; פרפולה 2003 : 103-104). בזהותם את רקמת החיים העדינה שנוצרה בין נוודים ויושבי קבע באזור הנגב המקראי, העדיפו האשורים לנצל את מערכת הסחר הקיימת מבלי לשנותה באופן מהותי.

עדות חשובה לעניין המדיניות האשורית כלפי המערכת היישובית בנגב ניתן לראות בתוצאות מסע סנחריב לאזור. במהלך המסע שנערך בשנת 701 לפנה"ס חרבו שכבות II בתל באר שבע (אהרוני 1973 : 11), III בערוער ו-VII בעירא (בית-אריה 1999 : 76). אולם ככל שהדברים נוגעים באופי החורבן, התמונה אינה אחידה. שרידי החורבן בתל באר שבע II ניכרים במערכת הביצורים כמו גם בחלקים הפנימיים של העיר שמאז לא שבה למעמדה הקודם. בתל עירא, לעומת זאת, נמצאו עדויות לחורבן רק במערכת הביצורים ולא באזורי המגורים. גם שכבה III בערוער לא חרבה חורבן מוחלט. בהעדר פרסום מפורט, קשה להסיק לגבי מידת החורבן של שכבה VIII בערד ושכבה IV בתל מלחתה (טהרני-סוסלי 2007 : 70-73).

הנתונים הארכיאולוגיים מראים אם כן כי המערכת היישובית שהתקיימה באזור במהלך המאה השמינית, לא חרבה בצורה מוחלטת בסוף התקופה. החורבן המוחלט של תל באר שבע, לעומת החורבן החלקי בעירא ובערוער, ושיקום האתרים בשכבות היישוב הבאות מראים כי האינטרס האשורי לא היה להוציא את האזור מכלל שימוש באמצעות הגליות וחורבן מוחלט אלא הרס מכוון ומבוקר, באופן שירתיע את המרכז בירושלים ממרד חוזר בעתיד ויאפשר לאשורים להמשיך ולהשתמש במערכת לצורכי הסחר הערבי.

כך למשל ניתן להסביר את חורבנו המוחלט של המרכז הממלכתי שהתקיים בתל באר שבע ואת אי יישובו מחדש במהלך המאה השביעית. סביר להניח שבתל באר-שבע ישבו שליחי מרכז השלטון היהודאי, פקידים ואנשי צבא ומנהל, שהשתייכו לאליטה היהודאית ושלפחות חלקם נשלח מירושלים. חורבנו המוחלט של המרכז הממלכתי בתל באר שבע והגליית האליטה שישבה בו היוו

מבחינת האשורים אמצעי הענשה והרתעה, באופן שיבטיח את אי הישנות המעשה מחד ואת המשך תפקודה של המערכת היישובית במסגרת הסחר הערבי מאידך. אך למרות השימוש המחושב באמצעי ההרתעה האשוריים מסורתיים שכללו כיבוש וחורבן, הרי שהמערכת היישובית בבקעת באר-שבע הושארה בסופו של דבר על כנה והסחר הערבי נמשך.

נראה כי האשורים היו מודעים היטב לכך שהדרך היעילה ביותר להפיץ את ההשפעה האימפריאלית לאזורים הכבושים הייתה דווקא באמצעות שכנוע תושבי אותם אזורים לכרות ברית עם האימפריה. בדרך זו הפכו האליטות המקומיות למוקד ההתעניינות האשורית (פרפולה 2003 : 101-105). האליטה היהודאית הייתה קבוצה אחת כזו. נוכחותה של הקבוצה היהודאית בנגב המקראי מורגשת במכלולים הארכיאולוגיים מאתרי האזור וניכר כי היא הושפעה מתהליכים דוגמת אלה. ההשפעה האשורית על הדת והאידיאולוגיה של השכבה השלטת ביהודה באה לידי ביטוי בין היתר בעיצוב החותמות היהודאיים, באמנות, בפולחן ובארכיטקטורה המקומית (כוגן 1974 : 91-95 ; שטרן 2001 : 14-41 ; אורנן 2005 : 168-182). האשורים דרשו במפגיע מן השליטים הואסאליים תחת מרותם להפיץ את הרעיונות האשוריים בקרב נתיניהם והצורות הזרות משכו את תשומת לב האליטה היהודאית (פרפולה 2003 : 101, הערה 5).

העדות הארכיאולוגית מאתרי הנגב המקראי תומכת בהנחה כי השליטה העקיפה שהנהיגה האימפריה האשורית בספר המדבר, הותירה את חותמה גם על קבוצות עלית מקרב קבוצות הנוודים המקומיות ("האדומים"), כך שניתן להבחין בטביעת האצבע האימפריאלית על העדות הארכיאולוגית, בעיקר במוצרי יוקרה הכוללים חפצי יבוא וחיקויים מקומיים. על רקע זה ניתן להסביר את הופעתם של ממצאים הקשורים בסחר והמיובאים מאשור באתרי הנגב המקראי כגון : משקולות דמויות בעלי חיים, משקולת דמויית ברווז שערכה שישה שקלים מסופוטמיים מערוער (עמ' 213, לוח 1 : 3) ומשקולת דמויית אריה שנתגלתה במקדש בערד (הרצוג 2002 : 80, לוח 35 : 3), וכן כלי חרס המחקים קערות מתכת ובקבוקים אשוריים (דוגמת קערה מטיפוס BL31 [לוח 165 : 6, 7, 8] והבקבוק האשורי בערוער [לוח 130 : 5 ; 200 : 1]) ושבר ספל אשורי מזכוכית שמקבילה לו נמצאה בנימרוד שבאשור (עמ' 243-244, לוח 48 : 2). סחורות אלו היוו ביטוי ואמצעי להצהרת כוח ומעמד חברתי – עובדה שנבעה מן התפוצה המצומצמת של החפצים ומערכם כסמלי כוח ויוקרה.

המכלולים הקרמיים וחפצי היבוא והחיקויים שנתגלו באתרי הנגב מציעים תהליך מבוקר של הידמות תרבותית. אם כי יש להדגיש שאין הכוונה לכך שהתרבות האשורית הועתקה אלא להשאלה של

אלמנטים מסוימים שנבחרו באופן סלקטיבי בייחוד חפצים ששידרו עושר וסמכות (נאמן וטהרני-סוסלי 2006 : 72-73). ואולם גם בעידן של גלובליזציה אשורית סביר להניח כי בצד נטיה הולכת וגוברת לרב-תרבותיות נשמעו ביהודה גם קולות התנגדות להשפעה האימפריאלית. ואכן, בחינת הממצאים הארכיאולוגיים מראה כי בד בבד עם השאלת אלמנטים אימפריאליים מסוימים, שבטי המדבר והחברה היהודאית שמרו על זהותם התרבותית. שימור הזהות החברתית והתרבותית על ידי הקבוצות השונות בא לידי ביטוי במכלולי התרבות החומרית עד לנקודה שבה ניתן לכנות את אזור הספר 'רב-תרבותי' (ראו דיון להלן).

דומה כי תחת חסות אשורית המגלה עניין ער בסחר ערבי, לקבוצת שלטון יהודאי, קבוצות שבטים מקומיות, לאוכלוסיה דרום-ערבית ולגורמים אחרים לא נותרה ברירה אלא להתקיים אלה עם אלה. פעולותיהן של הקבוצות המקומיות נשלטו על ידי הבירוקרטיה האימפריאלית האשורית, הגם שזו האחרונה לא נכחה בנגב מבחינה פיסית.

בחינת הממצא הארכיאולוגי וההיסטורי במשך הארוך תומכת אם כן בקיומה של אסטרטגיה אימפריאלית של שליטה גמישה הנובעת ממגוון אינטרסים פוליטיים וכלכליים ושלה קיימות השלכות על הרכב האוכלוסיה ועל הדינמיקות החברתיות באזורים אלו.

3. בין הפנים והחוץ: התודעה החברתית של יושבי הערים בספר המדבר

הדגם המוצע מעלה להבנת מערך קשרי החוץ של התושבים בערי הנגב מצביע על ניגוד קיים בין הדימוי המבודד של המדבר לעומת השימוש בו כרשת של יחסי גומלין, כמקום שבו מתרחשת אינטראקציה, כך שלמעשה יש דיאלוג מתמיד בין העולם הפנימי והאופן שבו תושבי המדבר תופסים את עצמם לבין השפעות חיצוניות, אידיאולוגיות, פוליטיות וכלכליות. דומה כי בקרב תושבי ספר המדבר קיימת מודעות לרעיונות, למנהגים, לשפה ולנוהגי האכילה של האחר. באורח זה מתרחש אימוץ של מוצרים מסוימים שנועדו לבטא מעמד חברתי ומעודדים את צמיחתן של קבוצות עלית מקומיות ואת התיישבותן בסביבה עירונית, אך יחד עם זאת האורבניזם המדברי אינו כור היתוך.

במאמרו אודות תהליכי העיור באתיופיה, בחן שק הגירה של יסודות שבטיים אל עיר. העיור על פי שק מתרחש כתוצאה מרשת של שיקולים כלכליים וכתוצאה מהיווצרותו של מעמד סוחרים ממוצא שבטי (שק 1973 : 267). התושבים מן המוצא השבטי שהתיישבו בעיר זה מכבר, שומרים על זהותם

החברתית ועל המוסדות השבטיים בעיר גם לאחר שנות דור. בניגוד לדעה הרווחת לפיה השבטיות האורבנית היא תופעה בעלת טווח קצר הסתבר כי אתניות אורבנית דווקא מתחזקת נוכח החיים בעיר תוך שמירה על מאפיינים ותכונות אתניות, כאשר השמירה על הזיקה השבטית יכולה לסייע בהענקת בטחון כלכלי וחברתי (שק : 1973 : 251-252).

בעוד שהשפה המקובלת בעיר היא אמהרית (שפת הרוב השולט) הרי שבמעגלים סגורים בקרב קהילות אורבניות אתניות מדוברים דיאלקטים שבטיים. הקהילה שומרת על המבנה השבטי ובראשה עומד ציף. טקסים דתיים ומסורתיים מהווים את הסיבה העיקרית להתקהלות השבט. קשרי נישואין מתקיימים אף הם בתוך גבולות השבט כמו גם מפגשים חברתיים בברים ומוסדות סיוע ועמותות קהילתיות (שם : 260-270).

סוחרים ממוצא שבטי המתישבים בעיר ממשיכים לפעול תחת תחום ההשפעה והסמכות השבטית ולמעשה הם נתונים לשתי מערכות שונות של סמכות ושליטה חברתית (שם : 272):

א. המערכת השבטית שבמסגרתה מחויבים אנשי הקהילה לאחריות חברתית ולנורמות ההתנהגות השבטיות.

ב. המערכת האורבנית שבה מחויבים התושבים לנהוג על פי חוקי השלטון העירוני המרכזי. למעשה, טוען שק (שם : 273), אין סתירה בין שתי מערכות השליטה. המערכת העירונית מסייעת להגן על האינטרסים הכלכליים של השבט (אדמות ורכוש למשל) והסמכות השבטית משמרת את הזהות החברתית ואינה חודרת לתחום הסמכות העירונית.

אנשים ממוצא שבטי נוטים להתמחות בפעילויות כלכליות כגון: מסחר ושיווק בלבד תוך שמירה על המסגרת השבטית ועל מאפייני הזהות השבטית, זאת בניגוד להתנהגות הרוב השולט בעיר (שם : 275). הדגשת האתניות השבטית מדגישה הפרדה חברתית ומהווה למעשה אלטרנטיבה למודל התרבותי שמציג הרוב השולט בעיר (שם : 278-279).

על אף המרחק במקום ובזמן עיון במקבילות אתנוגרפיות ובכתובים ההיסטוריים מגלה דמיון בין האורבניזם האפריקאי לבין התפתחותן של צורות עירוניות במזרח התיכון. קודם הראיתי כי התיישבות של שבטי נוודים בתקופה הקדם-תעשייתית יכלה להתרחש כתוצאה מגורמים מקומיים דוגמת היוזמה המקומית להתיישבות בשל הצורך לחלוש על הפעילות הכלכלית במרחבי ספר המדבר או כתוצאה מגורמים חיצוניים כגון דחיפה אימפריאלית או ממלכתית (לדיון ולהפניות ספרותיות בעניין זה ראו חלק ה'). הדעת נותנת כי התיישבות הקבוצות השבטיות לוותה אמנם בפיתוח קשרי

חוץ פוליטיים וכלכליים ענפים ובתהליכי הידמות תרבותית סלקטיביים וחלקיים אולם גם בשמירה על היבטים מסוימים של זהותן החברתית.

3.1 כיצד שמרו תושבי ספר המדבר על זהותם האתנית?

מכלולי התרבות החומרית בערי הנגב כוללים קרמיקה וממצאים המאפיינים את יתר ערי ארץ-ישראל באותה העת בצד כלים וממצאים בעלי תפוצה מצומצמת הייחודיים לאזור הנגב. כך למשל נוכחנו כי מכלול הכלים מתקופת הברזל 2 ב-ג' בתל ערוער מורכב מכלים טיפוסיים לאתרי ממלכת יהודה ודרום הלבנט בשלבים המאוחרים של תקופת הברזל, אך כולל גם את קבוצת הקרמיקה האדומית המעוטרת המציגה מספר טיפוסים מצומצם, דגמי עיטור מובחנים ותפוצה גיאוגרפית מוגבלת (דיון נרחב ראו בעמ' 247-261). נוסף לקבוצה זו בולטות באתרי הנגב שתי קבוצות כלים נוספות המציגות מספר קווי דמיון לקרמיקה האדומית: הקרמיקה הנגבית והקרמיקה הנבטית.

קרמיקה נגבית – קרמיקה מקומית עשויה ביד בעלת מספר טיפוסים המוגבל לקערות וסירי בישול. כללים הנגביים דופן גסה ומחוספסת הכוללת קש וחומרים אורגניים. מרבית החוקרים מסכימים כי יש לקשור את הכלים הנגביים עם קבוצות הנוודים והנוודים למחצה שפעלו באזור הנגב ודרום הירדן בעת העתיקה (אהרוני, אבן-ארי, שאנן ותדמור: 100; טבס 2006). בדיקות פטרוגרפיות ובדיקות NAA הראו כי מדובר בכלים ממוצא מקומי: בקעת תמנע בדרום הערבה, אזור מכתש רמון, צפון מערב הנגב ודרום ירדן (גונוג ואחרים 1991; היימן וגורן 1992: 148; גונוג ובלא 2002). מבחינה כרונולוגית יש לציין כי הקרמיקה הנגבית מופיעה באתרי הנגב למן תקופת הברונזה הקדומה ועד לראשית התקופה האסלאמית (טבס 2006: 97).

בארץ-ישראל תפוצת הכלים הנגביים מוגדרת כאזור התחום בין סיני ומפרץ אילת בדרום (קדש ברנע ותל אל ח'יליפה) לאתרי בקעת באר-שבע בצפון (וולי ולורנס 1914-1915: 61; גליק 1938: 11-12; ברניק-גרינברג 2007 א'). אזור זה כולל את אתרי הר הנגב והערבה בעוד שרק כלים בודדים ושברים מעטים נמצאו באתרי בקעת באר-שבע כגון תל ערוער (טהרני בדפוס), תל משוש (פריץ וקמפינסקי 1983: 91, לוח 7: 161), חורבת קטמית (פרויד 1995: 215), תל ערד ותל באר-שבע (זינגר-אביץ 2002: 143-144, לוח 15: 14CP; טבס 2006: 102) ובאזור הבשור (גזית תשנ"ו: 53, לוח 107: 1).

עיקר הויכוח כיום נסוב לגבי השאלה היכן ועל ידי מי יוצרו הכלים הנגביים: האם נוצרו על ידי קדרים נוודים או נוודים שהוכשרו כקדרים, ייצרו את הכלים באזור המכתשים והללו הופצו במסגרת

מסחרית באתרים השונים (היימן וגורן 1992 : 149): או שנוצרו במסגרות ייצור ביתיות ומלכתחילה לא נועדו לשמש בסחר?

לדעת טבס (2006 : 106-108) יוצרה הקרמיקה הנגבית על ידי קבוצות הנוודים המקומיות שחיו באזור הנגב ושאת תפוצתה באזורים השונים יש לנמק בתנועת אנשים.

קרמיקה נבטית – קבוצה קרמית המופיעה באתרי דרום ארץ-ישראל והמתאפיינת בדופן דקה ובטיח מפולס וצרוף היטב. לקרמיקה הנבטית מספר טיפוסים מצומצם הכולל פכים בשלב המוקדם, קערות, ספלים ונרות בשלב המאוחר וכן סירי בישול. חלק מן הטיפוסים מופיעים לעיתים עם עיטור מובחן המתאפיין בדגמים גיאומטריים ובוטניים (כפות תמרים, צמחים, עלים ופירות מסוגננים, נקודות, עיניים, רשתות וקווים גיאומטריים המשולבים בצורות שונות (דולינקה 2003 : לוחות 20-24, 32). בארץ-ישראל קרמיקה זו מציגה תפוצה המוגבלת לאזורי הערבה, הנגב ובקעת ים המלח (שבטה, חלוצה, ניצנה, ממשית, ערוער, עבדת) באתרים הממוקמים בסמוך לדרך הסחר שהובילה מפטרה לעזה (שם : 35-40 וראו שם ספרות נוספת). מלבד דרום ארץ-ישראל מופיעה קרמיקה נבטית באתרי דרום ירדן (פטרה, עקבה, ואדי ראם, אודרו) ומצפון להם (במרכז ירדן, בעמאן ובחורן) שם היא מופיעה בטווח טיפוסים רחב יותר ובכמות רבה יותר (שם : 43-46, 86). לדעת חוקרים יוצרו הכלים הנבטיים בשלושה מרכזי ייצור בולטים בדרום ירדן (עאמר 1987 : 192 ; גונוג ואחרים 1988 : 325-322). מבחינה כרונולוגית קרמיקה זו מתוארכת למאות הראשונה והשניה לספירה (בר-נתן 2006 : 283).

נוכחות הקרמיקה הנבטית באתרי ספר המדבר (פישר וטל 2000 : 32-33, 35, 39-40), לאורך דרכי הסחר, משקפת פעילות מסחרית בין מתווכים נבטיים הקשורים בסחר השיירות ושהביאו עימם כלים אלה על תכולתם לאתרים שמוקמו לאורך דרך הסחר שחיברה בין פטרה לעזה (דולינקה 2003 : 86). ביחוד ראוי לציון מציאתה של קרמיקה נבטית מעוטרת במבנה שהתגלה בחורבת דפית וששימש ככל הנראה כחיאן שיירות על הדרך הנבטית שעברה מחצבה ומעבר הירדן לאילת (כהן 1984 : 16-17). בהנחה שמוצא הפכים הוא מדרום ירדן הניחו חוקרים כי כלים אלה הכילו תוצרת כלשהי (רוטב דגים או יין תמרים). נראה אם כך כי המסחר היווה רק חלק מן האינטרסים הכלכליים והמסחריים שחלקו הממלכה ההרודיאנית וממלכת הנבטים בגבולן המשותף (כמו הבאלסם והביטומן) (בר-נתן 2006 : 283).

אפשר ומציאתה של קרמיקה נבטית בהקשרים צבאיים (כמו הקרקטיניים במצדה) תומכת בהנחה בדבר נוכחותם של שכירי חרב נבטיים באתרים הדרומיים (כך למשל במצדה וראו דיון נרחב אצל בר-נתן 2006 : 283).

ואולם דומה כי נוסף על ההקשרים המסחריים והצבאיים בהם התגלתה, שימשה הקרמיקה הנבטית גם בהקשרים דומסטיים יומיומיים. מבין האתרים שנידונו בעבודה זו ראוי לציין את מציאתם של מספר כלים נבטיים בשכבה I בתל ערוער (שברי קערות, נר ופכים נבטיים). הרשקוביץ (תשנ"ב : 315-314) העלתה את האפשרות שבשל קירבתה של ערוער לעיר הנבטית ממשית אימצו תושבי ערוער את פך המסננת הנבטי והפכוהו לפך המים ששימש את היושבים בערי המדבר. מציאתה של קרמיקה נבטית בהקשרי מגורים באתרי ספר המדבר יכול להעיד נוסף על הגורמים שהוזכרו מעלה (מסחר ושירות צבאי) גם על נוכחותה של אוכלוסייה נבטית בערי ספר המדבר. נראה כי יש לקשור נוכחות זו עם הקירבה לדרך הסחר ועם הצורך לשמור על האינטרסים הכלכליים שנוצרו כתוצאה מפעילות זו.

מסתבר איפוא כי בכל האמור בתושבי ערי ספר המדבר, השימוש הארכיאולוגי בזהות הוא גמיש ומשתנה. ממצאי התרבות החומרית מערי הנגב משקפים עירוב בין אסטרטגיות קבוצתיות שונות הנוכחות במקום. בתקופות שבהן בחרו קבוצות הנוודים המקומיות לשתף פעולה ולעבור לדפוסי ישיבת קבע מספקת העדות הארכיאולוגית רמזים הנוגעים לזהות החברתית של המתיישבים ולמוצאם. ובעידן של חסות אימפריאלית עקיפה או ישירה גובר הצורך לחדד את מרכיבי הזהות החברתית, תופעה המוצאת את ביטויה בקבוצות הקרמיות השונות, במסורות הבישול, בכתב ובאוצר השמות. מגמה זו ניכרת גם באתרי הנגב מן התקופות המאוחרות ונראה כי הצורך לשמר את מרכיבי הזהות התרבותית הוא שהניע את שבטי הבדואים בראשית המאה העשרים לשמר את מוסדות הדת וההנהגה השבטית עם התיישבותם בעיר באר-שבע (אל-עארף 2000 : 28-32).

אפילוג : עיר מדברית מהי?

רשת הקשרים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים שהתקיימה בעת העתיקה בין הארץ הנושבת והמדבר, בין יושבי הקבע והנוודים, בין השבט והממלכה התנקזה אל ערי ספר המדבר. בעוד שההיסטוריה של המחקר רצופה נסיונות ליצור הבחנה דיכוטומית בין העירוני לבין הכפרי או היאחרי הרי שדיכוטומיה זו אינה מביאה בחשבון את ריבוי המשתנים המשותפים לצורות היישוב השונות ואת הופעתן של צורות התיישבות המשלבות מאפיינים אורבניים מתד ומאפיינים סדנטריים-כפריים מאידך. דיכוטומיה זו אף אינה משקפת את את קיומן של צורות ביניים ושל קהילות המצויות בשני סוגי ההתיישבות (ויטלי 1972 : 602-605).

דומה כי רבות מן הערים שהתפתחו בסביבה מדברית בעת העתיקה הן צורות ביניים המשלבות מאפיינים אורבניים מתד ומאפייני התיישבות כפרית מאידך. תופעה זו הינה פועל יוצא של הריחוק מהמרכז והיא מוצאת את ביטויה בגודל היישוב ובהרכב האוכלוסייה. גם אם יש ממש בהנחה שיישובים גדולים שהתפתחו באזורי ספר המדבר בעת העתיקה אינם עומדים בקריטריונים של מרכזים אורבניים המופיעים בלב הארץ הנושבת הרי שחריגותם בנוף היישובי, גודלם והפונקציות שהם מאכלסים מקנים להם ביושר את הכינוי 'ערים'. דומה כי המשאב העיקרי של ערים בסביבה מדברית הוא מיקומן באזורי שוליים והיותן מתווכות בין אזורי המדבר לבין הארץ הנושבת. לעניין המיקום קיימת חשיבות ראשונה במעלה כאשר מדובר בחברות סוחרות ודומה כי ערי ספר המדבר מילאו תפקיד חשוב בהיווצרותן ובתפעולן של מערכות סחר לטווח ארוך. בעיתות שבהן לא היה כוח פוליטי משמעותי שפעל באזור התאפשרה התפתחות של צורות עירוניות אוטונומיות בטריטוריה השבטית. שושלות מקומיות יישמו תערובת של השפעה ושלטון על יושבי הקבע ועל נוודי הפריפריה כך שאוכלוסיית העיר כללה אוכלוסייה יושבת קבע בצד אוכלוסייה נוודית למחצה (ראוטון 1973 א' : 202).

בתקופות שבהן נשלטה ארץ-ישראל על ידי גורם אימפריאלי או מדיני, ערי המדבר שימשו כמתווכות בין הכוח הפוליטי (מרכז האימפריה והממלכה) לבין שווקים וסוחרות שהגישה אליהם הייתה מוגבלת (ראו למשל את המקרה של העיר פלמירה אצל אלטון 1996 : 90-95) ואך מובן הוא שגם ערי המדבר הפיקו מכך תועלת כלכלית. במובן מסוים, ערים בסביבה מדברית שהיו נתונות לשלטון אימפריאלי, ממלכתי או מדיני ניתנות להגדרה כ'ערים דימורפיות' שכן אוכלוסייתן כללה מרכיב נוודי בצד מרכיב יושב קבע. שיתוף הפעולה בין הקבוצות החברתיות השונות יושבות הערים לבין מרכזי השלטון נעשו

בהסכמה באמצעות מערכת בריתות משתנה ומתוך אינטרסים פוליטיים וכלכליים דו-סטריים. החיים בערי ספר המדבר יצרו מציאות רב-תרבותית שהצריכה ויתור על חלק מאורח החיים הקודם והשפיעה על תהליכי הסתגלות והידמות אל מרכזי השלטון. אך בד בבד עם הנטיה הגלובלית ניכרת בערי ספר המדבר גם השמירה על תודעה חברתית. אימוץ אלמנטים תרבותיים מסוימים מן המרכז באמצעים של השאלה סלקטיבית בצד שמירה על מסורות חברתיות ועל סממני זהות אתנית הם שאפשרו לקדמונים לשלב בהויית עריהם דמיון למרכזים התרבותיים מחד בצד שמירה על ייחודיות מקומית מאידך.

נספח : העיר באר-שבע בתקופה העות'מנית

"שליט חזק בעיר הופך את הבדואים לצייתנים, כי הם תלויים בעיר ובמצרכים שהיא מספקת...תקוותם היחידה להתקיים היא דרך הצייתנות לעיר. מכאן נובעת השתלטות העיר על הבדואים."

(עבד אל רחמן אבן ח'לדון, 1332-1406, בהקדמה לכתביו ההיסטוריים : פרק 29, חלק שני).

במשך מרבית זמן השלטון העות'מני בארץ-ישראל נחשב לאזור שולי ושומם, מרוחק ממרכז האימפריה (בן אריה וספיר תשל"ט : 55 ; ביילי 2006). העיר באר-שבע, שעמדה בשממונה מהתקופה הביזנטית, שימשה כנקודת מפגש וחניה לשבטי הבדואים המקומיים בעיקר בשל בארות המים והקרקעות הפוריות שהיו בסביבתה (ביינקובסקי וואן דר סטיין 2001 : 34).

א. עיר חדשה קמה במדבר

לקראת שלהי ימי השלטון העות'מני חל שינוי במדיניות עם עליית חשיבותו האסטרטגית של הנגב ועם פתיחת תעלת סואץ (1869) וקביעת הגבול בין מצרים לארץ-ישראל (1906) (מארקס 1967 : 9-10 ; קרק תשל"ט : 323 ; אבו-רביע 2002 : 203). ההתעניינות העות'מנית בנגב מצאה את ביטויה עם ייסוד העיר באר-שבע בשנת 1900 (ראו להלן). במהלך מלחמת העולם הראשונה, עם גבור המתרחות בין טורקיה לבריטניה, הפכו הטורקים בעזרת הגרמנים את באר-שבע לעיר מרכזית במערך המלחמתי נגד בריטניה. במסגרת פעילות זו הונחה ב 1915 מסילת הברזל שחיברה את באר-שבע עם המסילה החיג'אזית (גרדוס תשל"ט : 544).

ואולם בייסוד העיר באר-שבע נוספו על השיקולים הקשורים במדיניות החוץ התורכית גם גורמים פנימיים. לאודולף פון סודהיים שביקר בעיר הנטושה באר-שבע בשנת 1348, תיאר את הבדואים החיים בסביבתה וכתב שהם אינם מכבדים את השלטון הממלוכי ואינם רואים עצמם כפופים לו (אצל גל-פאר תשל"ט : 269).

"...הסולטן מנסה לרכוש את ליבם במתנות, מחשש שהם עלולים בקלות לכבוש את ממלכתו ולהרוס אותה."

"הם לא הכירו בגבולות החוק, ולא היה אפשר לתפוס אותם במדבר הרחב, שם השודד, הגולן והרוצח נעלמו ומצאו מקלט בתוך האחוה המשפחתית והשבטית, שחיפתה עליהם ולא נודע כי באו אל קירבה. גם מדבריות הצפון והדרום שימשו מקלט בטוח לכל נרדף ונמלט מפני השלטונות."

הצורך לשלוט בשבטי הנוודים המקומיים היווה את אחת הסיבות המרכזיות בכינונו של מרכז עירוני בבאר-שבע (בן-אריה וברטל תש"ס : 175 ; קושנר 1999 : 94). בתחילת שנת 1900 פרסם הסולטאן התורכי צו חסר תקדים הקובע כי באר-שבע, שהייתה עדיין שוממה, תהיה לבירתה של נפה חדשה – נפת הנגב (גל-פאר תשנ"א : 31). במאמר שהתפרסם בעיתון "המגיד" באותה שנה (כ"ו באב תר"ס, 21.08.1900) סוכמו מטרות התורכים בייסוד העיר באר-שבע :

"על פי עצת נציב ירושלים תאופיק פחה, שמה ממשלת הסולטאן אל לבה להפוך את ארץ הנגב ביהודה השוממה לארץ נושבת...עתה יושיב הסולטאן נציב מיוחד בבאר-שבע לכל ארץ הנגב...הממשלה תשתדל על ידי הנציב (הקאימקאם) בבאר-שבע, כי ישלחו שבטי הרועים, הנצים זה את זה בכל עת, לעבודת האדמה ידיהם...רק בעמל רב גבתה הממשלה באיזה מקומות מס מצער לאות שלטונה על הגלילות האלה, ועתה תחלק הממשלה את האדמה לשבטים השונים לעבדה ולשמרה ותקוה להכניס משם לאוצרה כחמישים אלף ליטרות תורכיות שנה-שנה. בזאת תספח הממשלה את ארץ הנגב ואת המדבר למדינת פלשתינה גם במובן המדיני, שעד כה עמלה בזה לריק כמה שנים."

באר-שבע הייתה לעיר היחידה שהתקיימה באזור הנגב במהלך התקופה העות'מנית ולמעשה גם לעיר היחידה שנוסדה על ידי התורכים משך כל ארבע מאות שנות שלטונם בארץ-ישראל (מארקס 1967 : 9). דומה כי מספר מטרות חברו בבחירתה של העיר באר-שבע. המקום היה מן המרכזיים באזור הנגב, שימש כצומת דרכים וכנקודת מפגש בסביבת הבארות וכלל ריכוזי בדואים גדולים. באר-שבע התקדשה לאסלאם בשל המסורות אודות האבות, ישמעאל ורעיו של מוחמד עמר אל-עאץ ובנו עבדאללה שהתיישבו בעיר לאחר כיבושה בידי הערבים (אל-עארף 2000 : 25). השטח היה בשליטתו של חסן אל מלטעה, שיחי מטה העזאזמה, שהיה ידידותי לשלטון התורכי. שיקולים נוספים היו הימצאות הבארות בסביבה והחורבות הביזנטיות, שהיוו מקור זמין לחומרי בניין (גל-פאר תשנ"א : 32-33). יתירה מזאת באמצעות הקמתה של עיר חדשה קיוו התורכים לעודד את מעבר הבדואים להתיישבות קבע, ליצור מסגרת עירונית שתתאים לצורכיהם ועל ידי כך להפחית את תלותם בעיר עזה, ששימשה עד אז לבירת הנפה (קושנר 1999 : 94).

ב. תוואי העיר

בספרות הנוסעים מן המאה התשע-עשרה מתוארת באר-שבע כתחנת מעבר מרכזית וכנקודת הריכוז של תחום נדידת השבטים המקומיים (מוסיל 1907: 165-166; היללסון 1937; 1938; גרן תשמ"ב: 195). באמצע שנות התשעים של המאה התשע-עשרה החל השלב הראשון בבנייתה של העיר באר שבע. שלב זה כלל רכישת קרקעות מהשבטים הבדואים באזור תוך מתן הקלות ועידוד למתיישבים בדואים. ראשי השבטים הגדולים שישבו סביב בארות המים: אל-תיאהה, אל-עזאזמה ואל-תראבין, שוכנעו בתועלת שתצמח אם ירוכזו במחוז ובעיר משלהם. בשלב הבא תוכננה העיר שהתפרשה על שטח של כ-500 דונם שחולקו לגושים ריבועיים ולרחובות בצורת שתי וערב. בהמשך נבנו בעיר מבני הציבור הראשונים (בית הממשל-הסראיה, בית הספר, בריכת המים וכיוצא באלה) (בן אריה וספיר תשל"ט: 56-57).

תוכניתה המקורית של באר שבע אבדה, אך ממקורות שונים עולה כי העיר תוכננה על ידי שני מהנדסים ערבים מקומיים (סייד אפנדי אלנשאשיבי ורגיב אלנשאשיבי) ושני אדריכלים זרים שוויצרי וגרמני. התכנית נערכה במתכונת של עיר רומית הבנויה מרשת של מבנים ריבועיים בגודל 60×60 מ' שכל אחד מהם חולק לארבעה ריבועים שווים של 30×30 מ'. הבניה נעשתה באמצעות שימוש משני באבנים שנלקחו מהחורבות הביזנטיות שהיו במקום. ככל הנראה בעצת התושבים המקומיים שהכירו את משטר הרוחות, מוקמה הרשת בכיוון צפון-מזרח ודרום-מערב (רוטברד תשס"ז: 230-231). עיקר התפתחותה של באר-שבע חלה בימיו של הקאימקאם מחמד אצף ביי (1905-1907). הלה בנה את מעון המושל, מסגד מפואר ובית ספר לילדי השיחיים. עם הזמן הוקמו בבאר-שבע שירותים נוספים שהיוו מקור משיכה לשבטי הבדואים המקומיים. על אחת הבארות הועמדה משאבה שהזרימה מים באמצעות צינורות לבתי העיר. במקביל נפתחו שירותי דת, מרפאה, הוקמו טחנות קמח ונוסד שוק בהמות. כמו כן נפתחו דואר ומברקה, הוקם גן ציבורי וניטעו עצים לאורך הרחוב הראשי (גל-פאר תשנ"א: 33-34).

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והנחת מסילת הברזל בשנת 1915 חל גידול משמעותי של כ-400% באוכלוסיית העיר (מ-800 ל-3000 נפש). לבאר-שבע נוספו בארות, נפתחו טחנות קמח נוספות ובית חרושת לקרח. הפיכתה של באר-שבע לבסיס ראשי לאספקה ולשירותים הביאה להקמת משתלה צבאית באזור נחל באר-שבע, מחנות צבא, מחסני תחמושת וציוד, בתי מלאכה וסדנאות, שדה תעופה, בתי חולים ואף נוסד בה בית דפוס ("דפוס המדבר") (גל-פאר תשנ"א: 36).

ג. מנהל העיר

ייסודה של העיר באר-שבע היה כרוך, בין יתר הגורמים, בשינויים שחלו בשיטת המנהל העות'מנית בארץ-ישראל בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. עד 1900 נכלל הנגב עם האזורים שהיו תחת שליטתו של מחוז עזה ועם הקמתה הייתה באר-שבע למרכזה של נפה חדשה (קדא). חששם של התורכים מדריסת רגל בריטית באזור הנגב ומן האפשרות שיצטרפו לחלוק בעתיד את הספר הדרומי של הארץ הביא לרישום מוסדר של האדמות ואף גרם להעלאתה של באר-שבע לדרגת סנגיאק (גיל-הר 1992 : 560-559).

את ייסודה של באר-שבע יש לראות גם על רקע המצב הפוליטי בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים. מתעודות מנהל ומעדויות נוסעים עולה כי בתקופה זו חל שינוי מהותי ביחסי הכוחות בין הממשל העות'מני בארץ-ישראל שנעשה יעיל יותר ובין שבטי הבדואים שכוחם הלך ופחת. מבחינה זו היוותה הקמתה של העיר באר-שבע חדירה של השלטון המרכזי אל מרכז החיים הנוודי. מעורבותו של השלטון האימפריאלי באה לידי ביטוי ביישוב סכסוכי קרקעות בין השבטים, בהסדרת הבעלות על הקרקע ובגביית מס (גרבר 1986 : 32-34). מאידך גיסא נראה כי בדואים רבים באזור הנגב נקטו גישה פעילה וצודדו במעבר לישיבת קבע ולחקלאות (בן-דוד 1990 : 188).

מן המסורות הבדואיות אנו למדים על שיתוף פעולה שהתקיים בין הממשל התורכי לבין הבדואים. על פי אחת המסורות מנהיג מטה העזאזמה ניסה לשדל את התורכים במילים ובמתנות לקבוע נקודות שיטור להשלטת סדר ולהפסקת הריב הממושך בין מטהו לבין מטה התראבין (שם : הערה 24). מסורת אחרת מספרת על אסיפת שיחיים שבה נתנו השיחיים את ברכתם לתורכים בבניית העיר באר-שבע. ואילו עיתון עברי בן התקופה תיאר את יישובם של הבדואים בעיר כנסיון עות'מני לגבות מרות וליצור מרכז לגביית מס :

"במקום לשלוח מדי פעם את החיילים אל האוהלים להכניס שם סדר ולגבות את חובותיה, מצאה הממשלה ליותר טוב להזמין את השיחיים אליה, שיימצאו בקרבתה. היא נתנה להם הרבה הנחות ופריביליגיות... והשיחיים התיישבו בעיר, בנו להם בתים גדולים וחנויות. לעיתים קרובות יוצאים הם אל השדות ואל עדרי-הצאן ושבים שוב העירה לבלות את הזמן לפי הנוסח העירוני."

בין אם מדובר ביוזמה בדואית או בהחלטה אימפריאלית, ממסורות בדואיות ומקורות בני התקופה עולה מעורבותם של ראשי השבטים ושיתוף הפעולה שלהם עם השלטון התורכי בעניין ייסוד העיר החדשה. התורכים התייחסו אל מנהיגי השבטים המקומיים ואל משפחותיהם כאל אליטות

ובאמצעות מתנות ושאר הטבות עודדו את התיישבותם בעיר שזה מקרוב נוסדה ועל ידי אימוץ נורמות חברתיות חדשות הפכו אותם לבני מעמד חברתי חדש (ראו להלן).

ד. מרכז סחר מקומי

קשרי כלכלה ומסחר סימביוטיים בין שבטי הנוודים לבין המערכת יושבת הקבע התקיימו מאז ומתמיד (אחמד 1973 : 97 ; חזנוב 1994 : 212-227 ; מארקס 1994 : 256-258 ; מאיר 1997 : 54).
עד לייסודו של המרכז המינהלי בבאר-שבע הייתה החקלאות באזור מועטה ומפוזרת (בן-דוד 1990 : 182). בספרות הנוסעים מן המאה התשע-עשרה נזכרת חקלאות בקנה מידה קטן כגון גרנות שהופעלו על רצפות החורבות בעיר, תופעה המעידה על עיבוד לצריכה אישית לשם קיום המשפחות הבדואיות שלא לצורכי סחר (ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 : 32 וראו שם ספרות נוספת). מחקרים אודות תהליכי ההתיישבות של נוודים מראים כי לחקלאות תפקיד חשוב במעבר מכלכלת קיום נוודית לשיבת קבע ומתקבל על הדעת כי תהליכים דומים התרחשו גם עם מעבר הבדואים בנגב לשיבת קבע (אביצור תשל"ג : 91 ; בן-דוד 1990 : 183-185, לוח 1).

בבאר-שבע התקיים מסחר ער בעודפי תוצרת חקלאית ובעיקר בשעורה שהביקוש לה עלה על ההיצע (שם : 190). עארף אל-עארף, המושל של מחוז באר-שבע בשנות השלושים מספר כי "החנאג'רה אדוקים בדת וחרדים על התפילה. ברשותם קרקעות עדית אשר יצלחו למזרע השומשמן וכל מיני תבואות-קיץ". הוא אף מציין שפריח אבו-מד'ין, השיחי הידוע של החנאג'רה "...לאחר שהיה שודד נרדף ממקום למקום נהפך ליושב במסיבת מושלים ואמירים, ולאחר שלא היתה לו פרוטה לפורטה נהפך לבעל הון וצאן וכרמים וקרקעות, ולאחר שהיה משוטט ותועה בערבות ובמדבריות, מחכה להזדמנות להתנפל על טרפו, הרי נעשה רגיל במסיבות וראש המדברים באספות." (אל-עארף 2000 : 115, 117).

התוצרת החקלאית משכה אל באר-שבע סוחרים מעזה ומחברון שרכשו את עודפי התוצרת החקלאית וסיפקו הלוואות לחקלאים בשנים שחונות (בן-דוד 1990 : 190-191). נוסף לכך שימשה באר-שבע כנקודת איסוף או הפצה של גמלים (ברמן 1965 : 317) אולם נראה כי המסחר בבעלי חיים בבאר-שבע היה מוגבל בשל התחרות מצדם של בדואים שהגיעו מחוץ לגבולות הארץ (בן-דוד 1990 : 190). בהקשר זה מעניינת במיוחד הערתו של יצחק בן-צבי מ 1911 המצטט את משה אלקיים :

"המסחר העיקרי היה בשעורה. תבואה זו מבשילה בנגב מבעוד זמן, לרגל החוס החזק ומיעוט הגשמים. יהודים אלה היו באים אל למדבר עם גמלים עמוסים צורכי מאכל וסחורות מכל המינים והיו נוטים את אהליהם בין שבטי הבדואים."
(בן-צבי תש"ד : 46)

בן-צבי (תש"ד : 46) מציין כי השעורה הבדואית התאימה במיוחד לתעשיית הבירה האנגלית. הכמויות הנזכרות מעלה מראות כי בראשית המאה העשרים התרחשה בנגב חקלאות בדואית בקנה מידה תעשייתי. על מנת להפיק 22,500 טון שעורה נדרש עיבוד אדמות המתפרש על פני שטח של כ 250,000 דונם. העודפים אפשרו לבדואים לצרוך מוצרים וסחורות שבעבר לא היו נגישים עבורם ולהגדיל את מחזור היבולים באמצעות שכירת כוח עבודה הכולל בדואים אחרים מאזור הנגב ומסיני (בן-דוד 1990 : 190-191).

השוק הבדואי בבאר-שבע פעל יום אחד בשבוע וכונה שוק אל-בארן (השוק של שתי המדבריות) ונמכרה בו תוצרת שהגיעה לאזורים מרוחקים כמו סיני ועבר הירדן (שם : 191). נוסף לתוצרת החקלאית ולבעלי החיים נמכרו בו טבק, צמר וסחורות נוספות (ביינקובסקי וואן דר סטיין 2001 : 32).

ה. החברה העירונית בבאר-שבע

מיקומה של באר-שבע נקבע בנקודת המפגש המסורתית של השבטים הבדואים באזור, עניין שהייתה לו השפעה מכרעת על האופי החברתי של העיר בשנותיה הראשונות. דומה כי השליטים העות'מאניים השכילו להבין את כוחם הפוליטי של מנהיגי השבטים הבדואים וכיוון שכך דאגו מחד לשלב אותם בתהליכי קבלת ההחלטות בעיר ומאידך להעצים את מעמדם החברתי הגבוה. עוד עם ייסודה של העיר באר-שבע העניק המושל התורכי לשבטים המקומיים את הזכות לבחור במי שיעמוד בראש העיר החדשה ומי יהיו סגניו בהנחה שיבחר המועמד החזק מבין כל השבטים, ואכן נבחר האמיר חאגי עלי אל-עטוונה, ראש שבט אל-תיאהה, והשיחיים של אל-עזאזמה ואל-תראבין היו לסגניו בשכר. נוסף לכך שולבו השיחיים המקומיים במועצות להנהלת הנפה וניהול העיר. מיום הקמתה ועד שנת 1927 מונה לראשות העיר שיחי' בדואי (אלקיים תשנ"ה : 116 ; גל-פאר תשנ"א : 33). ראשי השבטים הגדולים נהנו כבר בשלב הראשון מהמחיר הגבוה שקיבלו מהממשל התורכי בעבור אדמותיהם. מועצת העיר באר-שבע רכשה אדמות מן הבדואים ועודדה אותם להתיישב בעיר. בייחוד עודדו השיחיים להתיישב זאת על מנת להקל את אפשרות השליטה בהם ובאופן עקיף גם בבני

השבטים שבראשם הם עמדו. כך למעשה נוצר מצב שבו החזיקו תושבים מחברון ומעזה כמו גם האליטות השבטיות בתי מגורים בעיר, זאת במקביל להמשך בדפוסי החיים השבטיים שקיימו רוב הנוודים באזור. מגמה זו של מתן הטבות ועידוד המעבר לחיים העירוניים בקרב השיחים נמשכה גם במשך תקופת המנדט הבריטי (ברמן 1965 : 316-317 ; גל-פאר תשנ"א : 33).

אחד המבנים הנאים שהוקמו בבאר-שבע העות'מנית היה בית הספר השבטי לבדואים בני המחוז שכלל שתי קומות ושישה עשר חדרים (1906). תלמידי בית הספר זכו לשיעורי קריאה וכתביה, קוראן וחקלאות. הזכות ללמוד בבית הספר הייתה שמורה לבני השיחים והמכובדים שחיו בבאר-שבע או בסביבותיה. על מנת להקל את ההגעה לבית הספר עבור התלמידים מאזורים מרוחקים אף כוננו הבדואים פנימיה בסמוך למבנה בית הספר בשנת 1913. מאחורי השאיפה להנחיל חינוך לבני האליטות השבטיות ניצב הצורך העות'מני לשלוט באנשי המדבר, לייצר אזרחים ממושמצים ולעודד מעבר להתיישבות קבע. לפיכך עודדו העות'מנים את ילדי המכובדים הבדואים, כאשר התלמידים המבריקים שבהם אף נשלחו ללימודים באיסטנבול (אבו-רביע 2001 : 19-21).

הנסיון לקרב את האוכלוסייה הבדואית לשלטון בא לידי ביטוי בביקורו השנתי הרשמי של מותצרף מחוז ירושלים. בטקסים לקבלת פניו נכחו בדואים רבים ומנהיגיהם קיבלו מידי מתנות ואותות כבוד (גל-פאר תשנ"א : 33-34). יחד עם זאת ראוי לציין כי באר-שבע לא משכה אוכלוסייה בדואית גדולה. התיישבו בה בעיקר שיחים ובני משפחותיהם בעוד ששאר השבט המשיך להתגורר באהלים במדבר (בן-דוד 1990 : 190).

נוסף לאוכלוסייה הבדואית הייתה בעיר באר-שבע, כבר בימיה הראשונים, נוכחות יהודית. תחילה עבדו בה מספר סוחרים יהודים מעזה ומחברון אולם לאחר הקמתה של טחנת קמח ממוכנת בבעלות יהודית הגיעו מספר משפחות שעסקו בעיקר במסחר והתרכזו בסביבת הטחנה. בעקבות מלחמת העולם הראשונה הגיעו לבאר-שבע יהודים שעבדו בשירות הצבא, מי במשרות בכירות ומי בעבודות כפיה ותובלה. הנוכחות היהודית בעיר גרמה לגידול בקהילה ולפתיחתם של מלונות ובתי אוכל ומכולת ולהתגבשותה של קהילה שקידמה את הקמתם של מוסדות דת וקבורה (גל-פאר תשנ"א א').

רשימת הקיצורים לכתבי העת ולסדרות

א"י – ארץ ישראל

ח"א – חדשות ארכיאולוגיות

AA – American Anthropologist

AASOR – Annual of the American School of Oriental Research

ADAJ - Annual of the Department of Antiquities of Jordan

AJA – American Journal of Archaeology

BA – Biblical Archaeologist

BAR – Biblical Archaeology Review

BASOR – Bulletin of the American School Of Oriental Research

BCSMS - Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies

EI – Eretz Israel

HUCA - Hebrew Union College Annual

IAA Reports – Israel Antiquities Authority Reports

IEJ – Israel Exploration Journal

IJES – Israel Journal of Earth Sciences

JANES - The Journal of the Ancient Near Eastern Society

JARCE – Journal of the Archaeological Research Center in Egypt

JAS – Journal of Archaeological Science

JEA – Journal of Egyptian Archaeology

JESHO - Journal of the Economic and Social History of the Orient

JNES – Journal of Near Eastern Studies

JPOS – Journal of the Palestine Oriental Society

JRS - Journal of Roman Studies
JSOT - Journal for the Study of the Old Testament
NEA - Near Eastern Archaeology
PEFA – Annual of Palestine Exploration Fund
PEQ – Palestine Exploration Quarterly
PJB – Palästina Jahrbuch
RB – Revue Biblique
SBL - Society of Biblical Literature
ST – Studia Theologica
TA – Tel Aviv
UF – Ugarit-Forschungen
VT – Vetus Testamentum
VTS – Supplements to Vetus Testamentum
ZDPV – Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins

ביבליוגרפיה

אבו חלף 1983 :

Abu Khalaf, M. F. 1983. Khan Yunus and the Khans of Palestine. *Levant* 15: 178-186.

אבו-רביע 2001 :

Abu-Rabia, A. 2001. *A Bedouin Century*. New-York.

אבו-רביע 2002 :

Abu-Rabia, A. 2002. Negev Bedouin. Displacement, Forced Settlement and Conservation. In: Chatty, D. and Colchester, M. (eds.). *Conservation and Mobile Indigenous Peoples*. New-York: 202-211.

אביגד 1972 :

Avigad, N. 1972. Two Hebrew Inscriptions on Wine-Jars. *IEJ* 22: 1-9.

אביגד תשמ"ט :

אביגד, נ. תשמ"ט. שני חותמות של נשים וחותמות עבריים אחרים. א"י כ': 96-90.

אביגד וזאס 1997 :

Avigad, N. and Sass, B. 1997. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. (Publications of the Israel Academy of Sciences and Humanities). Jerusalem.

אביצור תשלי"ג :

אביצור, ש. תשלי"ג. חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה התשע עשרה. תל-אביב.

אבל 1967 :

Abel, F.M. 1967. *Geographie de la Palestine*. Paris.

אבן-ארי ואחרים 1971 :

Evenari, M. et.al. 1971. *The Negev: The Challenge of a Desert*. Cambridge.

אבני 1994 :

Avni, G. 1994. Early Mosques in the Negev Highlands: New Archaeological Evidence on Islamic Penetration of Southern Palestine. *BASOR* 294: 83-100.

אבני 1996 :

Avni, G. 1996. *Nomads, Farmers and Town-Dwellers. Pastoralist-Sedentist Interaction in the Negev Highlands, Sixth-Eighth Centuries CE*. Jerusalem.

אגנס 1912 :

Agnes, L. W. 1912. *The Forty Martyrs of the Sinai Desert*. Cambridge.

אדנס ובודן 1989 :

Edens, C. and Bawden, G. 1989. History of Tayma and Hejazi Trade during the First Millennium BC. *JESHO* 32: 48-103.

אהלסטרום 1984 :

Ahlström, G. W. 1984. The Early Iron Age Settlers at Hirbet el Mšāš (Tel Masos). *ZDPV* 100: 35-52.

אהרוני 1958 :

Aharoni, Y. 1958. The Negev of Judah. *IEJ* 8: 26-38.

אהרוני 1962 :

Aharoni, Y. 1962. *Excavations at Ramat Rahel*. Rome.

אהרוני 1967 :

Aharoni, Y. 1967. *The Land of the Bible: A Historical Geography*. London.

אהרוני 1973 :

Aharoni, Y. (ed.). 1973. *Beer-Sheba I. Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 2). Tel-Aviv.

אהרוני 1975 :

Aharoni, Y. 1975. *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)*. (Tel-Aviv University, Institute of Archaeology, Publication 5). Givatayim-Ramat Gan.

אהרוני 1978 :

אהרוני, י. 1978. הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. ירושלים.

אהרוני תשמ"ו :

אהרוני, י. תשמ"ו. כתובות ערד. ירושלים.

אהרוני תשמ"ז :

אהרוני, י. תשמ"ז. ארץ-ישראל בתקופת המקרא. גיאוגרפיה היסטורית. (מהדורה שנייה, חדשה

ומתוקנת בעריכת אפעל, י.). ירושלים.

אהרוני, אבן-ארי, שאנן ותדמור 1960 :

Aharoni, Y., Evenari, M., Shanan, L. and Tadmor, N. H. 1960. The Ancient Desert

Agriculture of the Negev, V: An Israelite Agricultural Settlement at Ramat Matred. *IEJ*

10: 23-36; 97-111.

אהרוני ואהרוני 1976 :

Aharoni, M. and Aharoni, Y. 1976. The Stratification of Judahite Sites in the 8th and 7th

Centuries B.C.E. *BASOR* 224: 73-90.

אהרוני, מ. תשמ"ו :

אהרוני, מ. תשמ"ו. אבני משקל חקוקות וטביעות-חותם 'למלך'. בתוך : אהרוני, י. (עורך). כתובות

ערד. ירושלים : 134-131.

אוזבק 2003 :

Özbek, N. 2003. Imperial Gifts and Sultanic Legitimation during the Late Ottoman Empire, 1876-1909. In: Bonner, M. et.al. (eds.). *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Albany.

אוטס 1959 :

Oates, J. 1959. Late Assyrian Pottery from Fort Shalmaneser. *Iraq* XXI: 130–146.

אוטס ואוטס 2001 :

Oates, J. and Oates, D. 2001. *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*. London.

אולברייט 1943 :

Albright, W. F. 1943. *The Excavations of Tell Beit Mirsim*. Vol. III. (AASOR XXI–XXII). New Haven.

אוסטין 1970 :

Austin, M. M. 1970. *Greece and Egypt in the Archaic Age*. (Proceedings of the Cambridge Philological Society, Supplement No. 2). Cambridge.

אוישקין 1983 :

Ussishkin, D. 1983. Excavations at Tel-Lachish 1978-1983. *TA* 10: 1-97.

אוישקין 1985 :

Ussishkin, D. 1985. Level VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan. In: Tubb, J. N. (ed.). *Palestine in the Bronze and Iron Ages. Papers in Honour of Olga Tufnell*. London: 213-230.

אוישקין תשנ"ד :

אוישקין, ד. תשנ"ד. המצודה המלבנית בקדש-ברנע: הערות למסקנות החפירה של ר' כהן. אי"י כ"ד:

.6-1

אורשיסקין 2004 :

Ussishkin, D. (ed.). 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 22). Tel-Aviv.

אופיץ 1928 :

Opitz, D. 1928. Beamter. Assyrische Zeit. In: Ebeling, E. und Meissner, B. *Reallexikon der Assyriologie*. Berlin: 457-466.

אוצן 1979 :

Otzen, B. 1979. Israel under the Assyrians. In: Larsen, M. T. (ed.). *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen: 251-261.

אוקשוט 1978 :

Oakeshott, M. F. 1978. *A Study of the Iron Age II Pottery of East Jordan with Special Reference to Unpublished Material from Edom*. (Ph. D. Dissertation, University of London). London.

אוקשוט 1983 :

Oakeshott, M. F. 1983. The Edomite Pottery. In: Sawyer, J. F. A. and Clines, D. J. A. (eds.). *Midian, Moab and Edom: The History and Archaeology of Late Bronze and Iron Age Jordan and North West Arabia*. (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 24). Sheffield: 53–63.

אורנן תשנ"ח :

אורנן, ט. תשנ"ח. השפעות מסופוטמיות בחותמות מארץ ישראל ומעבר הירדן באלף הראשון לפני הספירה. (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

אורנן 2005 :

Ornan, T. 2005. *The Triumph of the Symbol. Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*. Fribourg.

אחיטוב 1970 :

Ahituv, S. 1970. Pashhur. *IEJ* 20: 95–96.

אחיטוב תשנ"ג :

אחיטוב, ש. תשנ"ג. אסופת כתובות עבריות. ירושלים.

אחיטוב תשס"ה :

אחיטוב, ש. תשס"ה. הכתב והמכתב. אסופת כתובות מארץ-ישראל ומממלכות עבר הירדן מימי בית-

ראשון. ירושלים.

אחמד 1973 :

Ahmed, A. M. 1973. Tribal and Sedentary Elites: A Bridge between Two Communities.

In: Nelson, C. (ed.). *The Desert and the Sown. Nomads in the Wider Society*. Berkeley:

75-96.

איזק 1988 :

Isaac, B. 1988. The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei*. *JRS* 78: 125-147.

איזק 1990 :

Isaac, B. 1990. *The Limits of Empire*. Oxford.

איזק 1998 :

Isaac, B. 1998. *The Near East under Roman Rule*. Leiden.

אייכמן, האוסלייטר וגוצלט 2006 :

Eichmann, R., Hausleiter, A., Götzelt, T. 2006. Einstmals an der Weihrauchstraße,

Forschung. *Das Magazin der Deutschen Forschungsgemeinschaft* 4: 3-9

איילון 1995 :

Ayalon, E. 1995. The Iron Age II Pottery Assemblage from Horvat Teiman (Kuntillet

'Ajrud). *TA* 22: 141-205.

איילון ושורק תשנ"ט:

איילון, א. ושורק, ת. תשנ"ט. עצם העניין : ממצאים קדומים מעצמות בעלי-חיים. תל-אביב.

אילן תשנ"ה:

אילן, א. תשנ"ה. ערד והעי בתקופת הברונזה הקדומה ב' – מחקר משווה. (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך – האוניברסיטה העברית). ירושלים.

אילן 1996:

Ilan, D. 1996. The Middle Bronze Age Tombs. In: Biran, A., Ilan, D., and Greenberg, R. (eds.). *Dan I*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology. Hebrew Union College). Jerusalem: 161–296.

אילן 1999:

Ilan, D. 1999. *Northeastern Israel in the Iron Age I: Cultural, Socioeconomic and Political Perspectives*. (Ph.D. Dissertation, Tel-Aviv University). Tel-Aviv.

אילן 2001:

Ilan, O. 2001. Household Archaeology at Arad and Ai in the Early Bronze Age II. In: Wolff, S. R. (ed.). *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands in Memory of Douglas L. Esse*. (ASOR Books 5). Atlanta: 317-354.

אילן 2002:

Ilan, O. 2002. Egyptian Pottery from Small Tel Malhata and Interaletions between the Egyptian "Colony" in Southwest Palestine and the "Canaanite" Arad Basin and Central Highlands. In: Van den Brink, E. C. M. and Levy, T. E. (eds.). *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE*. London: 306-322.

איסר וגוברין תשנ"ב :

איסר, א. וגוברין, י. תשנ"ב. שינויים אקלימיים ומדבור הנגב בסוף התקופה הביזנטית. *קתדרה* 61 : 83-67.

איסרליס וטהרני בדפוס :

Iserlis, M. and Thareani, Y. forthcoming. Petrographic Analysis. In: Thareani, Y. (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations.* (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

אל-עארף 2000 :

אל-עארף, ע. 2000. *תולדות באר-שבע ושבטיה. שבטי הכנענים במחוז באר-שבע.* ירושלים.

אל-עזאווי 1991 :

Al-Azzawi, S. 1991. Not Every Courtyard is Necessarily a Good One Climatically. Physical Characteristics Design of Domestic Courtyards in the Hot-Dry Climates of the Sub-tropics. In: Alvarez, S., De-Asiain, J. L., Yannas, S. and Fernandes, O. (eds.). *Architecture and Urban Space.* Dordrecht: 287-298.

אלט 1925 :

Alt, A. 1925. Judas Gaue unter Josia. *PJB* 21: 100-116.

אלט 1932 :

Alt, A. 1932. Beitrage zur Historischen Geographie und Topographie des Negeb. *JPOS* XII: 126-141.

אלטון 1996 :

Elton, H. 1996. *Frontiers of the Roman Empire*. Indianapolis.

אלכסנדר 2002 :

Alexandre, Y. 2002. A Fluted Bronze Bowl with a Canaanite–Early Phoenician Inscription from Kefar Veradim. In: Gal, Z. (ed.). *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Jerusalem: 65*–74*.

אלקיים תשנ"ה :

אלקיים, מ. תשנ"ה. 40 שנות יישוב יהודי בעזה, באר-שבע והקמת חוות רוחמה. תל-אביב.

אמברלינג 1997 :

Emberling, G. 1997. Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. *Journal of Archaeological Research* 5: 295–344.

אנגשטרומ 2004 :

Engstrom, C. M. 2004. The Neo-Assyrians at Tell el-Hesi: A Petrographic Study of Imitation Assyrian Palace Ware. *BASOR* 333: 69–81.

אנדרסון 1997 :

Anderson, J. C. 1997. *Roman Architecture and Society*. Baltimore.

אפעל תשל"א :

אפעל, י. תשל"א. הנוודים בספר ארץ-ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית. (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', האוניברסיטה העברית). ירושלים.

אפעל 1982 :

Eph'al, I. 1982. *The Ancient Arabs: Nomads on the Border of the Fertile Crescent, 9th-5th Centuries B.C.* Jerusalem.

אפרת 2002 :

אפרת, א. 2002. גיאוגרפיה עירונית: יסודות. תל-אביב.

אקרלי 1986 :

Akarli, E. D. 1986. 'Abdülhamîd II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System. In: Kushner, D. (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Leiden: 74-89.

אריאל 1990 :

Ariel, D. T. 1990. *Excavations at the City of David 1978-1985*. Vol. II. (Qedem 30). Jerusalem.

אריה 2006 :

Arie, E. 2006. The Iron Age I Pottery: Levels K-5 and K-4 and an Intra-Site Spatial Analysis of the Pottery from Stratum VIA. In: Finkelstein, I., Ussishkin, D. and Halpern, B. (eds.). *Megiddo IV. The 1998-2002 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 24). Tel-Aviv: 191-298.

באומגרטן תשס"ה :

באומגרטן, י. תשס"ה. סקר ארכיאולוגי של ישראל - מפת שבטה (166). ירושלים.

בארתי 1961 :

Barth, F. 1961. *Nomads of South Persia: the Basseri Tribe of the Kamseh Confederacy*. Oslo.

בונימוביץ תשי"ן :

בונימוביץ, ש. תשי"ן. תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות הישראלית. בתוך : נאמן, נ. ופינקלשטיין, י. (עורכים). *מנוודות למלוכה - היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל*. ירושלים : 283-257.

בונימוביץ תשס"א :

בונימוביץ, ש. תשס"א. פרשנות תרבותית וטקסט מקראי : הארכיאולוגיה המקראית בעידן הפוסט מודרני. *קתדרה* 100 : 46-27.

בונימוביץ ופאוסט 2001 :

Bunimovitz, S. and Faust, A. 2001. Chronological Separation, Geographical Segregation, or Ethnic Demarcation?: Ethnography and the Iron Age Low Chronology. *BASOR* 322: 1-10.

בונימוביץ ופאוסט 2003 :

Bunimovitz, S. and Faust, A. 2003. The Four-Room House and the Israelite Mind. In: Dever, W. G. and Gitin, S. (eds.). *Symbiosis, Symbolism and the Power of the Past*. Winona Lake: 411-424.

בונין 1976 :

Bonine, M. E. 1976. From Uruk to Casablanca. Perspectives on the Urban Experience of the Middle East. *Journal of Urban History* 3: 141-180.

בוצ'ר 1971 :

Butzer, K. W. 1971. *Environment and Archaeology: An Ecological Approach to Prehistory*. London.

בוצ'ר 1982 :

Butzer, K. W. 1982. *Archaeology as Human Ecology*. Cambridge.

בורג 2006 :

Burgh, T. W. 2006. *Listening to the Artifacts*. New-York.

בורדמן 1980 :

Boardman, J. 1980. *The Greeks Overseas*. London.

בורכארט 1971 :

Burghardt, A. F. 1971. A Hypothesis about Gateway Cities. *Annals of the Association of American Geographers* 61: 269-285.

בורקהארט 1822 :

Burckhardt, J. L. 1822. *Travels in Syria and the Holy Land, Comprehending an Account of Those Territories in the Hedjaz which the Mohammedans Regard as Sacred*. London.

בושארד-נפוסטיל ומורנץ 2003 :

Bosshard-Nepustil, E. and Morenz, L. D. 2003. *Herrscherpräsentation und Kulturkontakte: Ägypten - Levante - Mesopotamien*. Munster.

ביזלי והרברסון 1982 :

Beazley, E. and Harverson, M. 1982. *Living with the Desert*. Wilts.

ביטק 1979 :

Bietak, M. 1979. Egyptology and the Urban Setting. In: Weeks, K. R. (ed.). *Egyptology and the Social Sciences*. Cairo: 95-144.

ביילי 2006 :

Bailey, C. 2006. Relations between Bedouins Tribes on Opposite of the Wadi Arabah, 1600-1950. In: Bienkowski, P. and Galor, K. (eds.). *Crossing the Rift. Resources, Routes, Settlement Patterns and Interaction in the Wadi Arabah*. (Levant Supplementary Series 3). Oxford: 251-258.

ביינקובסקי 1990 :

Bienkowski, P. 1990. Umm el-Biyara, Tawilan and Buseirah in Retrospect. *Levant* 22: 91-109.

ביינקובסקי 1990 א' :

Bienkowski, P. 1990. The Chronology of Tawilan and the 'Dark Age' of Edom. *Aram* 2: 35-44.

ביינקובסקי 1992 :

Bienkowski, P. 1992. The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan: A Framework. In: Bienkowski, P. (ed.). *Early Edom and Moab. The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan*. (Sheffield Archaeological Monographs 7). Oxford: 1-12.

ביינקובסקי 1992 א' :

Bienkowski, P. 1992. The Date of Sedentary Occupation in Edom: Evidence from Umm el-Biyara, Tawilan and Buseirah. In: Bienkowski, P. (ed.). *Early Edom and Moab. The Beginning of the Iron Age in Southern Jordan*. (Sheffield Archaeological Monographs 7). Oxford: 99-112.

ביינקובסקי 1995 :

Bienkowski, P. 1995. The Architecture of Edom. In: 'Amr, K., Zayadine, F. and Zaghloul, M. (eds.). *Studies in the History and Archaeology of Jordan V: Art and Technology throughout the Ages*. Amman: 135-144.

ביינקובסקי 1995 א' :

Bienkowski, P. 1995. The Edomites: The Archaeological Evidence from Transjordan. In: Edelman Vikander, D. (ed.). *You Shall Not Abhor an Edomite for He Is Your Brother. Edom and Seir in History and Tradition*. Atlanta: 41-92.

ביינקובסקי 2002 :

Bienkowski, P. (ed.). *Busayra Excavations by Crystal-M. Bennett 1971-1980*. (British Academy Monographs in Archaeology No. 13). Oxford.

ביינקובסקי 2001 :

Bienkowski, P. 2001. Iron Age Settlement in Edom: A Revised Framework. In: Daviau, M. P. M., Wevers, J. W. and Weigl, M. (eds.). *The World of the Arameans II. Studies in History and Archaeology in Honour of Paul-Eugène Dion*. (JSOT Supplement Series 325). Sheffield: 257-269.

ביינקובסקי וואן דר סטין 2001 :

Bienkowski, P. and Van der Steen, E. 2001. Tribes, Trade and Towns: A New Framework for the Late Iron Age in Southern Jordan and the Negev. *BASOR* 323: 21-47.

בינטליף 1991 :

Bintliff, J. 1991. The Contribution of an Annaliste/Structural History Approach to Archaeology. In: Bintliff, J. (ed.). *The Annales School and Archaeology*. New-York: 1-33.

בירן 1983 :

Biran, A. 1983. "And David Sent Spoils...to the Elders in Aroer". Excavators Bring to Life Ancient Negev Fortress but Find No Remains from David's Time. *BAR* 9 (2): 28-37.

בירן תשמ"ז :

בירן, א. תשמ"ז. תל-עירא וערוער בשלהי ימיה של ממלכת יהודה. *קתדרה* 42 : 26-33.

בירן 1992 :

בירן, א. 1992. ערוער (ביהודה). בתוך : שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*. ירושלים : 1276-1272.

בירן 1999 :

Biran, A. 1999. Two Bronze Plaques and the *Hussot* of Dan. *IEJ* 49: 43-54.

בירן 2004 :

Byrne, R. 2004. Lie Back and Think of Judah: The Reproductive Politics of Pillar Figurine. *NEA* 67: 137-151.

בירן וכהן 1978 :

Biran, A. and Cohen, R. 1978. Notes and News—'Aroer. *IEJ* 28: 197–199.

בירן וכהן תשמ"א :

בירן, א. וכהן, ר. תשמ"א. ערוער שבנגב. א"י ט"ו : 273-250.

בית-אריה 1983 :

Beit-Arieh, I. 1983. A First Temple Period Census Document. *PEQ* 115: 105-108.

בית-אריה תשמ"ו :

בית-אריה, י. תשמ"ו. חורבת עוזה – מצודת גבול בנגב המזרחי. קדמוניות 74-73 : 41-31.

בית-אריה תשמ"ז :

בית-אריה, י. תשמ"ז. דרום סיני בתקופת הברונזה הקדומה ב'. בתוך : גבירצמן ואחרים (עורכים).

סיני. תל-אביב : 628-617.

בית-אריה 1992 :

בית אריה, י. 1992. חורבת עוזה. בתוך : שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות

ארכיאולוגיות בארץ ישראל. ירושלים : 1159-1157.

בית-אריה תשנ"ד :

בית אריה, י. תשנ"ד. קנקן כתובות מחורבת עוזה. א"י כ"ד : 40-34.

בית-אריה 1995 :

Beit-Arieh, I. (ed.). 1995. *Horvat Qitmit - An Edomite Shrine in the Biblical Negev*.

(Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 11). Tel-

Aviv.

בית-אריה 1996 :

Beit-Arieh, I. 1996. Edomites Advance into Judah. *BAR* 22 (6): 28-36.

בית-אריה תשנ"ח :

בית אריה, י. תשנ"ח. החפירות בתל מלחמה – סיכום ביניים. קדמוניות 115 : 39-30.

בית-אריה 1999 :

Beit-Arieh, I. (ed.). 1999. *Tel 'Ira – A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv.

בית-אריה 2002 :

Beit-Arieh, I. 2002. A Note on the Relations between Canaan, Sinai and Egypt, and the Status of Arad in the Negev. *Beer-Sheva* 15: 21-28.

בית-אריה תשס"ג :

בית-אריה, י. תשס"ג. סקר ארכיאולוגי של ישראל- מפת תל מלחתה (144). ירושלים.

בית-אריה 2003 :

Beit-Arieh, I. (ed.). 2003. *Archaeology of Sinai. The Ophir Expedition*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 21). Tel-Aviv.

בית-אריה 2007 :

Beit-Arieh, I. (ed.). 2007. *Horvat 'Uza and Horvat Radum: Two Fortresses in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 25). Tel-Aviv.

בית-אריה וקרסון 1991 :

Beit Arieh, I. and Cresson, B.C. 1991. Horvat 'Uza. A Fortified Outpost on the Eastern Negev Border. *BA* 54: 126-135.

בלוך 1953 :

Bloch, M. 1953. *The Historian's Craft*. P. Putnam (trans.). New-York.

בלום 1988 :

Bloom, J. B. 1988. *Material Remains of the Neo-Assyrian Presence in Palestine and Transjordan*. (Ph. D. Dissertation). Bryn Mawr.

בן-אריה תשס"א :

בן-אריה, י. תשס"א. ארץ בראי עברה. מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל. ירושלים.

בן-אריה וברטל תש"ם :

בן-אריה, י. וברטל, י. (עורכים). תש"ם. ההיסטוריה של ארץ-ישראל. שלהי התקופה העות'מנית (1917-1799). ירושלים.

בן-אריה וספיר תשל"ט :

בן-אריה, י. וספיר, תשל"ט. ראשיתה של באר-שבע בשלהי התקופה העות'מנית. בתוך : גרדוס, י. ושטרן, א. (עורכים). ספר באר-שבע. ירושלים : 68-55.

בן דב 1999 :

Ben-Dov, R. 1999. Loom Weights. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira—A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 445-449.

בן-דוד 1990 :

Ben-David, J. 1990. The Negev Bedouin: From Nomadism to Agriculture. In: Kark, R. (ed.). *The Land that Became Israel. Studies in Historical Geography*. Jerusalem: 181-195.

בן-צבי תשי"ד :

בן-צבי, י. תשי"ד. מסעות. ירושלים.

בנט 1966 :

Bennett, C. M. 1966. Umm el-Biyara. *PEQ* 98: 123-126.

בנט 1974 :

Bennett, C. M. 1974. Excavations at Buseirah, Southern Jordan, 1972. Preliminary Report. *Levant* 6: 1-24.

בנט 1975 :

Bennett, C. M. 1975. Excavations at Buseirah, Southern Jordan, 1973. Preliminary Report. *Levant* 7: 1-15.

בנט 1984 :

Bennett, C. M. 1984. Excavations at Tawilan in Southern Jordan, 1982. *Levant* 16: 1-23.

בנט 1984 א' :

Bennett, C. M. 1984. Neo-Assyrian Influence in Transjordan. In: Hadidi, A. (ed.). *Studies in the History and Archaeology of Jordan I*. Amman: 181-187.

בק 1996 :

Beck, P. 1996. Horvat Qitmit Revisited via 'En Hazeva. *TA* 23: 102-114.

בקי 1971 :

Bachi, G. 1971. Area D: The Finds. In: Dothan, M. (ed.). *Ashdod II-III: the Second and Third Seasons of Excavations, 1963 and 1965*. ('Atiqot 9-10). Jerusalem: 86-124.

בר 2004 :

Bar, D. 2004. Frontier and Periphery in Late Antique Palestine. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 44: 69-92.

בר יוסף-מאייר 2005 :

Bar-Yosef Mayer, D. E. 2005, Pelecypod Beds Revisited: *Glycymeris* in Bronze Age Sites. *Journal of the Israel Prehistoric Society* 35: 45-52.

בר יוסף-מאייר 2007 :

Bar-Yosef Mayer, D. E. 2007, Shell trade at Kadesh Barnea. In: Cohen, R. and Bernick-Greenberg, H. (eds.). *Excavations at Kadesh Barnea (Tell el-Qudeirat) 1976 – 1982*. (IAA Reports 34/1). Jerusalem: 273-283.

בר יוסף-מאייר 2007 א':

Bar-Yosef Mayer, D. E. 2007. Archaeomalacological Research in Israel: The Current State of Research. *IJES* 56: 191–206.

בר יוסף-מאייר בדפוס:

Bar-Yosef Mayer, D. E. forthcoming. Mediterranean and Red Sea Shells. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

בר-נתן 2006:

Bar-Nathan, R. 2006. *Masada VII. The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports. The Pottery of Masada*. Jerusalem.

בראואר 1934:

Brauer, E. 1934. *Ethnologie der Jemenitschen Juden*. Heidelberg.

בראון 1973:

Brown, L. C. (ed.). 1973. *From Madina to Metropolis: Heritage and Change in the Near Eastern City*. New Jersey.

בראון 2002:

Braun, J. 2002. *Music in Ancient Israel/Palestine*. Cambridge.

בראון ופלוג 1982:

Braun, D. P. and Plog, S. 1982. Evolution of "Tribal" Social Networks: Theory and Prehistoric North American Evidence. *American Antiquity* 47: 504-525.

בראונינג 2001:

Browning, D. C. 2001. Loomweights. In: Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. (eds.). *Timnah (Tel Batash) II. The Finds from the First Millennium BCE*. (Qedem 42). Jerusalem: 248–258.

: 1985 בריג

Barag, D. 1985. *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, I. London.

: בריג בדפוס

Barag, D. forthcoming. A Neo-Assyrian Glass Bowl Fragment. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations.* (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

: 1989 ברדן

Berdan, F. F. 1989. Trade and Markets in Pre-Capitalist States. In: Plattner, S. (ed.). *Economic Anthropology*. Stanford: 78-107.

: 1972 ברודל

Braudel, F. 1972. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. New-York.

: 1980 ברודל

Braudel, F. 1980. *On History*. Matthews, S. (trans.). London.

: 1981 ברון

Baron, A. G. 1981. Adaptive Strategies in the Archaeology of the Negev. *BASOR* 242: 51-81.

: 1995 ברון

Bron, F. 1995. Vestiges de l'écriture sud-sémitique dans le Croissant fertile. In: Lozachmeur, H. (éd.). *Présence arabe dans le Croissant fertile avant l'Hégire*. Paris: 81-91.

: 1989 ברטלט

Bartlett, J. R. 1989. *Edom and the Edomites*. (JSOT Sup. 77). Sheffield.

ברמן 1965 :

Berman, M. 1965. The Evolution of Beersheba as an Urban Center. *Annals of the Association of American Geographers* 55: 308-326.

ברנדנבורג 1972 :

Brandenburg, D. 1972. *Samarkand – Studien zur islamischen Baukunst in Uzbekistan*. Berlin.

ברניק-גרינברג 2007 :

Bernick-Greenberg, H. 2007. The Ceramic Assemblages and the Wheel-made Pottery Typology. In: Cohen, R. and Bernick-Greenberg, H. (eds.). *Excavations at Kadesh Barnea (Tell el-Qudeirat) 1976-1982*. (IAA Reports 34). Jerusalem: 131-186.

ברניק-גרינברג 2007 א' :

Bernick-Greenberg, H. 2007. The Negebite Ware Typology. In: Cohen, R. and Bernick-Greenberg, H. (eds.). *Excavations at Kadesh Barnea (Tell el-Qudeirat) 1976-1982*. (IAA Reports 34). Jerusalem: 187-210.

גבירצמן תשלי"ט :

גבירצמן, ג. תשלי"ט. גיאולוגיה וגיאומורפולוגיה של בקעת באר-שבע. בתוך: גרדוס, י. ושטרן, א. (עורכים). *ספר באר-שבע*. ירושלים: 333-354.

גבע 1989 :

Geva, S. 1989. *Hazor, Israel: An Urban Community of the 8th Century BCE*. (BAR International Series 543). Oxford.

גבע 2000 :

Geva, H. (ed.). 2000. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*. Jerusalem.

גוברין תשנ"ב :

גוברין, י. תשנ"ב. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת נחל יתיר (139). ירושלים.

גוגל 1998 :

Gogel, S. L. 1998. *A Grammer of Epigraphic Hebrew*. Atlanta.

גוטייל 1986 :

Gothheil, F. M. 1986. Money and Product Flows in Mid-19th Century Palestine: The Physiocratic Model Applied. In: Kushner, D. (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Jerusalem: 211-230.

גוטליב 2004 :

Gottlieb, J. 2004. The Arrowheads and the Selected Aspects of the Siege Battle. In: Ussishkin, D. (ed.). *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University, No. 22). Tel-Aviv: 1907–1969.

גונווג ואחרים 1988 :

Gunneweg, J. et.al. 1988. The Origin, Typology and Chronology of Nabataean Painted Fine Ware Pottery. *Jahrbuch der Romische-Germanischen Zentralmuseums, Mainz* 35: 315-345.

גונווג ואחרים 1991 :

Gunneweg, J. et.al. 1991. 'Edomite', 'Negevite' and 'Midianite' Pottery from the Negev Desert and Jordan: Instrumental Neutron Activation Analysis Results. *Archaeometry* 33: 239-253.

גונווג ובלא 2002 :

Gunneweg, J. and Balla, M. 2002. Instrumental Neutron Activation Analysis, Busayra and Judah. In: Bienkowski, P. (ed.). *Busayra Excavations by Crystal-M. Bennett 1971-1980*. (British Academy Monographs in Archaeology No. 13). Oxford: 483-485.

גיונס 1996 :

Jones, S. 1996. Discourses of Identity in the Interpretation of the Past. In: Graves-Brown, P., Jones, S. and Gamble, C. (eds.). *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*. London: 62-81.

גיונס 1997 :

Jones, S. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London.

גופטה 1987 :

Gupta, B. L. 1987. *Trade and Commerce in Rajasthan during the 18th century*. Jaipur.

גופנא תשכ"ג :

גופנא, ר. תשכ"ג. "חצרים" בנגב הצפוני. ידיעות כ"ז : 180-173.

גופנא וישראל 1973 :

Gophna, R. and Israeli, Y. 1973. Soundings at Beer Sheva (Bir Es-Seba'). In: Aharoni, Y. (ed.). *Beer-Sheba I-Excavations at Tel Beer-Sheba; 1969-1971 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 2). Tel-Aviv: 115-118.

גופנא ומילבסקי 2003 :

Gophna, R. and Milevski, I. 2003. Feinan and the Mediterranean during the Early Bronze Age. *TA* 30: 222-231.

גורביץ 1995 :

Gurevich, A. 1995. The French Historical Revolution: The Annales School. In: Hodder, I. et.al. (eds.). *Interpreting Archaeology: Finding Meaning in the Past*. London: 158-161.

גזית תשנ"ו :

גזית, ד. תשנ"ו. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת אורים (125). ירושלים.

גיטין 1995 :

Gitin, S. 1995. Tel Miqne—Ekron in the 7th Century B.C.E.: The Impact of Economic Innovation and Foreign Cultural Influences on a Neo-Assyrian Vassal City-State. In: Gitin, S. (ed.). *Recent Excavations in Israel: A View to the West*. Dubuque: 61–79.

גיטרט ועמירן תשנ"ו :

גיטרט, ר. ועמירן, ר. תשנ"ו. חפירות-בדיקה במדרון המזרחי של תל המצודות בערד. א"י כ"ה : 115-112.

גיימיסון 1999 :

Jamieson, A. S. 1999. Neo-Assyrian Pottery from Tell Ahmar. In: Hausleiter, A. and Reiche, A. (eds.). *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*. Munster: 287–308.

גיל-הר 1992 :

Gil-Har, Y. 1992. The South-Eastern Limits of Palestine at the End of the Ottoman Rule. *Middle Eastern Studies* 28: 559-564.

גל-פאר תשל"ט :

גל-פאר, א. תשל"ט. באר-שבע והבדואים. בתוך : גרדוס, י. ושטרן, א. (עורכים). *ספר באר-שבע*. ירושלים : 296-269.

גל-פאר תשנ"א :

גל-פאר, א. תשנ"א. הקמת באר-שבע בתקופה העות'מנית. בתוך : ביגר, ג. ושילר, א. (עורכים). *באר-שבע ואתריה*. ירושלים : 37-31.

גל-פאר תשנ"א א' :

גל-פאר, א. תשנ"א. לתולדות הקהילה היהודית בבאר-שבע עד 1948. בתוך : ביגר, ג. ושילר, א. (עורכים). *באר-שבע ואתריה*. ירושלים : 169-163.

גלבוע 1995 :

Gilboa, A. 1995. The Typology and Chronology of the Iron Age Pottery and the Chronology of Iron Age Assemblages. In: Stern, E. (ed.). *Excavations at Dor, Final Report. Volume I B. Areas A and C: The Finds.* (Qedem Reports 2). Jerusalem: 1–50.

גליק 1934-1935 :

Glueck, N. 1934-1935. *Explorations in Eastern Palestine II.* (AASOR 15). Philadelphia.

גליק 1938 :

Glueck, N. 1938. The First Campaign at Tell el-Kheleifeh (Ezion-Geber: Elath). *BASOR* 71: 3-17.

גליק 1967 :

Glueck, N. 1967. Some Edomite Pottery from Tell el-Kheleifeh. *BASOR* 188: 8-38.

גליק 1969 :

Glueck, N. 1969. Some Ezion-Geber: Elath Iron II Pottery. *EI* 9: 51*–54*.

גנור תשלי"ט :

גנור, א. תשלי"ט. אקלים באר-שבע. בתוך: גרדוס, י. ושטרן, א. (עורכים). *ספר באר-שבע*. ירושלים:

317-324.

ג'יסמין 2006 :

Jasmin, M. 2006. The Emergence and First development of the Arabian Trade across the Wadi Arabah. In: Bienkowski, P. and Galor, K. (eds.). *Crossing the Rift. Resources, Routes, Settlement Patterns and Interaction in the Wadi Arabah.* (Levant Supplementary Series 3). Oxford: 143-150.

גראף 1997 :

Graf, D. F. 1997. *Rome and the Arabian Frontier: From the Nabateans to the Saracens.* Netfolk.

גרבר 1986 :

Gerber, H. 1986. A New Look at the Tanzīmat: The Case of the Province of Jerusalem.

In: Kushner, D. (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Leiden: 30-45.

גרדוס תשלי"ט :

גרדוס, י. תשלי"ט. באר שבע בירת הנגב – מעמד אזורי ומבנה פנימי. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י.

(עורכים). *ארץ הנגב: אדם ומדבר*. (חלק ב'). תל-אביב: 556-544.

גרהאם 1998 :

Grahame, M. 1998. Rome without Romanization: Cultural Change in the Pre-Desert of Tripolitania (First-Third Centuries AD). *Oxford Journal of Archaeology* 17: 98-111.

גרוסמן תשנ"ד :

גרוסמן, ד. תשנ"ד. הכפר הערבי ובנותיו. תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מנית.

ירושלים.

גרייבס 1991 :

Graves, M. W. 1991. Pottery Production and Distribution among the Kalinga: A Study of Household and Regional Organization and Differentiation. In: Longacre, W. A. (ed.). *Ceramic Ethnoarchaeology*. Tucson: 112-143.

גריין ופרלמן 1985 :

Green, S. W. and Perlman, S. M. 1985. Frontiers, Boundaries, and Open Social Systems.

In: Green, S. W. and Perlman, S. M. (eds.). *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. Orlando: 3-13.

גרינברג 2002 :

Greenberg, R. 2002. *Early Urbanization in the Levant: A Regional Narrative*. London.

ג'ריקה 1997 :

Jericke, D. 1997. *Die Landnahme im Negev*. (Abhandlungen Des Deutschen Palastina-Veriens 20). Wiesbaden.

גרן תשמ"ב:

גרן, ו. תשמ"ב. תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל. יהודה. בן-עמרם, ח. (תרגום).
ירושלים.

גרפינקל 1987:

Garfinkel, Y. 1987. The Meaning of the Word MPQD in the Tel 'Ira Ostrakon. *PEQ* 119:
19-23.

גרפינקל תשמ"ח:

גרפינקל, י. תשמ"ח. הוראת המילה "מפקד" באוסטרקון תל עירא. לשוננו נ"ב: 68-80.

דאביו 1993:

Daviau, M. 1993. *Houses and Their Furnishings in Bronze Age Palestine: Domestic Activity Areas and Artifact Distribution in the Middle and Late Bronze Ages.* (JSOT/ASOR Monograph Series 8). Sheffield.

דאביו 1997:

Daviau, P. M. M. 1997. Technological Change and Assyrian Influence at Tell Jawa, Jordan. *BCSMS* 32: 23-32.

דגן 1995:

דגן, י. 1995. חצר בתרים. ח"א ק"ג: 91.

דה בור 1990:

DeBoer, W. R. 1990. Interaction, Imitation, and Communication as Expressed in Style: The Ucayali Experience. In: Conkey, M. and Hastorf, C. (eds.). *The Uses of Style in Archaeology.* Cambridge: 82-104.

דה ליט 1993:

DeLigt, L. 1993. *Fairs and Markets in the Roman Empire: Economic and Social Aspects of Periodic Trade in a Pre-Industrial Society.* Amsterdam.

דה קורס 1989 :

DeCorse, C. R. 1989. Material Aspects of Limba, Yalunka and Kuranko Ethnicity: Archaeological Research in Northeastern Sierra Leone. In: Shennan, S. (ed.). *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London: 125-140.

דובס-אלסופ ואחרים 2005 :

Dobbs-Allsopp, F. W. et.al. 2005. *Hebrew Inscriptions. Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*. New Haven.

דולינקא 2003 :

Dolinka, B. J. 2003. *Nabatean Aila (Aqaba, Jordan) from a Ceramic Perspective*. (BAR International Series 1116). Oxford.

דונהאם 1960 :

Dunham, D. 1960. The Courtyard House as a Temperature Regulator. *The New Scientist* 8: 663-666.

דורסי 1991 :

Dorsey, D. A. 1991. *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore.

דוּתן 1982 :

Dothan, T. 1982. *The Philistines and their Material Culture*. Jerusalem.

דוּתן 1992 :

Dothan, T. 1992. Social Dislocation and Cultural Change in the 12th Century B.C.E. In: Ward, W. A. and Joukowsky, M. S. (eds.). *The Crisis Years: The 12th Century B.C. from Beyond the Danube to the Tigris*. Dubuque: 93-98.

די סגני 1997 :

Di Segni, L. 1997. *Dated Greek Inscriptions from Palestine from the Roman and Byzantine Periods*. (Ph.D. Dissertation, the Hebrew University of Jerusalem). Jerusalem.

דודורוס סיקולוס :

Diodorus Siculus. 1933-1967. *Diodorus of Sicily*. Oldfather, C. H. (trans.). Cambridge.

דיוור 2001 :

Dever, W. G. 2001. Iron Age Kernoï and the Israelite Cult. In: Wolff, S. R. (ed.). *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands in Memory of Douglas L. Esse*.

Winona Lake: 119–133.

דיון 1992 :

Dion, P. E. 1992. Les KTYM de Tel Arad: Greco ou Phéniciens? *RB* 99: 70-97.

דיטלר והרביש 1998 :

Dietler, M. and Herbich, I. 1998. *Habitus, Techniques, Style: An Integrated Approach to the Social Understanding of Material Culture and Boundaries*. In: Stark, M. T. (ed.). *The Archaeology of Social Boundaries*. Washington, DC: 232-263.

דייויד וקרמר 2001 :

David, N. and Kramer, C. 2001. *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge.

דייויס 1984 :

Davis, S. J. M. 1984. The Advent of Milk and Wool Production in Western Iran. In:

Clutton-Brock, J. and Grigson, C. (eds.). *Animals and Archaeology 3. Early Herders and their Flocks*. (British Archaeological Reports International Series 202). Oxford: 265-278.

דיין 1999 :

Dayan, T. 1999. Faunal remains. Areas A-G. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira—A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 480-487.

דמסקי 2007 :

Demsky, A. 2007. The MPQD Ostrakon from Tel 'Ira: A New Reading. *BASOR* 345: 33-38.

דן תשלי"ט :

דן, י. תשלי"ט. קרקעות הנגב. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י. (עורכים). *ארץ הנגב-אדם ומדבר*. חלק א'. תל-אביב: 118-103.

דנבי 1982 :

Danby, M. 1982. Building Design in Hot, Dry Climates. In: Golany, G. (ed.). *Desert Planning*. New-York: 113-123.

האנטינגטון 1911 :

Huntington, E. 1911. *Palestine and its Transformation*. London.

האנטינגטון 1915 :

Huntington, E. 1915. *Civilization and Climate*. New-Haven.

האסל 2005 :

Hassell, J. 2005. A Re-examination of the Cuboid Incense-burning Altars from Flinders Petrie's Palestinian Excavations at Tell Jemmeh. *Levant* 37: 133-162.

הארט 1989 :

Hart, S. 1989. *The Archaeology of the Land of Edom*. (PhD Dissertation, Macquarie University). Sydney.

הארט 1995 :

Hart, S. 1995. The Pottery. In: Bennett, C. M. and Bienkowski, P. (eds.). *Excavations at Tawilan in Southern Jordan*. Oxford: 53-66.

האריס 1987 :

Harris, M. 1987. *The Sacred Cow and the Abominable Pig: Riddles of Food and Culture*. New-York.

הודר 1985 :

Hodder, I. 1985. Boundaries as Strategies: An Ethnoarchaeological Study. In: Green, S. W. and Periman, S. M. (ed.). *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. San Diego: 141-159.

הודר 1987 :

Hodder, I. 1987. The Contribution of the Long Term. In: Hodder, I. (ed.). *Archaeology as Long-Term History*. Cambridge: 1-8.

הולדיי 1986 :

Holladay, J. S. 1986. The Stables of Ancient Israel: Functional Determinates of Stable Construction and the Interpretation of Pillared Building Remains of the Palestinian Iron Age. In: Geraty, L. T. and Herr, L. G. (eds.). *The Archaeology of Jordan and Other Studies: Presented to Siegfried H. Horn*. Berrien Spring: 65-103.

הורביץ וצירנוב 1989 :

Horwitz, L. K. and Tchernov, E. 1989. Subsistence Patterns in Ancient Jerusalem: A Study of Animal Remains. In: Mazar, E. and Mazar, B. (eds.) *The Excavations in the South of the Temple Mount, The Ophel of Biblical Jerusalem*. (Qedem 29). Jerusalem: 144-154.

הורביץ ורפאל 1995 :

Horwitz, L. K. and Raphael, O. 1995. Faunal remains. In Beit-Arieh, I. (ed.) *Horvat Qitmit – An Edomite Shrine in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 11). Tel-Aviv: 287-302.

הושע ומילנר 2002 :

O'Shea, J. M. and McHale Milner, C. 2002. Material Indicators of Territory, Identity and Interaction in a Prehistoric Tribal System. In: Parkinson, W. A. (ed.). *The Archaeology of Tribal Societies*. (International Monographs in Prehistory. Archaeological Series 15). Ann Arbor: 200-226.

הותרות' ועבדולפתח 1977 :

Hütteroth, W. D. and Abdulfattah, K. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Nürnberg.

הייאם ואחרים 2005 :

Higham, T. et. al. 2005. Radiocarbon Dating of the Khirbet en-Nahas Site (Jordan) and Bayesian Modeling of the Results. In: Levy, T. E. and Higham, T. (eds.). *The Bible and Radiocarbon Dating*. London: 164-178.

הייד 1960 :

Heyd, U. 1960. *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*. Oxford.

היימן תשמ"ח :

היימן, מ. תשמ"ח. היישובים מהתקופה הישראלית בהר הנגב : לאור סקר החירום בנגב בשנים 1979-1987. (עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית). ירושלים.

היימן תש"ן :

היימן, מ. תש"ן. רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע. שדה בוקר.

היימן תשנ"א :

היימן, מ. תשנ"א. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת מצפה רמון דרום-מערב (200). ירושלים.

היימן תשנ"ג:

היימן, מ. תשנ"ג. דגמי יישוב קדומים בהר הנגב. ניתוח ממצאי סקר החירום בנגב 1979-1989. (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור בפילוסופיה", האוניברסיטה העברית). ירושלים.

היימן תשנ"ג א':

היימן, מ. תשנ"ג. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת הר חמרן דרום-מזרח (199). ירושלים.

היימן 1995:

Haiman, M. 1995. An Early Islamic Period Farm at Nahal Mitnan in the Negev Highlands. *'Atiqot* 26: 1-13.

היימן תשנ"ח:

היימן, מ. תשנ"ח. נוודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה. בתוך: אחיטוב, ש. (עורך). מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני. ירושלים: 103-122.

היימן תשנ"ט:

היימן, מ. תשנ"ט. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת הר רמון (203). ירושלים.

היימן וגורן 1992:

Haiman, M. and Goren, Y. 1992. "Negbite" Pottery: New Aspects and Interpretations and the Role of Pastoralism in Designating Ceramic Technology. In: Bar-Yosef, O. and Khazanov, A. (eds.). *Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in Anthropological Perspectives*. (Monographs in World Archaeology 10). Wisconsin: 143-152.

היללסון 1937:

Hillelson, S. 1937. Notes on the Bedouin Tribes of Beersheba District, I, II. *PEQ* 69: 242-251.

היללסון 1938 :

Hillelson, S. 1938. Notes on the Bedouin Tribes of Beersheba District, III. *PEQ* 70: 117-126.

הילנברנד 1994 :

Hillenbrand, R. 1994. *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. Edinburgh.

הירשפלד תשס"ג :

הירשפלד, י. תשס"ג. אדם וחברה בשבטה הביזנטית. *קדמוניות* 125 : 24-2.

הירת' 1978 :

Hirth, K. G. 1978. Interregional Trade and the Formation of Prehistoric Gateway Communities. *American Antiquity* 43: 35-45.

הלוינג 1984 :

Hellwing, S. 1984. Human Exploitation of Animal Resources in the Early Iron Age Strata at Tel Beer-Sheba. In: Herzog, Z. (ed.). *Beer-Sheba II – The Early Iron Age Settlements*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 7). Tel-Aviv: 105-115.

הלוינג 1986 :

Hellwing, S. 1986. Sheep or Goats in Archaeological Deposits in Israel. *5th International Conference of Archaeozoology*. Bordeaux.

הלוינג וגופנא 1984 :

Hellwing, S. and Gophna, R. 1984. The animal remains from the Early and Middle Bronze Ages at Tel Apeh and Tel Dalit; A Comparative Study. *TA* 11: 48-59.

הסה 1986 :

Hesse, B. 1986. Animal Use at Tel Mique-Ekron in the Bronze Age and Iron Age. *BASOR* 286:17-27.

הסה וואפניש 1997 :

Hesse, B. and Wapnish, P. 1997. Can Pig Remains be Used for Ethnic Diagnosis in the Ancient Near East? In: Asher, N. S. and Small, D. (eds.). *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*. Sheffield: 238-264.

הסטרין ושטרן 1973 :

Hestrin, R. and Stern, E. 1973. Two "Assyrian" Bowls from Israel. *IEJ* 23: 152-155.

הר 1988 :

Herr, L. 1988. Tripartite Pillared Buildings and the Market Place in Iron Age Palestine. *BASOR* 272: 47-67.

הר 1989 :

Herr, L. 1989. The Pottery Finds. In: Geraty, L. T. et al. (eds.). *Madaba Plains Project. The 1984 Season at Tell el-'Umeiri and Vicinity and Subsequent Studies*. Michigan: 299-354.

הר 2006 :

Herr, L. 2006. Black-Burnished Ammonite Bowls from Tall al-'Umaryri and Tell Hisban in Jordan. In: Mayer, A. M. and De Miroschedji, P. (eds.). *"I Will Speak the Riddles of Ancient Times"*. *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar*. Vol. II. Winona Lake: 525-540.

הרצוג 1973 :

Herzog, Z. 1973. The Storehouses. In: Aharoni, Y. (ed.). *Beer-Sheba I, Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*. (Publications of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 2). Ramat Gan: 23-30.

הרצוג 1984 :

Herzog, Z. (ed.). 1984. *Beer-Sheba II – The Early Iron Age Settlements*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 7). Tel-Aviv.

הרצוג תשי"ן :

הרצוג, ז. תשי"ן. בקעת באר-שבע, מנוודות למלוכה. בתוך : נאמן, נ. ופינקלשטיין, י. (עורכים). *מנוודות למלוכה – היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל*. ירושלים : 241-215.

הרצוג 1993 :

Herzog, Z. 1993. Tel Beersheba. In Stern, E. (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jerusalem: 167–172.

הרצוג 1997 :

הרצוג, ז. 1997. תל המצודות בערד. בתוך : עמירן, ר. ואחרים (עורכים). *ערד. תל-אביב*.

הרצוג 1997 א' :

Herzog, Z. 1997. *Archaeology of the City*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 13). Tel-Aviv.

הרצוג 2002 :

Herzog, Z. 2002. The Fortress Mound at Tel Arad – An Interim Report. *TA* 29: 3-109.

הרצוג וזינגר-אביץ 2004 :

Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2004. Redefining the Center: The Emergence of State in Judah. *TA* 31: 209-244.

הרשקוביץ תשנ"ב :

הרשקוביץ, מ. תשנ"ב. ערוער בשלהי תקופת בית שני. א"י כ"ג : 319-309.

ואמפלר 1947 :

Wampler, J. C. 1947. *Tell en-Nasbeh*. Berkeley.

ואן-ביק 1983 :

Van Beek, G. W. 1983. Digging Up Tell Jemmeh. *Archaeology* 36: 12-19.

ואן-ביק 1992 :

ואן ביק, ג'יו. 1992. תל ג'ימה. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*. ירושלים: 342-335.

ואן דה ולדה 1854 :

Van de Velde, C. W. M. 1854. *Reis door Syrie en Palestina in 1851 en 1852*. Utrecht.

ואן דה מירופ 1997 :

Van de Mieroop, M. 1997. *The Ancient Mesopotamian City*. Oxford.

ואפניש 1981 :

Wapnish, P. 1981. Camel Caravans and Camel Pastoralists at Tell Jemmeh. *JANES* 13: 101-121.

ואפניש 1984 :

Wapnish, P. 1984. The Dromedary and Bactrian Camel in Levantine Historical Settings: The Evidence from Tell Jemmeh. In: Clutton-Brock, J. and Grigson, C. (eds.). *Animals and Archaeology 3. Early Herders and their Flocks*. Oxford: 171-200.

ואפניש 1996 :

Wapnish, P. 1996. Is *sēnī ana lā māni* an Accurate Description or a Royal Boast? In: Seger, J. D. (ed.). *Retrieving the Past. Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek*. Starkville: 285-296.

ואפניש והסה 1991 :

Wapnish, P. and Hesse, B. 1991. Faunal Remains from Tel Dan: Perspectives on Animal Management at a Village, Urban and Ritual Center. *Archaeozoologia* IV (2): 9-86.

והן 1999 :

Vaughn, A. G. 1999. *Theology, History and Archaeology in the Chronicler's Account of Hezekiah*. (Archaeology and Biblical Studies 4). Atlanta.

וולי ולורנס 1914-1915 :

Wooley, C. L. and Lawrence, T. E. 1914-1915. The Wilderness of Zin (Archaeological Report). *PEFA* 3: 45-47.

וולניי 1959 :

Volney, C. F. 1959. *Voyage en Égypte et en Syrie pendant les Années 1783, 1784 and 1785*. Paris.

וולצר תשנ"ט :

וולצר, מ. תשנ"ט. על הסובלנות. ירושלים.

ויזנר 1983 :

Wiessner, P. 1983. Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points. *American Antiquity* 48: 253-276.

ויטלי 1972 :

Wheatley, P. 1972. The Concept of Urbanism. In: Ucko, P. J., Tringham, R. and Dimpleby, G. W. (eds.). *Man, Settlement and Urbanism*. London: 601-637.

וייטינג 2007 :

Whiting, C. M. 2007. *Complexity and Diversity in the Late Iron Age Southern Levant. The Investigation of 'Edomite' Archaeology and Scholarly Discourse*. (BAR International Series 1672). Oxford.

ויילדנהין 1968 :

Wildenhain, M. 1968. *Pottery: Form and Expression*. New-York.

ויינשטיין 1973 :

Weinstein, M. 1973. Household, Structures and Activities. *Anatolian Studies* 23: 271-276.

זאכאניני 1999 :

Zaccagnini, C. 1999. The Assyrian Lion Weights from Nimrud and the "Mina of the Land". In: Avishur, Y. and Deutsch, R. (eds.). *Michael. Historical, Epigraphical and Biblical Studies in Honor of Prof. Michael Heltzer*. Tel-Aviv-Jaffa: 259-265.

זאס 1991 :

Sass, B. 1991. *Studia Alphabetica: On the Origin and Early History of the Northwest Semitic, South Semitic and Greek Alphabets*. Freiburg.

זאס תשנ"ב :

זאס, ב. תשנ"ב. כתב וכתובות בתקופת המקרא. בתוך: בן תור, א. (עורך). *מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא*. יחידה 10. ירושלים.

זאס 2004 :

Sass, B. 2004. Vessels, Tools, Personal Objects, Figurative Art and Varia. In: Ussishkin, D. (ed.). *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University, No. 22). Tel-Aviv: 1983-2057.

זאס ואוסישקין 2004 :

Sass, B. and Ussishkin, D. 2004. Section B: Spears, Armour Scales and Slingstones. In: Ussishkin, D. (ed.). *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 22). Tel Aviv: 1970-1982.

זינגר-אביץ 1999 :

Singer-Avitz, L. 1999. Beersheba – A Gateway Community in Southern Arabian Long-Distance Trade in the Eighth Century B.C.E. *TA* 26: 3-74.

זינגר-אביץ 2002 :

Singer-Avitz, L. 2002. Arad: The Iron Age Pottery Assemblages. *TA* 29: 110-214.

זינגר-אביץ 2004 :

Singer Avitz, L. 2004. 'Busayra Painted Ware' at Tel Beersheba. *TA* 31: 80-89.

זינגר-אביץ 2007 :

Singer-Avitz, L. 2007. On Pottery in Assyriana Style: A Rejoinder. *TA* 34: 182-203 .

חווארי 2001 :

Hawari, M. 2001. Khan al-Lubban: a Caravanserai on the Damascus-Jerusalem Road. *Levant* 33: 7-20.

חזנוב 1994 :

Khazanov, A. M., 1994. *Nomads and the Outside World*. Madison.

טאפר 1997 :

Tapper, R. 1997. *Frontier Nomads of Iran*. Cambridge.

טבס 2006 :

Tebes, J. M. 2006. Iron Age "Negevite" Pottery: A Reassessment. *Antiquo Oriente* 4: 95-117.

טהרני בדפוס :

Thareani, Y. forthcoming. *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology)*. Jerusalem.

טהרני-סוסלי תשס"ב:

טהרני-סוסלי, י. תשס"ב. מרכז ופריפריה – מקרה מבחן: בקעת באר שבע-ערד בסוף תקופת הברזל.
(עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

טהרני-סוסלי 2007:

Thareani-Sussely, Y. 2007. The "Archaeology of the Days of Manasseh" Reconsidered in Light of the Evidence from the Beersheba Valley. *PEQ* 139: 69-77.

טהרני-סוסלי 2007 א':

Thareani-Sussely, Y. 2007. Ancient Caravanserai: An Archaeological View from 'Aroer. *Levant* 39: 123-141.

טלמון 1984:

Talmon, S. 1984. מדבר. In: Botterweck, J. G., Ringgren, H. und Fabry, H. J. *Theologisches Worterbuch zum Alten Testament*. Stuttgart: 660-695.

טפנל 1953:

Tufnell, O. 1953. *Lachish III (Tell ed-Duweir)–The Iron Age*. London.

טפר וטפר תשס"ד:

טפר, י. וטפר, י. תשס"ד. "בריד הסוסים" מימי בייברס: תיאור הכביש בגליל התחתון המזרחי ובגולן.
דיון היסטורי. ירושלים וארץ-ישראל 1: 123-152.

יאיר תשס"ה:

יאיר, א. תשס"ה. הידרולוגיה מדרונית, איסוף מי נגר עילי ותפוצה מרחבית של מערכות חקלאיות
קדומות בצפון הנגב. באר-שבע י"ז: 91-111.

יאיר וגרטי 1996:

Yair, A. and Garti, R. 1996. The Water Supply at Ancient Arad. In: Amiran, R. et.al. (eds.). *Early Arad II: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze II City: Architecture and Town Planning*. Jerusalem: 127-138.

- ידין 1958 :
- Yadin, Y. 1958. Solomon's City Wall and the Gate at Gezer. *IEJ* 8: 80-86.
- ידין 1970 :
- Yadin, Y. 1970. Megiddo of the Kings of Israel. *BA* 33: 66-96.
- ידין 1976 :
- Yadin, Y. 1976. In Defense of the Stables at Megiddo. *BAR* 2 (3), 18-22.
- ידין 1976 א' :
- Yadin, Y. 1976. The Historical Significance of Inscription 88 from Arad: A Suggestion. *IEJ* 26: 9-14.
- ידין ואחרים 1958 :
- Yadin, Y. et al. 1958. *Hazor I. An Account of the Second Season of Excavations, 1956*. Jerusalem.
- ידין ואחרים 1960 :
- Yadin, Y. et.al. 1960. *Hazor II: An Account of the Second Season of Excavations, 1956*. Jerusalem.
- ידין ואחרים 1989 :
- Yadin, Y. et.al., 1989. *Hazor III-IV: An Account of the Third and Fourth Seasons of Excavation, 1957-1958*. Jerusalem.
- ידין וגבע 1983 :
- ידין, י. וגבע, ש. 1983. ערי הנגב ויהודה על רקע זמנו של ירמיהו. בתוך: הרן, מ. (עורך). *אנציקלופדיה עולם התנ"ך – ירמיהו*. ירושלים: 255-247.
- יוטי 1936 :
- Youtie, H. C. 1936. The Ostraca from Sbeitah. *AJA* 40: 452-459.
- יונג 1976 :
- Young, C. 1976. *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison.

יוספוס פלביוס :

יוספוס פלביוס. תשמ"ה. *קדמוניות היהודים*. שליט, א. (תרגום). ירושלים.

יוקו, טרינגהאם ודימבלבי 1972 :

Ucko, P. J., Tringham, R. and Dimbleby, G. W. 1972. *Man, Settlement and Urbanism*.

London.

יורסקי 2007 :

Yezerki, I. 2007. Pottery of Stratum V. In: Stern, E. (ed.). *En Gedi Excavations I*.

Jerusalem: 86-129.

ייבין 1969 :

Yeivin, S. 1969. An Ostrakon from Tel Arad Exhibiting a Combination of Two Scripts.

JEA 55: 98-102.

ינאי 1996 :

ינאי, א. 1996. היבטים של התרבות החומרית בארץ-ישראל בימי השושלת המצרית ה-20 (1130-1200)

לפנה"ס). (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

יסעור-לנדאו 2002 :

Yasur-Landau, A. 2002. *Social Aspects of Aegean Settlement in the Southern Levant in*

the End of the 2nd Millennium BCE. (Ph. D. Dissertation, Tel-Aviv University). Tel-

Aviv.

כהן 1984 :

Cohen, R. 1984. Horvat Dafit. *Excavations and Surveys in Israel* 3: 16-17.

כהן תשמ"ה :

כהן, ר. תשמ"ה. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת שדה בוקר-מערב (167). ירושלים.

כהן 1986 :

כהן, ר. 1986. היישובים בהר הנגב לאור השרידים הארכיאולוגיים והמקורות הכתובים באלף הדי-

הא' לפסה"נ. (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'). ירושלים.

כהן תשמ"ט :

כהן, ר. תשמ"ט. היישובים בהר הנגב למן האלף הרביעי לפני סה"נ ועד המאה הד' לפני סה"נ.

קדמוניות כ"א : 81-62.

כהן 1993 :

Cohen, R. 1993. Kadesh Barnea. In: Stern, E. (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jerusalem: 843-847.

כהן תש"ס :

כהן, ר. תש"ס. ההתיישבות הקדומה בהר הנגב: התקופה הכלכוליתית, תקופת הברונזה הקדומה

ותקופת הברונזה התיכונה א'. (מחקרי רשות העתיקות 6). ירושלים.

כהן וברניק-גרינברג 2007 :

Cohen, R. and Bernick-Greenberg, H. (eds.). *Excavations at Kadesh Barnea (Tell el-Qudeirat) 1976-1982*. (IAA Reports 34). Jerusalem.

כהן ודיוור 1980 :

Cohen, R. and Dever, W. G. 1980. Preliminary Report of the Second Season of the "Central Negev Highlands Project". *BASOR* 236: 41-60.

כהן וכהן אמין תשס"ד :

כהן, ר. וכהן אמין, ר. תשס"ד. ההתיישבות הקדומה בהר הנגב: תקופת הברזל והתקופה הפרסית.

(מחקרי רשות העתיקות 20). ירושלים.

כוגן 1974 :

Cogan, M. 1974. *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.* (Society of Biblical Literature Monograph Series 19).

Missoula.

כוכבי תש"ל :

כוכבי, מ. תש"ל. עונת-החפירות הראשונה בתל מלחתה. קדמוניות 9 : 24-22.

כוכבי 1980 :

Kochavi, M. 1980. Rescue in the Biblical Negev. *BAR* 6: 24-27.

כוכבי 1992 :

כוכבי, מ. 1992. תל מלחתה. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל*. ירושלים: 950-947.

כוכבי 1999 :

Kochavi, M. 1999. Tripartite Buildings: Divided Structures – Divide Scholars. *BAR* 25 (3): 44-50.

כץ 2004 :

Katz, H. 2004. Commercial Activity in the Kingdoms of Judah and Israel. *TA* 31: 268-277.

כץ תשס"ח :

כץ, ח. תשס"ח. 'ארץ דגן ותירוש...ארץ זית יצהר ודבשי'. *הכלכלה בממלכת יהודה בימי בית ראשון*. ירושלים.

כצנלסון תשלי"ט :

כצנלסון, י. תשלי"ט. גשמי הנגב. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י. (עורכים). *ארץ הנגב-אדם ומדבר*. חלק א'. תל-אביב: 71-51.

כשר 1988 :

כשר, א. 1988. *אדום, ערב וישראל*. ירושלים.

לב-ידון, הרצוג וצוק 1995 :

Lev-Yadun, Herzog, Z. and Tsuk, T. 1995. Conifer Beams of *Juniperus Phoenica* found in the Well of Tel Beer-Sheba. *TA* 22: 128-135.

לה רוי לדורי 1981 :

Le Roy Ladurie, E. 1981. *The Mind and the Method of the Historian*. Chicago.

לה רוי לדורי 1984 :

Le Roy Ladurie, E. 1984. *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village*. B.,
Bray (trans.). Middlesex.

לואיס 1948 :

Lewis, N. 1948. New Light on the Negev in Ancient Times. *PEQ*: 102-117.

לואיס 1987 :

Lewis, N. N. 1987. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*. Cambridge.

לוי 2009 :

Levy, T. E. 2009. Ethnic Identity in Biblical Edom, Israel and Midian: Some Insights
from Mortuary Contexts in the Lowlands of Edom. In: Schloen, D. J. (ed.). *Exploring the
Longue Durée. Essays in Honor of Lawrence E. Stager*. Winona Lake: 251-261.

לוי 2009 א' :

Levy, T. E. 2009. Pastoral Nomads and Iron Age Metal Production in Ancient Edom. In:
Szuchman, J. (ed.). *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East*. (Oriental
Institute Seminars 5). Chicago: 147-178.

לוי ואחרים 2004 :

Levy, T. E. *et al.* 2004. Reassessing the Chronology of Biblical Edom; New Excavations
and C14 Dates from Khirbet en-Nahas (Jordan). *Antiquity* 78: 865-879.

לוי ואחרים 2005 :

Levy, T. E. *et al.* 2005. Lowland Edom and the High and Low Chronologies. In: Levy, T.
E. and Higham, T. (eds.). *The Bible and Radiocarbon Dating*. London: 129-163.

לוי ואחרים 2005 א':

Levy, T. E. *et al.* 2005. Iron Age Burial in the Lowlands of Edom: The 2004 Excavations at Wādī Fīdān 40, Jordan. *ADAJ* 49: 443-487.

לוי ונאג'אר 2006 :

Levy, T. E. and Najjar, M. 2006. Some Thoughts on Khirbet en-Nahas, Edom. *Biblical History and Anthropology. TA* 33: 3-17.

לוי תשנ"ד :

לוי, ב"א. תשנ"ד. 'יהוה אלהיך ירצך' (שמואל ב' כ"ד 23) : המזבח שהקים דוד בגורן ארוונה. א"י

כ"ד : 129-122.

לוסי 2005 :

Lucy, S. 2005. Ethnic and Cultural Identities. In: Diaz-Andreu, M., Lucy, S., Babić, S. and Edwards, D. N. (eds.). *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*. New York: 86-109.

לי, ראסו והילנברנד 1992 :

Lee, M., Raso, C. and Hillenbrand, R. 1992. Mamluk Cravansarais in Galilee. *Levant* 24: 55-94.

ליוורני 1979 :

Liverani, M. 1979. The Ideology of the Assyrian Empire. In: Larsen, M. T. (ed.). *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen: 297-317.

ליוורני 1992 :

Liverani, M. 1992. Early Caravan Trade between South-Arabia and Mesopotamia. *Yemen* 1: 111-115.

לייטפוט ומרטינו 1995 :

Lightfoot, K. G. and Martinez, A. 1995. Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology* 24: 471-492.

ליסובסקי ונאמן תשס"ה :

ליסובסקי, נ. ונאמן, נ. תשס"ה. בין קדש-ברנע לצידון רבה. על גבולות גיאוגרפיים ועל גבולות הידע
בחקר מערכת נחלות השבטים. *קתדרה* 117 : 5-40.

ליפשיץ תשנ"ז :

ליפשיץ, ע. תשנ"ז. פחוות 'יהוד' תחת שלטון בבל (539-586 לפנה"ס) : מציאות היסטורית ותפישות
היסטוריוגרפיות (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'). תל-אביב.

ליפשיץ תשס"ד :

ליפשיץ, ע. תשס"ד. ירושלים בין חורבן להתחדשות. יהודה תחת שלטון בבל. ירושלים.

ליפשיץ תשס"ה :

ליפשיץ, נ. תשס"ה. הצומח של אזור ניצנה : עבר והווה. באר-שבע י"ז : 112-115.

ליפשיץ 2007 :

Liphschitz, N. 2007. Archaeobotanical Remains. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Horvat 'Uza and Horvat Radum. Two Fortresses in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 25). Tel-Aviv: 298-300.

ליפשיץ וביגר 1995 :

Liphschitz, N. and Biger, G. 1995. The Timber Trade in Ancient Palestine. *TA* 22: 121-127.

ליפשיץ, ביגר ואורמן תשס"ה :

ליפשיץ, נ., ביגר, ג. ואורמן, ד. תשס"ה. ממצאי העץ בחפירות ניצנה : בעיות בניתוח ממצאים
ארכיאולוגיים. באר-שבע י"ז : 116-122.

ליפשיץ וויזל 1973 :

Liphschitz, N. and Waisel, Y. 1973. Analysis of the Botanical Material of the 1969-1970 Seasons and the Climatic History of the Beer-Sheba Region. In: Aharoni, Y. (ed.). *Beer-Sheba I. Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969-1971 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 2). Tel-Aviv: 97-105.

ליפשיץ וויזל 1973 א':

Lipshchitz, N. and Waisel, Y. 1973. Dendroarchaeological Investigations in Israel. *IEJ* 23: 30-36.

למבטון 1987:

Lambton, A. K. S. 1987. *Qajar Persia*. London.

למברג קרלובסקי 1975:

Lamberg Karlovsky, C. C. 1975. Third Millennium Modes of Exchange and Modes of Production. In: Sabloff, J. A. and Lamberg Karlovsky, C. C. (eds.). *Ancient Civilizations and Trade*. Albuquerque: 341-368.

למון 1935:

Lamon, R. S. 1935. *The Megiddo Water System*. Chicago.

למון ושיפטון 1939:

Lamon, R. S. and Shipton, G. M. 1939. *Megiddo I*. Chicago.

למייר 1973:

Lemaire, A. 1973. L'Ostracon "Ramat-Negeb" et la Topographie Historique du Negeb. *Semitica* 23: 11-26.

למייר 1977:

Lemaire, A. 1977. *Inscriptions Hebraïques: Tome I-Les Ostraca*. Paris.

למייר 1980:

Lemaire, A. 1980. Notes Depigraphie Nord-Ouest Semitique. *Semitica* 30: 2-32.

לרנו 1978 :

Lernau, H. 1978. Faunal Remains, Strata III-I. In: Amiran, R. et.al. (eds.). *Early Arad I: The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City, First-Fifth Seasons of Excavations, 1962-1966*. Jerusalem: 83-113.

מאיירסון 1986 :

Mayerson, P. 1986. The Saracens and the Limes. *BASOR* 262: 35-47.

מאיירסון 1989 :

Mayerson, P. 1989. Saracens and Romans: Micro-Macro Relationships. *BASOR* 274: 71-79.

מאיירסון 1990 :

Mayerson, P. 1990. Towards a Comparative Study of a Frontier. *IEJ* 40: 267-279.

מאיירסון 1994 :

Mayerson, P. 1994. *Monks, Martyrs, Soldiers and Saracens. Papers on the Near East in Late Antiquity (1962-1993)*. Jerusalem.

מאיר 1997 :

Meir, A. 1997. *As Nomadism Ends. The Israeli Bedouin of the Negev*. Beer-Sheva.

מאלוואן 1950 :

Mallowan, M. E. L. 1950. Excavations at Nimrud. *Iraq* XII: 147-183.

מאלוואן 1966 :

Mallowan, M. E. L. 1966. *Nimrud and its Remains*, Vol. I. London.

מארקס 1967:

Marx, E. 1967. *Bedouin of the Negev*. London.

מארקס 1977:

Marx, E. 1977. The Tribe as a Unit of Subsistence: Nomadic Pastoralism in the Middle East. *AA* 79: 343-363.

מארקס 1984:

Marx, E. 1984. *The Changing Bedouin*. New-Brunswick.

מארקס 1992:

Marx, E. 1992. Are there Pastoral Nomads in the Middle East? In: Bar-Yosef, O. and Khazanov, A. (eds.). *Pastoralism in the Levant. Archaeological Materials in Anthropological Perspectives*. (Monographs in World Archaeology No. 10). Wisconsin: 255-260.

מוטרו בדפוס:

Motro, H. forthcoming. Archaeozoological Analysis of the Faunal Remains. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

מוסיל 1907:

Musil, A. 1907. *Arabia Petraea II*. Wien.

מוסיל 1928:

Musil, A. 1928. *The Manners and Custom of the Gwala Bedouins*. New-York.

מוריי 2002 :

Moorey, P. R. S. 2002. Third-Millennium 'Cycladic' Stone Figurines in Northern Mesopotamia? In: al-Gailani Werr, L., Curtis, J., Martin, H., McMahon, A., Oates, J. and Reade, J. (eds.). *Of Pots and Plans. Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria presented to David Oates in Honour of his 75th Birthday*. London: 227-235.

מזר תשכ"ג :

מזר, ב. תשכ"ג. נווה עין גדי ותולדותיו. *ידענת כ"ז* : 1-15.

מזר תשל"ד :

מזר, ב. תשל"ד. *כנען וישראל - מחקרים היסטוריים*. ירושלים.

מזר 1985 :

Mazar, E. 1985. Edomite Pottery at the End of the Iron Age. *IEJ* 35: 253-269.

מזר 2005 :

Mazar, A. 2005. The Debate over the Chronology of the Iron Age in the Southern Levant: Its History, the Current Situation, and a Suggested Resolution. In: Levy, T. E. and Higham, T. (eds.). *The Bible and Radiocarbon Dating*. London: 15-30.

מזר ומזר 1989 :

Mazar, E. and Mazar, B. 1989. *Excavations in the South of the Temple Mount. The Ophel of Biblical Jerusalem*. (Qedem 29). Jerusalem.

מזר ופניץ-כהן 2001 :

Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. 2001. *Timnah (Tel Batash) II. The Finds from the First Millennium BCE*. (Qedem 42). Jerusalem.

מזר, פניץ-כהן ושמיר 2001 :

Mazar, A., Panitz-Cohen, N., and Shamir, O. 2001. Spindle Whorls. In: Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. (eds.). *Tinnah (Tel Batash) II. The Finds from the First Millennium BCE*. (Qedem 42). Jerusalem: 259–262.

מטינגלי 1995 :

Mattingly, D. J. 1995. *Tripolitania*. London.

מטינגלי ואחרים 2007 :

Mattingly, D. et al. 2007. The Making of Early States: The Iron Age and Nabataean Periods. In: Barker, G., Gilbertson, D. and Mattingly, D. (eds.). *Archaeology and Desertification. The Wadi Faynan Landscape Survey, Southern Jordan*. (Levant Supplementary Series Vol. 6). Oxford: 271-304.

מיטמן 1993 :

Mittmann, S. 1993. "Gib den Kittäern 3 *b(at)* Wein" Mengen und Guter in den Arad-Briefen. *ZDPV* 109: 48-39.

מיירס 1971 :

Myers, J. M. 1971. Edom and Judah in the Sixth-Fifth Centuries B.C. In: Goedicke, H. (ed.). *Near eastern Studies in Honor of William Foxwell Albright*. Baltimore: 377-392.

מילר והייס 1986 :

Miller, J. M. and Hayes, J. H. 1986. *A History of Ancient Israel and Judah*. Philadelphia.

מנדל 1988 :

Mandel, G. 1988. *Caravanserragli Turchi*. Bergamo.

מסטרס 1999 :

Masters, B. 1999. Aleppo: The Ottoman Empire's Caravan City. In: Eldem, E., Goffman, D. and Masters, B. (eds.). *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*. Cambridge: 17-78.

מקאליסטר 1912 :

Macalister, R. A. S. 1912. *The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909*. London.

מרגהאני 2001 :

Merghani, A. 2001. *Thermal Comfort and Spatial Variability. A Study of Traditional Courtyard Houses in the Hot Dry Climate of Khartoum, Sudan*. (Ph.D. Dissertation, University of Cambridge). Cambridge.

מרפו 1979 :

Marfoe, L. 1979. The Integrative Transformation: Patterns of Sociopolitical Organization in Southern Syria. *BASOR* 234: 1-42.

מרפו 1980 :

Marfoe, L. 1980. Book Review of A. Kempinski "The Rise of an Urban Culture" (1978) and R. Amiran et al. "Early Arad I" (1978). *JNES* 39: 315-322.

משל 2004 :

Meshel, Z. 2004. Does Negebite Ware Reflect the Character of Negev Society in the Israelite Period? In: Oren, E. D. and Ahituv, S. (eds.). *Aharon Kempinski Memorial Volume. Studies in Archaeology and Related Disciplines*. (Beer-Sheva 15). Beer-Sheva: 283-300.

נאומקין 1992 :

Naumkin, V. 1992. *Samarkand*. Reading.

נאמן 1979 :

Na'aman, N. 1979. The Brook of Egypt and Assyrian Policy on the Border of Egypt. *TA* 6: 68-90.

נאמן 1980 :

Na'aman, N. 1980. The Inheritance of the Sons of Simeon. *ZDPV* 96: 136-152.

נאמן 1986 :

Na'aman, N. 1986. Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps. *BASOR* 261: 5-21.

נאמן תשמ"ז :

נאמן, נ. תשמ"ז. הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה. *קתדרה* 42 : 4-15.

נאמן תשמ"ט :

נאמן, נ. תשמ"ט. רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו. *צינן נ"ד* : 17-71.

נאמן 1991 :

Na'aman, N. 1991. The Kingdom of Judah under Josiah. *TA* 18: 3-71.

נאמן 1992 :

Na'aman, N. 1992. Israel, Edom and Egypt in the 10th Century B. C. E. *TA* 19: 79-93.

נאמן 1994 :

Na'aman, N. 1994. The 'Conquest of Canaan' in the Book of Joshua and in History. In: Finkelstein, I. and Na'aman, N. (eds.). *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*. Jerusalem: 218-281.

נאמן 1995 :

Na'aman, N. 1995. Province System and Settlement Pattern in Southern Syria and Palestine in the Neo-Assyrian Period. In: Liverani, M. (ed.). *Neo-Assyrian Geography*. Rome: 103-115.

נאמן תשנ"ח :

נאמן, נ. תשנ"ח. מסע שישק לארץ ישראל בראי הכתובות המצריות, המקרא והממצא הארכיאולוגי.

צינן ס"ג : 247-276.

נאמן 1999 :

Na'aman, N. 1999. No Anthropomorphic Graven Image. *UF* 31: 391-415.

נאמן תשס"א :

נאמן, נ. תשס"א. עיון היסטורי בספר מלכים לאור כתובות מן המאה התשיעית לפנה"ס. *קתדרה* 100 : 108-90.

נאמן תשס"ב :

נאמן, נ. תשס"ב. העבר המכונן את ההווה : עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי בית ראשון ולאחר החורבן. ירושלים.

נאמן תשס"ב א' :

נאמן, נ. תשס"ב. חרס 7 מערד – עדות לאיסור מלאכה בראש חודש? *תרכיץ* ע"א : 568-565.
נאמן 2002 :

Na'aman, N. 2002. The Abandonment of Cult Places in the Kingdoms of Israel and Judah as Acts of Cult Reforms. *UF* 34: 585–602.

נאמן 2003 :

Na'aman, N. 2003. Ostrakon 40 from Arad Reconsidered. In: Hertog, C. G., Hübner, U. and Münger, S. (Hrsgg.). *Saxa Loquentur. Festschrift für Volkmar Fritz*. (Alter Orient und Altes Testament 302). Münster: 199-204.

נאמן 2005 :

Na'aman, N. 2005. *Ancient Israel and Its Neighbors. Interaction and Counteraction*. Vol. I. Winona Lake.

נאמן תשס"ו :

נאמן, נ. תשס"ו. עלייתה של ירושלים למעמד יעיר הראשה' בממלכת יהודה במאות הח'–הז' לפנה"ס. *ציון* ע"א : 456-411.

נאמן 2006 :

Na'aman, N. 2006. *Ancient Israel's History and Histoigraphy. The First Temple Period*. Vol. III. Winona Lake.

נאמן וטהרני-סוסלי 2006 :

Na'aman, N. and Thareani-Sussely, Y. 2006. Dating the Appearance of Imitations of Assyrian Ware in Southern Palestine. *TA* 33: 61-82.

נאפ 1992 :

Knapp, A. B. 1992. Archaeology and Annales: Time, Space and Change. In: Knapp, A. B. (ed.). *Archaeology, Annales and Ethnohistory*. Cambridge: 1-22.

נאפ 2001 :

Knapp, B. 2001. Archaeology and Ethnicity: A Dangerous Liaison. *Archaeologia Cypria* 4: 29-41.

נאשף 1990 :

Nashef, K. 1990. Archaeology in Iraq. *AJA* 94: 259-289.

נגב 1974 :

Negev, A. 1974. Nabatean Capitals in the Towns of the Negev. *IEJ* 24: 153-159.

נגב תשלי"ט :

נגב, א. תשלי"ט. הנבאטים בנגב. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י. (עורכים). *ארץ הנגב: אדם ומדבר*. (חלק א'). תל-אביב : 269-226.

נגב 1980 :

Negev, A. 1980. House and City Planning in the Ancient Negev and the Provincia Arabia. In: Golany, G. (ed.). *Housing in Arid Lands-Design and Planning*. London: 3-32.

נגב 1983 :

נגב, א. 1983. *אדוני המדבר*. ירושלים.

נגב 1988 :

Negev, A. 1988. *The Architecture of Mampsis. Final Report. Volume I: The Middle and Late Nabatean Periods*. (Qedem 26). Jerusalem.

נגב 1992 :

נגב, א. 1992. שבטה. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*. ירושלים: 1491-1485.

נגב 1992 א':

נגב, א. 1992. עבדת. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*. ירושלים: 1145-1137.

נגב 1993 :

Negev, A. 1993. Kurnub. In: Stern, E. (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Jerusalem: 882-893.

נוה 1982 :

Naveh, J. 1982. *Early History of the Alphabet: An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*. Jerusalem.

נוה 1985 :

Naveh, J. 1985. Published and Unpublished Aramaic Ostraca. *'Atiqot* 17: 114-121.

נוה 1992 :

Naveh, J. 1992. The Numbers of Bat in the Arad Ostraca. *IEJ* 42: 52-54.

נוה 1992 א':

נוה, י. 1992. מצד חשביהו. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל*. ירושלים: 558-557.

נוה 2001 :

Naveh, J. 2001. A Sixth-Century BCE Edomite Seal from 'En Hazeva. *'Atiqot* 42: 197-198.

נות 1958 :

Noth, M. 1958. *The History of Israel*. London.

נחליאלי תשנ"ט:

נחליאלי, ד. תשנ"ט. הנגב במאות ה-7 עד ה-11 לספירה לאור הממצא הארכיאולוגי והמקורות ההיסטוריים. (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית). ירושלים. נילסן 1986:

Nielsen, K. 1986. *Incense in Ancient Israel* (Supplements to VT 38). Leiden.

נימייר 2001:

Niemeier, W. D. 2001. Archaic Greeks in the Orient: Textual and Archaeological Evidence. *BASOR* 322: 11-32.

ניסנבאום 1999:

Nissenbaum, A. 1999. Ancient and Modern Medicinal Applications of Dead Sea Asphalt (Bitumen). *IJES* 48: 301-308.

ניסנבאום, סרבן, עמירן ואילן 1984:

Nissenbaum, A., Serban, A., Amiran, R. and Ilan, O. 1984. Dead Sea Asphalt from the Excavations in Tel Arad and Small Tel Malhata. *Paléorient* 10/1: 157-161.

ניר תש"יא:

ניר, ד. תש"יא. גיאומורפולוגיה של ארץ-ישראל. ירושלים.

סאלר 1966:

Saller, S. 1966. Iron Age Tombs at Nebo, Jordan. *Liber Annuus* 16: 165-298.

סאקט 1982:

Sackett, J. R. 1982. Approaches to Style in Lithic Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 1: 59-112.

סאקט 1986:

Sackett, J. R. 1986. Isochrestism and Style: A Clarification. *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 266-277.

סבן תשנ"א :

סבן, מ. תשנ"א. משחקי לוח בכנען בתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה א' ומקור משחק הסנת המצרי. א"י כ"א : 238-233.

סבן 2004 :

Sebbane, M. 2004. An Incised Senet Board Game. In: Ussishkin, D. (ed.). *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University No. 22). Tel-Aviv: 690–694.

סג'וברג 1960 :

Sjoberg, G. 1960. *The Preindustrial City, Past and Present*. New-York.

סג'יל 1981 :

סג'יל, א. 1981. שבטה-תכנית ואדריכלות של עיר ביזנטית בנגב. ירושלים.

סג'יל 1983 :

Segal, A. 1983. *The Byzantine City of Shivta (Esbeita), Negev Desert, Israel*. (BAR International Series 179). Oxford.

סג'יל תשמ"ד :

סג'יל, א. תשמ"ד. 'בית האורווה' בשבטה. א"י י"ז : 281-272.

סג'יל תשמ"ו :

סג'יל, א. תשמ"ו. שבטה-דמותה של עיר בזנטית בנגב. חיפה.

סובאז' 1968 :

Sauvaget, J. P. 1968. Caravansérails Syriens du Moyen-Âge. *Ars Islamica* 6: 48-55.

סומני 1990 :

Somani, R. V. 1990. *History of Jaisalmer*. Jaipur.

סופר תשל"ט :

סופר, א. תשל"ט. "הנגב" – הגדרה גיאוגרפית. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י. (עורכים). *ארץ הנגב*:

אדם ומדבר. (חלק א'). תל-אביב : 3-8.

: 1990 סורשוארה

Sureshwara, N. 1990. *Art and Architecture of Jaisalmer*. Jodhpur.

: 1976 סטויאנוביץ

Stoianovich, T. 1976. *French Historical Method: The Annales Paradigm*. London.

: 1996 סטון

Stone, E. C. 1996. Houses, Households and Neighborhoods in the Old Babylonian Period: The Role of Extended Families. In: Veenhof, K. R. (ed.). *Houses and Households in Ancient Mesopotamia*. Leiden: 229-235.

: 1992 סטייגר

Stager, L. E. 1992. The Periodization of Palestine from Neolithic through Early Bronze Times. In: Ehrich, R. W. (ed.). *Chronologies in Old World Archaeology*. Vol. I. Chicago: 22-41.

: 1995 סטייגר

Stager, L. E. 1995. The Impact of the Sea Peoples (1185-1050 BCE). In: Levy, T. E. (ed.). *The Archaeology of Society in the Holy Land*. Leicester: 332-348.

: 1999 סטיין

Stein, G. J. 1999. *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk*. Tucson.

: 1856 סטנלי

Stanley, A. P. 1856. *Sinai and Palestine, in Connection with Their History*. London.

: סטרבו גיאוגרפיה

Strabo. 1917-1932. *Geography*. Jones, H. L. (trans.). London.

: 1966 סטריינג

Strange, J. 1966. The Inheritance of Dan. *ST* 20: 120-139.

סייקס 1902 :

Sykes, P. M. 1902. *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran*. London.

סילבר 1983 :

Silver, M. 1983. *Prophets and Markets: The Political Economy of Ancient Israel*. Boston.

סינופולי 1994 :

Sinopoli, C. M. 1994. The Archaeology of Empires. *Annual Review of Anthropology* 23:
159-180

סמית ולוי 2008 :

Smith, N. G. and Levy, T. E. 2008. The Iron Age Pottery from Khirbat en-Nahas, Jordan:
A Preliminary Study. *BASOR* 352: 41-91.

ספאלינגר 1978 :

Spalinger, A. 1978. Psammetichus I, King of Egypt: II. *JARCE* 15: 49-57.

ספראי תשמ"ד :

ספראי, ז. תשמ"ד. הירידים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד. צינן מ"ט : 158-139.

ספראי תש"ן :

ספראי, ז. תש"ן. הטיפול במערכת הדרכים הכפריות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. בתוך :
קדר, ב. ז., דותן, ט. וספראי, ש. (עורכים). *פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל*. ירושלים : 180-159.
ספראי 1994 :

Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London.

עאמר 1987 :

'Amr, K. 1987. *The Pottery from Petra: A Neutron Activation Analysis Study*. (BAR
International Series No. 324). Oxford.

עמירן תשט"ז :

עמירן, ד. תשט"ז. הגיאוגרפיה של הנגב וגבולו הדרומי של הישוב בארץ-ישראל. *ידיעות כ"י* : 117-108.

- עמירן תשלי"א :
עמירן, ר. תשלי"א. הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל מראשית התקופה הניאוליתית ועד חורבן בית
ראשון. ירושלים.
עמירן תשמ"א :
עמירן, ר. תשמ"א. ערד – 1980. ח"א ע"ד-ע"ה : 34.
עמירן ואילן 1992 :
עמירן, ר. ואילן, א. 1992. תל מלחמה הקטן. בתוך : שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה
לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל. ירושלים : 952-951.
עמירן ואילן 1996 :
Amiran, R. et.al. (eds.). 1996. *Early Arad II: The Chalcolithic Settlement and Early
Bronze II City: Architecture and Town Planning*. Jerusalem.
עמירן, אילן וארנון 1983 :
Amiran, R., Ilan, O. and Arnon, C. 1983. Excavations at Small Tel Malhata: Three
Narmer Serekhs. *Israel Museum Journal* 2: 75-83.
עמירן, אילן וסבן 1997 :
עמירן, ר., אילן, א. וסבן, מ. 1997. ערד הכנענית-עיר שער למדבר. תל-אביב.
עמירן ואחרים 1978 :
Amiran, R. et.al. (eds.). 1978. *Early Arad I: The Chalcolithic Settlement and Early
Bronze City, First-Fifth Seasons of Excavations, 1962-1966*. Jerusalem.
עמירן ואחרים 1980 :
Amiran, R. et. al. 1980. The Arad Countryside. *Levant* 12: 22-29.
פאולר 1985 :
Fowler, M. D. 1985. Excavated Incense Burners: A Case for Identifying a Site as Sacred?
PEQ 117: 25-29.

פאוסט תשנ"ה:

פאוסט, א. תשנ"ה. ההתיישבות הכפרית בארץ-ישראל בתקופת המלוכה. (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן). רמת-גן.

פאוסט 2003:

Faust, A. 2003. Residential Patterns in the Ancient Israelite City. *Levant* 35: 123–138.

פאוסט ווייס 2005:

Faust, A. and Weiss, E. 2005. Judah, Philistia, and the Mediterranean World: Reconstructing the Economic System of the Seventh Century B.C.E. *BASOR* 338: 71-92.

פאטאי 1971:

Patai, R. 1971. *Society, Culture and Change in the Middle East*. Philadelphia.

פאטן 1983:

Patten, J. (ed.). 1983. *The Expanding City (Essays in Honor of Professor Jean Gottmann)*. London.

פאלס ופוסטגייט 1992:

Fales, F. M. and Postgate, J. N. 1992. *Imperial Administrative Records, Part I. Palace and Temple Administration*. Helsinki.

פארק 2000:

Parekh, B. 2000. *Rethinking Multiculturalism*. Cambridge.

פביאן ורבין תשנ"ה:

פביאן, פ. ורבין, ד. תשנ"ה. באר שבע. ח"א ק"ג: 91-93.

פבר 1953 :

Febvre, L. 1953. *Combats pour l'histoire*. Paris.

פולני 1957 :

Polanyi, K. 1957. *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. Glencoe.

פון סאלדרן 1966 :

von Saldern, A. 1966. Glass from Nimrud. In: Mallowan, M. E. L. (ed.). *Nimrud and Its Remains*, 2. London: 623-634.

פון סאלדרן 1970 :

von Saldern, A. 1970. Other Mesopotamian Glass Vessels (1500-600 B.C.). In: Oppenheim, A. L., Brill, R. H., Barag, D. and Von Saldern, A. *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*. New-York: 218-223.

פון סאלדרן 2004 :

von Saldern, A. 2004. *Antikes Glas (Handbuch der Archäologie)*. Munich

פוסטגייט 1974 :

Postgate, J. N. 1974. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. Rome.

פוסטגייט 1992 :

Postgate, J. N. 1992. The Land of Assur and the Yoke of Assur. *World Archaeology* 23: 247-263.

פוקס 2000 :

Fox, N. S. 2000. *In the Service of the King: Officialdom in Ancient Israel and Judah*. Cincinnati.

פוקס בדפוס :

Fox, N. A. forthcoming. Bone-Carved Calendar. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

פוקס ורוסקופ 2000-1999 :

Fox, N. S. and Roskop, A. R. 1999-2000. Of Rattles and Rituals. The Anthropomorphic Rattle from the Nelson Glueck Collection at the Cincinnati Art Museum. *HUCA* 70-71: 5-26

פורבס 1964 :

Forbes, R. J. 1964. *Studies in Ancient Technology*. Vol. I. Leiden.

פורטוגלי תשי"ס :

פורטוגלי, י. תשי"ס. מרחב, זמן וחברה בארץ ישראל הקדומה. חלק ב': תהליכי התיישבות ועיור. תל-אביב.

פורטוגלי 2000 :

Portugali, Y. 2000. *Self-Organization and the City*. Berlin.

פורטוגלי וגופנה 1993 :

Portugali, Y. and Gophna, R. 1993. Crisis, Progress and Urbanization: The Transition from Early Bronze I to Early Bronze II in Palestine. *TA* 20: 164-186.

פורטר 2004 :

Porter, B. W. 2004. Authority, Polity, and Tenuous Elites in Iron Age Edom (Jordan). *Oxford Journal of Archaeology* 23: 373-395.

פורת 1989 :

Porat, N. 1989. Petrography of Pottery from Southern Israel and Sinai. In: Miroschedji, P. de (ed.). *L'urbanisation de la Palestine a l'age du Bronze ancient*. (BAR International Series 527). Oxford: 169-188.

פטרסן 1996 :

Petersen, A. 1996. Khan. In: *Dictionary of Islamic Architecture*. London: 146-147.

פיטרי 1928 :

Petrie, F. 1928. *Gerar*. London.

פיטרי 1930 :

Petrie, F. 1930. *Beth-Pelet I (Tell Fara)*. London.

פירבאוף 1972 :

Firebaugh, W. C. 1972. *The Inns of Greece and Rome*. New-York.

פיליפ 2003 :

Philip, G. 2003. The Early Bronze Age of the Southern Levant: A Landscape Approach. *Journal of Mediterranean Archaeology* 16: 103-132.

פינקלשטיין 1984 :

Finkelstein, I. 1984. The Iron Age "Fortresses" of the Negev Highlands: Sedentarization of the Nomads. *TA* 11: 189-209.

פינקלשטיין תשמ"ה :

פינקלשטיין, י. תשמ"ה. 'מצודות' הר הנגב בתקופת הברזל. א"י י"ח : 379-366.

פינקלשטיין 1988:

Finkelstein, I. 1988. Arabian Trade and Socio-Political Conditions in the Negev in the Twelfth-Eleventh Centuries B.C.E. *JNES* 47: 241-252.

פינקלשטיין תש"ן:

פינקלשטיין, י. תש"ן. ההתנחלות בארץ אפרים-מבט שני. בתוך: בתוך: נאמן, נ. ופינקלשטיין, י. (עורכים). *מנוודות למלוכה - היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל*. ירושלים: 130-101.

פינקלשטיין 1990:

Finkelstein, I. 1990. Early Arad – Urbanism of the Nomads. *ZDPV* 106: 34-50.

פינקלשטיין 1992:

Finkelstein, I. 1992. Horvat Qitmit and the Southern Trade in the Late Iron Age II. *ZDPV* 108: 156-170.

פינקלשטיין 1994:

Finkelstein, I. 1994. The Archaeology of the Days of Manasseh. In: Coogan, M., Exum, J. C. and Stager, L. E. (eds.). *Scripture and Other Artifacts (Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King)*. Louisville: 169–187.

פינקלשטיין 1995:

Finkelstein, I. 1995. *Living on the Fringe: The Archaeology and History of the Negev, Sinai and Neighbouring Regions in the Bronze and Iron Ages*. (Monographs in Mediterranean Archaeology 6). Sheffield.

פינקלשטיין 1995 א':

Finkelstein, I. 1995. The Date of the Settlement of the Philistines in Canaan. *TA* 22: 213-239.

פינקלשטיין 1997 :

Finkelstein, I. 1997. Pots and People Revisited: Ethnic Boundaries in the Iron Age I. In: Silberman, N. A. and Small, D. (eds.). *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*. Sheffield: 216-138.

פינקלשטיין תשנ"ט :

פינקלשטיין, י. תשנ"ט. ראשית המדינה בישראל וביהודה. א"י כ"ו : 141-132.

פינקלשטיין 2002 :

Finkelstein, I. 2002. The Campaign of Shoshenq I to Palestine. A Guide to the 10th Century BCE Polity. *ZDPV* 118: 109-135.

פינקלשטיין 2005 :

Finkelstein, I. 2005. Khirbet en-Nahas, Edom and Biblical History. *TA* 32: 119-125.

פינקלשטיין 2005a :

Finkelstein, I. 2005. A Low Chronology Update: Archaeology, History and Bible. In: Levy, T. E. and Higham, T. (eds.). *The Bible and Radiocarbon Dating*. London: 31-42.

פינקלשטיין 2007 :

Finkelstein, I. 2007. Is the Philistine Paradigm Still Viable? In: Bietak, M. and Czerny, E. (eds.). *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III*. Wien: 517-523.

פינקלשטיין וזילברמן 1995 :

Finkelstein, I. and Zilberman, Y. 1995. Site Planning and Subsistence Economy: Negev Settlements as a Case Study. In: Holloway, S. W. and Handy, L. K. (eds.). *The Pitcher is Broken. Memorial Essays for Gosta W. Ahlstrom*. (JSOT Sup. 190). Sheffield: 213-226.

פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2008 :

Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2008. The Pottery of Edom: A Correction. *Antiquo Oriente* 6: 13-24.

פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2009 :

Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2009. The Pottery of Khirbet en-Nahas: a Rejoinder. *PEQ* 141: 207-218.

פינקלשטיין ונאמן 2004 :

Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2004. The Judahite Shephelah in the Late 8th and Early 7th Centuries BCE. *TA* 31: 60-79.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2008 :

Finkelstein, I. and Piasezky, E. 2008. Radiocarbon and the History of Copper Production at Khirbet en-Nahas. *TA* 35: 82-95.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2008 א' :

Finkelstein, I. and Piasezky, E. 2008. Radiocarbon Dating and the Late-Iron I in Northern Canaan. A New Proposal. *UF* 39: 247-260.

פינקלשטיין ופרבלוצקי 1990 :

פינקלשטיין, ג. תשמ"ט. התנחלות והתנוודות במדבריות הדרום בתקופות הקדומות. *קתדרה* 52 : 36-3

פינקלשטיין, צמחוני וכפרי 2000 :

Finkelstein, I., Zimhoni, O. and Kafri, A. 2000. The Iron Age Pottery Assemblages from Areas F, K and H and their Stratigraphic and Chronological Applications. In: Finkelstein, I., Ussishkin, D. and Halpern, B. (eds.). *Megiddo III: The 1992–1996 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 18). Tel-Aviv: 244–324.

פישר וטל 2000 :

Fischer, M. L. and Tal, O. 2000. *'En Boqeq: Excavations in an Oasis on the Dead Sea II*. Mainz am Rhein.

פלטשר 1995 :

Fletcher, R. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*. Cambridge.

פנטלקין 2001 :

Fantalkin, A. 2001. Mezad Hashavyahu: Its Material Culture and Historical Background. *TA* 28: 3–165.

פנטלקין ופינקלשטיין 2006 :

Fantalkin, A. and Finkelstein, I. 2006. The Sheshonq I Campaign and the 8th-Century-BCE Earthquake – More on the Archaeology and History of the South in the Iron Age I-IIA. *TA* 33: 18-42.

פניץ-כהן 2005 :

Panitz-Cohen, N. 2005. A Salvage Excavation in the New Market in Beer-Sheba: New Light on Iron Age IIB Occupation at Beer-Sheba. *IEJ* 55: 143-155.

פרוהי 1984 :

Faroqhi, S. 1984. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge.

פרויד 1995 :

Freud, L. 1995. The Pottery. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Horvat Qitmit - An Edomite Shrine in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 11). Tel-Aviv: 209-257.

פרויד 1999 :

Freud, L. 1999. The Iron Age Pottery. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira—A Stronghold in the Biblical Negev* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 189–289.

פרויד 2007 :

Freud, L. 2007. Iron Age Pottery. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Horvat 'Uza and Horvat Radum. Two Fortresses in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 25). Tel-Aviv: 77-121.

פרוקופיוס :

Procopius. *History of the Wars, Books I and II*. Dewing, H. B. (trans.). London.

פרטיקו 1993 :

Pratico, G. D. 1993. *Nelson Glueck's 1938-1940 Excavations at Tell el-Kheleifeh: A Reappraisal*. (ASOR Archaeological Reports No. 03). Atlanta.

פריץ 1975 :

Fritz, V. 1975. Erwägungen zur Dieldungsgeschichte des Negeb in der Eisen I-Zeit (1200-1000 v. Chr.) im Lichte der Ausgrabungen auf der *Hirbet el-Mšasš*. *ZDPV* 91: 30-45.

פריץ 1983 :

Fritz, V. 1983. Die Keramik. In: Fritz, V. und Kempinski, A. *Ergebnisse Der Ausgrabungen Auf Der Hirbet El-Mšasš (Tel Masos) 1972-1975*. Weisbaden: 153-158.

פריץ 1983 א' :

Fritz, V. 1983. Area H. In: Fritz, V. Und Kempinski, A. *Ergebnisse Der Ausgrabungen Auf Der Hirbet El-Mšasš (Tel Masos) 1972-1975*. Weisbaden: 36-44.

פריץ 1995 :

Fritz, V. 1995. *The City in Ancient Israel*. Sheffield.

פריץ 2002 :

Fritz, V. 2002. Copper Mining and Smelting in the Area of Feinan at the End of the Iron Age I. In: Oren, E. D. and Ahituv, S. (eds.). *Aharon Kempinski Memorial Volume. Studies in Archaeology and Related Disciplines*. (Beer-Sheva 15). Beer-Sheva: 93-102.

פריץ וקמפינסקי 1983 :

Fritz, V. and Kempinski, A. (eds.). 1983. *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos) 1972-1975*. Weisbaden.

פרפולה 2003 :

Parpola, S. 2003. Assyria's Expansion in the 8th and 7th Centuries and Its Long-Term Repercussions in the West. In: Dever, W. G. and Gitin, S. (eds.). *Symbiosis, Symbolism and the Power of the Past*. Winona Lake: 99-111.

פרפולה וואטאנבי 1988 :

Parpola, S. and Watanabe, K. (eds.). 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. Helsinki.

פרקר 2001 :

Parker, B. J. 2001. *The Mechanics of Empire. The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. (The Neo-Assyrian Text Corpus Project). Helsinki.

פרקר 2002 :

Parker, B. J. 2002. At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC. *Journal of Anthropological Archaeology* 21: 371-395.

פרקר 2003 :

Parker, B. J. 2003. Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia. *American Journal of Archaeology* 107: 525-557.

פרקר 2006 :

Parker, S. B. 2006. The Question of Restorations in Epistolary Inscriptions with Special Reference to Arad 40. *IEJ* 56: 96-101.

פרת וטהרני בדפוס :

Perath, I. and Thareani, Y. forthcoming. A Chalk Figurine. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations.* (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

ציאדוויק, דאביו ושטיינר 2000 :

Chadwick, R., Daviau, P. M. M., and Steiner, M. 2000. Four Seasons of Excavations in Khirbet al-Mudayna on Wādi ath-Thamad, 1996-1999. *ADAJ* 44: 257-270.

ציואה 2007 :

Chua, A. 2007. *Day of Empire*. New-York.

צובל 1975 :

Zobel, H. J. 1975. Beiträge zur Geschichte Gross-Judas in Früh und VorDavidischer Zeit. *VTS* 28: 253-277.

צוק תשי"ס :

צוק, צ. תשי"ס. מפעלי מים קדומים ביישובים בארץ ישראל (מהתקופה הניאוליתית ועד שלהי תקופת הברזל). (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'). תל-אביב.

צוק תשס"ג :

צוק, צ. תשס"ג. אספקת המים של שבטה בתקופה הביזנטית. *קדמוניות* 125 : 18-24.

צושמן 2009 :

Szuchman, J. 2009. *Nomads, Tribes and the State in the Ancient Near East*. Chicago.

צייילד 1950 :

Childe, G. V. 1950. The Urban Revolution. *Town Planning Review* 21: 3-17.

צמחוני 1997 :

Zimhoni, O. 1997. Two Ceramic Assemblages from Lachish Levels III and II. In: *Studies in the Iron Age Pottery of Israel*. (Journal of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University – Occasional Publications No. 2). Tel-Aviv: 211-262.

צמחוני 2004 :

Zimhoni, O. 2004. The Pottery of Levels III and II. In: Ussishkin, D. (ed.). *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 22). Tel-Aviv: 1789-1899.

צפריר תשמ"ד :

צפריר, י. תשמ"ד. הכיבוש הערבי ותהליך דילדולה היישובי של ארץ-ישראל. *קתדרה* 32 : 69-74.

צפריר ואחרים 1988 :

Tsafir, Y., Patrich, J., Rosenthal-Heginbottom, R. Hershkovitz, I. and Nevo, Y. 1988.

Excavations at Rehovot in the Negev I. The Northern Church. (Qedem 25). Jerusalem.

צפריר והולם 1988 :

Tsafir, Y. and Holom, K. G. 1988. Rehovot in the Negev Preliminary Report, 1986. *IEJ* 38: 117-127.

צפריר והולם 1992 :

צפריר, י. והולם, ק. ג. 1992. רחובות (בנגב). בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה*

לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל. ירושלים: 1461-1464.

צ'רנוב ודרורי 1983 :

Tcherov, E. and Drori, I. 1983. Economic Patterns and Environmental Conditions at

Hirbet el-Msas during the Early Iron Age. In: Fritz, V. and Kempinski, A. (eds.).

Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos) 1972-1975.

Weisbaden: 213-222.

קהיל 1995 :

Cahill, J. M. 1995. Rosette Stamp Seal Impressions from Ancient Judah. *IEJ* 45: 230-252.

קהיל 1999 :

Cahill, J. M. 1999. Rosette Stamp Seal Impressions. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira—A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 360-373.

קוגן-זהבי 2006 :

קוגן-זהבי, א. 2006. תל אשדוד. ח"א 118 : (<http://www.hadashot-esi.org.il>)

קוט ווייטלאם 1987 :

Coote, R. B. and Whitelam, K. W. 1987. *The Emergence of Early Israel in Historical Perspective*. Sheffield.

קוכמן תשמ"א :

קוכמן, מ. תשמ"א. מעמדה והיקפה של "יהוד מדינתא" בתקופה הפרסית. (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה'). ירושלים.

קולבושן 2001 :

Kulbhushan, J. 2001. Jaisalmer: Architecture of a Desert Town. In: Pratapaditya, P. (ed.). *Stones in the Sand: The Architecture of Rajasthan*. Numbai: 90-101.

קולט 1962 :

Colt, D. H. (ed.). 1962. *Excavations at Nessana I*. London.

קולסקה-הורביץ 1999 :

Kolska Horwits, L. 1999. Faunal Remains: Areas L and M. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira – A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 488-494.

קולץ 1983 :

Koelz, W. N. 1983. *Persian Diary 1939-1941*. (Anthropological Papers. Museum of Anthropology, University of Michigan. No. 71). Ann Arbor.

קון 1951 :

Coon, C. S. 1951. *Caravan: The Story of the Middle East*. London.

קונדר 1878 :

Conder, C. R. 1878. *Tent Work in Palestine: A Record of Discovery and Adventure*. London.

קונדר וקיצ'נר 1882 :

Conder, C. R. and Kitchener, H. H. 1882. *The Survey of Western Palestine*. Vol. II. London.

קונרד וקריזמן 1983 :

Conrad, D. und Crüsemann, F. 1983. Areal C. In: Fritz, V. and Kempinski, A. (eds.). *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos) 1972-1975*. Weisbaden: 7-33.

קוריד 1992 :

Currid, J. D. 1992. Puzzling Public Buildings. *BAR* 18 (1): 52-61.

קושנר 1999 :

Kushner, D. 1999. The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period. *Middle Eastern Studies* 35: 83-102.

קיל 1997 :

Keel, O. 1997. *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel*. (Orbis Biblicus et Orientalis 13). Freiburg.

קיל בדפוס :

Keel, O. forthcoming. Seal Impression No. 1. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

קימליקה 1995 :

Kymlicka, W. 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford.

קירק וולס 1962 :

Kirk, G. E. and Welles, C. B. 1962. The Inscriptions. In: Colt, D. H. (ed.). *Excavations at Nessana I*. London: 131-197.

קלאי 1986 :

Kallai, Z. 1986. *Historical Geography of the Bible*. Jerusalem.

קלארק 1968 :

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London.

קלדרון תשי"ס :

קלדרון, נ. תשי"ס. פלורליסטיים בעל כורחם : על ריבוי התרבויות של הישראלים. חיפה.

קלטר תשנ"ה :

קלטר, ר. תשנ"ה. היבטים בתרבותה החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל בזיקה לגבולותיה

המדיניים. (חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

קלטר 1996 :

Kletter, R. 1996. *The Judean Pillar Figurines and the Archaeology of Asherah*. (BAR

International Series 636). Oxford.

קלטר 1998 :

Kletter, R. 1998. *Economic Keystones: The Weight System of the Kingdom of Judah*.
Sheffield.

קלטר 1999 :

Kletter, R. 1999. Iron Age Pithoi Bearing Potter's Marks. In: Beit-Arieh, I. (ed.). *Tel 'Ira—A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 15). Tel-Aviv: 350-359.

קלייס 2001 :

Kleiss, W. 2001. *Karawanenbauten in Iran*. Teil VI. (Materialien zur iranischen Archäologie 8). Berlin.

קמפינסקי 1978 :

Kempinski, A. 1978. *The Rise of an Urban Culture*. Jerusalem.

קמפינסקי ואחרים תשמ"א :

קמפינסקי, א. ואחרים. תשמ"א. החפירות בתל מוש – סיכום שלוש עונות חפירה (1972, 1974,

1975). א"י ט"ו : 180-154.

קמפינסקי ואחרים 1983 :

Kempinski, A. et.al. 1983. Area A. In: Fritz, V. and Kempinski, A. (ed.). *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos) 1972-1975*. Weisbaden: 7-33.

קנאוף 1995 :

Knauf, E. A. 1995. Edom: The Social and Economic History. In: Edelman Vikander, D. (ed.). *You Shall Not Abhor an Edomite for He Is Your Brother. Edom and Seir in History and Tradition*. Atlanta: 93-117.

קנטרל 2006 :

Cantrell, D. O. 2006. Stable Issues. In: Finkelstein, I., Ussishkin, D. and Halpern, B. (eds.). *Megiddo IV: The 1998-2002 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University, No. 24). Tel Aviv: 630-642.

קנטרל ופינקלשטיין 2006 :

Cantrell, D. O. and Finkelstein, I. 2006. A Kingdom for a Horse: The Megiddo Stables and Eighth Century Israel. In: Finkelstein, I., Ussishkin, D. and Halpern, B. (eds.). *Megiddo IV: The 1998-2002 Seasons*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University, No. 24). Tel Aviv: 643-665.

קרואופוט, קרואופוט וקניון 1957 :

Crowfoot, J. W., Crowfoot, G. M. and Kenyon, K. M. 1957. *The Objects from Samaria*. London.

קרוס 1962 :

Cross, F. M. 1962. Epigraphic Notes of Hebrew Documents of the Eight-Sixth Centuries B.C.: II. The Murabba'at Papyrus and the Letter Found Near Yabneh-Yam. *BASOR* 165: 34-46.

קרטיס 1989 :

Curtis, J. 1989. *Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij*. London.

קרטיס 1992 :

Curtis, J. 1992. Recent British Museum Excavations in Assyria. *Journal of the Royal Asiatic Society* 3: 2: 147-165.

קרמר 1958 :

Kraemer, C. J. 1958. *Excavations at Nessana 3*. New Jersey.

קרמר 1982 :

Kramer, C. 1982. *Village Ethnoarchaeology – Rural Iran in Archaeological Perspective*.
New-York.

קרסוול 1923 :

Creswell, K. A. C. 1923. Two Khans at Khan Tuman. *Syria* 4: 133-139.

קרסיק, סמילנסקי ובית-אריה 2005 :

Karasik, A., Smilansky, U. and Beit-Arieh, I. 2005. New Typological Analysis of Early
Bronze Age Holemouth Jars from Tel Arad and Southern Sinai. *TA* 32: 20-31.

קרק תשלי"ט :

קרק, ר. תשלי"ט. ההתיישבות היהודית בנגב בתקופת המנדט הבריטי. בתוך: שמואלי, א. וגרדוס, י.
(עורכים). *ארץ הנגב: אדם ומדבר*. (חלק א'). תל-אביב: 331-323.

ראו 1936 :

Rowe, A. 1936. *A Catalogue of Egyptian Scarabs, Scaraboids, Seals and Amulets in the
Palestine Archaeological Museum*. Le Caire.

ראוטון 1973 :

Rowton, M. 1973. Autonomy and Nomadism in Western Asia. *Orientalia* 42: 247-258.

ראוטון 1973 א' :

Rowton, M. 1973. Urban Autonomy in a Nomadic Environment. *JNES* 32: 201-215.

ראוטון 1974 :

Rowton, M. 1974. Enclosed Nomadism. *JESHO* 17: 1-30.

ראוטון 1976 :

Rowton, M. 1976. Dimorphic Structure and the Tribal Elite. In: *El-Bahit. Festschrift
Joseph Henninger*. (Studia Instituti Anthropos 28). Bonn: 219-257.

ראטלדג' 1997 :

Routledge, B. 1997. Mesopotamian "Influence" in Iron Age Jordan: Issues of Power, Identity and Value. *BCSMS* 32: 33-41.

רובין 1988 :

Rubin, R. 1988. Water Conservation Methods in Israel's Negev Desert in Late Antiquity. *Journal of Historical Geography* 14: 229-244.

רובין 1989 :

Rubin, R. 1989. The Debate over Climatic Changes in the Negev, Fourth-Seventh Centuries C.E. *PEQ* 121: 71-78.

רובין תשנ"א :

רובין, ר. תשנ"א. הנגב כארץ נושבת : עיור והתיישבות במדבר בתקופה הביזנטית. ירושלים.

רובין 1996 :

Rubin, R. 1996. Urbanization, Settlement and Agriculture in the Negev Desert: The Impact of the Roman-Byzantine Empire on the Frontier. *ZDPV* 112: 49-60.

רובינסון 1856 :

Robinson, E. 1856. *Biblical Researches in Palestine and in the Adjacent Areas. A Journal of Travels in the Year 1838*. vol. 2. London.

רוברטון ותורבאן 1985 :

Rubertone, P. E. and Thorbahn, P. F. 1985. Urban Hinterlands as Frontiers of Colonization. In: Green, S. W. and Perlman, S. M. (eds.). *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. San Diego: 231-249.

רוזן 1987 :

Rosen, S. A. 1987. Demographic Trends in the Negev Highlands: Preliminary Results from the Emergency Survey. *BASOR* 266: 45-58.

רוזן 1989 :

Rosen, A. M. 1989. Environmental Change at the End of Early Bronze Age Palestine. In: de Miroschedji, P. (ed.). *L'urbanisation de la Palestine à l'âge du Bronze ancien*. Oxford: 247-255.

רוזן תשנ"ה :

רוזן, ס. תשנ"ה. סקר ארכיאולוגי של ישראל-מפת מכתש רמון (204). ירושלים.

רוזן 2007 :

Rosen, A. M. 2007. *Civilizing Climate*. Lanham.

רוזן ואבני 1993 :

Rosen, S. A. and Avni, G. 1993. The Edge of the Empire: The Archaeology of Pastoral Nomads in the Southern Negev Highlands in Late Antiquity. *BA* 56: 189-199.

רוזן ואבני 1997 :

Rosen, S. A. and Avni, G. 1997. *The 'Oded Sites. Investigations of Two Early Islamic Pastoral Camps South of the Ramon Crater*. (Beer-Sheva 11). Beer-Sheva.

רוזן, טיקוט וגוטסמן 2005 :

Rosen, S. A., Tykot, R. H. and Gottesman, M. 2005. Long Distance Trinket Trade : Early Bronze Age Obsidian from the Negev. *JAS* 32: 775-784.

רוזנברג בדפוס :

Rosenberg, D. forthcoming. The Stone Implements of 'Aroer's Desert Community; A Descriptive Account. In: Thareani, Y (ed.). *Tel 'Aroer: An Iron Age II Caravan Town and a Hellenistic and Early Roman Settlement in the Negev. Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations*. (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology). Jerusalem.

רוזנטל 1974 :

Rosenthal, R. 1974. *The North Church and the Monastery at Sobota (Shivta)*. (Ph.D. Dissertation, the Hebrew University of Jerusalem). Jerusalem.

רוזנטל 1982 :

Rosenthal, R. 1982. *Die Kirchen von Sobota und die Dreiapsidenkirchen des Nahen Osten*. (Gottinger Orientforschungen II/7). Weisbaden.

רוטברד תשס"ז :

רוטברד, ש. תשס"ז. אברהם יסקי. אדריכלות קונקרטיית. תל-אביב.

רוסטובצף 1932 :

Rostovtzeff, M. 1932. *Caravan Cities*. Oxford.

רותנברג 1967 :

רותנברג, ב. 1967. צפונות נגב. רמת-גן.

רז 1986 :

Raz, J. 1986. *The Morality of Freedom*. Oxford.

ריד 1982 :

Reade, J. 1982. Tell Taya. In: Curtis, J. (ed.). *Fifty Years of Mesopotamian Discovery: The Work of the British School of Archaeology in Iraq 1932-1982*. Hertford: 72-78.

רייך תשמ"ט :

רייך, ר. תשמ"ט. עונת חפירה שלישית במצד חשביהו. א"י כ" : 228-232.

רייני 1971 :

Rainey, A. F. 1971. A Hebrew Receipt from Arad. *BASOR* 202: 23-29.

רייני תשליון :

רייני, א. פ. תשליון. רמת נגב, רמות נגב. בתוך : תדמור, ח. (עורך). *אנציקלופדיה מקראית*. ירושלים : 299-298.

רייני 1977 :

Rainey, A. F. 1977. Three Additional Hebrew Ostraca from Tel Arad. *TA* 4: 97-104.

רייני 1984 :

Rainey, A. F. 1984. Early Historical Geography of the Negeb. In: Herzog, Z. (ed.). *Beer-Sheba II. The Early Iron Age Settlements*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel-Aviv University, No. 7). Tel-Aviv: 88-104.

רייני תשמי"ז :

רייני, א. תשמי"ז. ערד בשלהי ימיה של ממלכת יהודה. *קתדרה* 42 : 25-16.

רייני 1987 :

Rainey, A. F. 1987. The Saga of Eliashib: Office Files Found of Commander of the Fort at Arad. *BAR* 13,2: 36-39.

רייפנברג תשי"י :

רייפנברג, א. א. תשי"י. *מלחמת המזרע בישימון*. ירושלים.

ריקמנס 1939 :

Ryckmans, G. 1939. Un Fragment de Jarre avec Caractères Minéens a Tell el-Kheleyfeh. *RB* 48: 247-249.

רנץ 1995 :

Renz, J. 1995. Die Althebraischen Inschriften (Teil 1: Text und Kommentar). In: Renz, J. und Rollig. *Handbuch der Althebraischen Epigraphik*. Darmstadt

רשף 1982 :

Reshef, Z. 1982. *Spatial Organization of Traditional Middle Eastern Desert Cities*.
(Thesis Submitted for the Degree "Master of architecture", McGill University). Montreal.

שאו 1983-1982 :

Shaw, B. D. 1982-1983. Eaters of Flesh, Drinkers of Milk: The Ancient Mediterranean
Ideology of the Pastoral Nomad. *Ancient Society* 13/14: 5-31.

שדה תשמ"ח :

שדה, מ. תשמ"ח. יונקים מבויתים במשק החי בתקופת הברזל בנגב הצפוני. (עבודת גמר לתואר
מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

שהיד 1989 :

Shahîd, I. 1989. *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*. Washington.

שהיד 1995 :

Shahîd, I. 1995. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Vol. I. Washington.

שהיד 2002 :

Shahîd, I. 2002. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Vol. II. Part I.

Washington.

שויקה תשס"א :

שויקה, א. תשס"א. יומשבתותי העלימו עיניהם: בחינה מחודשת של חרס 7 מערד. תרביץ ע': -326

.317

שויקה 2005 :

Shveka, A. 2005. Arad Ostrakon No. 7: In Search of the True Solution to the Riddle.

Hebrew Studies 46: 49-70.

שורטלנד 2005 :

Shortland, A. J. 2005. Shishak, King of Egypt: The Challenges of Egyptian Calendrical Chronology. In: Levy, T. E. and Higham, T. (eds.). *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*. London: 43-54.

שחק-גרוס ופינקלשטיין 2008 :

Shahack-Gross, R. and Finkelstein, I. 2008. Subsistence Practices in an Arid Environment: A Geoarchaeological Investigation in an Iron Age Site, the Negev Highlands, Israel. *JAS* 35: 965-982.

שטרן 1973 :

Stern, E. 1973. Limestone Incense Altars. In: Aharoni, Y. (ed.). *Beer-Sheba I, Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969–1971 Seasons*. (Publications of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University, No. 2). Ramat Gan: 52–53.

שטרן 1975 :

Stern, E. 1975. Israel at the Close of the Period of the Monarchy: An Archaeological Survey. *BA* 38: 26-54.

שטרן 2001 :

Stern, E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible*. vol. II. New-York.

שטרן 2007 :

Stern, E. (ed.). 2007. *En Gedi Excavations I*. Jerusalem.

שטרן ואחרים תשמ"ו :

שטרן, א. ואחרים. תשמ"ו. *אטלס הנגב*. באר-שבע.

שיא 1983 :

Shea, M. O'D. 1983. The Small Cuboid Incense-Burner of the Ancient Near East. *Levant* 15: 76–109.

שיינן 1989 :

Shennan, S. 1989. Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity. In:

Shennan, S. (ed.). *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London: 1-32.

שילה 1970 :

Shiloh, Y. 1970. The Four-Room House: Its Situation and Function in the Israelite City.

IEJ 20: 181-190.

שילה 1979 :

Shiloh, Y. 1979. Iron Age Sanctuaries and Cult Elements in Palestine. In: Cross, F. M.

(ed.). *Symposia. Celebrating the Seventy-Fifth Anniversary of the Founding of the*

American Schools of Oriental Research (1900–1975). Cambridge: 147–158.

שילה תשמ"ז :

שילה, י. תשמ"ז. כתובות דרום-ערביות מעיר דוד, ירושלים. א"י י"ט : 288-294.

שילה 1987 :

Shiloh, Y. 1987. South Arabian Inscriptions from the City of David, Jerusalem. *PEQ* 119:

9-18.

שילה 1987 א' :

Shiloh, Y. 1987 The Casemate Wall, the Four Room House, and Early Planning in the

Israelite City. *BASOR* 268: 3-15.

שיק 1978 :

Schick, T. 1978. Flint Implements, Strata V-I. In: Amiran, R. et.al. (eds.). *Early Arad I:*

The Chalcolithic Settlement and Early Bronze City, First-Fifth Seasons of Excavations,

1962-1966. Jerusalem: 58-63.

שמיר 1996 :

Shamir, O. 1996. Loomweights and Whorls. In: Ariel, D. T. and De Groot, A. (eds.).
*Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh. Vol. IV: Various
Reports.* (Qedem 35). Jerusalem: 135–170.

שק 1973 :

Shack, W. A. 1973. Urban Ethnicity and the Cultural Process of Urbanization in Ethiopia.
In: Southall, A. (ed.). *Urban Anthropology. Cross-Cultural Studies of Urbanization.*
New-York: 251-285.

שרמה 1972 :

Sharma, R. C. 1972. *Settlement Geography of the Indian Desert.* New Delhi.

שרשבסקי תשמ"ו :

שרשבסקי, י. 1986. *ישובים עירוניים בנגב בתקופה הביזנטית.* (חיבור לשם קבלת תואר ידוקטור
לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית). ירושלים.

שרשבסקי 1991 :

Shereshevski, J. 1991. *Byzantine Urban Settlements in the Negev Desert.* (Beer-Sheva 5).
Beer-Sheva.

ששון 2004 :

ששון, א. 2004. *כלכלת בעלי החיים (צאן ובקר) בארץ-ישראל לאור המחקר הזואו-ארכיאולוגי
בשכבה II (המאה ה-8 לפנה"ס) בתל באר-שבע.* (חיבור לשם קבלת תואר ידוקטור לפילוסופיה,
אוניברסיטת תל-אביב). תל-אביב.

תדמור 1966 :

Tadmor, H. 1966. Philistia under Assyrian Rule. *BA* 29: 86-102.

תדמור 1975 :

Tadmor, H. 1975. Assyria and the West: The Ninth Century and its Aftermath. In:
Goedicke, H. and Roberts, J. J. M. (eds.). *Unity and Diversity: Essays in the History,
Literature, and Religion of the Ancient Near East*. Baltimore: 36-43.

תדמור 1999 :

Tadmor, H. 1999. World Dominion: The Expanding Horizon of the Assyrian Empire. In:
Milano, L., de Martino, S., Fales, F. M. and Lanfranchi, G. B. (eds.). *Landscape:
Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East. Papers Presented to the
XLIV Rencontre Assyriologique Internationale, Venezia 7-11 July 1997. Part I*. Padova:
55-62.

The collaboration between the different ethnic groups that dwelt in the towns and the central authorities was achieved through network of alliances and were motivated by bidirectional political and economic interests. Life in desert towns created a multi-cultural territory that necessitated the implementation of certain compromises in respect of certain customs and influenced the process of adaptation and acculturation to the mores of the central power. In spite of the process of acculturation, the preservation of social awareness was recognized as well. The selective adoption of particular fundamental cultural elements alongside the continued practice of established social traditions and the use of ethnic identity markers enabled these ancient peoples to integrate into their town's a cultural resemblance to the power-centers on the one hand and yet preserve their local indigenous distinctiveness on the other.

Interaction with the empire's exchange system and with their agents stimulated increased social complexity amongst the local desert tribes. The 'Aroer assemblage implies that acculturation was a limited, yet important byproduct of this indirect imperial rule. The local elites were given a stake in the Assyrian system thus benefiting directly from it. Nevertheless the archaeological record (vessel types, decoration techniques, foodways, scripts and names) together with the ethnographic data shows that the material culture also plays an important role in preserving the identity of desert frontier ethnic groups.

The pre-industrial desert town is seen as an intermediate form integrating urban characteristics on one hand and sedentary-rural traits on the other – a phenomenon that is a direct outcome relating to the distance from the center of power which finds expression in the size of settlements and their demographic composition. Even if large ancient settlements in desert frontiers do not conform in scale with urban centers located near the central hub of a civilization, their exceptionality in the local landscape and their function justly earn them the designation 'towns'.

Archaeology and history has taught us that towns located in desert frontiers fulfilled an important role in the creation and operation of long-distance trade systems. In times when there was no significant political power in the region, the development of self-ruling desert towns in these tribal territories became possible. Local tribal dynasties would exert a combination of influence and control over these peripheral local pastoral-nomads, and the towns' community would include a sedentary population alongside semi-nomadic groups (dimorphic towns).

During periods when the southern frontier of the land was dominated by a state or an empire, desert towns functioned as intermediaries between different political entities, markets and goods that are often inaccessible, thus benefitting from it economically.

trade was the principal economic resource of the region. The settlement systems that evolved in the Negev in the early periods (EBII, IAIIa) were characterized by the existence of one dominant town (Arad and Masos) and a small number of minor sites which pointed to some form of local authority, while in contrast, the later settlement systems (IAIIb, Roman-Byzantine, Ottoman) were different. The advent of imperial rule in the southern Levant (e.g. the Assyrian, Roman, Byzantine and Ottoman Empires) was accompanied by economic prosperity, political stability and the emergence of well developed settlement systems with a clear settlement hierarchy that included central sites, fortresses, administrative centers and as well as small sites. The typical economic structure of a desert town is composed of pastoralism, small scale agriculture and trade. Several economic traits changed through time due to cultural considerations (e.g. wine consumption, soap production, camel herding and swine husbandry). Finally the third point deals with the sociopolitical elements of the desert towns. A careful study of the archaeological, historical, ethno-archaeological and ethno-historical sources points to the presence of a multi-cultural dominion under the patronage of a strong central authority (e.g. a local kingdom, empire or city state). This section elucidates the strategies employed by the central power in order to control frontier zones and identifies their archaeological manifestations. It is suggested that the Negev served, during different periods, as a buffer zone, between Empires and Kingdoms and the tribal desert groups. An empire tended to allow these buffer zones autonomy, without forced settlement of outside populations, and the extent of their influence and culture is revealed in the archaeological record. An empire employed local proxies (such as the tribal elites) as agents to further their economic and political interests, a policy that is well attested in the material culture and the annals of pre-industrial empires (Roman-Byzantine and Ottoman Empires).

settlements for economic and political reasons. The buildings' plans at Arad and Masos point to a relatively high pastoral component in the subsistence economy of its inhabitants and indirectly implies a pastoral origin of these groups. As opposed to that, the towns' layout from later period points to an official initiative of a central authority in the frontier of the kingdom or the empire. The plans of these towns demonstrate a close architectural resemblance to other regions in the southern Levant. The development of extramural buildings is typical of pre-industrial desert towns. Analysis of ethno-historical documents and cross-cultural data from India and Iran suggests that during periods of political calm the extramural phenomena become an accepted urban occurrence. Reconstruction of the different architectural elements and their associated material culture indicates that, aside from elements dictated by the central authority of the territory in question, desert towns incorporated institutions specifically adapted to suit both its economic function and the cultural requirements of the different ethnic groups and social classes. These elements include a caravanserai to accommodate passing caravans, a commercial zone, a mercantile quarter and a defensive position. In addition, the periphery area of the desert towns is discussed. A study of the points of contact, at the town's margins, of the local tribes suggests a sphere of co-existence and adjustment for the local nomads to the economic and political transformation. The second section focuses on the economic aspects. The existence of economic resources and their influence on the development of desert towns was the focus of a far-reaching debate. Contrary to the commonly accepted view, the combined climatic, botanical, geological and archaeological evidence rule out the option that agriculture played a significant role in the economic pattern of Negev sites. It appears that the strategic location of the Negev, its function as an intermediary area between the different socio-political entities and the local

by pottery in the local community and indicates that pottery decoration was used to classify and identify its user as town dwellers with a tribal origin.

“Part Five” is a survey of three additional Negev towns from several aspects: the architectural layout, the material culture, the socio-economic arrangement and the settlement pattern (including some additional sites and survey data). These sites include: Arad (Stratum II) Early Bronze Age, Tel Masos (Stratum II) Iron Age IIa and Shivta in the Byzantine period. The historical sources concerning the establishment of Beersheba during the Ottoman period are presented in an appendix which deals with the town's layout, its administration, its function as a local commercial center and its urban community.

“Part Six” is an outline of a model for ancient desert towns and deals with three main factors. The first focuses on the environmental aspect. A survey of the urban morphology and the architectural character of desert towns implies that the layout of both public and private buildings share similarities with sites in north and central Israel and were in most cases, imitations of the centers of government.

Two main types are drawn from the analysis desert towns' layouts in the Negev. While the settlements dated to the early periods (Early Bronze Age and Early Iron Age II) that were discovered at Arad and at Masos, are characterized by broad buildings with large bounded courtyards and open spaces, desert towns dated to later periods (Iron Age IIb-c and the Roman-Byzantine), are typified by a central plan and a well organized architectural layout. Thus, the layouts 'Aroer and Shivta include public buildings, domestic areas, organized streets pattern and a relatively high density. It seems that the main difference between the two types should be attributed to the factor who initiated the establishment of the towns: in the early periods it was the local pastoral groups who waived their existence pattern and moved to permanent

settlement system. Study of the biblical and extra-biblical sources shed light on the following Iron Age IIb-c periods. The biblical narrative and the distribution of *lmlk* seal impressions both verify that the Negev was considered a fringe area. The relatively large corpus of ostraca from the Negev sites illuminates several aspects regarding administration and rule in the Negev towns: the status of the administrative center at Beersheba where a taxation system was operated, the presence of soldiers and state officials in the towns, the relationships between the towns and fortresses, the multi-ethnic components of Iron Age IIb-c desert towns (Judeans, "Edomites", Arabians, and Greeks) all point to the existence of several contemporaneous writing systems and traditions. Dedicatory inscriptions and papyri from Byzantine Nessana testify to towns with well developed taxation system and a large military personnel, as well as clerics, lawyers, and administrators operating side by side. This community was also composed of a variety of nationalities, including those of mixed ethnic origins and local nomadic tribes (the Saracens).

"Part Four" presents a detailed account of the archaeological excavations conducted at the Iron Age IIb-c site of Tel 'Aroer – and serves as the primary case study for this dissertation. The stratigraphy and chronology (of the inner town and extramural neighborhood), ceramic typology and quantitative analysis of the different pottery groups (e.g. Judeans, Edomite, Assyrian and coastal forms) as well as an analysis of the artifacts are all comprehensively studied. This data provides the base for spatial analysis and a reconstruction of the different architectural entities (the domestic architecture, and public buildings such as the caravanserai in Area A) and also allows for a social study based on the decorated Edomite pottery. The results are founded on the combined data from the quantitative study, the distribution pattern and an anthropological study of the frontier area. The result illuminates the social role played

In "Part One" the geographical-settlement background in the southern frontier region of the 'Land of Israel' is presented. This section examines the various ecological, geographic, historical and biblical definitions associated with the region. Of particular relevance is the question of the climate as a possible factor for cultural change. A wide range of botanical, geological, historical and archaeological evidence supports the theory that the Negev climate did not undergo any significant climatic changes in the last 5000 years. The cultural ecology of the region including water sources, agriculture, animal husbandry and material building were also appraised.

"Part Two" is dedicated to the settlement history of the Negev region. This is seen to be a direct consequence of the Negev's location between the desert and the settled land and of its function as a buffer zone between two different political and cultural units. From the Early Bronze Age, through the Iron Ages IIa and IIb-c, the Roman-Byzantine periods and until the Ottoman period, the Negev witnessed the development, prosperity and subsequent decline of several significant settlement systems, all of which were shaped by both, external forces and internal factors.

"Part Three" examines the contribution of the historical sources in the reconstruction of urban life in the southern frontier of the 'Land of Israel' during two main periods: the Iron Age II and the Byzantine era. The Iron Age IIa Negev settlement system is viewed via the Egyptian sources concerning Pharaoh Shoshenq's campaign to the region, revealing a settlement system based mainly on kinship and tribal affiliation. The lack of references to urban centers supports the assumption that the settlement system of the late 10th century Negev was based on local rule rather than state involvement. Therefore the aim of the Egyptian campaign to the Negev was either a manifestation of power against the new political entity of Judah or an attempt to establish control over the copper industry based in Feinan and supported by the Negev

the inhabitants' subsistence economy (foodways, animal husbandry). The existence of markets and the economic function of socio-political factors were also examined.

Third, the socio-political aspect of desert towns was analyzed. The archaeological and historical data, as well as the ethno-archaeological and the ethno-historical evidence provided the foundation for understanding the different quarters of the town (for example domestic houses vs. the commercial areas). At this juncture, the relationship between the different co-existing communities was investigated (the sedentary and the tribal populations) and the possibility of a multi-faceted material culture (and the introduction of various traditions) in opposition to a homogenous material culture, was explored as well. Historical and ethno-historical evidence also enabled the reconstruction of the extent of autonomy of desert towns and their direct and indirect contacts with political entities such as empires and states on one hand and the local groups such as local tribal elites on the other.

At the theoretical and methodological levels this dissertation offers an archaeological model for the reconstruction of ancient desert towns: their character and components. This model can be examined in light of anthropological studies and can be applied to other desert frontier regions.

The "Introduction" provides the framework for this study. That is, an interdisciplinary approach in conjunction with the *longue duree* view is proposed. It includes a theoretical background (the *longue duree* theory, and its influence on archaeological research, the southern frontier of the land of Israel and the desert towns). An attempt to define 'desert town' in light of geographical and terminological complexities is made, claiming that as far as space is concerned desert town should appear in the context of a general urban culture rather than as an isolated phenomenon.

period. In order to achieve this, a number of sites from differing time periods, all located in southern Israel, were selected. An architectural-stratigraphical as well as a cultural-material base was offered for each site. The archaeological data was viewed in relationship to other closely related disciplines (e.g. geography, archaeobotanics, archaeozoology, ethno-archaeology and ethno-history). An independent study of the relationship between the geographical, economic and socio-political environs of the desert towns placed this cultural phenomenon in a broad, long-term, historical and cultural context. In this way a comparison was made with a variety of studies that deal with other regions with similar urban phenomena.

The combination of these different sources provides a base for the synthesis of the collected data. Based on the accepted picture provided by the *longuè duree* survey of Negev towns this study developed a model that characterizes the desert towns; including regional factors that changed throughout time in contrast to the regional factors that remained static. Three main aspects are discussed in this context:

One, the socio-economic aspects of desert towns such as: urban morphology, the relationship between the desert town and the central authority, the periphery (the sedentary system) and the tribe (the nomadic system). This aspect questions the existence of special architecture adjusted to desert climates, in contrast to provincial architecture that imitates buildings in the power-centers without reference to environmental considerations.

Second, an examination of the economic resources available (e.g. salt, bitumen, copper, and access to Arabian trade) and their contribution to the development of desert-urbanism. Archaeological, botanical and ethnographical data are integrated in order to create a typical economic blueprint for the desert towns and a recreation of

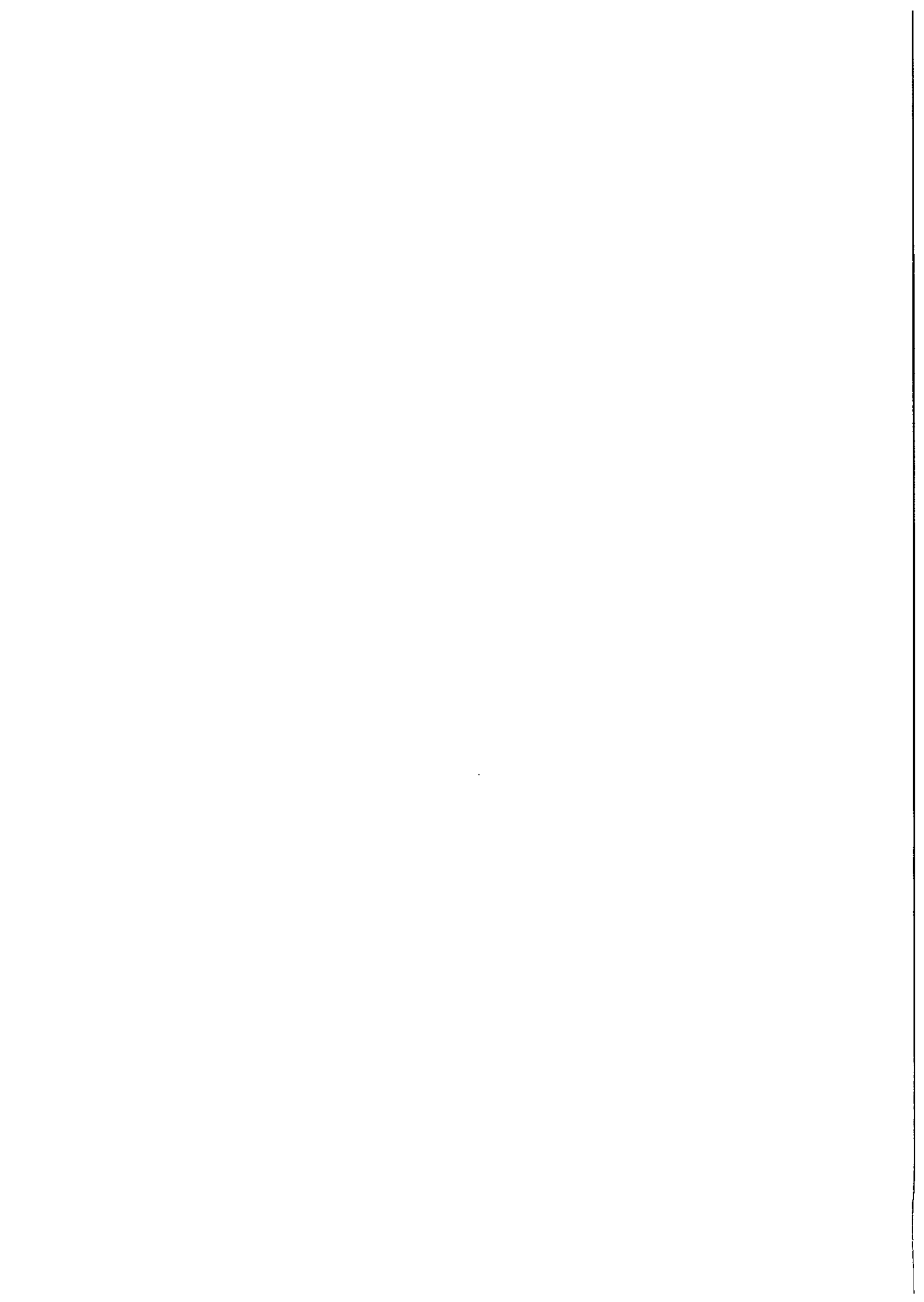
Abstract

The meeting between man and desert introduces a continuing dialogue; the development of unique behavioral and cultural patterns on the one hand and the adaption of existing patterns on the other. Desert urbanism in antiquity is one of the most complex examples of this phenomenon since it introduces a variant of an institution typical of centers of power and authority into a peripheral region that is sparsely settled and characterized by very different subsistence patterns and extreme environmental conditions.

The last few decades have witnessed the publication of a variety of studies from differing disciplines: archaeology; architecture; anthropology; geography and history. All of whom discussed the 'desert-urban' phenomenon, focusing on specific aspects and/or specific periods related to these desert towns. Yet despite these varied discussions devoted to this one subject, there still remained a clear absence of any multi-disciplinary investigations that studied the environmental, architectural, economic and socio-political aspects of desert towns through the *longue duree*.

The historical circumstances that enabled towns to make their debut in the desert frontier are controversial. There are two main accepted arguments: one ascribes desert urbanism to the presence of a strong central authority that has a clear political and economic interest in the marginal areas while the other claims that local nomadic communities living in the desert frontier were responsible for the development of the urban system.

Therefore, this dissertation reconstructs the relationship between the geographic, economic and socio-political factors that characterize the desert frontier of the Land of Israel (the Negev) during the pre-industrial era and examines them over a long time

Tel-Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies

Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures

A Town in the Desert:
Geographical, Economic and Sociopolitical
Perspectives

A dissertation submitted in partial fulfillment of the
requirements for the degree Doctor of Philosophy (Ph.D.)

by

Yifat Thareani

Under the supervision of
Prof. Israel Finkelstein and Prof. Nadav Na'aman

Volume I: Text

Submitted to the Senate of Tel-Aviv University

February 2010

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום

עיר בסביבה מדברית :
היבטים גיאוגרפיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים

חיבור לשם קבלת התואר : דוקטור לפילוסופיה

מאת
יפעת טהרני

בהנחיית פרופ' נדב נאמן ופרופ' ישראל פינקלשטיין

כרך ב' : איורים

מוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

פברואר 2010

2010

ARC-002268503-2

2268503-40

ARC
86

אנונימיות חלי-אביב ס פ ד י ת המכון למרכזיאלוגיה
1370
כפ"י
11-114

2268503

2

תוכן העניינים

א'י	מקרא הקיצורים
	תל ערוער: רשימת הלוקוסים והקירות מתקופת הברזל 2 ב'ג'
1	רשימת הלוקוסים המאוחדים
3	רשימת הלוקוסים והקירות
	האיורים
40	רשימת האיורים
44	האיורים
	תל ערוער: לוחות הממצאים מתקופת הברזל 2 ב'ג'
142	רשימת הלוחות
147	הלוחות

מקרא הקיצורים

רשימת הלוקוסים והקירות וכן הטבלאות המלוות את לוחות הממצאים מתקופת הברזל 2 ב' ג' בתל ערוער מובאות כאן בשפה האנגלית, על פי סדר שטחי החפירה ובדומה לאופן שבו הן תופענה בדו"ח החפירה (טהרני בדפוס). להלן פירוש הקיצורים המופיעים בטבלאות:

ברשימות הלוקוסים:

Loc. = מס' הלוקוס ; Ar. = שטח ; Ph. = שלב ; Str. = שכבה ; Up. Level = גובה עליון ;

L. Level = גובה תחתון ; Sq. = ריבוע ; Description = תיאור.

ברשימות הקירות:

No. = מס' הקיר ; Sq. = ריבוע ; Ax. = ציר ; W. = רוחב ; L. = אורך ; H. = גובה עליון ; B. =

גובה הבסיס ; Str. = שכבה ; Ph. = שלב.

בטבלאות המלוות את לוחות הממצא:

No. = מספרו הסידורי של החפץ לפי סדר הופעתו בלוח ; Object = החפץ ; Cat. No. = מספרו

הקטלוגי ; Description = תיאור.

תל ערוער

רשימת הלוקוסים והקירות מתקופת הברזל 2 ב'ג'

תל ערוער : רשימת הלוקוסים המאוחדים

שטח A

שלב A5

היחידה הדרומית :

לוקוס 438 = לוקוסים 438, 450

שלב A4

היחידה הדרומית :

לוקוס 125 = לוקוסים 120, 121, 125

לוקוס 134 = לוקוסים 134, 137

לוקוס 427 = לוקוסים 128, 129, 427

לוקוס 429 = לוקוסים 429, 446

שלב A1

היחידה הצפונית :

לוקוס 30 = לוקוסים 30, 31

לוקוס 105 = לוקוסים 105, 122, 133, 404, 411, 419

לוקוס 114 = לוקוסים 114, 123, 132, 403, 413

לוקוס 442 = לוקוסים 442, 447

היחידה הדרומית :

לוקוס 34 – לוקוסים 34, 41

לוקוס 36 = לוקוסים 32, 33, 36, 42

לוקוס 100 = לוקוסים 100, 106, 109

לוקוס 112 = לוקוסים 112, 426

לוקוס 401 = לוקוסים 401, 412

לוקוס 402 = לוקוסים 402, 407

לוקוס 441 = לוקוסים 441, 455

שטח B

שלב B3

לוקוס 1207 = לוקוסים 1207, 1226

לוקוס 1333 = לוקוסים 1330, 1333

B2 שלב

לוקוס 507 = לוקוסים 507, 514, 519, 961

לוקוס 508 = לוקוסים 508, 523

לוקוס 515 = לוקוסים 515, 968

לוקוס 965 = לוקוסים 965, 966

שטח B מערב

BW3 שלב

לוקוס 1275 = לוקוסים 1275, 1293

לוקוס 1279 = לוקוסים 1273, 1279

BW2 שלב

לוקוס 1260 = לוקוסים 1260, 1274, 1276

לוקוס 1280 = לוקוסים 1280, 1292, 1300

שטח D

D5 שלב

לוקוס 848 = לוקוסים 848, 883, 1518

לוקוס 1005 = לוקוסים 1005, 1008

D4 שלב

לוקוס 1007 = לוקוסים 1006, 1007

D3 שלב

לוקוס 1442 = לוקוסים 828, 1442, 1446

D2 שלב

לוקוס 808 = לוקוסים 808, 815, 833, 837, 850, 852

לוקוס 836 = לוקוסים 836, 881

לוקוס 1405 = לוקוסים 1405, 1414

לוקוס 1421 = לוקוסים 1421, 1517

לוקוס 1427 = לוקוסים 1427, 1433, 1437

לוקוס 1428 = לוקוסים 831, 1428

לוקוס 1514 = לוקוסים 1511, 1514

שטח A - רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Pl.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
30	A	A1	Iib	Surface	Surface	G10	Cleaning surface
31	A	A1	Iib	443.15	443.03	G10	Packed sloped surface with ash remains (=L30)
32	A	A1	Iib	Surface	442	F10	A room with a stone platform and a burial (=L36)
33	A	A1	Iib	Surface	442	F10	Ash layer on packed surface (=L36)
34	A	A1	Iib	Surface	441.64	F10	Packed floor with stone platform
35	A	A1	Iib	442.27	441.97	F10	Concentration of sherds and bones on white surface
36	A	A1	Iib	442.09	441.67	F10	A room with a stone platform and a burial (=L32)
38	A	A1	Iib	441.91	441.19	F9	A floor in room covered by burnt layer
39	A	A2	III	442.81	442.02	F10	A floor in room covered by burnt layer
40	A	A2	III	441.75	441.37	F9	A room with accumulation of artifacts
41	A	A1	Iib	442.9	441.6	F10	Layer of rubble, ash and artifacts abutting W1007 (=L34)
42	A	A1	Iib	442.09	441.21	F10	A room with a stone platform and a burial (=L36)
100	A	A1	Iib	Surface	443.05	G10	A tamped-earth floor with patches of ash
101	A	A1	Iib	443.2	442.76	G10	Stones south of W1005
102	A	A1	Iib	442.27	441.93	G9	Part of a packed floor containing ash remains and artifacts
103	A	A1	Iib	Surface	442.21	F11	A robbers' trench between W1008 and W1010
104	A	A1	Iib	Surface	442.57	F11	A street (?) built over a length of some 3.5m
105	A	A1	Iib	443.28	443.04	G11	A pebble floor in a courtyard
106	A	A1	Iib	443.05	442.05	G10	Concentration of sherds and bones in ash layer (=L100)
107	A	A2	III	442.76	442.26	G10	A pit containing ash, mudbricks and sherds
108	A	A1	Iib	Surface	442.65	F11	A robbers' trench
109	A	A1	Iib	442.24	442.22	G10	Mudbricks (=L100)
110	A	A2	III	442.27	442.07	F11	A paved street (?) west of W1008
111	A	A2	III	442.53	442.4	G10	Concentration of sherds in mudbricks material
112	A	A1	Iib	441.87	441.74	G9	Ash pit in a mudbrick debris (=L426)
113	A	A1	Iib	442.51	442.38	G10	Mudbricks walls and debris
114	A	A1	Iib	443.09	442.88	G11	A pebble floor in a courtyard
115	A	A1	Iib	?	442.23	G10	Mudbricks debris
116	A	A1	Iib	?	442.27	G10	Mudbricks debris
117	A	A2	III	?	442.3	G10	Mudbricks debris below W1005
119	A	A1	Iib	?	441.12	F11	Excavation of pebble floor
120	A	A4	IV	441.71	441.41	F9	A burnt layer on a floor layer with brick material and artifacts (=L125)
121	A	A4	IV	441.41	441.34	F9	A burnt layer on a floor layer with brick material and artifacts (=L125)
122	A	A1	Iib	443.03	442.76	G11	A segment of a pebble floor in a courtyard (=L105)
123	A	A1	Iib	443.03	442.79	G11	A segment of a pebble floor in a

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							courtyard (=L114)
124	A	A3	IV	441.65	441.26	G9	A room containing a brick-lined pit (L426)
125	A	A4	IV	441.34	440.8	F9	A burnt layer with bricks and artifacts on a stone floor
126	A	A1	IIb	441.41	441.23	G9	A mudbricks pit(?)
128	A	A4	IV	441	439.93	G9	A burnt layer containing tabun and artifacts (=L427)
129	A	A4	IV	442.84	441.12	G9	A floor covered in ash (=L427)
130	A	A1	IIb	440.94	440.91	F9	A pit containing vessels and artifacts
131	A	A1	IIb	?	?	G11	Ash remains and stones
132	A	A1	IIb	442.67	442.36	G11	A pebble floor in a courtyard (=L114)
133	A	A1	IIb	442.92	442.5	G11	A pebble floor in the north of a courtyard (=L105)
134	A	A4	IV	441.69	441.69	F10	Concentration of artifacts near a floor
135	A	A1	IIb	442.82	442.3	G11	Cleaning of pavement
136	A	A4	IV	441.32	441.1	F10	A segment of a paved floor
137	A	A4	IV	441.41	441	F10	Concentration of artifacts near a floor (=L134)
138	A	A6	IV	441.23	439.19	E9	Loose soil containing bricks, ash and crushed limestone
139	A	A1	IIb	440.63	440.56	F9	Fill below a pavement
140	A	A1	IIb	440.74	440.74	F9	Segment of a pavement
142	A	A1	IIb	?	?	E-F8	South of W1004
143	A	A1-2	II-III	442.33	442.33	G11	Brown-gray soil with stones
144	A	A1	IIb	440.4	440.15	F9	Cooking pot and ash on top of W1007
145	A	A1	IIb	441.89	441.77	G11	East of W1091
146	A	A1	IIb	442.5	442.15	G11	A burnt layer with wood remains
147	A	A6	IV	438.93	438.93	E9	A pavement of small black stones
400	A	A1	IIb	443.03	443.03	G11	An accumulation of artifacts on a floor
401	A	A1	IIb	442.8	442.39	G9	An ash layer
402	A	A1	IIb	442.42	441.9	G9	Artifacts in bricks and ash on top of a packed floor
403	A	A1	IIb	?	442.96	G11	A pebble floor in a courtyard (=L114)
404a	A	A1	IIb	444.01	443.62	G11	A hard packed floor (=L105)
404b	A	A1	IIb	444.01	443.35	G11	Eastern baulk
405	A	?	?	?	?	F9	Cleaning
406	A	A5	IV	440.11	439.95	F9	Segment of a pavement
407	A	A1	IIb	441.9	441.83	G9	Artifacts in bricks and ash on top of a packed floor (=L402)
408	A	A6	IV	439.77	439.44	E9	Continuation of street (L147)
409	A	A1	IIb	443.35	442.66	G11	Earth layer upon a floor
410	A	A6	IV	439.72	439.28	E9	Segment of a street containing an ash layer
411	A	A1	IIb	443.42	442.77	G11	Continuation of burnt level (=L105)
412	A	A1	IIb	442.37	442.04	G9	A floor overlaid by an ash layer (=L401)
413	A	A1	IIb	442.96	442.89	G11	A pebble floor in a courtyard (=L114)
414	A	A2	III	442.63	442.04	G11	Cleaning fallen stones from W1071
416	A	A2	III	441.97	441.89	G9	Fallen debris on a floor

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
417	A	A3	IV	441.56	441.26	G9	A floor
418	A	?	?	443.16		G11	The southern baulk
419	A	A1	IIb	442.77	411.54	G11	A layer of conglomerate and pebbles from a floor (=L105)
420	A	A3	IV	441.89	441.73	G9	A floor abutting W1053 from the south
421	A	A3	IV	441.85	441.85	G9	A floor
422	A	A6	IV	439.28	438.42	E9	White limestone layer, some 0.5m deep, resting atop bedrock
423	A	A3	IV	441.72	441.5	G9	Concentration of artifacts in a thin ash layer
424	A	A3	IV	441.56	441.37	G9	Debris on floor of L417
425	A	A1	IIb	442.32	441.93	G11	Debris west of W1073
426	A	A1	IIb	441.83	441.05	G9	A pit (=L112)
427	A	A4	IV	441.29	440.99	G9	A floor covered in ash (=L129)
428	A	A3	IV	442.23	442.1	G11	A pebble floor in a room
429	A	A4	IV	441.09	441.09	G9	A floor (=L446)
430	A	A1	IIb	442.65	441.96	G11	Sounding east of W1070
432	A	?	?	?	?	G9	Fill between W1054 and W1055
433	A	?	?	?	?	G9	Ash debris
434	A	Post A1	Post IIb	441.99	441.54	G11	A pit
435	A	?	?	442.88	442.34	G10	Cleaning
437	A	A1	IIb	442.67	442.27	G10	A floor abutting W1090
438	A	A5	IV	440.99	440.77	G9	A floor abutting W1057
439	A	A2	III	442.66	442.66	G10	Rubble of brick and ash
440	A	A1- 2	II- III	442.45	441.76	G10	Rubble of brick and ash
441	A	Post A1	Post IIb	Surface	442.02	G9- 10	A pit (=L455)
442	A	A1	IIb	443.99	443.72	G12	A floor sealed by a thin layer of ash
443	A	A3	IV	442.24	441.94	F11	Ash layer
444	A	A3	IV	442.75	441.67	F11	A layer of earth and small stones
446	A	A4	IV	441.09	441.09	G9	A floor (=L429)
447	A	A1	IIb	?	?	G12	A <i>tabun</i> sunken into a floor (=L442)
448	A	A1	IIb	442.26	441.76	G9	Fill in W1051
449	A	A1	IIb	442.29	441.97	G10	Debris above L439
450	A	A5	IV	440.77	440.49	G9	A floor abutting W1057 (=L438)
451	A	A1- 2	II- III	442.11	442.11	G11	
453	A	A2	III	442.27	441.93	G10	Fill in W1091
454	A	A2	III	442.36	442.14	G10	Mudbrick debris
455	A	Post A1	Post IIb	442.04	441.73	G10	A pit (=L441)

שטח A – רשימת הקירות

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
1000	F-G9-10	NE-SW	0.7	7	442.87	442.23	IIb	A1
1001	F10	NW-SE	0.7	2.75	?	?	IIb	A1
1002	E-F9-10	NE-SW	0.9	9.5	442.09	440.27	II	A1-2
1003	F11	NW-SE	0.5	3.5	443.32	442.51	IIb	A1
1004	E8	NW-SE	0.85	2.25	442.2	441.63	IIb	A1
1005	G10	NW-SE	0.75	2	433.17	432.79	IIb	A1
1006	F9	NW-SE	0.75	1.2	?	?	IIb	A1
1007	F9	NE-SW	?	?	?	?	IIb	A1
1021	F8	NW-SE	0.25?	1.3?	?	?	III	A2
1023	F9	NE-SW	0.25	2	?	?	III	A2
1024	F8	NE-SW	0.5	2.7	445.55	443.68	III	A2
1027	F9	NE-SW	?	?	?	?	IV?	A3?
1028	F10	NW-SE	0.3	2	442.07	441.14	III	A2
1029	F10	NE-SW	0.25	2	?	?	III	A2
1031	F8	NW-SE	0.25	1.2	?	?	IV	A3
1043	F9	NW-SE	0.4	1.8	441.85	441.37	IV	A5
1044	F10	NW-SE	1	2	441.66	440.96	IV?	A4?
1026	F9	NW-SE	0.4	1	441.86	441.57	III	A2
1033	F9	NE-SW	0.8	1	441.68	441.37	IV	A3
1049	G9	NE-SW	?	?	442.05	441.65	IIb	A1
1050	G9	NW-SE	0.6	2	442.36	441.8	III	A2
1051	G9	NE-SW	0.7	8.5	442.46	441.93	III	A2
1052	G9	NW-SE	0.6	5	442.4	441.76	III	A2
1053	G9	NW-SE	0.6	5	441.84	441.23	IV	A3
1054	G9	NE-SW	0.3	3	441.54	441.27	IV	A3
1055	G9	NE-SW	0.7	5	441.39	440.89	IV	A4
1056	G9	NE-SW	0.3	2	441.62	440.97	IV?	A4?
1057	G9	NW-SE	?	1?	?	?	IV	A5
1058	G9	NE-SW	0.3	1.5	441.45	440.46	IV	A4
1059	G9	NW-SE	0.6	2.75	442.22	441.87	III	A2
1060	G9	NW-SE	0.3	3.25	441.85	441.37	IV	A3
1061	G9	NE-SW	0.4	1	441.6	441.54	IV	A3
1009	F8	NW-SE	0.3	2	?	?	?	?
1010	G11	NW-SE	0.7	5	?	?	IIb	A1
1008	F11	NE-SW	0.7	7	443.5	442.36	II	A1-2
1070	G11	NE-SW	0.7	2	?	442.88	IIb	A1
1071	G11	NW-SE	0.5	5	442.7	442.21	III	A2
1072	G11	NW-SE	0.4	1.25	442.27	441.84	IV	A3
1073	G11	NE-SW	0.3-0.6	1.5	442.33	?	IV	A3
1074	G11	NW-SE	0.8	4	?	?	IV	A3
1075	G11	NE-SW	?	2.5	443.13		III	A2
1076	G11	NE-SW	0.5	2.5	443.42	443.13	IIb	A1
1077	G11	NW-SE	?	?	?	?	III	A2
1078	G11	NE-SW	?	3.2?	?	?	IV	A3
1090	G10	NW-SE	0.6	1	442.71	?	III	A2
1091	G10	NE-SW	0.6	0.8	442.12	441.98	III	A2
1092	G10	NW-SE	0.51	1	442.06	?	III	A2
1055a	G10	NE-SW	0.2	0.75	442.31	?	IV	A4

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
1011	F11	NE-SW	0.5	3.5	442.98	442.55	IIb	A1
1083	F9	NE-SW	0.25	1.25	?	?	IV	A5
1084	F9	NE-SW	0.35	0.75	?	?	IV	A6
1085	F9	NW-SE	?	?	?	?	IV	A4
1093	G10	?	?	?	?	?	III	A2
1082	F9	NW-SE	?	?	?	?	IV	A4
1032	F9	NE-SW	?	?	?	?	IV?	A3?
1042	F9	NW-SE	?	?	?	?	IV?	A4?
1041	F10	NW-SE	?	?	?	?	IV?	A4?
1012	F10	?	?	?	?	?	?	?
1013	F10	?	?	?	?	?	?	?

שטח B – רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
60	B	Mixed	Mixed	Surface	Surface	H6	Burnt layer with fallen stones
61	B	Mixed	Mixed	Surface	Surface	H6	Burnt layer with fallen stones
62	B	B3	III	Surface	Surface	G6	Lower earth fill inside pit/silo
63	B	B1?	IIb?	Surface	Surface	?	Debris with small stones
64	B	B1?	IIb?	Surface	Surface	H6	Sounding in the city wall (W2010)
65	B	B1?	IIb?	?	?	?	Below fallen stones
66	B	Mixed	Mixed	Surface	Surface	?	Exposing the city wall (W2010)
67	B	Mixed	Mixed	?	?	G5	Cleaning north of L62
200	B	Mixed	Mixed	Surface	Surface	H6	Loose soil mixed with stones above W2010
201	B	Mixed	Mixed	Surface	436.71	H6	Loose soil with gray layer above W2010
202	B	Mixed	Mixed	?	?	G6	Cleaning of L62
203	B	Mixed	Mixed	435.68	434.72	H7	Along the city wall (W2010)
204	B	Mixed	Mixed	Surface	436.49	H6	Loose soil along W2011
205	B	Mixed	Mixed	436.12	435.56	H6	Tabun
207	B	Mixed	Mixed	Surface	435.89	H6	Gray layer in loose soil
208	B	Mixed	Mixed	436.24	436	H6	Beaten earth floor
209	B	B1	IIb	436.63	436.63	H6	Beaten earth floor
210	B	Mixed	Mixed	Surface	435.64	G7	Brown soil with large stones (collapse)
211	B	?	?	Surface	463.23	H6	The inner face of the city wall (W2010)
212	B	B2	IIa	436.42	436.42	H6	Few sherds and bones atop a floor
213	B	B2	IIa	436.63	435.72	H6	A hard-packed, yellowish-red earth layer mixed with ash
214	B	Mixed	Mixed	434.96	433.74	H7	Probe in square H7
215	B	B3	III	436.19	435.98	G6	A white surface underlying rubble, ash, and pebbles
216	B	B3	III	436.1	435.94	H6	A hard-packed brown-gray soil layer
218	B	?	?	435.71	435.71	H6	Burnt layer and brown soil on bedrock
219	B	B3	III	436.21	435.9	H6	Ash pit
220	B	Mixed	Mixed	434.39	434.39	H7	Above the city wall (W2010)
222	B	Mixed	Mixed	435.9	?	H6	East of W2000
223	B	?	?	438.71	437.94	F6	Ash and stone debris
224	B	?	?	437.88	437.76	G6	The south-western baulk
225	B	Mixed	Mixed	438.43	438.43	G6	Open space
226	B	B1	IIb	437.5	437.3	G6	Around W2014 and W2015
229	B	Mixed	Mixed	?	?	F6	Between W2017 and W2014
230	B	?	?	437.88	437.85	F7	Brown soil above mudbrick layer mixed with ash

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
228	B	Mixed	Mixed	438.41	438.41	F6	Brown soil above and between W2010 and W2017
231	B	?	?	?	?	F6	Brown soil with ash remains and a tabun
232	B	B3	III	438.04	437.51	G7	Along the city wall (W2010) and W2017
233	B	?	?	437.7	437.7	G6	Gray layer south of W2019
234	B	B1	IIb	437.59	437.59	F6	Soft soil and charcoal between the city wall (W2010) and W2014
235	B	?	?	437.51	437.51	F6	Debris between W2014 and W2019
236	B	?	?	437.59	437.59	F6	West of W2019 and W2014
237	B	B1	IIb	435.43	435.43	H6	Debris of soft sandy soil and boulders above W2010
238	B	?	?	437.7	437.17	G6	Ash layer above L243
239	B	?	?	438.41	437.59	F6	Debris between the city wall (W2010) and W2017
240	B	B3	III	437.54	437.15	F6	Hard yellowish-gray soil between W2010, W2017 and W2018
241	B	?	?	?	?	H6	Parallel to the city wall (W2010)
242	B	Mixed	Mixed	438.01	438.01	F6	Cleaning above the city wall (W2010)
243	B	?	?	?	?	G6	Below L 238
244	B	?	?	?	?	G6	Probe along the city wall (W2010)
500	B	?	?	?	?	?	Collecting sherds after a robbery
501	B	?	?	436.65	436.06	F6	Cleaning the inner face of the city wall (W2010)
502	B	B2	IIa	439.64	438.44	C6	Yellowish-brown soil between W6005 and W2025
503	B	B2	IIa	439.64	438.44	C6	Ash layer south of W2025
504	B	?	?	441.65	440.87	G6	Cleaning an off-set and an in-set
505	B	Mixed	Mixed	437.03	437	F6	Cleaning surface
506	B	?	?	436.06	435.72	F6	Fill below L501
507	B	B2	IIa	438.71	438.09	E6	Ash and stone debris between W2027 and W2028
508	B	B2	IIa	437.91	437.33	E6	A pit
509	B	?	?	?	?	F6	Between W2017 and W2027
510	B	B3	III	437.28	437.05	F6	Hard yellowish-gray soil near the city wall (W2010)
511	B	B2	IIa	438.44	437.67	C7	A floor stratified below an ash layer
512	B	B3	III	437.05	436.87	F6	A floor beneath an ash layer (L510)
513	B	Baulk	Baulk	437.6	437.6	E6	Dismantling the southern baulk
514	B	B2	IIa	439.01	438.57	E6	Expanding L507 westward (=L507)
515	B	B2	IIa	438.57	437.98	E6	Ash layer below L514
516	B	B2	IIa	439.01	438.74	E6	Debris south of W2028
517	B	B1	IIb	440.3	439.44	C6	A floor
518	B	B3	III	441.22	440.41	G6	Mudbrick material along the city wall (W2010) below L504

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
519	B	B2	IIa	438.42	438.19	E6	A tabun between W2027 and W2028 and up to the city wall (W2010) (=L507)
521	B	Baulk	Baulk	?	?	G6	Dismantling the northern baulk
522	B	B2	IIa	439.76	439.35	C6	Fill below L517
523	B	B2	IIa	437.73	437.73	E6	Remains of a tabun in the pit of L508 (=L508)
900	B	Mixed	Mixed	440.72	439.21	C6	Rubble on surface
901	B	Mixed	Mixed	440.72	439.94	C6	Debris of rubble and stones over a beaten earth floor
902	B	Mixed	Mixed	439.24	438.76	E5	Fill on a packed surface
903	B	Mixed	Mixed	440	439.56	D5	Fill on a packed surface
904	B	Mixed	Mixed	439.77	439.36	D6	Soft soil east of W6000
905	B	Mixed	Mixed	439.77	439.44	C6	Fill below foundations of W6000. Yellowish soil mixed with ash
906	B	Mixed	Mixed	439.77	?	D6	A pit
907	B	Mixed	Mixed	439.91	439.36	D5	Ash remains below packed surface
908	B	B2	IIa	439.77	439.35	D7	Ash and stones below W6000
909	B	Mixed	Mixed	438.76	438.25	E5	A pebble layer overlying a thick conflagration layer
910	B	Mixed	Mixed	440.38	439.6	C7	Cleaning sections
911	B	?	?	440.33	439.65	C6	Hard packed surface
912	B	Mixed	Mixed	439.51	438.97	C7	Yellow dirt with pebbles and ash along W6005
913	B	Mixed	Mixed	439.5	439.3	C7	An ash layer
914	B	Mixed	Mixed	439.61	439.39	C6	Removal of W6000 and exposing the continuation of W6001
915	B	Mixed	Mixed	439.7	439.22	D5	Fill above white surface
916	B	Mixed	Mixed	438.58	438.49	E5	Fill on floor west of W6003
917	B	B3	III	438.58	438.49	E5	Fill on floor west of W6003
918	B	?	?	439.63	438.79	D6	Ash debris south of W6004
919	B	Mixed	Mixed	439.38	438.99	D6	Debris north of W6004
920	B	?	?	439.91	438.88	C6	Hard packed mudbrick surface paved with small stones
921	BN	Mixed	Mixed	?	434.6	C18	Beaten earth floor abutting W6050
922	BN	?	?	434.7	433.15	C19	Cleaning above the city wall (W2010)
924	B	B1	IIb	439.58	438.71	D7	Conflagration layer east of W2026
925	B	?	?	439.31	438.58	C7	Cleaning above W6005
926	B	Mixed	Mixed	439.31	437.86	C7	Ash and stone debris along the southern face of W6005 up to the city wall (W2010)
927	B	Mixed	Mixed	438.97	438.51	C7	Yellowish-brown dirt with charcoal remains and pebble layer
928	BN	Mixed	Mixed	434.8	434.52	C18	A thin conflagration and rubble layer in the corner of W6050 and W6051
929	BN	Mixed	Mixed	434.53	433.69	C17	Along the city wall

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
930	B	B3	III	438.84	438.36	D7	An ash layer superimposed over a tamped floor near W6007
931	B	B2	IIa	438.71	438.22	D7	Brick rubble between W6007 and W6008
932	B	B2	IIa	438.71	438.39	D7	Brick rubble between W6027 and W6008
933	BN	Mixed	Mixed	434.6	434.21	C18	Ash and rubble layer south of the inner face of the city wall (W6053)
934	B	B2	IIa	439.01	438.44	D7	Fill above W6009
935	BN	Mixed	Mixed	434.52	434.26	C18	Debris and ash layer below L928
936	B	B3	III	438.8	437.68	C7	Ash above a hard-packed soil layer below L926
937	BN	BN2	III	434.6	?	C18	Ash and rubble layer south of the inner face of the city wall (W6053)
938	B	B4	IV	437.38	437.35	D7	Fill of pebbles, soil and ash below the floor of L930
939	B	B3	III	438.44	438.38	D6	A hard packed floor between W6011, W6009 and W2026
940	B	B2	IIa	437.68	436.97	C7	Fill between W2029 and W2026
941	B	Mixed	Mixed	438.37	438.13	C7	Ash and soft soil along W6001 and W6010
942	B	B3	III	438.22	437.53	D6	Bricks mixed with ash and pebbles overlying a hard-packed red layer
943	BN	Mixed	Mixed	434.21	434.18	C18	Fill above bedrock
944	BN	Mixed	Mixed	434.77	433.79	C19	The outer face of the city wall (W6053)
945	BN	?	?	433.96	433.12	C18	Cleaning the north-western side of the city wall (W6053)
946	B	?	?	438.66	438.58	D6	Ash below L918
947	B	B3	III	438.47	437.68	D6	Ash and stones over a hard-packed floor
948	B	B4	IV	438.38	437.61	D6	A hard surface covered by stone debris, hard red soil, and ash
949	B	B3	III	438.37	437.62	D6	Ash and stone debris between W6008, W2026 and the City Wall (W2010)
950	B	B1	IIb	439.3	438.98	C6	Ash and stone debris along W6001 and W2026
951	B	?	?	439.79	439.17	C7	Removal of stone pavement sitting on ash layer
952	BN	Mixed	Mixed	434.76	434.48	C17	The inner face of the city wall (W6053)
953	B	?	?	438.13	438.05	C7	Fill below the layer of L941
954	B	?	?	438.91	437.78	C7	Cleaning the upper part of the City Wall (W2010)
955	B	B3	III	437.53	436.93	D6	Fill of pebbles below the floor of L942
956	BN	?	?	?	?	C17	The inner face of W6052
957	B	?	?	?	?	D7	W6013 built above the City Wall (W2010)
958	B	B2	IIa	440.25	438.96	D7	A tamped surface with a <i>tabun</i> , brick rubble and ash remains
960	BW	Roman	Roman	442.03	441.86	A1	Beaten earth floor between W6100

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							and W6101
961	B	B2	IIa	439.31	438.46	D6	A layer of ash and stone debris (=L507)
963	B	?	?	438.9	438.82	B7	Surface with ash abutting W2025
964	B	?	?	438.78	437.96	C7	Probe between W6019 and W6020
965	B	B2	IIa	439.05	437.66	E6	A layer of ash, pebbles, brick, and fallen stones
966	B	B2	IIa	438.86	437.76	E6	A layer of ash, pebbles, brick, and fallen stones (=L965)
967	B	B3	III	438.61	438.3	E6	Stone debris near W6027
968	B	B2	IIa	438.46	437.87	E6	A hard-packed yellowish floor with brick remains below ash layer (=L515)
969	B	B2	IIa	438.42	437.33	E6	A pit containing ash, pebbles and bones
970	BW	BW1	IIb	441.87	441.2	A1	Ash and stones below L960
975	B	?	?	441.44	439.57	G6	A pit
976	B	B2	IIa	437.88	436.94	D7	Ash layer deposited above a thick pebble layer
977	B	B3	III	438.57	437.14	D7	A pebble layer continuing up to the inner side of the City Wall (W2010)
978	B	B3	III	437.48	437.05	F6	Cleaning W2026
980	B	?	?	443.19	442.99	?	Red soil
1201	B	?	?	441.88	441.5	G6	Sounding along W6100
1203	B	?	?	440.9	440.37	G6	Debris above W6113
1204	BW	Mixed	Mixed	Surface	440.43	C3	Topsoil above a pebbles floor
1205	BW	Mixed	Mixed	Surface	439.51	C4	A tabun
1206	B	Mixed	Mixed	Surface	439.05	D5	Removal of a baulk
1207	B	B3	III	438.6	437.59	C6	Occupational layer deposited above ash and pebble layer
1208	B	B3	III	438.58	438.06	D5	Occupational layer deposited above ash and pebble layer
1209	B	?	?	441.5	441.21	G6	Mudbrick and ash debris
1210	BW	?	?	440.43	440.07	C3	A segment of pebble floor
1211	BW	Mixed	Mixed	440.38	439.56	B4	Beaten earth floor west of tabun (L 1205)
1212	B	Mixed	Mixed	439	438.62	D5	Cleaning above W6018
1213	BW	Mixed	Mixed	441.8	441.21	A1	Removal of the southern baulk
1214	BW	BW2	III	440.31	439.71	C3	Continuation of a pebble floor to the east and south
1215	BW	Mixed	Mixed	440.08	439.44	D3	Expanding the area east of W6108
1216	BW	BW1	IIb	441.25	439.95	A1	Ash remains above a hard packed surface
1217	BW	BW2	III	441.25	439.88	A1	A pit
1218	B	Mixed	Mixed	439.11	438.25	C5	Along the northern face of W6001
1219	BW	BW2	III	439.56	439.4	C4	Iron Age II sherds lying over bedrock
1220	BW	BW3	IV	439.56	438.75	B4	A floor below the southern part of

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							L1211 between W6226 and W6225
1221	BW	?	?	440.24	440.19	A1	Cleaning a baulk and above W6113
1222	BW	?	?	440.3	439.8	A1	Excavation along W6105 and W6113
1223	BW	BW3	IV	439.71	439.33	C3	Excavation between W6114, W6115 and W6213
1225	B	Mixed	Mixed	439.44	439.41	C6	Debris
1226	B	B3	III	438.7	438.5	C6	Iron Age II material from baulk cleaning in the Pillared Structure (=L1207)
1228	BW	BW1?	IIb	437.66	437.19	?	From surface to ash layer
1229	BW	?	?	437.19	436.94	?	Ash layer above a surface
1231	B	Mixed	Mixed	439.14	438.93	D5	Excavation along W6028
1232	B	?	?	437.5	436.96	D5	East of L1207
1233	B	Mixed	Mixed	Surface	Surface	?	Near a thick wall close to the City Wall
1234	B	?	?	Surface	Surface	?	Probe near the City Wall
1235	BW	?	?	439.88	439.6	A1	Iron Age II sherds lying over bedrock
1236	B	?	?	438.2	438.94	C6	Cleaning
1237	B	Mixed	Mixed	436.12	433.16	?	Probe with ash layer
1238	B	Mixed	Mixed	435.31	434.2	?	Probe
1239	B	Mixed	Mixed	440.04	438.5	D5	Removal of baulk between L1218 and L1236
1240	B	?	?	436.94	436.16	?	Near W6123 and above it
1241	BW	?	?	440.59	440.59	A1	West of W6119
1242	B	Mixed	Mixed	437.5	436.92	?	Ash layer
1243	B	B2	IIa	436.92	436.62	G6	Iron Age II sherds above a layer deposited over bedrock
1246	B	?	?	436.81	436.8	?	Above W6123
1250	BW	Mixed	Mixed	441.31	441.02	C3-4	Stone debris above gray material
1251	BW	Mixed	Mixed	441.02	440.42	C3	Packed soil and ash stains below L1250
1252	B	Mixed	Mixed	439.9	439.67	C6	Burnt layer along the northern face of W6019
1253	BW	Mixed	Mixed	441.33	441.09	C3-4	A foundation trench of W6205
1254	BW	?	?	440.74	440.35	C4	Removal of southern baulk
1255	BW	?	?	439.62	?	C4	Small stone basin between W6109 and W6111
1256	B	?	?	439.67	439.25	C5-6	Fill of brown soil and few sherds east of W6120
1257	BW	?	?	441.14	440.9	C3	Pebbles between W6106 and W6201
1258	BW	?	?	439.25	438.82	C4	Fill of brown soil along W6019
1259	BW	Mixed	Mixed	440.35	440	C4	Baulk removal
1260	BW	BW2	III	440.67	440.31	C4-5	Ash remains superimposing a well-packed light brown layer

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1261	BW	BW2	III	440.84	440	C3	A pebble layer between W6201, W6203 and W6206
1262	BW	BW2	III	441.09	440.68	C3	Light colored soil south of W6201
1263	B	?	?	440.92	440.73	C3	The southern face of W6203
1265	BW	Mixed	Mixed	441.05	440.8	C4	Stone debris in light brown soil
1266	BW	?	?	440.68	440.28	C3	Debris below L1262
1267	BW	BW2	III	440.8	440.5	C5	A thick ash layer south east of W6211
1268	B	Mixed	Mixed	?	?	C6	Cleaning walls on bedrock
1269	BW	BW2	III	440.5	440.32	C5	A thick ash layer south-east of W6211
1270	BW	BW3	IV	440.28	440.72	C3	A packed layer of light brown earth and a burnt layer over a pebble floor
1271	BW	?	?	439.54	439.4	C4	Cleaning between W6109 and W6111
1272	BW	BW2	III	440.32	440.08	C5	A thick ash layer south-east of W6211
1273	BW	BW3	IV	440.08	439.76	C5	Ash layer stratified over a crushed lime layer on bedrock (=L1279)
1274	BW	BW2	III	440.39	440.3	C4-5	A thick ash layer south-east of W6211 (=L1260)
1275	BW	BW3	IV	440.31	439.61	C3	A well-packed layer of light brown soil abutting W6111
1276	BW	BW2	III	440.3	439.85	C4-5	A thick ash layer south-east of W6211 (=L1260)
1277	BW	BW3	IV	439.72	439.56	C3	A packed layer of light brown earth and a burnt layer over a pebble floor
1278	BW	BW3	IV	439.85	439.22	C5	Ash layer stratified over a crushed lime layer on bedrock east of W6207
1279	BW	BW3	IV	439.76	439.27	B4	Ash layer stratified over a crushed lime layer on bedrock west of W6207
1280	BW	BW2	III	440	439.54	C3	A thick ash level over a pebble layer near L1261
1281	BW	Mixed	Mixed	?	?	C3-4	A foundation trench of W6205
1282	BW	?	?	?	439.99	C3-4	Between W6200 and W6210
1283	BW	BW2	III	439.81	439.61	C5	A light brown soil layer stratified over a conflagration layer
1284	BW	BW3	IV	439.61	?	C5	Iron Age sherds lying over bedrock north and east of W6209 and W6217
1286	BW	Mixed	Mixed	440.97	440.37	C6	Stone debris in light brown soil above a burnt layer
1287	BW	Mixed	Mixed	?	?	C3-4	Ash, sherds and bones in a tabun
1288	BW	Mixed	Mixed	440.97	440.7	C6	A thin burnt layer below L1286
1289	BW	Mixed	Mixed	440.41	439.92	C4	Topsoil superimposing a burnt layer above W6118
1290	BW	Mixed	Mixed	439.85	439.61	C3-4	Fill of brown soil and burnt remains south of W6111

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1291	BW	Mixed	Mixed	439.3	?	C3	Exposing W6216
1292	BW	BW2	III	440.7	440.63	C3	Fill of brown soil (=L1280)
1293	BW	BW3	IV	439.61	439.35	C3	A well-packed layer of light brown soil abutting W6111 (=L1275)
1294	BW	Mixed	Mixed	439.92	439	C4	Fill of pebbles below burnt layer and north of W6118
1295	BW	BW3	IV	439.92	439	C4	A packed layer of light brown earth and a burnt layer over a pebble floor
1296	B	B3-2	III-II	?	?	C6	A bowl in a tabun
1297	BW	BW3	IV	?	?	C3-4	Fill of brown soil and burnt remains south of W6111
1298	BW	Mixed	Mixed	Surface	440.4	C3	Burnt layer above fill of pebbles north of W6213
1299	BW	BW2	III	?	440.5	B4	A thick ash hearth and a tabun east of W6230 and south of W6218
1300	BW	BW2	III	440.63	?	C3	Continuation of fill of brown soil (=L1280)
1301	BW	BW3	IV	439.35	439.2	C3-4	A burnt layer resting over bedrock below L1293
1303	BW	BW3	IV	?	?	C3-4	North of W6219
1304	BW	Mixed	Mixed	440.4	440.2	C3	Burnt layer above fill of pebbles north of W6213
1306	BW	BW2	III	440.15	?	B4	A hard-packed yellowish layer mixed with debris between W6220, W6214 and W6224
1308	BW	Mixed	Mixed	442	441.53	A4	Fill of gray soil mixed with pebbles and limestones chips over a beaten earth floor
1309	BW	BW3	IV	?	?	C4	Along the foot of W6217
1310	BW	BW2	III	440.15	439.94	B4	A tamped ash layer covering a hard-packed yellowish surface
1311	BW	BW2	III	439.94	439.85	B4	A hard-packed yellowish layer mixed with debris between W6220, W6214 and W6224
1312	B	Mixed	Mixed	441.81	?	A4	Fill of gray soil west of W6221
1314	BW	BW3	IV	439.85	439.65	B4	A thick gray layer overlying a yellowish layer south of W6225
1315	B	Mixed	Mixed	441.81	441.56	A4	Fill of gray soil above limestone, flint stones and pebbles west of W6221
1316	BW	Mixed	Mixed	441.72	441.28	B3	Topsoil
1317	BW	BW3	IV	439.72	439.49	B4	A grayish, hard-packed living surface between W6207 and W6225; it rests over a flint stone pavement, likely a street laid over bedrock
1318	BW	Mixed	Mixed	441.27	440.72	B6	A hard packed gray fill above W6233
1319	B	B2	IIa	440.65	440.15	B6	Ash layer on top of W6229
1320	BN	Mixed	Mixed	?	?	A19	The inner face of the City Wall (W6053)
1321	B	B2	IIa	440.03	439.06	B6	Yellowish loess material within a pit

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1322	B	B3	III	440.15	?	B6	Exposing W6234 through a yellowish layer mixed with ash
1324	BN	?	?	?	?	A19	Fill of small stones below the foundations of W6053
1325	B	?	?	?	?	B7	Exposing the upper part of W6236 and W6237
1326	B	B3-2	III-II	439.14	438.03	B7	A hard-packed fill on top of pebble floor abutting the bottom of W6238
1327	BW	BW1	IIb	441.91	441.29	A3	A clay floor superimposed over a yellowish loess fill
1328	BW	?	?	440.52	440.01	B4?	Yellowish loess mixed with remains of an occupation level
1329	BW	BW2	III	441.29	?	A3	Cleaning of stones fallen from the top of W6240
1330	B	B3	III	438.94	438.73	B7	A hard-packed fill between W6236, W6237 and W6238 (=L1333)
1331	B	B3	III	438.26	438.03	B6	A hard-packed ash layer underlying a yellowish loess layer
1332	B	B3	III	438.73	438.26	B7	Fill between W6239 and the City Wall (W2010)
1333	B	B3	III	438.03	?	B6	A pebble floor with a tabun
1334	BW	BW1	IIb	441.41	441.29	A3	A surface (a floor?) joining W6241
1341	BN	Mixed	Mixed	439.99	433.55	U19	A trench to the east of W6254
1342	B	Mixed	Mixed	432.23	439.81	B6	Expanding the excavation to the north. A hard gray layer below L1319
1343	B	Mixed	Mixed	438.95	438.4	B6	Soil mixed with ash remains south of W6236a
1344	BW	Mixed	Mixed	441.7	441.39	A4	Loos soil between W6221, W6222 and W6223
1345	BW	Mixed	Mixed	?	441.25	A4	Burnt layer south of W6221 and below it
1346	BW	Mixed	Mixed	441.42	439.62	A4	Refuse deposit (?) north of W6221 and W6223
1347	B	?	?	Surface	?	?	Exposing the head of the City Wall (W2010) in the slope
1348	BW	Mixed	Mixed	441.17	439.46	A4	Ash and <i>tabun</i> fragments deposited over yellow soil and small stones and ash east of W6240
1349	BW	Mixed	Mixed	441.37	440.08	A4	Dark ashy fill between W6221, W6223, W6231 and W6235 and below a beaten earth floor
1350	BN	Mixed	Mixed	433.73	433.08	T20	A pavement of fieldstones underlying a leveled chalk floor abutting W6254
1352	B	Mixed	Mixed	433.36	431.83	?	Hard packed soil
1353	BN	Mixed	Mixed	434.32	433.46	T19	Expanding the probe to the south. A pavement of fieldstones underlying a leveled chalk floor. Continuous use until the Roman period
1356	B	B4	IV	439.7	438.47	B6	Soil mixed with a burnt layer stratified underneath W6236 and over bedrock
1362	B	B3	IV	439.25	438.71	B6	A layer of ash and stone debris

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							underneath the floor of a pit (L1321)

שטח B – רשימת הקירות

No.	Sq.	Ax.	W.	L.	H.	B.	Str.	Ph.
700	?	NW-SE	?	?	?	?	?	?
701	?	NW-SE	?	?	433.91	?	?	?
702	?	NW-SE	?	?	433.46	?	?	?
703	?	NW-SE	?	?	433.81	?	?	?
2000	H6	NE-SW	0.8	6.5	437.08	436.74	IIb-I	B1-I
2001	H6	NW-SE	0.7	1.75	436.86	436.54	IIb-I	B1-I
2002	H6	NW-SE	0.7	1.7	436.95	436.58	IIb-I	B1-I
2010	A-H7	NE-SW	4		438.91	435.98	IV-II	B4-1
2011	G6	NW-SE	0.5	3.6	436.69	435.86	III	B3
2012	H6	NW-SE	0.3	1.5	436.88	435.91	IIa-b	B2-1
2013	G6	NW-SE	0.4	1.3	436.64	?	III, I	B3, I
2014	G6	NW-SE	0.5	5.3	438.08	436.66	II-I	B2-1, I
2015	G6	NE-SW	0.5	1.3	437.77	436.85	II-I	B2-1, I
2016	G6	NE-SW	?	?	?	?	IIb	B1
2017	F6	NW-SE	0.75	3	437.83	437.03	III-IIa	B3-2
2018	F6	NE-SW	0.5	2.5	438.26	436.89	III-IIa, I	B3-1, I
2019	G6	NE-SW	0.5	2	437.9	437.24	IIb-I	B1, I
2020	C6	NE-SW	?	?	?	?	?	?
2021	C6	?	?	?	?	?	?	?
2025	C6-7	NW-SE	0.75	1.5	439.48	438.73	IIa	B2
2026	C-D6	NE-SW	9	0.75-1	439.59	437.71	IV-II	B1-4
2027	E6	NW-SE	0.3	2	438.88	438.23	IIb	B2
2028	E6	NW-SE	0.3	1.8	438.74	437.19	IIb	B2
2029	C6-7	NW-SE	?	1.5	438.73	437.8	III-IIa	B2-3
6000	C-D6	NE-SW	0.54	4.8	439.75	438.9	IIb-Ib	B1
6001	C5-6	NW-SE	0.75	5	439.84	438.58	IIb-Ib	B1
6001a	C5-6	NW-SE	0.6	5	438.58	438.24	IIa	B2
6002	E5	NE-SW		1.8	438.69	438.54	?	?
6003	E5	NE-SW	0.75	3?	438.78	?	III	B3
6004	D6	NW-SE	0.75	2.7	439.61	437.86	III, Ib	B3
6005	C6-7	NW-SE	0.75	1.5	439.52	437.85	IIa	B2
6006	C6-7	NW-SE	0.75	1.5	439.73	438.06	IIa	B2
6007	D6-7	NW-SE	0.46	1.5	439.1	437.28	III	B3
6008	D6-7	NW-SE	0.56	1.5	438.65	437.4	IIa	B2
6009	D6	NW-SE	0.7	3	438.85	438.08	III	B3
6010	C6	NW-SE	?	2.5	438.9	438.08	III	B3
6011	D6	NW-SE	?	2.5	438.63	437.75	III	B3
6012	C6	NE-SW	0.3	1	438.61	?	III	B3
6013	D7-8	NW-SE	?	3	?	?	?	?
6014	E5	NW-SE	?	0.8	438.86	?	III	B3
6015	E5	NW-SE	?	1	438.61	?	III	B3
6016	E5	NW-SE	0.4	0.8	438.8	438.59	?	?
6017	E5	NW-SE	?	0.75	438.64	?	III	B3
6018	C6	NW-SE	0.5	1.4	440.08	437.81	III	B3
6019	C6	NW-SE	0.4	5	439.65	438.04	III, Ib	B3-R
6020	C6	NW-SE	0.5	3.2	439.26	437.99	III	B3
6021	E6	NW-SE	0.3	2	439.02	?	?	?
6022	E6	NE-SW	0.25	1.3	439.12	?	IIb	B1

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
6023	E6	NW-SE	0.3	1.8	439.12	?	?	?
6024	E6	NE-SW	0.5	2.4	439.08	?	Ila	B2
6025	E6	NE-SW	0.5	3.7	438.87	?	?	?
6026	E6	NW-SE	?	1.5	438.83	?	Ila	B2
6027	E6	NW-SE	?	2	438.31	?	III	B3
6028	C5	NE-SW	0.75	3.5	439.62	438.63	Ila-Ib	B2
6029	E6	?	?	?	439.08	?	?	?
6050	C18	NE-SW	0.6	3.8	434.91	434.57	Iib-Ib	BN1-R
6051	C18	NW-SE	0.6	1.8	434.69	434.26	Iib-Ib	BN1-R
6052	C17-18	NW-SE	0.9	3.2	434.99	434.26	Iib-Ib	BN1-R
6053	C18-19	NW-SE	1.8	18	434.89	433.28	III-Ib	BN3-1
6054	D18	NE-SW	0.4	0.9	?	?	III, Ib	BN2, R
6055	?	?	?	?	?	?	?	?
6120	C5-6	NE-WS	0.75	1.4	438.97	438.18	III	B3
6223	A4	E-W	0.6	4.5	441.81	?	Iib	B1
6228	B6	NE-SW	?	?	?	?	?	?
6229	B6	NW-SE	0.5	2	440.2	439.85	Ila	B2
6232	?	?	?	?	?	?	?	?
6233	B6	NE-SW	?	1.5	?	?	?	?
6234	B6	NW-SE	0.5	2.2	439.65	?	III	B3
6236	B6	NW-SE	?	2	439.15	438.7	III	B3
6236a	B6	NW-SE	?	?	?	?	?	?
6237	B6	NW-SE	0.5	1.75	439.14	438.55	Ila	B2
6237a	B6	NW-SE	?	?	438.55	438.03	III	B3
6238	B6	NE-SW	?	2.2	438.97	438.35	?	?
6239	B6	NE-SW	?	1.5	438.73	438.36	?	?
6241	A3-4	NE-SW	?	1	441.62	441.44	Iib	BW1
6242	?	?	?	?	?	?	?	?
6244	?	?	?	?	441.6	441.44	?	?
6250	B6	NW-SE	0.4	4.8	439.22	?	III	B3
82a	A6	?	?	?	439.27	?	?	?
6100	A1	NE-SW	0.5	2.2	442.37	442.03	Iron-Roman	?
6100a	A1	NE-SW	?	3.7	442.03	441.55	Iron	?
6101	A1	NE-SW	?	3.5	442.25	442.07	Iron-Roman	?
6101a	A1	NE-SW	?	?	442.07	441.55	Iron	?
6102	A1	?	?	?	?	?	?	?
6105	A1	NW-SE	0.7	3.2	441.08	440.06	?	?
6106	C3	NE-SW	0.3	1.9	441.05	440.07	III	BW2
6107	C3	NW-SE	0.4	1	440.42	439.76	III	BW2
6108	C3	NE-SW	0.6	2.8	440.21	439.58	IV-Ib-c	BW3
6109	C4	NW-SE	0.6	2.5	440.66	439.84	III	BW2
6110	A1	NW-SE	0.6	1.8	441.29	440.26	?	?
6111	C4	NW-SE	0.4	2.8	440.21	?	IV	BW3
6112	A1	NE-SW	0.3	0.8	?	?	?	?
6113	A1	NW-SE	?	1	440.3	?	?	?
6114	C3	NW-SE	0.4	1	439.88	?	IV	BW3
6115	C3	NE-SW	0.4	1	440.04	?	IV	BW3
6116	C3	NW-SE	0.3	1	439.74	?	?	?
6117	C3	NW-SE	0.4	0.75	?	?	IV	BW3
6118	C4	NW-SE	0.4	1.3	?	?	III	BW2

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
6119	A1	NW-SE	0.3	1.2	440.33	?	?	?
6121	?	?	?	?	?	?	?	?
6122	A1	NW-ES	0.7	3.5	?	?	?	?
6123	A1	NW-SE	?	0.8	439.5	?	?	?
6200	C3	NE-SW	0.7	1.7	440.73	?	III	BW2
6201	C3	NW-SE	?	2	441.32	440.98	III	BW2
6202	C3-4	NW-SE	?	1.5	440.21	440.02	IV	BW3
6203	C3	NW-SE	0.4	1.1	?	?	III	BW2
6204	C3	NW-SE	?	1.3	?	?	?	
6205	C3-4	NW-SE	0.6	4.4	440.62	440.3	IIb-I	BW1-R
6206	C3-4	NW-SE	0.4	2.75	440.45	?	IV	BW3
6207	C4-5	NE-SW	?	1.8	439.92	439.18	IV	BW3
6208	C4-5	NW-SE	?	1.5	439.58	439.06	IV	BW3
6209	C5	NE-SW	?	1.4	439.33		IV	BW3
6210	C3-4	NE-SW	?	1.5	440.64	439.92	III	BW2
6211	C4	NE-SW	0.4	2	440.43	439.8	III, I	BW2
6212	B4	NW-SE	?	1.5	440.76	440.06	III	BW2
6213	C3	NW-SE	0.5	1	440.45	440.3	IV-I	BW3
6214	C4	NE-SW	?	1.1	?	?	III	BW2
6215	C4	NE-SW	0.5	0.8	?	?	III	BW2
6216	C3	?	?	?	?	?	?	?
6217	C4	NW-SE	?	1.2	439.78	?	IV	BW3
6218	B4	NW-SE	?	2.7	440.67	439.86	III	BW2
6219	C3	NW-SE	?	0.9	?	?	IV	BW3
6220	B4-5	NW-SE	0.4	1.4	440.64	439.53	III	BW2
6221	A4	NE-SW	0.7	5.5	441.72	?	IIb-Ib-c?	BW1-R
6222	A3	NE-SW	0.7	2.5	?	?	IIb-Ib	BW1-R
6223	A4	NW-SE	0.6	4.5	441.81	?	IIb-Ib	BW1-R
6224	A3	NW-SE	0.6	1	439.77	?	III	BW2
6225	B4	NE-SW	?	1.1	439.75	?	IV	BW3
6226	B5	NE-SW	?	0.75	439.65	?	IV	BW3
6227	B5	NW-SE	?		439.78	?	IV	BW3
6230	B4	NE-SW	?	2.2?	440.26	439.76	III	BW2
6231	A4	NE-SW	0.6	1	441.92	441.65	IIb-Ib	BW1-R
6235	A4	NW-SE	0.3	3.5	442.4	?	IIb-Ib	BW1-R
6240	A3	NW-SE	0.4	0.6	441.33	?	III	BW2
6243	B5	NE-SW	?	1	?	?	?	?
6251	?	NW-SE	?	1.5?	440.28	?	?	?
6252	Q8	NE-SW	?		?	?	?	?
6253	T-U-A20	NW-SE	1.8	14.5	434.69	433.28	III-IIb	BN3-2
6254	T19	NE-SW	?	3.7	434.58	433.68	III-Ib	BN3-2, R
6255	T20	NW-SE	0.3	1.5	433.89	?	III	BN3
6260	U20	NW-SE	?	2.5	432.83	?	IV	BN4
6256	S1	NW-SE	1	3	434.11	433.79	III	BN2
6257	S1	NE-SW	?	1.5	434.34	?	III	BN2
6258	S1	NE-SW	0.25	0.8	434.88	?	IIb	BN1
6259	S1	NE-SW	?	1	434.74	?	IIb	BN1
82b	A6	?	?	?	440.88	?	?	?
82c	A6	?	?	?	440.21	?	?	?

שטח C – רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
90	C	C1	IIb	Surface	421.43	S2	A layer of earth and small stones below a thick layer of ash and small stones west of W500
91	C	C1	IIb	Surface	421.7	R1	A layer of earth and small stones below a thick layer of ash and small stones west of W500
92	C	C1	IIb	Surface	419.5	S1	A layer of small stones between W500, W501, W502 and W506
93	C	C2	III	Surface	421.97	S1	A packed earth with layer of small stones (a floor?) below large and small stone debris
94	C	C2	III	Surface	419	T1	Soil and stone debris overlying a conflagration layer west of W505
95	C	C2	III	Surface	?	U1	Brown soil layer containing small concentrations of ash, sherds and bones
96	C	C1	IIb	421.6	421.6	R-S2	A pit lined with stones containing earth fill and a thin ash layer
97	C	C1	IIb	?	?	T1	The corner of W501 and W503
98	C	C2	III	?	?	S20	Fill of small stones with fragments of burnt mudbricks west of W511
99	C	C2	III	417.7	417.03	U1	A pit near the "corner" of W504 and W505

שטח C – רשימת הקירות

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
500	R20-S2	NE-SW	1	12.25	421.43	419.93	IIb	C1
501	S20-T1	NE-SW	0.8	3.5	420.61	419.8	IIb	C1
502	S2	NW-SE	1	3	420.98	?	IIb	C1
503	T1	NW-SE	0.9	2.5	420.11	419.47	IIb	C1
504	T1-U20	NW-SE	0.9-1	2.75	419.38	418.21	III-IIb	C2-1
505	U1	NE-SW		3	419.38	418.65	III	C2
506	S19-20	NW-SE	0.9	4.8	421.16	420.44	IIb	C1
507	T19	NE-SW	0.5	4	418.82	418.47	III	C2
508	S20	NE-SW	?	?	?	?	III	C2
509	?	?	?	?	?	?	?	?
510	T19-20	NW-SE	1	6.5	420.25	418.56	III	C2
511	S20	NE-SW	1	2.1	420.41		III	C2

שטח D – רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
300	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	J17	Topsoil layer beside W3002
302	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	J16	Cleaning surface
303	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	J17	Cleaning surface
306	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	H17	Cleaning surface
307	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	H16	Cleaning surface
308	DW	Mixed	Mixed	Surface	?	J16	Cleaning surface
312	DW	Mixed	Mixed	446.74	446.58	H17	Topsoil
319	DW	Mixed	Mixed	446.67	?	J16	Topsoil
322	DW	?	?	446.16	446.06	H16	The eastern half of the square
325	DW	Mixed	Mixed	?	?	H17	The eastern half of the square
326	DW	Mixed	Mixed	?	?	J16	Topsoil
329	DW	D1	IIb	445.27	?	H17	Collecting sherds
330	DW	D1	IIb	440.06	?	H16	Collecting sherds
331	DW	D1-2	II	445.89	445.62	H16	Row of stones
333	DW	Mixed	Mixed	446.02	?	J17	Roman sherds
334	DW	?	?	445.63	445.61	H16	Around W3020
339	DW	D2	IIa	445.52	444.62	H16	A burnt layer with stone and brick rubble west of W3040
340	DW	D1	IIb	445.21	?	H17	Collecting sherds
343	DW	D1	IIb	445.76	444.88	J17	Collecting sherds
344	DW	D1-2	II	?	?	H16	Collecting decorated Edomite sherd
349	DW	?	?	444.99	444.51	J16	Stones at the bottom of W3010
351	DW	D3	III	444.37	?	H16	South of W3030
352	DW	D3	III	444.49	?	H16	South of W3030
600	DW	Mixed	Mixed	446.2	444.2	H16	Remains of plaster in a burnt layer
601	DW	Mixed	Mixed	446.07	?	J16	Removal of baulk
602	DE	Mixed	Mixed	?	?	K16	Removal of southern baulk
603	DE	Mixed	Mixed	446.49	?	K16	Removal of baulk
605	DW	Mixed	Mixed	446.96	446.2	J15	Collecting sherds
606	DE	Mixed	Mixed	Surface	445.93	L15	Collecting sherds
607	DE	Mixed	Mixed	444.63	444.44	K16	Ash layer
609	DE	Mixed	Mixed	?	?	K17	Collecting sherds
610	DW	Mixed	Mixed	445.23	445.11	H16	Fill of light brown soil mixed with small stones
613	DE	Mixed	Mixed	444.41	444.25	K16	Collecting sherds
614	DW	D3	III	445	444.2	H16	Stone debris and ash layer
615	DE	Mixed	Mixed	Surface	445.25	M15	Collecting sherds
616	DE	D2	IIa	Surface	444.89	N16	West of W5007
617	DE	Mixed	Mixed	443.78	?	N15	Collecting sherds
618	DW	D2	IIa	444.4	444.28	H16	A burnt layer with stone and brick rubble west of W3040
619	DE	Mixed	Mixed	444.73	?	M15	Collecting sherds
620	DE	Mixed	Mixed	Surface	?	L14	Fieldstones and few mixed sherds
621	DE	Mixed	Mixed	?	?	L14	Collecting sherds
623	DE	Mixed	Mixed	445.54	?	L14	Collecting sherds

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
626	DE	Mixed	Mixed	442.96	?	N17	Collecting sherds
628	DW	D1	IIb	443.91	?	H16	Collecting sherds
630	DW	D2	IIa	443.96	?	H16	A stone installation
631	DW	D2	IIa	?	?	H16	North of W3036
632	DW	D2	IIa	?	?	H16	North of W3036
633	DE	Mixed	Mixed	445.23	444.71	K- L16	Fallen stones, few sherds and bones
639	DW	D3	III	?	?	H16	Below L 631 and L632
800	DW	Mixed	Mixed	446.51	446.24	H15	Collecting sherds
803	DW	Mixed	Mixed	444.6	444.06	H12	Stone debris and ash remains
804	DW	Mixed	Mixed	446.1	445.6	H15	Exposing the outer face of W3001 and W3020
805	DW	Mixed	Mixed	445.15	444.94	H13	Ash remains west of a row of stones
806	DW	D2	IIa	445.35	?	H15	Ash layer north of W5002
808	DW	D2	IIa	445.94	444.97	H14	Ash layer
809	DW	D2	IIa	444.92	444.28	H13	Ash hearth and tabun
813	DW	D2-3	III-II	443.58	?	H12	West of W5005
815	DW	D2	IIa	445.44	?	H14	Between W5000 and W5004 (=L808)
816	DW	?	?	?	?	H15	North of W5003
817	DW	D2	IIa	444.92	?	H15	Near the corner of W3020 and W8004
818	DW	D2	IIa	444.92	?	H15	Ash layer south of W5002
819	DW	D2	IIa	443.98	?	H12	Collecting sherds
820	DW	?	?	444.68	?	H15	Mudbricks below W5003
821	DW	D2	IIa	445.72	445.59	H14	Dismantling W5003
822	DW	?	?	444.64	?	H15	Collecting sherds
823	DW	D2	IIa	445.33	445.03	H14	Collecting sherds
824	DE	Mixed	Mixed	443.31	?	M14	Section along the City Wall
826	DE	Mixed	Mixed	?	?	M14	The inner face of the City Wall
827	DE	Mixed	Mixed	?	?	M14	The inner face of the City Wall
828	DW	D3	III	445.42	445.23	H14	Ash layer (=L1442)
829	DE	D3	III	444.83	444.07	M14	West of W5008
830	DE	Mixed	Mixed	445.04	443.18	M14	Below W3004
831	DW	D2	IIa	445.01	444.86	H14	In the foundations of W5010 and W5011 (=L1428)
832	DE	?	?	Surface	Surface	N17	The inner face of the City Wall
833	DW	D2	IIa	445.5	445.36	H14	Ash layer north of a tabun (=L808)
834	DW	D3	III	445.23	444.97	H14	Continuation of ash layer
835	DE	D1-2	II	443.65	443.62	M14	Ash layer
836	DE	D2	IIa	443.65	443.3	M14	Below the ash layer of L835
837	DW	D2	IIa	445.32	445.18	H14	Stone pavement around ash hearth (=L808)
838	D	Mixed	Mixed	432.77	?	?	The corner of W5015 and W5016
839	DE	Mixed	Mixed	338.81	?	P19	Recession in the City Wall
841	DE	D3	III	Surface	443.29	M15	Ash layer along W5008

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Pl.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
842	DW	D1-2	II	444.97	444.71	H14	The southern part of the square
843	DE	Mixed	Mixed	445.12	?	M16	A destruction layer outside the corner of W3013 and W3004
846	DE	Mixed	Mixed	443.89	443.47	M14	Dismantling W5008 and recession in W5008
847	DE	Mixed	Mixed	442.73	?	P20	The outer face of the City Wall
848	DE	D5	IV	443.04	442.75	M15	Ash layer
849	DW	D1	IIb	444.42	?	H14	The inner face of W5013
850	DW	D2	IIa	444.58	?	H14	Ash remains (=L808)
851	DE	Mixed	Mixed	443.17	?	N15	Collecting sherds
852	DW	D2	IIa	444.47	444.26	H14	Collecting sherds (=L808)
854	DE	?	?	442.65	?	M14	Along W5009
857	DE	?	?	442.28	440.87	Q7	Fill of ash and bricks in a pit
858	DE	D5	IV	442.81	?	M13	A segment of a mudbrick installation
861	DE	Mixed	Mixed	445.01	444.46	M16	Topsoil layer
863	DE	D4	IV	444.06	442.93	M14	Thick ash layer on top of W5009
866	DE	Mixed	Mixed	442.87	?	Q16	Zoomorphic figurine and mixed sherds
867	DE	D5-3	IV-III	440.17	439.61	Q2	Thick ash layer and mudbricks along the City Wall
870	DE	D5	IV	443.33	442.24	M14	Ash layer between W5025 and W5030
871	DE	?	?	444.26	443.16	M13	Fill of ash
876	DE	?	?	?	?	M14	Cleaning
877	DE	D5	IV	442.78	442.32	M13	Ash remains between W5019 and W5023
878	DE	D5	IV	441.87	?	M13	East of W5025
879	DE	D2	IIa	444.16	443.36	M16	Fill of ash and small stones
880	DE	D5	IV	442.82	442.41	M14	Ash layer between W5025 and W5030
881	DE	D2	IIa	442.82	442.16	M14	Along the southern part of W5009 (=L836)
882	DE	D2	IIa	442.46	?	M14	Collecting sherds
883	DE	D5	IV	442.36	442.22	M15	Ash remains on a pavement (=L848)
1000	DE	D5	IV	442.52	441.9	M13	Ash and thick mudbricks debris
1003	DE	D4	IV	443.5	442.54	L12	South of the clay installation
1004	DE	D6-5	IV	442	440.39	M14	A probe containing a pebble floor
1005	DE	D5	IV	442.93	442.2	L13	Remains of a tabun and ash
1006	DE	D4	IV	442.93	442.79	L12	A clay basin between W5033 and W5034 (=L1007)
1007	DE	D4	IV	443.46	443.03	L11	Near W5038 and the steps
1008	DE	D5	IV	442.72	442.2	M14	Stone collapse near W5030 (=L1005)
1009	DE	D5	IV	442.3	422.2	M13	Collecting sherds

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1010	DE	D5	IV	442.98	442.60	K11-12	South of W5048
1011	DE	D5	IV	442.24	441.75	M14	Ash layer between W5025 and W5030
1012	DE	D2	IIa	445.06	442.85	K12	Ash layer west of W5046
1013	DE	D4	IV	440.39	438.52	M14	Fill below a pebble floor of L1004
1015	DE	D2	IIa	442.85	442.77	K12	Ash layer southeast of W5046
1016	DE	D2	IIa	444.08	443.33	K12	Ash layer west of W5046
1018	DE	D6	IV	441.75	441.58	M14	Underneath the sunken storage jar from L 1011
1017	DE	D5	IV	443.09	442.71	M13	The corner of W5027 and W5032
1019	DE	D1	IIb	446.15	445.74	K13	South of W5062
1020	DE	Mixed	Mixed	446.81	446.33	K14	Exposing W5066 and W3015
1021	DW	Mixed	Mixed	445.74	444.83	K13	In the space formed between W5000, W5072, W5067, and W5062
1022	DE	D1	IIb	445.74	444.24	K13	West of W5062
1023	DE	D1	IIb	445.32	444.37	K13	South of W5067
1024	DE	D3	III	445.24	445.16	J13	North of W5081
1025	DE	D1	IIb	445.46	443.94	K13	East of W5072
1403	DW	D4	IV	445.05	443.9	G13	Hard packed soil
1404	DW	D1	IIb	444.79	443.84	G12	Concentration of stones and ash
1405	DW	D2	IIa	446.23	444.96	H15	Ash remains
1406	DE	D5?	IV?	?	?	M14?	Collecting sherds
1407	DW	D5?	IV?	?	?	M14	Collecting sherds
1410	DW	D2	IIa	445.7	443.33	G14	A hard-packed earth fill with an ash layer among stone rubble west of W5052
1411	DW	Mixed	Mixed	445.86	444.9	G15	Ash remains
1414	DW	D2	IIa	444.96	444.36	H14	Collecting sherds (=L1405)
1415	DW	D1	IIb	443.84	443.01	G12	A segment of round, paved installation built sunken into a pavement
1416	DW	D3	III	444.97	444.76	H14	Between W5000 and W5063
1417	DW	D2	IIa	445	444	H14	Excavating a pavement after dismantling W5010
1418	DW	D1	IIb	445.17	444.9	H15	Layer of ash
1419	DW	D1	IIb	445.2	443.93	G15	Stone debris and ash
1420	DW	D2	IIa	444.95	443.81	G14	A surface paved in flat stones
1421	DW	D2	IIa	444.7	444.15	H14	Excavating a pavement after dismantling W5010
1422	DW	D4	IV	443.79	443.28	G13	A tamped floor south of W5056
1423	DW	Mixed	Mixed	444.4	443.05	H12	Between W5058 and W5060
1424	DW	D3	III	443.71	443.65	G14	Cleaning along W5006
1425	DW	D1-2	II	444.45	444.2	G14	Cleaning walls and stone debris
1426	DW	D2	IIa	444.27	443.17	G15	A layer of smooth flintstones
1427	DW	D2	IIa	444.95	444.45	H14	A packed floor north of

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							W5006
1428	DW	D2	IIa	444.38	444.28	G14	South of the installation and ash layer
1429	DW	D4	IV	443.99	443.35	H12	A floor
1430	DW	D3	III	443.88	443.86	H14	A pavement
1431	DW	Mixed	Mixed	444.92	443.65	G13	A surface of smooth flintstones
1432	DW	D3	III	443.94	443.53	H14	A pit between W5049 and W5050
1433	DW	D2	IIa	444.15	443.52	H14	A packed floor south of W5000 (=L1427)
1435	DW	D2	IIa	445.22	444.56	G14	A blockage between W5052 and W5006
1436	DW	Mixed	Mixed	444.85	443.63	H13	The corner of W5006 and W5068
1437	DW	D2	IIa	443.6	443.57	H14	A packed floor south of W5000 (=L1427)
1438	DW	D2	IIa	444	443.68	H14	A fill below the floor of L1437
1439	DW	D2?	Iia?	443.17	?	G15	Collecting sherds
1440	DW	D3	III	443.94	?	G14	West and alongside W5050
1441	DW	D1	IIb	443.56	?	H14	Collecting sherds
1442	DW	D3	III	443.68	443.21	H14	Pottery along W5064
1443	DW	D2	IIa	445.1	443.87	H13	Pottery along W8011
1444	DW	D4	IV	443.48	443.38	H12	The corner of W5057 and W5059
1446	DW	D3	III	444	443.57	H14	West of W5050 (=L1442)
1447	DW	D2	IIa	443.47	442.81	G11	Collecting sherds
1448	DW	D1	IIb	443.94	443.25	H12	Ash remains
1449	DW	D3	III	443.6	442.61	H14	Ash remains above pebbles
1450	DW	D2	IIa	443.26	442.61	G11	Debris west of W1070
1451	DW	Mixed	Mixed	?	?	G15	Cleaning fallen debris and eastern baulk
1452	DW	D4	IV	?	?	G13	A packed earth on a pebble layer
1453	DW	D1-2	II	?	?	G13	Collecting sherds
1455	DW	D4	IV	443.28	443.05	G13	Ash remains at the threshold of W5080
1456	DW	D2-3	III-IIa	?	?	G11	Collecting sherds
1457	DW	D2-3	III-IIa	?	?	G11	Collecting sherds
1500	DE	Mixed	Mixed	446.94	446.43	J14	Fill south of W3015
1501	DE	Mixed	Mixed	446.56	445.84	J13	Round stone installation in the north-western corner
1502	DW	Mixed	Mixed	?	?	H14	Fallen debris near W5063, W5064 and W5065
1504	DE	Mixed	Mixed	445.84	445.49	J13	Gray layer below L1501
1505	DE	Mixed	Mixed	446.77	446.12	J14	Collecting sherds
1506	DE	D1	IIb	446.96	446.01	J14	Ash layer
1507	DE	Mixed	Mixed	446.18	445.09	J14	Collecting sherds
1508	DW	D1	IIb	?	?	G15	W 5055
1509	DW	Baulk	Baulk	446.46	443.73	H15	Baulk material
1510	DE	Mixed	Mixed	446.46	443.35	K13	Cleaning the upper part of W5000

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1511	DE	D2	IIa	446.01	444.74	J13	Ash layer north of W8007 (=L1514)
1512	DE	Mixed	Mixed	445.5	445.24	K13	Between W5000 and W5081
1513	DW	D1-2	II	445.4	443.84	G15	Material from W8008
1514	DE	D2	IIa	445.49	445.22	J13	Hard packed layer and ash remains
1515	DE	D1-2	II	446.43	445.95	J14	A thick fill (ca. 2.5 m) below the podium wall
1516	DE	D2	IIa	445.93	445.2	J14	Ash remains below L1501
1517	DW	D2	IIa	444.85	443.12	H14	South of W8010 (=L1421)
1518	DE	D5	IV	442.26	442.21	M15	Collecting sherds (=L848)
1520	DE	?	?	443.62	442.49	M12	Cleaning the upper part of W5032
1521	DE	?	?	443.18	442.95	M14	North of W5026
1522	DW	D2	IIa	444.2	443.63	H13	A pavement abutting W8011
1523	DW	Mixed	Mixed	443.81	442.75	G15	North of W5055
1525	DW	Mixed	Mixed	445.2	445.14	J13	Between W5000 and W5081
1527	DW	D2	IIa	443.29	?	H15	South of W8015
1530	DE	D3	III	444.27	442.8	L13	Ash layer
1531	DE	D1?	Iib?	445.14	444.88	K13	Collecting sherds
1532	DE	D1?	Iib?	444.88	444.19	K13	Collecting sherds
1533	DE	D3	III	443.81	442.93	L13	A burnt layer under the southeastern corner of the podium and W8016
1534	DE	D1?	Iib?	445.67	445.39	J14	Removal of stone surface north of W5000
1535	DE	D2	IIa	445.5	445.21	K13	On top of W5071 and W5081
1539	DE	D1-2	II	445.67	445	J14	Removal of stone surface between W5000 and the podium
1540	DE	D1?	Iib?	445	444.27	J14	Ash layer and a tabun
1543	DE	?	?	444.39	444.27	J15	A foundation trench of W3015
1854	DE	Mixed	Mixed	446	445.83	J15	Collecting sherds
1857	DE	Mixed	Mixed	446.08	445.8	J16	Collecting sherds
1867	DE	Mixed	Mixed	446.68	444.27	L15	Collecting sherds
1870	DW	Mixed	Mixed	444	443.6	H14	South of W5063
1871	DW	Mixed	Mixed	446.15	443.15	H14	Baulk material
1873	DW	Mixed	Mixed	443.59	441.94	G13	North of W5056
1874	DW	D4	IV	442.81	442.16	H13	Ash layer, 8 cm thick above pebbles
1902	DW	D3	III	442.89	442.52	G15	A thin plaster floor situated over a layer of smooth flintstones and yellow gravely sand, approximately 4 m north of W5055
1903	DW	D2	IIa	445.46	444.49	F15	Fill of gray soil mixed with limestones above the continuation of W5055
1904	DW	Mixed	Mixed	444.17	443.14	H14	Collecting sherds
1905	DE	D3	III	444.16	443.66	J15	Fill of soil and limestones
1906	DW	D3	III	444.49	444.37	F15	Ash layer and soot from stone-lined Pits 8201A and B

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Pl.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
1908	DE	Mixed	Mixed	445.19	444.38	K15	Collapse over the vaulted chamber
1909	DW	D3	III	444.37	442.9	F15	Ash layer and soot from stone-lined Pits 8201A and B
1910	DW	D3	III	442.95	442.46	H14	A thin plaster layer over a thick layer of smooth flintstones and yellow gravely material
1913	DW	D2	IIa	443.40	443.08	H13	A floor south of W8011

שטח D – רשימת הקירות

No.	Sq.	Ax.	W.	L.	H.	B.	Str.	Ph.
3000	H-J16-17	NW-SE	1.25	11.25	447.4	445.5	Ib	R
3001	J16	NE-SW	2.5	11	447.71	445.69	Ib	R
3002	J17	NE-SW	0.75	2.75	?	?	Ib	R
3004	M15	NE-SW	1.7	11	446.1	?	Ib	R
3020	H15-16	NE-SW	1.1	7.5	446.26	?	Iib	D1
3010	J-K15-16	NE-SW	1.5	9	446.43	444.99	Ib	R
3030	H16	NE-SW	?	1.5	445.63	?	Iia	D2
3003	J17	NE-SW	1.25	2.5	446.69	445.93	?	?
3011	K-M16-17	NW-SE	1.5	12.5	447.04	444.93	Ib	R
3012	K-L15-16	NW-SE	1.25	7	446.39	444.55	Ib	R
3025	H16	NE-SW	?	?	?	?	Iia	D2
3040	H16	NE-SW	?	2	445.04	?	Iia	D2
3013	K-M16-17	NW-SE	2.5	12.5	446.96	445.2	Ib	R
3015	J-L14-15	NW-SE	1.5	12.5	446.94	443.7	Ib	R
3014	K17	?	?	?	?	?	I	R
3016	L15-16	NE-SW	1.25	3	446.02	444.52	Ib	R
3017	L16	NW-SE	1	3	446.2	?	I	R
3018	L-M14-15	NE-SW	1.5	11.25	446.27	443.7	Ib	R
3021	J16	NE-SW	?	3	?	?	I?	R
3034	H16	NW-SE	0.25	1.75	444.58	?	III	D3
3035	H16	NE-SW	0.5	6.5	445.08	?	Iib	D1
3036	H16	NE-SW	0.35	1.25	444.4	?	III	D3
3037	H16	NW-SE	?	?	444.58	?	III	D3
3019	K-L14-15	NE-SW	1.25	6	446.72	444.39	Ib	R
5006	G14	NW-SE	0.75	5	445.45	?	II	D2-1
5007	M15	NE-SW	0.6	1.3	445.32	?	Iia	D2
5008	M15	NE-SW	2.2	1.8	445.08	444.06	IV-II	D5-D1
5009	M15	NE-SW	?	15	444.57	442.65	IV-IIb	D4-D1
5012	M14	NE-SW	1.8	12.5	445.75	?	Iib-Ib	D1-R
5014	H14	NE-SW	?	2	444.35	?	Iia	D2
5017	H14	NE-SW	1	1.25	445.11	?	Iia	D2
5018	M17	NE-SW	?	?	?	?	I	R
5019	M13	NW-SE	0.5	4	443.07	?	IV	D5
5020	M14	NE-SW	?	4	?	?	IV	D5
5021	M14	NE-SW	?	1.5	443.89	?	IV	D4
5022	L15	NW-SE	1.2	2.2	446.31	?	Ib	R
5028	M13	NW-SE	0.5	1.8	443.08	442.3	IV	D5
5029	M13	NE-SW	?	1	442.83	442.33	IV	D5
5030	M14	NE-SW	0.6	4	442.72	441.91	IV	D5
5031	M13	N-S	?	?	442.38	?	IV	D6
5023	M13	NE-SW	0.5	2.75	442.79	442.38	IV	D5
5024	M13	NE-SW	?	1.75	442.36		IV	D6
5025	M13	NE-SW	?	8.5	442.68	?	IV	D5
5026	N14	NW-SE	0.5	1.75	443.79	?	III	D3
5027	M13	NW-SE	0.6	1.8	443.09	?	IV	D5
5032	L13	NE-SW	0.7	7.75	442.83	442.24	IV	D5
5033	L12	NW-SE	0.5	1.5	443.33	?	IV	D4
5034	L12	NE-SW	?	3.5	442.75	?	IV	D4

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
5035	G15	NW-SE	?	?	445.45	445.09	IIb	D1
5036	G15	NW-SE	?	?	445.59	445.09	IIb	D1
5037	K12	NE-SW	?	1.2	443.19	442.86	IV	D4
5038	K12	NW-SE	?	2.7	443.16	442.86	IV	D4
5039	K11	NE-SW	0.5	4.1	442.66	?	IV	D5
5040	K12	NW-SE	1	2.75	443.79	?	III	D3
5041	G12	NW-SE	0.6	4.75	444.33	443.16	IV-III	D3-4
5042	G12	NE-SW	0.7	1.75	443.77	?	III	D3
5043	G12	NE-SW	?	1.1	443.63	?	III	D3
5044	G13	NE-SW	0.5	3.6	444.51	?	III	D3
5045	G12	NW-SE	0.6	1.5	443.73	?	III	D3
5046	K12	NE-SW	0.7	2.3	444.66	443.79	IIa	D2
5047	K12	NW-SE	?	1.25	444.07	443.88	IIa	D2
5048	K12	NW-SE	0.6	4.5	443.45	442.6	IV	D5
5049	H14	NW-SE	5.3	1.7	444.72	443.92	III	D3
5050	H14	NE-SW	1	2.5	444.15	443.79	III	D3
5051	G14	NW-SE	?	1.5	443.7	?	IV	D5-4
5052	G14	NE-SW	0.5	4.5	445.16	?	IIa	D2
5053	G14	?	?	?	?	?	IIa	D2
5054	G13	NE-SW	?	2	445.09	?	IIa	D2
5055	G15	NW-SE	2.3	2	444.79	443.75	IV-IIb	D5-1
5056	G13	NW-SE	0.5	1.5	443.37	?	IV	D4
5057	H12	NE-SW	0.5	3.75	443.95	?	III	D3
5079	G13	E-W	0.5	2	443.51	443.01	IV	D4
5080	H14	NW-SE	?	?	443.42	?	IV	D4
5058	H12	NW-SE	0.6	2.5	443.97	443.59	IV	D4
5059	H12	NW-SE	?	0.6	444.01	?	IV	D4
5060	H12	NW-SE	0.4	3.75	443.86	442.9	IV	D4
5061	H12	NE-SW	0.5	2.75	443.73	442.9	IV	D4
5062	K13	NE-SW	0.7	3.25	445.74	445.08	IIb	D1
5063	H14	NW-SE	0.4	0.7	444.18	443.57	III	D3
5064	H14	NE-SW	0.3	1.3	444	?	III	D3
5065	H14	NE-SW	?	2	?	?	III	D3
5066	H14	NE-SW	2.5	17	446.23	?	Ib	R
5067	K13	NW-SE	0.5	0.75	445.5	445.08	IIb	D1
5068	H13	NE-SW	0.6	4	445.1	443.91	IIa	D2
5069	H13	NE-SW	0.7	3	444.88	443.97	IIa	D2
5070	M14	NE-SW	?	1	441.73	440.86	IV	D6
5071	K13	NE-SW	0.75	2	445.39	445.07	III	D3
5072	K13	NE-SW	0.75	2.5	445.46	445.11	IIb	D1
5073	G13	NW-SE	?	1.75	444.31	?	III	D3
5074	K13	NE-SW	?	1.25	444.51	444.06	IIa	D2
5075	G15	NE-SW	0.5	1.3	445.67	?	IIb	D1
5076	H13	NW-SE	0.5	1	443.62	?	IV	D4
5077	H13	NW-SE	?	0.8	444.45	?	IIa	D2
5078	G14	NW-SE	0.5	1	444.14	?	III	D3
5081	J13	NW-SE	0.5	3	445.39	445.07	III	D3
5082	G13	NE-SW	?	1.5	443.54	?	IV	D4
5083	H15	E-W	?	1.75	443.78	?	III	D3
5300	K17	NE-SW	?	3.25	?	?	IIb-R	D1-R

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
5301	J17	NE-SW	1.1	6	447.01	?	Ib	R
5302	K17	NW-SE	0.7	1.5	446.01	?	Ib	R
5303	K17	NE-SW	1	3.25	?	?	Ib	R
5304	H14	NE-SW	0.5	2	443.9	?	III	D3
5305	K15	NE-SW	0.5	3.5	443.3	440.3	Ib	R
5306	K15	NW-SE	0.5	5	443.3	440.3	Ib	R
5307	J15	NE-SW	0.5	3.5	443.3	440.3	Ib	R
5308	J-K15	NW-SE	0.5	5	443.3	440.3	Ib	R
8001	J13	?	?	?	446.09	445.82	Iib	D1
8002	J13	NW-SE	0.4	?	445.98	?	Iib	D1
8003	H15	NE-SW	0.67	?	445.6	445.09	?	above D1?
8004	J14	N-S	2.15	2	446.12	?	Iib	D1
5000	K14	NW-SE	?	1.9	446.15	444.11	Iib	D1
8005	J15	N-S	?	?	446.92	446.12	?	?
8006	H15	NE-SW	?	0.6	444.64	444.26	III	D3
8007	J13	NE-SW	?	1.5	445.98	445.35	Ila	D2
8008	G15	NE-SW	?	1.75?	445.43	443.86	Iib	D1
8009	J13	NE-SW	?	1.25	445.91	445.35	Iib	D1
8010	J14	NW-SE	?	?	444.85	?	II	D1-2
8011	H14	NW-SE	?	3	444.21	443.56	Ila	D2
8012	G15	NE-SW	?	?	443.86	?	Iib	D1
8013	H15	NW-SE	0.5	1.4	444.18	443.96	III	D3
8014	H15	NE-SW	?	?	444.18	?	III	D3
8015	H15	NW-SE	?	?	444.44	444.07	Ila	D2
8016	L13	NW-SE	?	1.7	444.24	443.9	Ila	D2
8017	K13	NW-SE	?	?	445.37	?	III	D3
8018	H15	NW-SE	?	2.4	446.7	?	III-Ila	D3-2
8202	K15	NE-SW	0.7	2.5	441.3	440.7	Ib	R
8203	G15	NW-SE	?	0.75	444.92	444.42	Ila	D2
8204	J14	NW-SE	?	?	?	?	Ila	D2
8206	F15	NE-SW	?	1.5	444.18	?	III	D3
8207	J14	?	?	?	?	?	III-Ila	D3-2
5002	H15	NW-SE	0.6	1.75	445.81	445.46	Iib	D1
5010	H14	NE-SW	0.8		445.65	445.12	Iib	D1
5011	H14	NW-SE	0.75	1.75	445.65	445.12	Iib	D1
8201	?	?	?	?	?	?	III	D3
5001	H13	NE-SW	0.6	2	445.83	445.15	Iib	D1
5005	H15	?	?	?	?	?	III	D3

שטח H – רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
710	H	Mixed	Mixed	435.51	?	?	Surface. Revealing the upper part of the City Wall
712	H	H3-2	III-IIb	435.85	?	?	Exposing the City Wall near the in-set corner
714	H	H3-2	III-IIb	435.8	?	?	Revealing the outer face of the City Wall
715	H	H3-2	III-IIb	438.09	?	?	Ash layer and bones near the in-set corner
716	H	H3-2	III-IIb	438.89	?	?	Revealing the outer face of the City Wall
717	H	H3-2	III-IIb	435.72	?	?	Cleaning the off-set of the City Wall
1601	H	Mixed	Mixed	443.5	?	E3	Large fallen stones and plaster debris on surface
1602	H	Mixed	Mixed	442.22	?	F5	Above ash layer
1603	H	Mixed	Mixed	443.76	442.65	F4	Fallen stones and mudbricks and a segment of a pavement abutting W4003 and W4002
1604	H	Mixed	Mixed	442.97	442.6	F4	Fallen stones. Three flat stones
1605	H	Mixed	Mixed	Surface	442.7	G5	Ash remains covering the head of walls
1606	H	Mixed	Mixed	442.4	440.93	F5	Ash remains, burnt mudbricks and bones
1607	H	Roman	Roman	443.24	442.62	E5	Part of a plaster floor constructed upon a pebbles layer. Ash remains
1608	H	H2	IIb	441.78	441.64	G5	Ash layer below L1605
1609	H	Mixed	Mixed	443.24	442.74	E5	Installation built over a plastered floor between W4001, W4005 and W4105
1610	H	H2	IIb	441.47	440.39	G5	A hard-packed ash layer in the space formed by W4017, W4009, and W4010
1612	H	Mixed	Mixed	442.65	?	E3	Excavating the installation between W4003, W4006 and W4007
1613	H	H3	III	443.03	442.84	F4	Light brown soil mixed with stone debris south of W4015
1614	H	Mixed	Mixed	443.52	443.1	E4	A channel like installation or a pit adjacent to W4022
1615	H	H2	IIb	440.88	439.72	G5	Stone debris and brick material in the space between W4014 and W4017
1616	H	H2	IIb	440.88	439.6	G5	A leveled brown layer (a floor?) mixed with ash
1617	H	H2	IIb	441.14	?	F5	A pit excavated in a baked bricks level of L1606
1618	H	H2	IIb	442.73	441.03	F5	Ash layer with burnt bricks and the remains of a <i>tabun</i> below L1606
1619	H	Mixed	Mixed	442.82	442.04	F4	Pit dug into floor L1603. Ash on a hard packed layer constructed on a gravel layer
1620	H	Mixed	Mixed	442.23	441.81	F4	A pit near W4015, into floor

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
							L1603
1621	H	H2	IIb	440.56	438.8	F5	Remains of a <i>tabun</i> lined with small stones adjacent to W4013, pottery, stone vessels and bones
1622	H	H3	III	440.04	?	G5	Stone debris, brown soil and brick material near W4201
1623	H	H3	III	440.62	440.43	G5	Ash layer mixed with chalky material, probably a floor
1624	H	H3	III	440.54	439.8	G5	A hard-packed brick layer south of W4017 and under L1610
1625	H	H4	IV	439.72	438.79	G5	Stone and brick debris mixed with black pebbles
1626	H	H2	IIb	439.62	439.51	G5	A debris layer of stone, brick and ash between W4011, W4009 and W4027 on a floor (?) with the remains of a <i>tabun</i>
1627	H	H3	III	439.46	438.7	G5	Ash layer and leveled earth (a floor?) with an installation between W4011, W4009, W4027, and the city wall (W4050)
1628	H	H2	IIb	440.78	439.82	F5	Thick ash layer superimposed over a floor abutting W4020
1629	H	H4	IV	439.5	439.33	F5	A round brick installation coated in white plaster and surrounded by stones
1631	H	Mixed	Mixed	443.12	442.82	E4	The corner of W4021 and W4022
1632	H	Mixed	Mixed	443.34	442.82	E4	Fallen stones on a hard packed layer (a floor)
1633	H	Mixed	Mixed	443.05	442.69	E4	Fallen stones on a hard packed layer (a floor). Two sunken jars in the floor
1634	H	H4	IV	438.63	438.35	G5	A pebble layer used as fill running below W4012. This fill abuts the city wall (W4050) but underlies W4011 and W4012
1636	H	H4	IV	439.17	?	F5	A round brick installation coated in white plaster and surrounded by stones
1637	H	H4	IV	439.74	439.01	G5	Layer of pebbles and small stones under W4009 and up to the city wall (W4050)
1638	H	Mixed	Mixed	442.41	442.12	E4	Two sunken jars in a beaten earth floor
1639	H	H4	IV	438.75	?	G5	Layer of pebbles and small stones under W4009 and up to the city wall (W4050)
1641	H	H2	IIb	440.04	?	F5	Brick material from a narrow trench in the corner of W4020 and W4018
1703	H	Mixed	Mixed	445.24	444.48	D5	A beaten earth floor and the fill over it
1709	H	Mixed	Mixed	444.08	442.82	E5	A collapse over a beaten earth floor
1711	H	Mixed	Mixed	444.71	?	C4	The upper part of W4025
1716	H	Mixed	Mixed	444.11	443.29	C-D1-	A collapse over a beaten earth floor

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
						2	
1717	H	Mixed	Mixed	442.48	?	D4	Black layer
1720	H	H2	IIb	443.49	443.35	C4	Dark gray layer south of W4022 and below W4100
1724	H	H2	IIb	443.15	442.95	C4	Dark gray layer south of W4022 and below W4100
1725	H	H2	IIb	443.29	443.07	C4	A pit with soft ash
1726	H	Mixed	Mixed	442.1	?	D4	Fill with many sherds and tabun remains
1730	H	H3	III	442.95	442.2	C4	Layer of ash lying over a floor
1734	H	Mixed	Mixed	445.5	444.53	C3	Ashy deposit at the corner of W4111 and W4112
1739	H	H5	IV	442.2	442.15	C4	A floor
1743	H	H4	IV	441.65	441.44	D4	Sherds above and from a floor near W4116
1751	H	H4	IV	441.91	441.39	F4	A hard-packed yellowish loess layer (fill?), adjacent to the corner of W4028 and W4203
1752	H	Mixed	Mixed	441.43	441.2	E4	A compact gray fill that covers a cobble floor
1753	H	H3	III	440.83	440.33	G5	A yellowish-gray silt layer south of L1623
1755	H	H3	III	439.93	439.46	G5	Ash layer and a soft yellowish-gray fill containing round stones west of W4012
1756	H	H4	IV	441.32	441.01	D4	A yellowish loess layer (a fill?)
1757	H	Roman	Roman	?	?	E4	A steeply sloping fill
1759	H	H4	IV	441.43	440.9	F4	A layer of stones and large pebbles
1760	H	H4	IV	441.21	440.51	F4	A well-packed ash layer mixed with yellowish loess and small pebbles east of W4205

שטח H – רשימת הקירות

No.	Sq.	Ax.	W.	L.	H.	B.	Str.	Ph.
4000	G5	NE-SW	?	?	?	?	IIb	H2
4001	E5	NE-SW	0.2	2	442.88	?	Ib	H1
4002	F4	NE-SW	0.6	4	442.79	442.42	III-IIb	H3-2
4003	F4	NW-SE	0.5	3.5	443.56	443	IIb-I	H2-1
4004	E5	NE-SW	0.3	1.1	443.09	?	Ib	H1
4005	E5	NE-SW	0.3	1	443.08	?	Ib	H1
4006	E5	NW-SE	0.3	1.75	442.74	?	IIb-I	H2-1
4007	G5	NW-SE	?	2.25	441.19	439.07	Ib	H1
4008	?	?	?	?	?	?	?	?
4009	G5	NE-SW	0.6	1.75	440.88	440.5	III-IIb	H3-2
4010	F5	NW-SE	?	1.6	?	?	IIb	H2
4011	G5	NW-SE	0.3	2.25	440.49	439.58	III-IIb	H3-2
4012	G5	NE-SW	0.75	2	441.11	?	III	H3
4013	F5	NE-SW	?	0.9	441.3	439.63	IIb	H2
4014	G5	NW-SE	?	1.75	?	?	IIb	H2
4015	F4	NW-SE	0.6	1	442.77	442.41	III, Ib	H3
4016	G5	NW-SE	?	1.75	?	?	III	H3
4017	G5	NW-SE	0.8	1.6	440.73	?	III-IIb	H3-2
4018	F5	NW-SE	0.5	2.7	440.94	?	IIb	H2
4019	G5	NE-SW	0.3	0.9	440.92	?	IIb	H2
4020	F5	NE-SW	0.7	2.5	?	?	IIb	H2
4021	E4	NW-SE	0.7	2.6	443.11	?	Ib	H1
4022	E4	NE-SW	0.5	3.5	443.13	?	IIb-Ib	H2-1
4023	E4	NW-SE	0.5	0.8	443.46	442.63	IIb-Ib	H2
4024	G5	NW-SE	0.4	2.1	440.49	438.63	IV	H4
4025	D3-4	NW-SE	1.5	10	445.22	?	Ib-c	H1
4026	E4	NW-SE	0.5	0.9	443.99	?	IIb	H2
4027	G5	NW-SE	?	2.25	441.19	439.07	III-IIb	H3-2
4028	F4	NW-SE	0.75	1.6	442.61	?	IV	H4
4029	F5	NW-SE	?	1.75	439.51	?	IV	H4
4030	F4	NE-SW	?	?	442.42	?	IV	H4
4042	G5	NE-SW	0.75	2	?	?	IV	H4
4050	F-G5	NE-SW	?	?	?	?	IV-IIb	H4-2
4100	C4	NE-SW	0.7	5	445.18	443.67	Ic	H1
4101	C4	NW-SE	0.5	3.25	445.29	?	I	H1
4102	D3	NW-SE	1.4	3	445.12	?	I	H1
4103	D-E3	NE-SW	?	3.5	445.08	444.35	I	H1
4104	D-E3	NE-SW	0.7	4.4	444.57	?	IIb-Ib	H2-1
4105	D5	NW-SE	0.5	3.7	443.93	442.83?	Ib	H1
4106	G5	NE-SW	1	2	444.73	?	I	H1
4107	G5	NE-SW	1.5	4	445.51	?	Ib	H1
4110	C4	NE-SW	0.3	1.25	442.75	?	IV	H4
4111	C3	NW-SE	1	2.5	445.4	?	I	H1
4112	C3	NE-SW	0.8	4	445.38	?	I	H1
4113	C4	NW-SE		2.4	442.82	442.25	III	H3
4114	C4	?	?	?	445.63	444.15	Ib	H1
4115	C4	NE-SW	0.3	1	442.15	?	IV	H5
4116	E4	NE-SW	0.67	1.95	441.8	?	IV	H4

No.	Sq.	Ax.	W.	L.	H.	B.	Str.	Ph.
4201	G5	NW-SE	?	?	440.89	439.65	III	H3
4202	F4	NW-SE	?	?	441.83	441.32	IV	H4
4203	F4	NE-SW	?	?	441.75	441.22	IV	H4
4204	F4	NW-SE	?	?	441.35	?	IV	H4
4205	F4	NE-SW	?	?	440.88	?	IV	H5
4206	F4	NW-SE	?	?	440.93	440.66	IV	H5

שטח Y – רשימת הלוקוסים

<i>Loc.</i>	<i>Ar.</i>	<i>Ph.</i>	<i>Str.</i>	<i>Up. Level</i>	<i>L. Level</i>	<i>Sq.</i>	<i>Description</i>
972	Y	?	?	439.9	439.9	?	The outer face of the City Wall (W6153)
973	Y	?	?	440		?	The western part of the outer face of the City Wall (W6153)
974	Y	?	?	441.2	440.5	?	Above W6152 and the City Wall W6153
1801	Y	Mixed	Mixed	443.47	442.3	C3	Northern section and cleaning surface
1802	Y	Mixed	Mixed	442.11	440.5	B3	Stone debris, soil mixed with brick material, and ash, all over a layer of small stones and gravel
1804	Y	Mixed	Mixed	443.15	442.7	B3	Surface material above ash layer
1805	Y	Y2	IIb	440.24	439.88	B3	West of the "pavement" (W6151) and underneath its lowest courses
1806	Y	Y3	III	439.52	437.67	B3	River pebbles and a number of worn bones next to the City Wall
1808	Y	Y3	III	440.07	?	A-B3	A thin layer of ash north of W6152 and adjacent to the City Wall
1809	Y	?	?	442.73	442.34	B3	Ash and bricks above a pavement
1810	Y	Y2	IIb	441.26	440.88	B3	West of the "pavement" (W6151) and underneath its lowest courses
1812	Y	?	?	442.34	?	C3	The lower hard ash layer below the pavement which slopes down to the south
1814	Y	Y2	IIb	442.53	?	C3	Baulk removal below ash layer
1815	Y	Y2	IIb	442.28	442.27	C3	A 70cm thick layer of hard gray soil containing white grits below L1812
1817	Y	Y3	III	442.07	?	C3	West of stone debris
1818	Y	Y3	III	441.95	441.68	B3	East of stone debris
1820	Y	Y3	III	442.84	442.3	B2	A large hard-packed patch of ash in the southeastern corner of the surface
1821	Y	Y3	III	442.81	442.24	B1	A hard-packed surface (a floor?) associated with W6165 and W6168
1825	Y	Mixed	Mixed	442.03	441.04	B2	Cleaning west of W6165
1826	Y	Y3	III	442.25	?	B1	A hard-packed surface (a floor?) associated with W6165 and W6168
1827	Y	Y3	III	442.25	?	B1	A floor (?) abutting the lowest courses of W6165 to the west and W6168 to the south
1828	Y	Y3	III	441.75	440.61	C3	A thin layer of ash north of W6152 and adjacent to the City Wall
1829	Y	Y3	III	441.79	441.55	C3	Ash layer underneath the floor of L1816
1830	Y	Y3	III	442.73	442.51	C2	A tabun

שטח Y – רשימת הקירות

<i>No.</i>	<i>Sq.</i>	<i>Ax.</i>	<i>W.</i>	<i>L.</i>	<i>H.</i>	<i>B.</i>	<i>Str.</i>	<i>Ph.</i>
6150	C3	E-W	0.5	3	443.55	?	IIb-IIb	Y2-1
6151	B-C3	E-W	?	?	442.93	?	IIb	Y2
6152	A-B3	E-W	0.8	4	440.61	437.65	III	Y3
6153	A3	N-S	?	?	440.09	?	III-IIb	Y3-2
6160	B3	E-W	0.4	1.6	439.85	437.6	III	Y3
6161	B3	N-S	2.5	?	442.37	441.75	III	Y3
6162	C3	N-S	0.5	3	?	?	Ib	Y1
6163	B-C3	E-W	0.6	2	442	441.65	III	Y3
6164	C3	N-S	?	1.2	441.93	?	III	Y3
6165	B1-2	N-S	0.5	7.7	442.58	?	III, Ib	Y3
6166	B2	E-W	0.6	0.9	442.58	442.4	III	Y3
6167	C2	N-S	0.6	4.3	443.53	443.09	Ib	Y1
6168	B1	E-W	0.5	1.2	442.25	?	III	Y3
6169	B2	E-W	0.6	1.5	442.5	?	III	Y3
6170	C3	E-W	0.5	2.75	442.75	442.18	IIb	Y2

האיורים

רשימת האיורים

- איור 1. מפת אתרי הנגב בתקופת הברונזה הקדומה ב' (על פי עמירן ואחרים 1980 : לוח 1).
- איור 2. מפת אתרי הנגב בתקופת הברזל 2 א'.
- איור 3. מפת אתרי הנגב בתקופת הברזל 2 ב'-ג'.
- איור 4. מפת אתרי הנגב בתקופה הרומית-ביזנטית (על פי רובין תשנ"א : 4).
- איור 5. צילום אוויר של תל ערוער, מבט ממערב. הגבעה הטבעית מתנשאת לגובה של כ 50 מ' מעל פני המישור. ערוץ נחל ערוער עובר מדרום מזרח לתל.
- איור 6. תל ערוער : תכנית כללית של האתר ושל שטחי החפירה.
- איור 7. תל ערוער במהלך עונת החפירות 1978, מבט לצפון מזרח.
- איור 8. שטח A : תכנית כללית.
- איור 9. שטח A, קטע מרחוב מרוצף (לוקוס 406) עשוי חלוקים ואבני צור, עם מילוי אבנים קטנות ביניהם.
- איור 10. שטח A, רובד אדמה לא מהודקת ובה חומר לבנים וכתמי שריפה וסיד (לוקוס 138) מצפון לקיר 1084.
- איור 11. שטח A : תכנית שלב A5.
- איור 12. שטח A, קטע מרחוב מרוצף (לוקוס 410) הניגש לקיר 1084.
- איור 13. שטח A : תכנית שלב A4.
- איור 14. שטח A, קערת בזלת על רצפה המכוסה באפר בלוקוס 129 (= לוקוס 427).
- איור 15. שטח A, רצפת אבן (לוקוס 125) ביחידה הדרומית.
- איור 16. שטח A : תכנית שלב A3.
- איור 17. שטח A : תכנית שלב A2.
- איור 18. שטח A, מבט מדרום על רובד אדמה מרוצף אבנים קטנות (לוקוס 110) שאפשר ושימש כרחוב.
- איור 19. שטח A, רובד שריפה המכסה רצפת אבן (לוקוס 39) ביחידה הדרומית.
- איור 20. שטח A, קיר 1050, קיר חוצה ביחידה הדרומית.
- איור 21. שטח A : תכנית שלב A1.
- איור 22. שטח A, רצפה (לוקוס 105) בחצר היחידה הצפונית.
- איור 23. שטח A, ראש צלמית עמוד יהודאית בלוקוס 105.
- איור 24. שטח A, מפולת אבן וחרסים על רצפת חלוקים בחצר היחידה הצפונית (לוקוס 122).
- איור 25. שטח A, כלי חרס ועצמות בעלי חיים על רצפה הממוקמת בסמוך לפינה הדרום מערבית של היחידה הצפונית (לוקוס 114).
- איור 26. שטח A, אבן מונחת על צידה ושקע מעוגל במרכזה בלוקוס 114.
- איור 27. שטח A, צידו החיצוני של קיר 1004 מהיחידה הדרומית, מבט לצפון מערב.
- איור 28. שטח A, בור (לוקוס 130) מצפון לקיר 1004.
- איור 29. שטח A, שרידי ריצוף ואבן שחיקה (לוקוס 140) ביחידה הדרומית.
- איור 30. שטח A, קיר 1000 מהיחידה הדרומית, מבט לצפון מערב.
- איור 31. שטח A, רובד שריפה, שברי כלים ועצמות בעלי חיים על רצפה בתלקו המזרחי של תדר (לוקוס 38) ביחידה הדרומית.
- איור 32. שטח A, סיר בישול ופקק (לוקוס 36) בחדר מדרום לקיר 1001 ביחידה הדרומית.
- איור 33. שטח A, שלד אדם מתחת לאבנים בלוקוס 36, ראשו פונה דרומה.
- איור 34. שטח A, רצפת עפר הדוקה (לוקוס 34) צפונית מזרחית לקיר 1001.
- איור 35. שטח A : חתך A1-1, מבט למזרח.

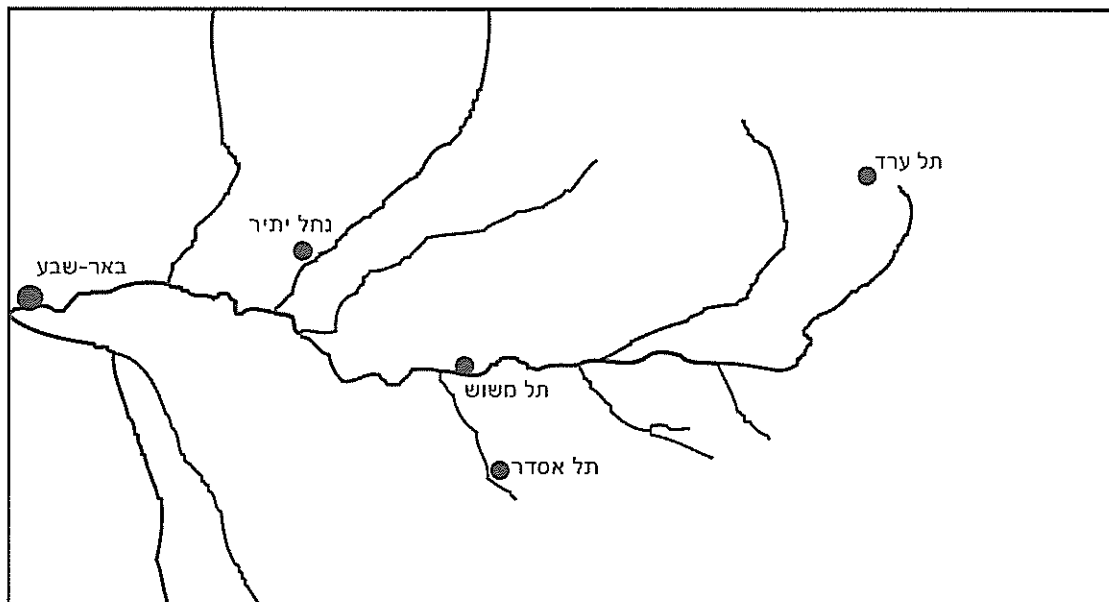
- איור 36. שטח A : חתך 2-A2, מבט לצפון.
- איור 37. שטח B : תכנית כללית.
- איור 38. שטח B, חומת העיר (קיר 2010) הבנויה אבני גוויל, מבט לצפון מזרח.
- איור 39. שטח B : תכנית שלב B3.
- איור 40. שטח B, בור אבן הכולל רובד אפר עבה (לוקוס 62).
- איור 41. שטח B, בקבוק קטן, צפחת, שברי כלים מתקופת הברזל 2 ב-ג' ואבן מעוגלת באתרם (לוקוס 62).
- איור 42. שטח B, רצפה (לוקוס 512) מתחת לרובד אפר בין קירות 2017, 2018 וחומת העיר.
- איור 43. שטח B, קיר 2029 הניגש לחומת העיר (קיר 2010), מבט לצפון מזרח.
- איור 44. שטח B, רצפה הדוקה (לוקוס 930) מדרום לקיר 6007, מבט לדרום מערב.
- איור 45. שטח B, אפר וכלי חרס על רובד עפר מהודק (לוקוס 936) בין קירות 2026, 6005, 6006 וחומת העיר (קיר 2010).
- איור 46. שטח B : תכנית שלב B2.
- איור 47. שטח B, פכית ברובד אפר וקרקע אדומה (לוקוס 228) דרומית מערבית לקיר 2014.
- איור 48. שטח B, מבט דרום מערבי של קיר 2015. הקיר בנוי שני נדבכי אבנים צרות ודקות וניגש לנדבך העליון של קיר 2014 מדרום מזרח.
- איור 49. שטח B, משטח מהודק ועליו טבון, מפולות לבנים ושרידי אפר (לוקוס 958) התחומים בין קירות 6021, 6024 ו 6025.
- איור 50. שטח B, קערה בבור המכיל אפר, חלוקים, עצמות בעלי חיים וקרמיקה (לוקוס 508).
- איור 51. שטח B, נר בבור המכיל אפר וכלי חרס (לוקוס 969).
- איור 52. שטח B, בור אבן המכיל חרסים מתקופת הברזל 2 ב-ג' (לוקוס 1321).
- איור 53. שטח B : תכנית שלב B1.
- איור 54. שטח B, קיר 2012 ממוקם מעל בור אפר (לוקוס 219) המיוחס לשלב B3.
- איור 55. שטח B, שני הנדבכים של קיר 6001 ורובד אפר ואבנים לאורכו (לוקוס 950), מבט לדרום מערב.
- איור 56. שטח B, רצפה מדרום לקיר 6001 (לוקוס 517).
- איור 57. שטח B, צפחת ושברי כלי חרס (לוקוס 924) ממזרח לקיר 2026.
- איור 58. שטח B : חתך B1, מבט דרומה.
- איור 59. שטח B : חתך B2, מבט צפונה.
- איור 60. שטח B : חתך B3, חתך דרומי בריבוע D6-7.
- איור 61. שטח B : חתך B4, חתך דרומי בריבוע E6.
- איור 62. שטח B : חתך B5, חתך של לוקוס 517 – מבט מערבה.
- איור 63. שטח B : חתך B6, מבט צפונה.
- איור 64. שטח B מערב : תכנית כללית.
- איור 65. שטח B מערב : תכנית שלב BW3.
- איור 66. שטח B מערב : תכנית שלב BW2.
- איור 67. שטח B מערב : תכנית שלב BW1.
- איור 68. שטח B צפון : תכנית כללית.
- איור 69. שטח B צפון : תכנית שלב BN3.
- איור 70. שטח B צפון : תכנית שלב BN2.
- איור 71. שטח B צפון : תכנית שלב BN1.
- איור 72. שטח C : מבט כללי.

- איור 73. שטח C : תכנית כללית.
- איור 74. שטח C : תכנית שלב C2.
- איור 75. שטח C, לוקוס 93 ממערב, ראשו של קיר 500 בתזית וראשו של קיר 502 משמאל.
- איור 76. שטח C, משמאל קיר 500, מימין קיר 501 ובמרכז קיר 502.
- איור 77. שטח C, בור ובו קרמיקה מתקופת הברזל 2 ב-ג' (לוקוס 99), בין קירות 504 ו 505.
- איור 78. שטח C, לוקוס 94 מדרום. מימין, האומנה של קיר 504.
- איור 79. שטח C : תכנית שלב C1.
- איור 80. שטח C, רובד אפר וריצוף אבנים קטנות (לוקוס 91) ממערב לקיר 500.
- איור 81. שטח C, בור מדופן אבן (לוקוס 96), מבט מערבה.
- איור 82. שטח C : חתך C1, מבט דרומה
- איור 83. שטח D : תכנית כללית.
- איור 84. שטח D : תכנית שלב D4.
- איור 85. שטח D, סיר בישול הפוך מתקופת הברזל 2 ב' (לוקוס 1444), מצידו המערבי של קיר 5059.
- איור 86. שטח D : תכנית שלב D3.
- איור 87. שטח D, רובד שריפה (לוקוס 1416) בין קירות 5000 ו 5063.
- איור 88. שטח D : תכנית שלב D2.
- איור 89. שטח D, משטח מרוצף (לוקוס 1420), ממזרח לקיר 5052 ומצפון לקיר 5006.
- איור 90. שטח D, טבון בלוקוס 809, בסמוך לפינת הקירות 5006 ו 5068.
- איור 91. שטח D, קנקן מתקופת הברזל 2 ב-ג' (לוקוס 1443) לאורך קיר 8011, מבט לצפון מזרח.
- איור 92. שטח D, רובד שריפה עם מפולות אבן ולבנים ממערב לקיר 3040 (לוקוס 339).
- איור 93. שטח D, קרמיקה מתקופת הברזל 2 ב-ג' וראש צלמית עמוד יהודאית בלוקוס 339.
- איור 94. שטח D : תכנית שלב D1.
- איור 95. שטח D : תכנית שלב D5.
- איור 96. שטח D, קיר 5019 העובר בכיוון צפון מערב-דרום מזרח, מבט לצפון מזרח.
- איור 97. שטח D, טבון בפינה הצפון מזרחית של לוקוס 1011.
- איור 98. שטח D, מתקן חרס, אולי אגן, בלוקוס 1003.
- איור 99. שטח D, קיר 5008 המהווה חלק מתחומת העיר, מבט לצפון מזרח.
- איור 100. שטח D, עמוד בנוי אבנים ששימש כנראה כאומנת תמיכה, (לוקוס 841) לאורך קיר 5008.
- איור 101. שטח D, קדרות ומכסה מתקופת הברזל 2 ב' (לוקוס 829) ממערב לקיר 5008.
- איור 102. שטח D, קיר 5009, חומת העיר מתקופת הברזל ב', מבט לצפון מזרח.
- איור 103. שטח D : חתך D1, מבט צפונה.
- איור 104. שטח D : חתך D2, מבט צפונה.
- איור 105. שטח D : חתך D3, מבט צפונה.
- איור 106. שטח D : חתך D4, מבט מזרחה.
- איור 107. שטח H : תכנית כללית.
- איור 108. שטח H : תכנית שלב H5.
- איור 109. שטח H : תכנית שלב H4.
- איור 110. שטח H : תכנית שלב H3.

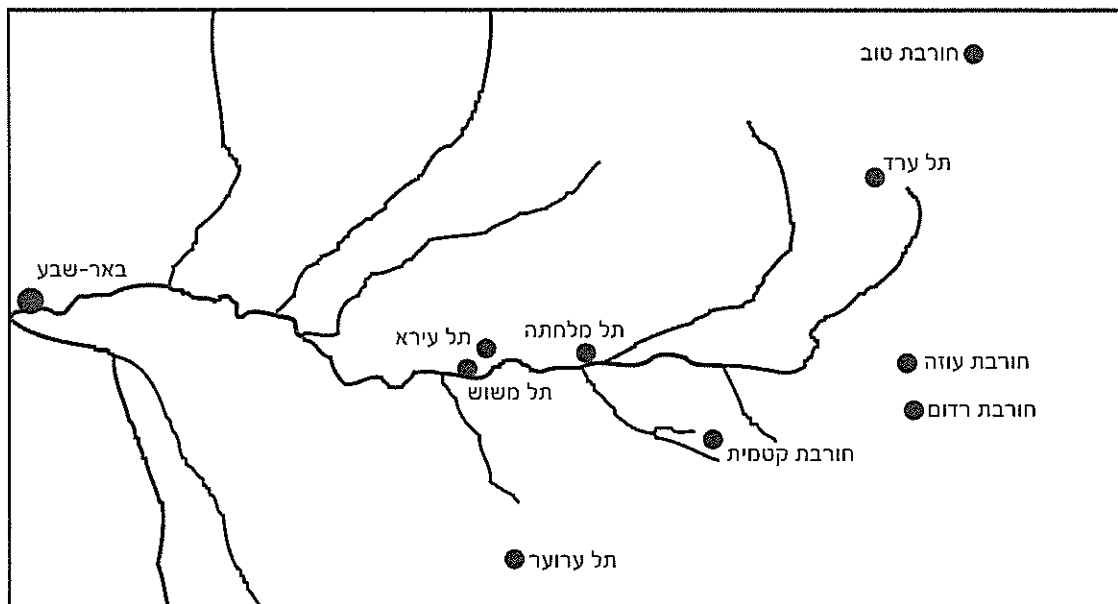
- איור 111. שטח H, קרמיקה מתקופת הברזל 2 ב' ברובד אפר ואדמה, ככל הנראה רצפה, בחדר (לוקוס 1627) התחום בין קירות 4011, 4009, 4027 וחומת העיר (קיר 4050).
- איור 112. שטח H : תכנית שלב H2.
- איור 113. שטח Y : תכנית כללית.
- איור 114. שטח Y : תכנית שלב Y3.
- איור 115. שטח Y, רובד רצפה הדוקה עם פיסות גיר ושרידי אפר (לוקוס 1816) הניגשת לנדבכים התחתונים של קירות 6163 ו 6164, מבט מזרחה.
- איור 116. שטח Y : תכנית שלב Y2.
- איור 117. טיפוסים ארכיטקטוניים של ח'אני שיירות.
- איור 118. סמרקנד : ערימות סירי בישול בחצר הח'אן (לקוח מנאומקין 1992 : לוח 122).
- איור 119. תל ערוער : מבנה 1/A1, תכנית וחתך משוחזרים.
- איור 120. תל ערוער : מבנה 1/A1, שחזור מכלול הכלים על רצפת היחידה הצפונית.
- איור 121. תל ערוער : מבנה 1/A1, שחזור מכלול הכלים על רצפת היחידה הדרומית.
- איור 122. תל ערוער : מבנה 1/A1, שחזור תלת-מימד של ח'אן השיירות.
- איור 123. תכנית העיר ערד בשכבה II (לקוח מהרצוג 1997 א' : לוח 3.11).
- איור 124. תכנית העיר משוש בשכבה II (לקוח מהרצוג 1997 א' : לוח 5.13).
- איור 125. תכנית העיר שבטה (לקוח מהירשפלד תשס"ג).

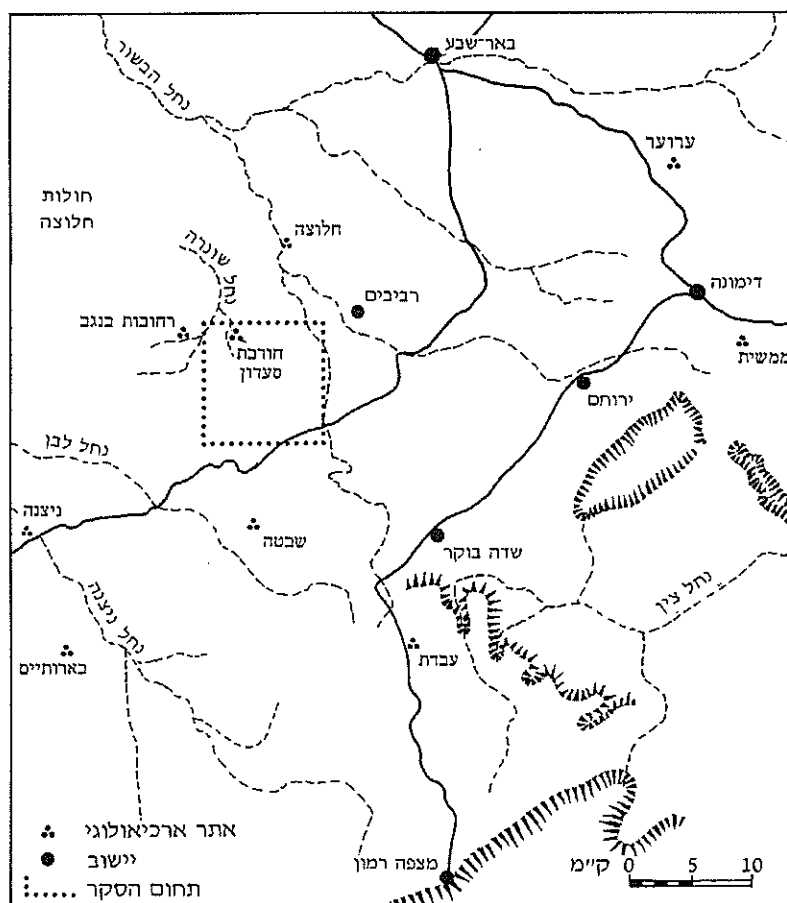
איור 1. מפת אתרי הנגב בתקופת הברונזה הקדומה ב' (על פי עמירן ואחרים 1980 : לוח 1).

איור 2. מפת אתרי הנגב בתקופת הברזל 2 א'.

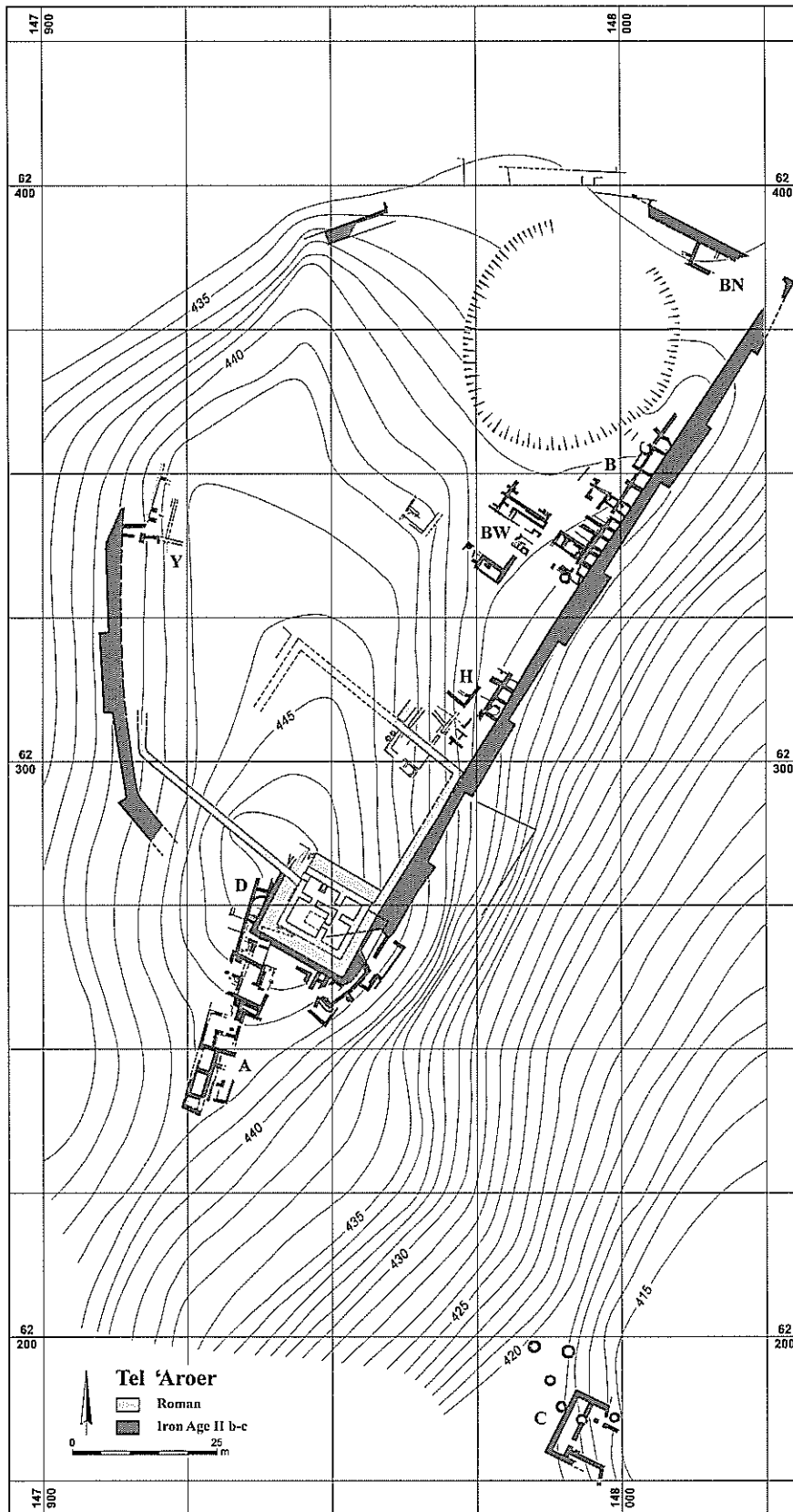
איור 3. מפת אתרי הנגב בתקופת הברזל 2 ב-ג.

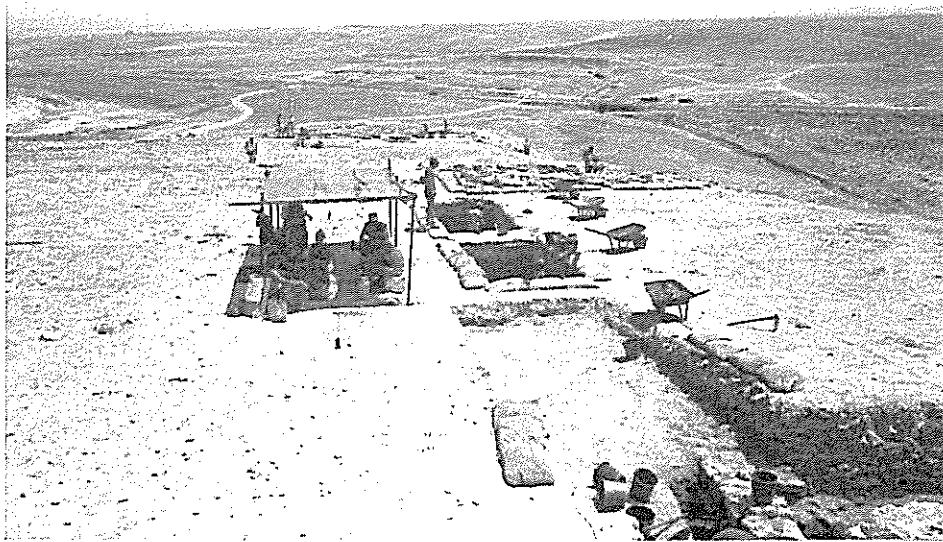
איור 4. מפת אתרי הנגב בתקופה הרומית-ביזנטית (על פי רובין תשנ"א : 4).

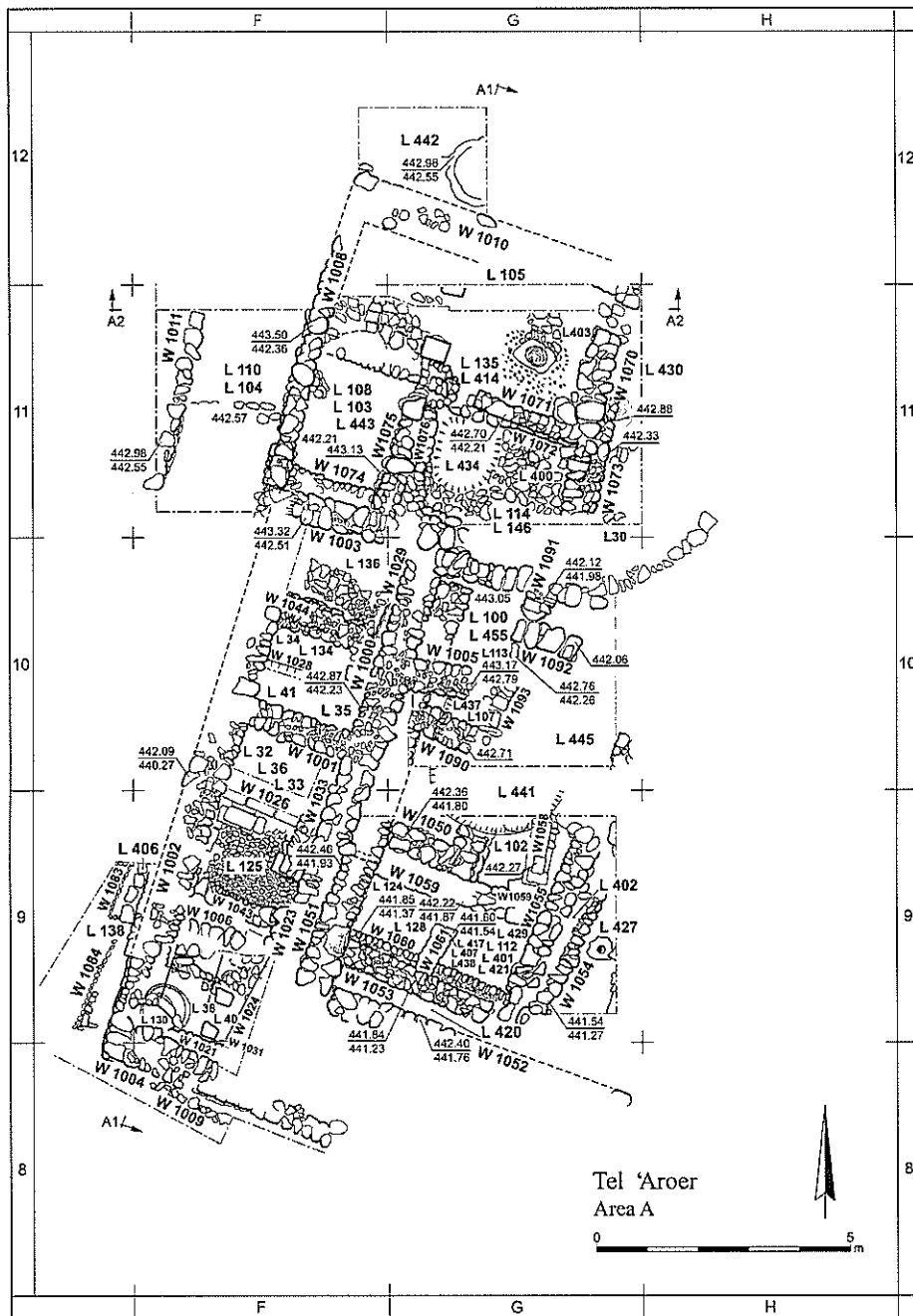
איור 5. צילום אוויר של תל ערוער, מבט ממערב. הגבעה הטבעית מתנשאת לגובה של כ 50 מ' מעל פני המישור. ערוץ נחל ערוער עובר מדרום מזרח לתל.

איור 6. תל ערוער: תכנית כללית של האתר ושל שטחי החפירה.

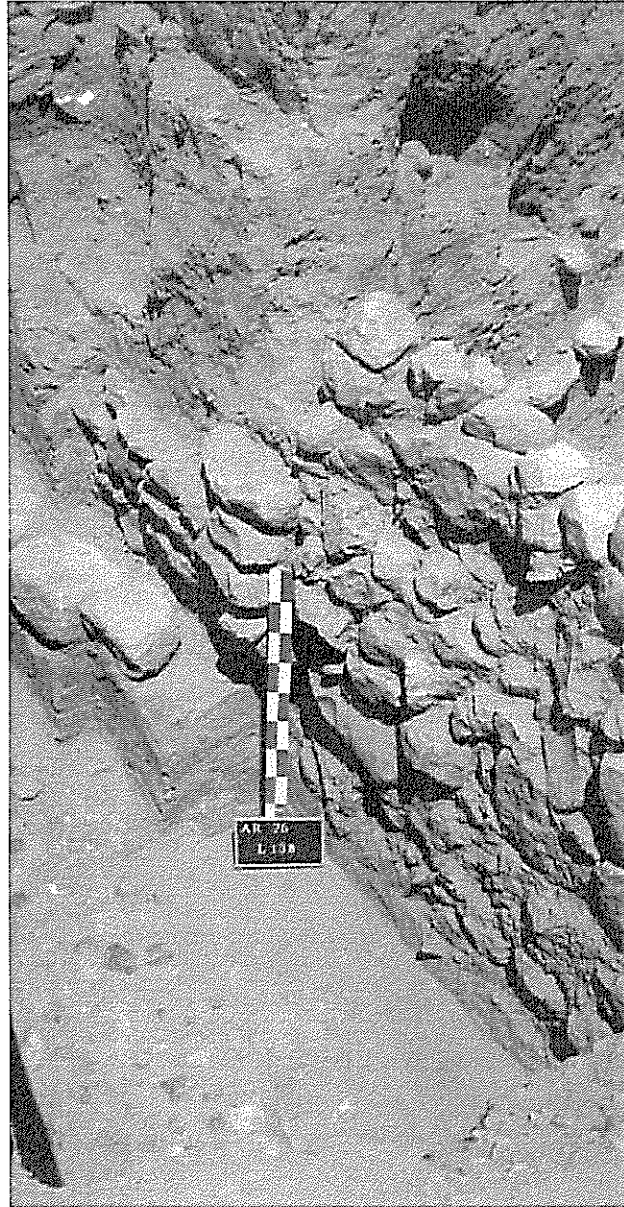
איור 7. תל ערוער במהלך עונת החפירות 1978, מבט לצפון מזרח.

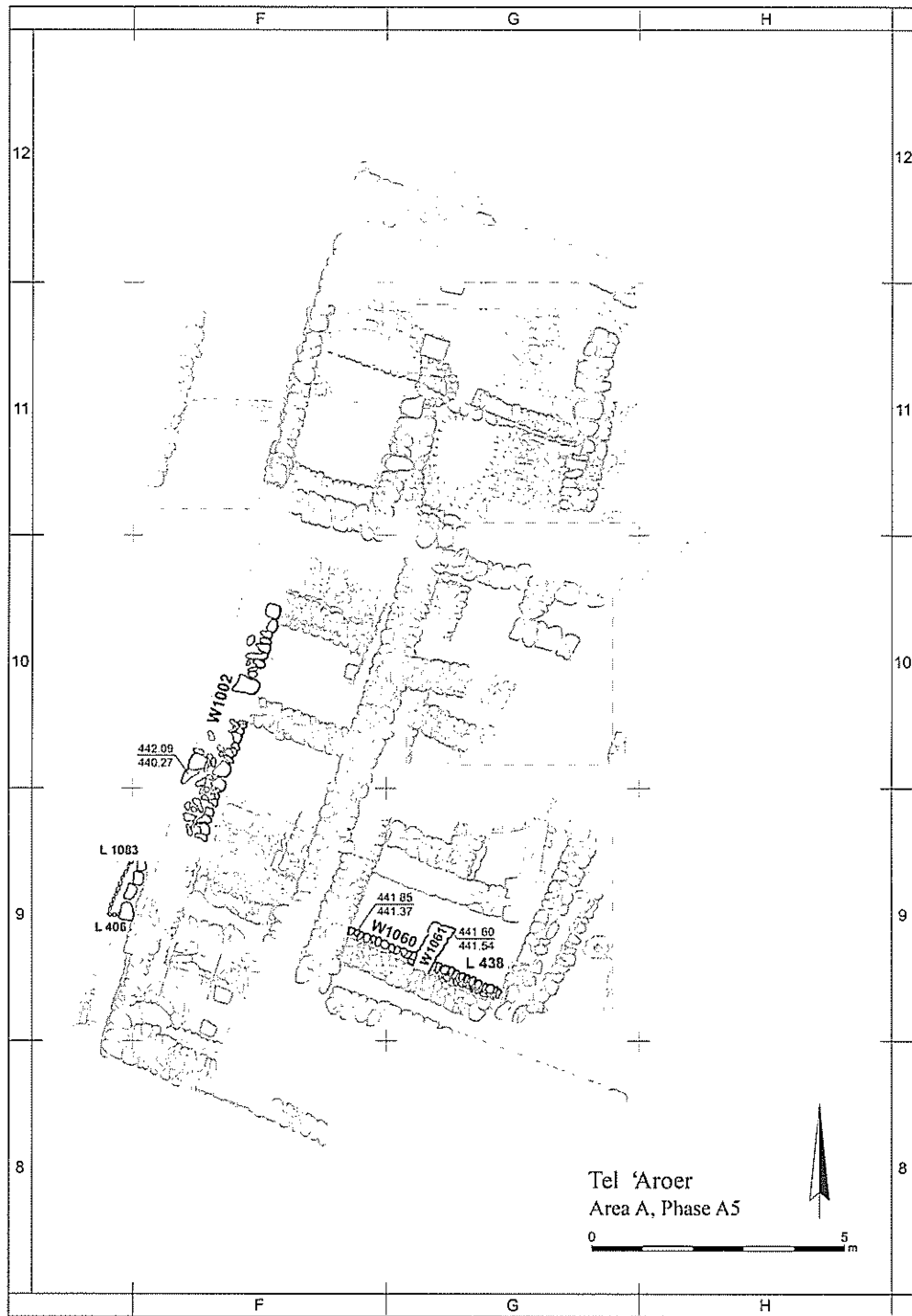
איור 8. שטח A : תכנית כללית.

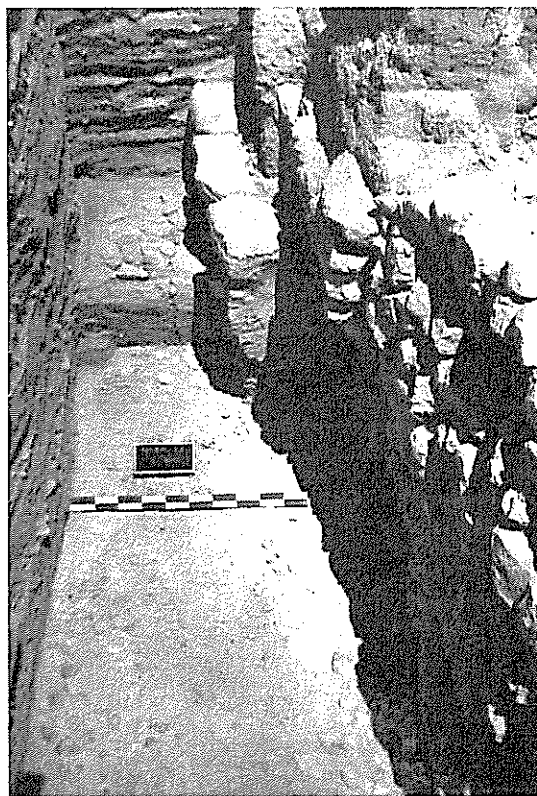
איור 9. שטח A, קטע מרחוב מרוצף (לוקוס 406) עשוי חלוקים ואבני צור, עם מילוי אבנים קטנות ביניהם.

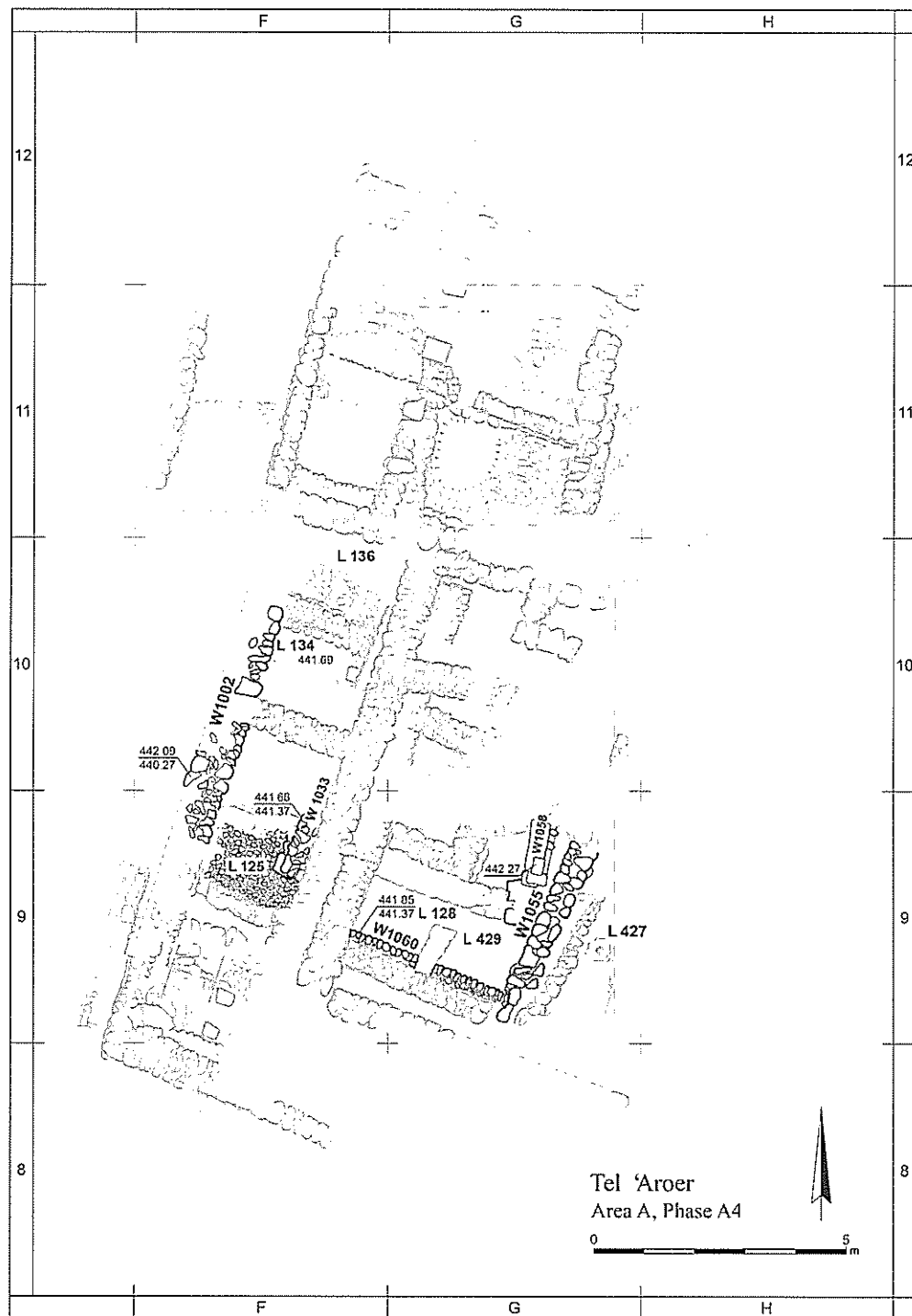
איור 10. שטח A, רובד אדמה לא מהודקת ובה חומר לבנים וכתמי שריפה וסיד (לוקוס 138)
מצפון לקיר 1084.

איור 11. שטח A: תכנית שלב A5.

איור 12. שטח A, קטע מרחוב מרוצף (לוקוס 410) הניגש לקיר 1084.

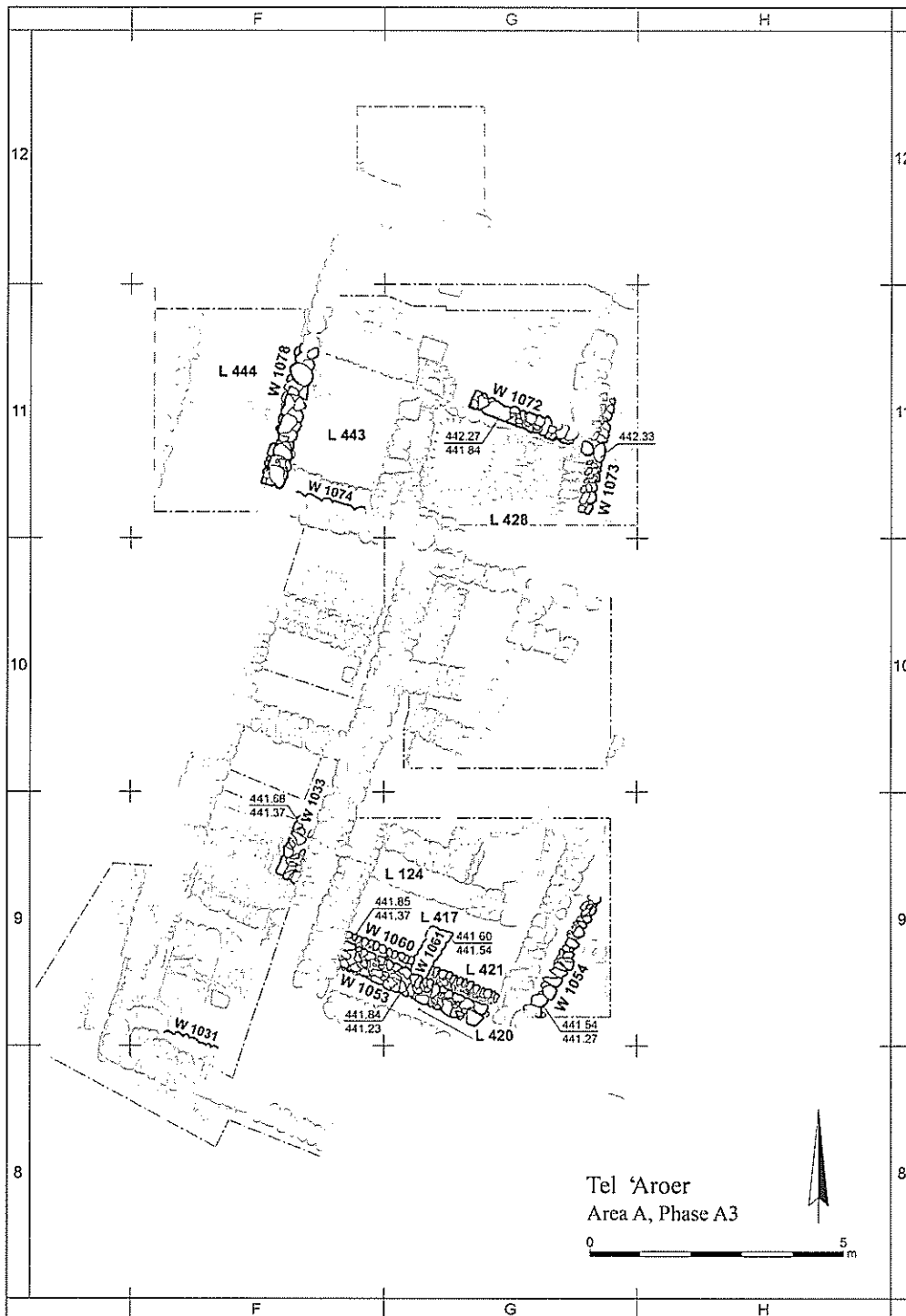
איור 13. שטח A: תכנית שלב A4.

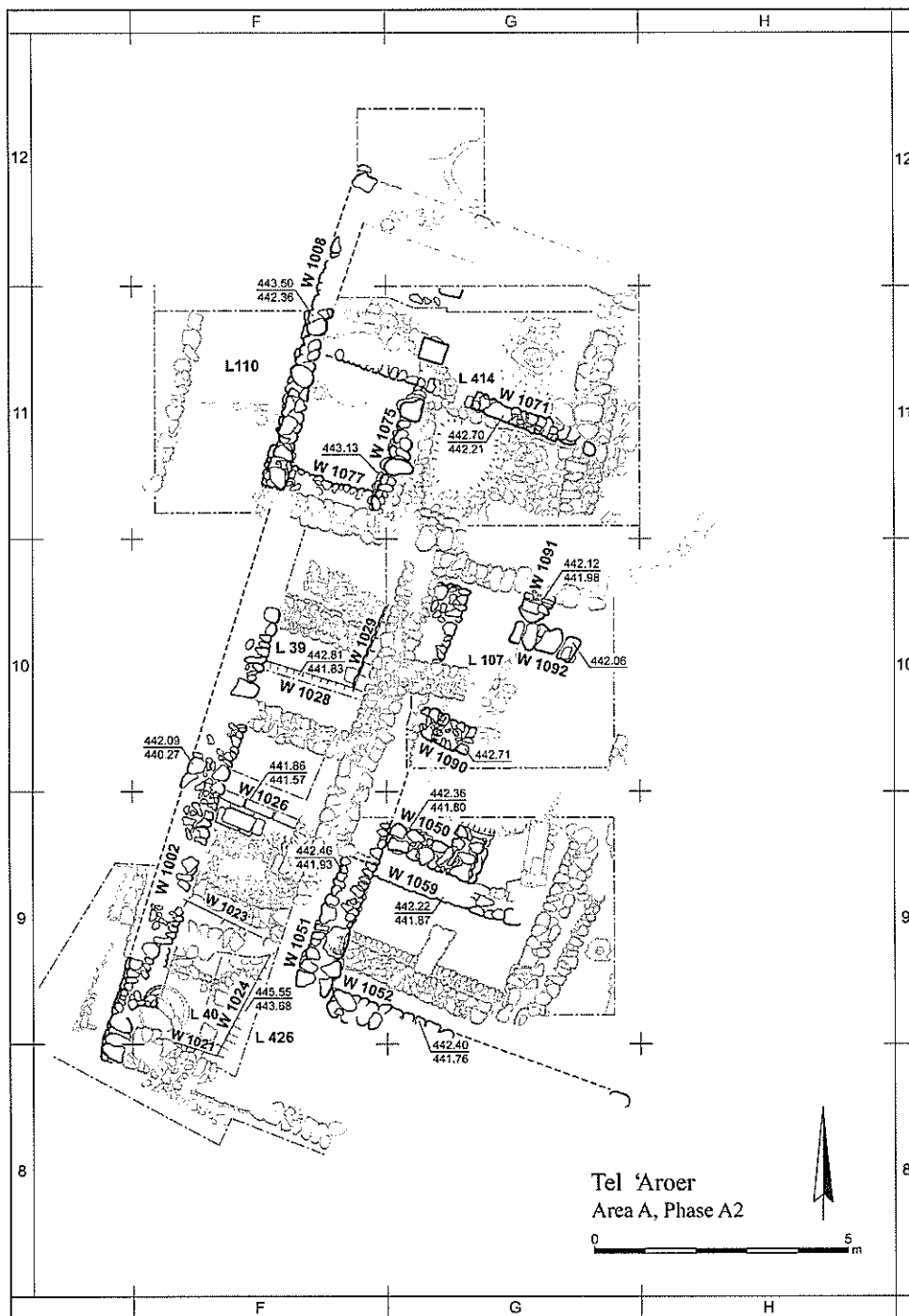
איור 14. שטח A, קערת בזלת על רצפה המכוסה באפר בלוקוס 129 (= לוקוס 427).

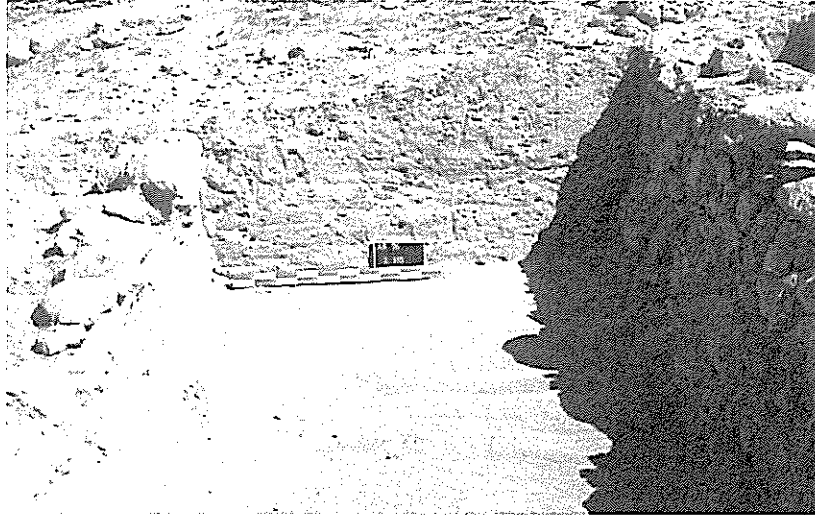
איור 15. שטח A, רצפת אבן (לוקוס 125) ביחידה הדרומית.

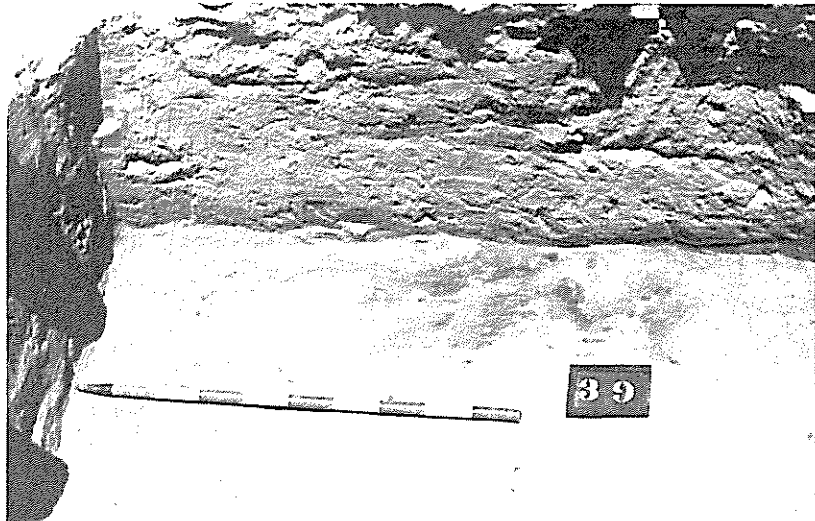
איור 16. שטח A : תכנית שלב A3.

איור 17. שטח A: תכנית שלב A2.

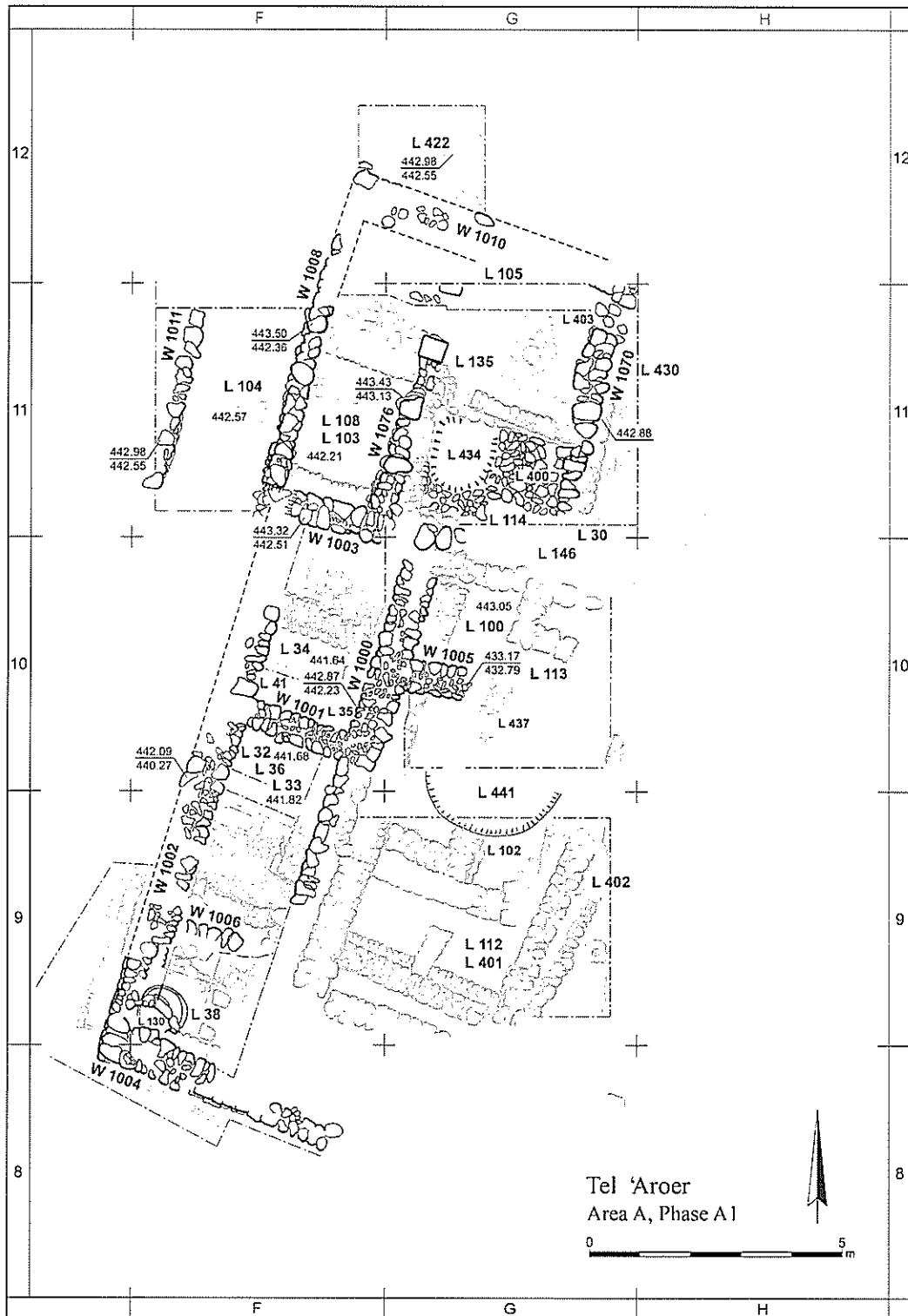
איור 18. שטח A, מבט מדרום על רובד אדמה מרוצף אבנים קטנות (לוקוס 110) שאפשר ושימש כרחוב.

איור 19. שטח A, רובד שריפה המכסה רצפת אבן (לוקוס 39) ביחידה הדרומית.

איור 20. שטח A, קיר 1050, קיר תוצה ביחידה הדרומית.

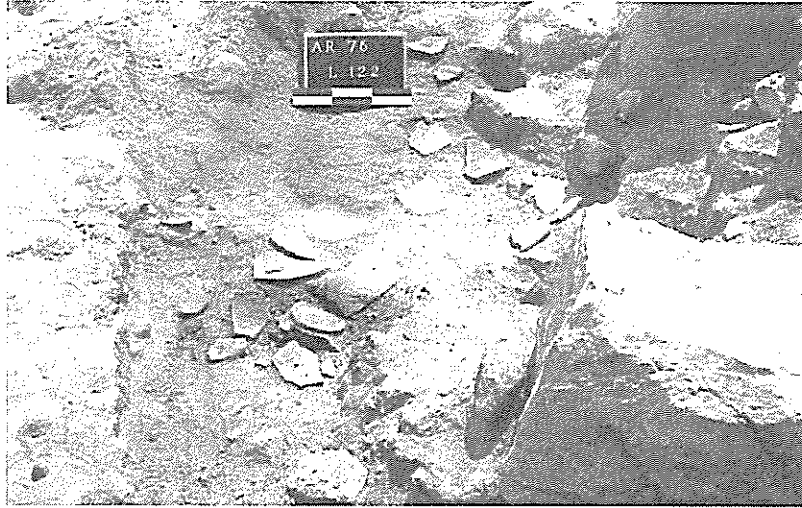
איור 21. שטח A: תכנית שלב A.1.

איור 22. שטח A, רצפה (לוקוס 105) בחצר היחידה הצפונית.

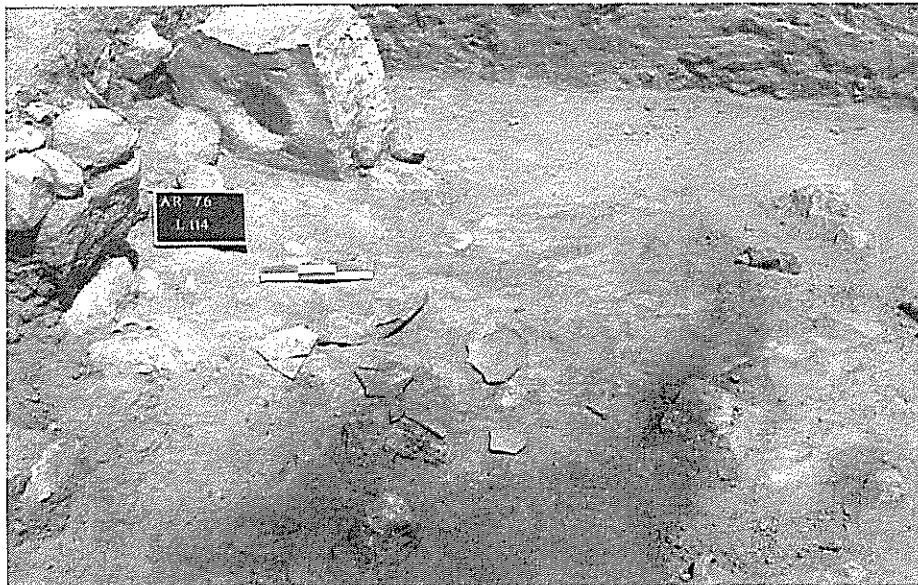
איור 23. שטח A, ראש צלמית עמוד יהודאית בלוקוס 105.

איור 24. שטח A, מפולות אבן וחרסים על רצפת חלוקים בחצר היחידה הצפונית (לוקוס 122).

איור 25. שטח A, כלי חרס ועצמות בעלי חיים על רצפה הממוקמת בסמוך לפינה הדרום מערבית של היחידה הצפונית (לוקוס 114).

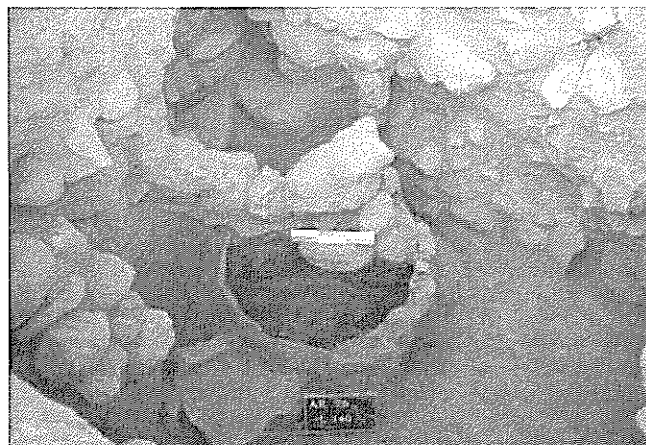
איור 26. שטח A, אבן מונחת על צידה ושקע מעוגל במרכזה בלוקוס 114.

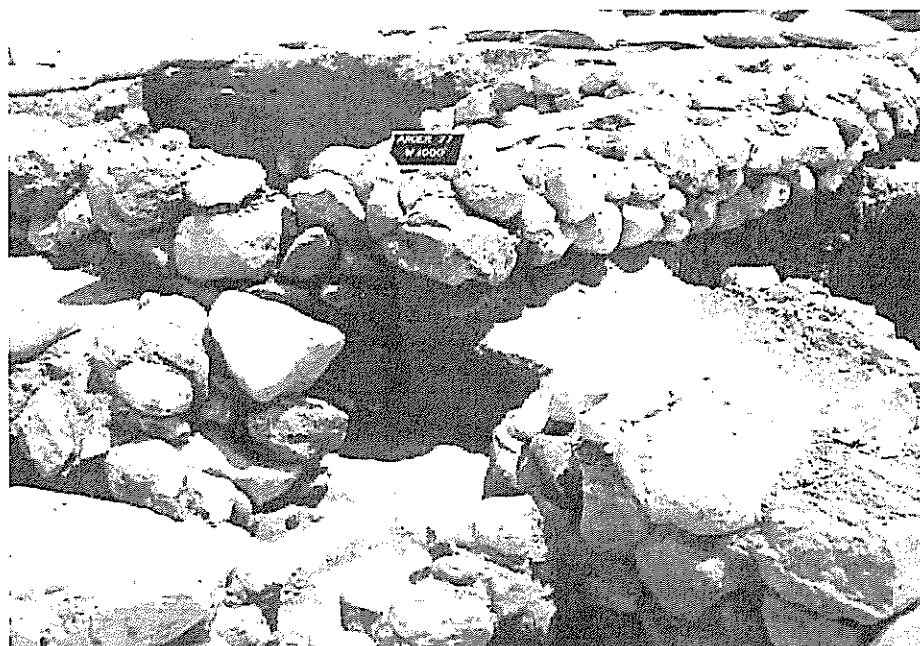
איור 27. שטח A, צידו החיצוני של קיר 1004 מהיחידה הדרומית, מבט לצפון מערב.

איור 28. שטח A, בור (לוקוס 130) מצפון לקיר 1004.

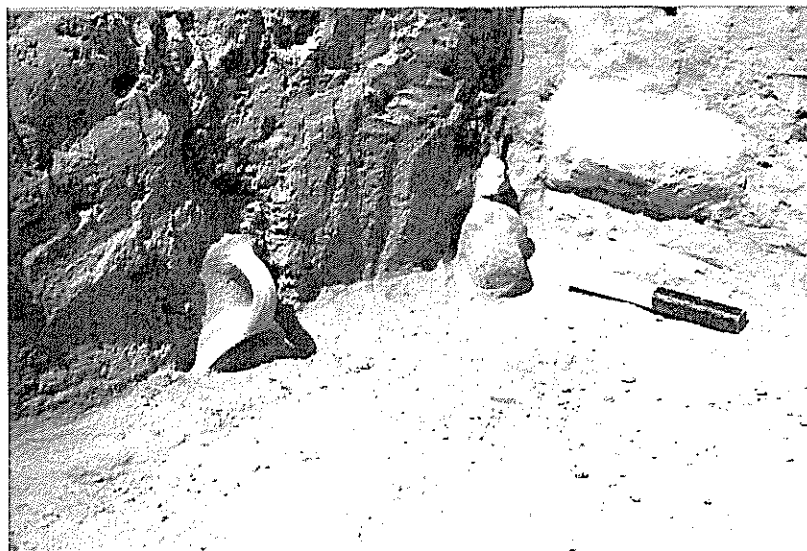
איור 29. שטח A, שרידי ריצוף ואבן שחיקה (לוקוס 140) ביחידה הדרומית.

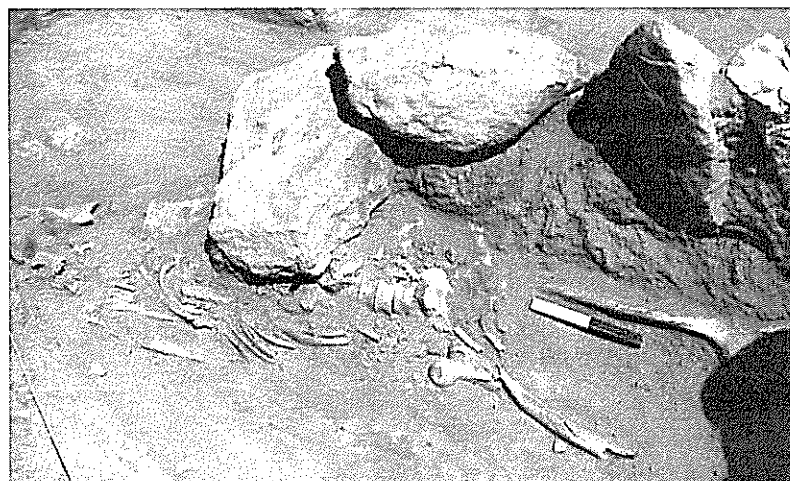
איור 30. שטח A, קיר 1000 מהיחידה הדרומית, מבט לצפון מערב.

איור 31. שטח A, רובד שריפה, שברי כלים ועצמות בעלי חיים על רצפה בחלקו המזרחי של חדר
(לוקוס 38) ביחידה הדרומית.

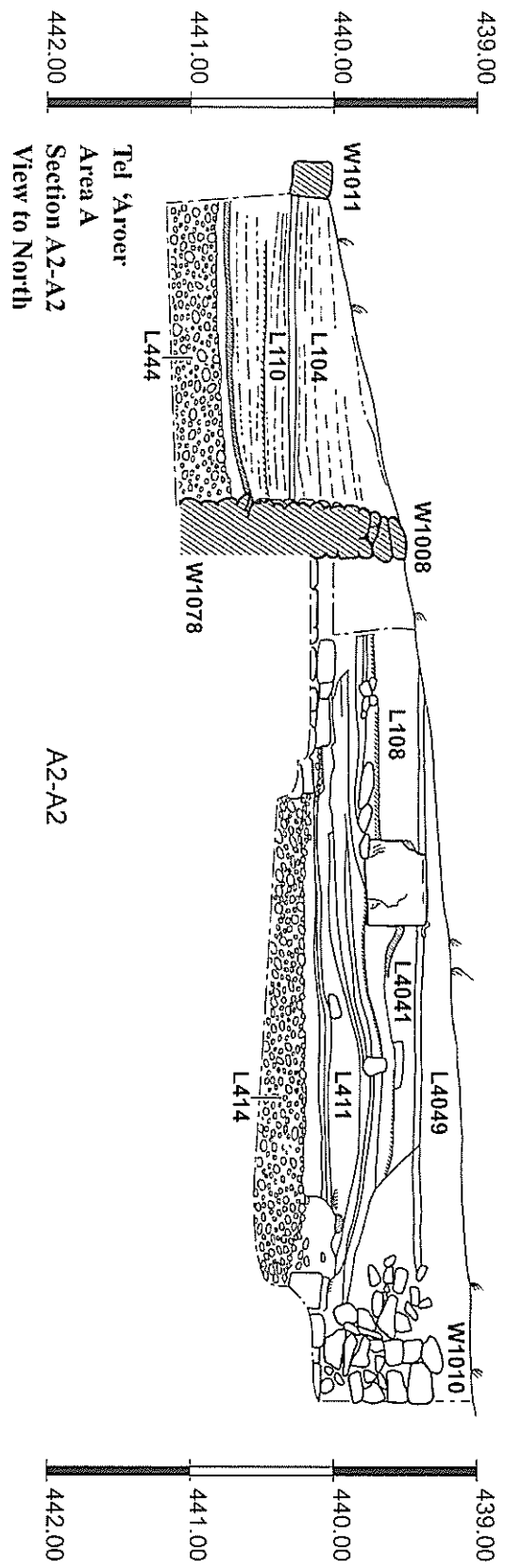
איור 32. שטח A, סיר בישול ופקק (לוקוס 36) בחדר מדרום לקיר 1001 ביחידה הדרומית.

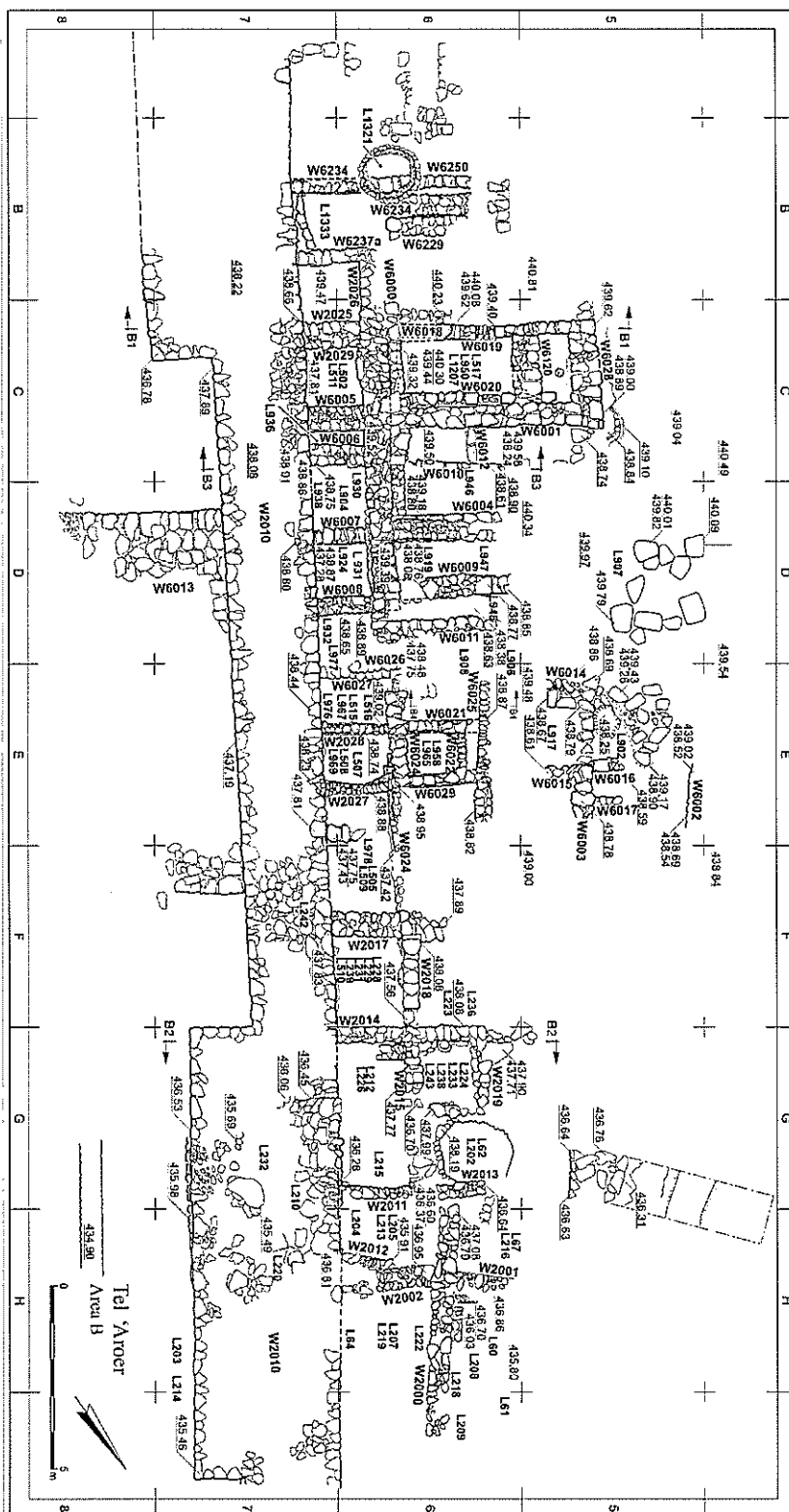
איור 33. שטח A, שלד אדם מתחת לאבנים בלוקוס 36, ראשו פונה דרומה.

איור 34. שטח A, רצפת עפר הדוקה (לוקוס 34) צפונית מזרחית לקיר 1001.

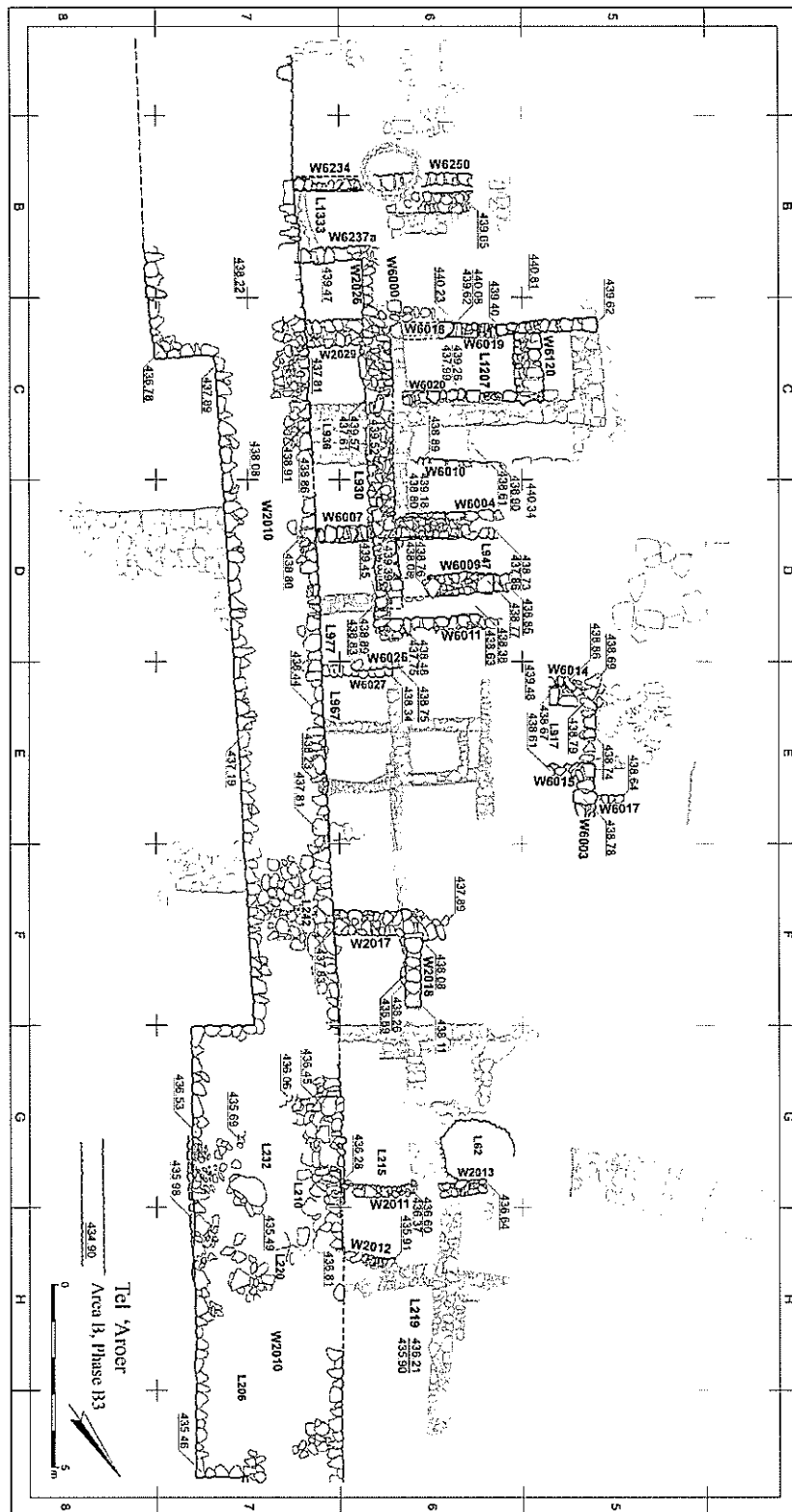
איור 36. שטח A: חתך A2-2, מבט לצפון.

איור 37. שטח B : תכנית כללית.

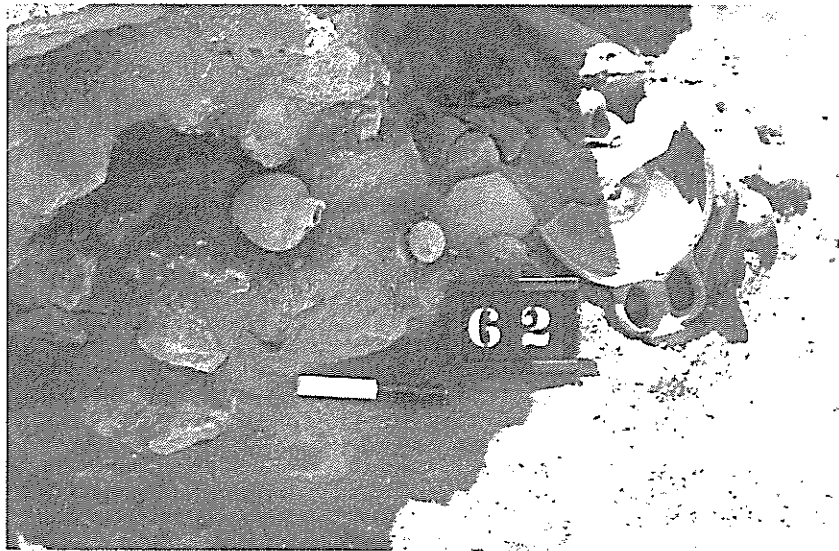
איור 38. שטח B, חומת העיר (קיר 2010) הבנויה אבני גוויל, מבט לצפון מזרח.

איור 39. שטח B: תכנית שלב B3.

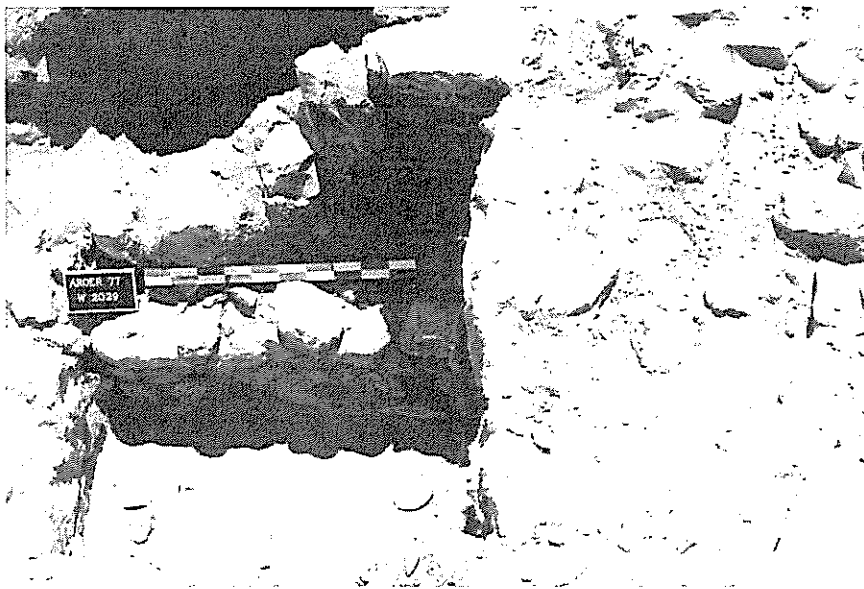
איור 40. שטח B, בור אבן הכולל רונד אפר עבה (לוקוס 62).

איור 41. שטח B, בקבוק קטן, צפחת, שברי כלים מתקופת הברזל 2 בי-ג' ואבן מעוגלת באתרם (לוקוס 62).

איור 42. שטח B, רצפה (לוקוס 512) מתחת לרובד אפר בין קירות 2017, 2018 וחומת העיר.

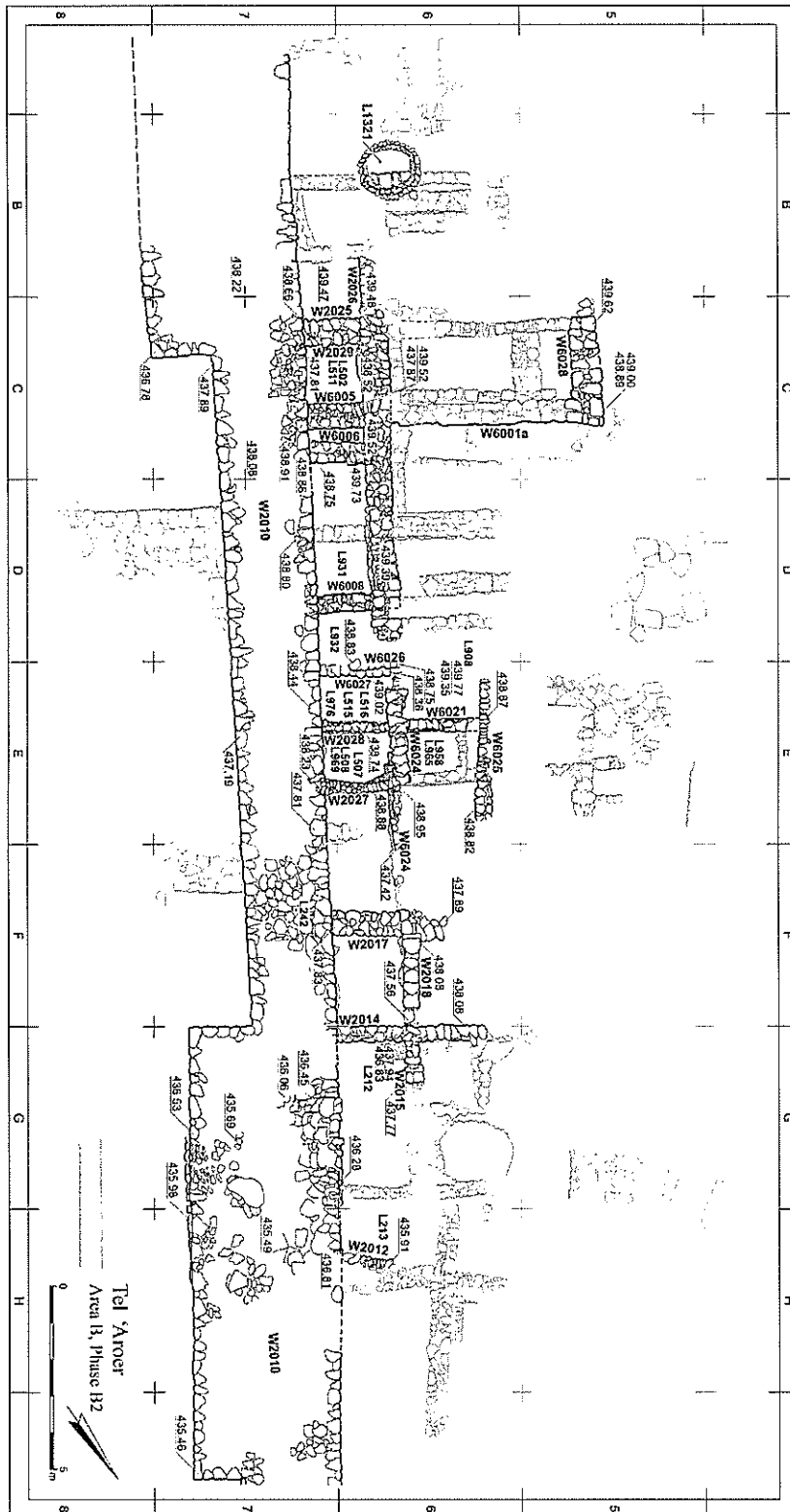
איור 43. שטח B, קיר 2029 הניגש לחומת העיר (קיר 2010), מבט לצפון מזרח.

איור 44. שטח B, רצפה הדוקה (לוקוס 930) מדרום לקיר 6007, מבט לדרום מערב.

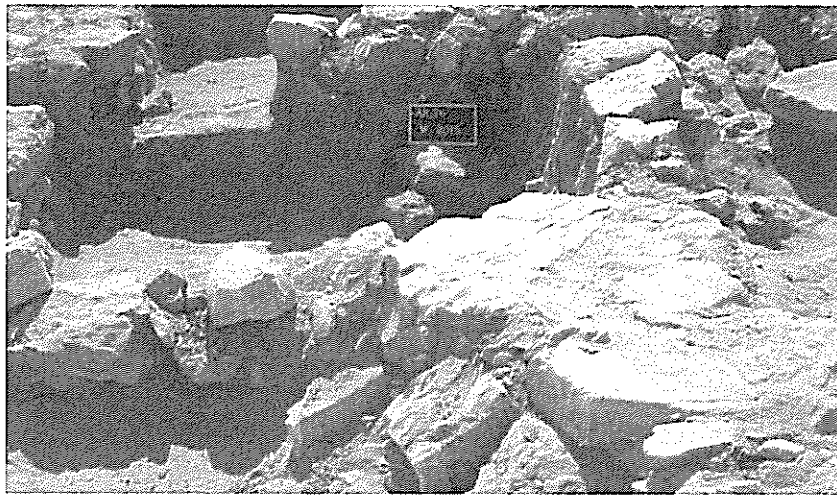
איור 45. שטח B, אפר וכלי חרס על רובד עפר מהודק (לוקוס 936) בין קירות 2026, 6005, 6006 וחומת העיר (קיר 2010).

איור 46. שטח B: תכנית שלב B2.

איור 47. שטח B, פכית ברובד אפר וקרקע אדומה (לוקוס 228) דרומית מערבית לקיר 2014.

איור 48. שטח B, מבט דרום מערבי של קיר 2015. הקיר בנוי שני נדבכי אבנים צרות ודקות וניגש לנדבך העליון של קיר 2014 מדרום מזרח.

איור 49. שטח B, משטח מהודק ועליו טבון, מפולות לבנים ושרידי אפר (לוקוס 958)
התחומים בין קירות 6021, 6024 ו 6025.

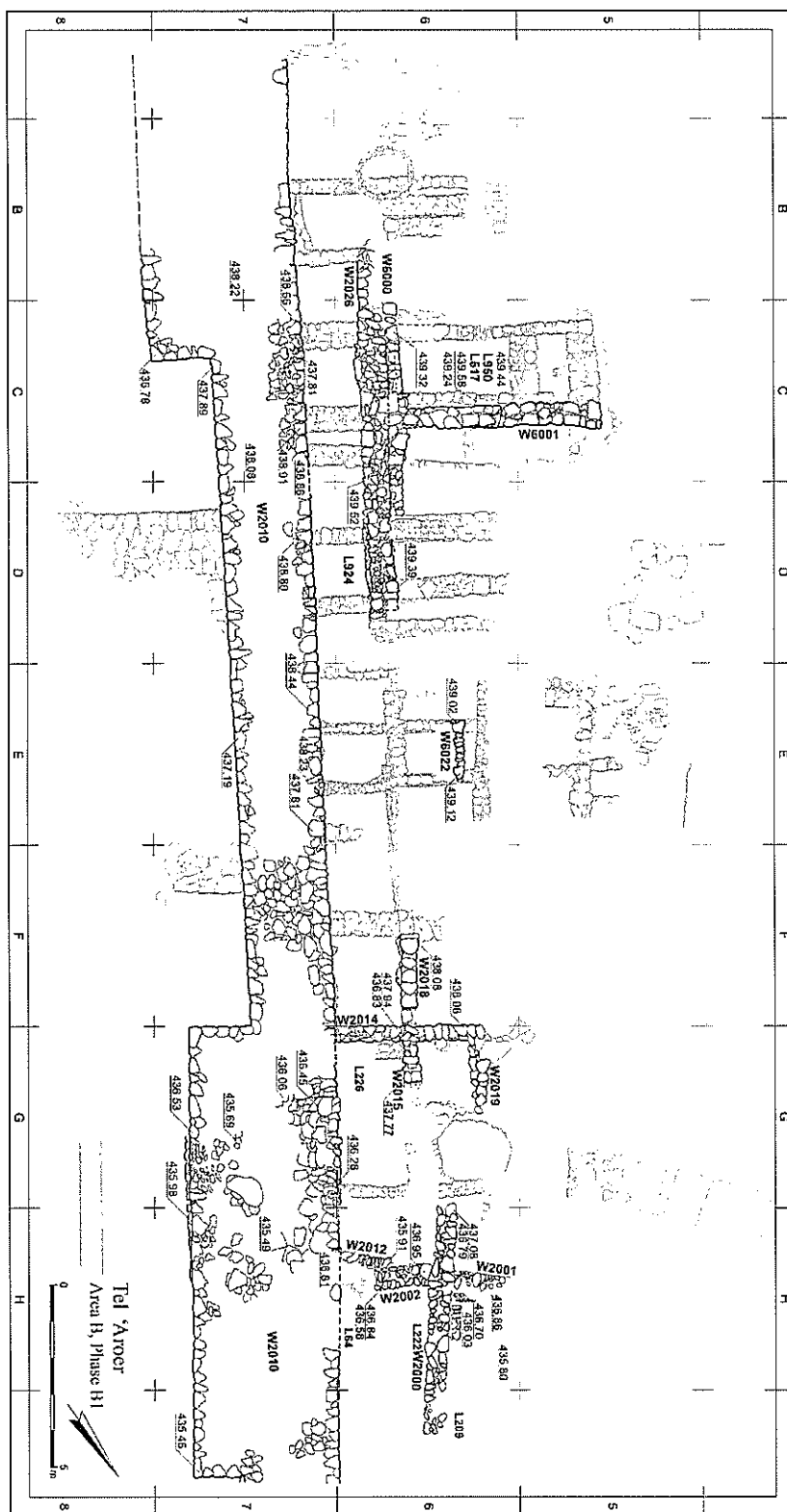
איור 50. שטח B, קערה בבור המכיל אפר, חלוקים, עצמות בעלי חיים וקרמיקה (לוקוס 508).

איור 51. שטח B, נר בבור המכיל אפר וכלי חרס (לוקוס 969).

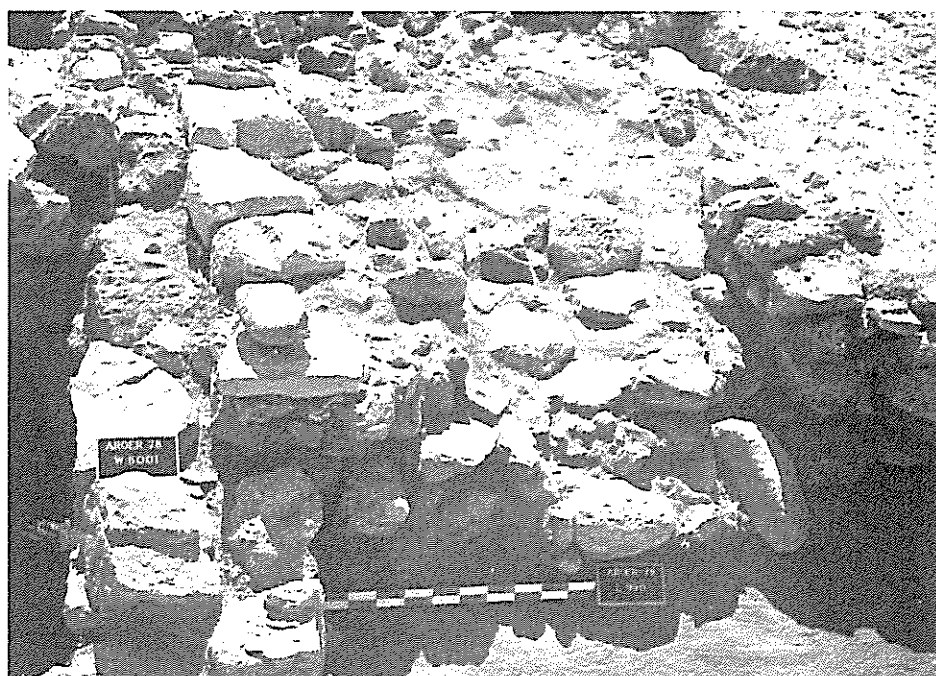
איור 52. שטח B, בור אבן המכיל חרסים מתקופת הברזל 2 בי-גי (לוקוס 1321).

איור 53. שטח B: תכנית שלב B1.

איור 54. שטח B, קיר 2012 ממוקם מעל בור אפר (לוקוס 219) המיוחס לשלב B3.

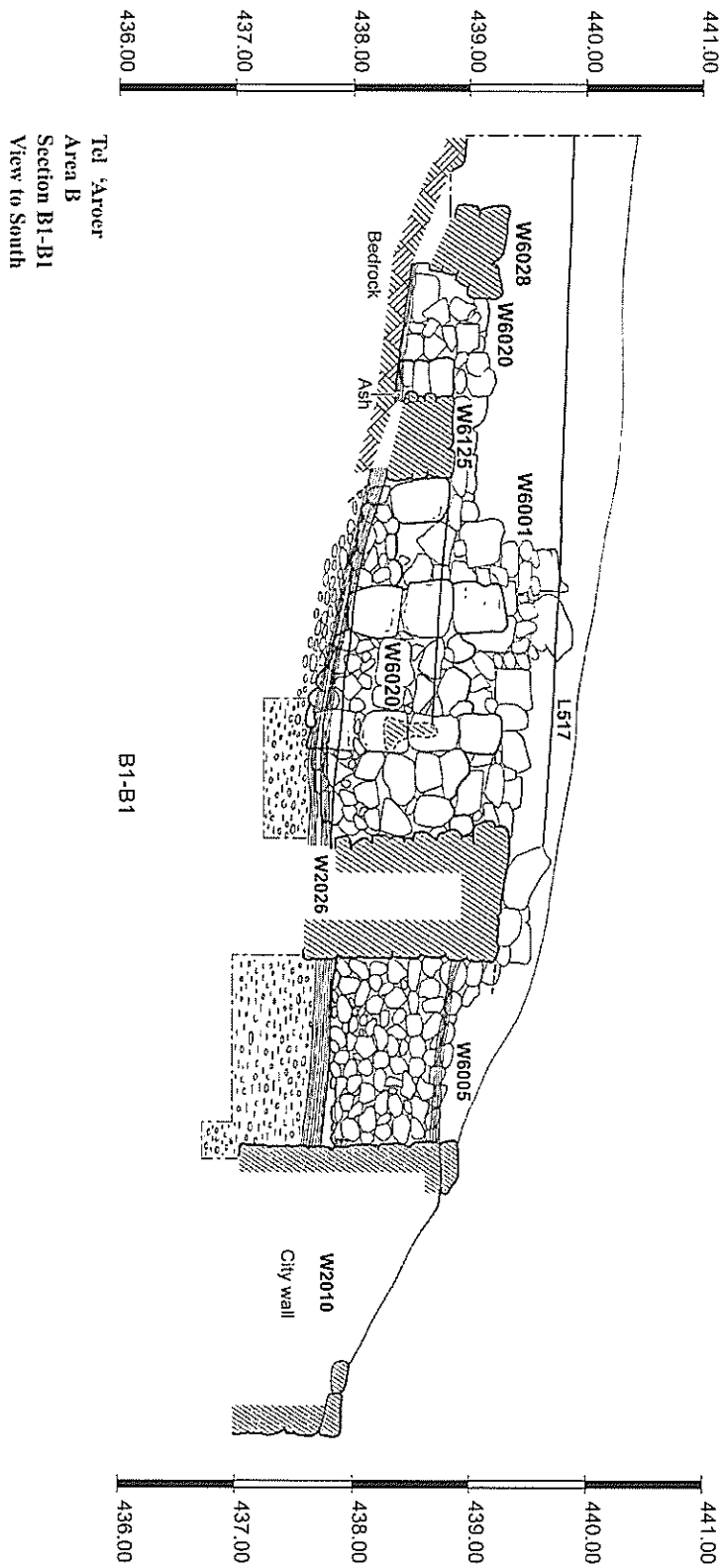
איור 55. שטח B, שני הנדבכים של קיר 6001 ורובד אפר ואבנים לאורכו (לוקוס 950), מבט לדרום מערב.

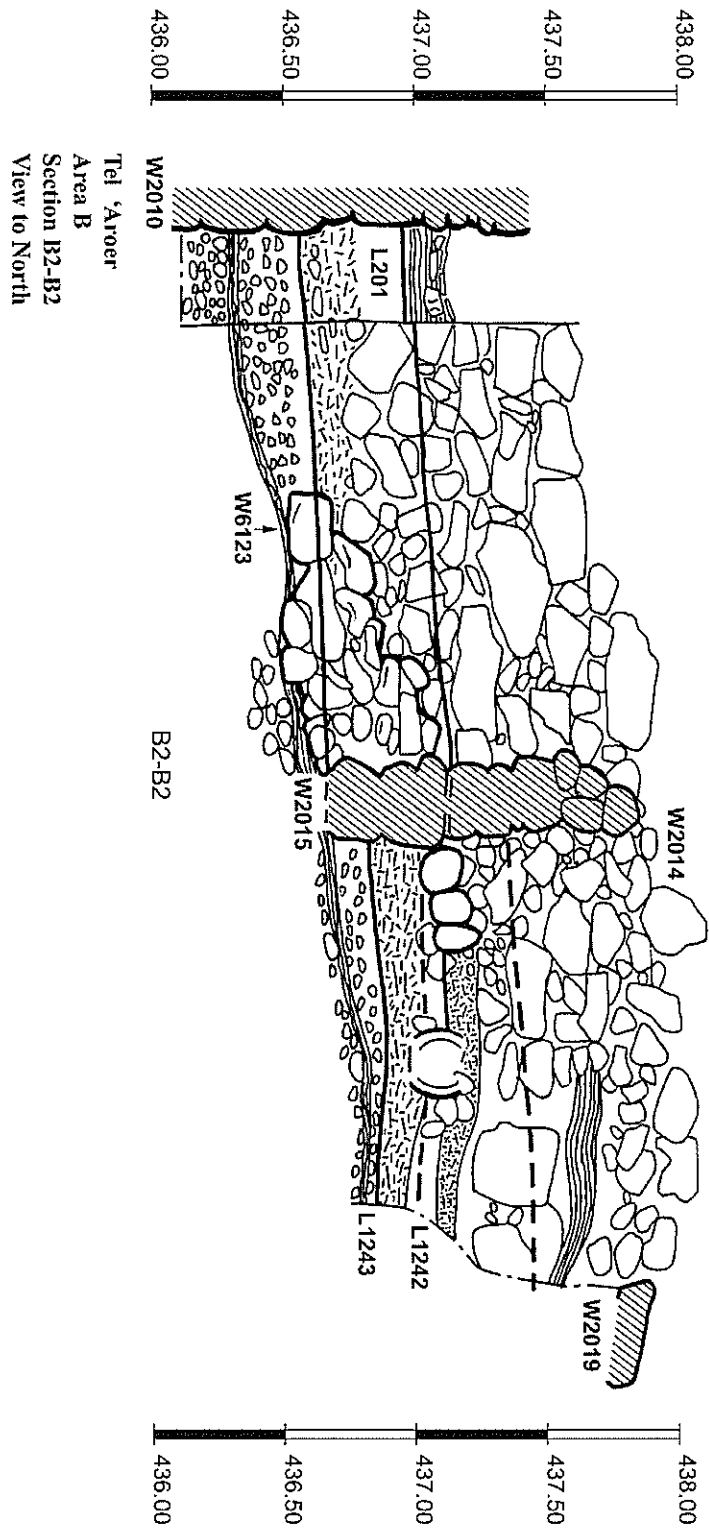
איור 56. שטח B, רצפה מדרום לקיר 6001 (לוקוס 517).

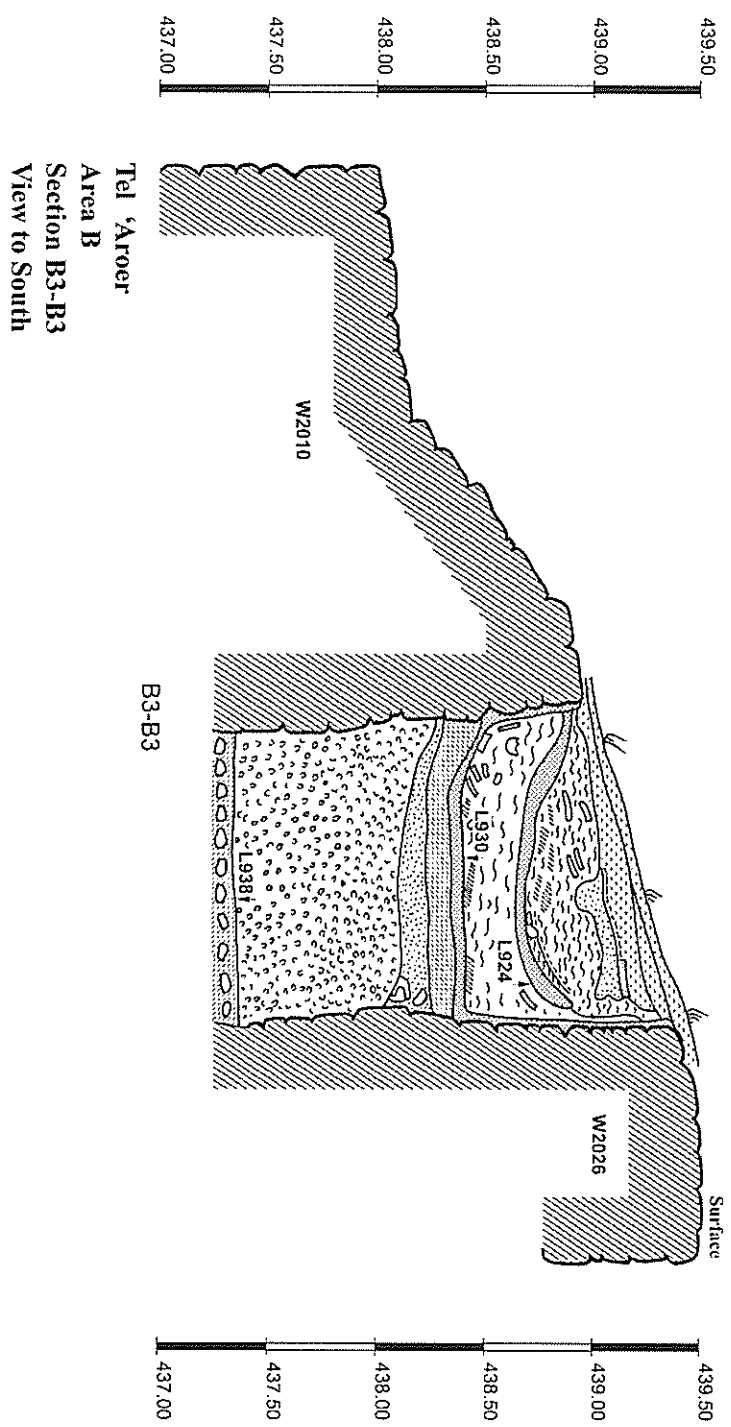
איור 57. שטח B, צפחת ושברי כלי חרס (לוקוס 924) ממזרח לקיר 2026.

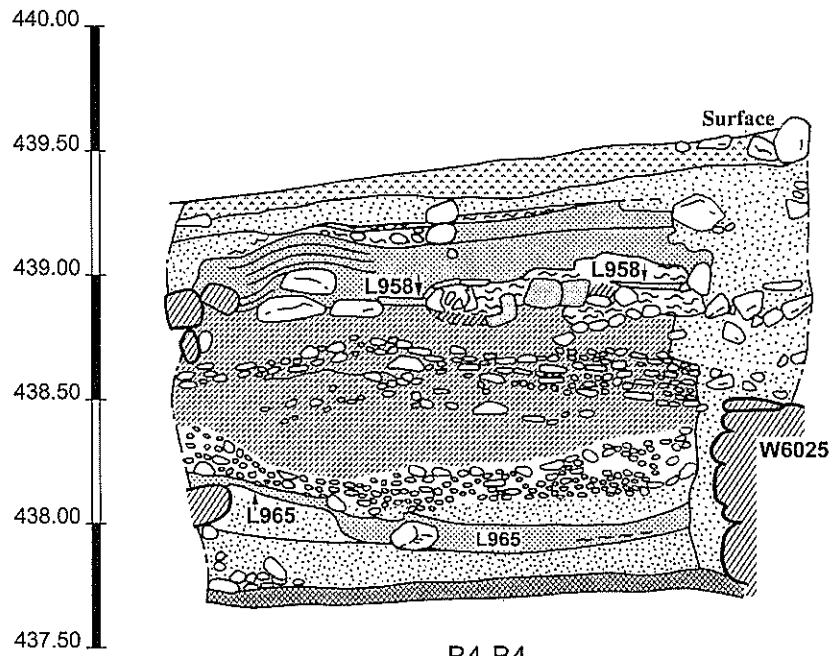
איור 58. שטח B: חתך B1, מבט דרומה.

איור 59. שטח B : חתך B2, מבט צפונה.

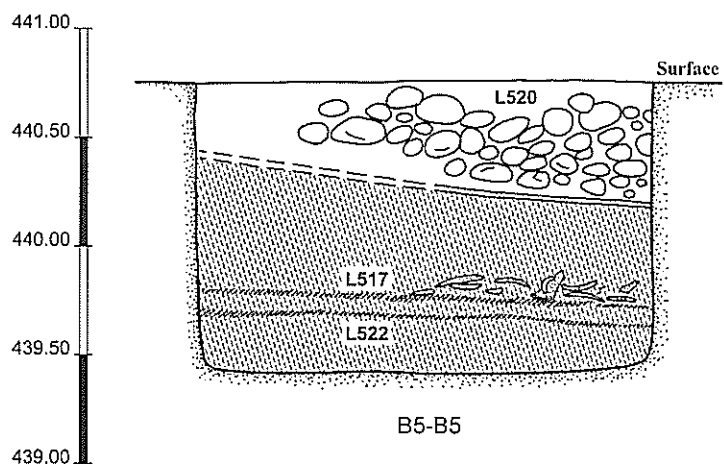

איור 60. שטח B : חתך B3, חתך דרומי בריבוע D6-7.

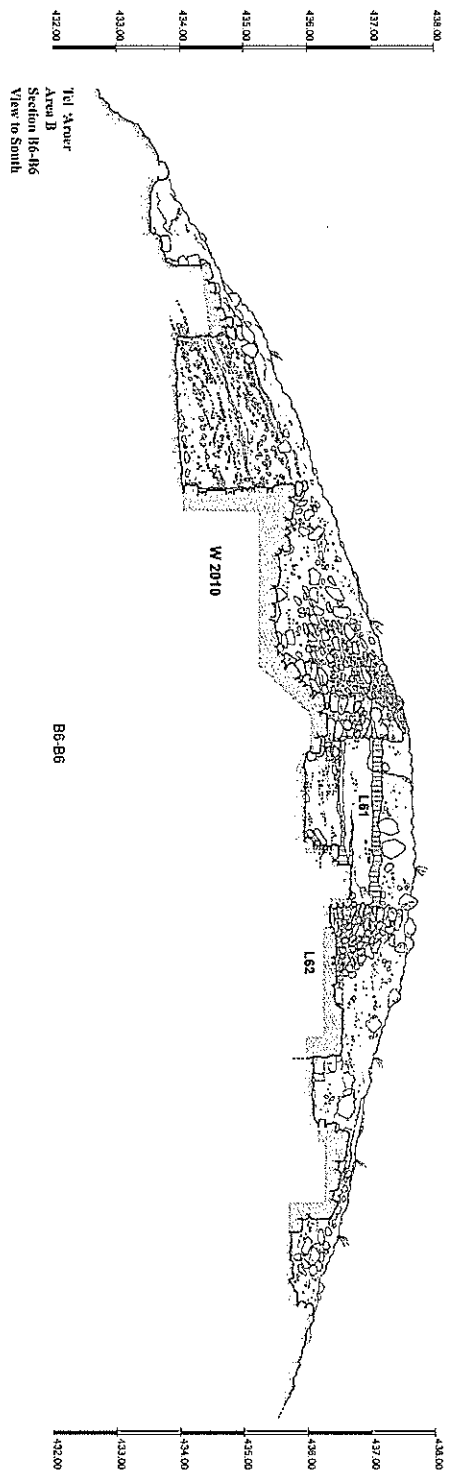
Tel 'Aroer B4-B4
 Area B
 Section B4-B4
 View to South

איור 61. שטח B: חתך B4, חתך דרומי בריבוע E6.

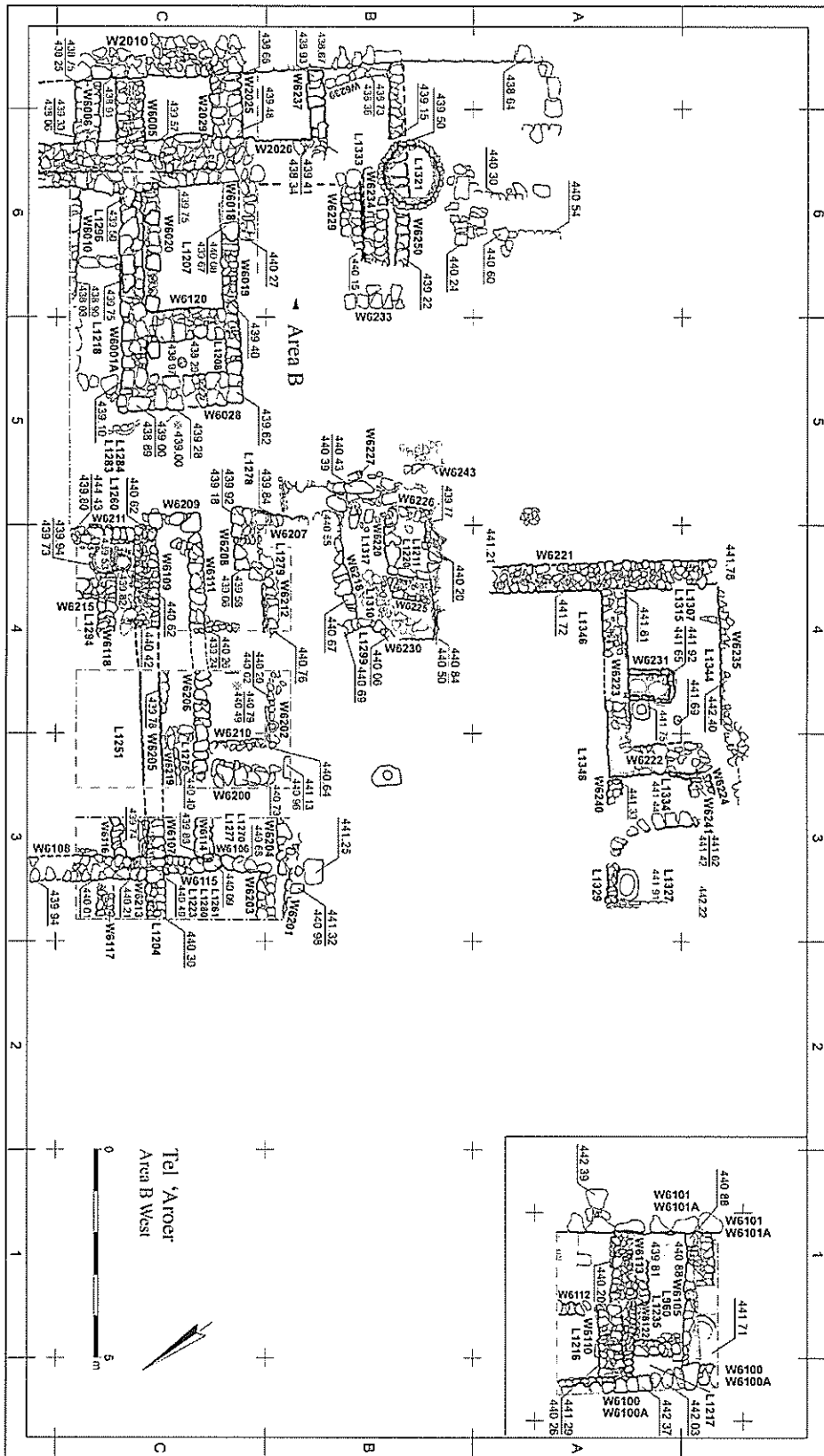

Tel 'Aroer
Area B
Section B5-B5
View to West

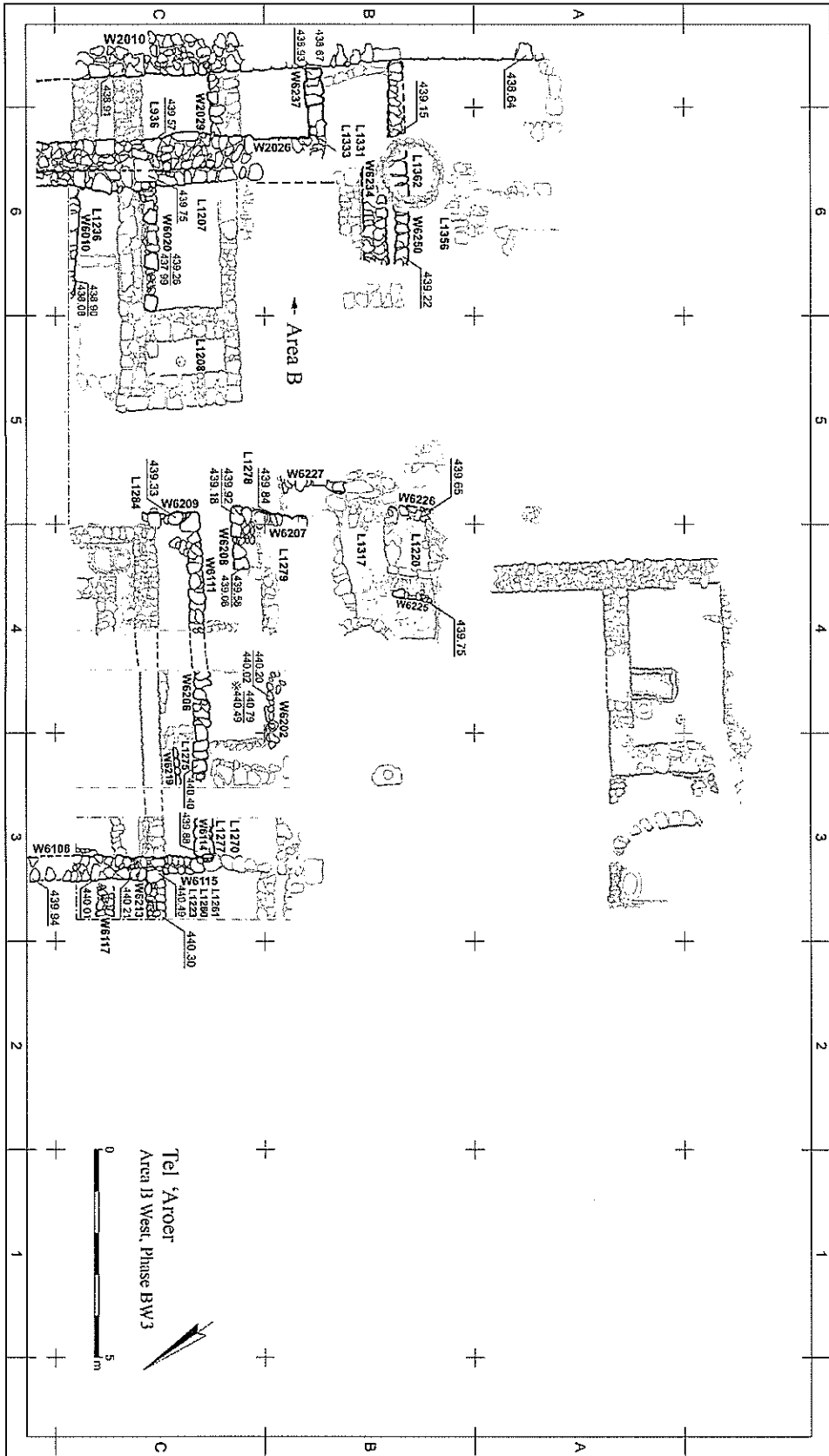
איור 62. שטח B: חתך B5, חתך של לוקוס 517 – מבט מערבה.

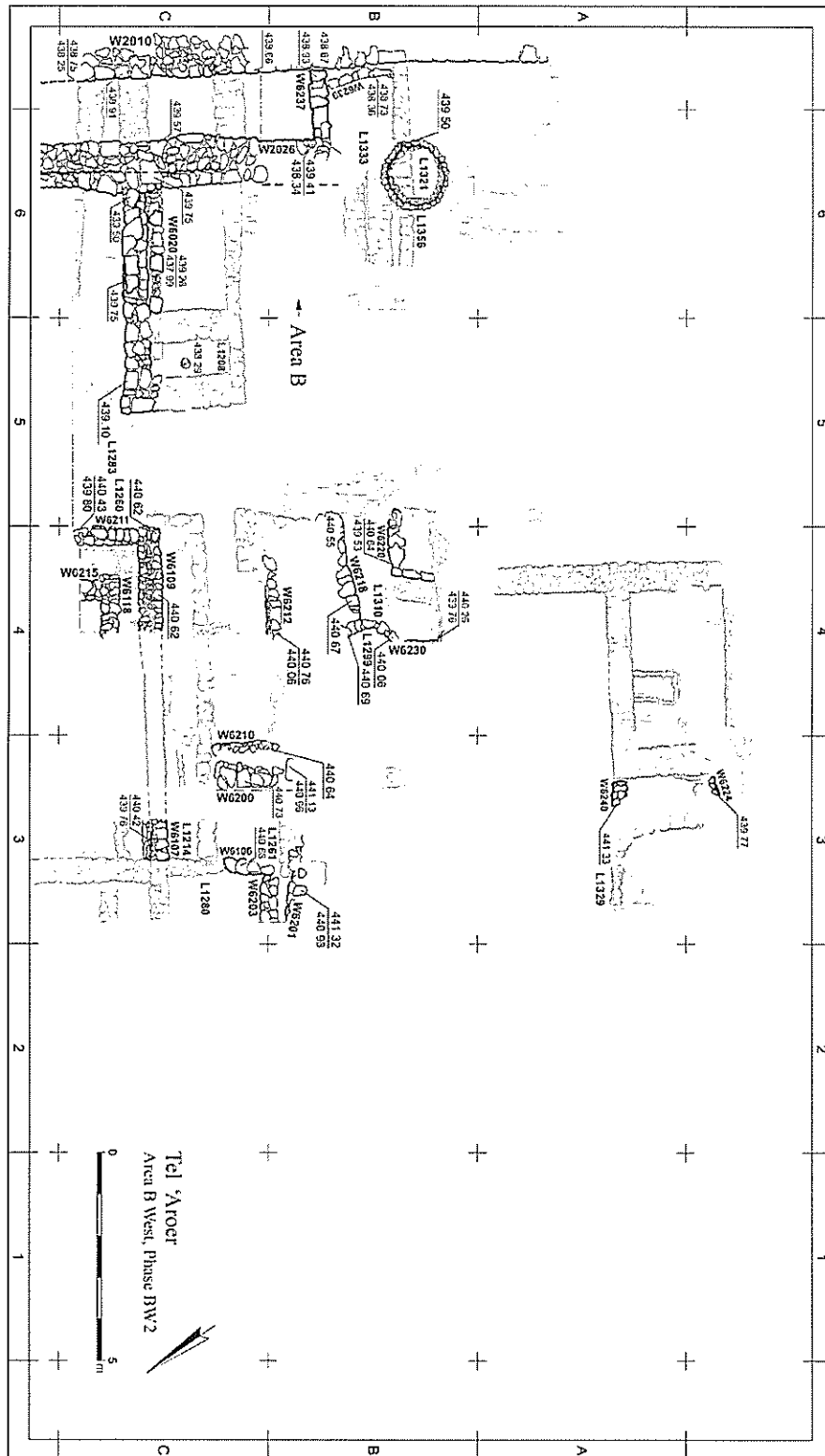
איור 63. שטח B : חתך B6, מבט צפונה.

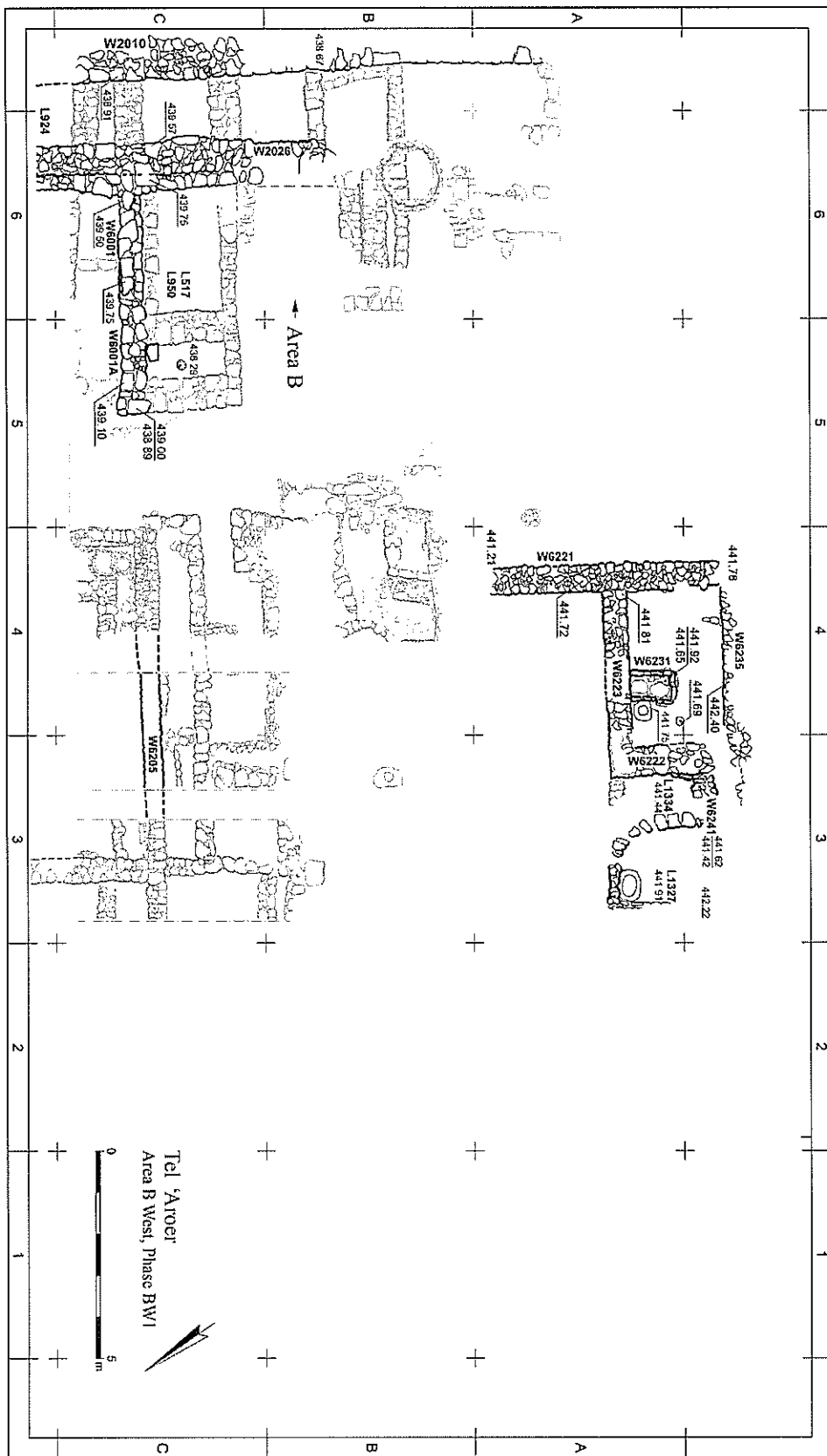
איור 64. שטח B מערב: תכנית כללית.

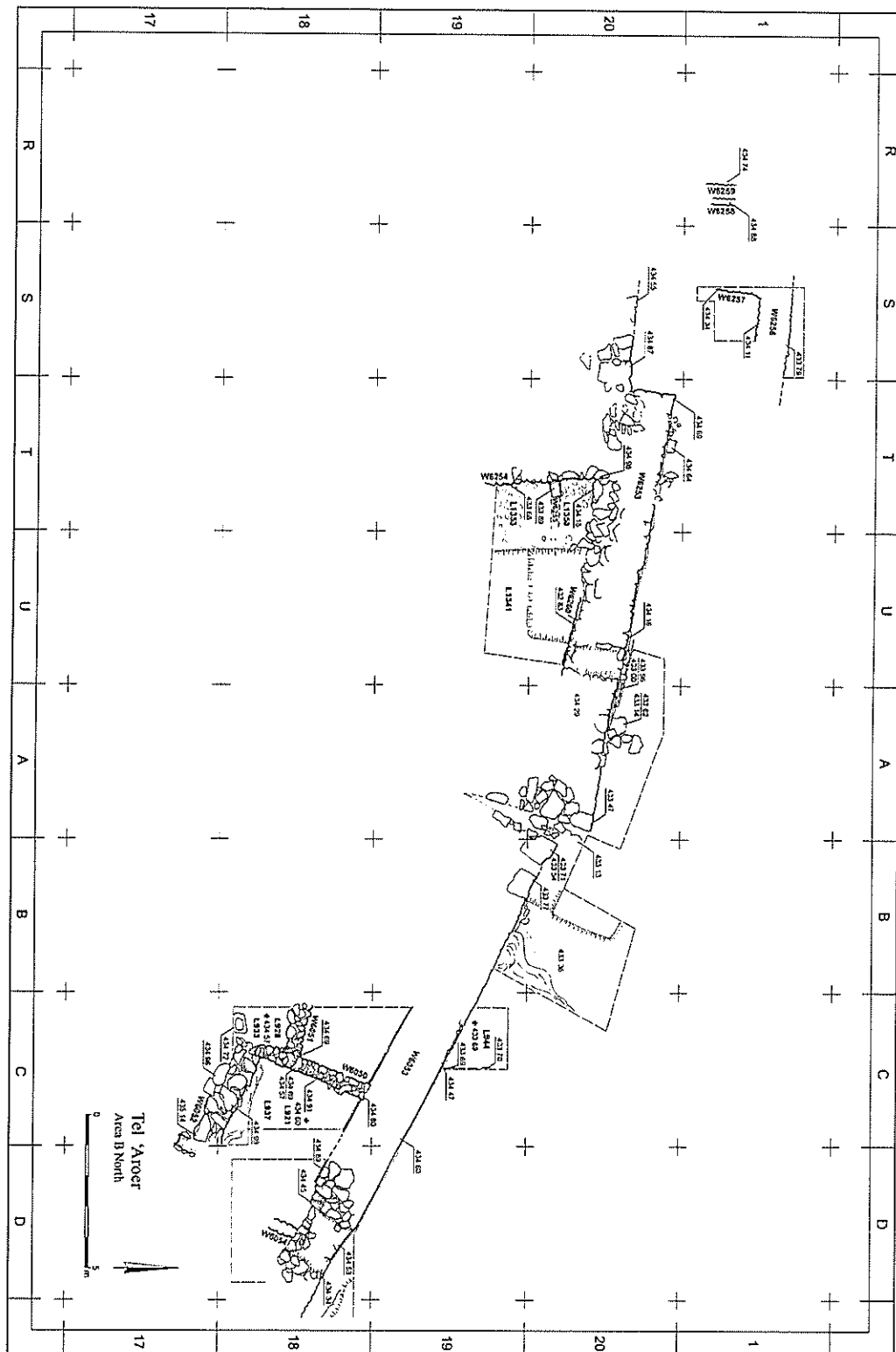
איור 65. שטח B מערב: תכנית שלב BW3.

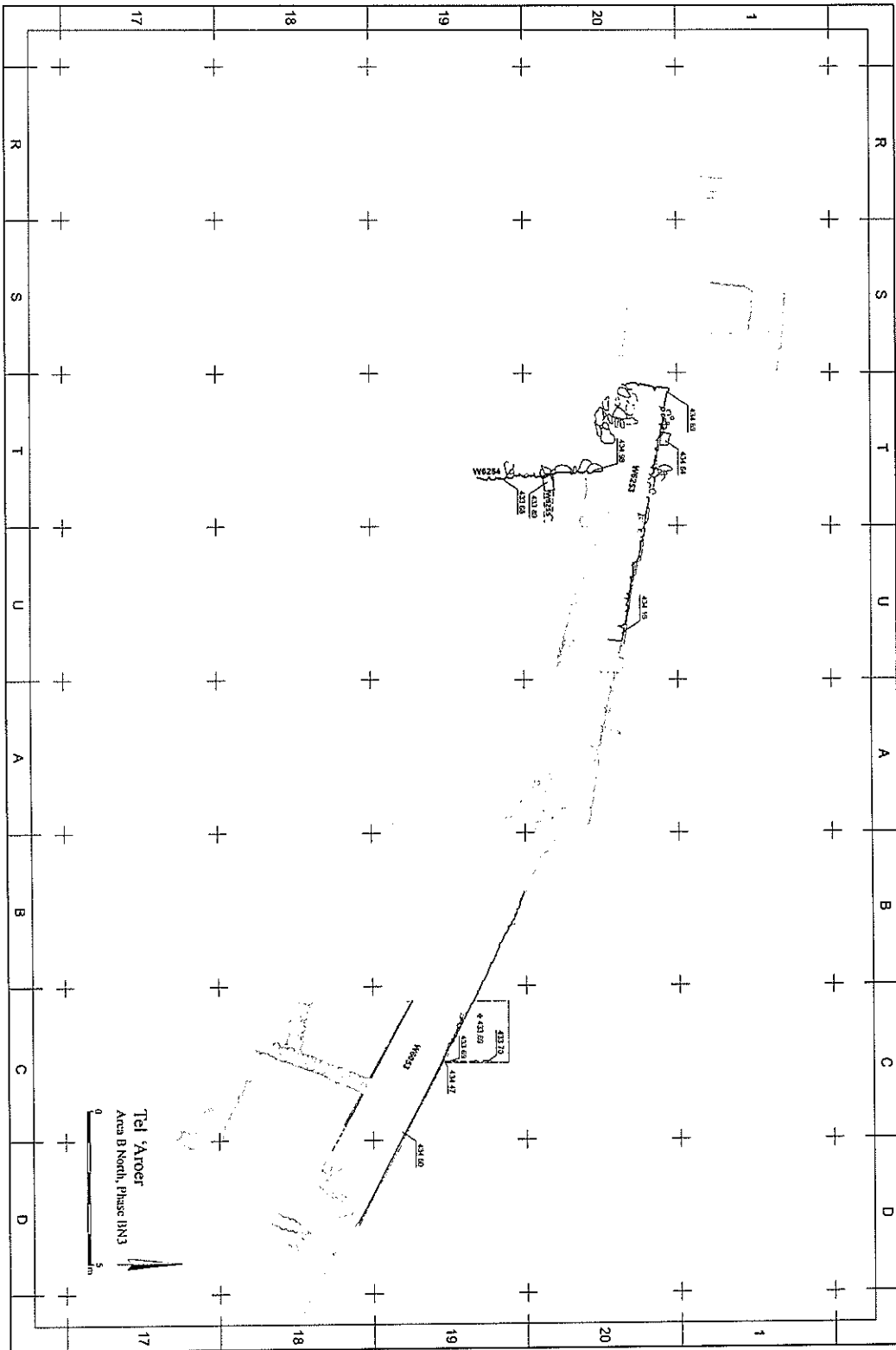
איור 66. שטח B מערב: תכנית שלב BW2.

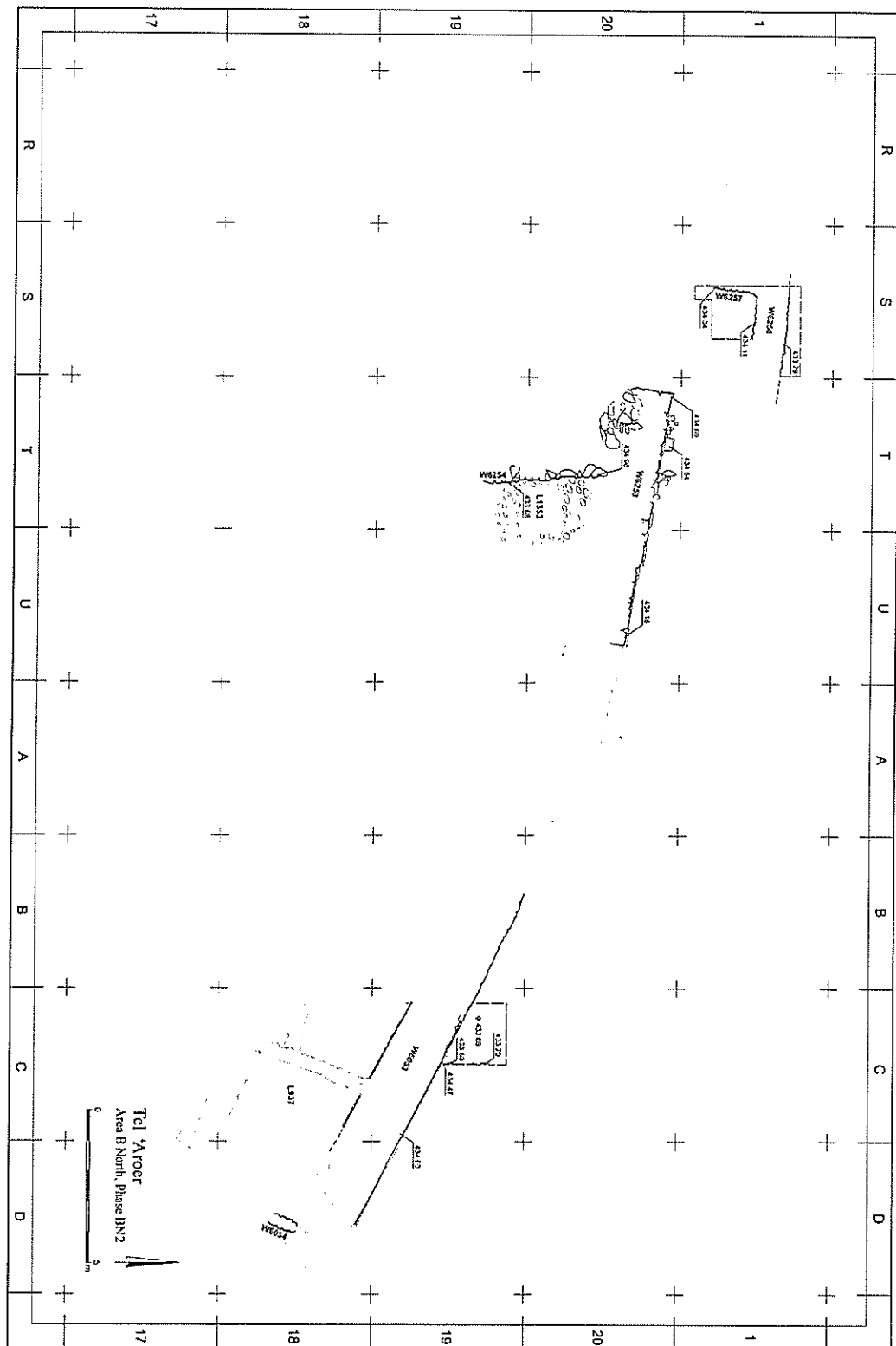
איור 67. שטח B מערב: תכנית שלב BW1.

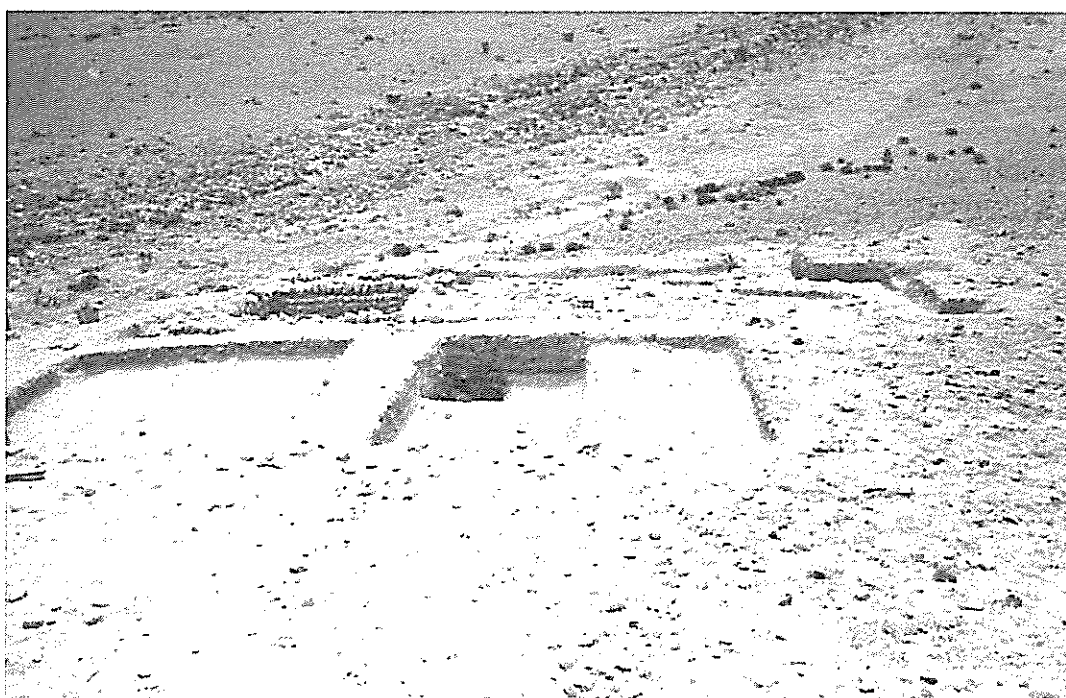
איור 68. שטח B צפון: תכנית כללית.

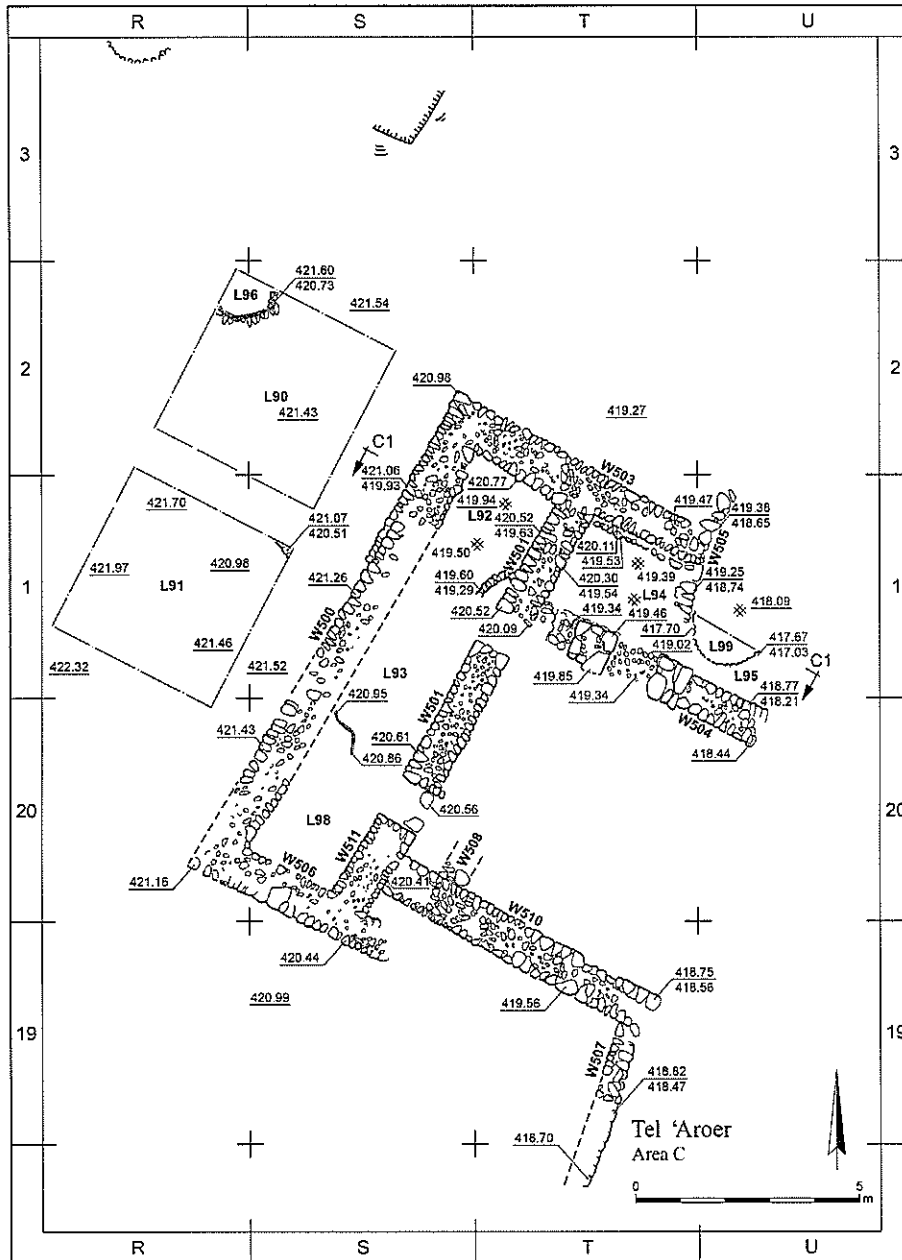
איור 69. שטח B צפון: תכנית שלב BN3.

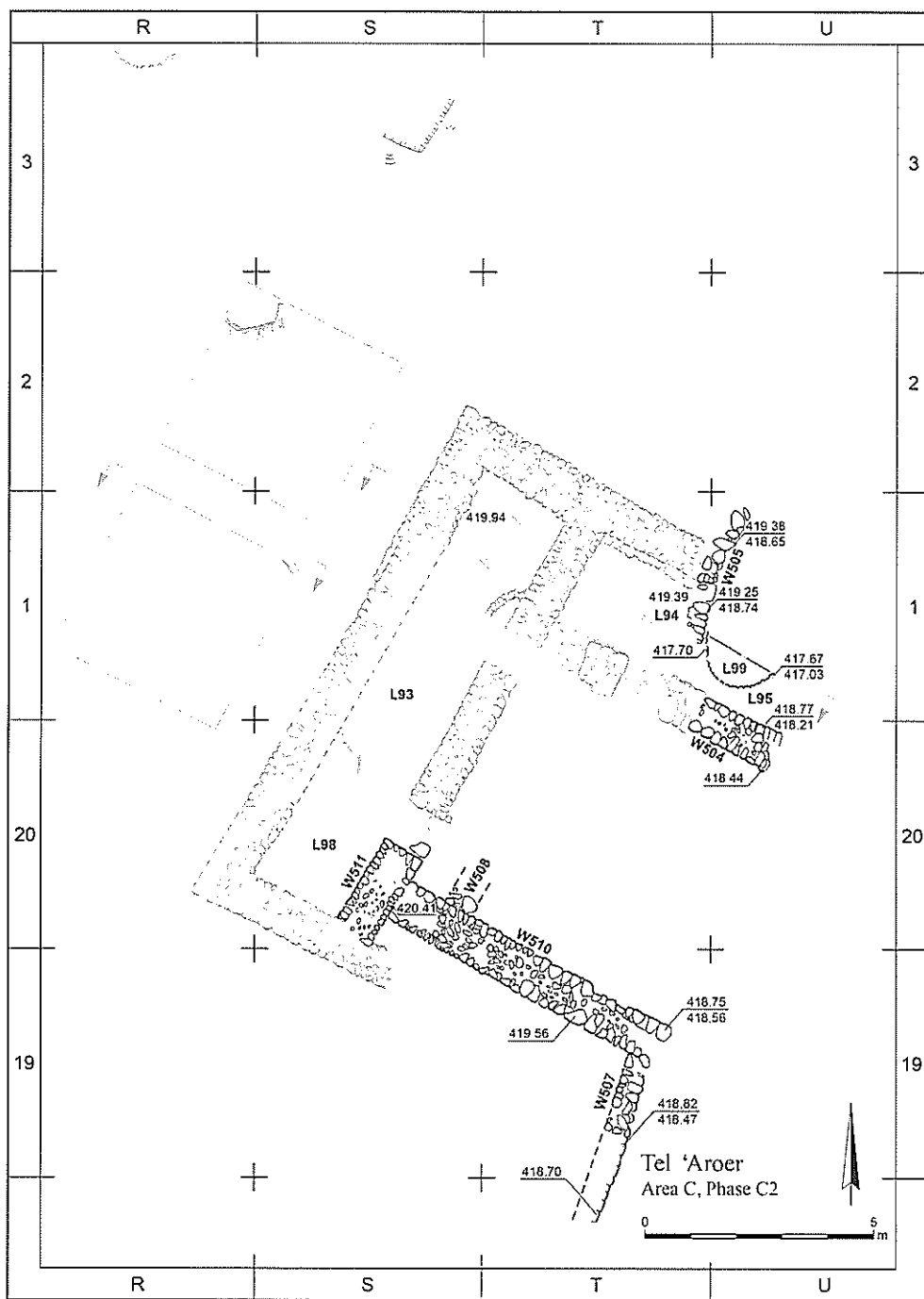
איור 70. שטח B צפון : תכנית שלב BN2.

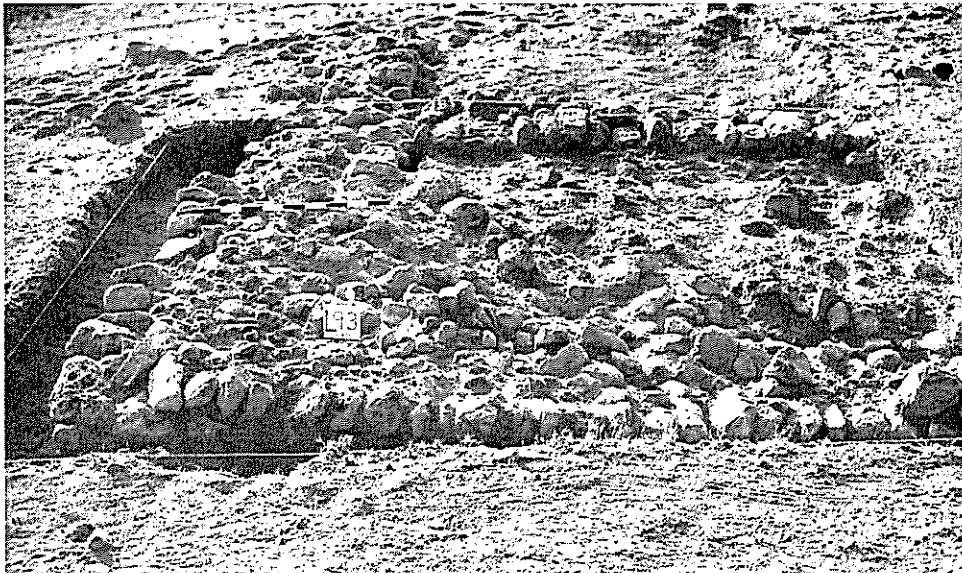
איור 72. שטח C : מבט כללי.

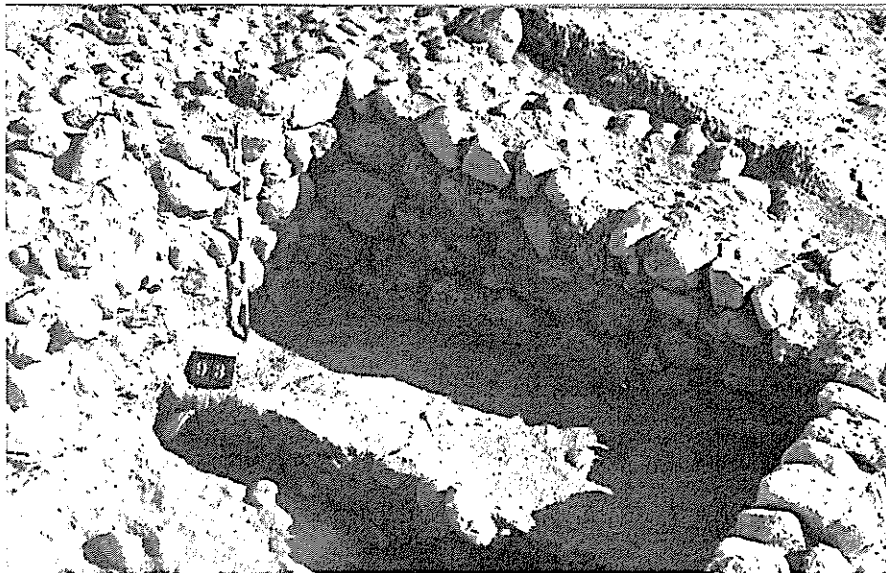
איור 73. שטח C : תכנית כללית.

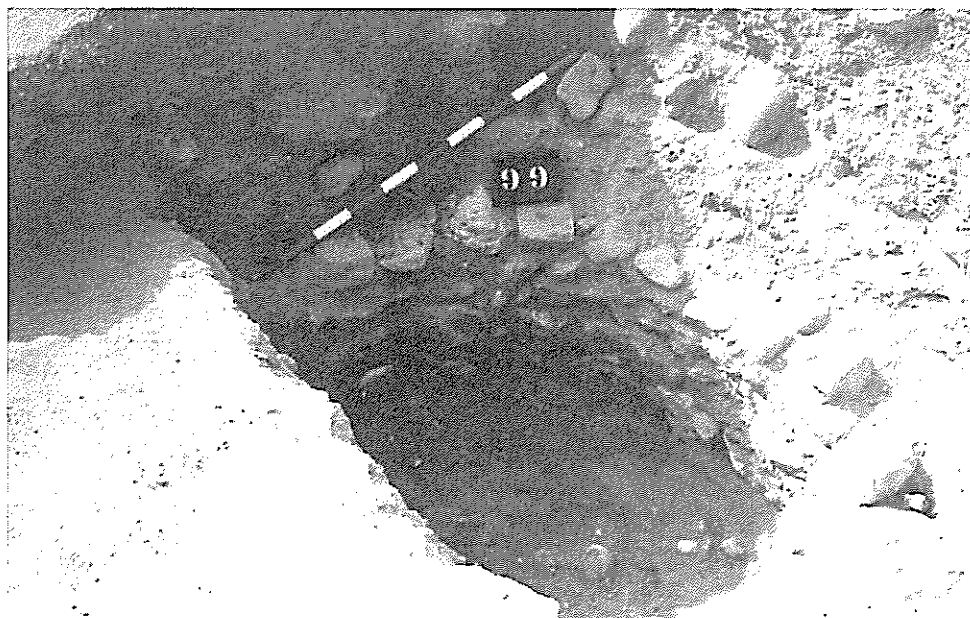
איור 74. שטח C : תכנית שלב C2.

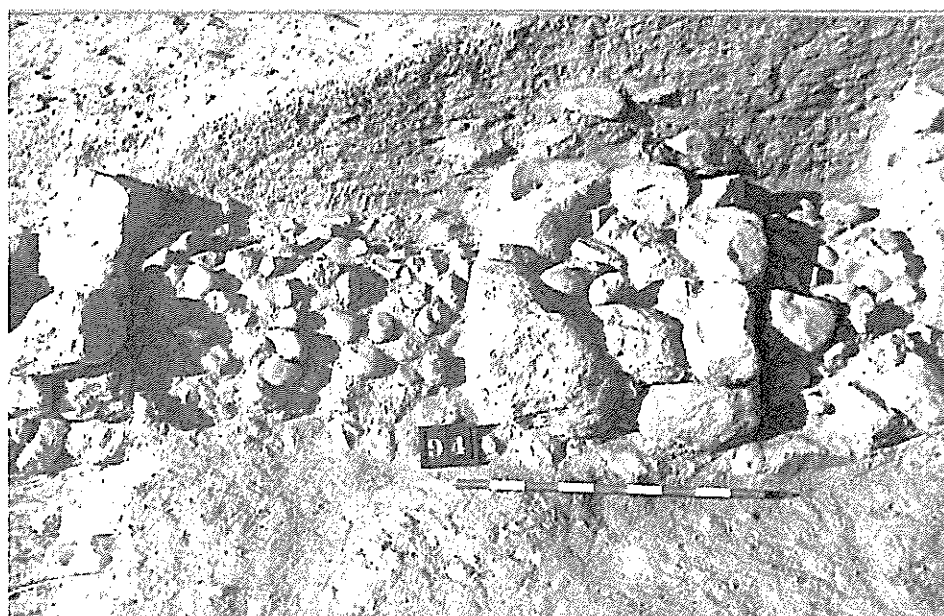
איור 75. שטח C, לוקוס 93 ממערב, ראשו של קיר 500 בחזית וראשו של קיר 502 משמאל.

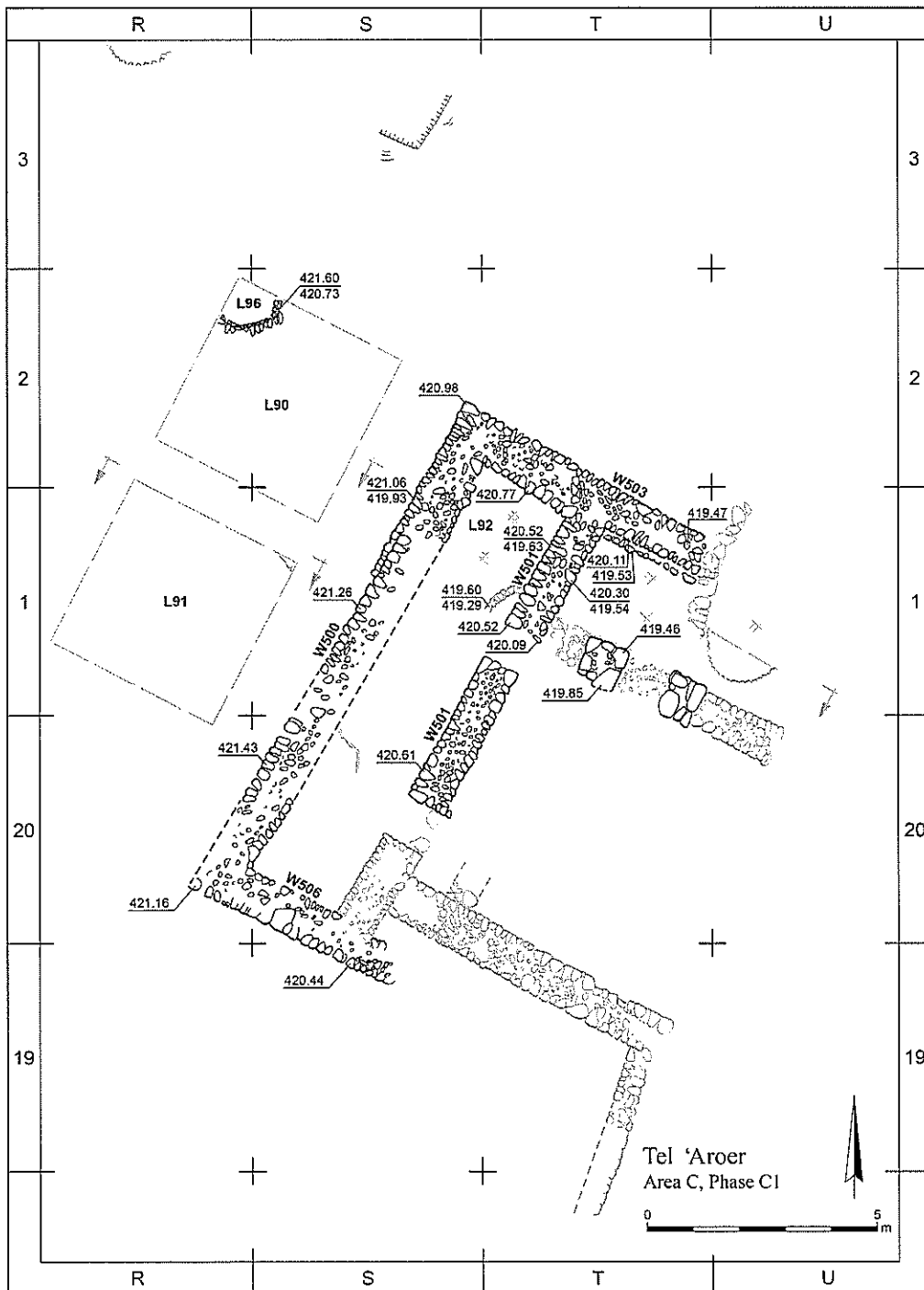
איור 76. שטח C, משמאל קיר 500, מימין קיר 501 ובמרכז קיר 502.

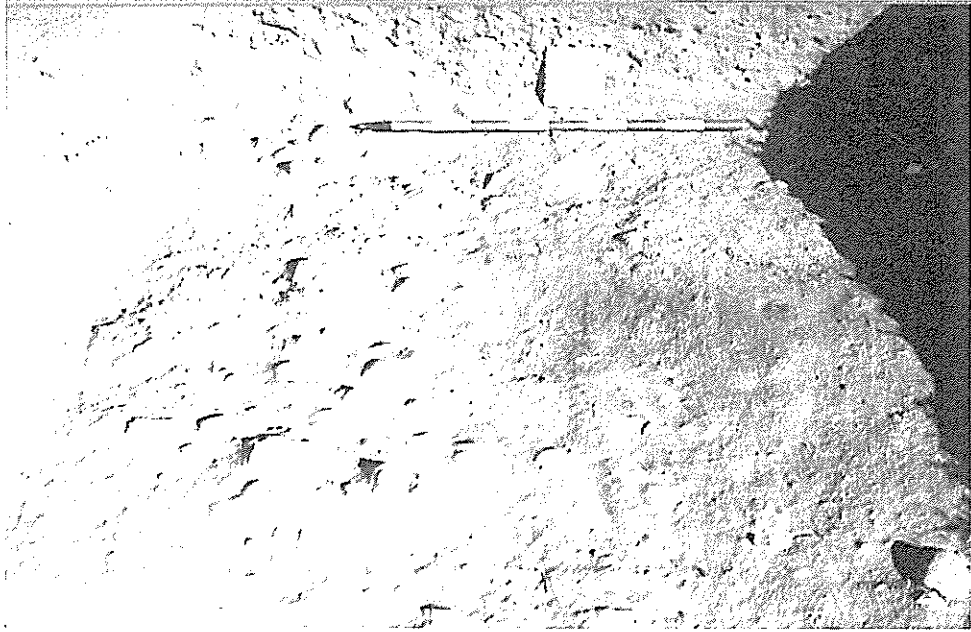
איור 77. שטח C, בור ובו קרמיקה מתקופת הברזל 2 ב'–ג' (לוקוס 99), בין קירות 504 ו 505.

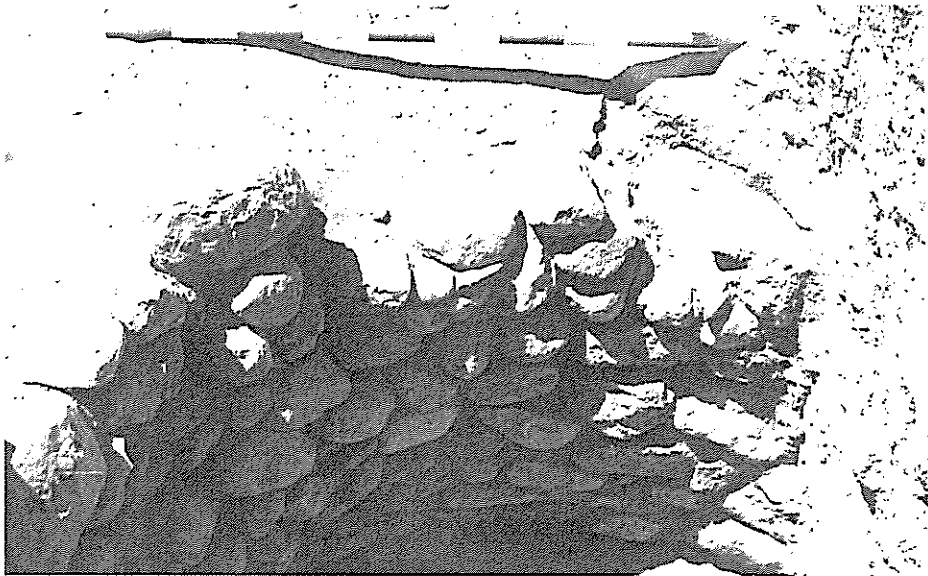
איור 78. שטח C, לוקוס 94 מדרום. מימין, האומנה של קיר 504.

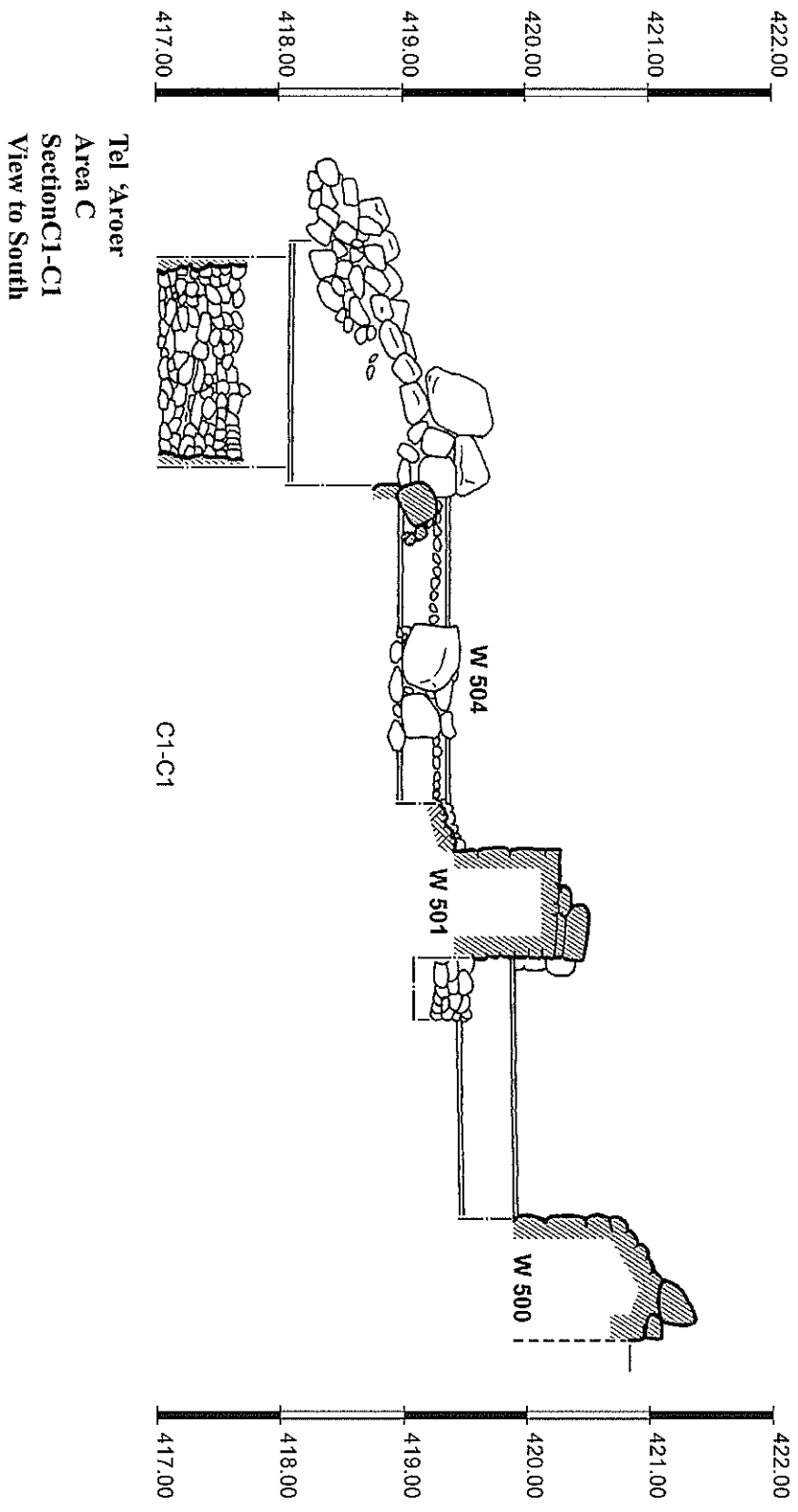
איור 79. שטח C: תכנית שלב C1.

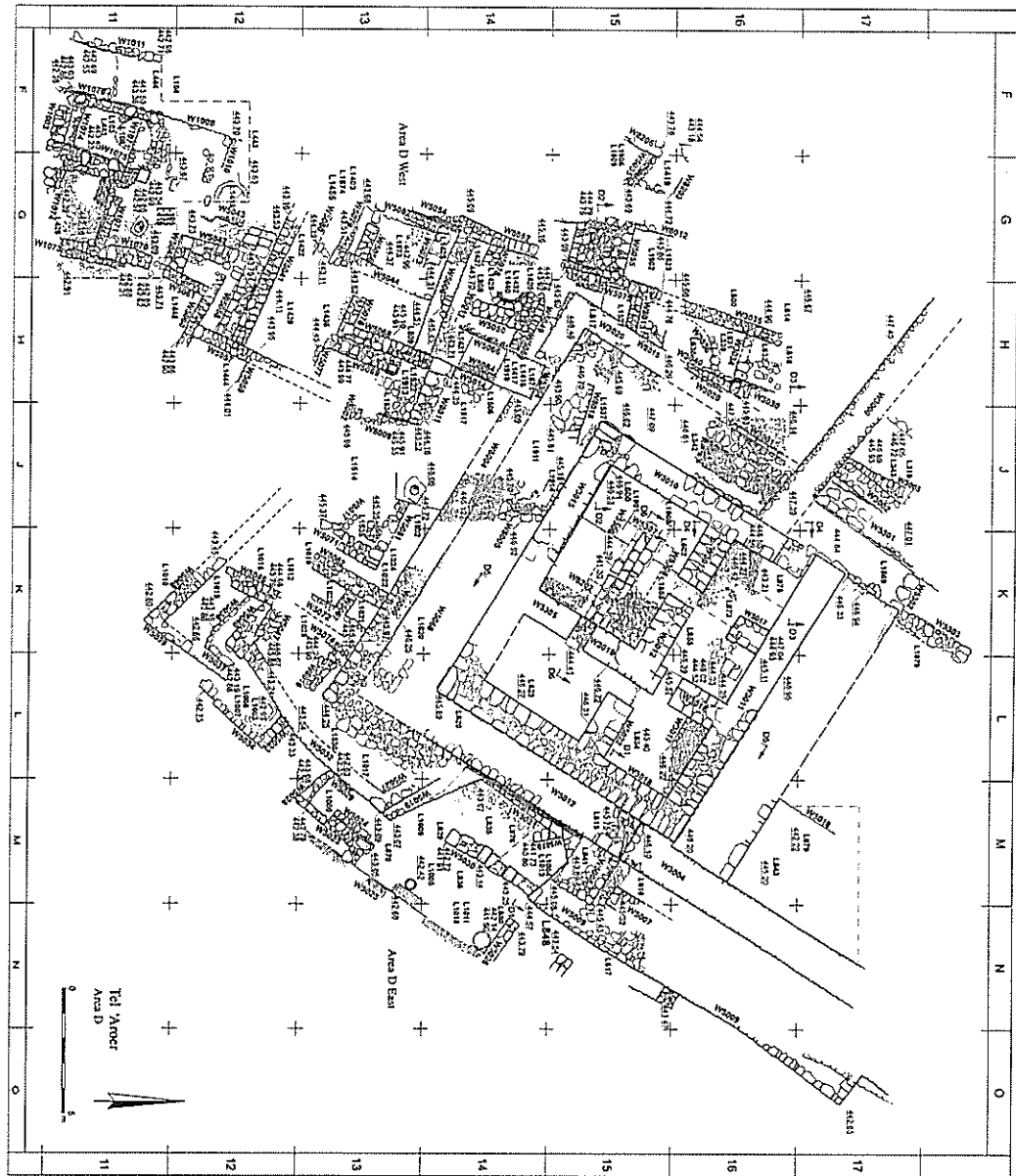
איור 80. שטח C, רובד אפר וריצוף אבנים קטנות (לוקוס 91) ממערב לקיר 500.

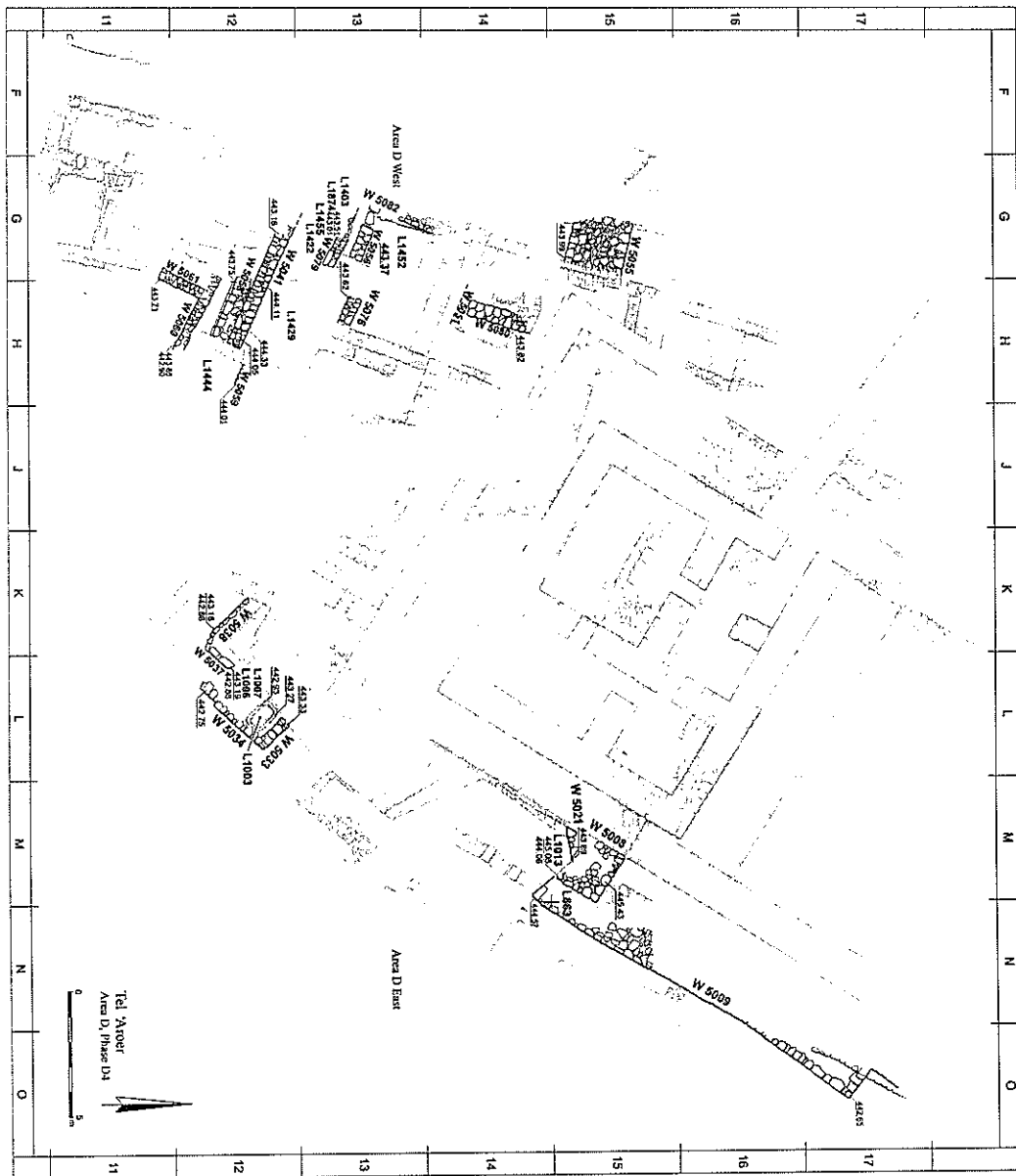
איור 81. שטח C, בור מדופן אבן (לוקוס 96), מבט מערבה.

איור 82. שטח C: חתך C1, מבט דרומה.

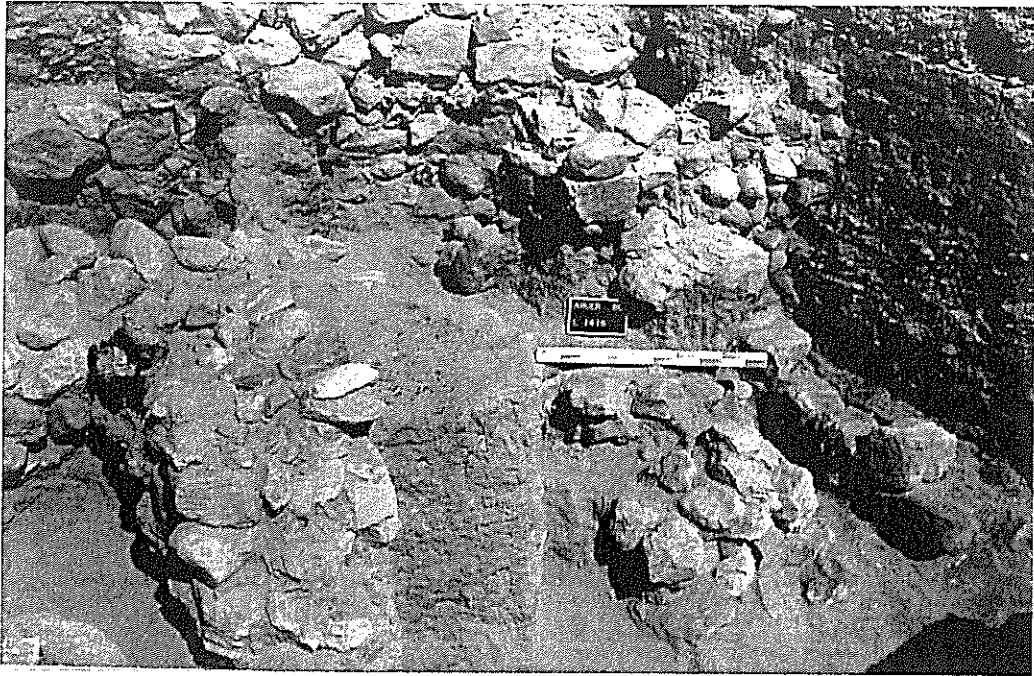
איור 83. שטח D: תכנית כללית.

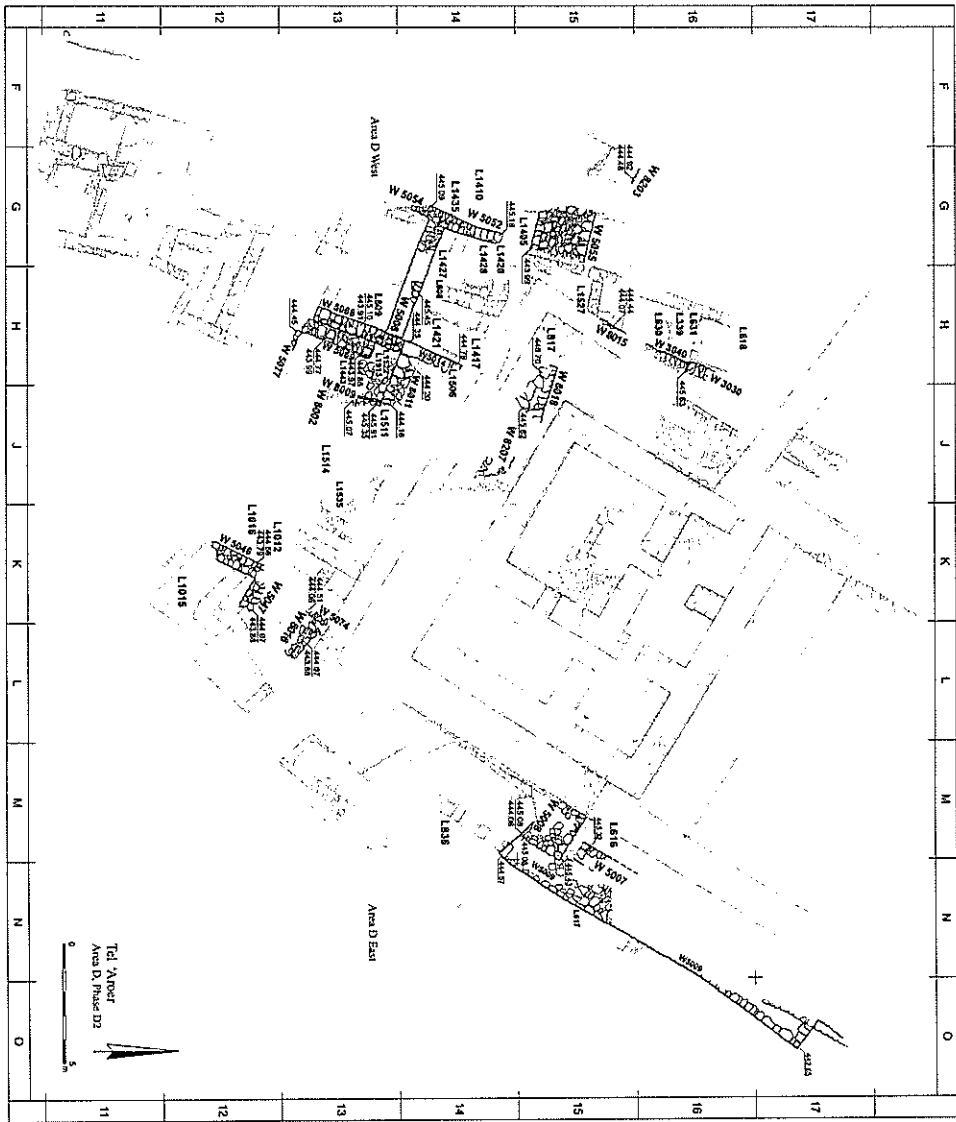
איור 84. שטח D : תכנית שלב D4.

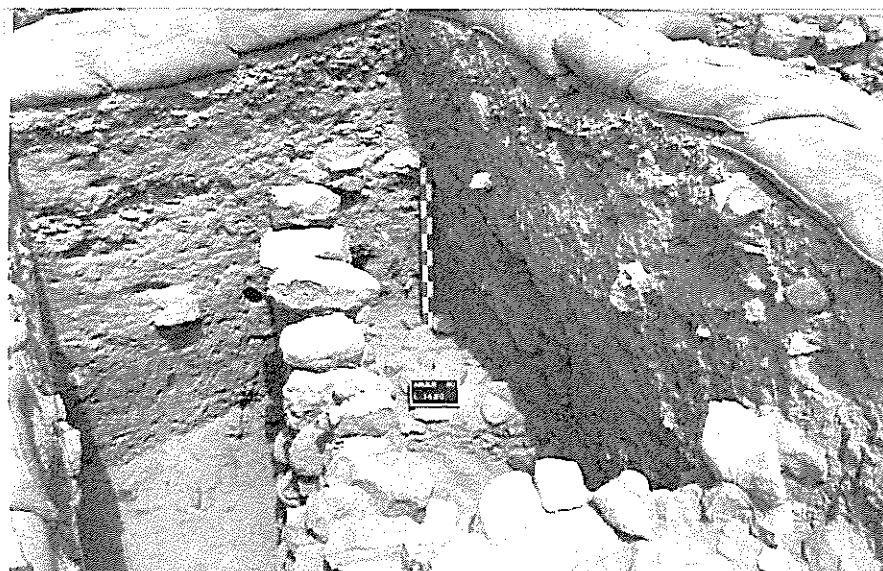
איור 85. שטח D, סיר בישול הפוך מתקופת הברזל בי 2 (לוקוס 1444), מצידו המערבי של קיר 5059.

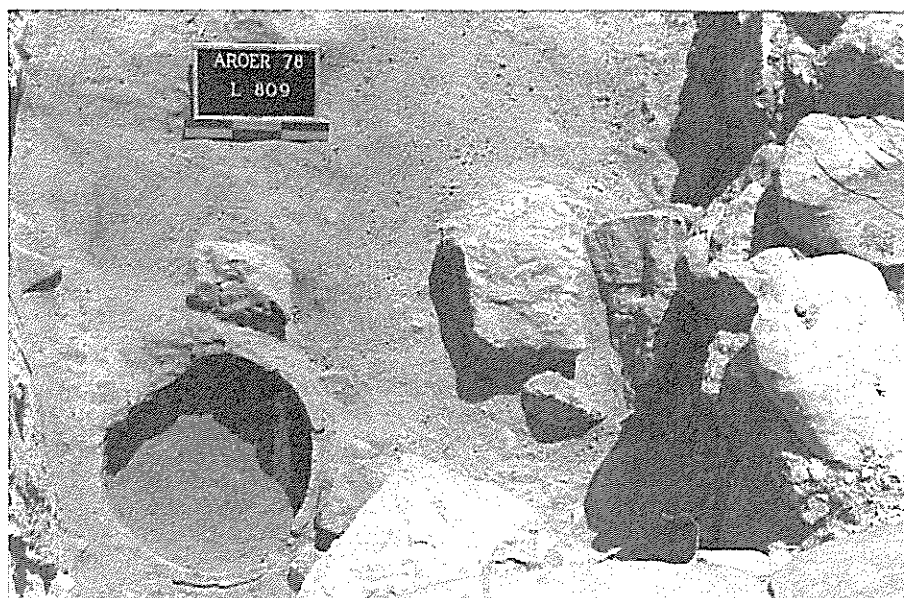
איור 87. שטח D, רובד שריפה (לוקוס 1416) בין קירות 5000 ו 5063.

איור 88. שטח D : תכנית שלב D2.

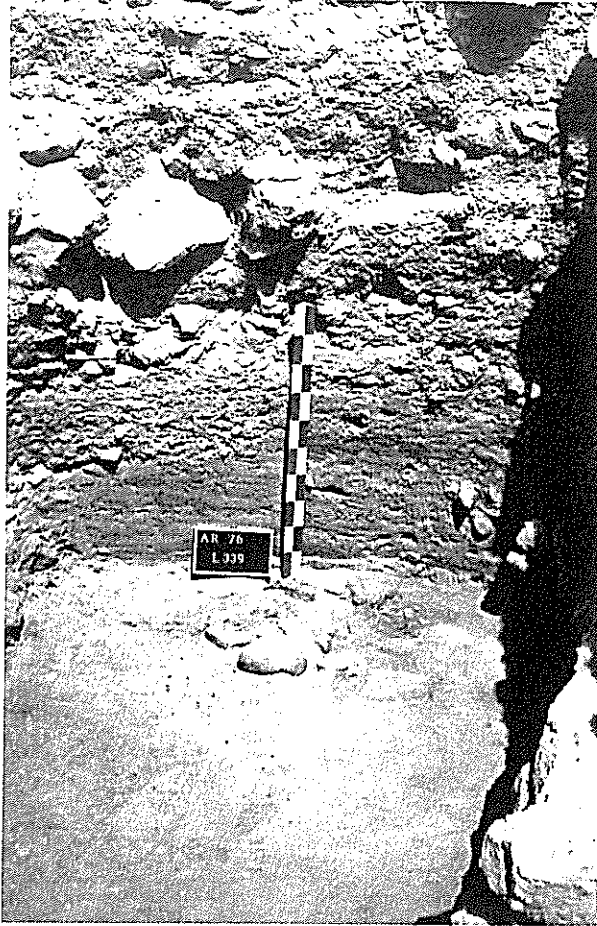
איור 89. שטח D, משטח מרוצף (לוקוס 1420), ממזרח לקיר 5052 ומצפון לקיר 5006.

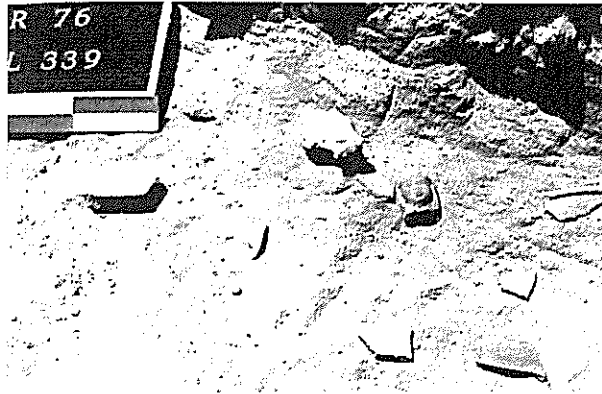
איור 90. שטח D, טבון בלוקוס 809, בסמוך לפינת הקירות 5006 ו 5068.

איור 91. שטח D, קנקן מתקופת הברזל 2 בי-גי (לוקוס 1443) לאורך קיר 8011, מבט לצפון מזרח.

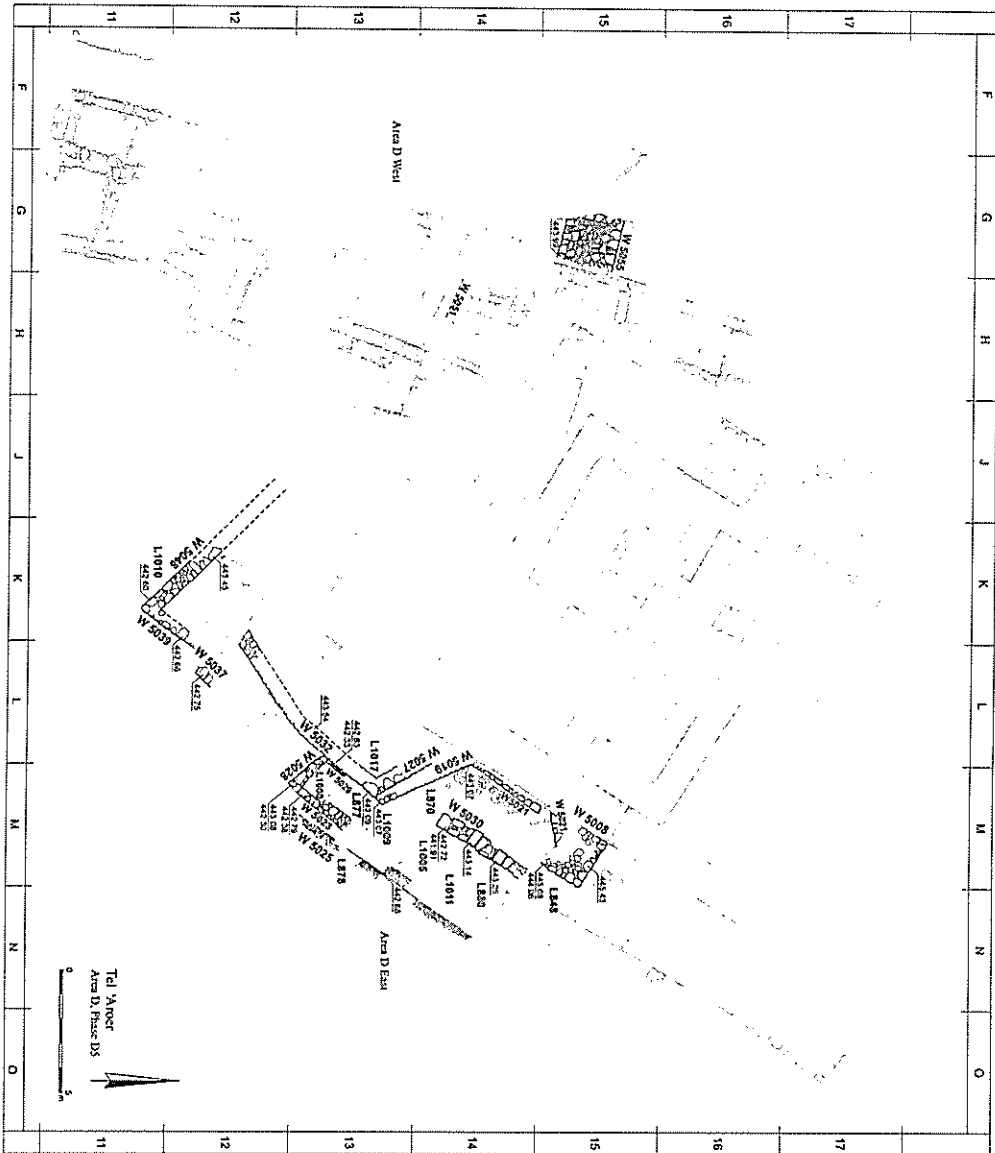
איור 92. שטח D, רובד שריפה עם מפולות אבן ולבנים ממערב לקיר 3040 (לוקוס 339).

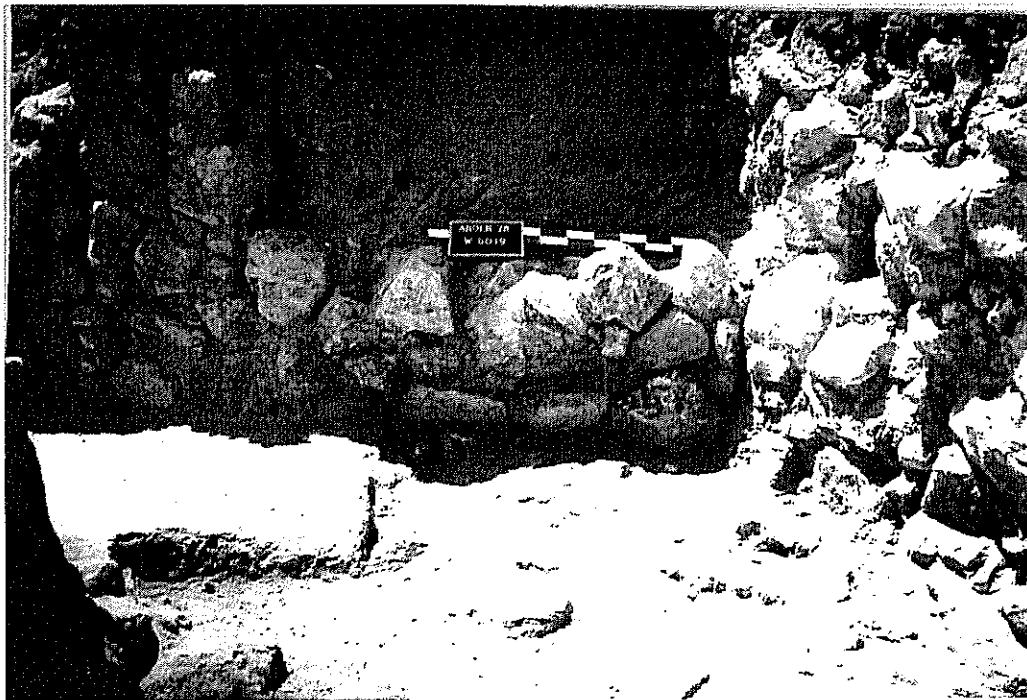
איור 93. שטח D, קרמיקה מתקופה הברזל 2 ב-ג' וראש צלמית עמוד יהודאית בלוקוס 339.

איור 94. שטח D : תכנית שלב D1.

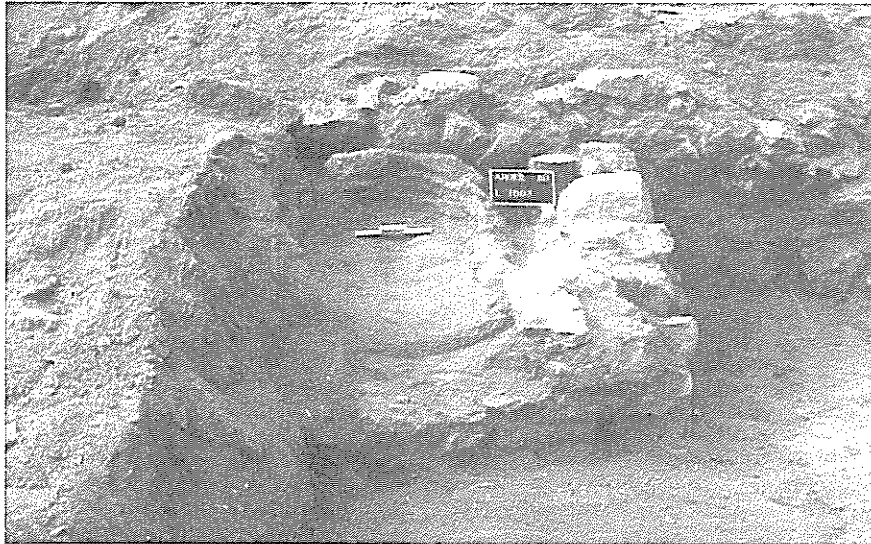
איור 95. שטח D : תכנית שלב D5.

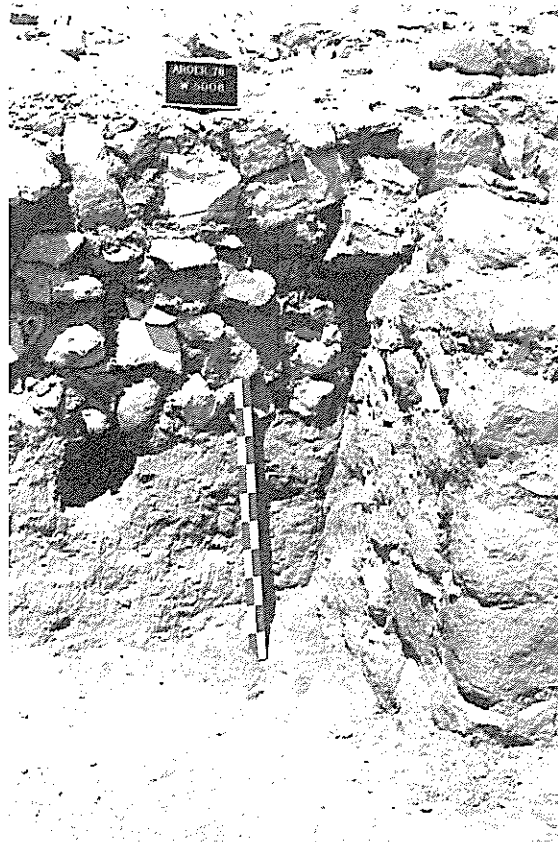
איור 96. שטח D, קיר 5019 העובר בכיוון צפון מערב-דרום מזרח, מבט לצפון מזרח.

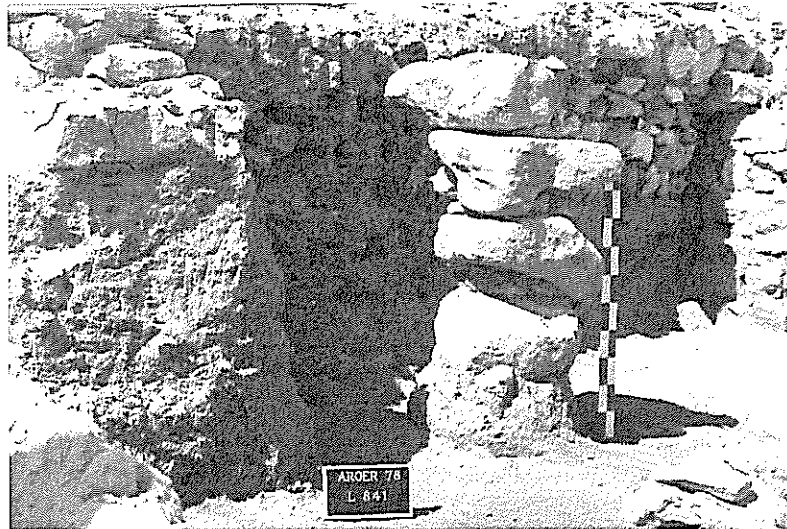
איור 97. שטח D, טבון בפינה הצפון מזרחית של לוקוס 1011.

איור 98. שטח D, מתקן חרס, אולי אגן, בלוקוס 1003.

איור 99. שטח D, קיר 5008 המהווה חלק מחומת העיר, מבט לצפון מזרח.

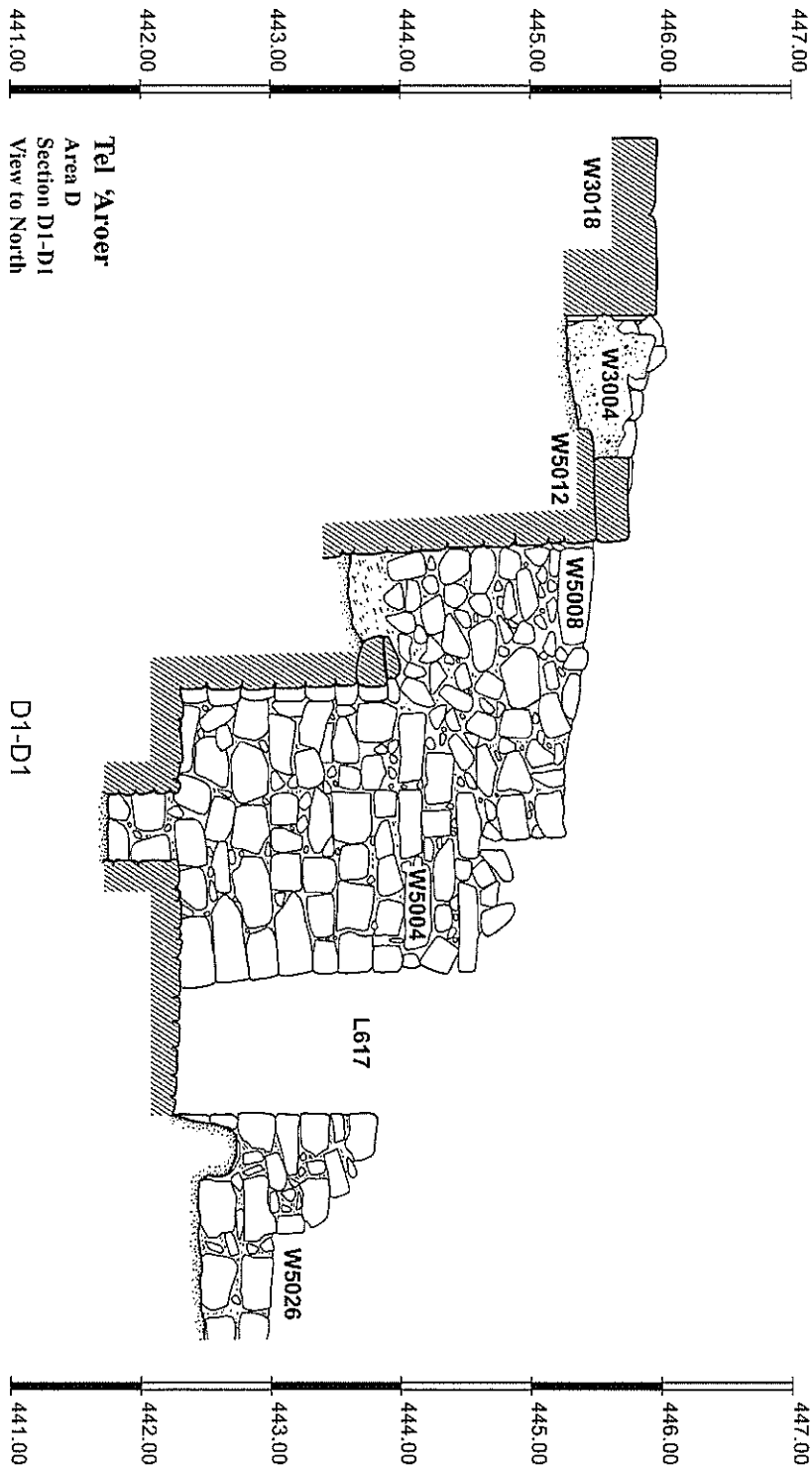
איור 100. שטח D, עמוד בנוי אבנים ששימש כנראה כאומנת תמיכה, (לוקוס 841)
לאורך קיר 5008.

איור 101. שטח D, קדרות ומכסה מתקופת הברזל 2 ב' (לוקוס 829) ממערב לקיר 5008.

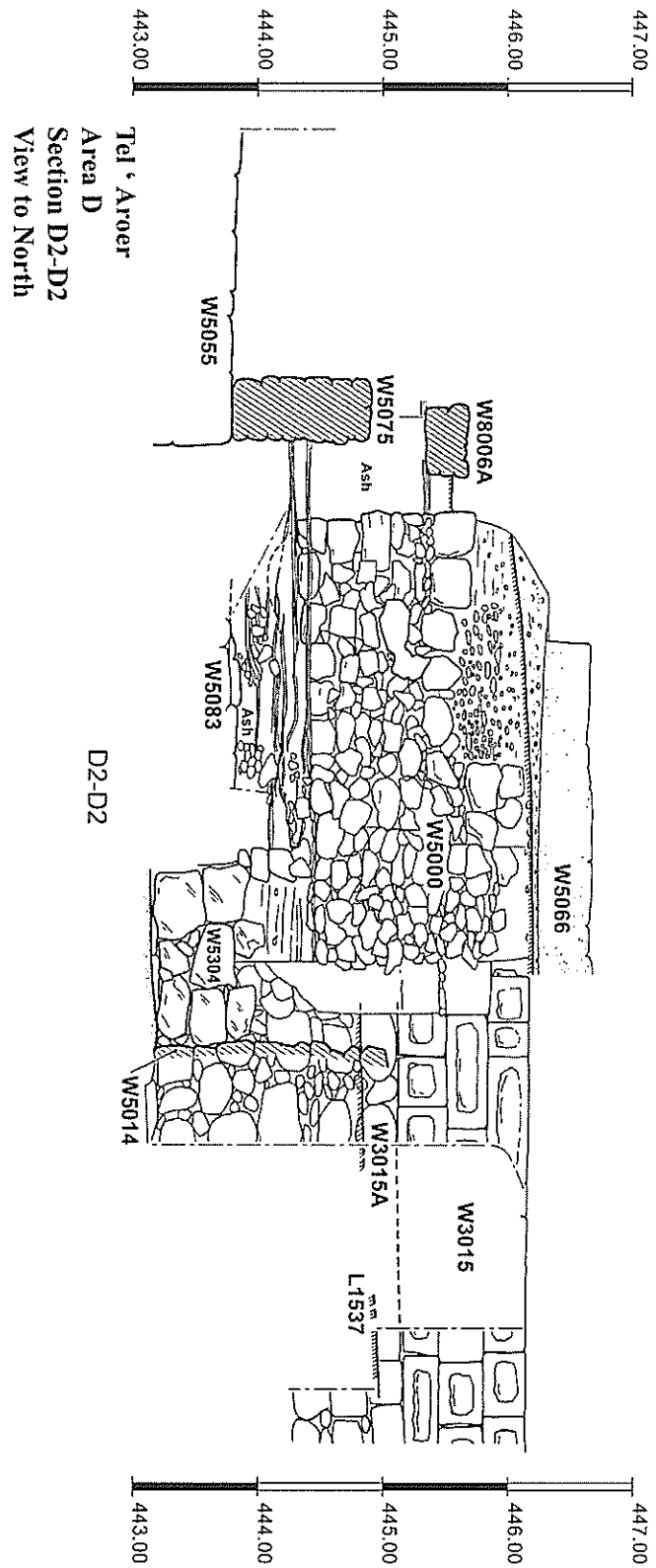

איור 102. שטח D, קיר 5009, חומת העיר מתקופת הברזל ב', מבט לצפון מזרח.

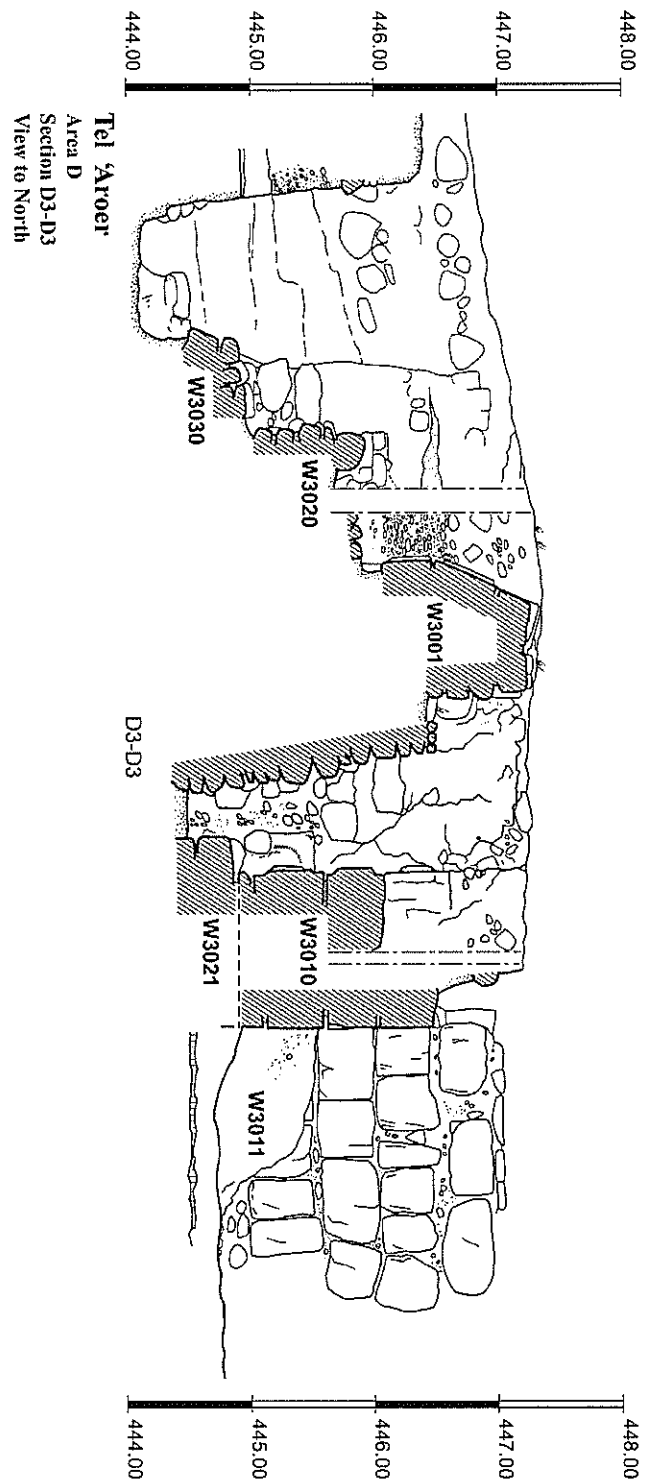

Tel 'Arver
Area D
Section D1-D1
View to North

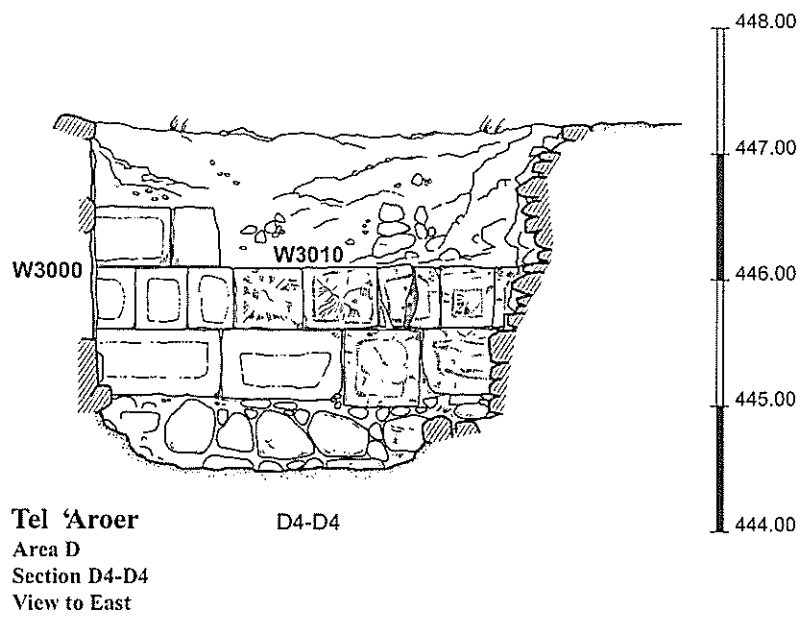
איור 103. שטח D : חתך D1, מבט צפונה.

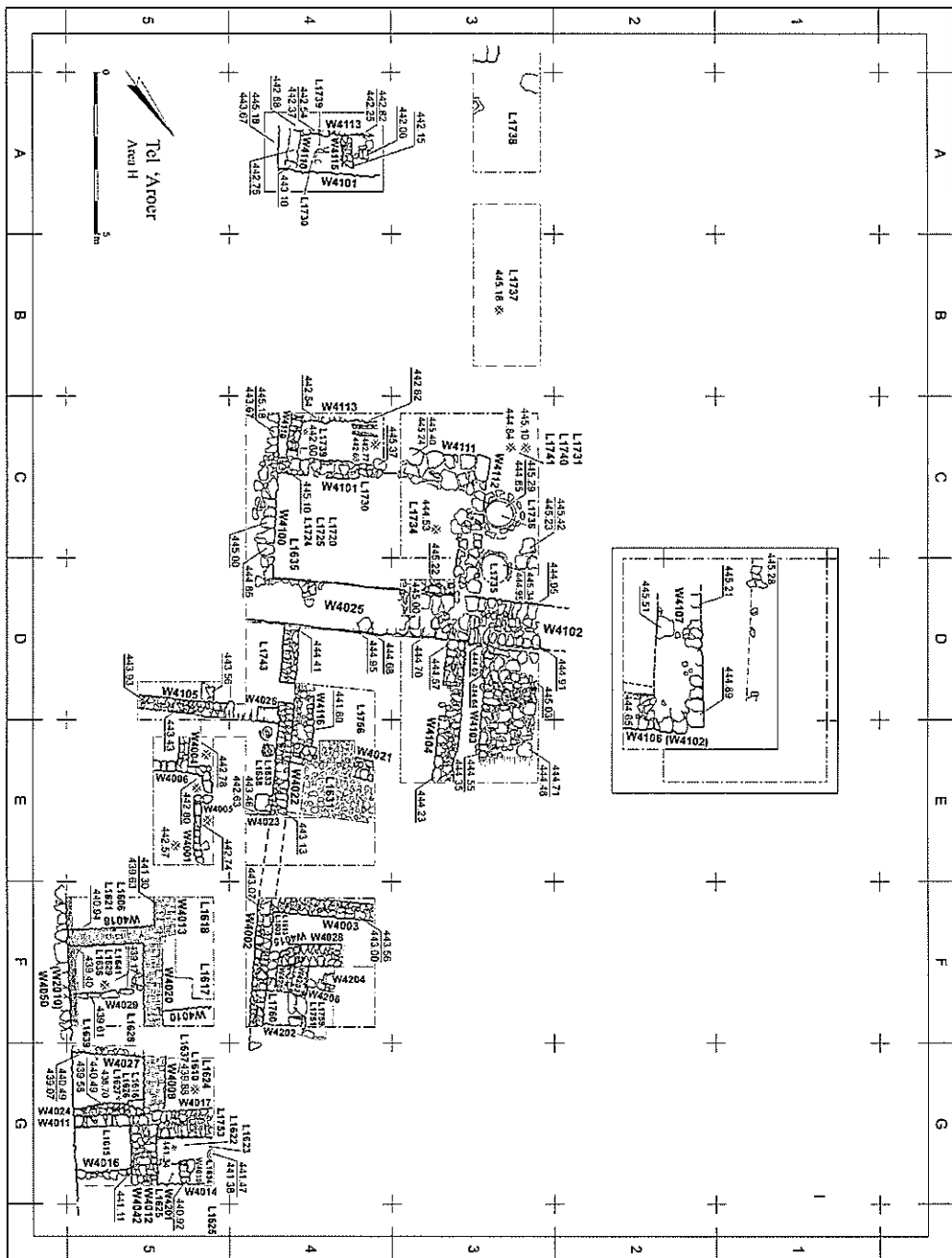
איור 104. שטח D : חתך D2, מבט צפונה.

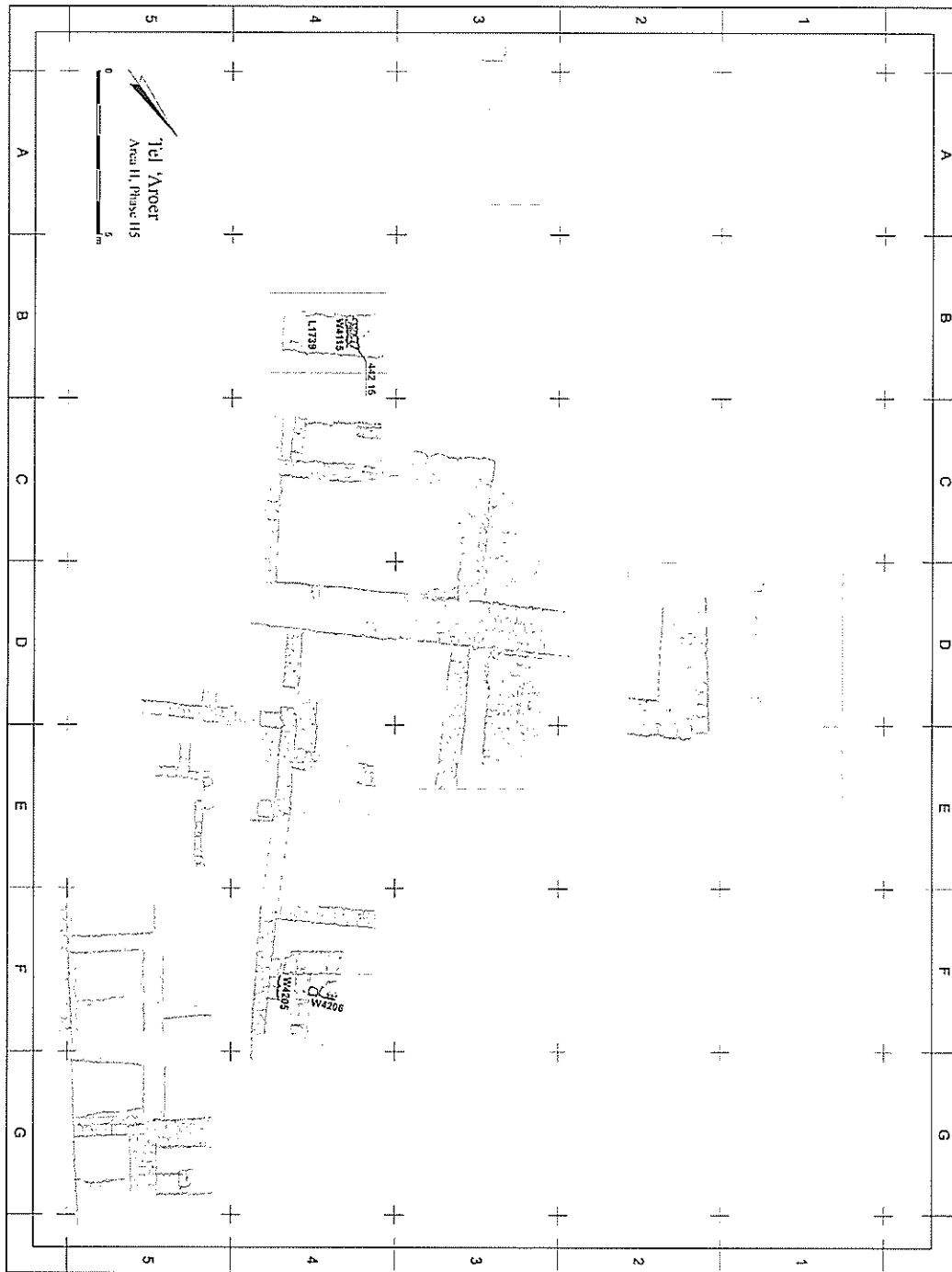
איור 105. שטח D : חתך D3, מבט צפונה.

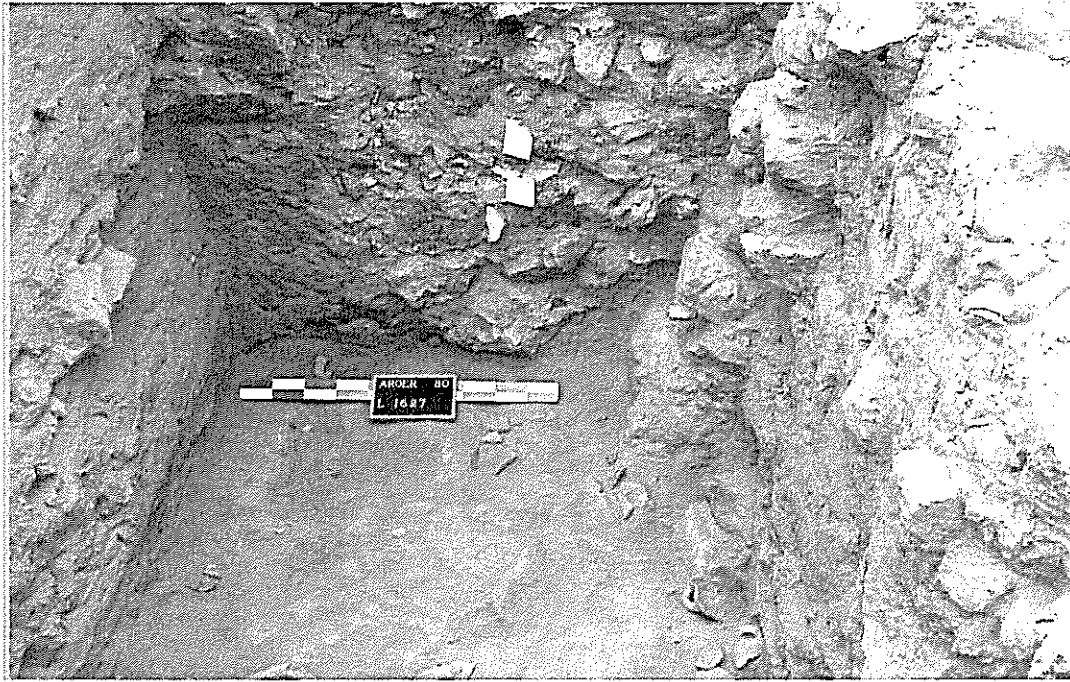
איור 106. שטח D : חתך D4, מבט מזרחה.

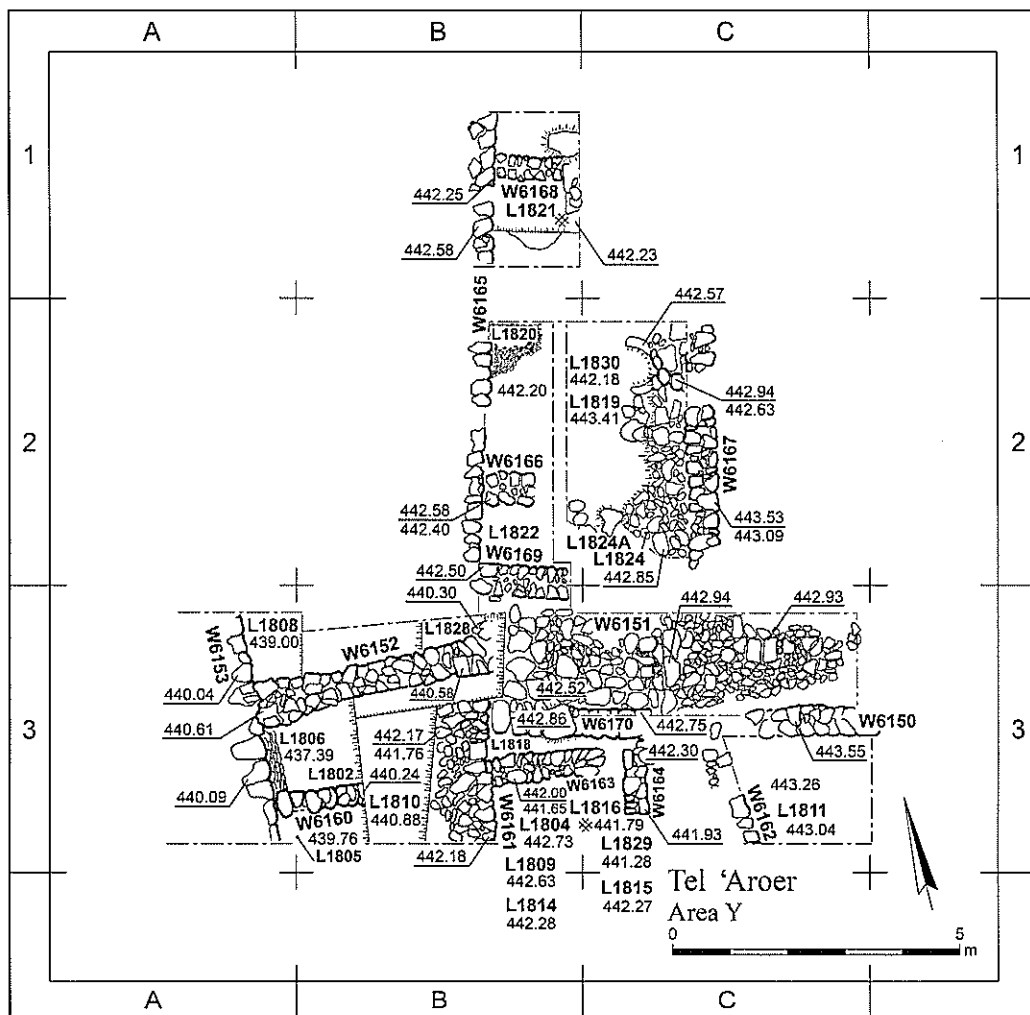
איור 107. שטח H : תכנית כללית.

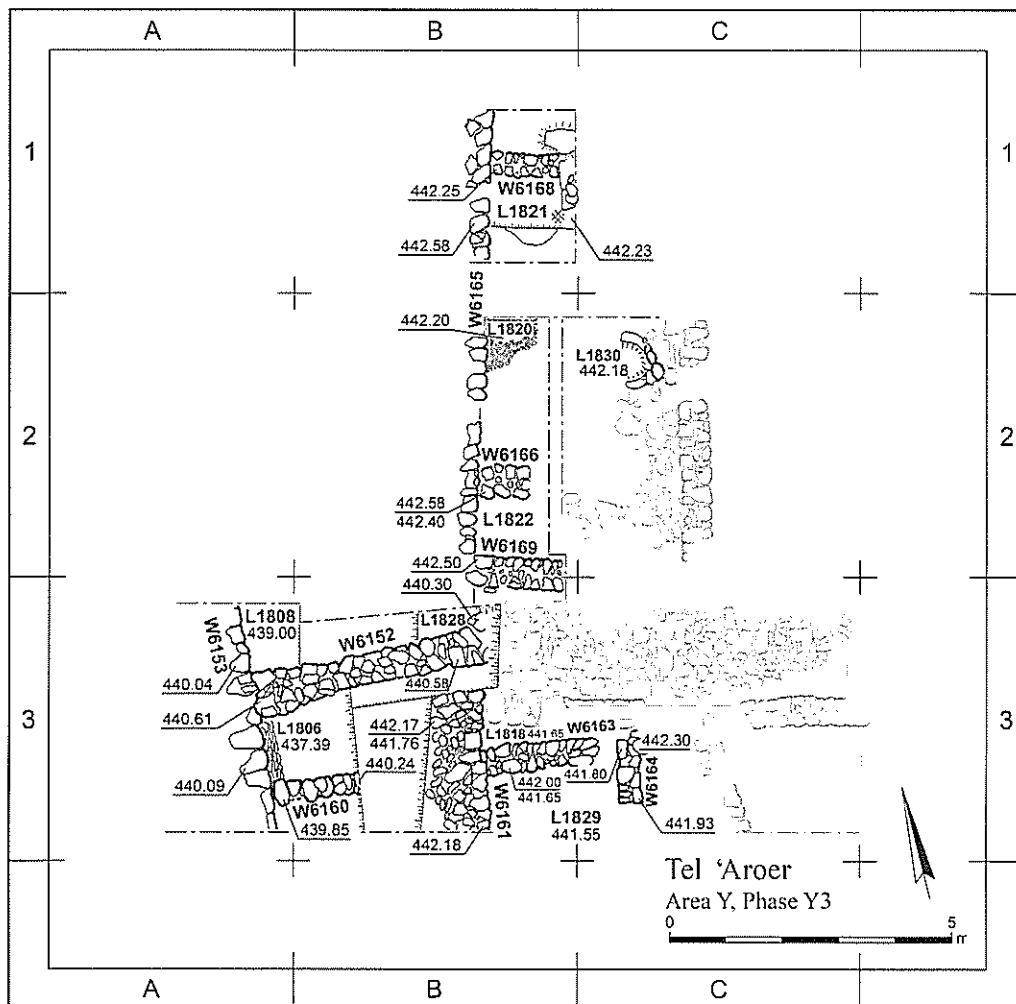
איור 108. שטח H : תכנית שלב H5.

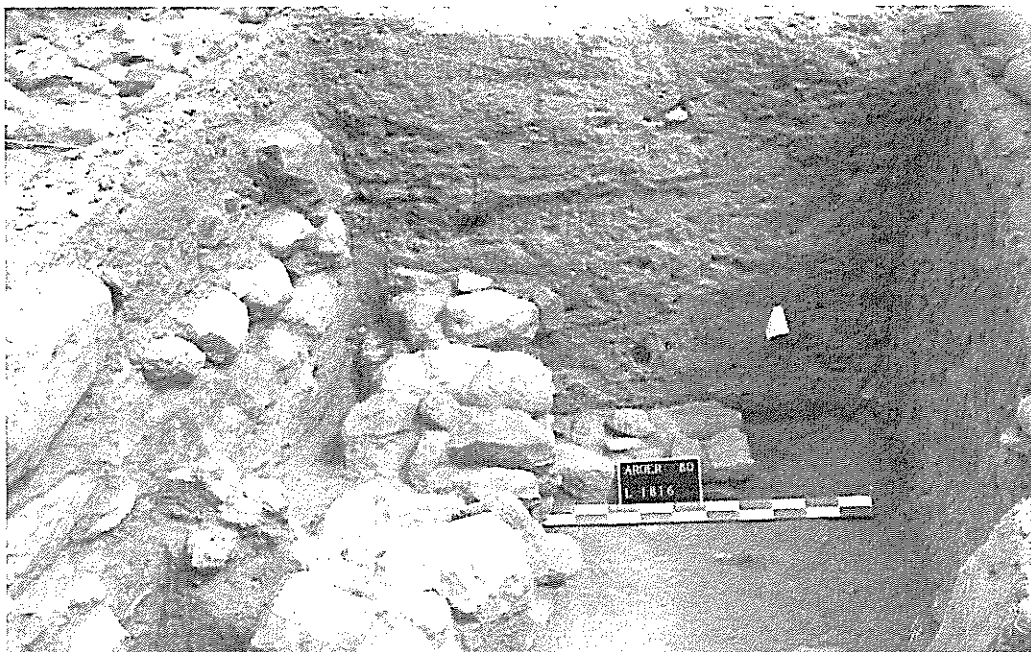
איור 111. שטח H, קרמיקה מתקופת הברזל 2 ב' ברובד אפר ואדמה, ככל הנראה רצפה, בחדר (לוקוס 1627) התחום בין קירות 4011, 4009, 4027 וחומת העיר (קיר 4050).

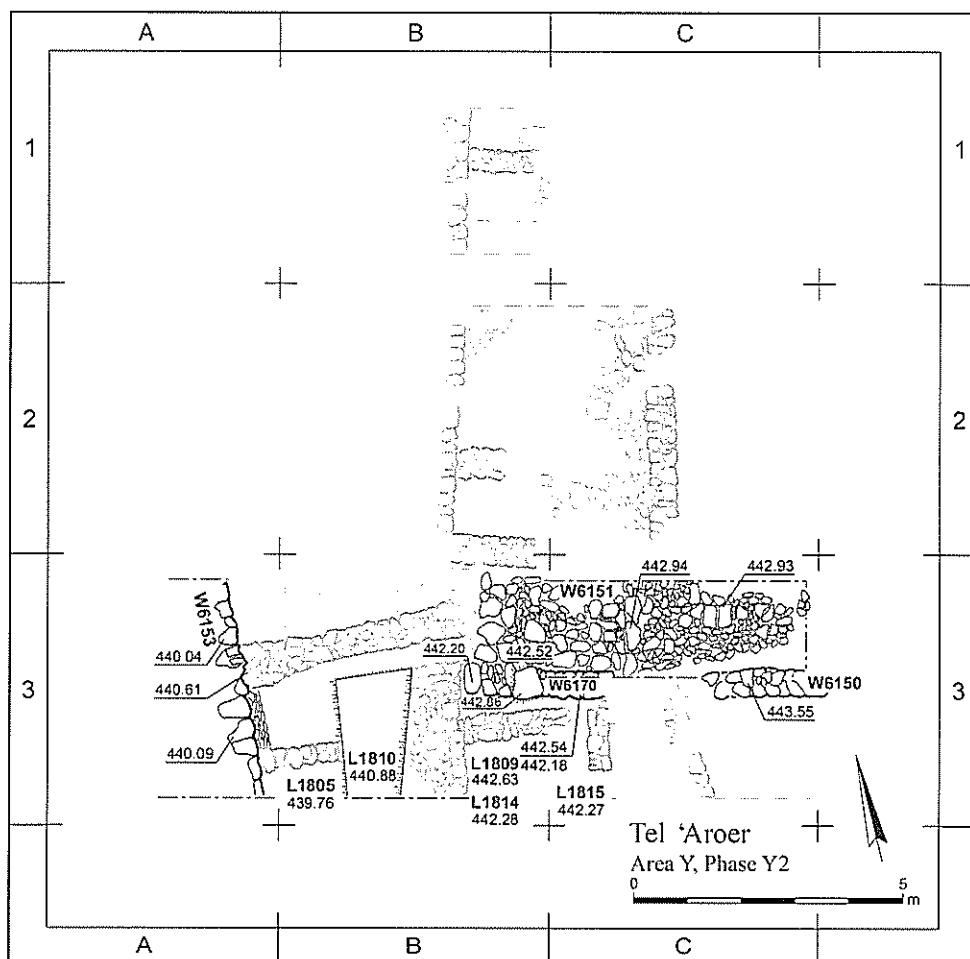
איור 113. שטח Y: תכנית כללית.

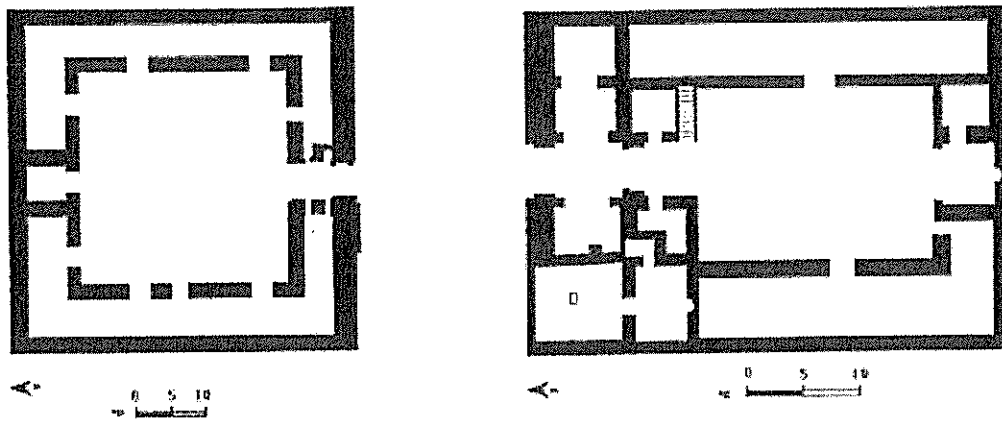
איור 114. שטח Y : תכנית שלב Y3.

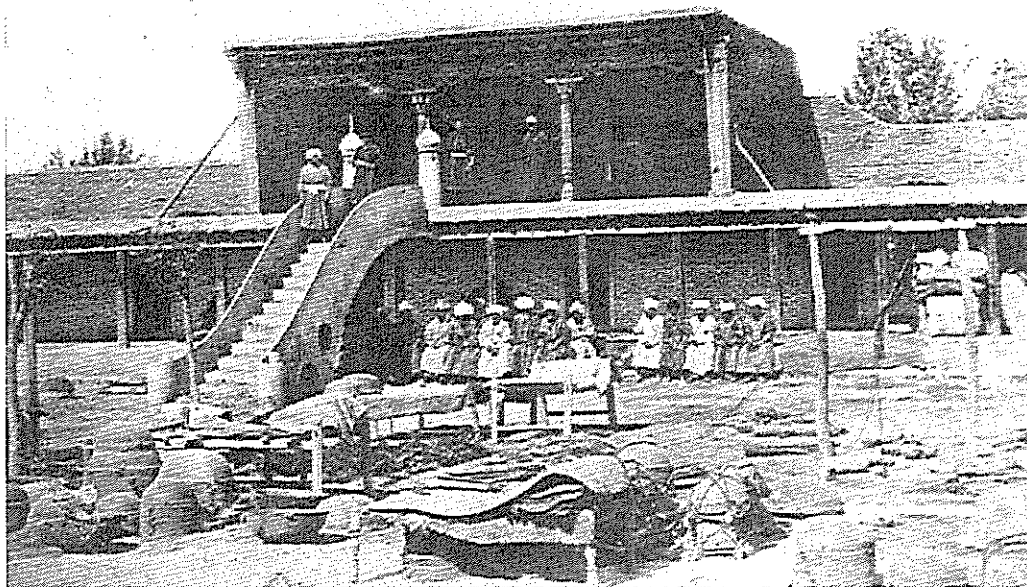
איור 115. שטח Y, רובד רצפה הדוקה עם פיסות גיר ושרידי אפר (לוקוס 1816)
הניגשת לנדבכים התחתונים של קירות 6163 ו 6164, מבט מזרחה.

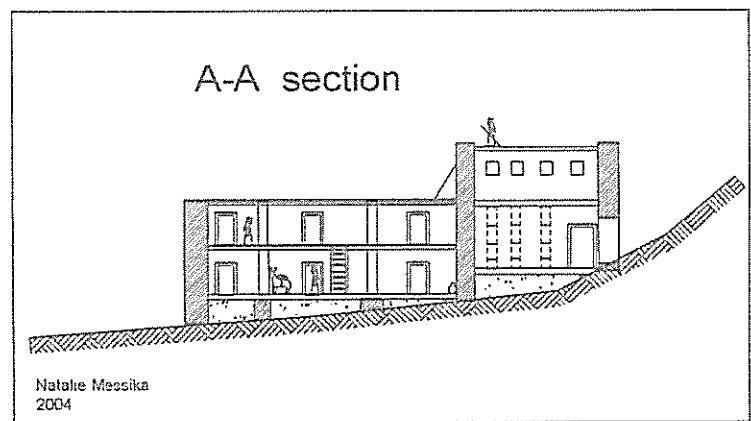
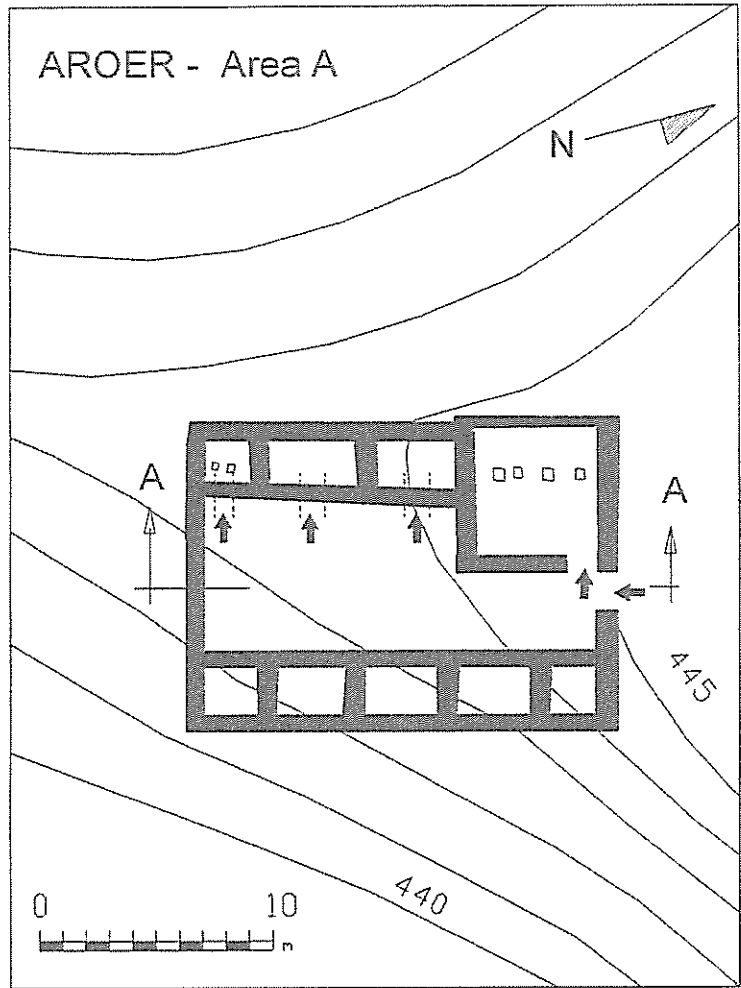
איור 116. שטח Y: תכנית שלב Y2.

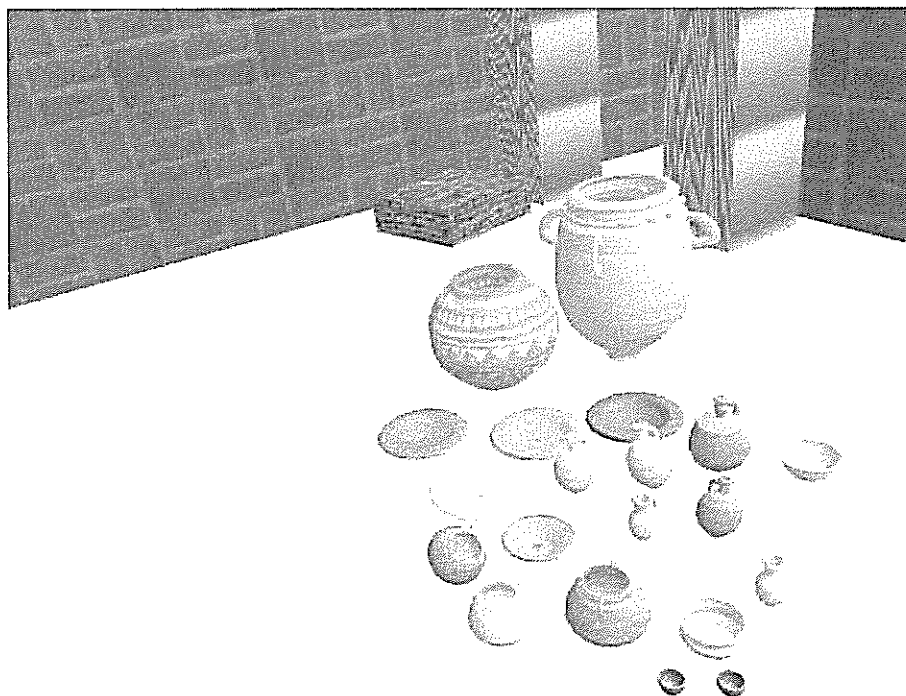
איור 117. טיפוסים ארכיטקטוניים של ח'אני שיירות.

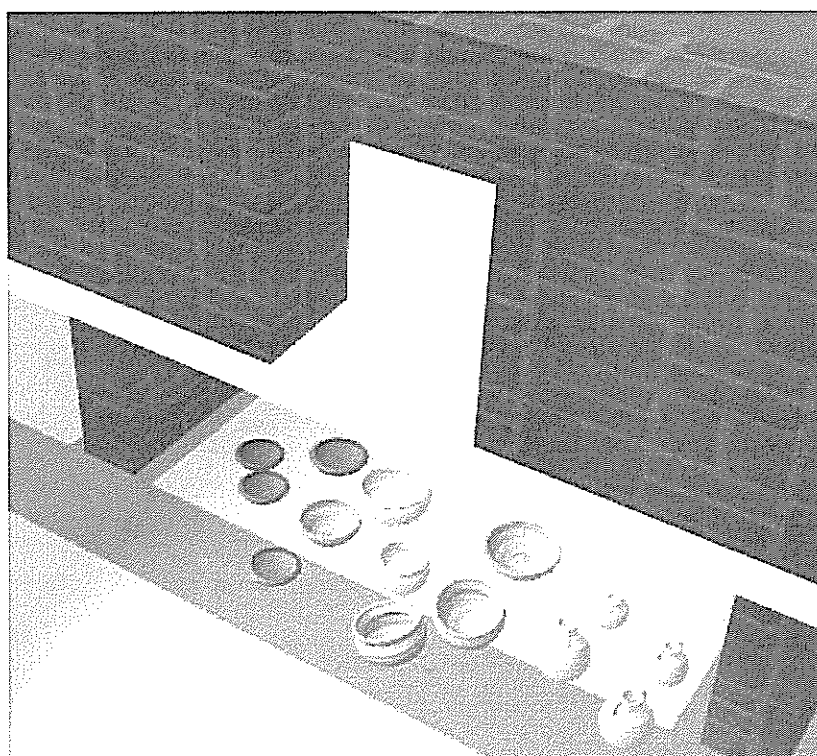
איור 118. סמרקנד: ערימות סירי בישול בתצר הח'אן (לקוח מנאומקין 1992: לוח 122).

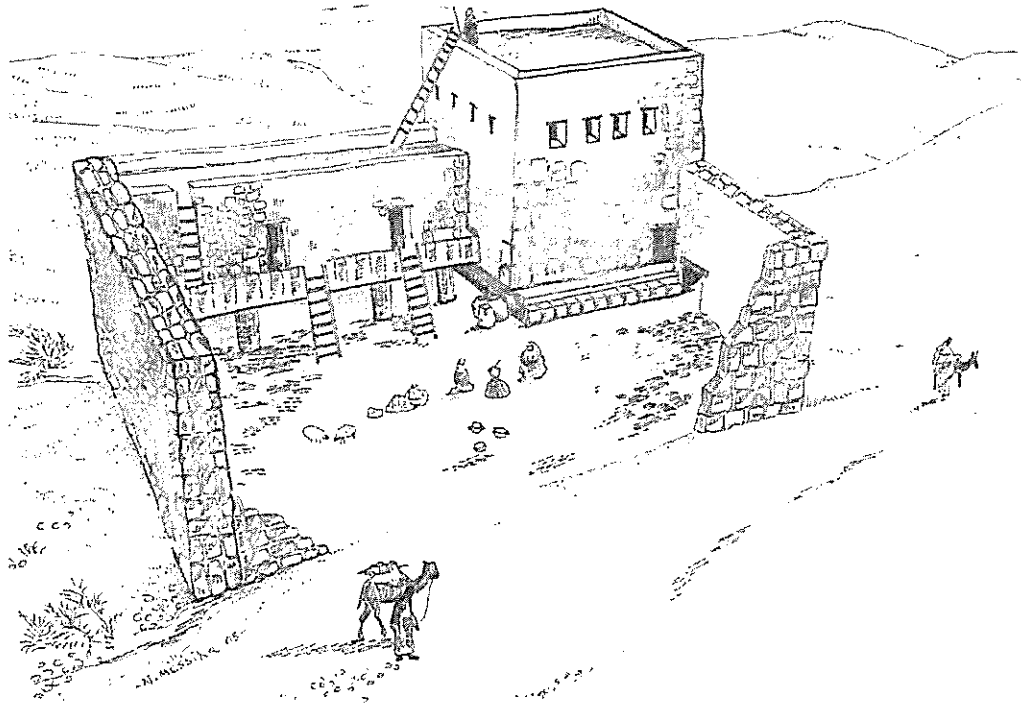
איור 119. תל ערוער : מבנה A1 / 1, תכנית וחתך משוחזרים.

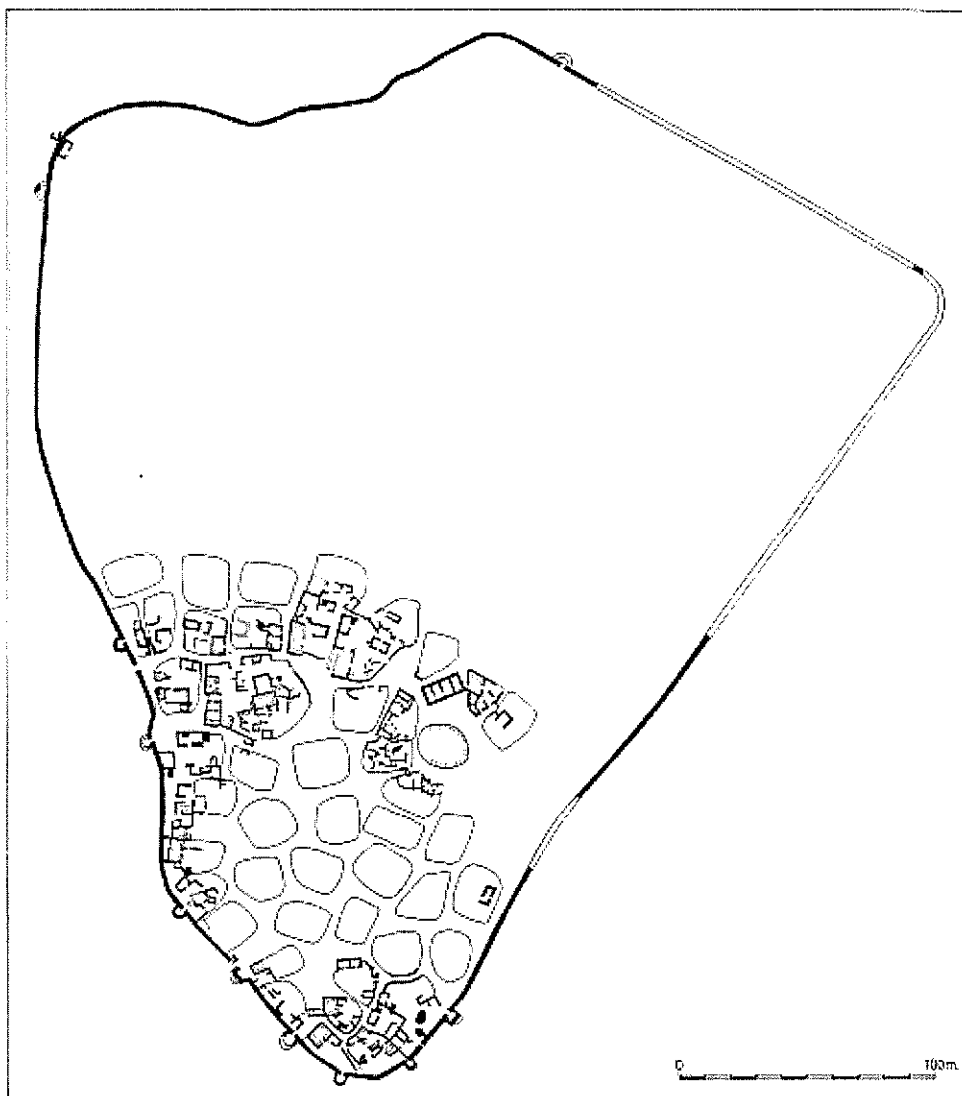
איור 120. תל ערוער : מבנה A1 / 1, שחזור מכלול הכלים על רצפת היחידה הצפונית.

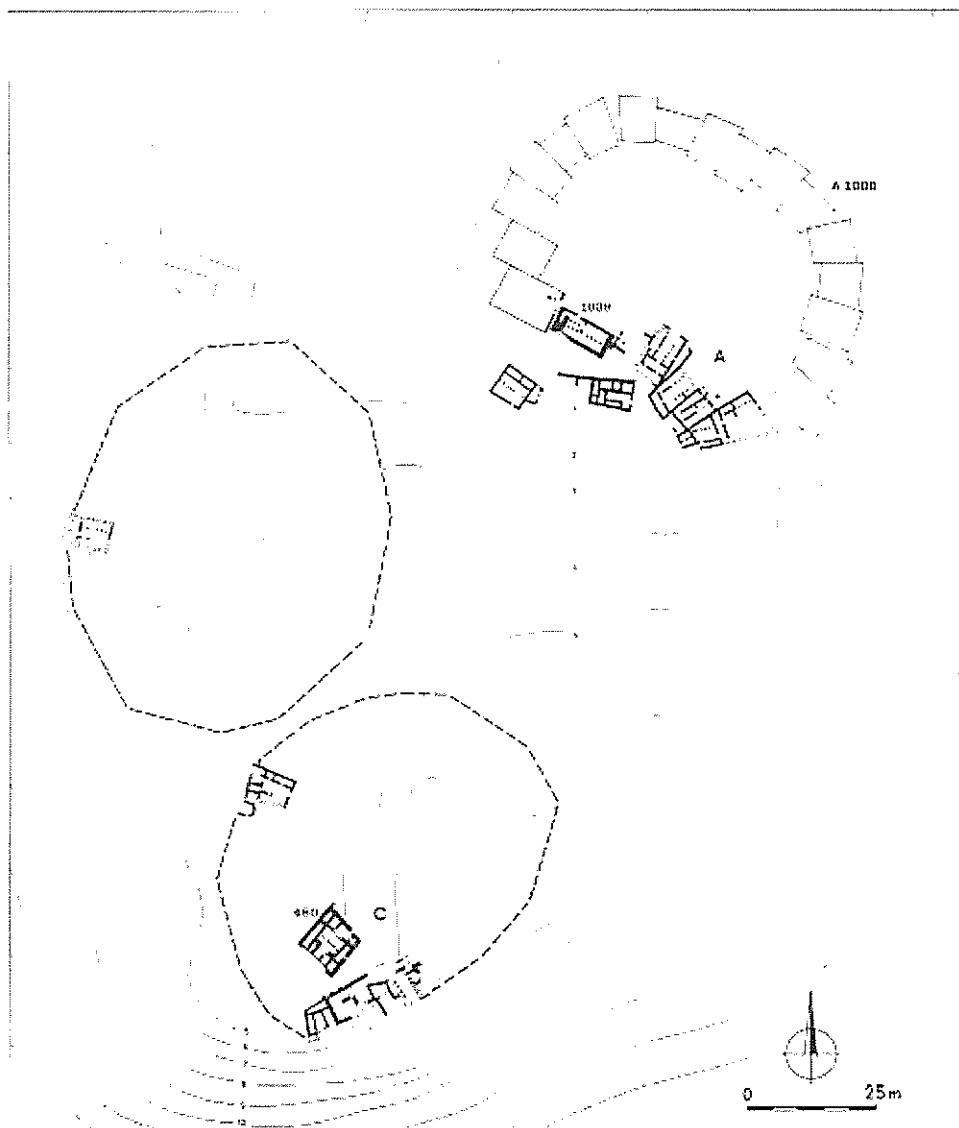
איור 121. תל ערוער : מבנה A1 / 1, שחזור מכלול הכלים על רצפת היחידה הדרומית.

איור 122. תל ערוער : מבנה A1/1, שחזור תלת-מימד של חיאן השיירות.

איור 123. תכנית העיר ערד בשכבה II (לקוח מהרצוג 1997 א': לוח 3.11).

איור 124. תכנית העיר משוש בשכבה II (לקוח מהרצוג 1997 א': לוח 5.13).

איור 125. תכנית העיר שבטה (לקוח מהירשפלד תשס"ג).

תל ערוער

לוחות הממצאים מתקופת הברזל 2 בי-ג'

רשימת הלוחות

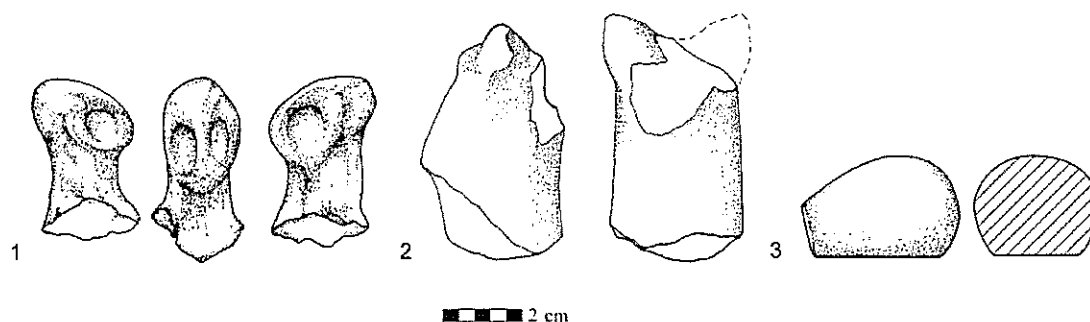
לוח 1.	שלב A6, לוקוס 138
לוח 2.	שלב A4, לוקוס 427
לוח 3.	שלב A4, לוקוס 129
לוח 4.	שלב A4, לוקוס 429
לוח 5.	שלב A4, לוקוס 128
לוח 6.	שלב A4, לוקוס 125
לוח 7.	שלב A4, לוקוס 120
לוח 8.	שלב A4, לוקוס 136
לוח 9.	שלב A4, לוקוס 134
לוח 10.	שלב A4, לוקוס 137
לוח 11.	שלב A3, לוקוס 124
לוח 12.	שלב A3, לוקוס 417
לוח 13.	שלב B4, לוקוס 938
לוח 14.	שלב B4, לוקוס 1356
לוח 15.	שלב BW3, לוקוס 1275
לוח 16.	שלב BW3, לוקוס 1220
לוח 17.	שלב BW3, לוקוס 1270
לוח 18.	שלב BW3, לוקוס 1317
לוח 19.	שלב BW3, לוקוס 1279
לוח 20.	שלב BW3, לוקוס 1273
לוח 21.	שלב BW3, לוקוס 1309
לוח 22.	שלב D6, לוקוס 1018
לוח 23.	שלב D5, לוקוס 848
לוח 24.	שלב D5, לוקוס 883
לוח 25.	שלב D5, לוקוס 1518
לוח 26.	שלב D5, לוקוס 880
לוח 27.	שלב D5, לוקוס 1011
לוח 28.	שלב D5, לוקוס 1005
לוח 29.	שלב D5, לוקוס 1008
לוח 30.	שלב D5, לוקוס 870
לוח 31.	שלב D5, לוקוס 1009
לוח 32.	שלב D5, לוקוס 877
לוח 33.	שלב D4, לוקוס 1429
לוח 34.	שלב D4, לוקוס 1444
לוח 35.	שלב D4, לוקוס 1422
לוח 36.	שלב D4, לוקוס 1455
לוח 37.	שלב D4, לוקוס 1403
לוח 38.	שלב D4, לוקוס 1007
לוח 39.	שלב D4, לוקוס 1003
לוח 40.	שלב D4, לוקוס 863
לוח 41.	שלב H5, לוקוס 1739
לוח 42.	שלב H4, לוקוס 1760
לוח 43.	שלב H4, לוקוס 1743
לוח 44.	שלב A2, לוקוס 414
לוח 45.	שלב A2, לוקוס 110

לוח 46.	שלב A2, לוקוס 107
לוח 47.	שלב A2, לוקוס 453
לוח 48.	שלב A2, לוקוס 40
לוח 49.	שלב A2, לוקוס 39
לוח 50.	שלב B3, לוקוס 215
לוח 51.	שלב B3, לוקוס 62
לוח 52.	שלב B3, לוקוס 62
לוח 53.	שלב B3, לוקוס 62
לוח 54.	שלב B3, לוקוס 967
לוח 55.	שלב B3, לוקוס 977
לוח 56.	שלב B3, לוקוס 930
לוח 57.	שלב B3, לוקוס 936
לוח 58.	שלב B3, לוקוס 1333
לוח 59.	שלב B3, לוקוס 1330
לוח 60.	שלב B3, לוקוס 1322
לוח 61.	שלב B3, לוקוס 947
לוח 62.	שלב B3, לוקוס 1207
לוח 63.	שלב B3, לוקוס 1226
לוח 64.	שלב B3, לוקוס 518
לוח 65.	שלב BW2, לוקוס 1260
לוח 66.	שלב BW2, לוקוס 1300
לוח 67.	שלב BW2, לוקוס 1280
לוח 68.	שלב BW2, לוקוס 1292
לוח 69.	שלב BW2, לוקוס 1310
לוח 70.	שלב BW2, לוקוס 1306
לוח 71.	שלב BW2, לוקוס 1329
לוח 72.	שלב BW2, לוקוס 1217
לוח 73.	שלב D3, לוקוס 614
לוח 74.	שלב D3, לוקוס 1906
לוח 75.	שלב D3, לוקוס 1909
לוח 76.	שלב D3, לוקוס 1905
לוח 77.	שלב D3, לוקוס 1432
לוח 78.	שלב D3, לוקוס 828
לוח 79.	שלב D3, לוקוס 1446
לוח 80.	שלב D3, לוקוס 841
לוח 81.	שלב D3, לוקוס 829
לוח 82.	שלב H3, לוקוס 1753
לוח 83.	שלב H3, לוקוס 1627
לוח 84.	שלב H3, לוקוס 1627
לוח 85.	שלב H3, לוקוס 1627
לוח 86.	שלב H3, לוקוס 1730
לוח 87.	שלב B2, לוקוס 958
לוח 88.	שלב B2, לוקוס 965
לוח 89.	שלב B2, לוקוס 966
לוח 90.	שלב B2, לוקוס 523
לוח 91.	שלב B2, לוקוס 969
לוח 92.	שלב B2, לוקוס 507
לוח 93.	שלב B2, לוקוס 961

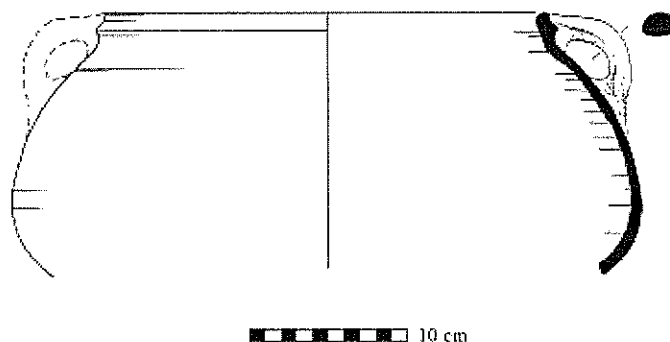
לוח 94	שלב B2, לוקוס 519
לוח 95	שלב B2, לוקוס 515
לוח 96	שלב B2, לוקוס 968
לוח 97	שלב B2, לוקוס 976
לוח 98	שלב B2, לוקוס 934
לוח 99	שלב B2, לוקוס 908
לוח 100	שלב B2, לוקוס 511
לוח 101	שלב B2, לוקוס 931
לוח 102	שלב B2, לוקוס 932
לוח 103	שלב B2, לוקוס 1321
לוח 104	שלב B2, לוקוס 1319
לוח 105	שלב B2, לוקוס 940
לוח 106	שלב D2, לוקוס 1410
לוח 107	שלב D2, לוקוס 1420
לוח 108	שלב D2, לוקוס 809
לוח 109	שלב D2, לוקוס 1417
לוח 110	שלב D2, לוקוס 1421
לוח 111	שלב D2, לוקוס 1517
לוח 112	שלב D2, לוקוס 808
לוח 113	שלב D2, לוקוס 815
לוח 114	שלב D2, לוקוס 831
לוח 115	שלב D2, לוקוס 833
לוח 116	שלב D2, לוקוס 837
לוח 117	שלב D2, לוקוס 850
לוח 118	שלב D2, לוקוס 852
לוח 119	שלב D2, לוקוס 1427
לוח 120	שלב D2, לוקוס 1433
לוח 121	שלב D2, לוקוס 1437
לוח 122	שלב D2, לוקוס 1522
לוח 123	שלב D2, לוקוס 1443
לוח 124	שלב D2, לוקוס 1443
לוח 125	שלב D2, לוקוס 1511
לוח 126	שלב D2, לוקוס 817
לוח 127	שלב D2, לוקוס 1405
לוח 128	שלב D2, לוקוס 339
לוח 129	שלב D2, לוקוס 618
לוח 130	שלב D2, לוקוס 1012
לוח 131	שלב D2, לוקוס 1015
לוח 132	שלב D2, לוקוס 836
לוח 133	שלב D2, לוקוס 881
לוח 134	שלב D2, לוקוס 1447
לוח 135	שלב A1, לוקוס 104
לוח 136	שלב A1, לוקוס 404
לוח 137	שלב A1, לוקוס 105
לוח 138	שלב A1, לוקוס 105
לוח 139	שלב A1, לוקוס 122
לוח 140	שלב A1, לוקוס 133
לוח 141	שלב A1, לוקוס 135

לוח 142	שלב A1, לוקוס 114
לוח 143	שלב A1, לוקוס 114
לוח 144	שלב A1, לוקוס 413
לוח 145	שלב A1, לוקוס 403
לוח 146	שלב A1, לוקוס 434
לוח 147	שלב A1, לוקוס 132
לוח 148	שלב A1, לוקוס 146
לוח 149	שלב A1, לוקוס 411
לוח 150	שלב A1, לוקוס 419
לוח 151	שלב A1, לוקוס 108
לוח 152	שלב A1, לוקוס 103
לוח 153	שלב A1, לוקוס 31
לוח 154	שלב A1, לוקוס 130
לוח 155	שלב A1, לוקוס 41
לוח 156	שלב A1, לוקוס 38
לוח 157	שלב A1, לוקוס 36
לוח 158	שלב A1, לוקוס 32
לוח 159	שלב A1, לוקוס 35
לוח 160	שלב A1, לוקוס 106
לוח 161	שלב A1, לוקוס 109
לוח 162	שלב A1, לוקוס 113
לוח 163	שלב A1, לוקוס 441
לוח 164	שלב A1, לוקוס 455
לוח 165	שלב A1, לוקוס 102
לוח 166	שלב A1, לוקוס 402
לוח 167	שלב A1, לוקוס 412
לוח 168	שלב A1, לוקוסים 112 ו 426
לוח 169	שלב B1, לוקוס 517
לוח 170	שלב B1, לוקוס 924
לוח 171	שלב BW1, לוקוס 1334
לוח 172	שלב BW1, לוקוס 970
לוח 173	שלב BW1, לוקוס 1216
לוח 174	שלב D1, לוקוס 343
לוח 175	שלב D1, לוקוס 1419
לוח 176	שלב D1, לוקוס 1415
לוח 177	שלב D1, לוקוס 1025
לוח 178	שלב D1, לוקוס 1022
לוח 179	שלב H2, לוקוס 1621
לוח 180	שלב H2, לוקוס 1621
לוח 181	שלב H2, לוקוס 1628
לוח 182	שלב H2, לוקוס 1608
לוח 183	שלב H2, לוקוס 1616
לוח 184	שלב H2, לוקוס 1626
לוח 185	שלב H2, לוקוס 1610
לוח 186	שלב H2, לוקוס 1615
לוח 187	שלב H2, לוקוס 1724
לוח 188	שטח A, פני שטח, מסי 454
לוח 189	שטח B, ממצאים שונים

לוח 190.	שטח B, ממצאים שונים
לוח 191.	שטח B, לוקוס 61
לוח 192.	שטח B, לוקוס 500
לוח 193.	שטח C, ממצאים שונים
לוח 194.	שטח A, פני שטח, מסי 621
לוח 195.	שטח H, ממצאים שונים
לוח 196.	שטח Y, ממצאים שונים
לוח 197.	שטח B, לוקוס 1343
לוח 198.	שטח H, לוקוס 1606
לוח 199.	שטח D (שלבים D3-D5), לוקוס 867
לוח 200.	שטח D (שלבים D1-D2), לוקוס 835
לוח 201.	שטח D, לוקוס 1411
לוח 202.	שטח D, לוקוס 804
לוח 203.	שטח D, לוקוס 1431
לוח 204.	שטח B מערב, לוקוס 1251
לוח 205.	שטח D, לוקוס 600
לוח 206.	שטח D, ממצאים שונים

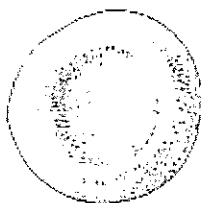

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/414/1	Pinched head of a Judean Pillar Figurine
2	Zoomorphic figurine	F/414/3	Body of an animal
3	Stone weight	F/414/2	Hematite. Duck shaped. Values 6 Mesopotamian <i>shekels</i>

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	556/26	Black material inside

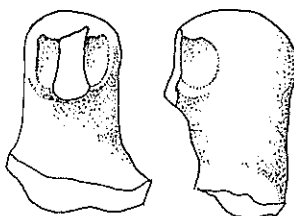
לוח 3. שלב A4, לוקוס 129

10 cm

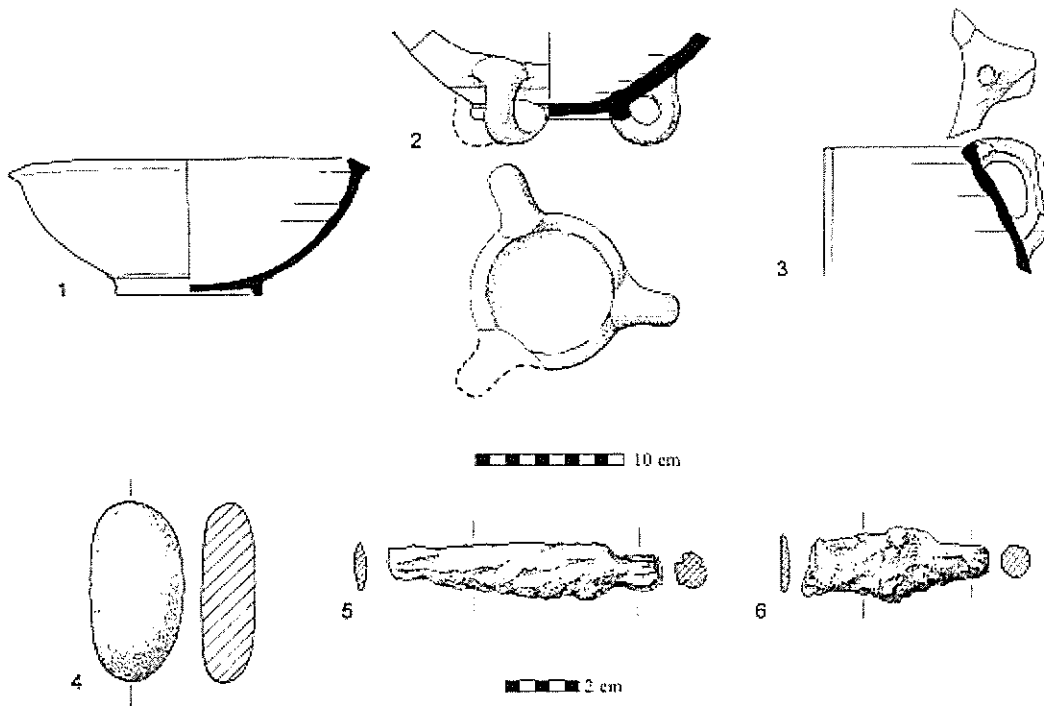
No.	Object		Description
1	Stone bowl	F/373	Basalt. Complete

לוח 4. שלב A4, לוקוס 429

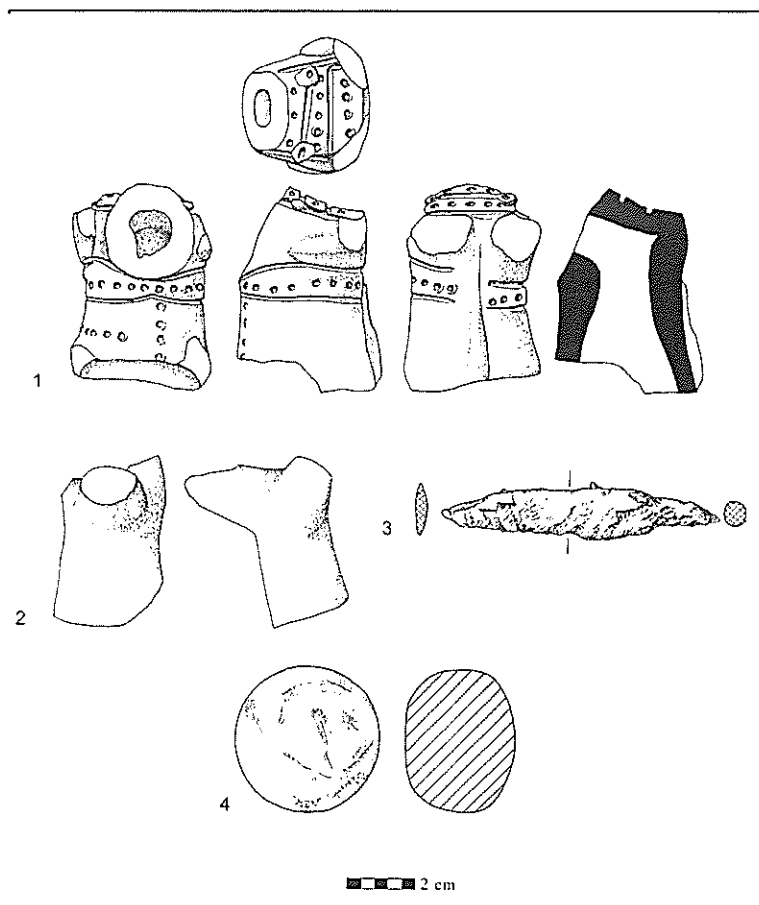

2 cm

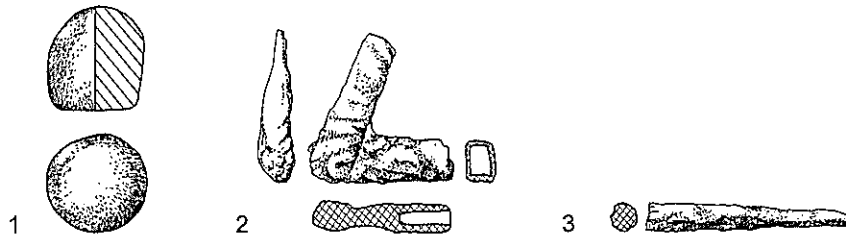
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/563/1	Pinched head of a human

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	398/1	
2	Krater	443/5	3 handled base
3	Krater	413/20	Round seal impression
4	Oval stone	F/422/1	Black
5	Arrow head	F/394	Iron
6	Arrow head	F/422	Iron

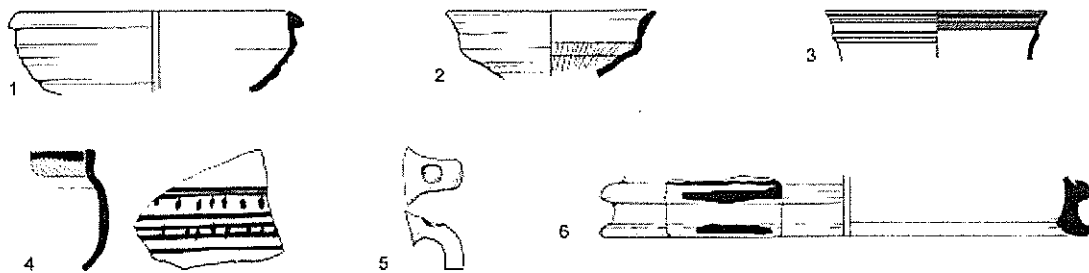

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic vessel	F/363/1	Head of an animal
2	Zoomorphic figurine	F/353	Body of an animal
3	Arrow head	F/370	Iron. Complete
4	Stone weight	F/363/2	Dome shaped

2 cm

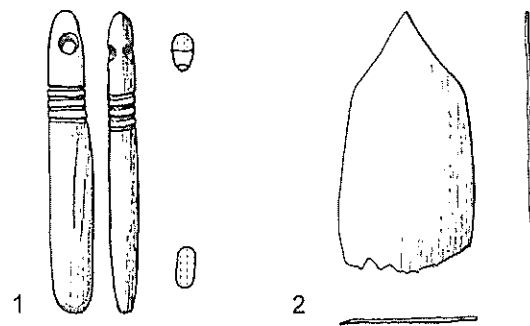
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Stone weight	F/344/1	Hematite. Dome shaped
2	Implement	F/344/3	Iron. Handle socket
3	Point	F/344/2	Iron. Broken

10 cm

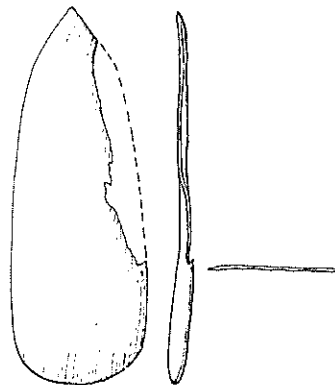
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	395/1	
2	Chalice	406/2	
3	Bowl	439/1	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
4	Bowl	406/5	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes and small points
5	Handle	406/19	Seal impression
6	Stand	427/3	Exterior decorated. Thick black stripes

לוח 9. שלב A4, לוקוס 134

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Pendant	F/392/1	Bone. 3 ridges below suspension hole
2	Spatula	F/382/1	Bone. Broken

לוח 10. שלב A4, לוקוס 137

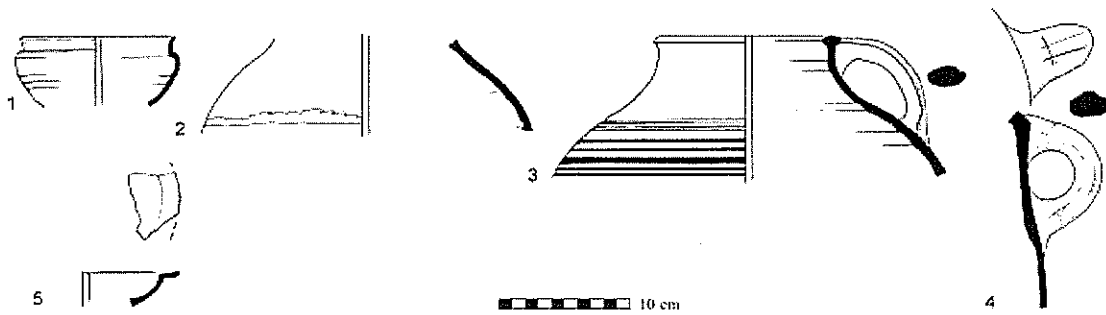

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spatula	F/426/1	Bone. Broken

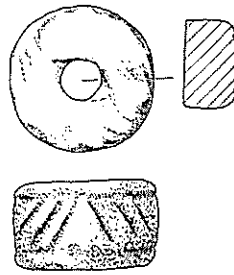
1 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Stamp seal	F/361/1	<i>lqosa</i>

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	537/10	
2	Cooking pot	537/14	Horizontal stripes
3	Storejar	537/5	Decorated exterior, black and white horizontal stripes on shoulder
4	Storejar	537/2	Two horizontal and a vertical lines incised on handle
5	Lamp	537/7	Ash remains on rim

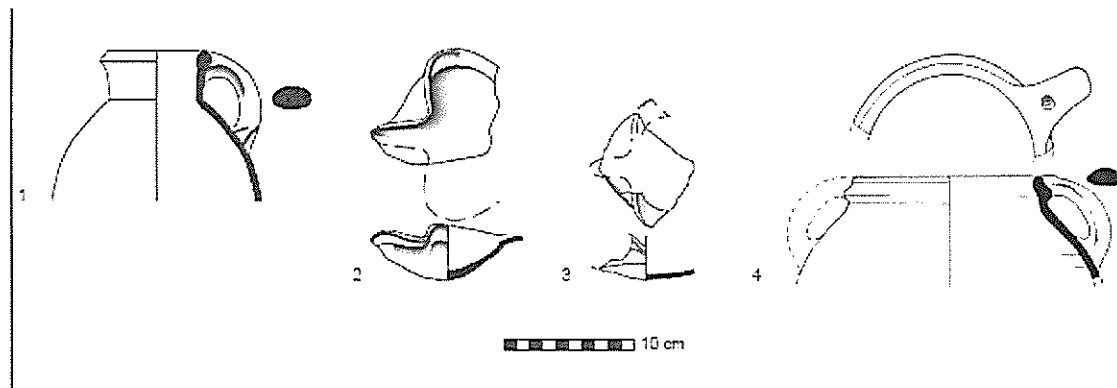
לוח 13. שלב B4, לוקוס 938

2 cm

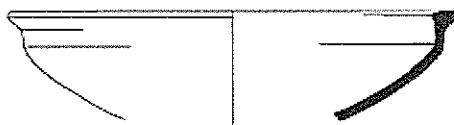
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spindle whorl	F/4090/1	Stone disc. Exterior decorated with incised diagonal lines

לוח 14. שלב B4, לוקוס 1356

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Jug	6578/1	
2	Lamp	6549/1	Ash remains
3	Lamp	6555/10	
4	Cooking pot	6578/12	Bright clay. Impression on handle

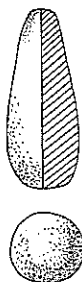
לוח 15. שלב BW3, לוקוס 1275

10 cm

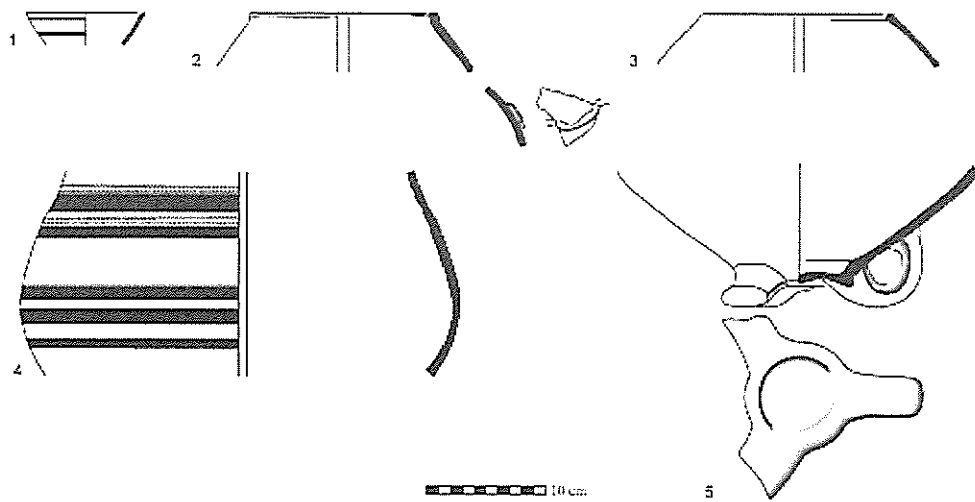
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6341/1	

לוח 16. שלב BW3, לוקוס 1220

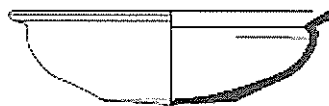

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Worked stone	F/6052	

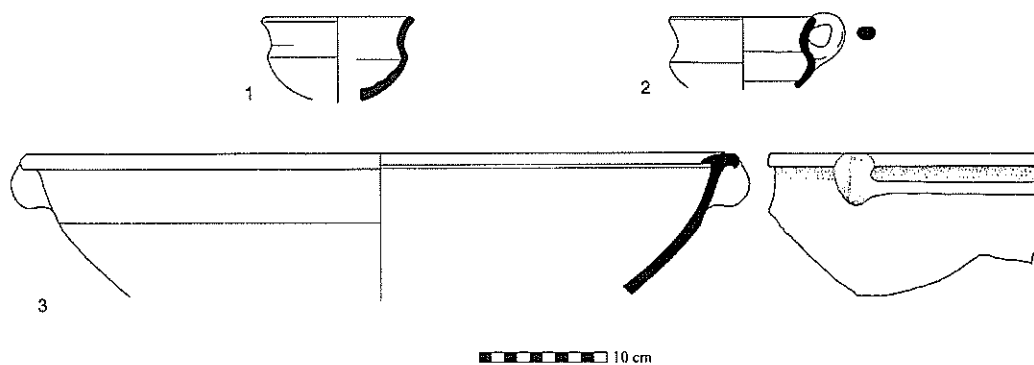
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6335/14	Exterior decorated. Black horizontal stripes
2	Cooking pot	6335/6	
3	Cooking pot	6331/8	
4	Krater	6331/10	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
5	Storejar	6335/15	Three handles base

10 cm

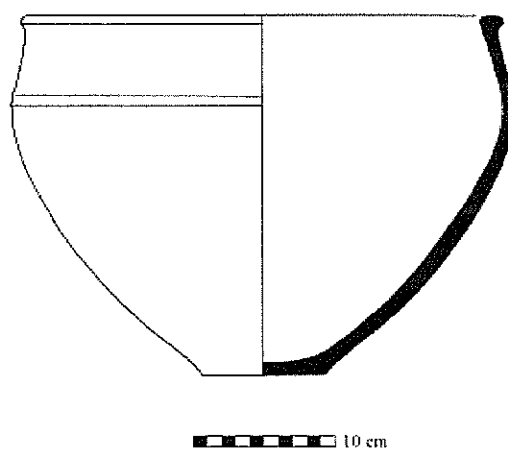
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6435/1	

לוח 19. שלב BW3, לוקוס 1279

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6350/3	Thick wall
2	Cup	6350/1	
3	Bowl	6345/1	

לוח 20. שלב BW3, לוקוס 1273

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	6339/15	

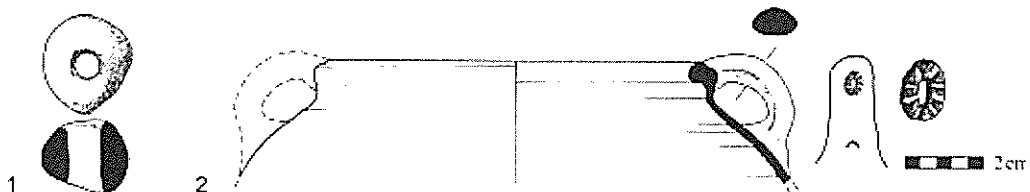
לוח 21. שלב 3BW, לוקוס 1309

10 cm

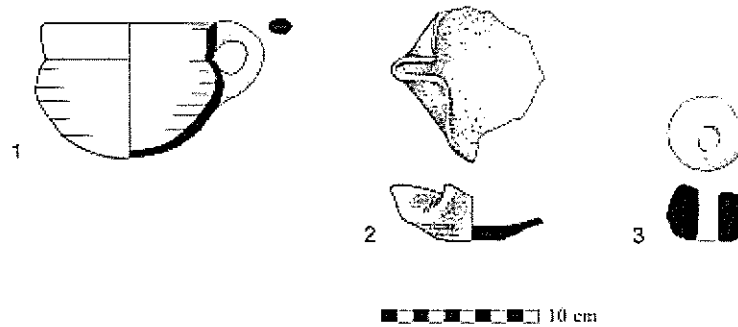
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6404/1	

לוח 22. שלב 6D, לוקוס 1018

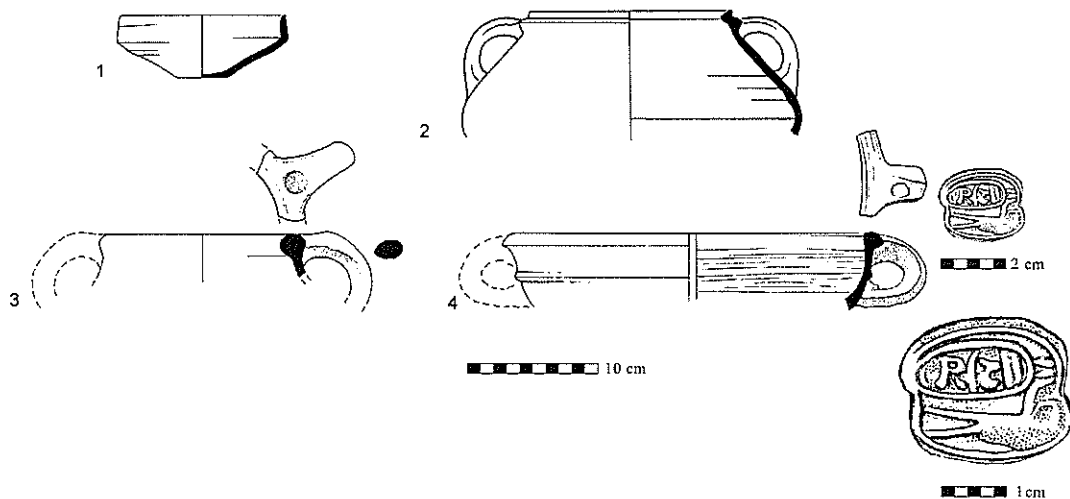

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Loomweight	F/5037/1	
2	Cooking pot	5037/25	Seal impression. Schematic design

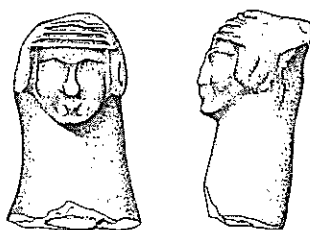

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cup	3139/2	
2	Lamp	3139/1	Ash remains
3	Loomweight	F/3123	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3211/3	
2	Cooking pot	3223/7	
3	Cooking pot	3223/9	Impression on handle
4	Krater	3223/18	Oval seal impression. Standing human figure and an oval frame

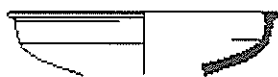
לוח 25. שלב D5, לוקוס 1518

2 cm

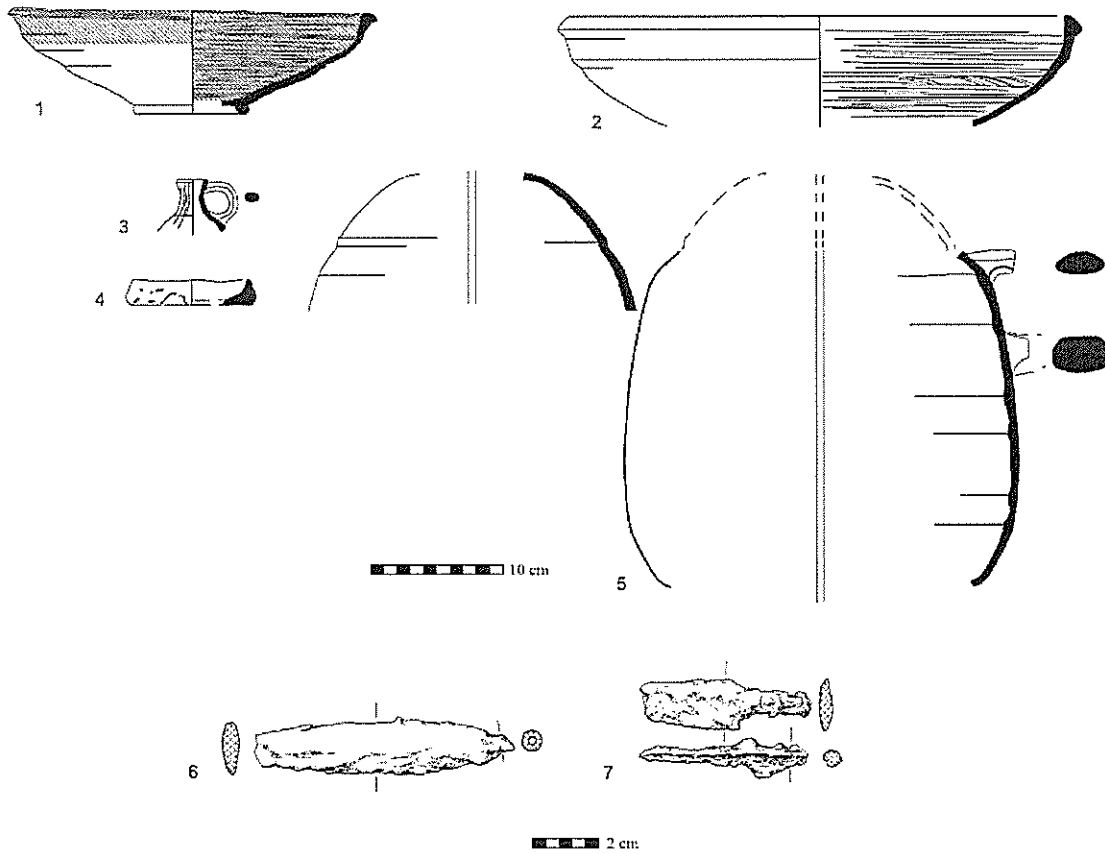
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/7559	Head of a Judean Pillar Figurine

לוח 26. שלב D5, לוקוס 880

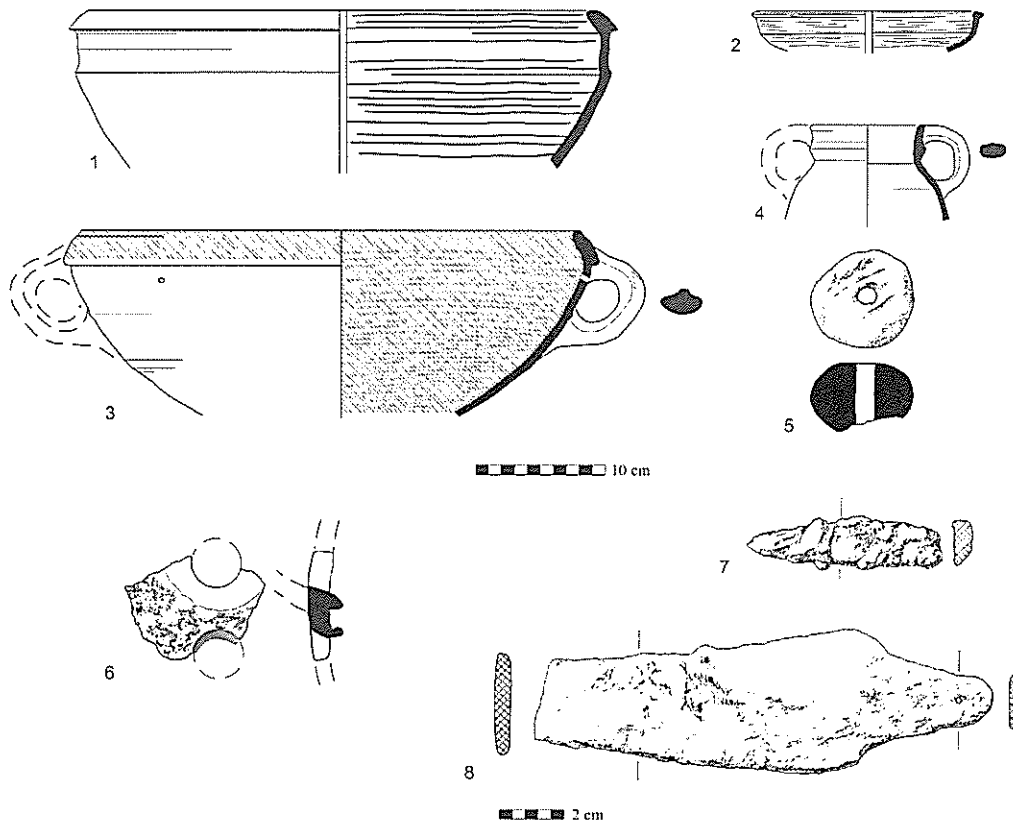

1.8 cm

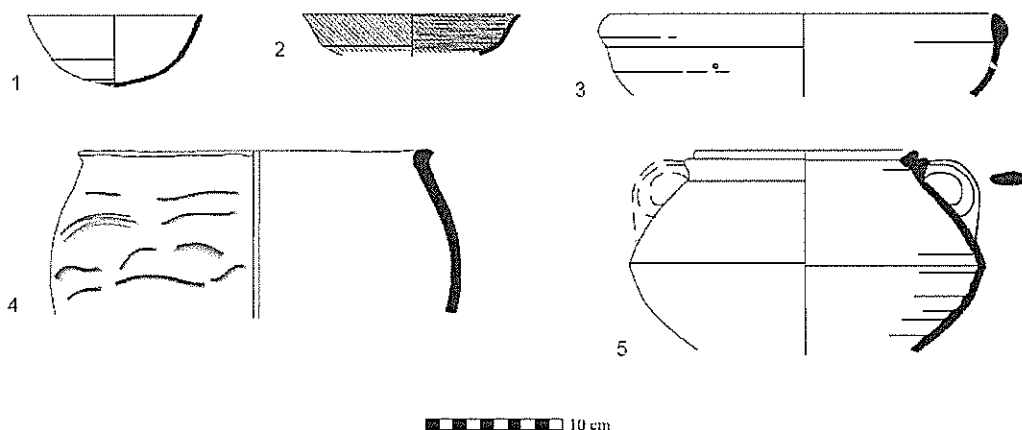
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3238/1	Wheel burnished rim

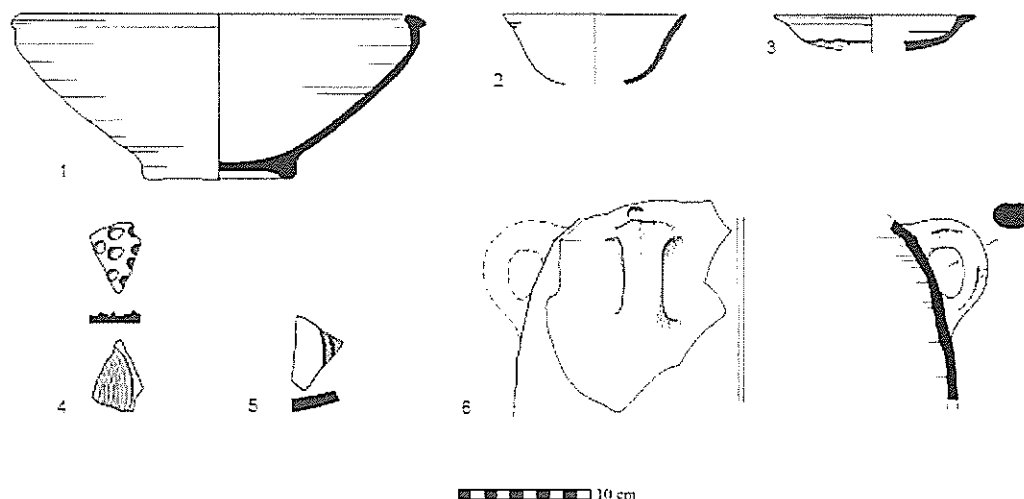
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	5028/1	Interior and rim wheel burnished
2	Bowl	5035/2	Interior and rim wheel burnished. Ash remains
3	Juglet	7553/1	
4	Handmade vessel	5035/8	
5	Storejar	5035/1	
6	Knife blade	F/5033	Iron
7	Slag	F/5035	Iron

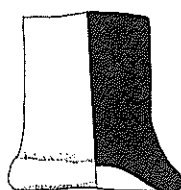
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	5012/1	Interior and rim horizontal hand burnished
2	Bowl	5014/21	Black clay. Exterior continuous burnish
3	Krater	5014/1	Interior and partly exterior red slipped and wheel burnished
4	Cooking pot	5012/2	Bright clay
5	Loomweight	F/5014/1	
6	Body sherd	5014/25	Perforated
7	Chisel	F/5012/2	Iron. Broken
8	Spearhead	F/5012/1	Iron. Broken

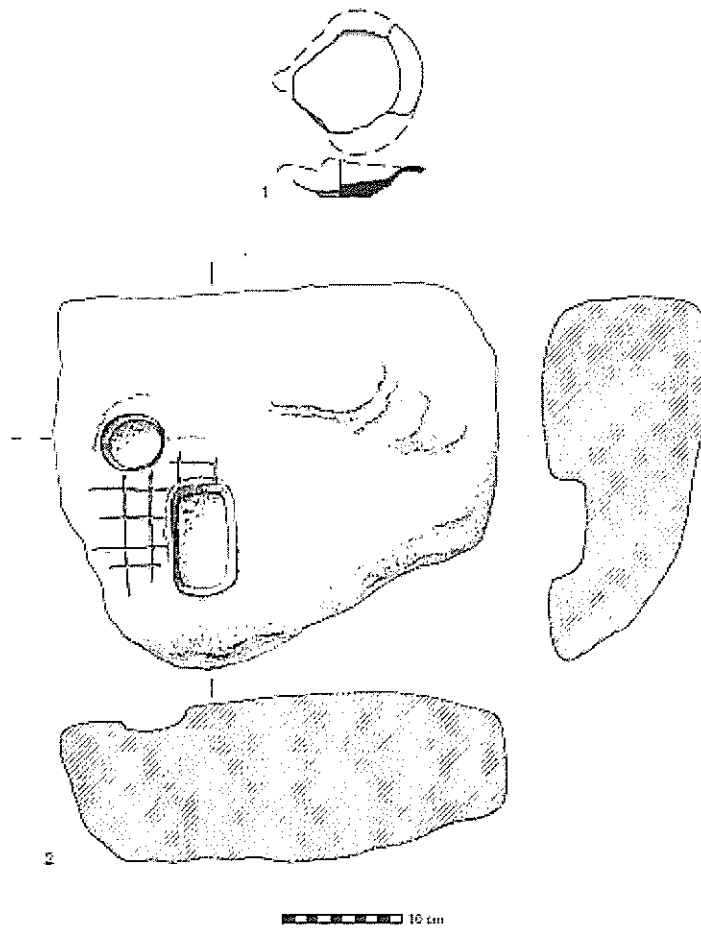
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	5017/2	Ash remains
2	Bowl	5017/5	Interior and partly exterior red slipped and wheel burnished
3	Bowl	5017/4	Mending hole
4	Cooking pot	5017/3	Handmade
5	Cooking pot	5017/1	

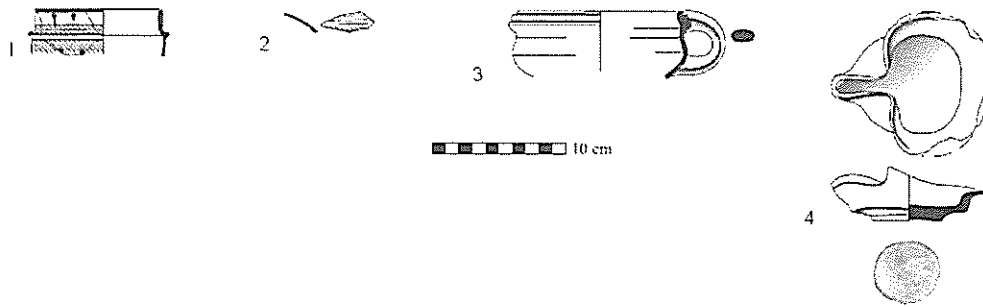
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3188/1	
2	Bowl	3193/13	
3	Bowl	3186/10	
4	Body sherd	3181/22	Exterior dimpled before firing
5	Body sherd	3186/54	Interior decorated. Black and red horizontal stripes
6	Storejar	3181/25	Impression above rim

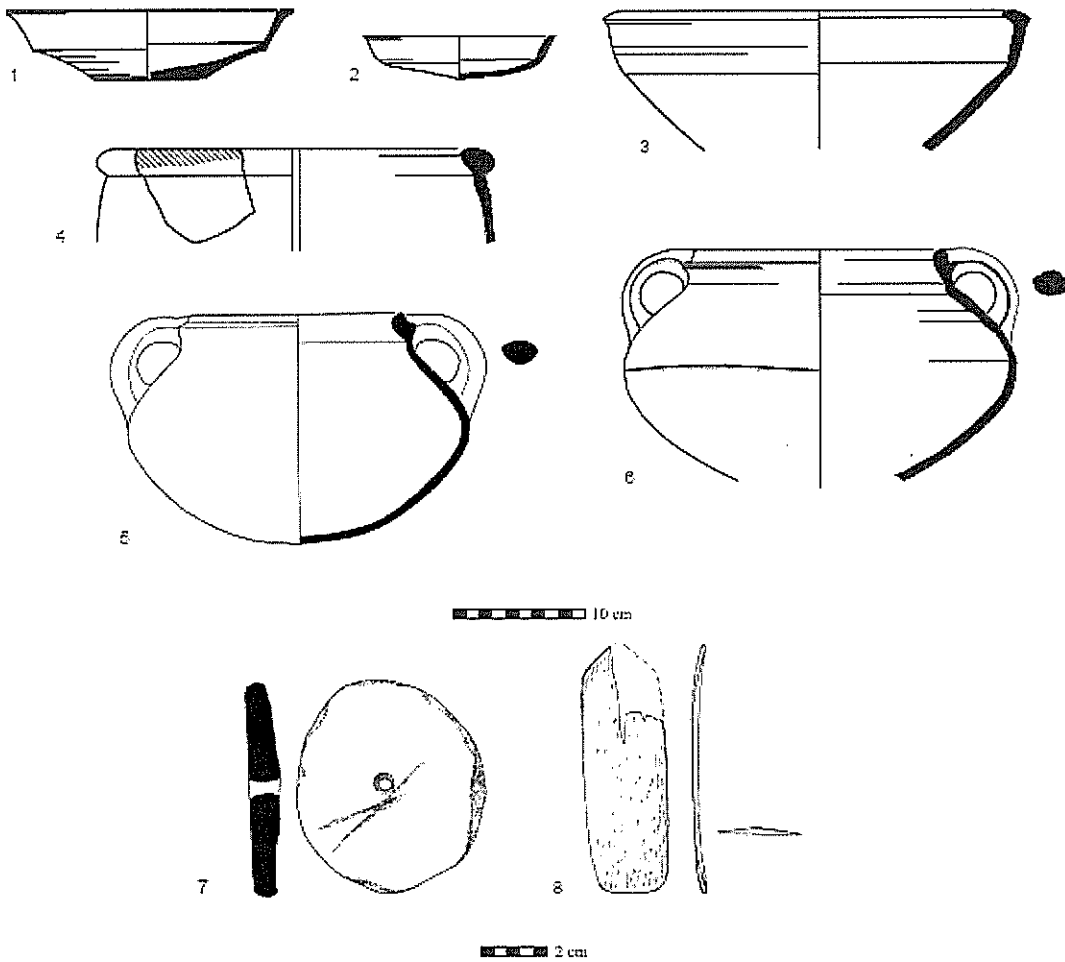
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/5019/1	Base of a Judean Pillar Figurine

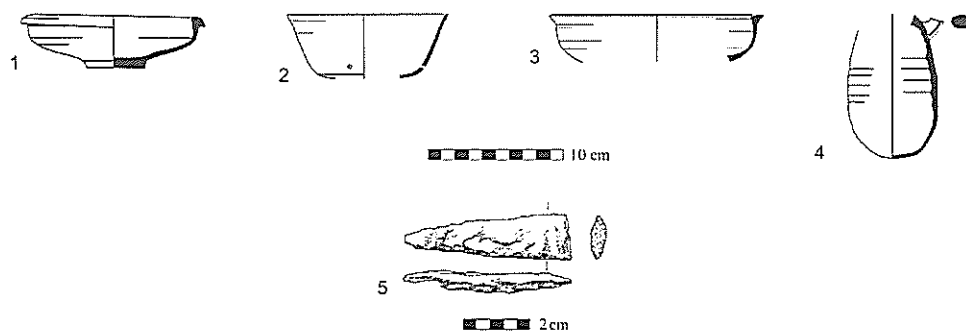
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	3220/1	
2	Board game	F/3220	Limestone. Incised

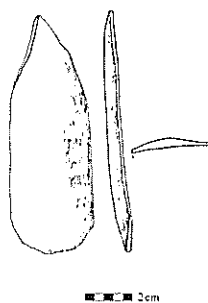
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7089/1	Exterior decorated. Black horizontal stripes and points below rim
2	Body sherd	7116/4	Exterior red slipped, wheel burnished and decorated. Black and red horizontal stripes
3	Cup	7116/3	
4	Lamp	7100/17	Ash remains

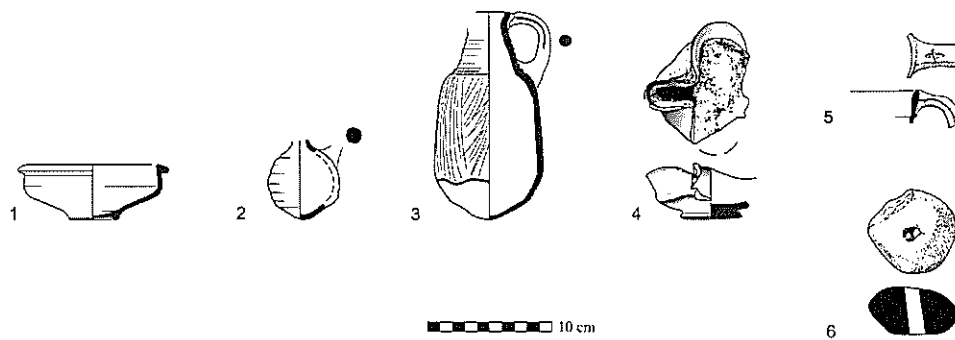
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7134/1	
2	Bowl	7180/30	
3	Bowl	7166/1	
4	Bowl	7180/6	Exterior decorated. Red horizontal stripes
5	Cooking pot	7180/1	
6	Cooking pot	7134/15	
7	Lid	F/7144/2	Perforated
8	Spatula	F/7144/1	Bone. Broken

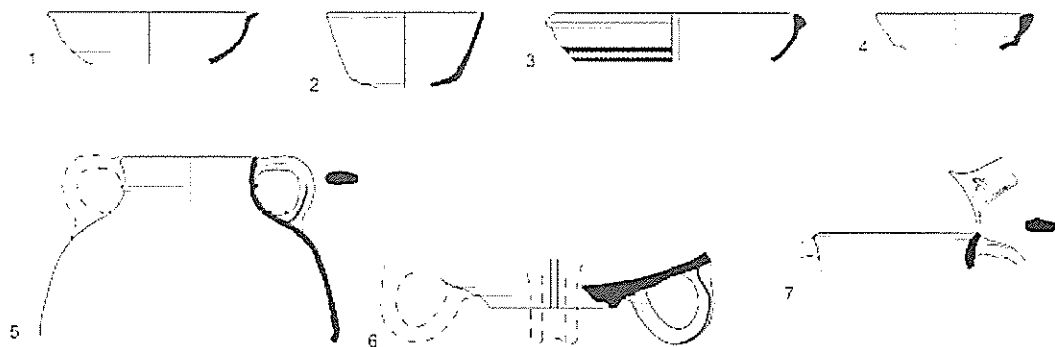
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7046/4	
2	Bowl	7046/5	Upper brighter clay. Mending hole.
3	Bowl	7065/5	
4	Juglet	7046/24	
5	Chisel	F/7088	Iron. Broken

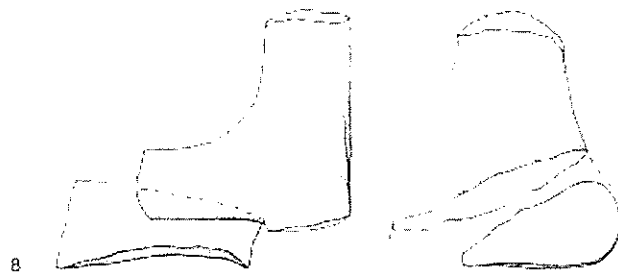
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spatula	F/7177	Bone. Complete

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7041/2	
2	Juglet	7041/6	Bright clay
3	Juglet	7041/1	Exterior vertical burnished
4	Lamp	7041/5	Ash remains
5	Cooking pot	7041/4	Potter's mark. Ash remains
6	Loomweight	F/7046	

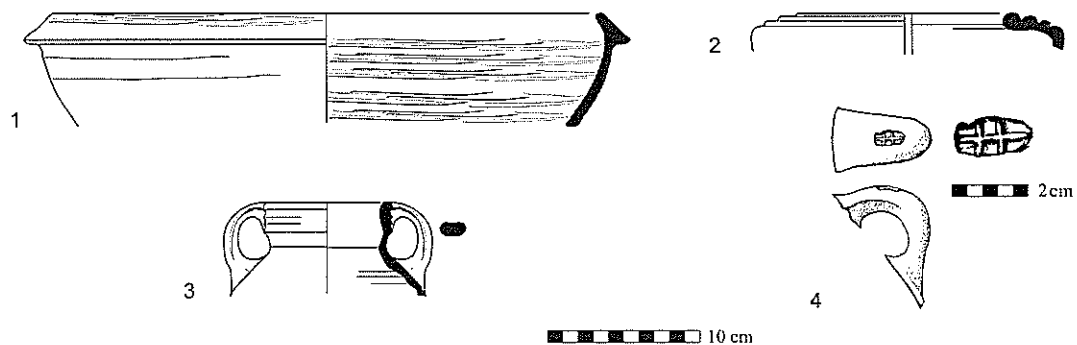

■ ■ ■ ■ ■ 10 cm

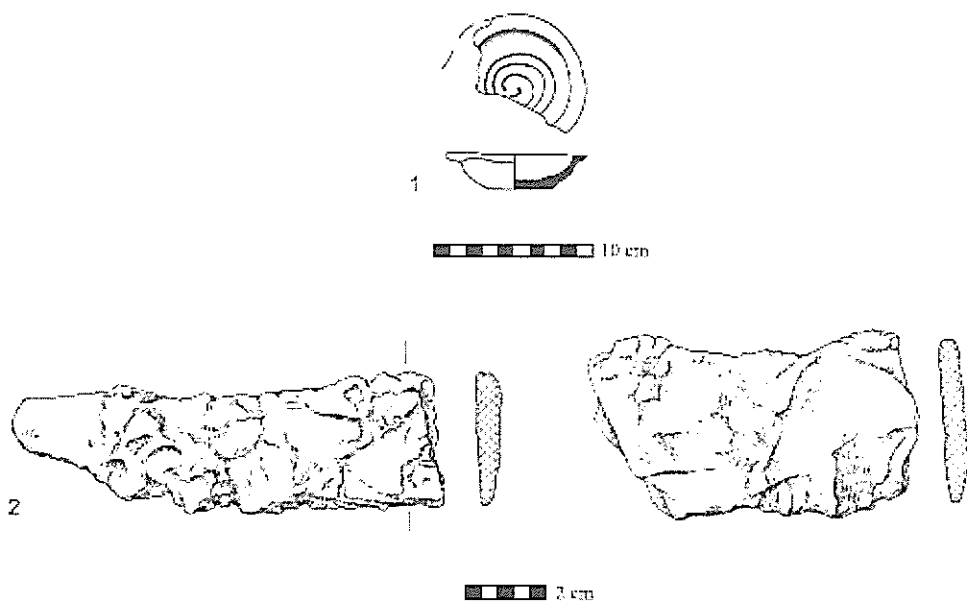
■ ■ ■ 2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	5016/1	Interior and rim horizontal hand burnished
2	Bowl	5016/17	
3	Bowl	5015/3	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
4	Chalice	5016/18	
5	Cooking pot	5016/1	
6	Krater	5024/1	3 handled base
7	Cooking pot	5016/19	Potter's mark
8	Zoomorphic figurine	F/5016/1	Body of an animal

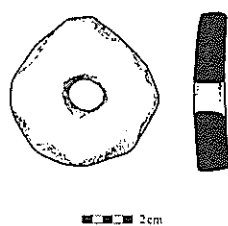
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	5010/2	Interior and rim horizontal hand burnished
2	Holemouth jar	5010/10	
3	Cooking pot	5010/1	
4	Handle	5010/24	Seal impression on handle. Net pattern

לוח 40. שלב D4, לוקוס 863

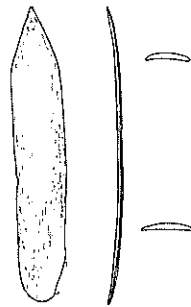
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	3165/1	
2	Sickle blade	F/3173	Iron. 2 pieces

לוח 41. שלב H5, לוקוס 1739

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lid	F/8580	Clay. Perforated

לוח 42. שלב H4, לוקוס 1760

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spatula	F/8669	Bone

לוח 43. שלב H4, לוקוס 1743

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8599/3	Interior and rim wheel burnished
2	Mortarium	8599/1	
3	Krater	8599/2	Self slipped. Exterior burnished and decorated. Black complex pattern

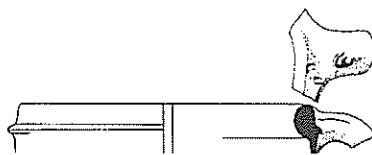
לוח 44. שלב A2, לוקוס 414

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Juglet	557/10	

לוח 45. שלב A2, לוקוס 110

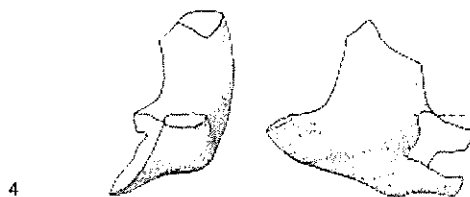
10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Handle	341/5	Incised

לוח 46. שלב A2, לוקוס 107

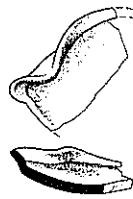
10 cm

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	325/13	
2	Bowl	317/1	Mending holes
3	Body sherd	314/14	Exterior decorated. Black and white horizontal stripes
4	Zoomorphic figurine	F/308/1	

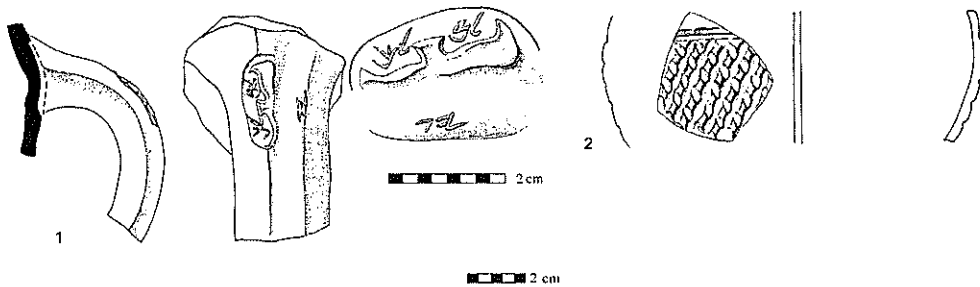
לוח 47. שלב A2, לוקוס 453

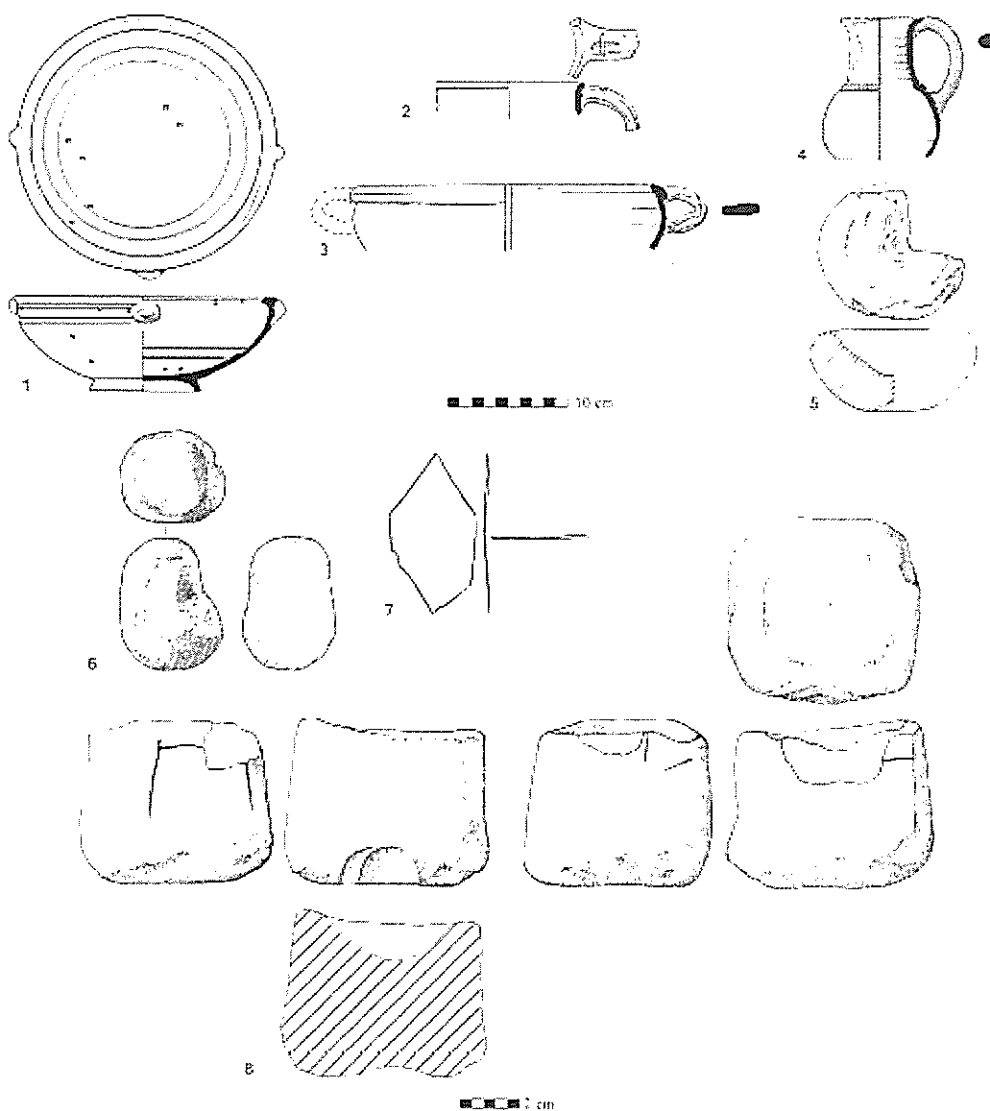
10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	610/4	Ash remains

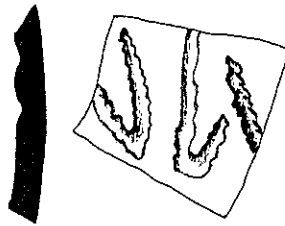
לוח 48. שלב A2, לוקוס 40

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Seal impression	45/1	2 winged <i>lmlk ziph</i>
2	Assyrian glass	F/47/1	Diamond shaped

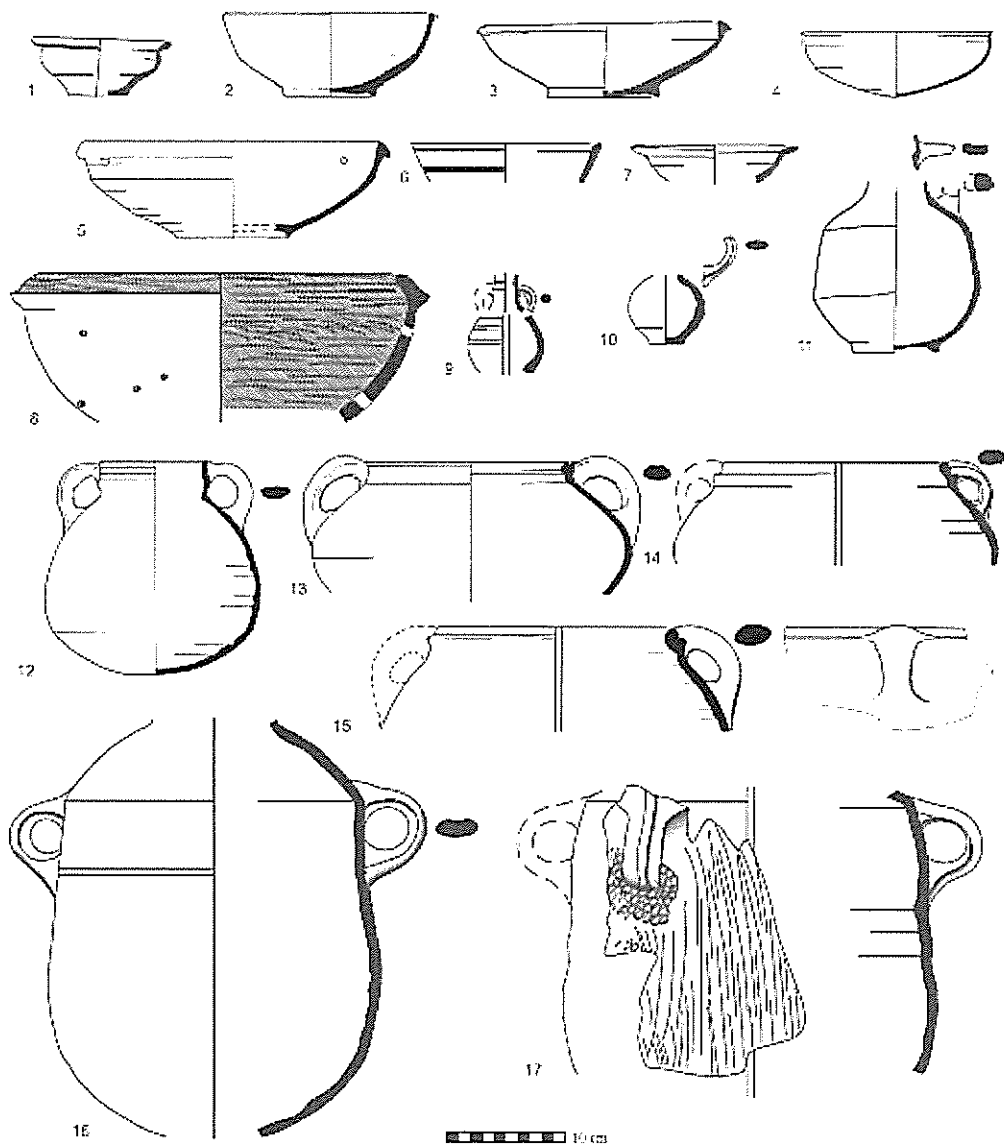

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	50/8	Many mending holes. Interior partially red slipped and burnished
2	Jug	F/48/1	Pre-firing mark
3	Krater	48/13	Interior self slip. Wheel burnished interior and on rim
4	Juglet	50/1	Exterior red slipped
5	Stone bowl	F/48	
6	Stone weight	F/42/2	Hematite
7	Spatula	F/42/1	Bone. Broken
8	Stone altar	F/36	

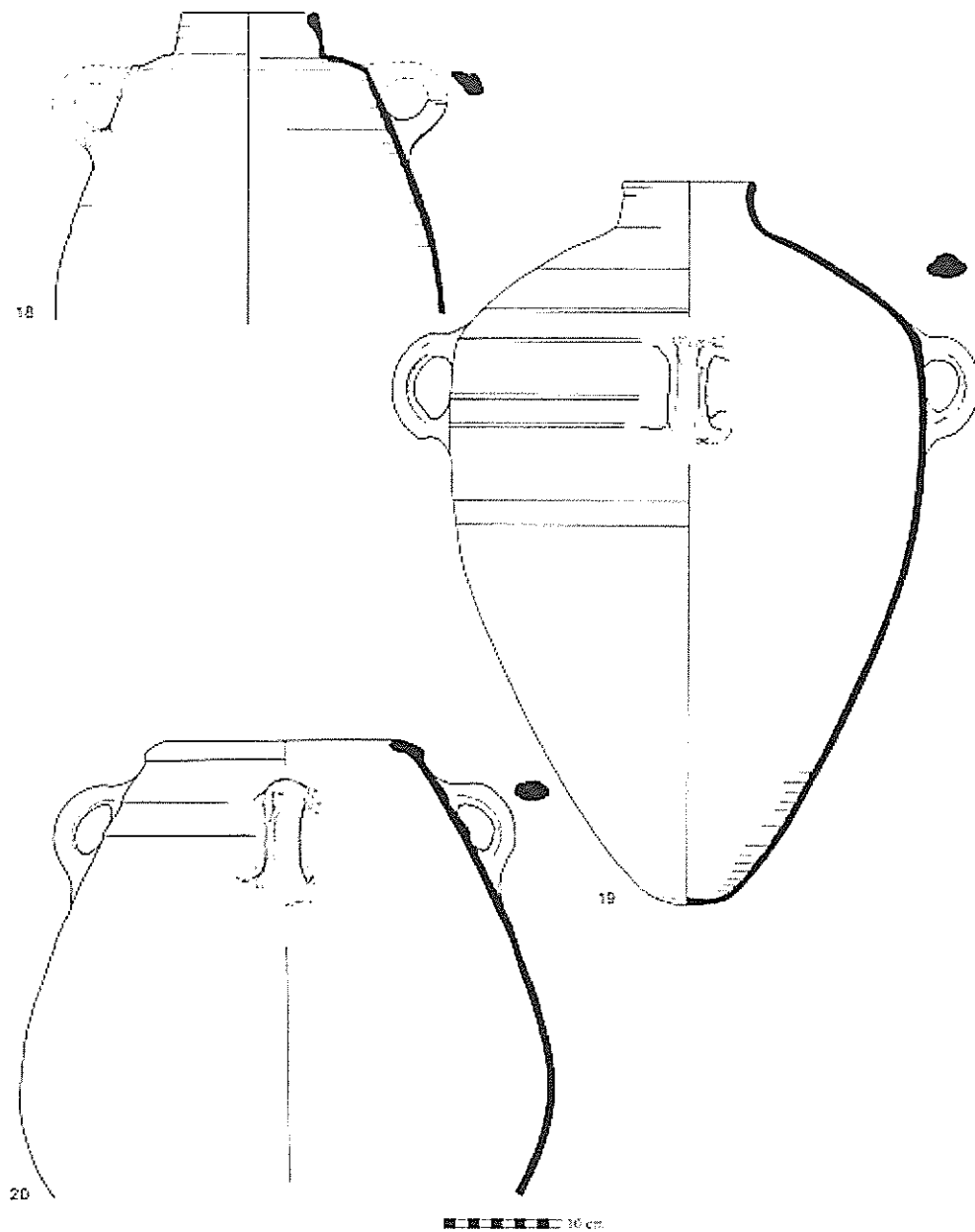

2 cm

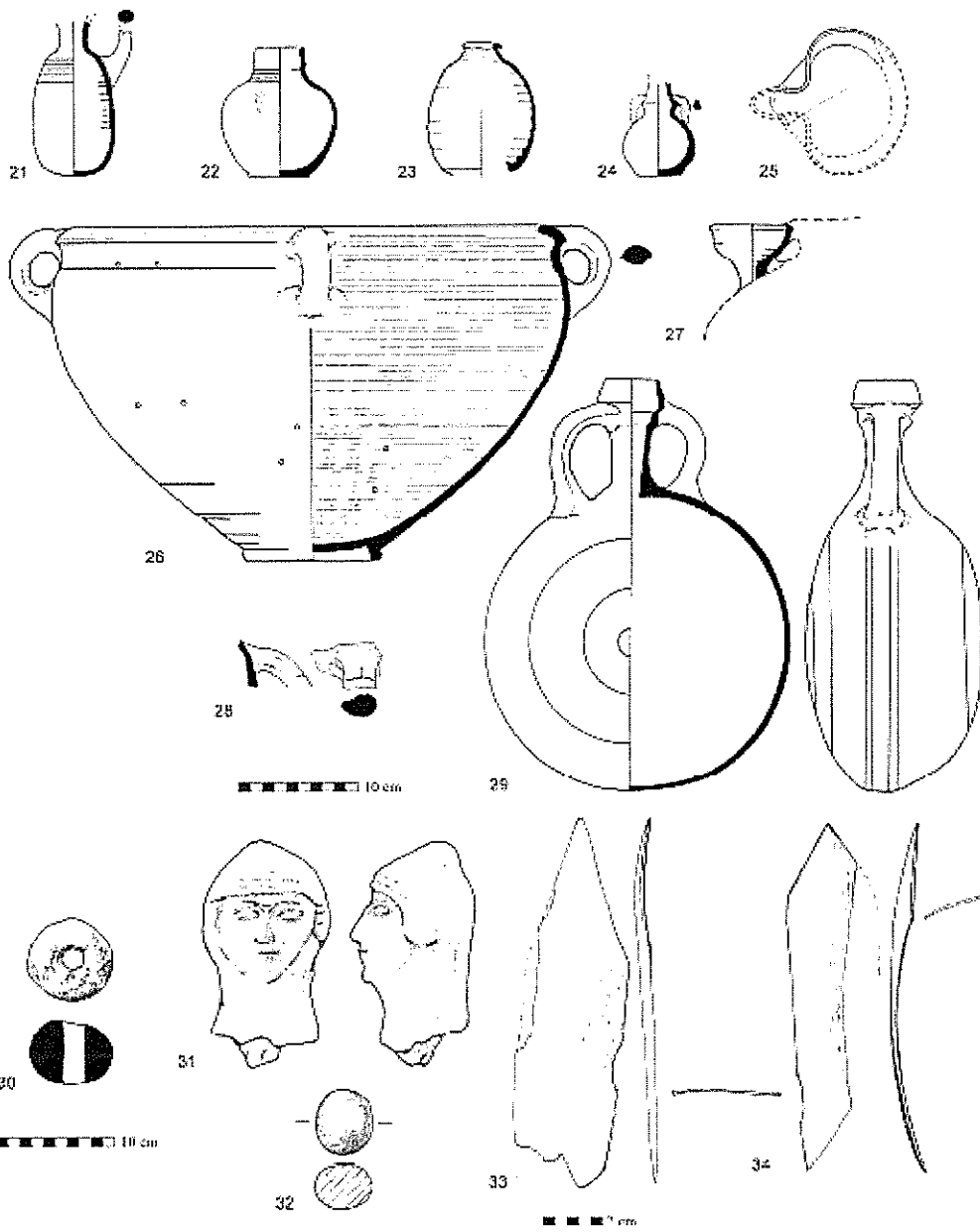
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Ostracon	F/815/1	Hebrew word: שלש

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	110/26	
2	Bowl	104/1	
3	Bowl	110/43	
4	Bowl	110/7	
5	Bowl	110/6	Mending hole
6	Bowl	110/38	Exterior white slipped and decorated. Black horizontal stripes
7	Lamp	110/23	
8	Krater	110/44	Interior and part of exterior red slipped. Interior and rim wheel burnished. 3 mending holes and attempt to drill another
9	Juglet	110/30	Exterior decorated. Black horizontal stripes
10	Juglet	120/3	
11	Decanter	104/12	
12	Cooking pot	110/1	
13	Cooking pot	110/2	
14	Cooking pot	110/48	
15	Cooking pot	110/9	
16	Storejar	110/8	
17	Storejar	112/1	Round prints below handle

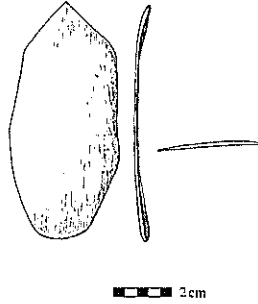

No.	Object	Reg. No.	Description
18	Storejar	110/5	
19	Storejar	110/20	
20	Holemouth jar	110/31	

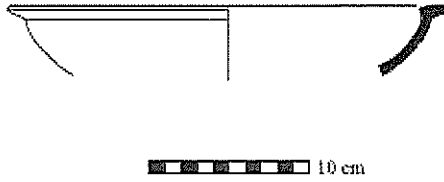
No.	Object	Reg. No.	Description
21	Juglet	120/6	
22	Bottle	110/3	
23	Bottle	112/13	Exterior vertical burnished
24	Juglet	120/1	Exterior burnished. Ash remains
25	Lamp	110/21	Ash remains
26	Krater	110/32	Interior and rim wheel burnished. Mending holes
27	Storejar	120/2	
28	Potter's mark	110/55	
29	Flask	110/4	Incised decoration
30	Loomweight	F/110/4	
31	Anthropomorphic figurine	F/104/1	Head of a Judean Pillar Figurine
32	Round stone	F/110/7	
33	Spatula	F/110/1	Bone. Broken
34	Spatula	F/112/2	Bone. Broken

לוח 54. שלב B3, לוקוס 967

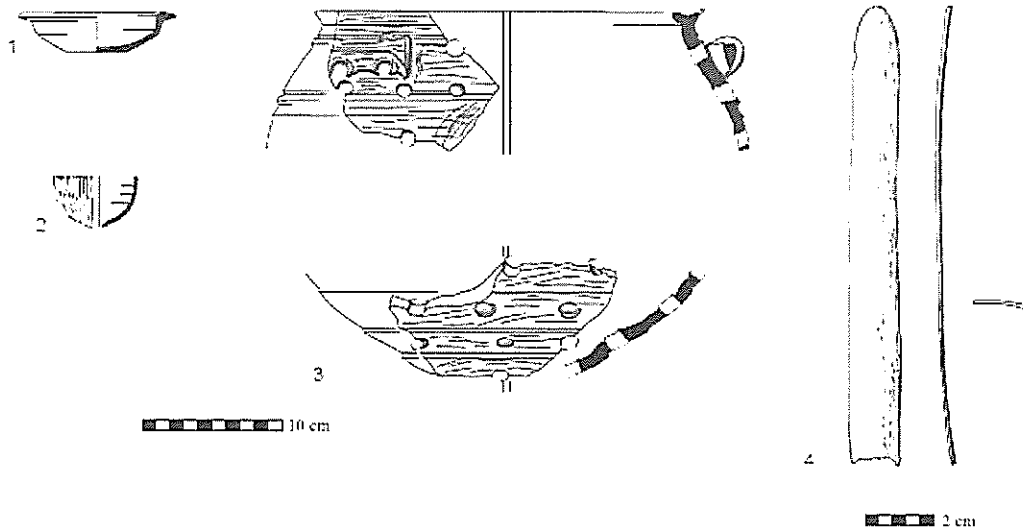

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spatula	F/4168	Bone. Complete

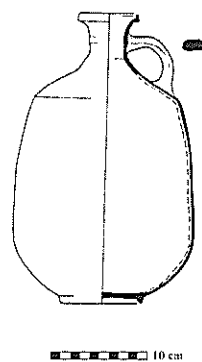
לוח 55. שלב B3, לוקוס 977

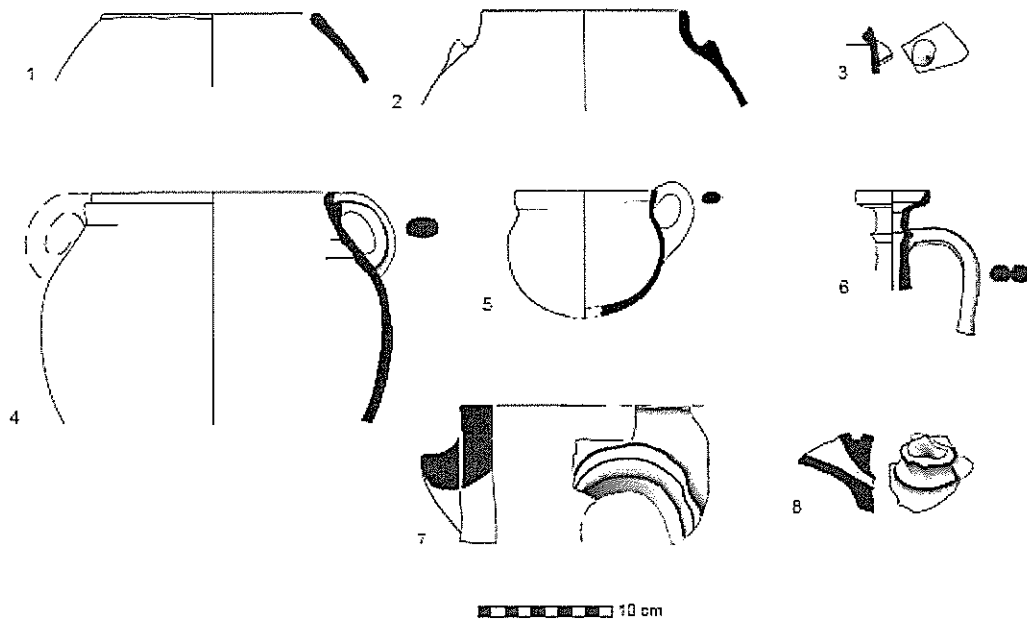
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4224/1	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	4125/3	Bowl	
2	4125/14	Juglet	Exterior black slipped and vertical burnished
3	4125/15	Krater	Exterior red slipped and horizontal hand burnished. Large holes and bar handles
4	F/4068	Spatula	Bone. Broken

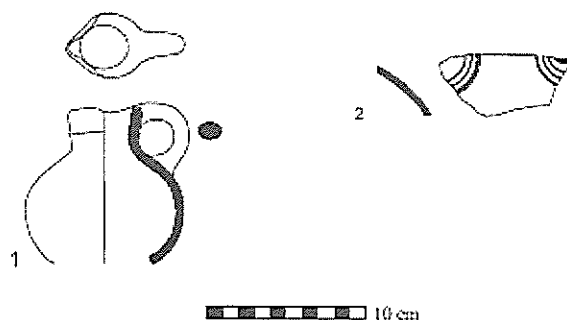

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Decanter	4079/1	Many white grits

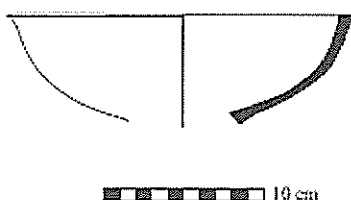
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	6459/12	
2	Cooking pot	6459/1	
3	Body sherd	6459/16	Projector
4	Cooking pot	6459/34	
5	Cup	6459/4	
6	Decanter	6459/3	Doubled handle
7	Installation?	6459/31	
8	Storejar	6459/26	Spout

לוח 59. שלב B3, לוקוס 1330

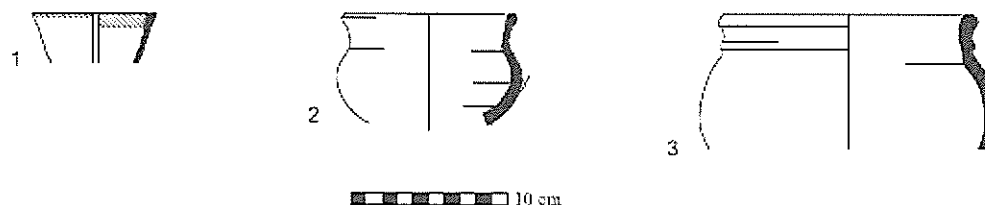
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Juglet	6454/1	
2	Juglet	6454/10	Exterior continuous burnished and decorated. Black concentric circles

לוח 60. שלב B3, לוקוס 1322

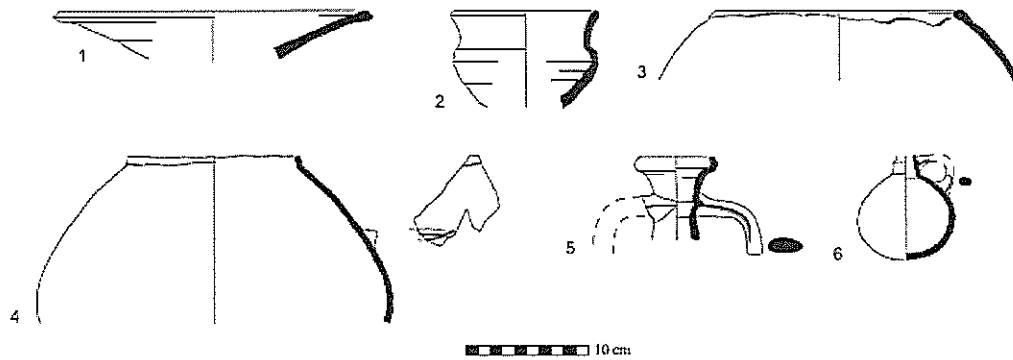

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6441/1	

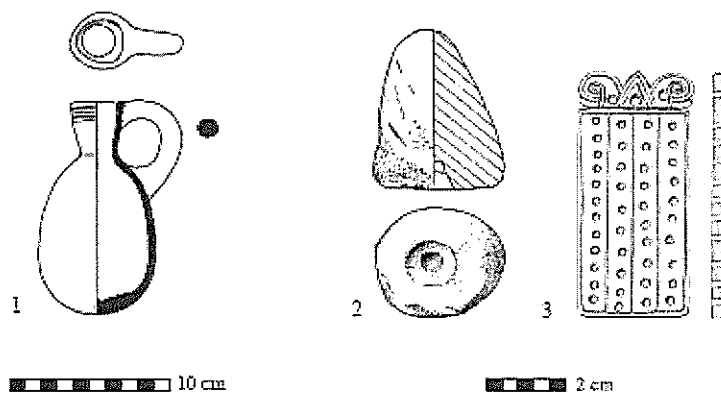
לוח 61. שלב B3, לוקוס 947

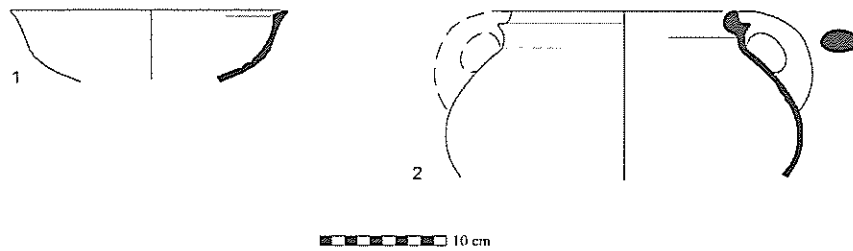
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4128/2	Decorated inner part of rim. Black horizontal stripes
2	Cup	4172/1	
3	Krater	4109/4	

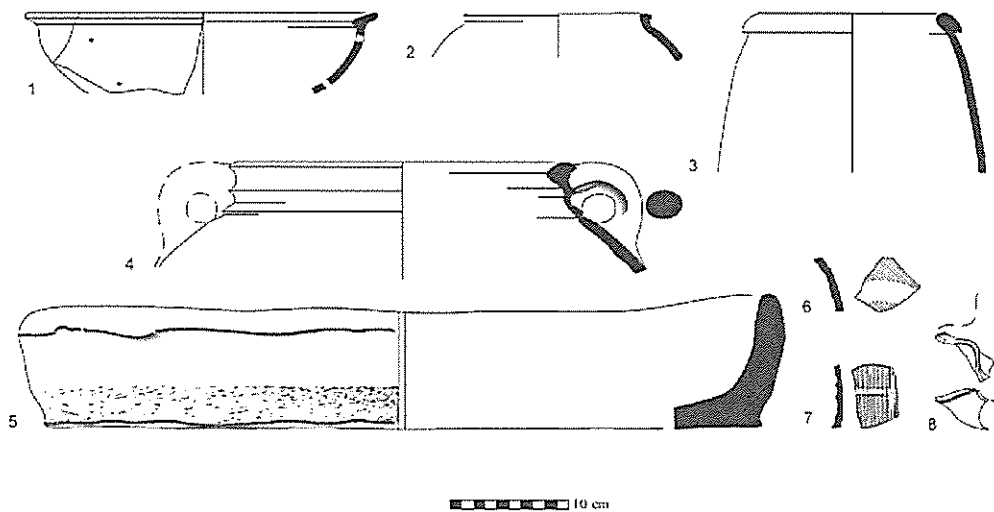
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6072/1	
2	Bowl	6079/7	
3	Cooking pot	6079/2	
4	Cooking pot	6079/1	
5	Flask	6079/6	
6	Juglet	6079/5	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Juglet	6074/1	
2	Suspended weight	F/6072	Pyramid shaped limestone weight
3	Plaque	F/6073	Bone. Proto-aeolic capitals. 45 holes

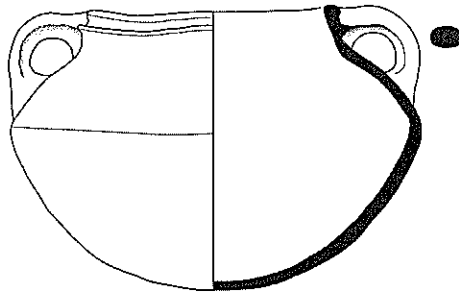

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	1334/2	
2	Cooking pot	1360/4	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6324/5	Mending holes
2	Cooking pot	6336/18	
3	Holemouth jar	6324/3	
4	Cooking pot	6314/1	
5	Basin	6318/31	Clay
6	Body sherd	6318/21	Exterior decorated. Red horizontal stripes
7	Jug	6314/10	Exterior red slipped and burnished. Black and white vertical and crossing lines
8	Lamp	6318/10	Ash remains

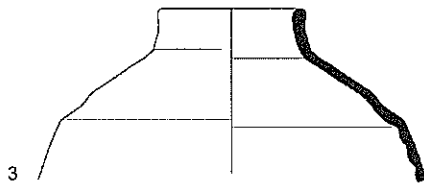
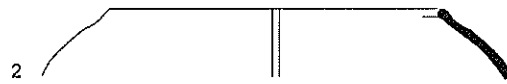
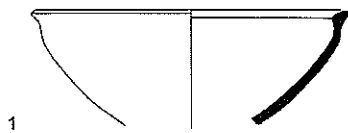
לוח 66. שלב BW2, לוקוס 1300

10 cm

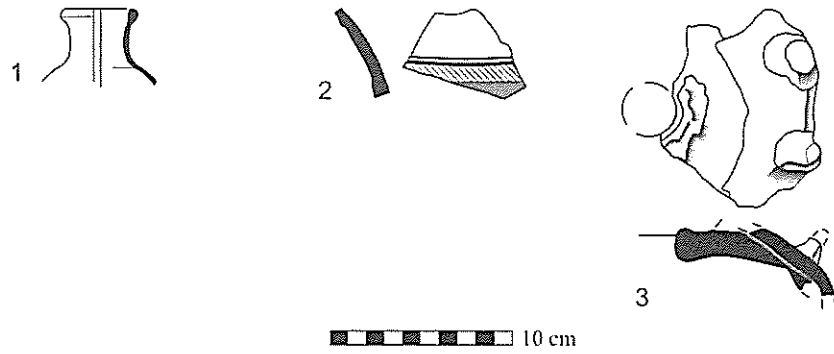
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	6391/1	Ash remains

לוח 67. שלב BW2, לוקוס 1280

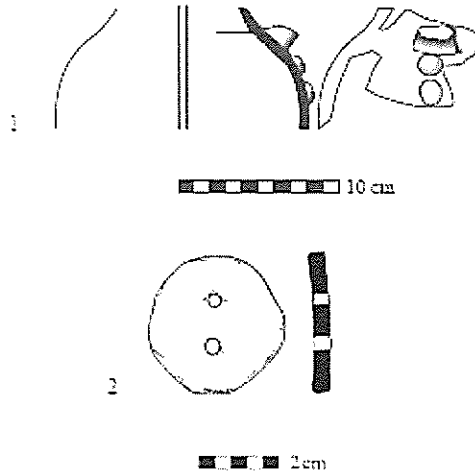

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6355/8	
2	Cooking pot	6361/1	
3	Storejar	6346/1	

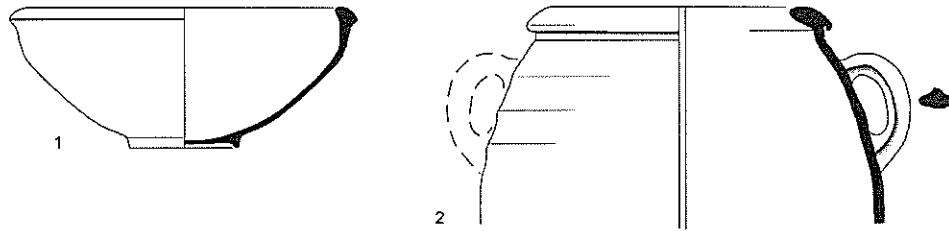

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bottle	6384/8	
2	Body sherd	6379/3	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
3	Unclassifiable	6379/2	Projectors

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Juglet	6005/19	Projectors. Ash remains
2	Button	F/6416	Clay. 2 holes

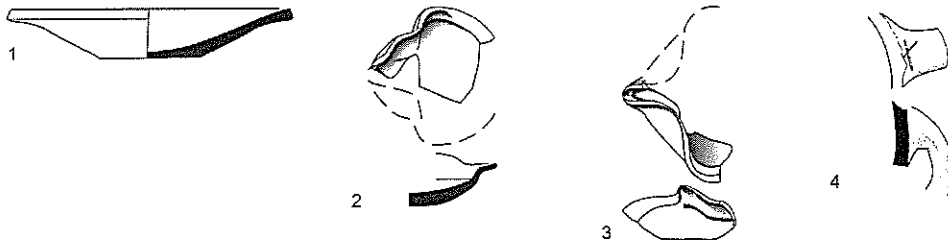
לוח 70. שלב BW2, לוקוס 1306

10 cm

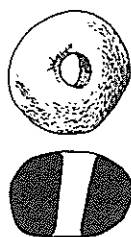
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6401/14	
2	Holemouth jar	6401/1	

לוח 71. שלב BW2, לוקוס 1329

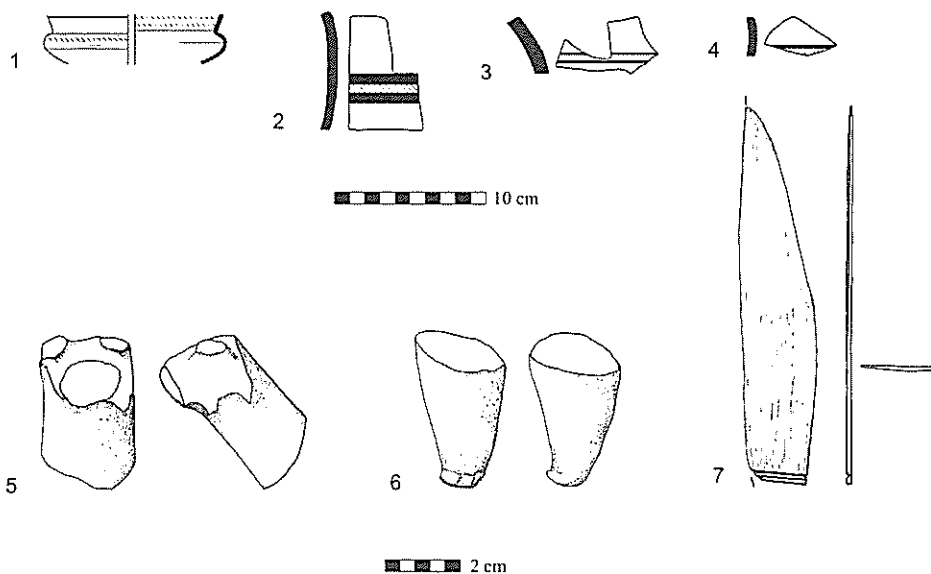

10 cm

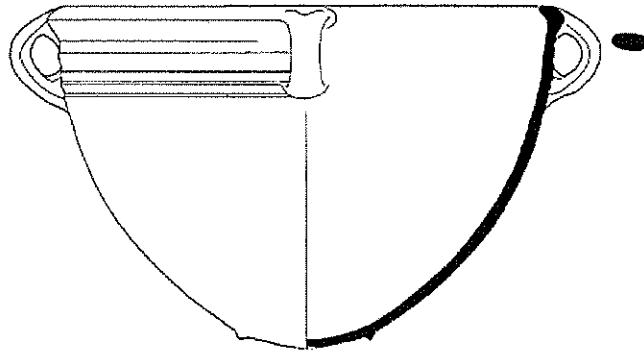
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6455/1	
2	Lamp	6453/1	
3	Lamp	6455/2	Ash remains
4	Handle	6455/21	Potter's mark

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Loomweight	F/6039	

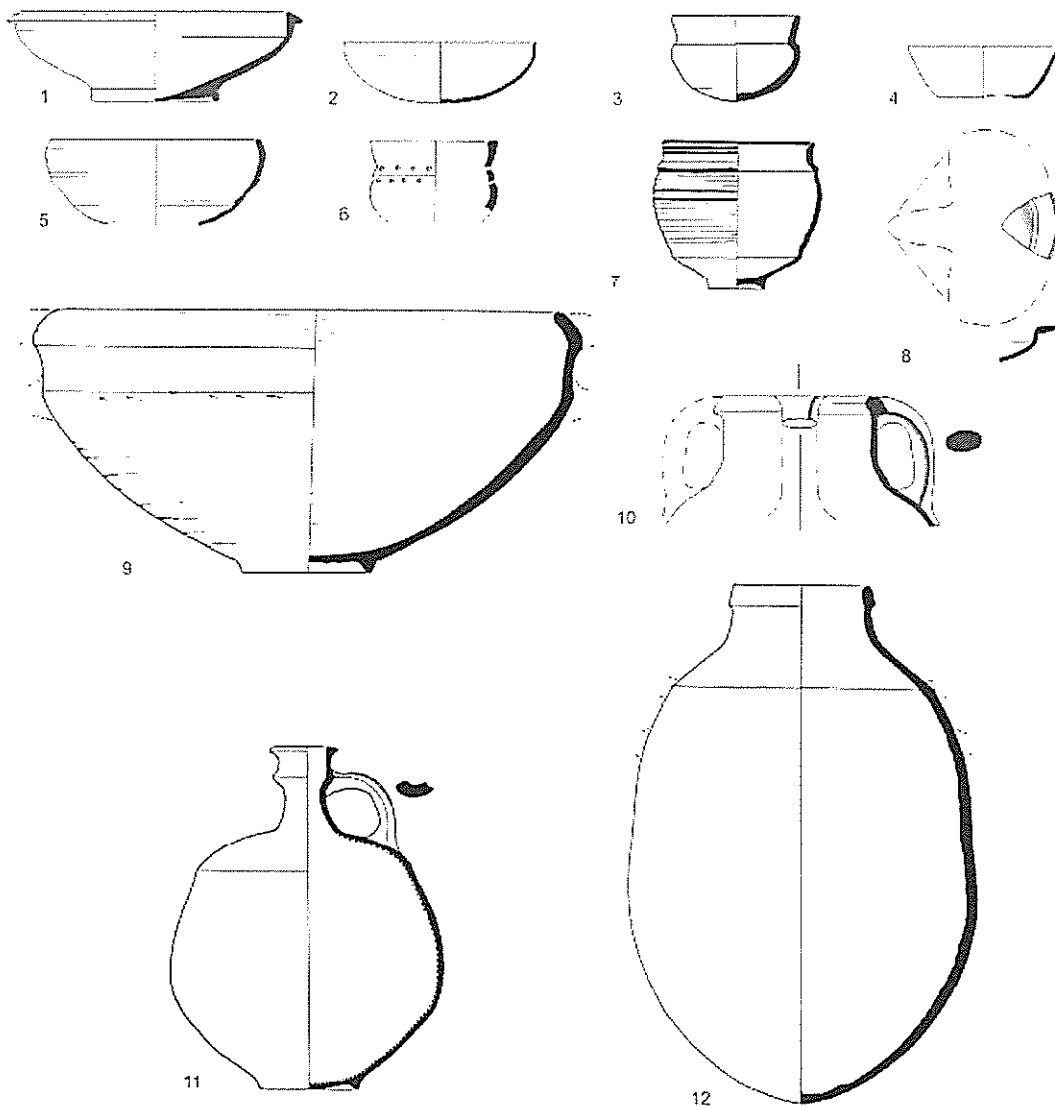

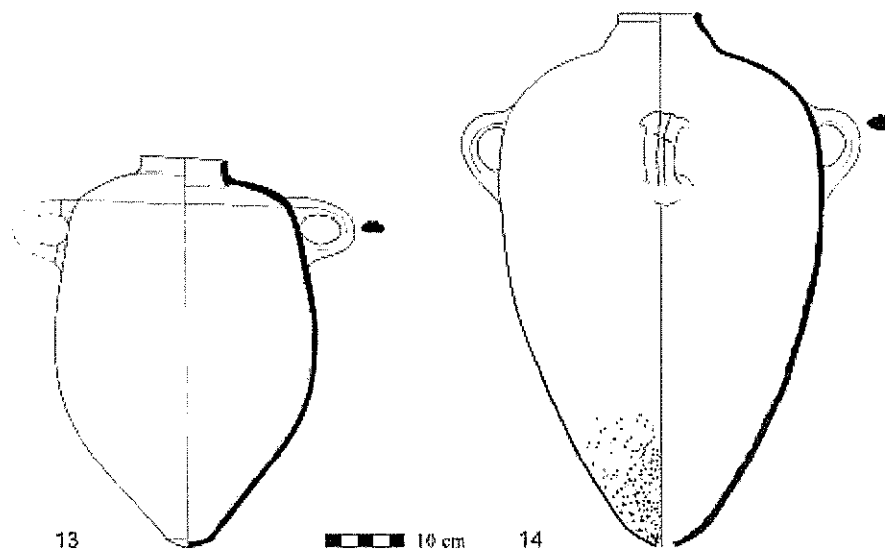
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	1063/14	Exterior wheel burnished and decorated. Black horizontal stripes
2	Krater	1050/38	Exterior wheel burnished and decorated. Black and red horizontal stripes
3	Body sherd	1050/39	Exterior decorated. Black horizontal stripes
4	Body sherd	1050/40	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
5	Zoomorphic figurine	F/1059/1	Solid head of an animal
6	Zoomorphic figurine	F/1072	Leg of an animal
7	Spatula	F/1041/1	Bone. Broken

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	9633/20	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	9643/54	
2	Bowl	9643/3	
3	Bowl	9643/53	
4	Bowl	9638/4	
5	Bowl	9643/4	
6	Cup	9643/2	Perforated body in 2 rows
7	Bowl	9643/57	Exterior ridged and decorated. Black horizontal stripes
8	Lamp	9643/21	
9	Krater	9643/51	Interior and rim light red slipped and wheel burnished
10	Jug	9643/52	
11	Decanter	9647/7	
12	Storejar	9643/56	
13	Storejar	9647/6	
14	Storejar	9648/4	

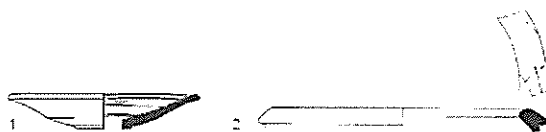
לוח 76. שלב D3, לוקוס 1905

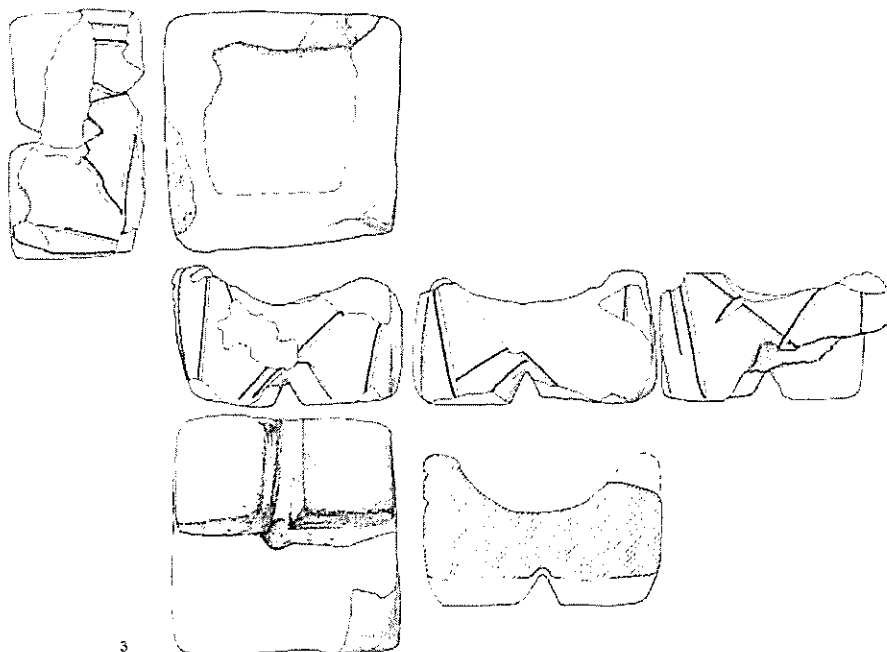
10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Rattle	F/6926/1	Clay. Broken

לוח 77. שלב D3, לוקוס 1432

10 cm

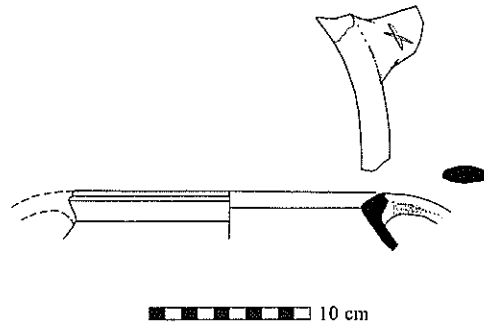

3

2 cm

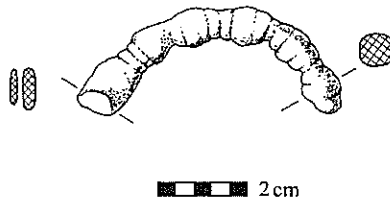
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7092/4	Interior and rim light red slipped and wheel burnished
2	Bowl	7161/3	Two lines incised on rim. Broken
3	Altar	F/7103	Stone. Burnt residual deposit. 4 short legs. Incised walls

לוח 78. שלב D3, לוקוס 828

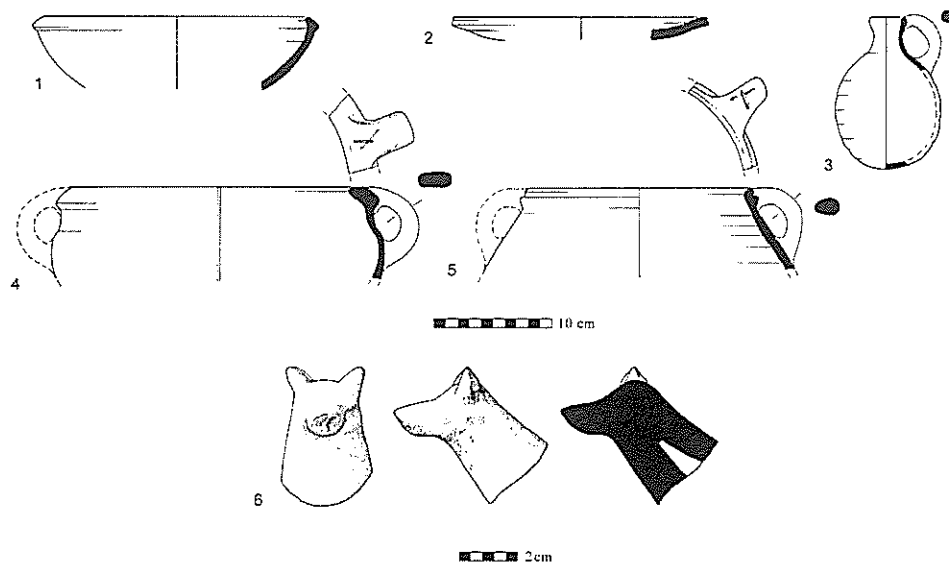

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	3065/36	Potter's mark. Ash remains

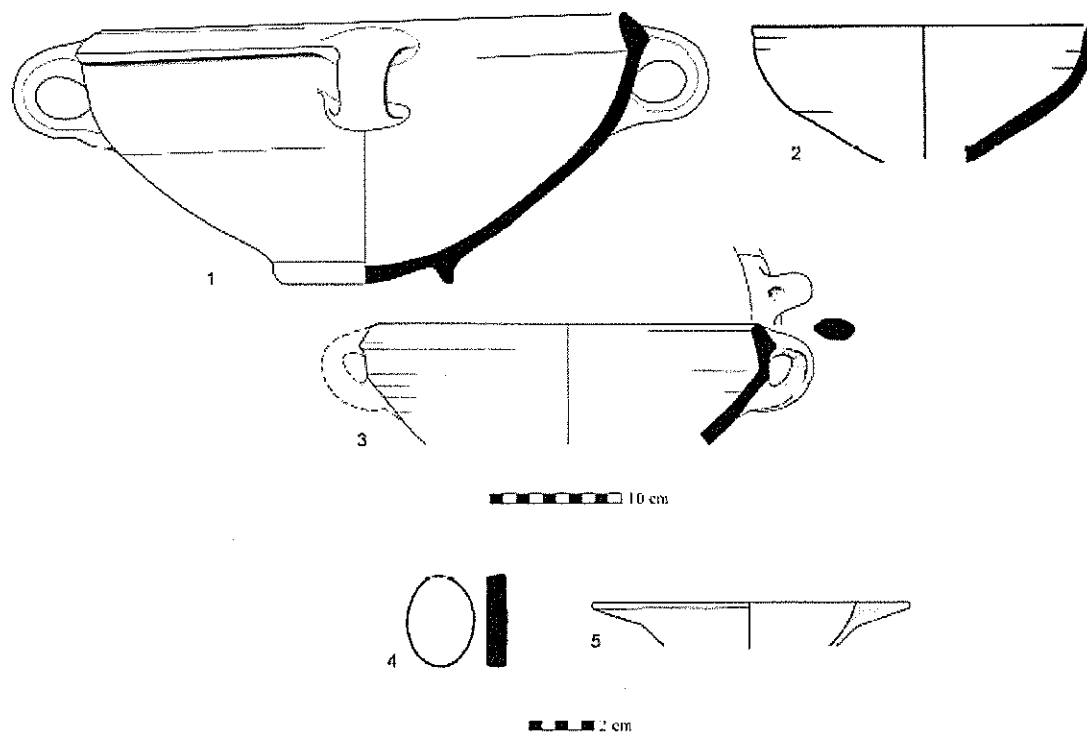
לוח 79. שלב D3, לוקוס 1446

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Fibula	F/7151	Bronze. Broken

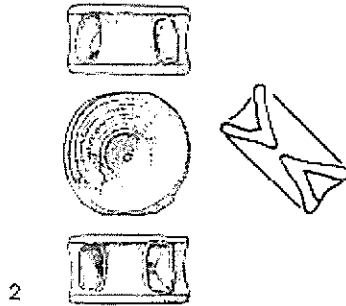
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3082/11	
2	Bowl	3082/47	Interior wheel burnished
3	Juglet	3082/1	
4	Krater	3082/98	Incised mark on handle
5	Cooking pot	3099/23	Potter's mark on handle
6	Zoomorphic figurine	F/3096/1	Head of canine (?)

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	3067/62	
2	Bowl	3067/2	
3	Krater	3067/1	Oval impression (by finger?) on handle
4	Lid	F/3067	Clay
5	Bowl	F/3072/1	Alabaster. Broken

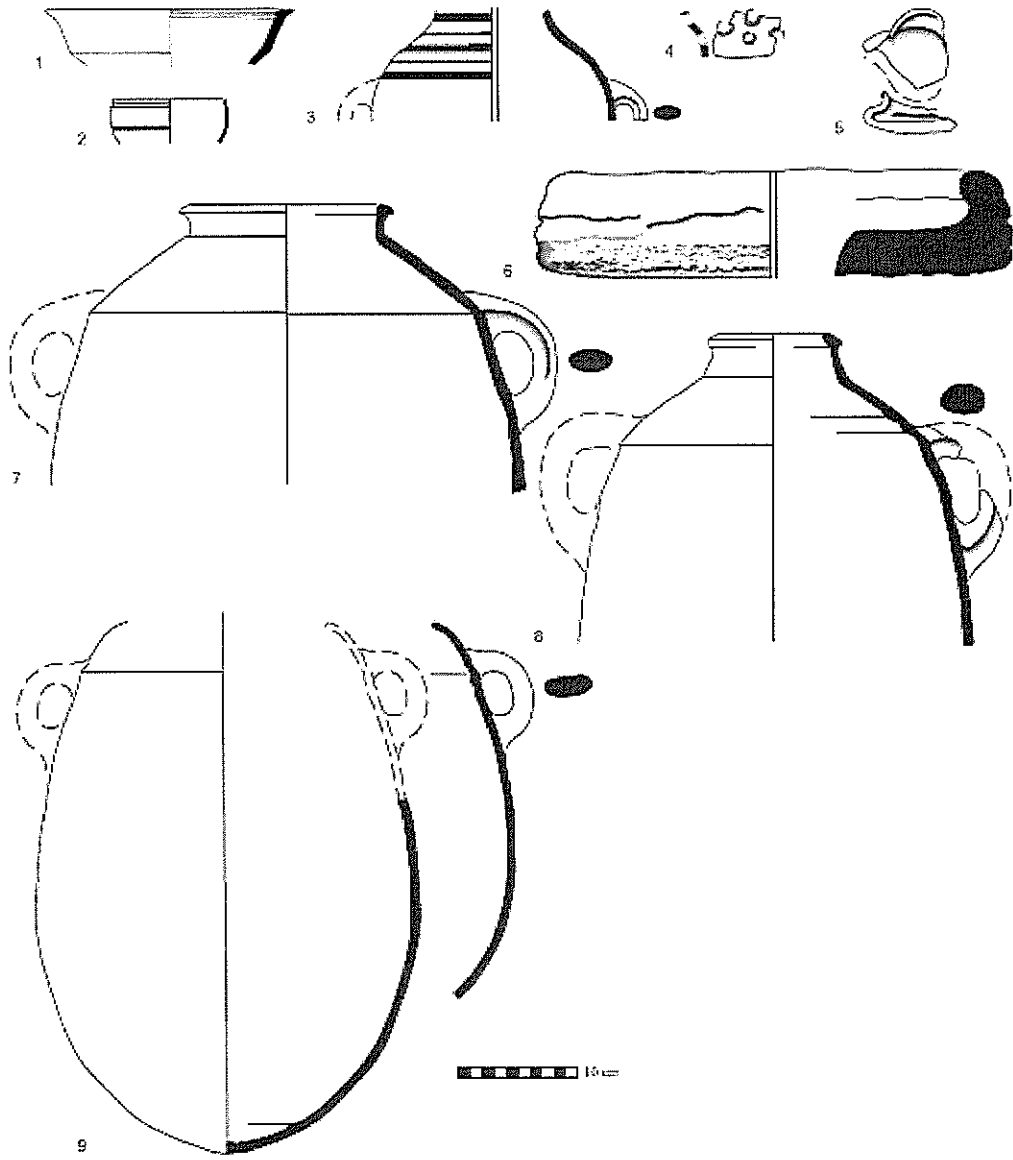

10 cm

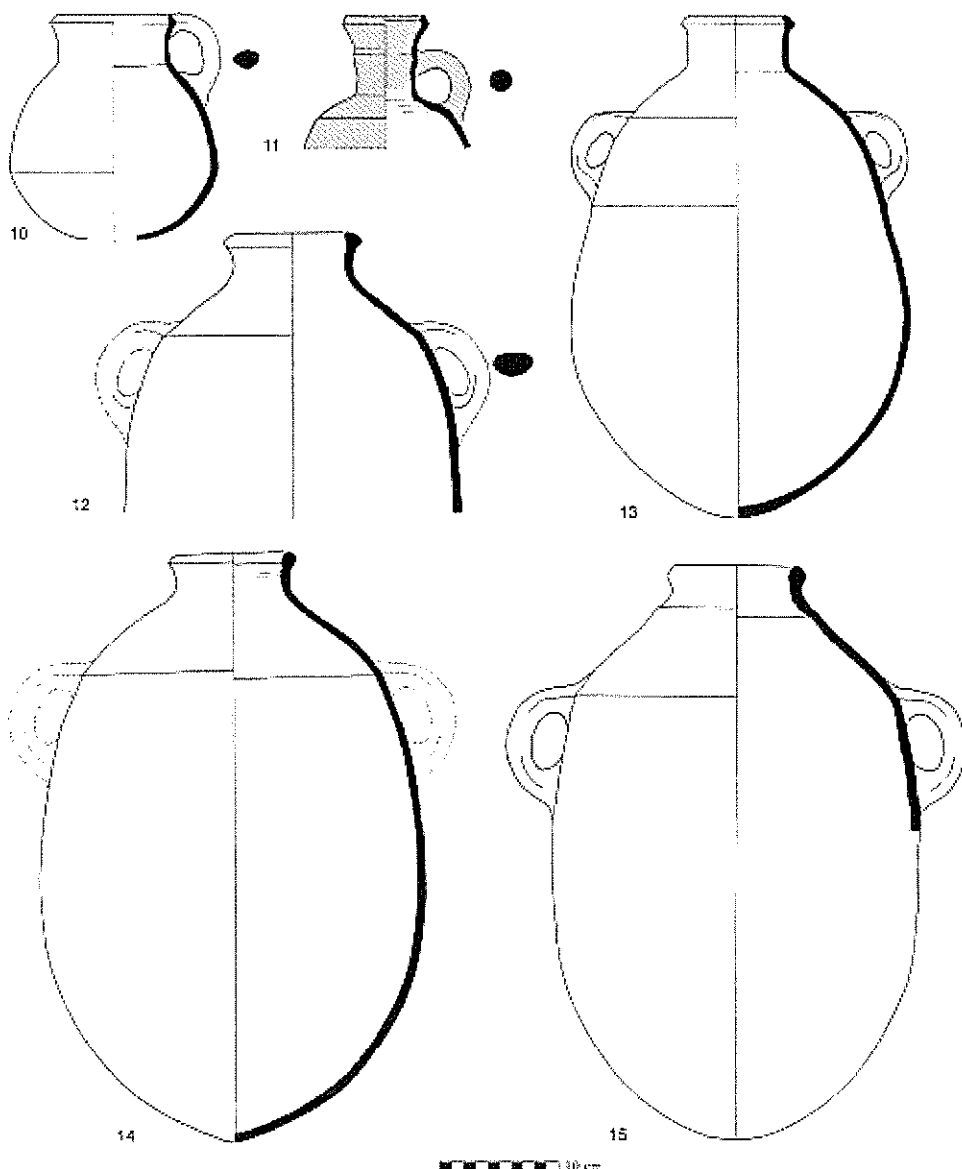

1 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	8653/32	Exterior decorated. Black net pattern
2	Pendant	F/8653/2	Bone. Round small, with four holes drilled at its worked side

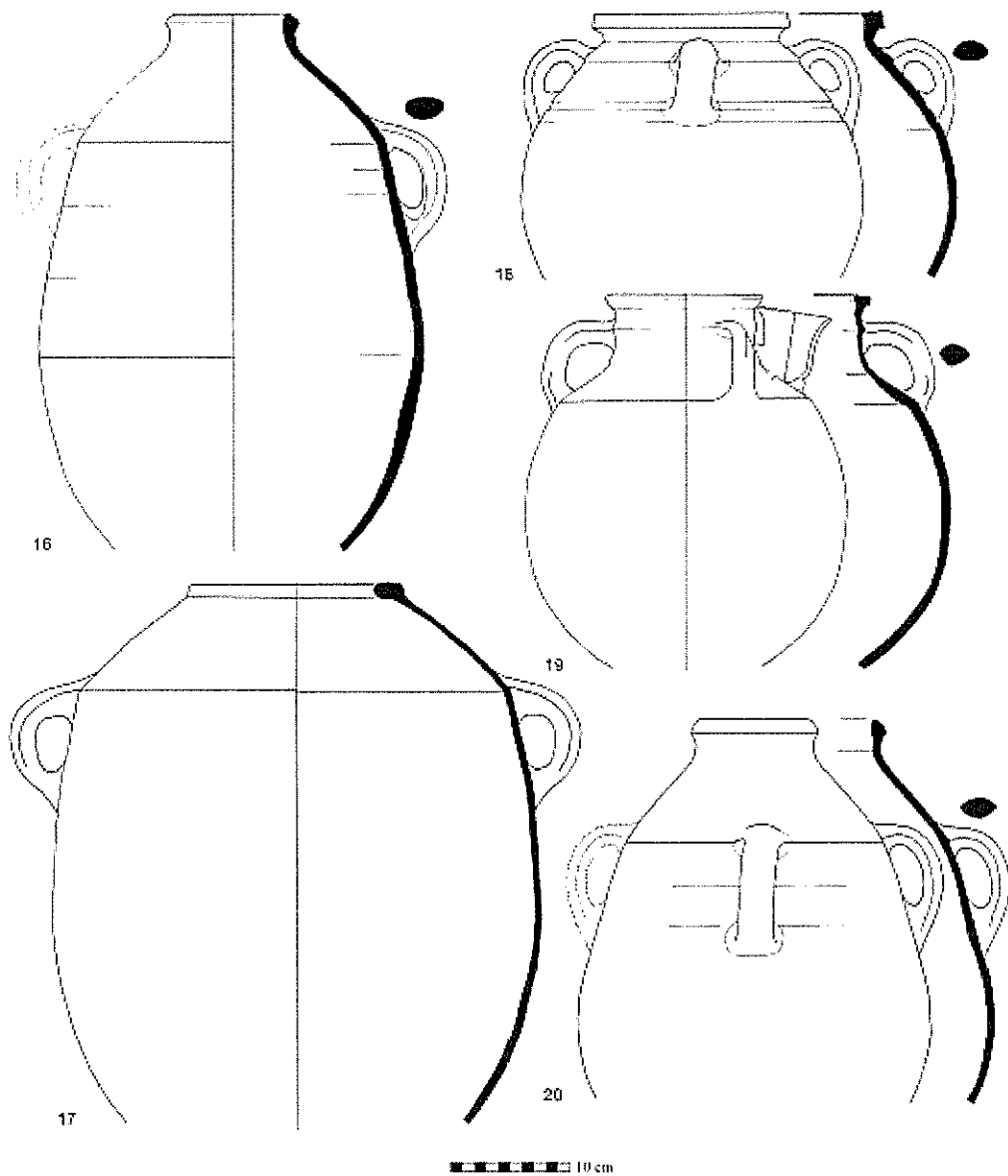

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8162/3	Decorated rim. Black horizontal stripe
2	Bowl	8192/4	Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Jug	8192/5	Exterior red slipped, burnished and decorated. Black horizontal stripes
4	Bowl	8134/10	Perforated. Large holes
5	Lamp	8208/8	
6	Installation	8187/2	Handmade
7	Storejar	8172/1	
8	Storejar	8208/3	
9	Storejar	8208/4	

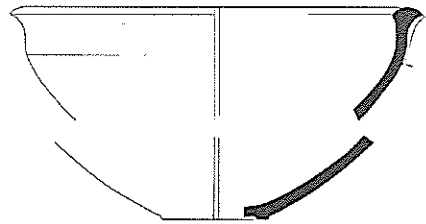
0 10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
10	Jug	8193/6	Ash remains
11	Jug	8208/5	Exterior red slipped and vertical burnished
12	Storejar	8192/2	
13	Storejar	8192/1	
14	Storejar	8208/1	
15	Storejar	8192/7	

No.	Object	Reg. No.	Description
16	Storejar	8193/3	
17	Holemouth jar	8208/2	
18	Storejar	8193/4	
19	Storejar	8193/5	
20	Storejar	8193/17	

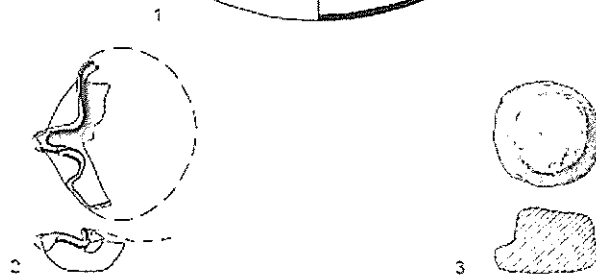
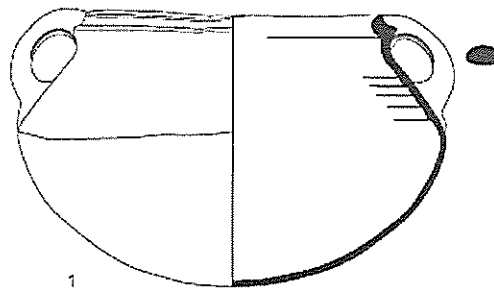
לוח 86. שלב H3, לוקוס 1730

10 cm

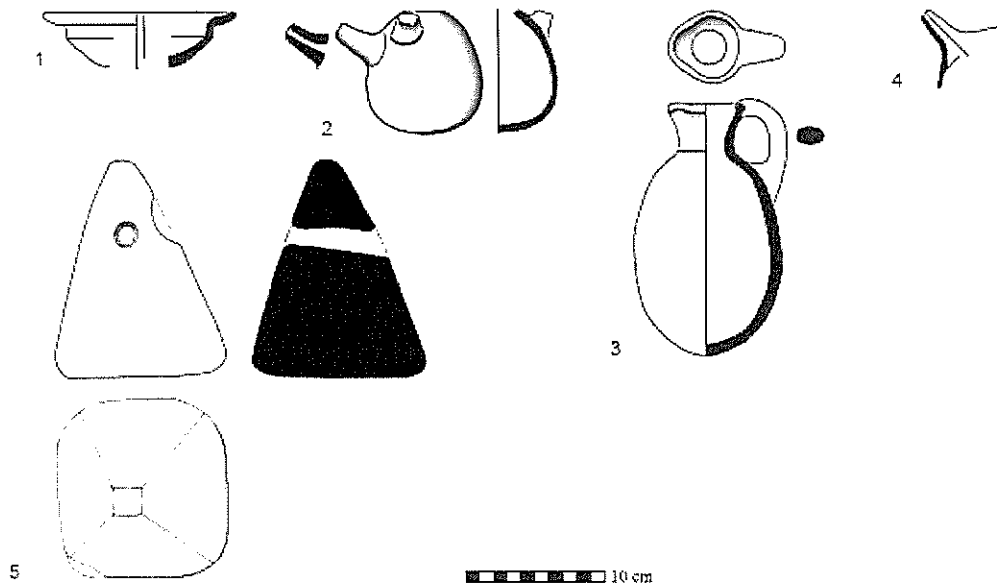
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	8566/1	

לוח 87. שלב B2, לוקוס 958

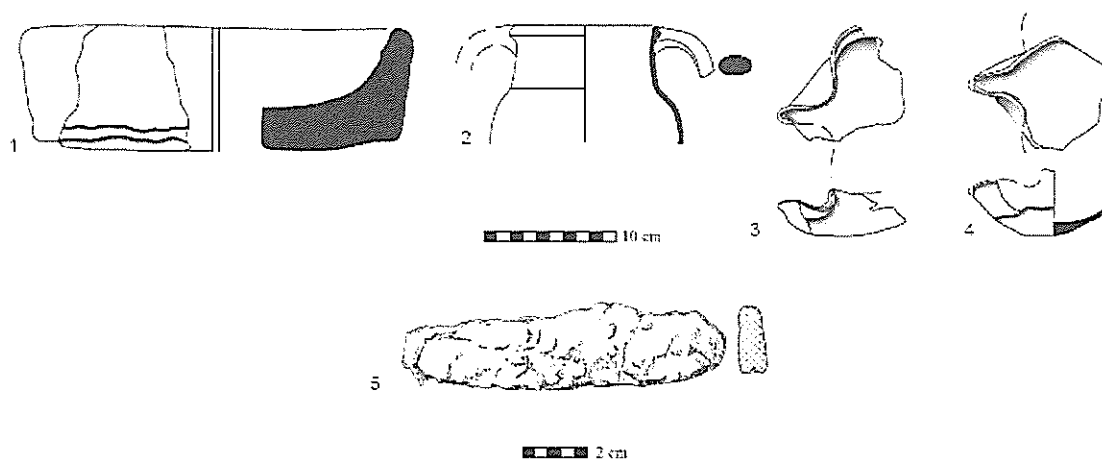
10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	4162/18	
2	Lamp	4150/1	Ash remains
3	Stopper	F/4141	Stone

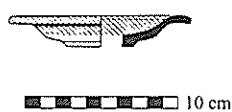
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4165/2	
2	Juglet	4222/2	
3	Juglet	4222/1	Ash remains
4	Spout	4165/3	Ash remains
5	Suspended weight	F/4204/1	Limestone. Pyramid shaped

לוח 89. שלב B2, לוקוס 966

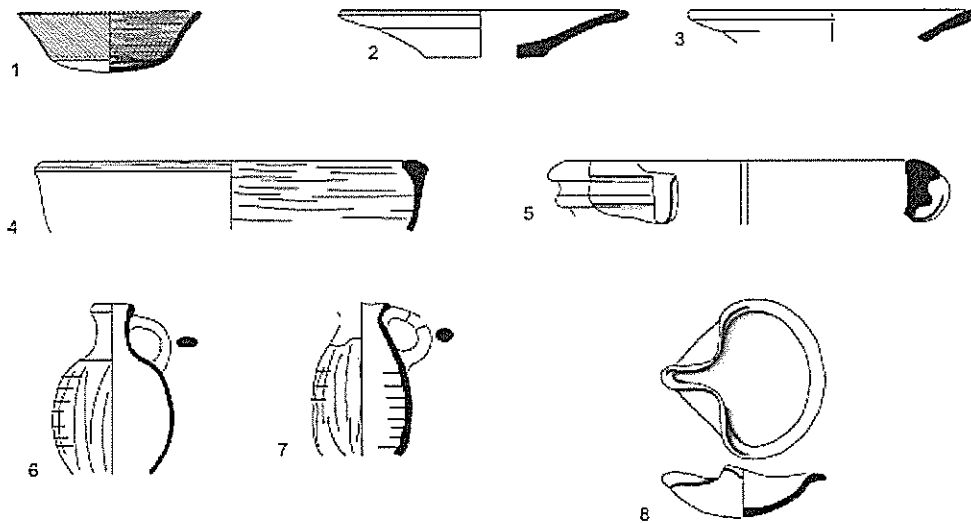

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Basin	4211/7	Clay. Handmade
2	Jug	4211/1	
3	Lamp	4185/1	
4	Lamp	4194/1	
5	Spearhead	F/4205	Iron. Broken

לוח 90. שלב B2, לוקוס 523

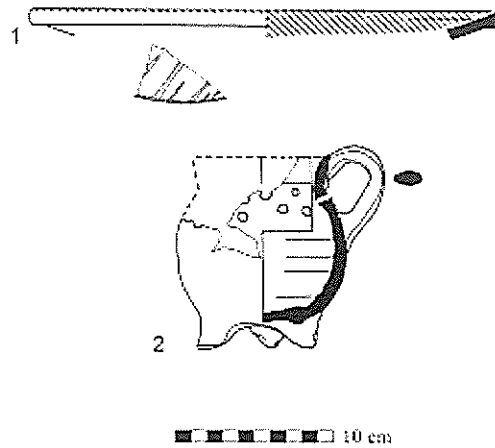

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Chalice	1364/1	Interior and part of exterior dark red-brown. Interior and rim wheel burnished

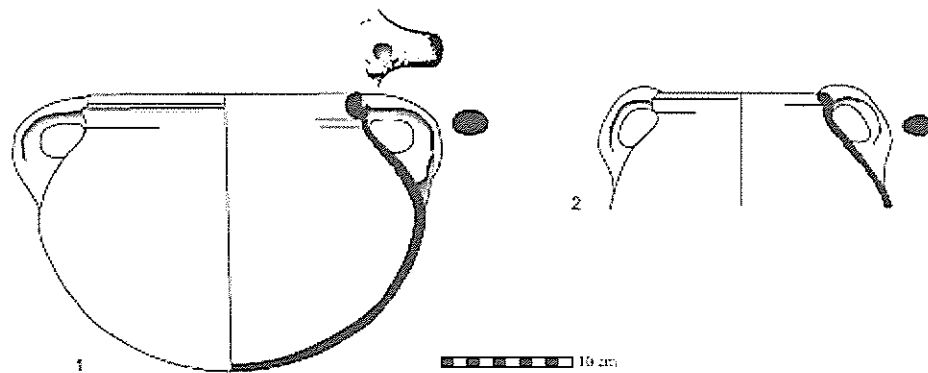

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4175/2	Interior and rim red slipped and wheel burnished
2	Bowl	4166/4	
3	Bowl	4197/9	Ash remains
4	Bowl	4197/21	Interior and rim wheel burnished
5	Handmade vessel	4157/1	
6	Juglet	4197/1	Exterior vertical burnished
7	Juglet	4197/3	Exterior vertical burnished
8	Lamp	4174/1	

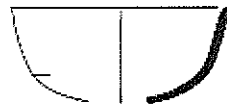

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	1311/7	Interior red slipped and wheel burnished. Exterior decorated. Red diagonal lines
2	Cup	1311/6	Perforated body in 2 rows

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	4152/24	Round impression on handle. Ash remains
2	Cooking pot	4152/1	

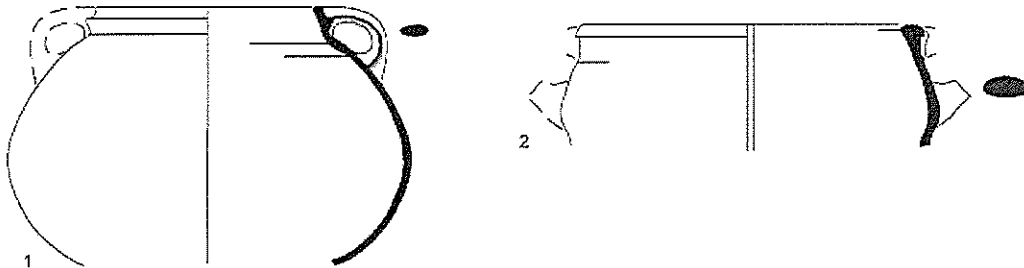
לוח 94. שלב B2, לוקוס 519

10 cm

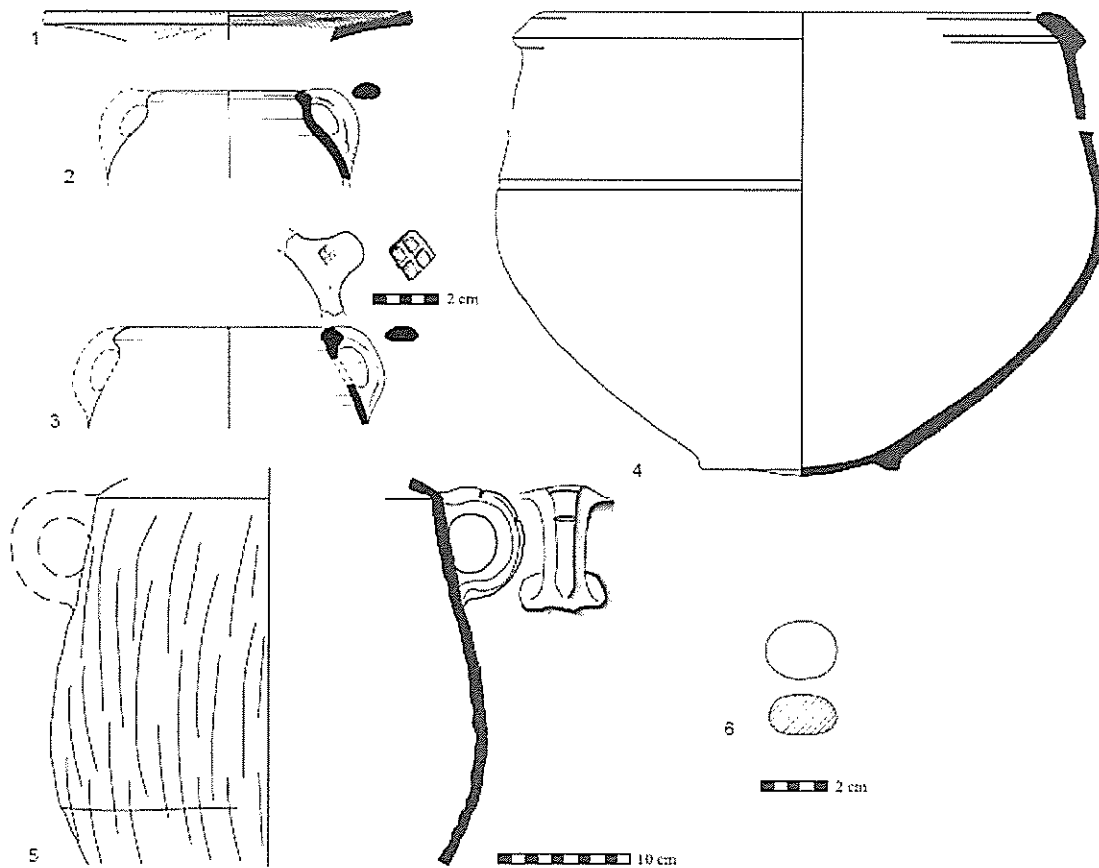
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	1332/1	

לוח 95. שלב B2, לוקוס 515

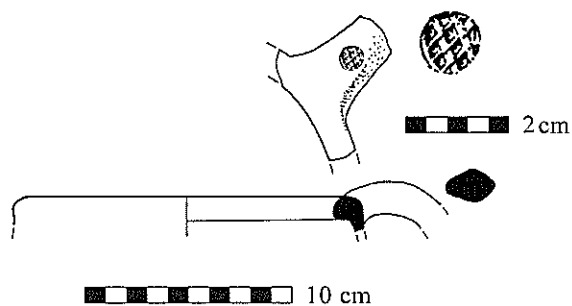
10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	1324/12	
2	Krater	1324/1	

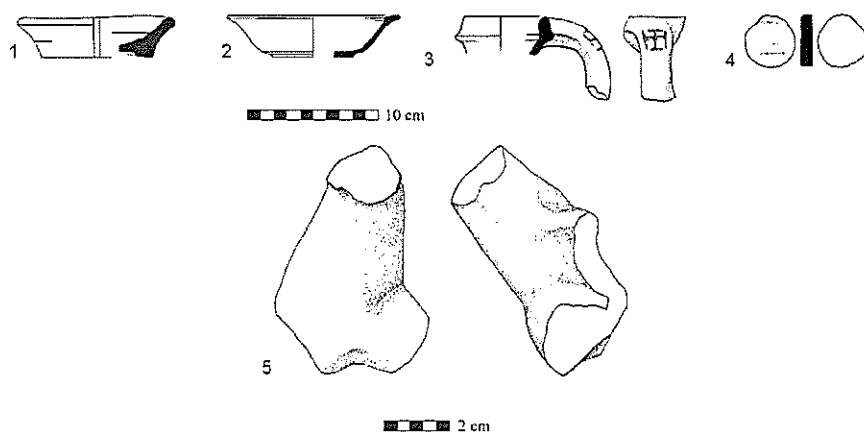
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4196/1	Interior red slipped. Interior and on rim wheel burnished
2	Cooking pot	4173/3	Many grits
3	Cooking pot	4181/20	Many grits. Net pattern seal impression on handle
4	Krater	4181/1	
5	Storejar	4173/1	2 horizontal lines incised on handle
6	Round stone	F/4181	Orange. Smooth

לוח 97. שלב B2, לוקוס 976

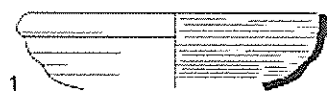

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	4212/32	Seal impression on handle. Net pattern

לוח 98. שלב B2, לוקוס 934

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4076/2	
2	Bowl	4076/3	Ash remains
3	Jug	4085/5	Cross mark with crossing lines incised
4	Lid	F/4076/2	Clay. Burnished
5	Zoomorphic figurine	F/4076/1	Body of an animal (?)

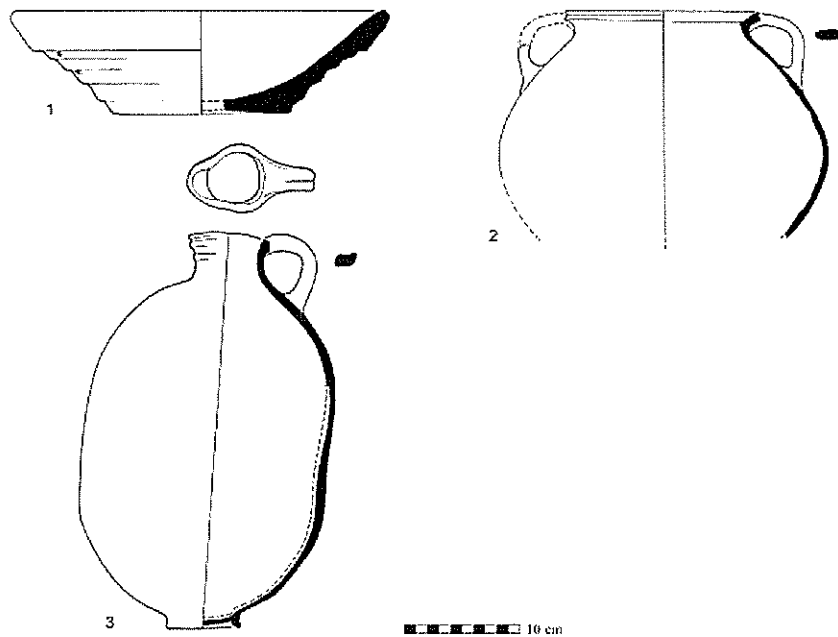
10 cm

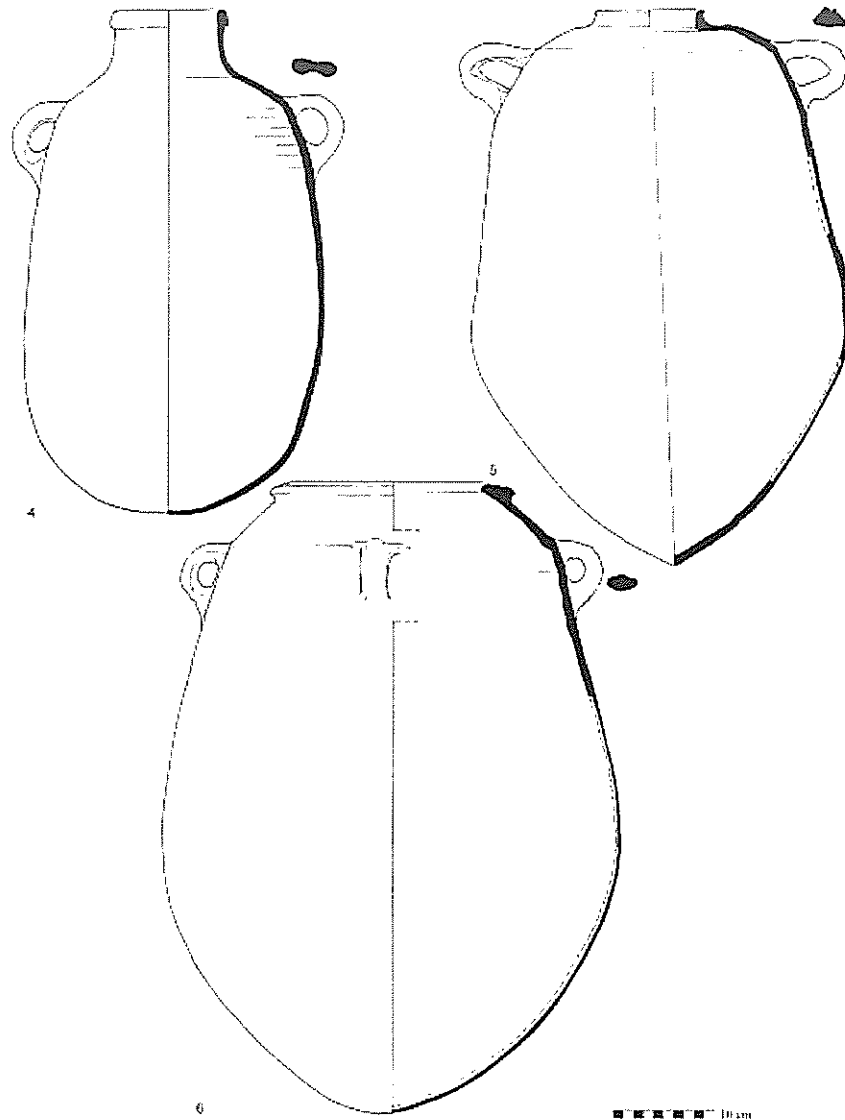

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4033/1	Interior and rim wheel burnished
2	Zoomorphic figurine	F/4025/1	Head of a canine

לוח 100. שלב B2, לוקוס 511

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Mortarium	1368/1	2 mending holes
2	Cooking pot	1352/1	
3	Jug	1357/1	
4	Storejar	1327/1	
5	Storejar	1339/1	
6	Holemouth jar	1339/3	

לוח 101. שלב B2, לוקוס 931

10 cm

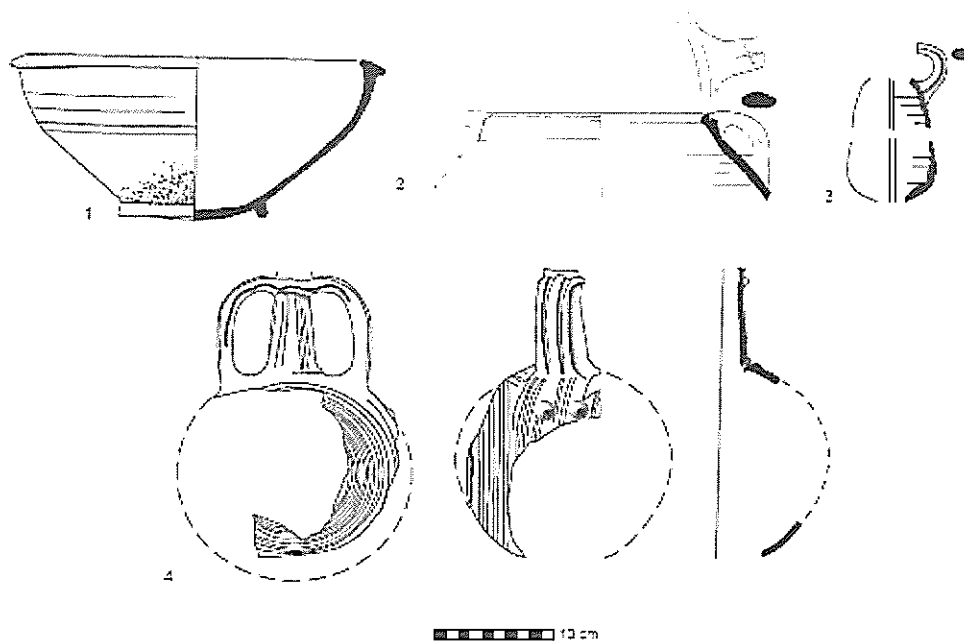
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	4069/1	Ash remains

לוח 102. שלב B2, לוקוס 932

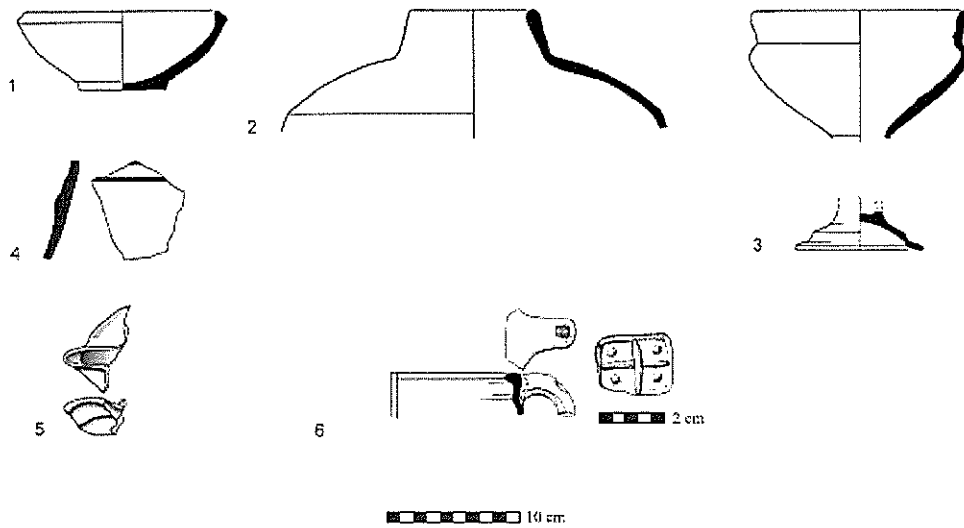

10 cm

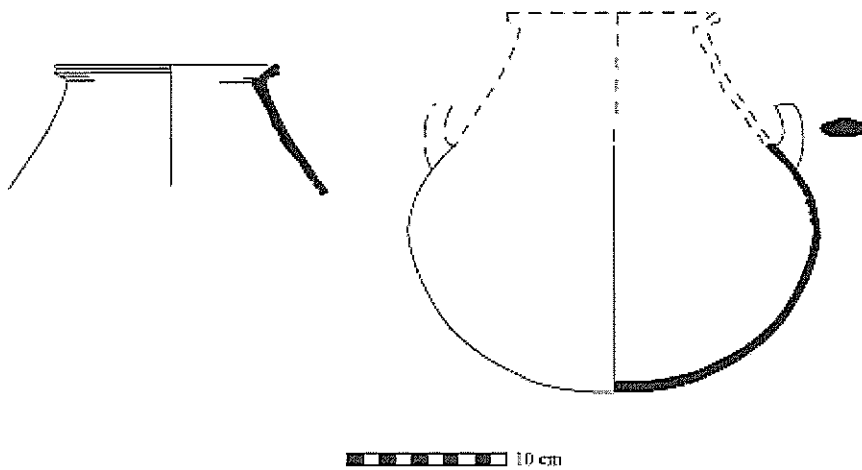
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	4070/3	Ash remains

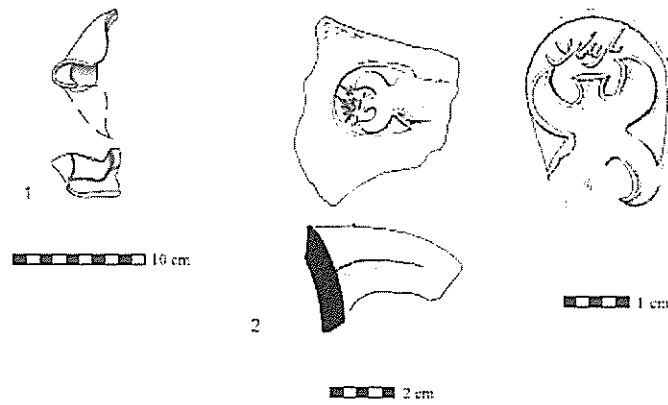
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6438/2	
2	Cooking pot	6438/27	Potter's mark on handle
3	Juglet	6438/16	
4	Flask	6438/1	Exterior vertical burnished. Projectors

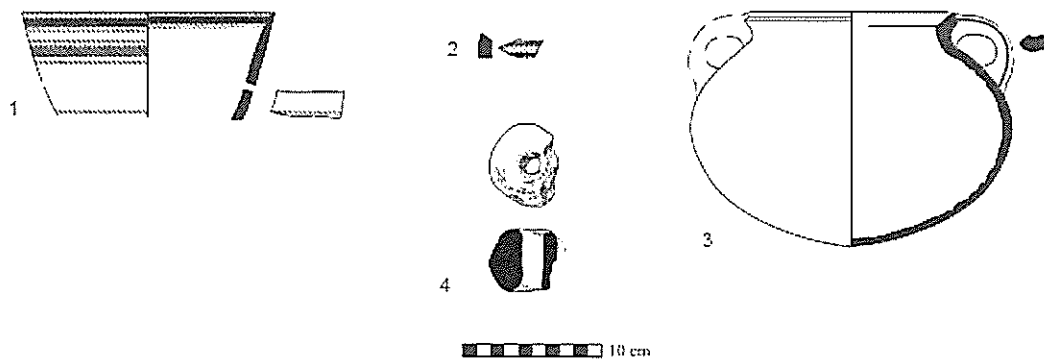
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6431/2	
2	Storejar	6431/5	
3	Chalice	6431/1	
4	Body sherd	6431/33	Exterior decorated. Black horizontal stripes
5	Lamp	6431/4	Ash remains
6	Cooking pot	6432/1	Seal impression on handle. Net pattern with 4 points

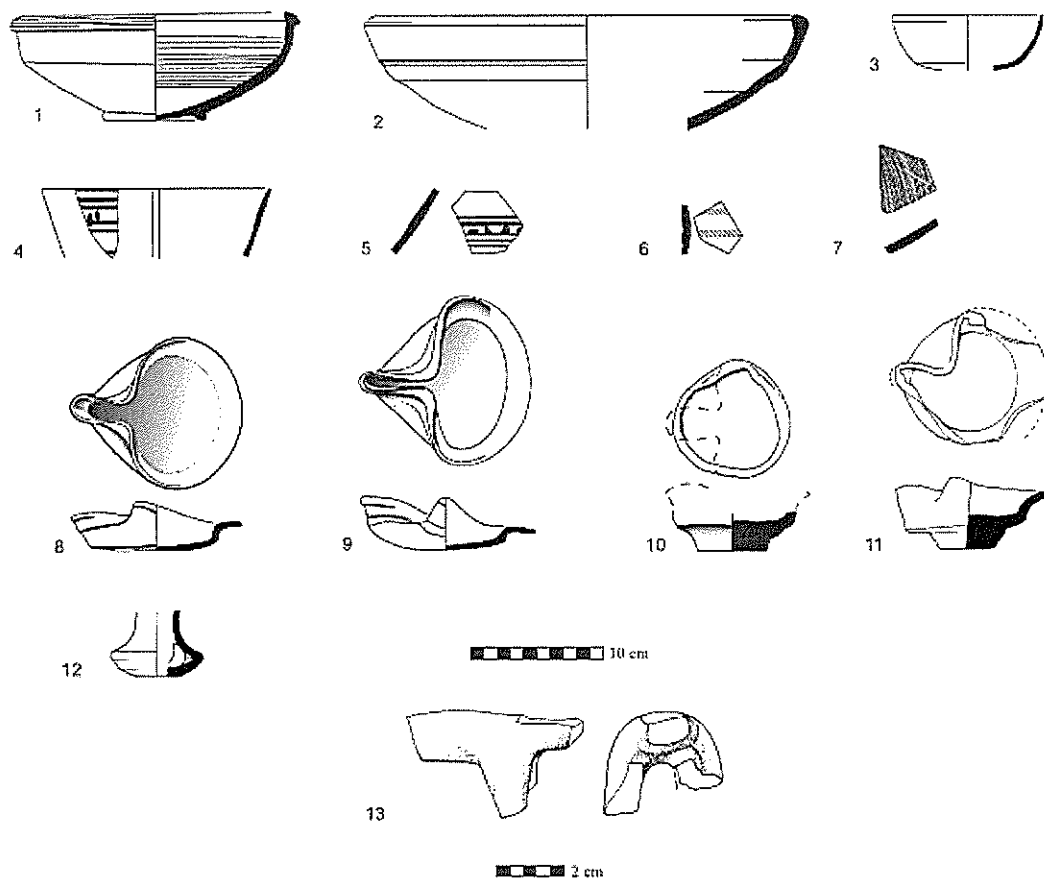
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	4092/1	

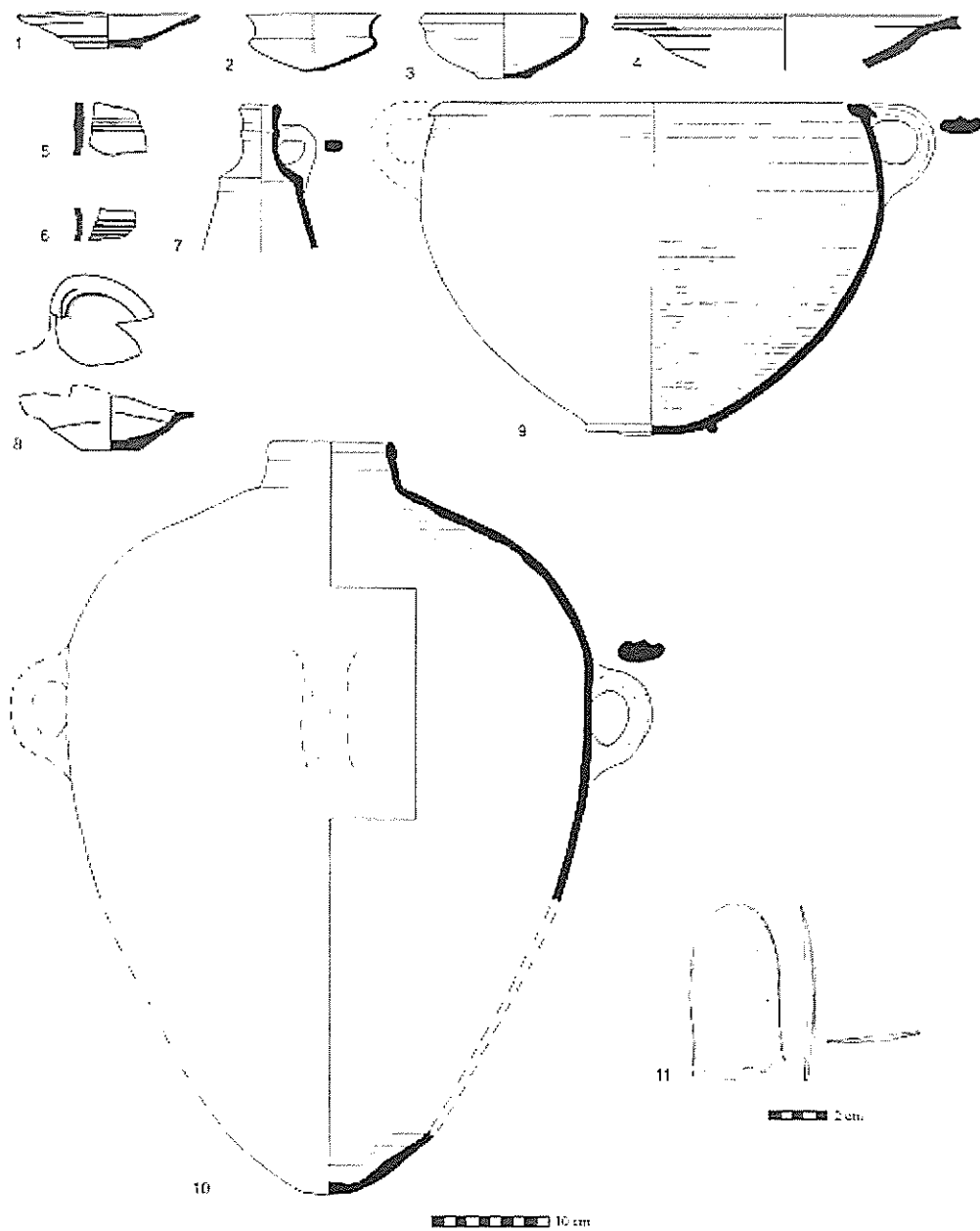
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	7045/1	Ash remains
2	Seal impression	7076/20	4 winged <i>lmlk</i>

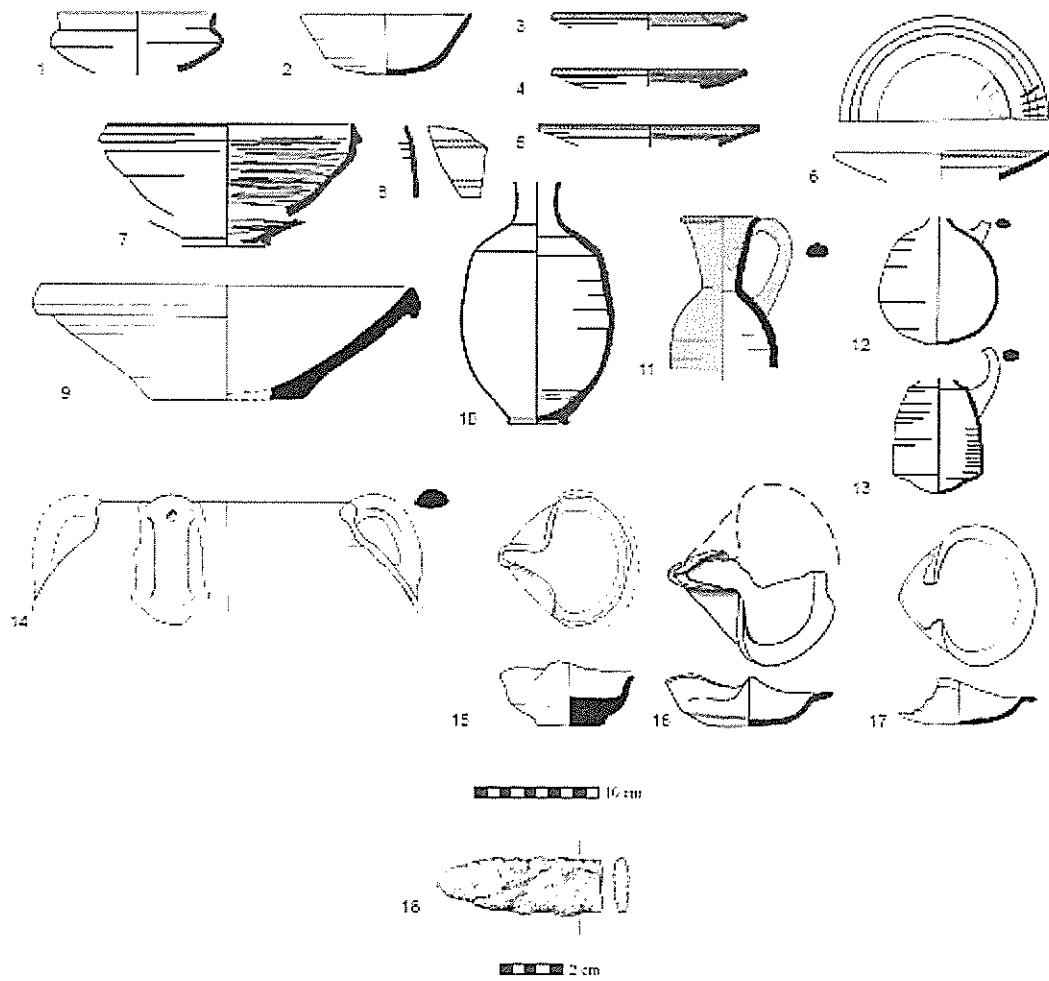
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7036/9	Exterior and rim decorated. Black and red horizontal stripes
2	Body sherd	7036/11	Exterior wheel burnished and decorated. Black horizontal stripes
3	Cooking pot	7036/12	
4	Loomweight	F/7109	Broken

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3044/6	Interior and rim wheel burnished
2	Bowl	3044/7	Interior and rim wheel burnished
3	Bowl	3044/4	Brighter upper part
4	Bowl	3044/38	Exterior wheel burnished
5	Body sherd	3061/19	Exterior decorated. Black horizontal stripes and points
6	Body sherd	3044/41	Exterior decorated. Red horizontal stripes
7	Body sherd	3061/20	Exterior decorated. Red horizontal stripes
8	Lamp	3044/1	Ash remains
9	Lamp	3044/2	Ash remains
10	Lamp	3044/5	
11	Lamp	3044/3	
12	Rattle	F/3044	Clay. Red slipped
13	Zoomorphic figurine	F/3050	Body of an animal

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7059/1	
2	Bowl	7071/5	
3	Bowl	7068/4	
4	Bowl	7060/1	
5	Body sherd	7068/10	Interior red slipped and wheel burnished
6	Body sherd	7068/11	
7	Decanter	7031/1	
8	Lamp	7059/5	Ash remains
9	Krater	7068/1	Interior and rim wheel burnished
10	Storejar	7068/2	
11	Spatula	F/7031/1	Bone. Broken

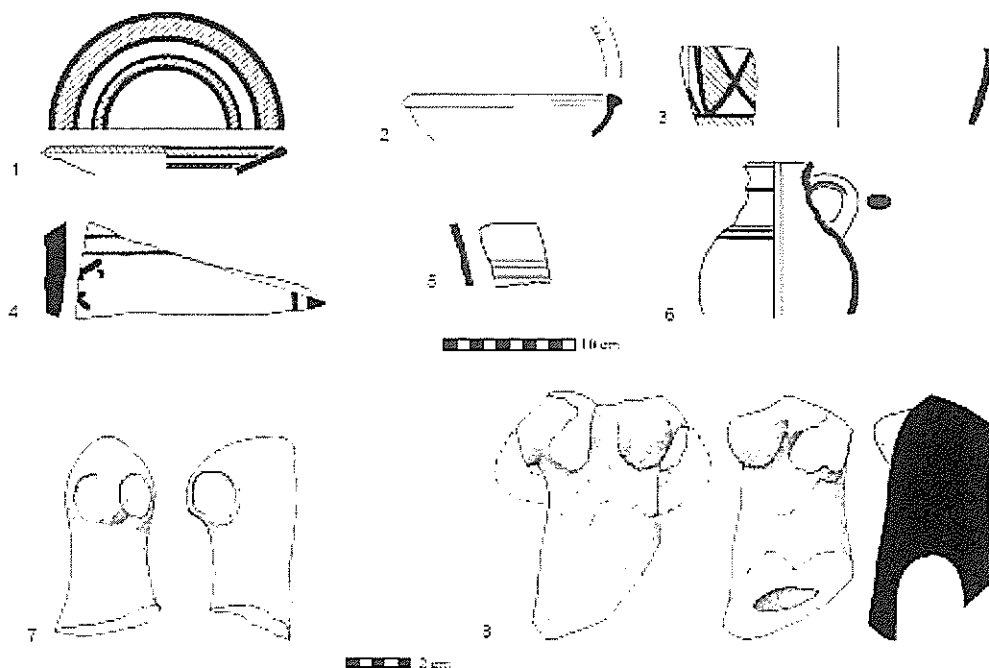
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7042/2	
2	Bowl	7069/4	
3	Bowl	7081/47	Interior and rim decorated. Black horizontal stripes
4	Bowl	7081/38	Interior red slipped. Ash remains
5	Bowl	7081/24	Interior and rim decorated. Black and red horizontal stripes
6	Bowl	7069/9	Interior decorated. Black and red horizontal stripes and short vertical lines
7	Bowl	7081/4	Interior and rim wheel burnished
8	Body sherd	7081/40	Exterior decorated. Black horizontal stripes
9	Bowl	7081/1	
10	Decanter	7081/2	
11	Jug	7069/3	Exterior and partly interior red-brown slipped
12	Juglet	7069/8	
13	Juglet	7069/6	Exterior vertical burnished
14	Storejar	7080/36	Round hole drilled in the center of handle
15	Lamp	7069/5	Ash remains
16	Lamp	7049/1	Ash remains
17	Lamp	7048/3	
18	Knife blade	F/7048	Iron. Broken

לוח 111. שלב D2, לוקוס 1517

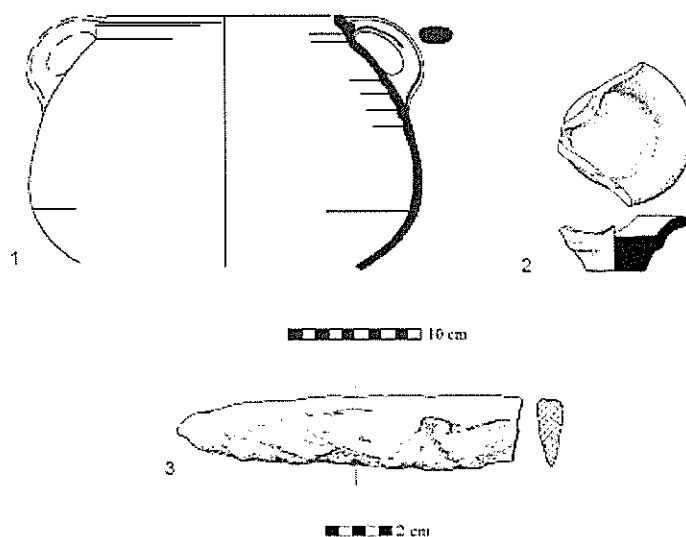

10 cm

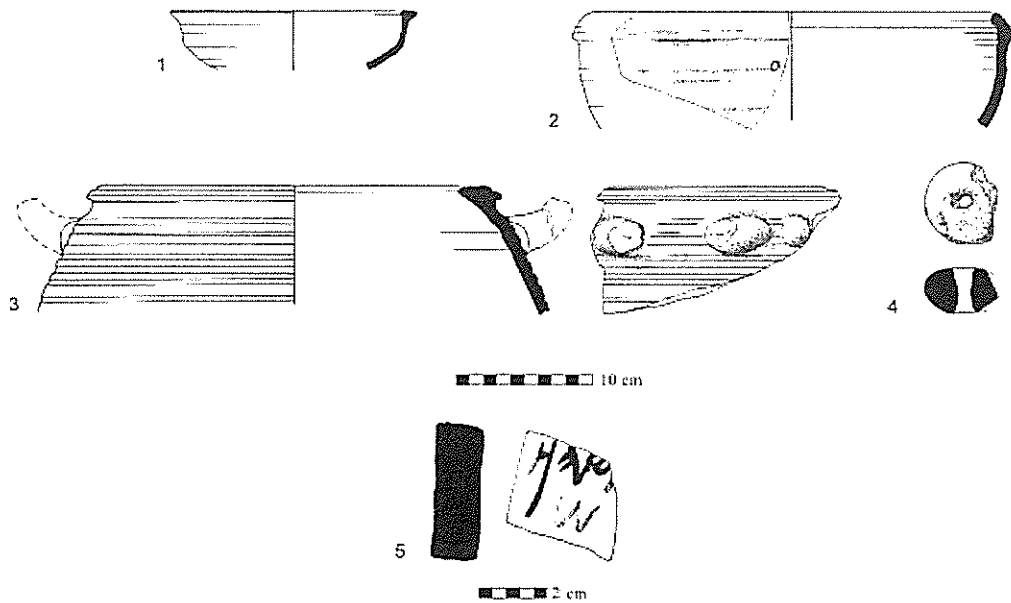
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7566/8	External part of rim decorated. White horizontal stripes
2	Lamp	7572/1	Ash remains

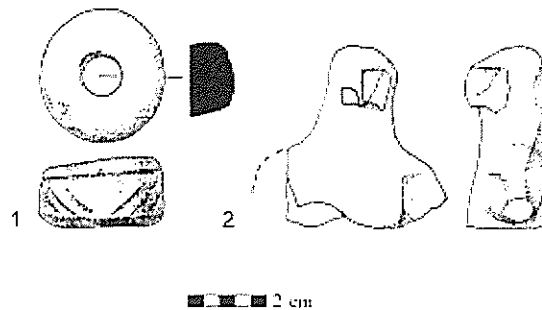
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3031/3	Interior and rim decorated. Black and red horizontal stripes
2	Bowl	3031/8	3 vertical lines incised on rim
3	Krater	3031/1	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes and triangles
4	Body sherd	3045/10	Exterior decorated and wheel burnished. Black and red geometric design
5	Jug	3031/19	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Juglet	3031/41	
7	Anthropomorphic figurine	F/3041/1	Pinched head of a Judean Pillar Figurine
8	Anthropomorphic figurine	F/3038/1	Body of a Judean Pillar Figurine

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	3043/2	Many white grits
2	Lamp	3032/1	
3	Spearhead	F/3032	Iron. Broken. 2 pieces

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3073/3	
2	Bowl	3073/2	Interior and rim wheel burnished. Mending holes
3	Krater	3073/1	Projectors
4	Loomweight	F/3073/2	Broken
5	Ostrakon	F/3073/1	Broken. Ink on clay. Hebrew inscription מיכ ש

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Spindle whorl	F/4074	Clay. Exterior incised diagonal signs
2	Anthropomorphic figurine	F/3080/1	A solid rider figurine

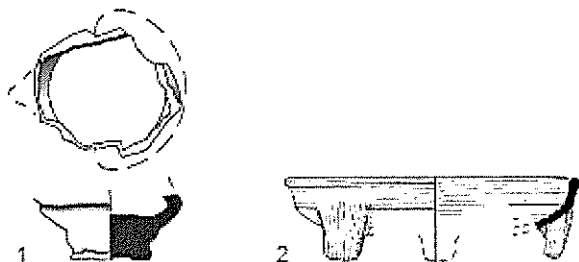
לוח 116. שלב D2, לוקוס 837

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Loomweight	F/3087	

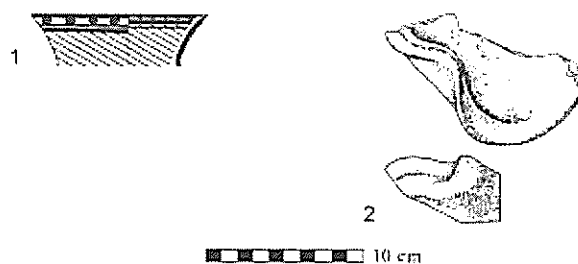
לוח 117. שלב D2, לוקוס 850

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	3125/1	
2	Bowl	3125/2	Black clay. Exterior and interior wheel burnished

לוח 118. שלב D2, לוקוס 852

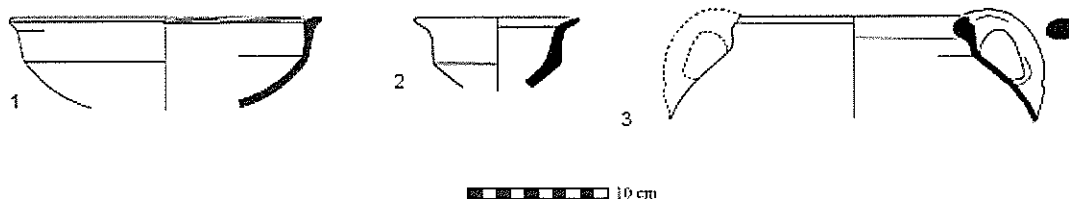
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3134/1	Exterior and interior wheel burnished. Exterior decorated. Black and red stripes and points between them
2	Lamp	3130/1	Ash remains

לוח 119. שלב D2, לוקוס 1427

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Unclassified vessel	7083/2	Bowlet/ chalice?
2	Juglet	7083/24	

לוח 120. שלב D2, לוקוס 1433

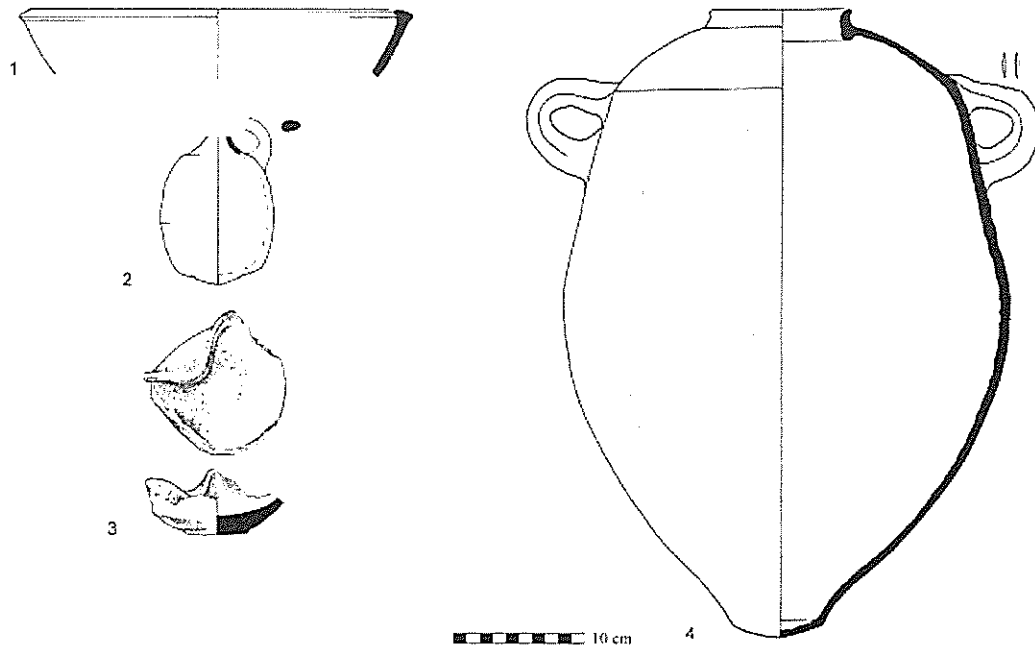

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7095/1	Interior and rim wheel burnished
2	Chalice	7102/1	
3	Cooking pot	7102/3	Many white grits. Ash remains

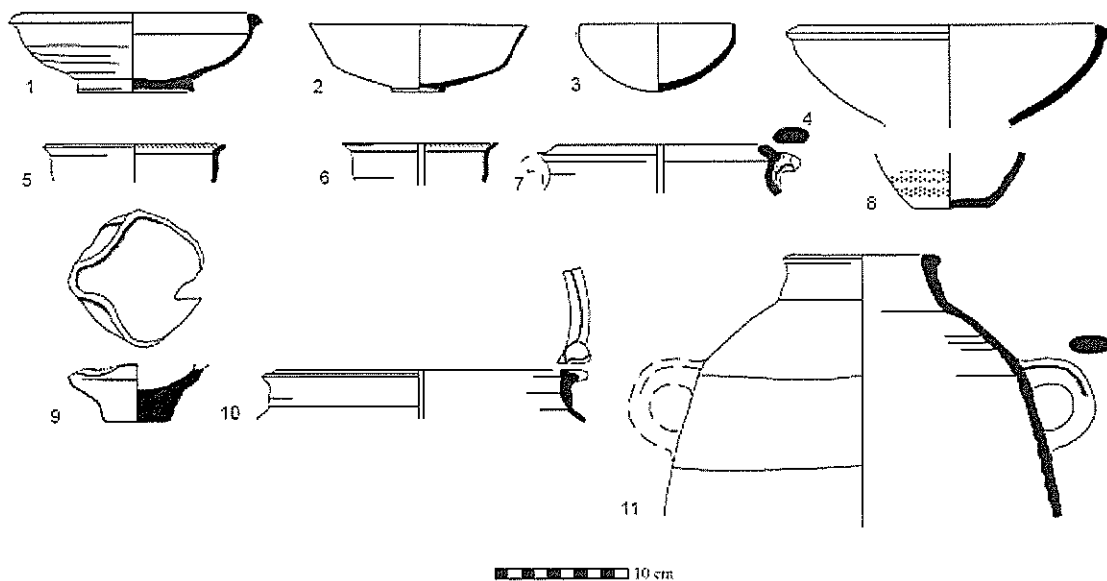
לוח 121. לוקוס 1437

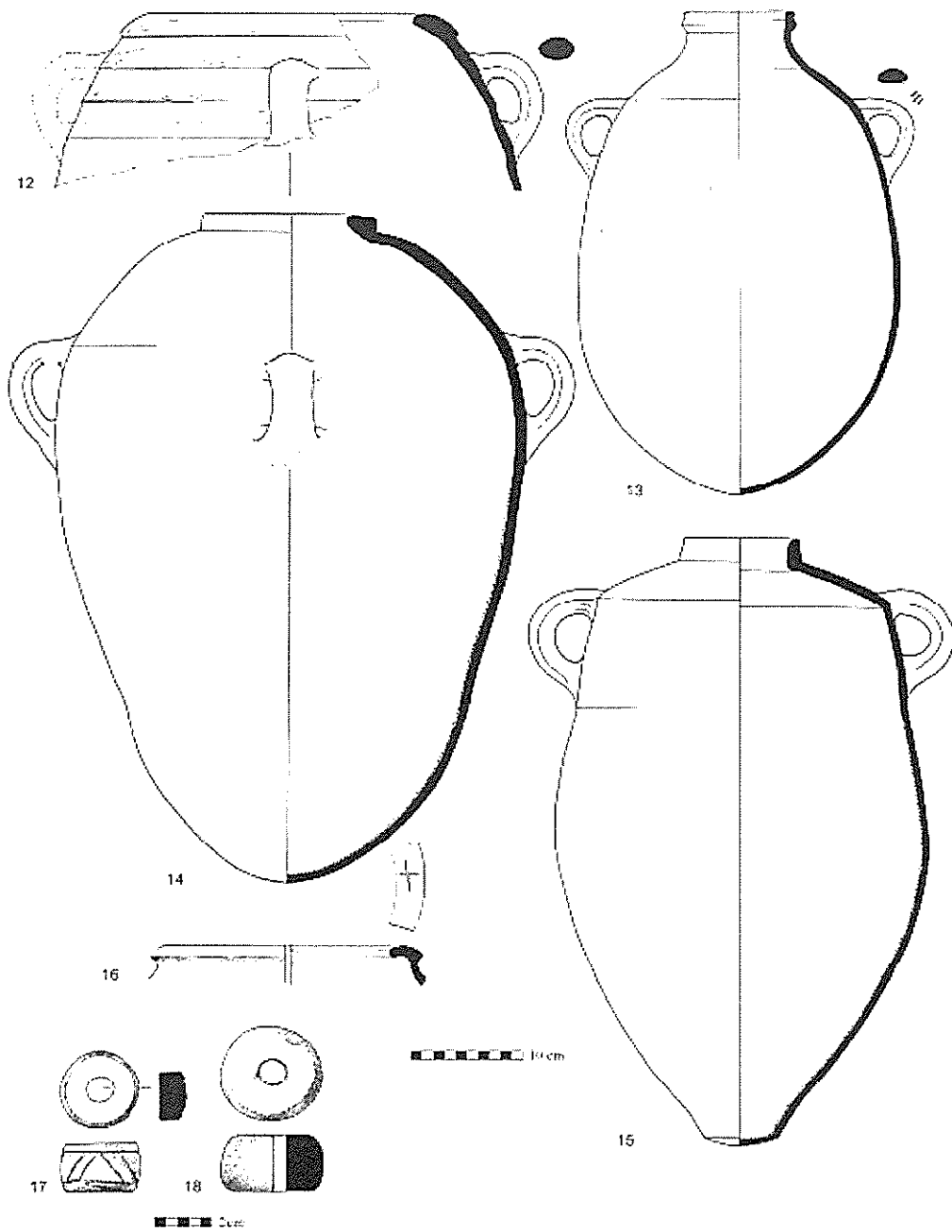
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/7118/1	Head of a Judean Pillar Figurine

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7575/16	Exterior decorated. Black and white horizontal stripes
2	Juglet	7575/15	
3	Lamp	7586/5	Ash remains
4	Storejar	7575/11	2 horizontal lines incised on handle

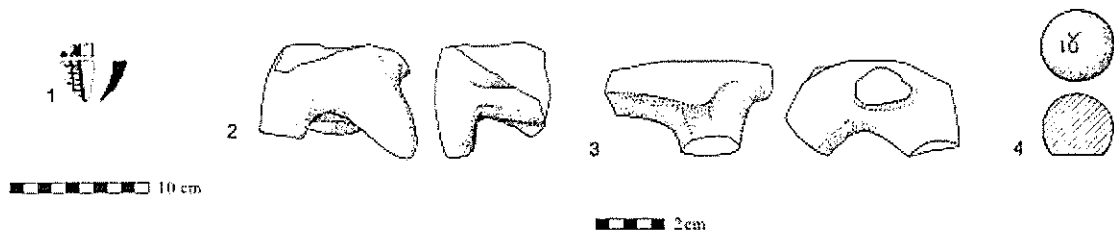

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7175/7	
2	Bowl	7170/5	
3	Bowl	7175/25	
4	Bowl	7165/1	
5	Chalice	7170/2	
6	Chalice	7159/2	Exterior decorated. Black horizontal stripes
7	Cooking pot	7165/14	
8	Body sherd	7170/4	Combed decoration on body
9	Lamp	7152/1	
10	Storejar	7175/10	Projectors on rim
11	Storejar	7175/6	

No.	Object	Reg. No.	Description
12	Holemouth jar	7175/23	
13	Storejar	7175/5	
14	Storejar	7175/24	
15	Storejar	7159/3	
16	Holemouth jar	7140/1	Cross mark incised
17	Spindle whorl	F/7175/1	Clay. Exterior incised diagonal signs
18	Spindle whorl	F/7175/2	Clay

לוח 125. שלב D2, לוקוס 1511

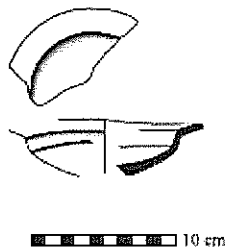
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Body sherd	7533/2	Interior decorated. Reddish-brown and black horizontal stripes and net pattern
2	Zoomorphic figurine	F/7546	Hindquarters of an animal
3	Zoomorphic figurine	F/7531	Body of an animal
4	Weight	F/7539	Stone. Inscribed 1 Judean <i>shekel</i>

לוח 126. שלב D2, לוקוס 817

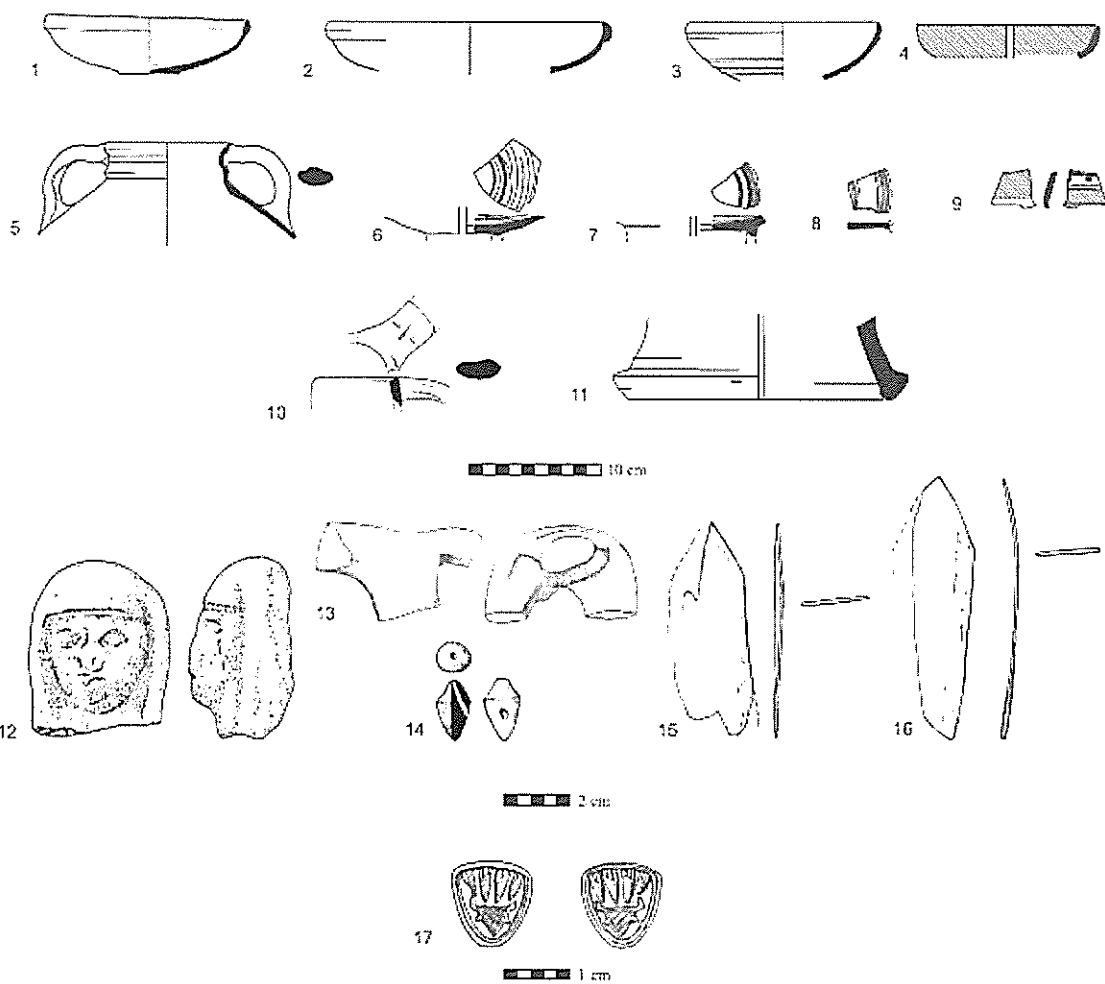

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	3034/1	Ash remains

לוח 127. שלב D2, לוקוס 1405

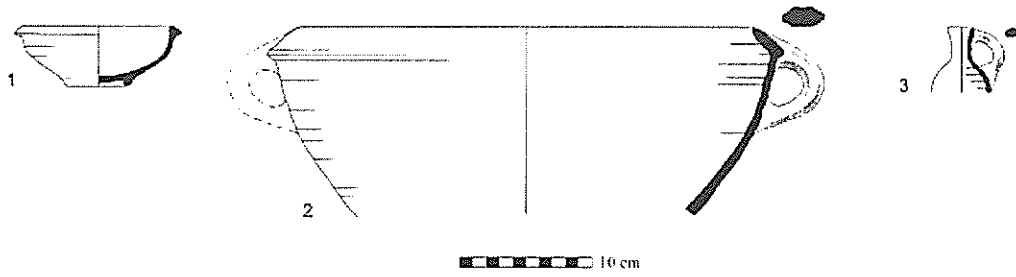

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	7018/1	

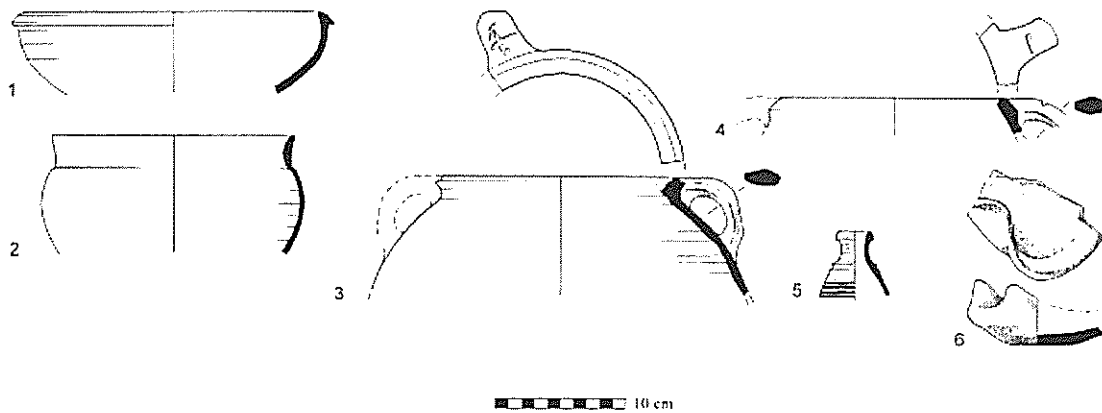
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	861/11	Exterior and interior wheel burnished
2	Bowl	876/2	
3	Bowl	876/21	
4	Bowl	863/37	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes. Black painted rim
5	Cooking pot	868/3	Ash remains
6	Bowl	869/36	Interior decorated and wheel burnished. Black horizontal stripes
7	Bowl	868/17	Interior decorated. Black and white horizontal stripes
8	Body sherd	876/20	Interior decorated. Black and red horizontal stripes
9	Bowl	863/39	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes and small points between them
10	Jug	871/16	Incised mark
11	Stand	883/17	
12	Anthropomorphic figurine	F/869/2	Head of a Judean Pillar Figurine
13	Zoomorphic figurine	F/871/2	Hindquarters of an animal
14	Bead	F/869/1	Clay
15	Spatula	F/863/4	Bone. Broken
16	Spatula	F/871/1	Bone. Broken
17	Seal	F/879/1	Reddish calcite. Schematic ox head

לוח 129. שלב D2, לוקוס 618

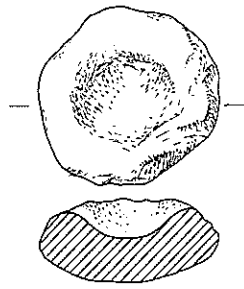
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	1073/1	
2	Krater	1079/1	
3	Juglet	1079/2	

לוח 130. שלב D2, לוקוס 1012

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	5025/12	
2	Bowl	5025/5	
3	Cooking pot	5025/2	Potter's mark
4	Cooking pot	5025/42	Horizontal line incised
5	Bottle	5025/43	Exterior wheel burnished
6	Lamp	5025/1	Ash remains

לוח 131. שלב D2, לוקוס 1015

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Stone vessel	F/5030	

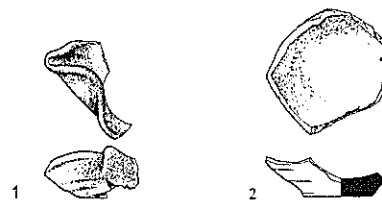
לוח 132. שלב D2, לוקוס 836

10 cm

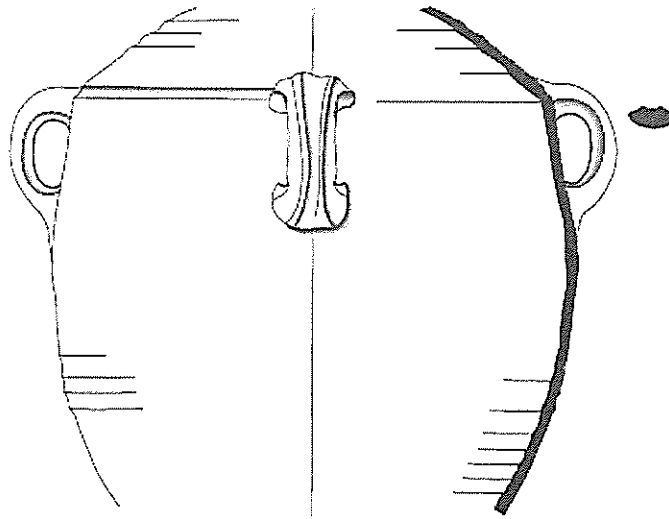
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	3084/2	Interior wheel burnished
2	Body sherd	3084/34	Exterior wheel burnished and decorated. Red and black horizontal stripes

לוח 133. שלב D2, לוקוס 881

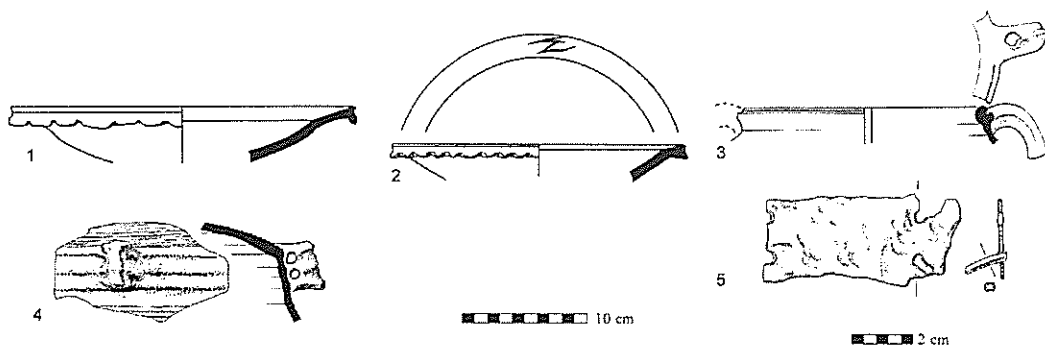

10 cm

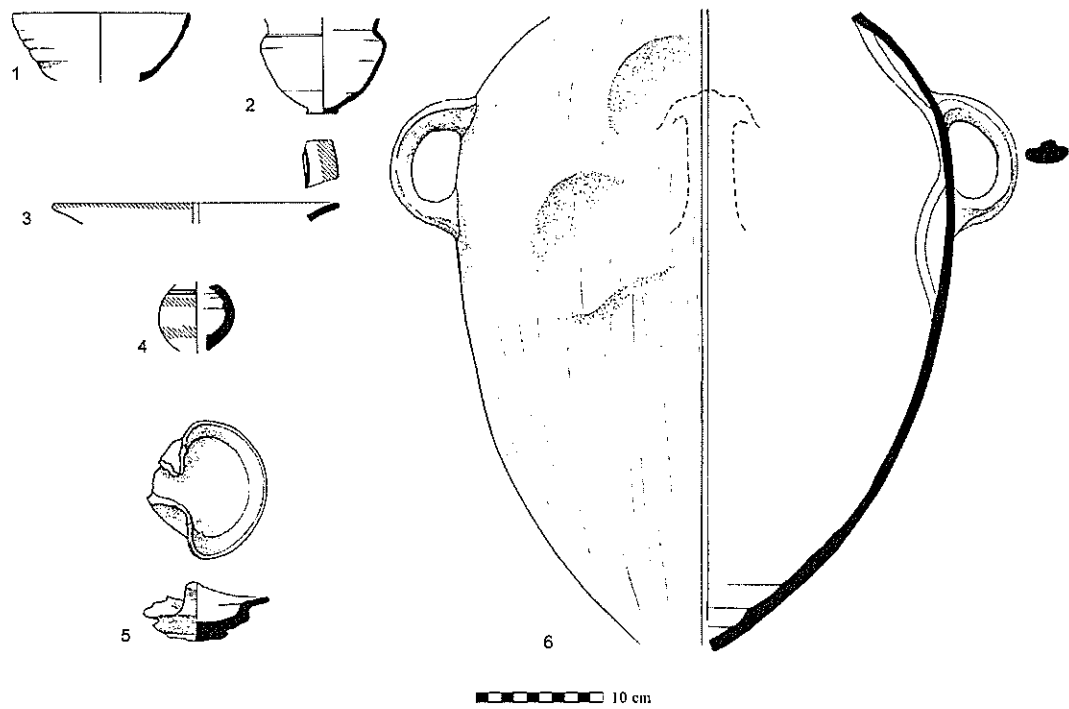
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	3227/1	Ash remains and yellow organic material
2	Lamp	3242/1	Ash remains

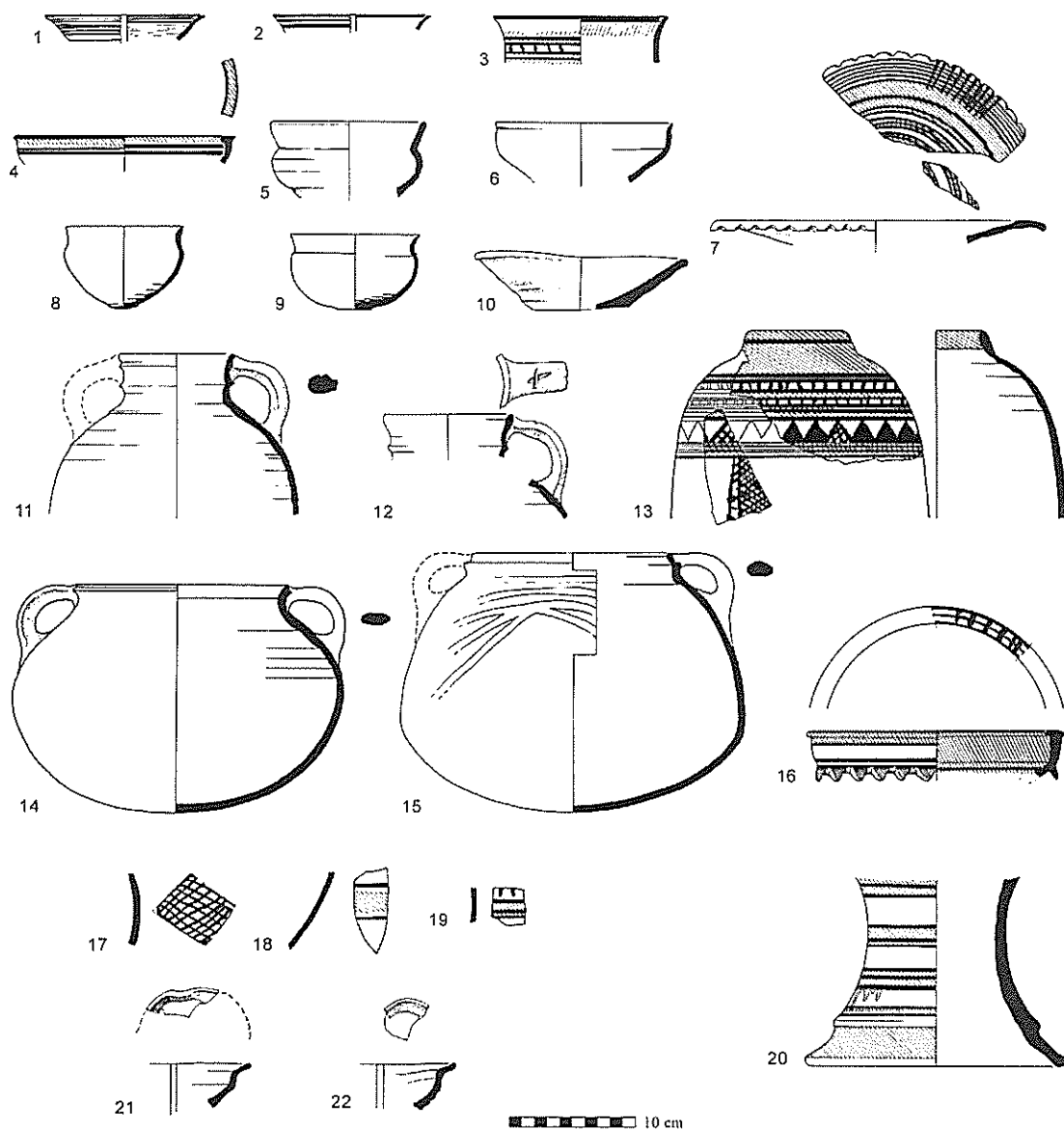
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Storejar	7145/1	

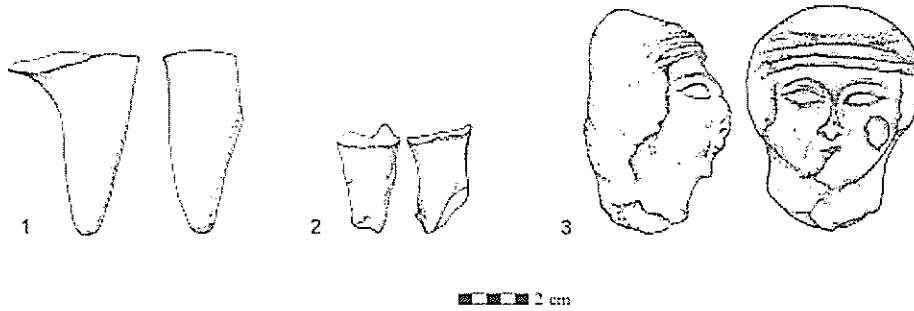
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	310/70	
2	Bowl	304/3	Incision on rim
3	Cooking pot	310/33	Squared impression
4	Handle and body	304/2	Drilled bar handle
5	Plaque with a nail	F/310	Iron. 4 holes

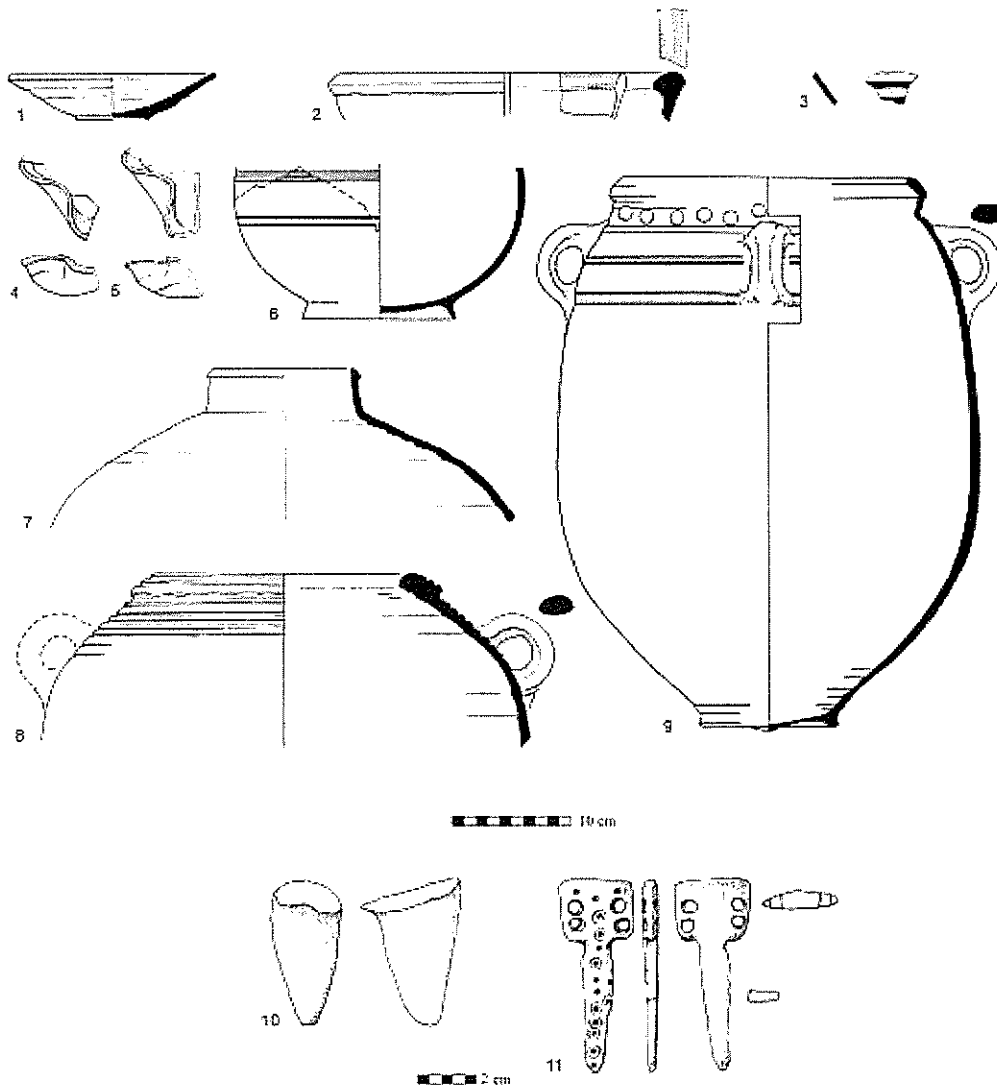
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	504/7	
2	Bowl	518/1	
3	Bowl	519/7	Decorated interior, red, white and black horizontal stripes
4	Juglet	512/7	Decorated exterior, red and white horizontal stripes
5	Lamp	507/1	
6	Storejar	521/6	

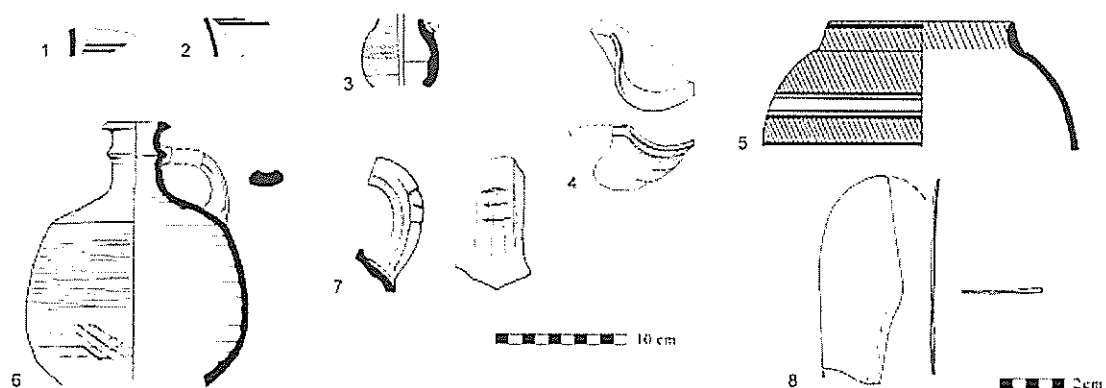
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	319/60	Decorated. Red and black horizontal stripes
2	Bowl	306/32	Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Bowl	312/20	Exterior and rim decorated. Red and black horizontal stripes and small points
4	Bowl	306/31	Exterior and rim decorated. Red and black horizontal stripes
5	Bowl	319/6	
6	Bowl	326/8	
7	Bowl	306/30	Interior wheel burnished and decorated. Red and black horizontal stripes. Short vertical lines
8	Bowl	312/10	
9	Bowl	319/62	
10	Bowl	306/45	
11	Cooking pot	319/1	
12	Cooking pot	319/66	Potter's mark on handle
13	Krater	319/61	Exterior wheel burnished and decorated. Horizontal stripes, triangles and methops in red and black
14	Cooking pot	319/64	
15	Cooking pot	319/63	Exterior white paint
16	Incense burner	312/36	Exterior decorated and on rim. Red and black horizontal stripes. Short vertical lines on rim
17	Body sherd	306/33	Exterior decorated. Black net pattern
18	Body sherd	319/53	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
19	Body sherd	319/58	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes and short vertical lines
20	Stand	312/40	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
21	Lamp	306/18	
22	Lamp	312/28	

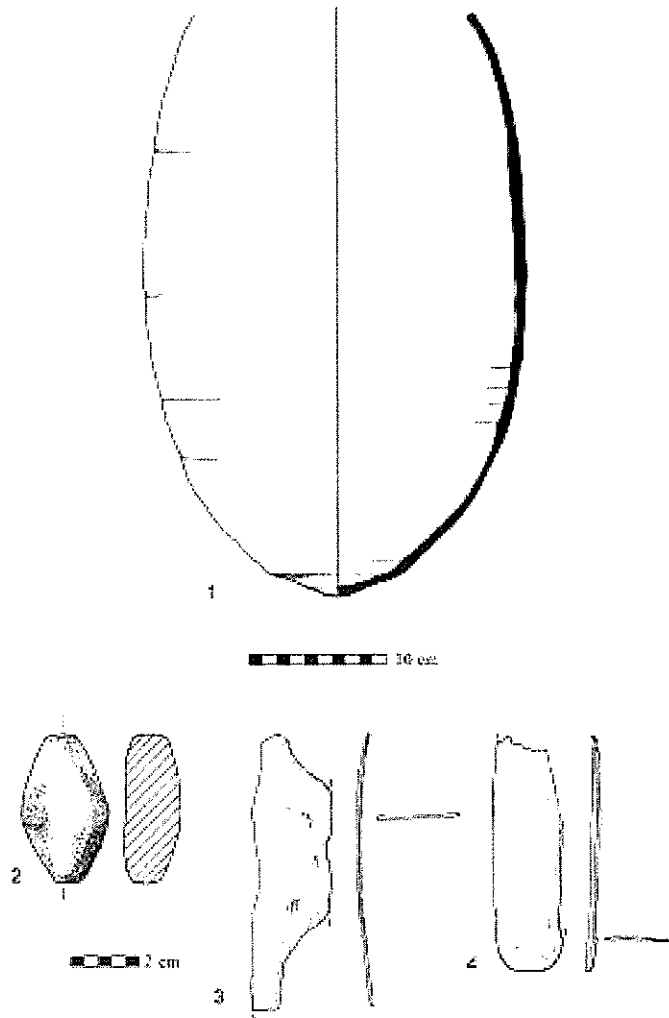
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/319/1	Leg of an animal
2	Zoomorphic figurine	F/319/3	Leg of an animal
3	Anthropomorphic figurine	F/324/1	Head of a Judean Pillar Figurine

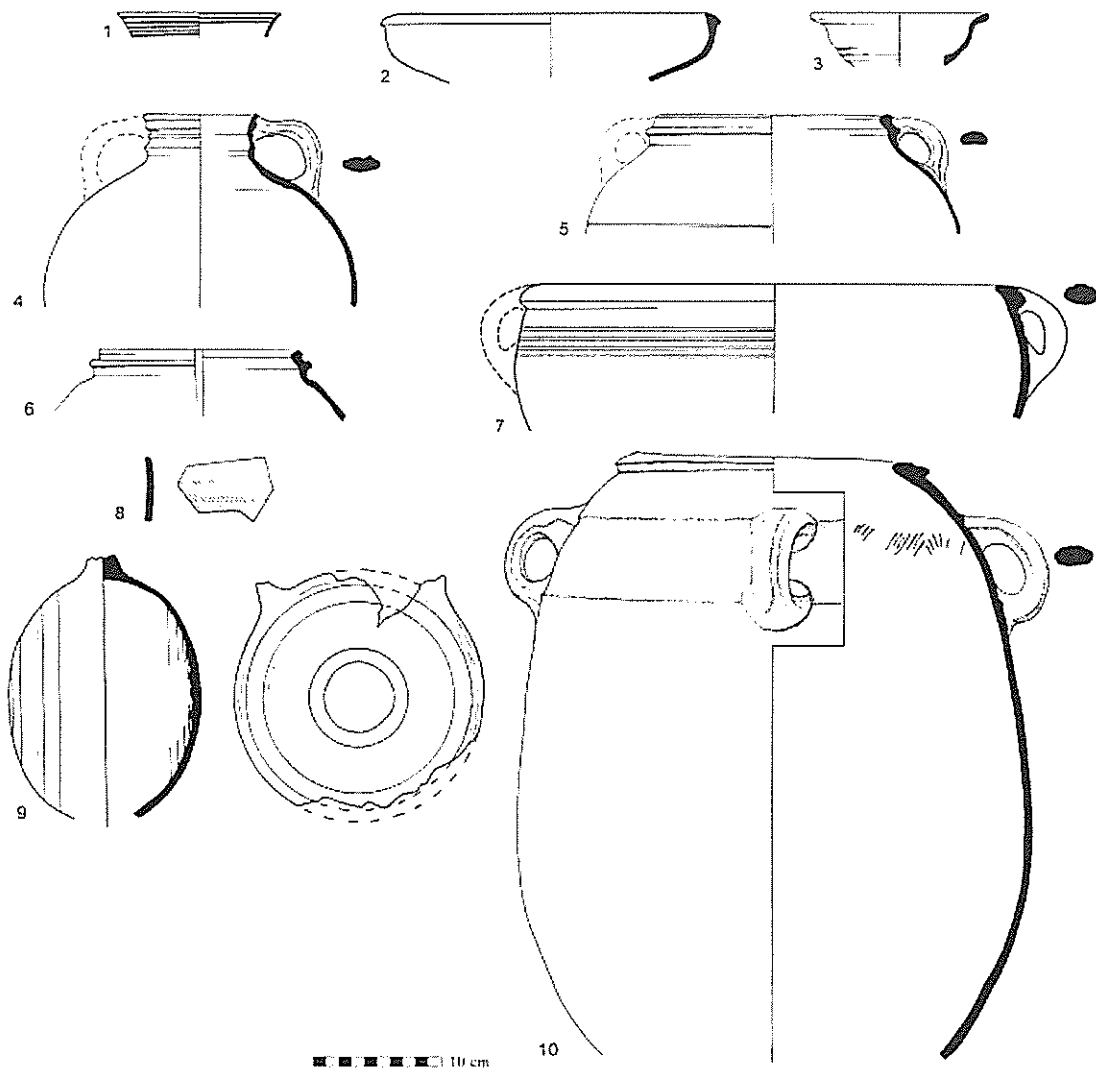
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	355/3	Interior wheel burnished
2	Bowl	351/6	Interior decorated. Horizontal red stripes
3	Body sherd	355/26	Exterior decorated. Black horizontal stripes
4	Lamp	354/4	Ash remains
5	Lamp	351/4	Ash remains
6	Body	355/32	Exterior decorated. Black horizontal stripes
7	Storejar	355/30	
8	Krater	355/28	
9	Holemouth jar	351/10	Plastic decoration. Small projectors
10	Zoomorphic figurine	F/366/1	Leg of an animal
11	Bone object	F/362/2	A smoothed bone object shaped in the form of a shovel

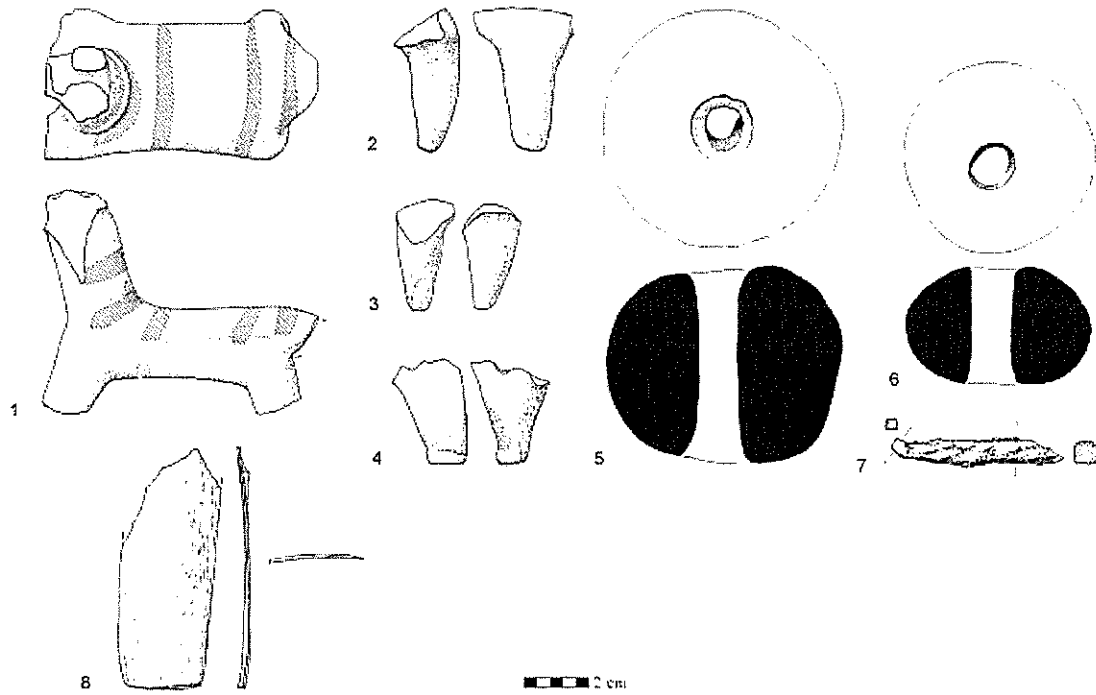
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Body sherd	379/37	Exterior decorated. Black, red and white horizontal stripes
2	Body sherd	379/38	Exterior decorated. Light brown horizontal stripes
3	Juglet	379/40	Exterior decorated. Red horizontal stripes
4	Lamp	387/1	
5	Krater	397/1	Exterior wheel burnished and decorated. Red and black horizontal stripes
6	Decanter	410/13	Exterior wheel burnished
7	Handle	399/1	3 horizontal lines incised
8	Spatula	F/379/13	Bone. Broken

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Storejar	420/10	
2	Stone weight	F/420/1	Hematite. Diamond shaped
3	Spatula	F/386/4	Bone. Broken
4	Spatula	F/429/1	Bone. Broken

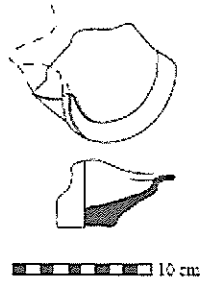

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	335/12	Exterior and inner part of rim decorated. Red and black horizontal stripes
2	Bowl	335/15	
3	Chalice	335/36	
4	Cooking pot	330/35	
5	Cooking pot	330/38	
6	Cooking pot	330/37	
7	Krater	335/1	Interior wheel burnished
8	Juglet	335/16	Exterior red slipped
9	Flask	330/41	Exterior decorated. White concentric circles
10	Holemouth jar	348/7	

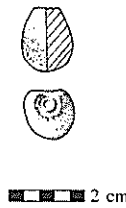
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/334	White slipped. Red and yellow painted stripes
2	Zoomorphic figurine	F/330/3	Leg of an animal
3	Zoomorphic figurine	F/330/4	Leg of an animal
4	Zoomorphic figurine	F/330/2	Leg of an animal
5	Loomweight	F/335/1	
6	Loomweight	F/335/2	
7	Rod	F/335/3	Iron
8	Spatula	F/335/13	Bone. Broken

לוח 144. שלב A1, לוקוס 413

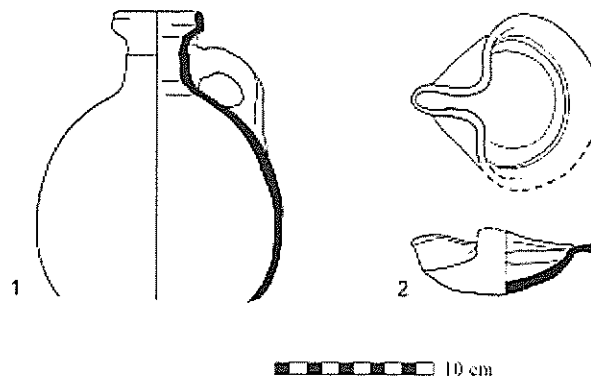
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	532/2	Ash remains

לוח 145. שלב A1, לוקוס 403

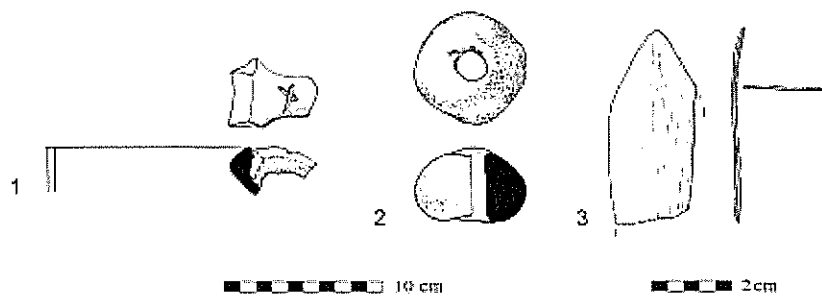
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Stone weight	F/503/1	Oval shaped

לוח 146. שלב A1, לוקוס 434

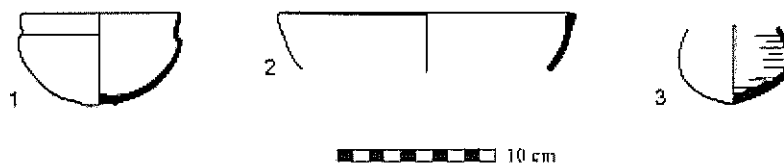
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Jug	579/1	
2	Lamp	611/1	

לוח 147. שלב A1, לוקוס 132

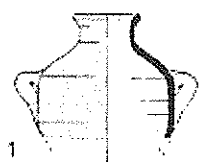
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	385/1	Potter's mark on handle
2	Loomweight	F/401/1	
3	Spatula	F/418/1	Broken

לוח 148. שלב A1, לוקוס 146

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	442/11	
2	Bowl	442/5	Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Juglet	442/7	

לוח 149. שלב A1, לוקוס 411

10 cm

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Small vessel	559/2	Exterior red slipped
2	Fibula	F/530	Bronze. Rounded object. Broken

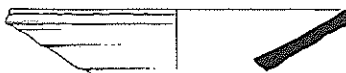
לוח 150. שלב A1, לוקוס 419

2 cm

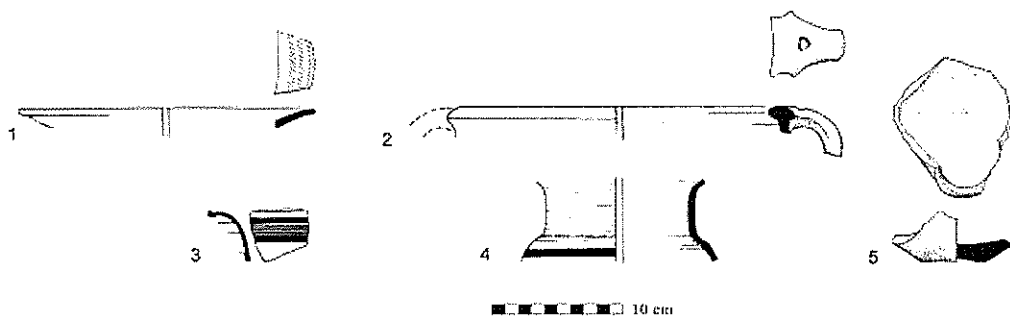
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bead	F/541/1	Carnelian. Biconical

לוח 151. שלב A1, לוקוס 108

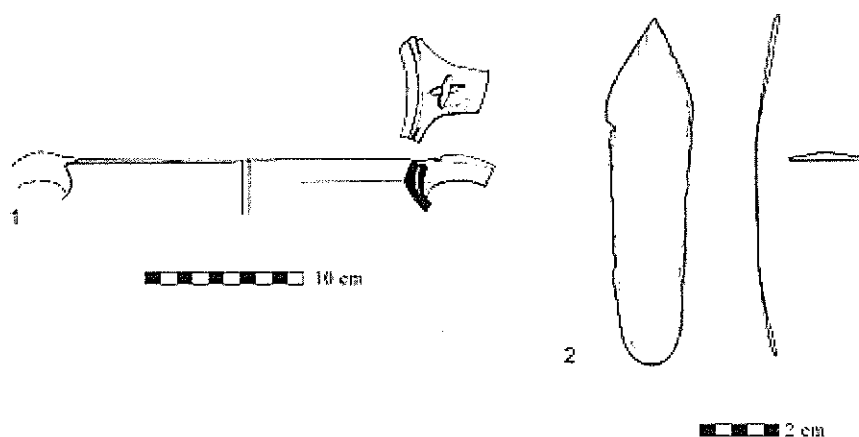

10 cm

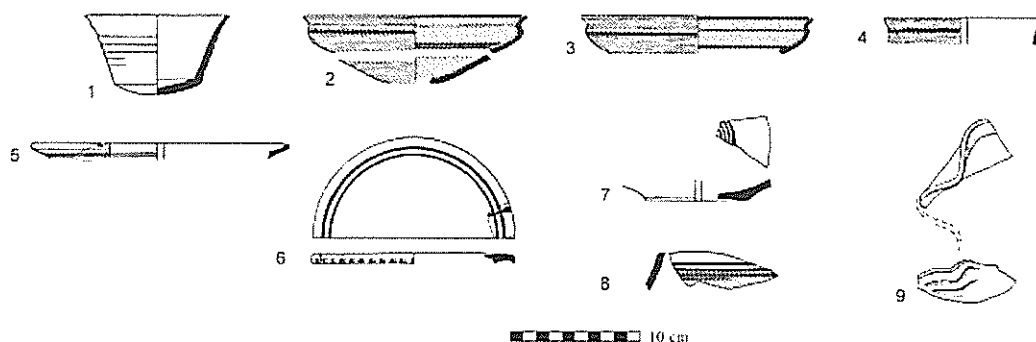
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	311/3	

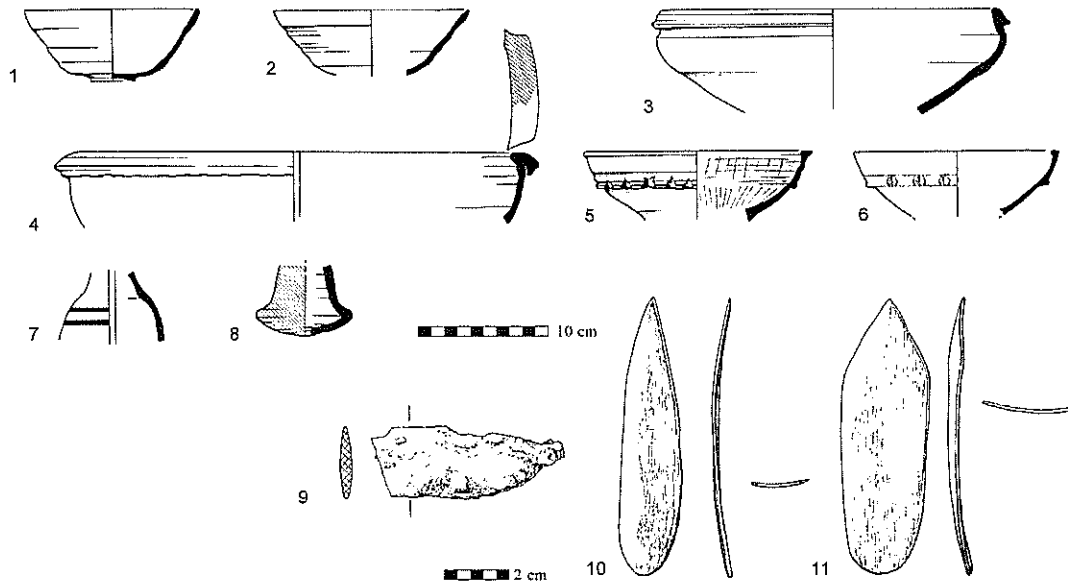
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	446/41	Decorated interior. Red horizontal stripes
2	Handle	446/39	Triangle impressed
3	Juglet	446/40	Exterior decorated. Brown concentric circles
4	Bottle	448/1	Exterior decorated. Black horizontal stripes
5	Lamp	303/2	Ash remains

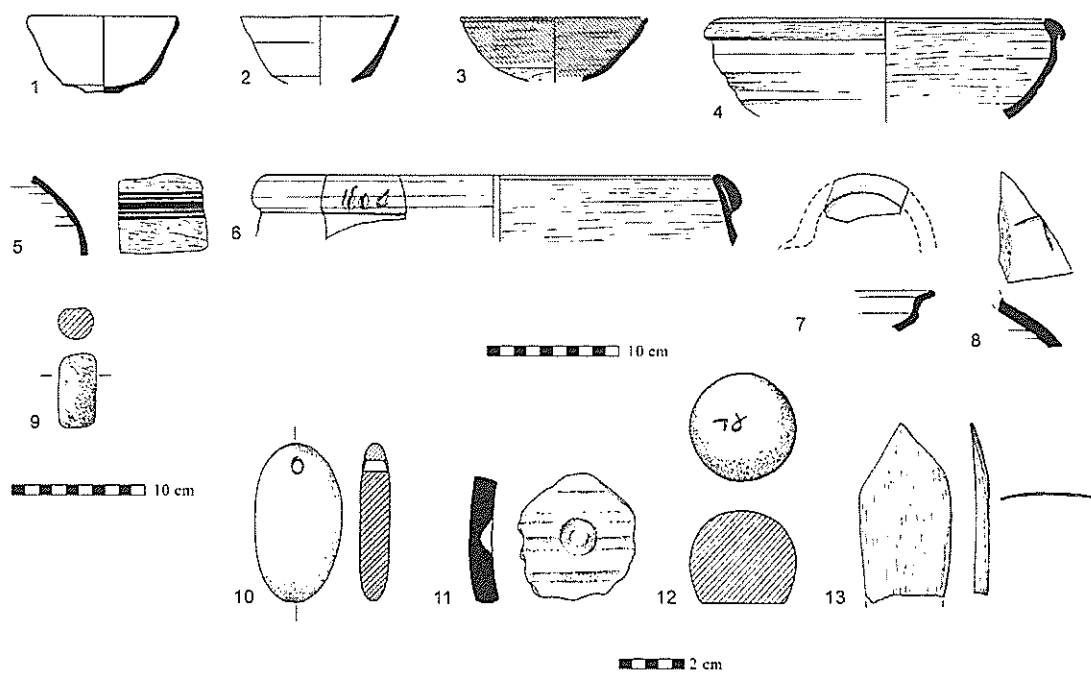
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	34/24	Potter's mark on handle
2	Spatula	F/34/1	Complete

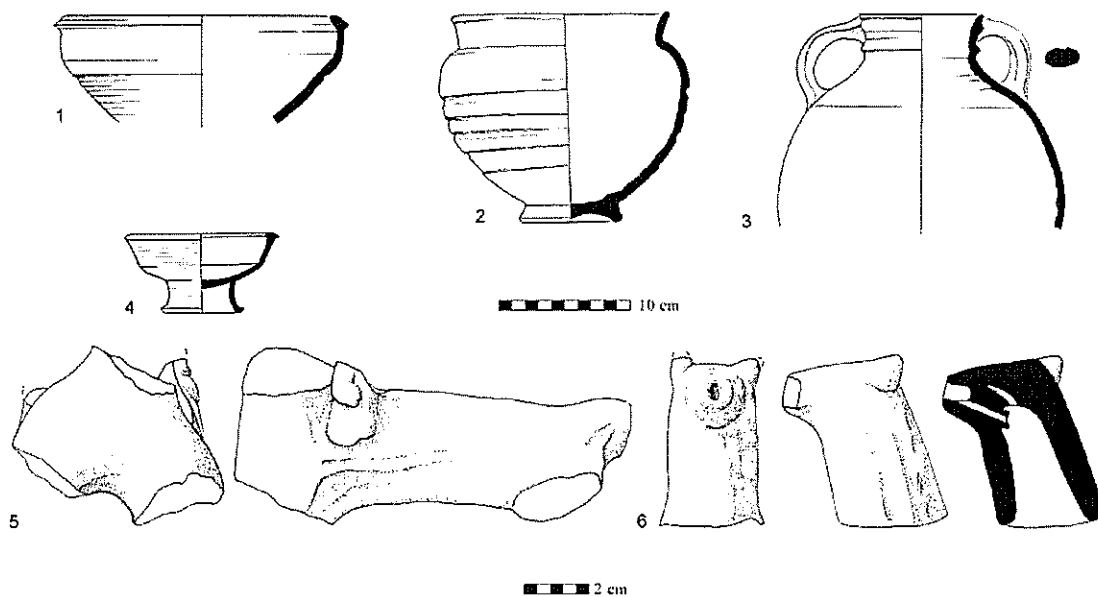
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	391/14	
2	Bowl	391/1	Exterior red slipped. Exterior and part of interior burnished. Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Bowl	383/2	Exterior dark red-brown slipped. Exterior and part of interior burnished. Exterior decorated. Black horizontal stripes
4	Bowl	391/12	Decorated external part of rim. Black horizontal stripes
5	Bowl	391/13	Decorated inner part of rim. Black and white horizontal stripes
6	Bowl	391/8	Burnished and decorated rim. Black geometric design
7	Bowl	404/4	Interior decorated. Red and black concentric circles
8	Body sherd	391/6	Exterior red slipped and decorated. Black horizontal stripes
9	Lamp	384/1	Ash remains

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	56/1	
2	Bowl	56/2	
3	Bowl	61/2	
4	Bowl	61/5	External part of rim is red decorated
5	Chalice	61/3	Denticulated
6	Chalice	61/1	
7	Juglet	61/22	Exterior self slipped and decorated. Black horizontal stripes
8	Rattle	F/56/2	Clay. Exterior red slipped
9	Knife blade	F/61/2	Iron. Broken
10	Spatula	F/56/1	Bone. Complete
11	Spatula	F/61/1	Bone. Complete

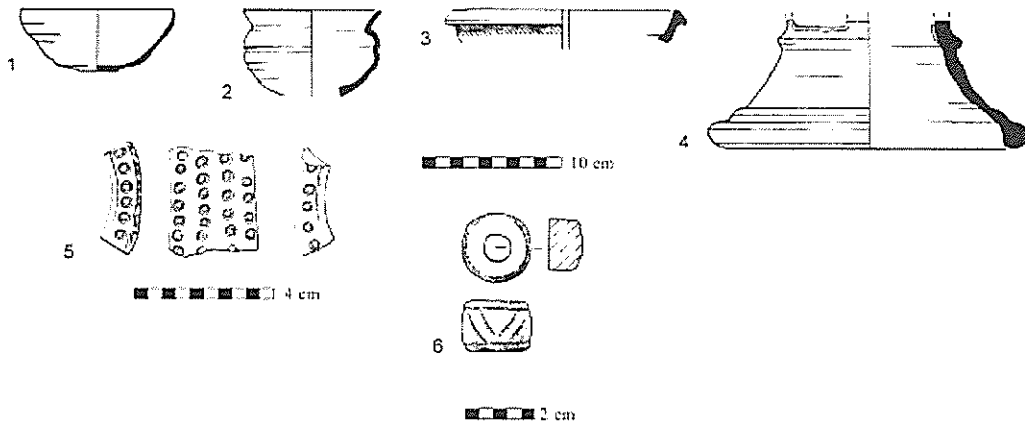

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	39/1	
2	Bowl	27/5	
3	Bowl	53/6	Dark red-brown interior and partially exterior slip. Wheel burnished exterior
4	Bowl		
5	Bowl	60/2	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Krater	39/6	Pre-firing marks on rim
7	Lamp	53/1	
8	Body sherd	41/6	Incised
9	Elongated stone	F/27/2	
10	Pendant	F/39/1	Black stone. Oval
11	Lid	F/39/2	Clay. An attempt to perforate
12	Stone weight	F/27/1	Inscribed. 4 Judean <i>shekels</i>
13	Spatula	F/59/1	Bone. Broken

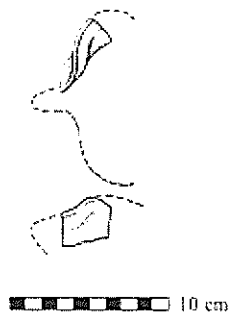
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	51/3	
2	Bowl	32/4	
3	Cooking pot	51/1	
4	Chalice	14/11	Gray clay. Exterior wheel burnished
5	Figurine	F/28	Horse and rider
6	Zoomorphic vessel	F/44/1	Hollow head of donkey (?)

לוח 158. שלב A1, לוקוס 32

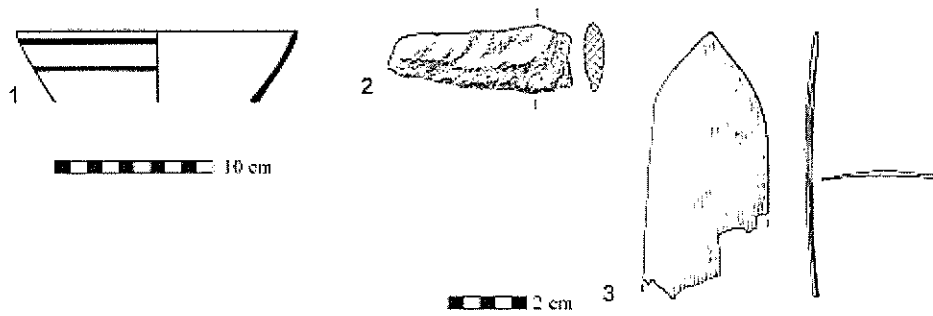
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	38/1	Thin well fired wall
2	Bowl	25/1	
3	Bowl	13/6	Exterior decorated, red horizontal stripes
4	Stand	2/3	
5	Handle	7/19	Perforated
6	Spindle whorl	F/13/1	Limestone. Exterior incised diagonal lines

לוח 159. שלב A1, לוקוס 35

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	21/3	Ash remains on rim

לוח 160. שלב A1, לוקוס 106

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	307/23	Interior wheel burnished. Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
2	Blade	F/307	Iron
3	Spatula	F/307/1	Bone. Broken

לוח 161. שלב A1, לוקוס 109

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Slag	F/321/2	Eroded

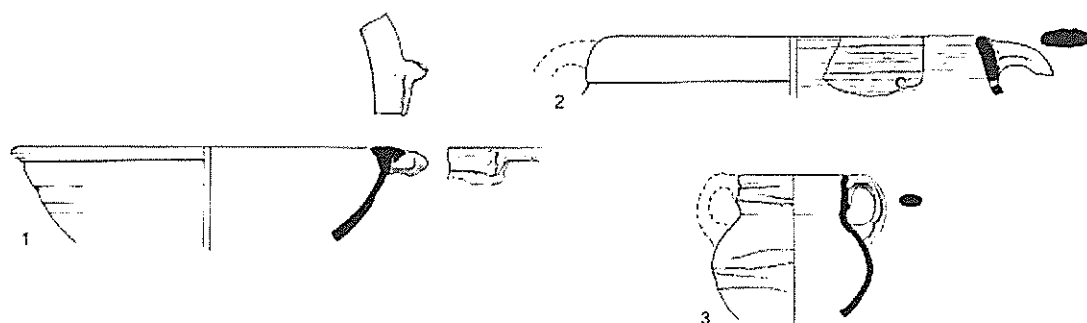
לוח 162. שלב A1, לוקוס 113

2 cm

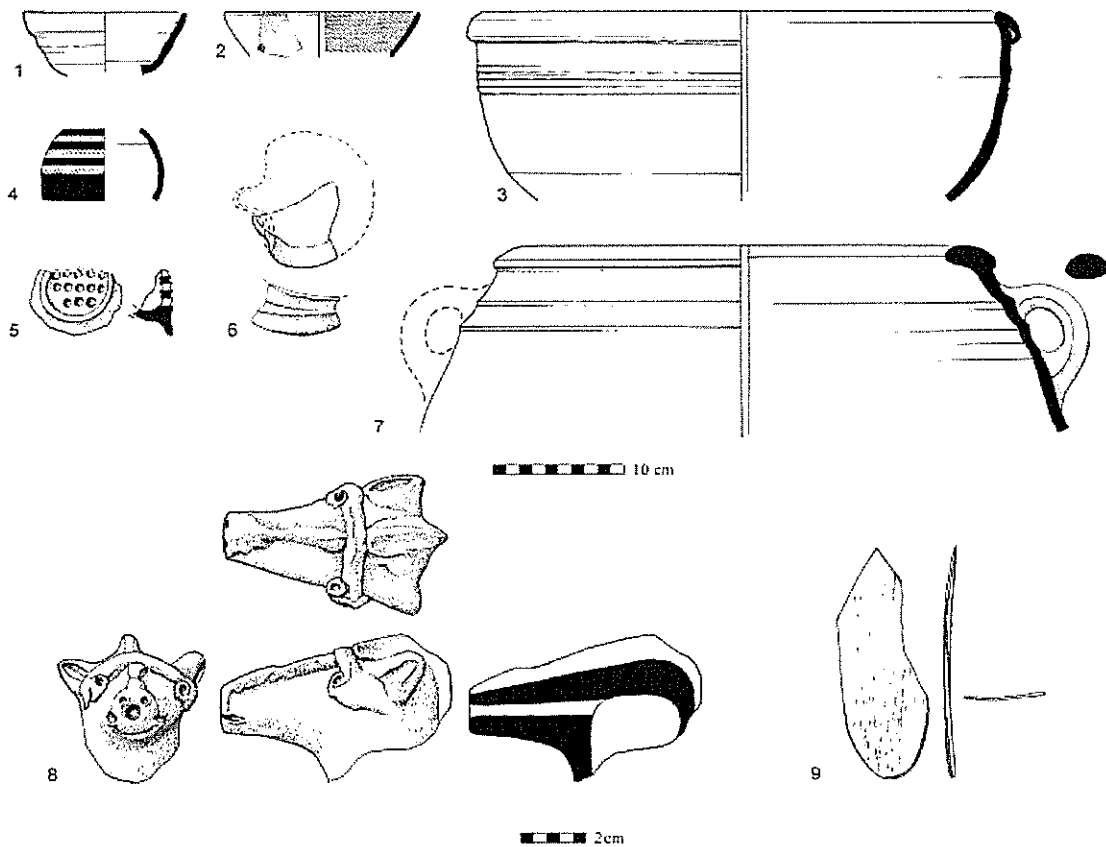
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/331	Leg of an animal

לוח 163. שלב A1, לוקוס 441

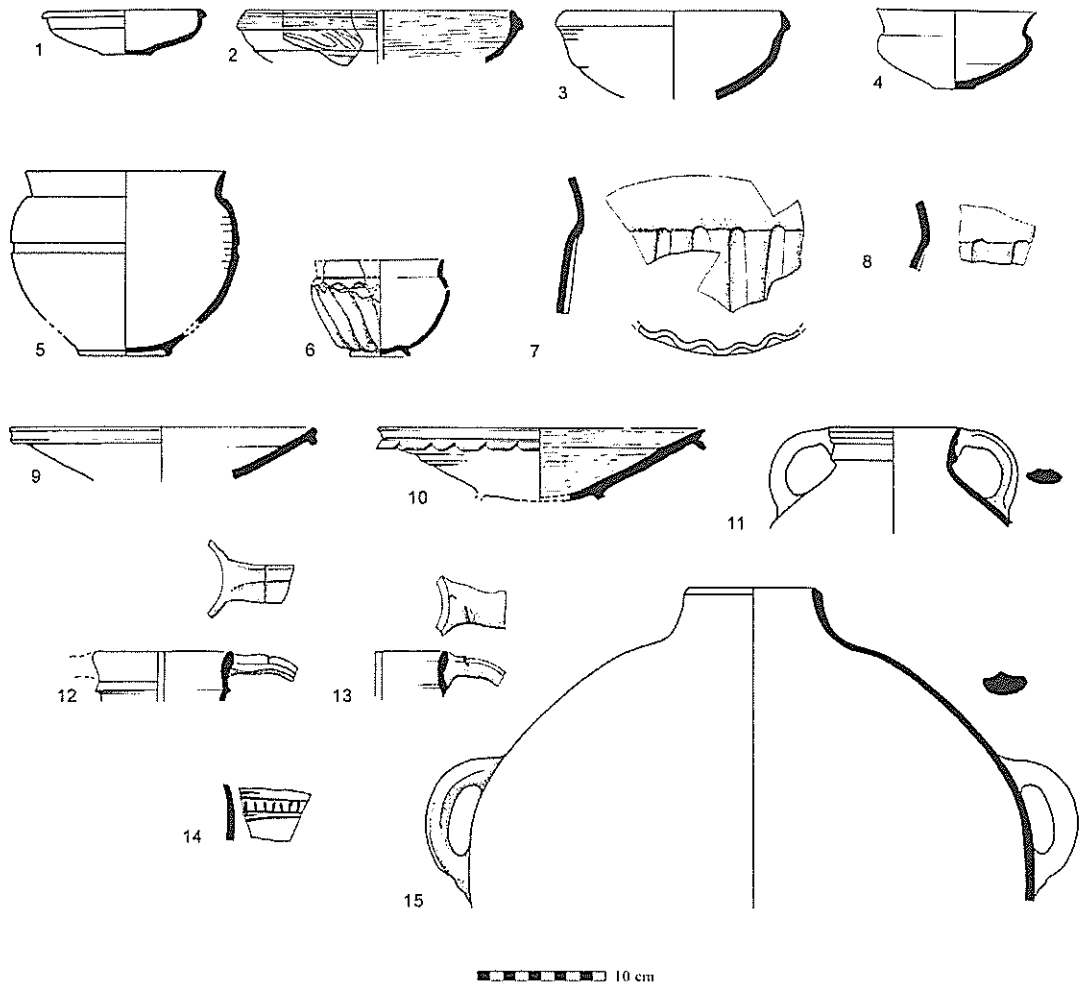

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	604/7	
2	Krater	604/1	Light red slip. Interior wheel burnished. Mending hole
3	Cooking pot	581/12	

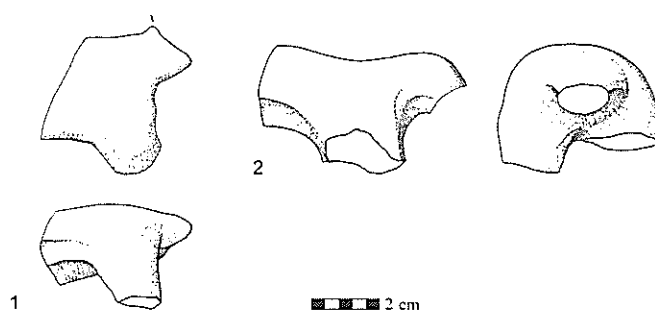

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	613/22	
2	Bowl	613/62	Red slipped. Interior wheel burnished
3	Krater	613/3	
4	Juglet	618/18	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
5	Strainer	613/10	
6	Lamp	613/16	
7	Krater	613/1	Ash remains
8	Zoomorphic figurine	F/519/1	Head of horse or donkey (?)
9	Spatula	F/613/1	Bone. Broken

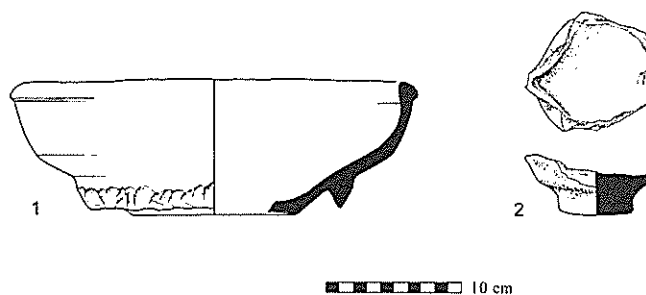
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	322/20	
2	Bowl	315/10	Interior self slipped. Wheel burnished and interior and on rim
3	Bowl	315/20	3 ridges below rim
4	Bowl	315/57	
5	Bowl	309/20	
6	Bowl	309/64	Well levigated clay
7	Bowl	302/1	
8	Bowl	309/65	
9	Bowl	315/51	External decorated. Black horizontal stripes
10	Bowl	322/1	Interior wheel burnished
11	Cooking pot	309/30	
12	Cooking pot	302/5	Horizontal line incised on handle
13	Jug	315/52	Incised handle
14	Body sherd	302/12	External decorated. Black vertical lines
15	Storejar	322/24	

לוח 166. שלב A1, לוקוס 402

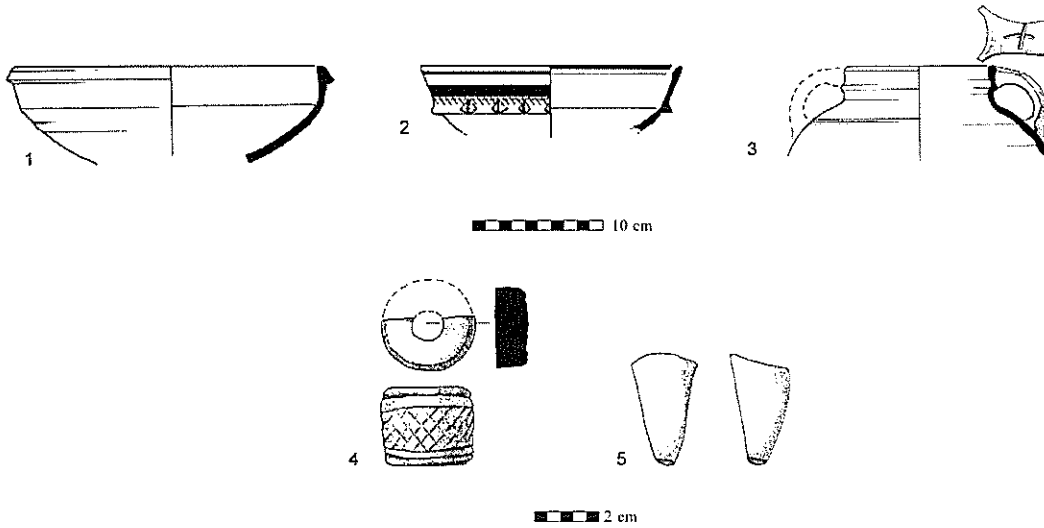

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/502	Body of an animal
2	Zoomorphic figurine	F/511/1	Body of an animal

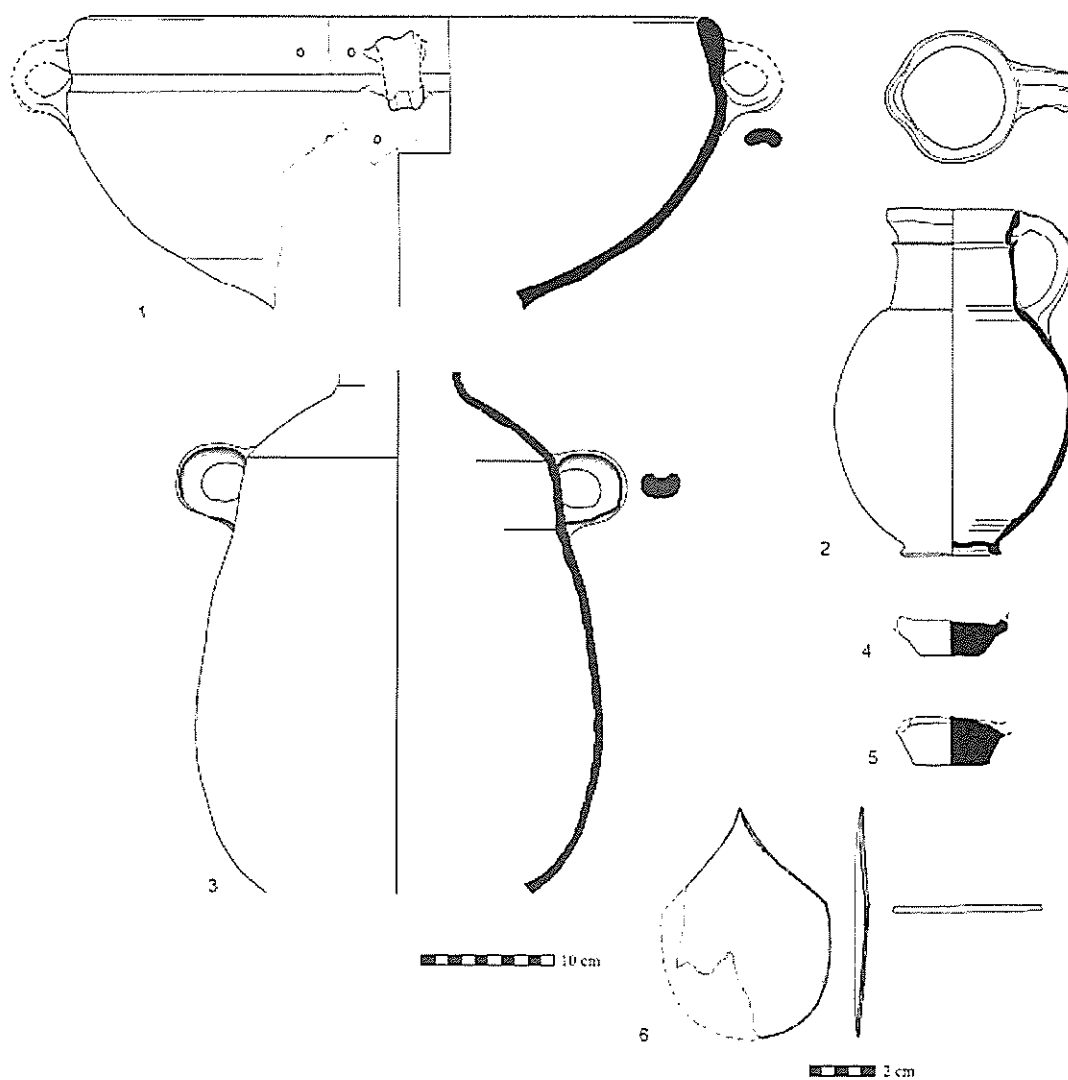
לוח 167. שלב A1, לוקוס 412

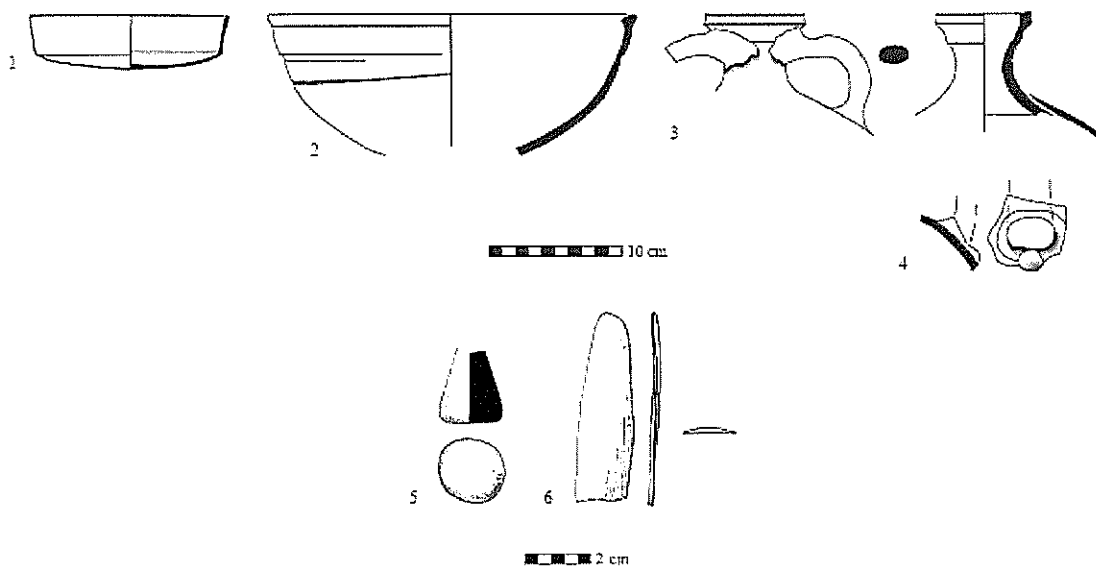
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	527/17	
2	Lamp	527/18	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	327/30	
2	Chalice	554/1	Exterior wheel burnished and decorated. Black horizontal stripes and dentals
3	Cooking pot	340/1	Potter's mark on handle
4	Spindle whorl	F/327/2	Clay, Exterior decorated. Net pattern
5	Zoomorphic figurine	F/349	Leg of an animal

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Krater	1329/1	Red slipped. Mending holes
2	Jug	1337/1	
3	Storejar	1338/1	
4	Lamp	1329/2	
5	Lamp	1340/1	
6	Spatula	F/1341/1	Bone. Broken

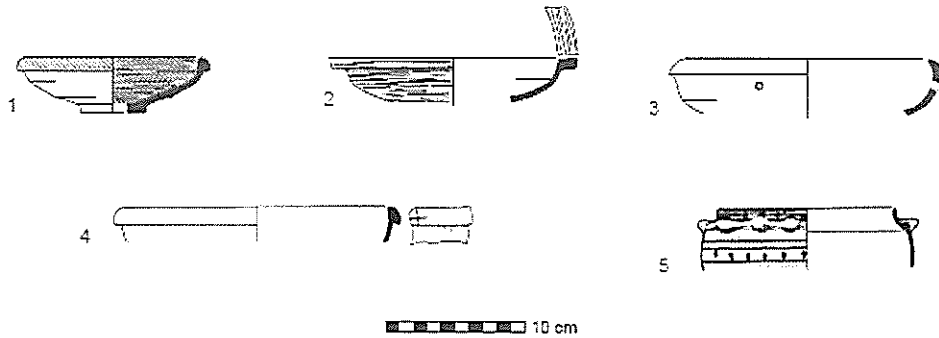

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4118/27	Ash remains
2	Bowl	4061/13	
3	Flask	4061/5	Projectors below rim
4	Handle	4061/16	Clay lump attached inside
5	Clay weight	F/4124	Black pyramid shaped
6	Spatula	F/4118	Bone. Broken

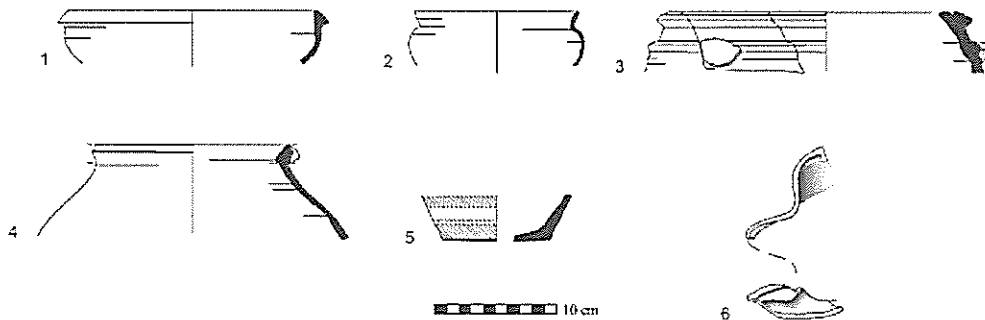
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Clay object	F/6462	Rounded. Extended broken edges

לוח 172. שלב BW1, לוקוס 970

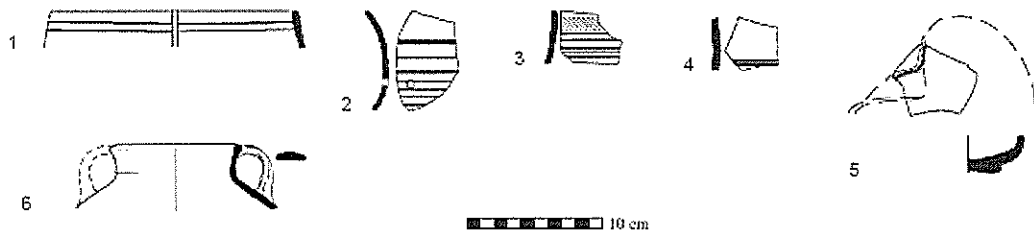

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	4187/1	Interior red slipped. Interior and rim wheel burnished
2	Bowl	4176/8	Exterior and rim wheel burnished
3	Bowl	4177/1	Mending hole
4	Bowl	4187/15	Cross mark incised on rim
5	Bowl	4177/20	Exterior decorated and wheel burnished. Red and black horizontal stripes and projectors

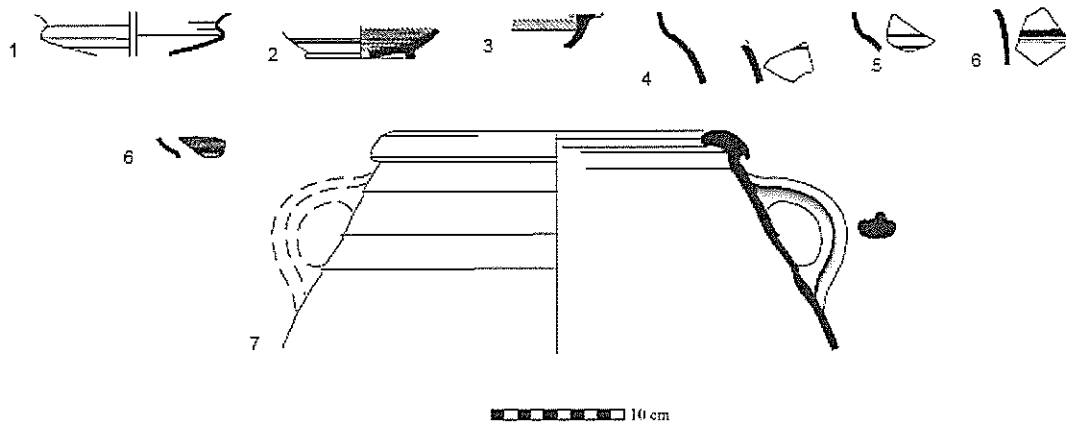
לוח 173. שלב BW1, לוקוס 1216

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6038/1	
2	Bowl	6088/3	
3	Bowl	6088/1	Projectors below rim
4	Cooking pot	6038/2	
5	Base and body	6088/10	Exterior decorated and wheel burnished. Red horizontal stripes
6	Lamp	6100/2	Ash remains

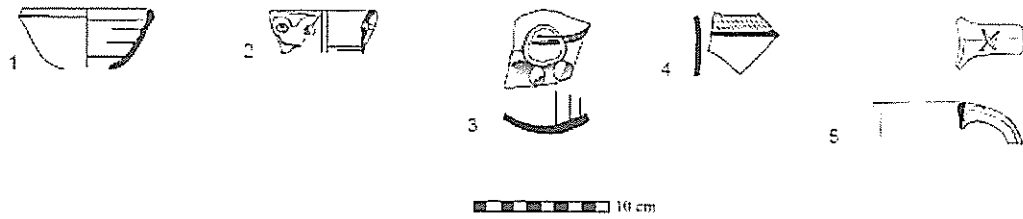

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	865/10	Decorated rim. Black horizontal stripes
2	Body sherd	901/3	Ridged body. Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Body sherd	865/8	Exterior wheel burnished and decorated. Black horizontal stripes
4	Body sherd	866/14	Exterior decorated. Black horizontal stripes
5	Lamp	901/7	
6	Cooking pot	901/4	Round impression on handle

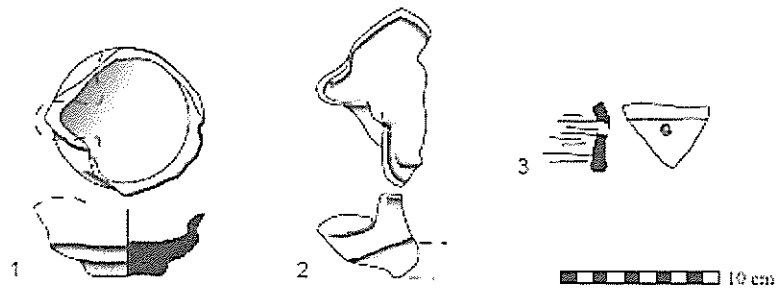
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7043/11	Denticulated rim
2	Bowl	7072/17	Interior red slipped and wheel burnished
3	Bowl	7050/27	Interior decorated. Black and red horizontal stripes
4	Body sherd	7050/29	Exterior decorated. Black horizontal stripes
5	Body sherd	7050/30	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Body sherd	7072/29	Exterior burnished and decorated. Black horizontal stripes
7	Holemouth jar	7053/1	

לוח 176. שלב D1, לוקוס 1415

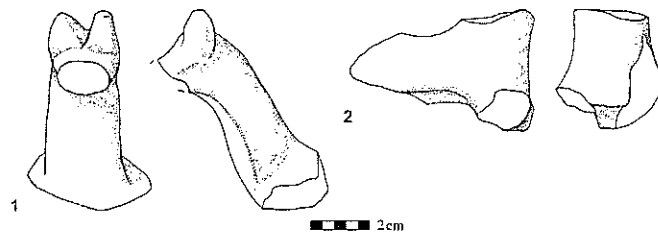

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	7027/16	
2	Body sherd	7027/41	Perforated. Interior wheel burnished
3	Body sherd	7027/38	Projectors around handle
4	Body sherd	7038/22	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
5	Cooking pot	7027/43	Potter's mark

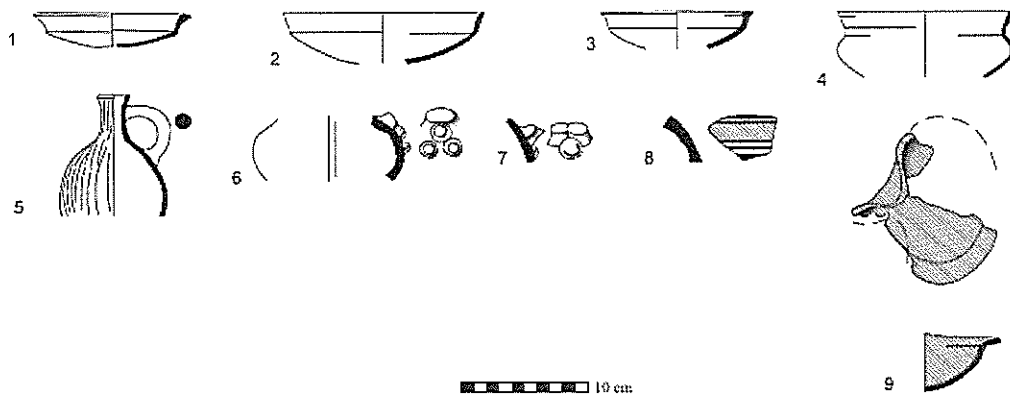
לוח 177. שלב D1, לוקוס 1025

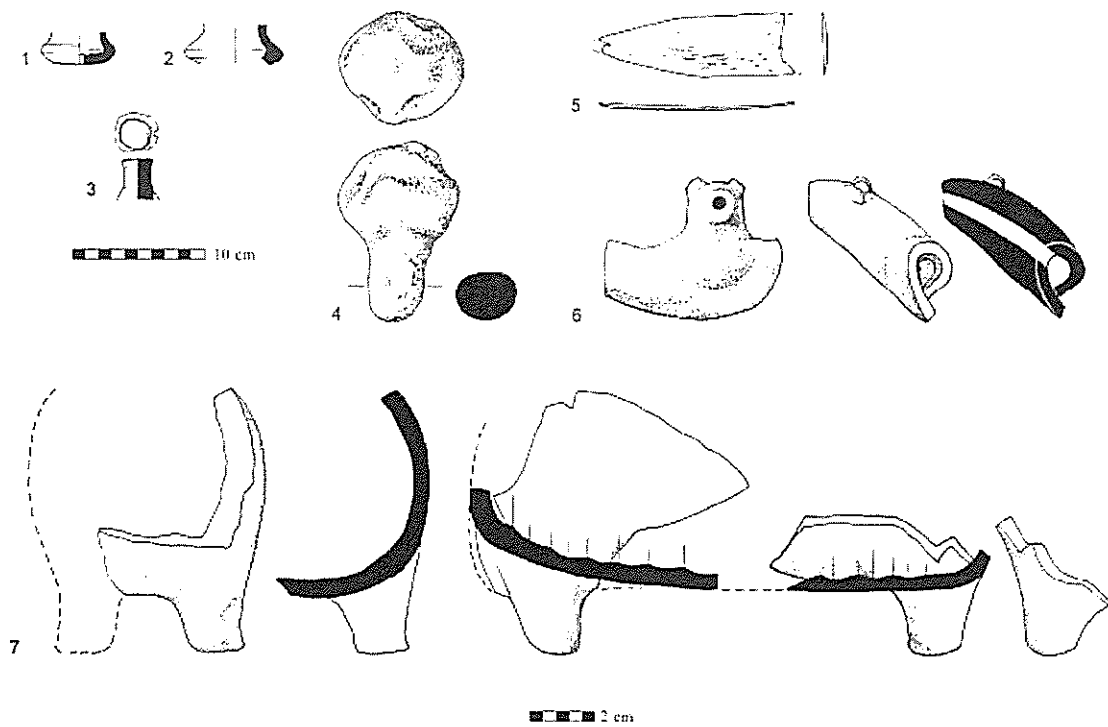
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	5049/2	
2	Lamp	5049/1	
3	Bowl	5049/15	Interior hand burnished. Mending hole

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/5040/1	Head and neck of a camel (?)
2	Zoomorphic figurine	F/5040/2	Head of an animal

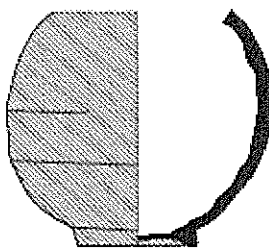

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8113/21	
2	Bowl	8181/7	
3	Bowl	8224/2	
4	Bowl	8128/15	
5	Juglet	8214/11	Exterior vertical burnished
6	Juglet	8161/1	Projectors below handle
7	Jug	8123/22	Double handle with projector
8	Body sherd	8175/5	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
9	Lamp	8218/26	Exterior and interior red slipped. Ash remains

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Rattle	F/8181/1	Bright clay
2	Rattle	F/8188/1	Orange clay
3	Unclassified object	F/8103	Clay
4	Stopper	F/8188/3	Clay. Handmade
5	Spatula	F/8174/1	Bone. Broken
6	Kernos	F/8114/1	Broken
7	Zoomorphic vessel	F/8188/2	Broken

לוח 181. שלב H2, לוקוס 1628

10 cm

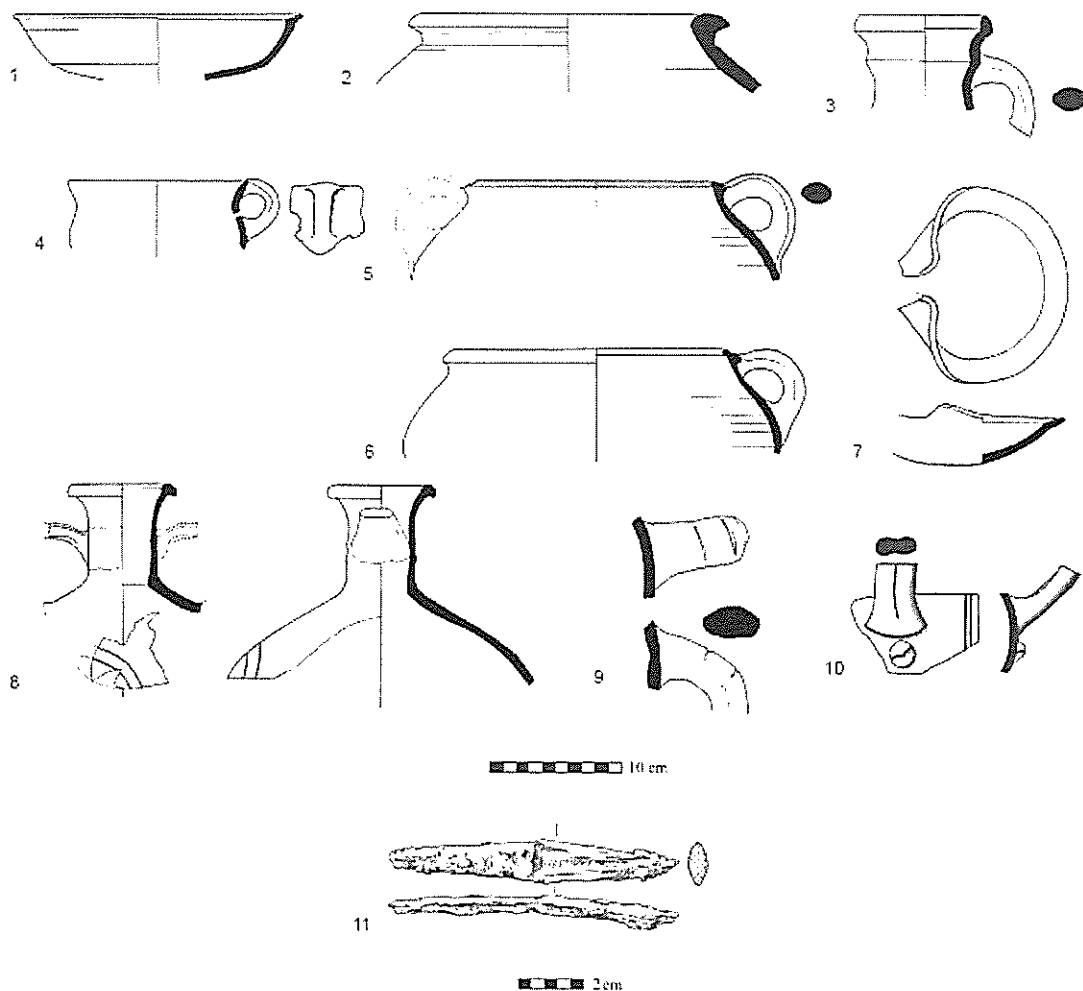
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Decanter	8119/4	Exterior red slipped

לוח 182. שלב H2, לוקוס 1608

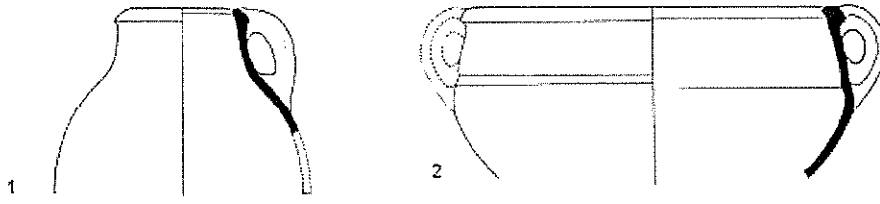

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic figurine	F/8013/1	Body of an animal

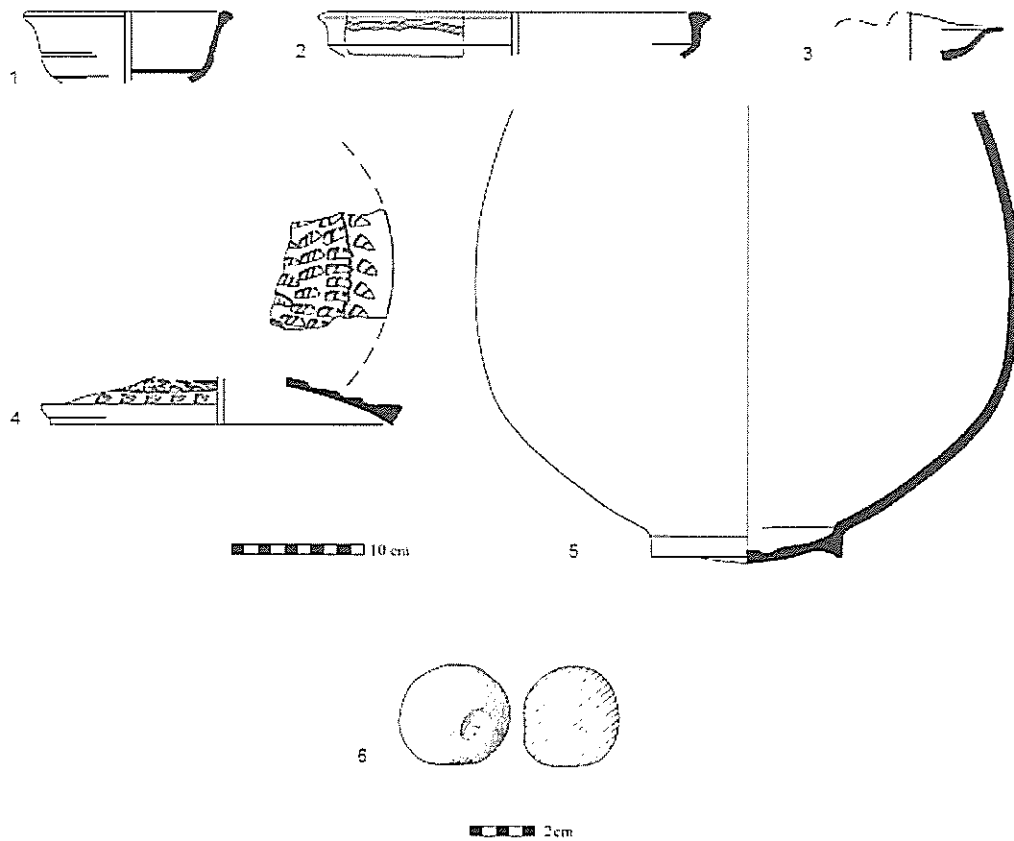

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8105/1	Decorated rim.
2	Holemouth jar	8200/7	
3	Decanter	8062/1	
4	Cup	8062/3	
5	Cooking pot	8063/1	
6	Cooking pot	8105/3	
7	Lamp	8093/3	Ash remains
8	Flask	8098/4	
9	Storejar	8081/1	2 horizontal lines incised
10	Body sherd	8036/7	Projector below handle
11	Chisel	F/8081	Iron. Complete

10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Jug	8112/24	
2	Krater	8112/7	

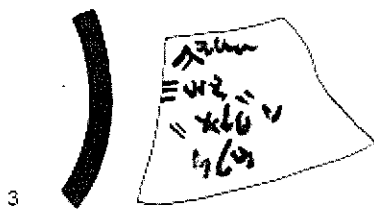
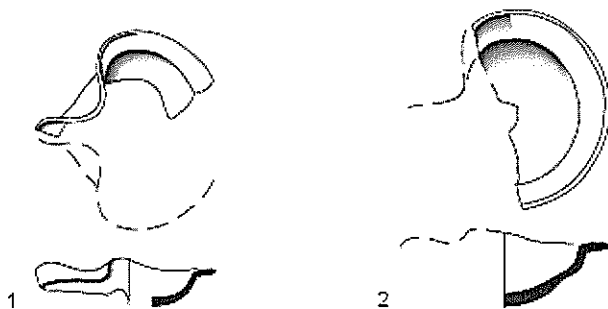
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8029/7	Interior decorated. Red horizontal stripes
2	Bowl	8125/1	Interior and rim wheel burnished. Combed decoration below rim
3	Lamp	8125/2	
4	Baking tray	8104/1	
5	Storejar	8033/1	
6	Weight	F/8033	Clay

לוח 186. שלב H2, לוקוס 1615

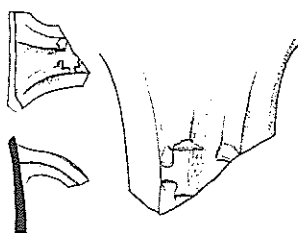
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8060/1	

לוח 187. שלב H2, לוקוס 1724

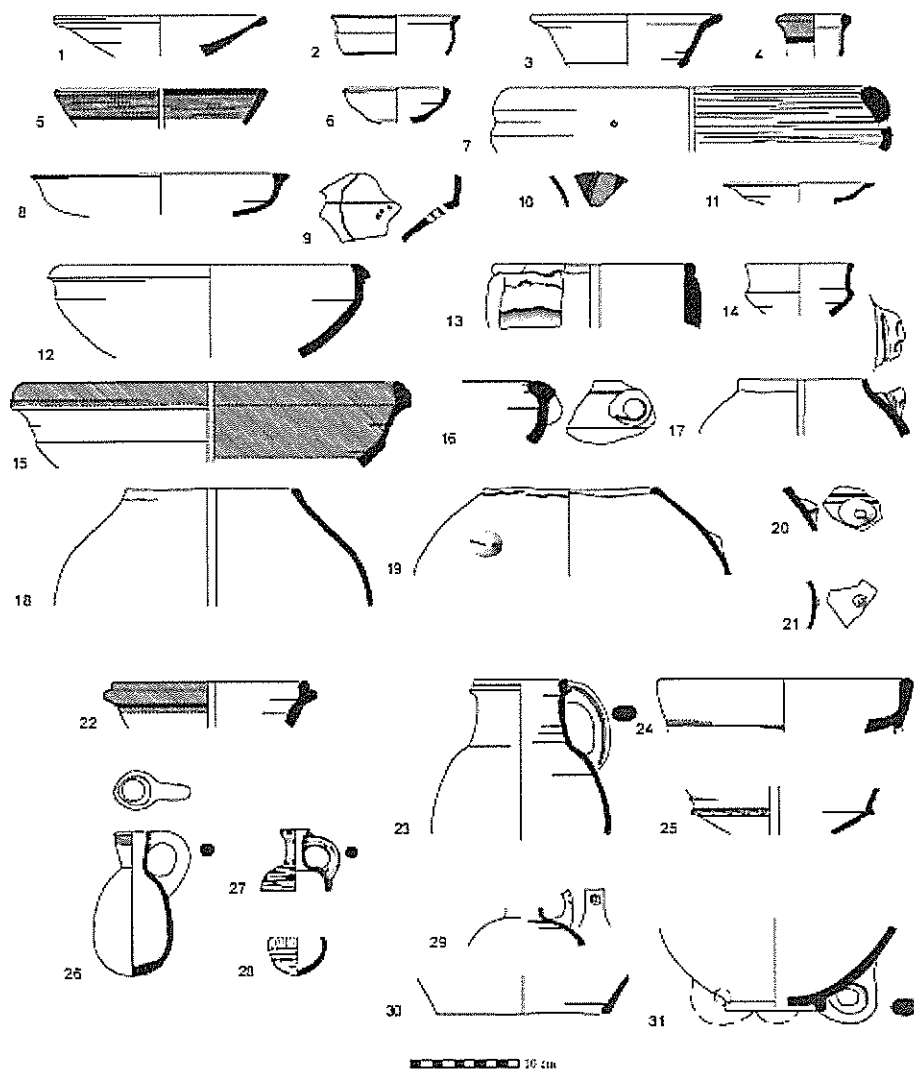
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Lamp	8566/1	Ash remains
2	Lamp	8565/1	
3	Ostracon	F/8565	Ink on clay. Edomite inscription

לוח 188. שטח A, פני שטח, מס' 454

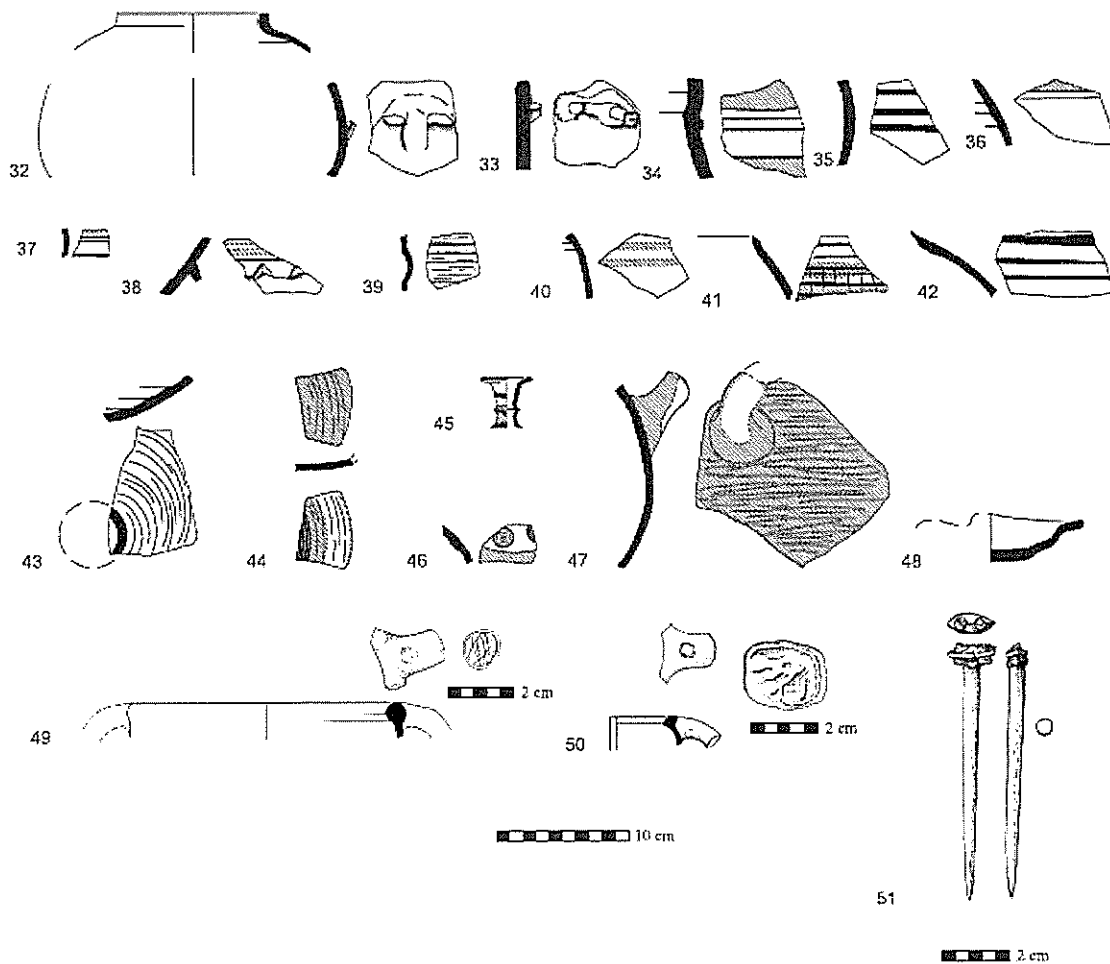

2 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Handle	454/1	2 winged <i>lmlk</i> seal impression

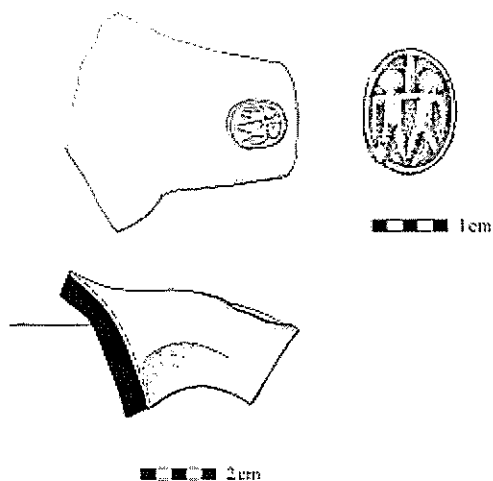

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6433/23	
2	Bowl	119/1	Exterior and rim decorated. Black horizontal stripes
3	Chalice	652/8	
4	Jug	650/3	Exterior decorated. Black and white horizontal stripes
5	Bowl	4024/1	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Bowl	4008/2	Ash remains
7	Krater	4008/1	Light red slipped. Interior and rim wheel burnished. Mending hole
8	Bowl	6449/1	
9	Bowl	6452/18	3 strainer holes
10	Juglet	6452/9	Dark red-brown exterior slipped. Exterior decorated. Black horizontal stripes
11	Bowl	9215/5	
12	Bowl	6383/1	
13	Negbite vessel	6020/8	
14	Bowl?	4106/11	
15	Krater	6581/2	Interior and partly exterior red slipped. Interior and rim wheel burnished
16	Bowl	4212/29	Projectors below rim
17	Negbite vessel	1323/6	Grooved bar handle
18	Cooking pot	4188/1	
19	Base	4199/1	Ash remains
20	Cooking pot	6079/1	
21	Cooking pot	6026/6	
22	Body sherd	6113/6	Projectors on body
23	Bowl	4083/1	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
24	Jug	6426/1	
25	Chalice	6426/6	Exterior decorated. Red horizontal stripes
26	Bowl	4108/10	Denticulated
27	Juglet	6074/1	
28	Juglet	6046/16	Exterior burnished
29	Juglet	4017/1	Exterior burnished
30	Juglet	6459/5	Perforated handle
31	Krater	6374/1	Handled base

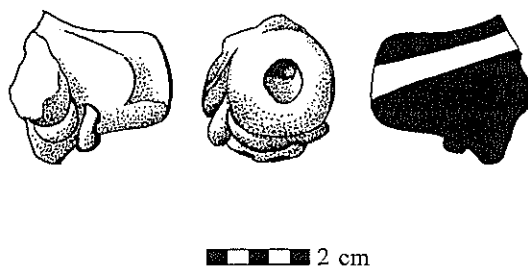
No.	Object	Reg. No.	Description
32	Cooking pot	4209/22	Horizontal handle
33	Body sherd	4183/7	Projectors
34	Stand	4159/12	Exterior burnished and decorated. Black and red horizontal stripes
35	Body sherd	4038/18	Exterior decorated. Black horizontal stripes
36	Body sherd	4198/32	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
37	Juglet	6425/25	Exterior burnished and decorated. Black and red horizontal stripes
38	Chalice	6625/24	Exterior denticulated and decorated. Black and red horizontal stripes
39	Body sherd	6366/1	Exterior burnished and decorated. Black horizontal stripes
40	Body sherd	4151/8	Exterior decorated. Red horizontal stripes
41	Body sherd	6008/10	Exterior burnished and decorated. Horizontal and vertical lines in black and red
42	Krater	6043/2	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
43	Body sherd	4012/1	Exterior decorated. Black concentric circles
44	Bowl	621/1	Interior red slipped. Burnished. Exterior decorated. Red concentric circles
45	Juglet	6380/6	Exterior red slipped, burnished and decorated. Black horizontal stripes
46	Juglet	4051/2	Exterior decorated. Black and red concentric circles
47	Krater	1320/2	Exterior red slipped and wheel burnished
48	Lamp	614/3	
49	Seal impression	6021/1	
50	Seal impression	4217/1	
51	Pin	F/6125/1	Bone. 4 incised horizontal lines

לוח 191. שטח B, לוקוס 61

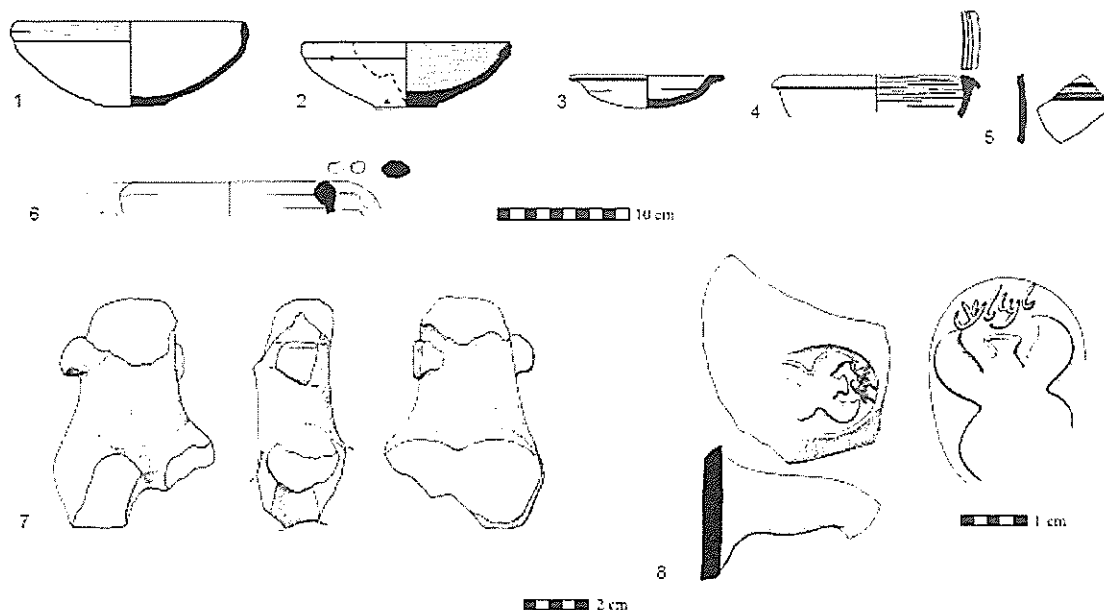

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Storejar	102/1	Seal impression. 2 standing human figures

לוח 192. שטח B, לוקוס 500

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Zoomorphic vessel	F/1365/1	Head of an animal

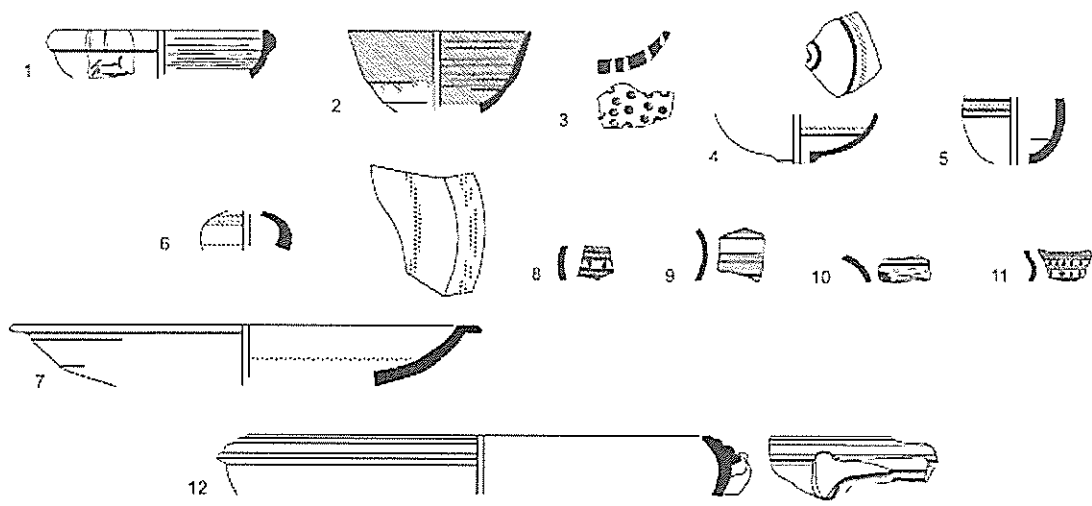
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	255/5	Burnished rim
2	Bowl	223/5	Interior red slipped and wheel burnished
3	Bowl	260/1	
4	Bowl	212/12	Decorated external part of rim. Black horizontal stripes
5	Body sherd	252/14	Exterior decorated. Red and black horizontal stripes
6	Cooking pot	210/30	Two rounded impressions on handle
7	Anthropomorphic figurine	F/255/1	A rider (?). Upper part of body preserved
8	Seal impression	204/1	4 winged <i>lmlk</i>

לוח 194. שטח A, פני שטח, מסי 621

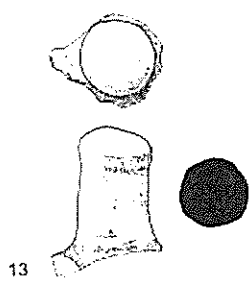

 10 cm

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	621/1	Exterior white slipped. Exterior and partly interior wheel burnished. Decorated. Red and black horizontal stripes. Big black point

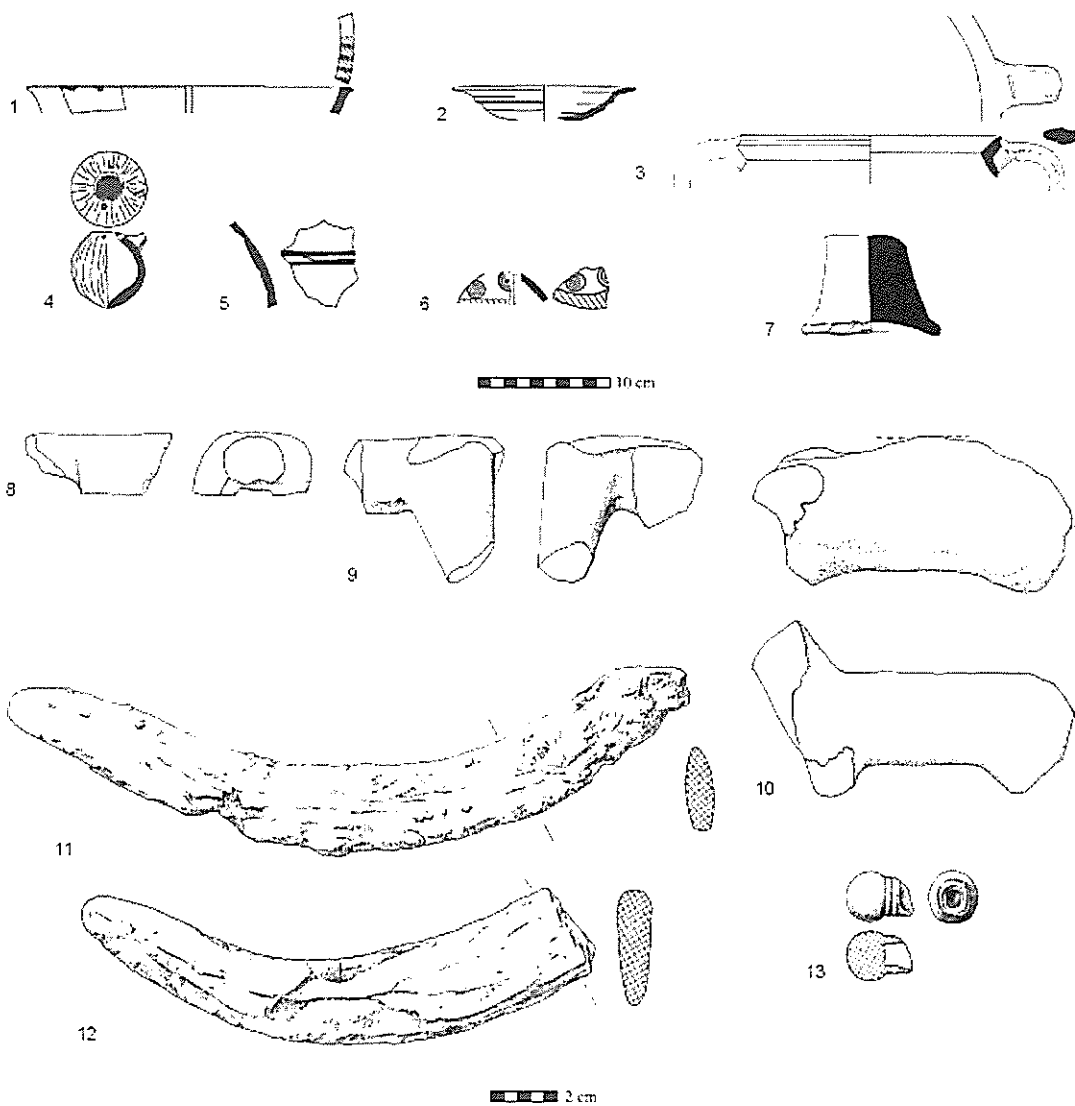

10 cm

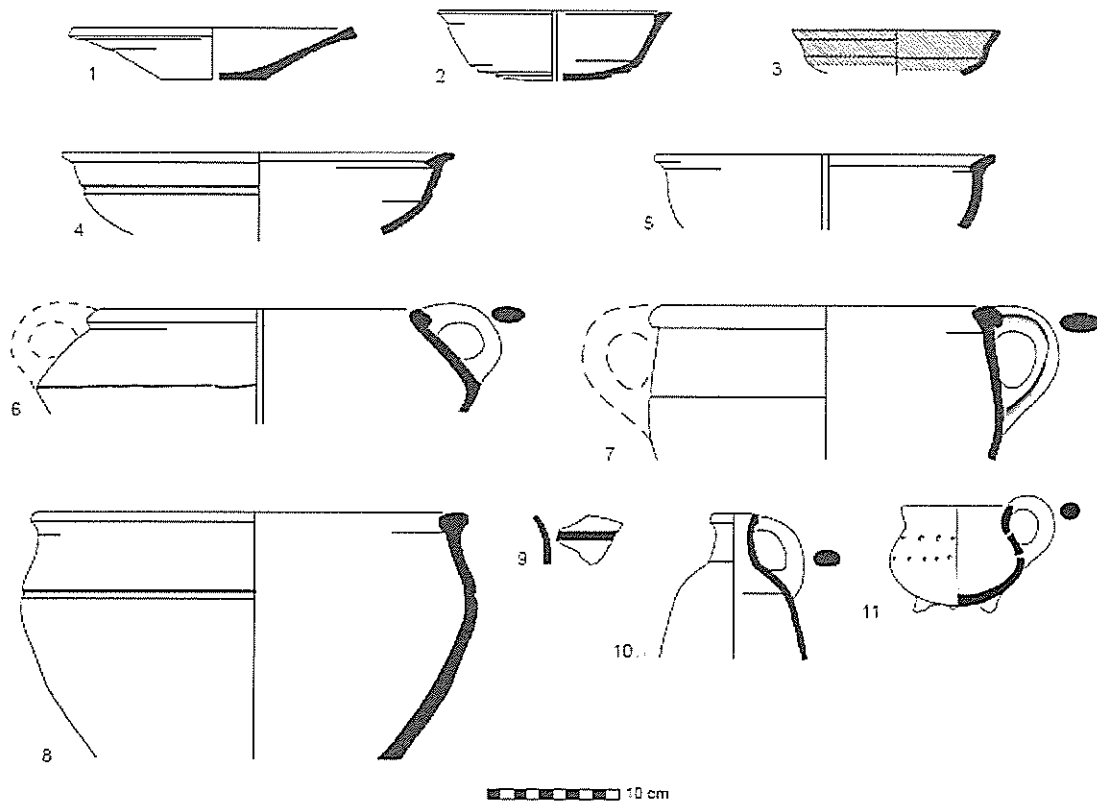

2 cm

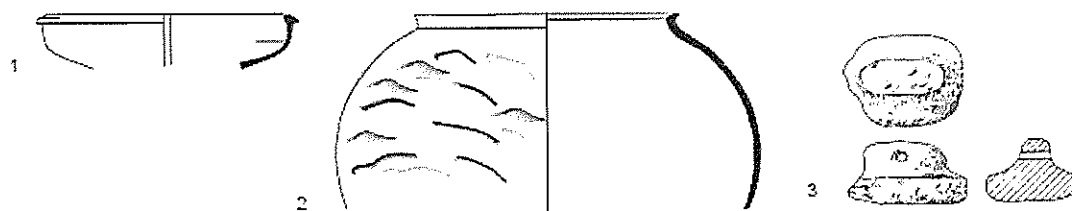
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8520/1	Interior and rim wheel burnished. Mending hole that was sealed. Two lines on handle
2	Bowl	2027/1	Interior and partly exterior red slipped. Interior wheel burnished
3	Body sherd	2027/2	Perforated
4	Bowl	8183/3	Interior decorated. Black and red concentric circles
5	Juglet	8136/1	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
6	Juglet	8019/2	Exterior decorated. Red concentric circles
7	Bowl	8019/1	Interior and rim decorated. Red horizontal stripes
8	Body sherd	8122/1	Exterior decorated. Black and red complex geometric design
9	Body sherd	8592/1	Exterior burnished and decorated. Black horizontal stripes
10	Body sherd	8580/11	Exterior burnished and decorated. Black concentric circles
11	Body sherd	8548/1	Exterior burnished and decorated. Black and red complex geometric design
12	Holemouth jar	8539/1	
13	Unclassified object	F/8007	Stone

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	9054/4	Short black vertical lines on red stripe
2	Chalice	9001/1	Ash remains
3	Cooking pot	9056/1	Horizontal line incised on handle
4	Juglet	9097/1	Exterior vertical burnished. 2 mending holes at each of the neck sides
5	Krater	9010/1	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Juglet	9076/1	Exterior decorated. Black and red concentric circles
7	Anthropomorphic figurine	F/9039	Base of a Judean Pillar Figurine
8	Zoomorphic figurine	F/9044	Body of an animal
9	Zoomorphic figurine	F/9058	Body of an animal
10	Zoomorphic figurine	F/9066/1	Body of an animal
11	Sickle blade	F/9056/1	Iron
12	Sickle blade	F/9056/2	Iron. Broken
13	Round object	F/9063	Bronze. Broken

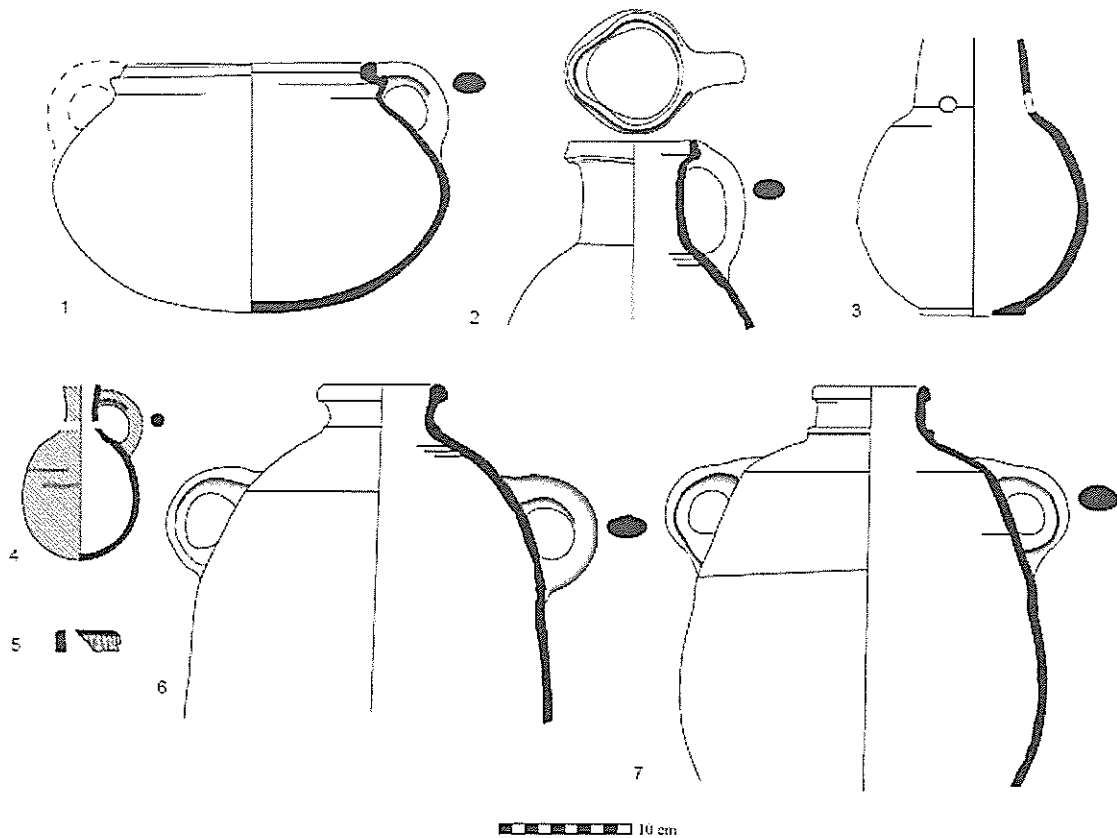

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	6543/1	
2	Bowl	6550/2	
3	Bowl	6517/24	Interior and part of exterior red slipped
4	Bowl	6543/16	
5	Bowl	6543/3	
6	Cooking pot	6543/13	
7	Krater	6517/1	
8	Krater	6517/26	
9	Body sherd	6547/9	Exterior decorated. Black horizontal stripes
10	Juglet	6556/4	
11	Cup	6556/8	2 rows of perforated holes

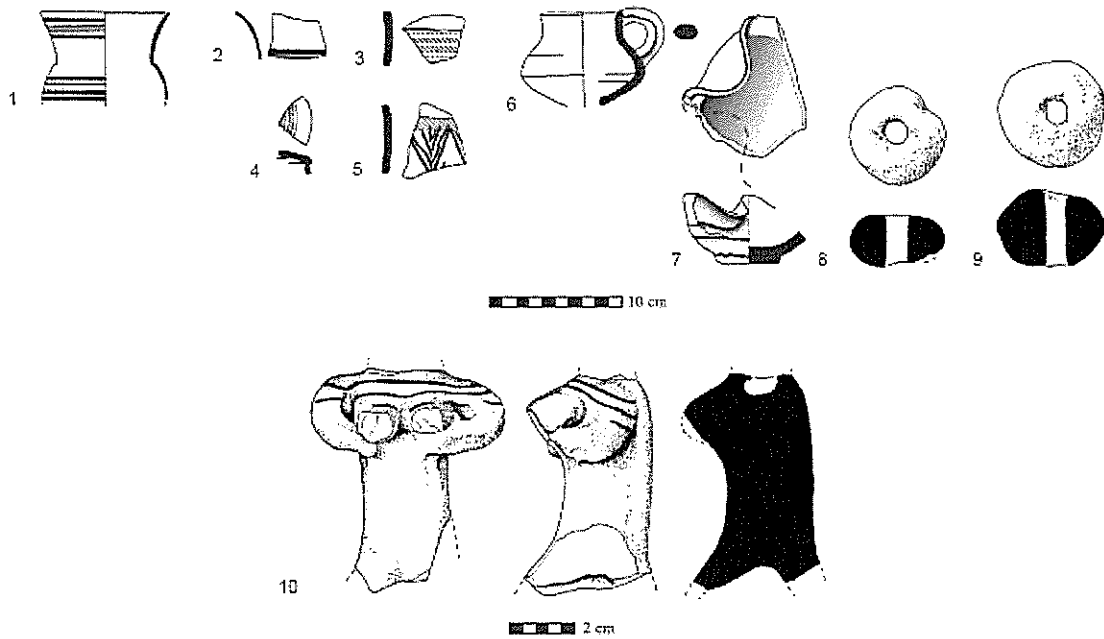

14 cm

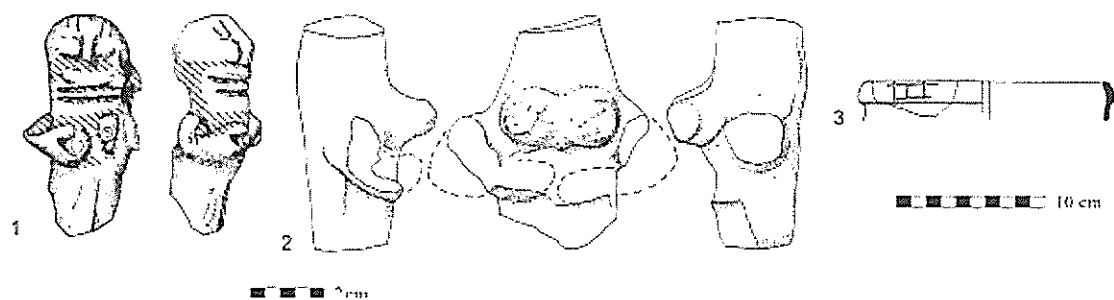
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	8022/1	
2	Cooking pot	8064/1	
3	Stopper	F/8064	Stone. Perforated

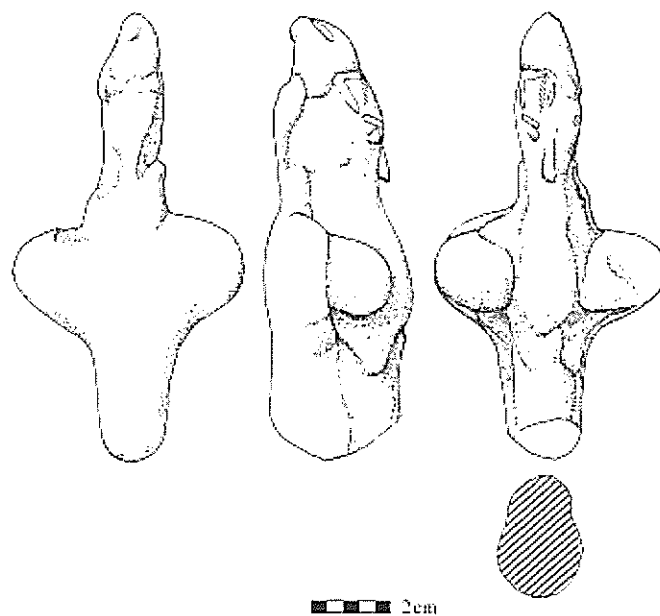
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	3182/1	Many white grits
2	Jug	3197/3	
3	Jug	3197/4	Round hole
4	Juglet	3197/2	Exterior red slipped
5	Body sherd	3204/29	Exterior decorated. Black horizontal stripes
6	Storejar	3197/1	
7	Storejar	3197/26	

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bottle	3079/43	Exterior decorated. Black horizontal stripes
2	Body sherd	3079/3	Metallic wall. Exterior decorated. Black horizontal stripes
3	Body sherd	3083/29	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
4	Body sherd	3083/32	Exterior decorated. Black and red horizontal stripes
5	Body sherd	3079/1	Exterior decorated. Black botanical schematic decoration and red line
6	Cup	3079/2	
7	Lamp	3083/1	Ash remains
8	Loomweight	F/3079/2	One wall is narrower
9	Loomweight	F/3079/1	
10	Anthropomorphic figurine	F/3081/1	Body of a Judean Pillar Figurine. White slipped and possible painted lines

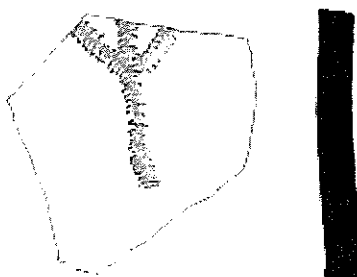

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic vessel	F/7019/1	A solid female, part of an anthropomorphic vessel
2	Anthropomorphic figurine	F/7062/1	Body of a female
3	Bowl	7013/13	Rectangular sign incised on rim

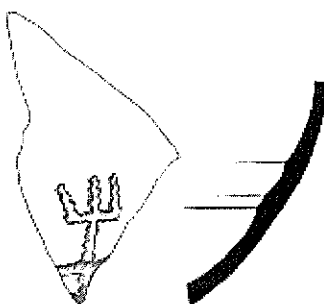
No.	Object	Reg. No.	Description
1	Anthropomorphic figurine	F/3014/1	Stone. A female holding her breast

לוח 203. שטח D, לוקוס 1431

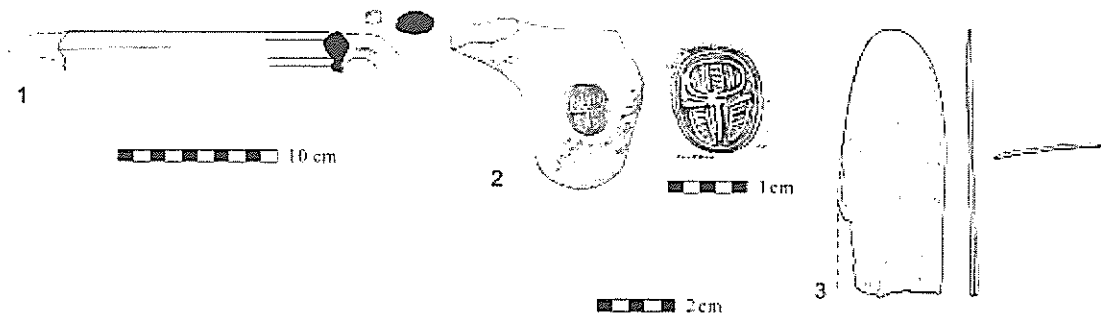

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Ostracon	F/7110	South Arabian letter 'ה'

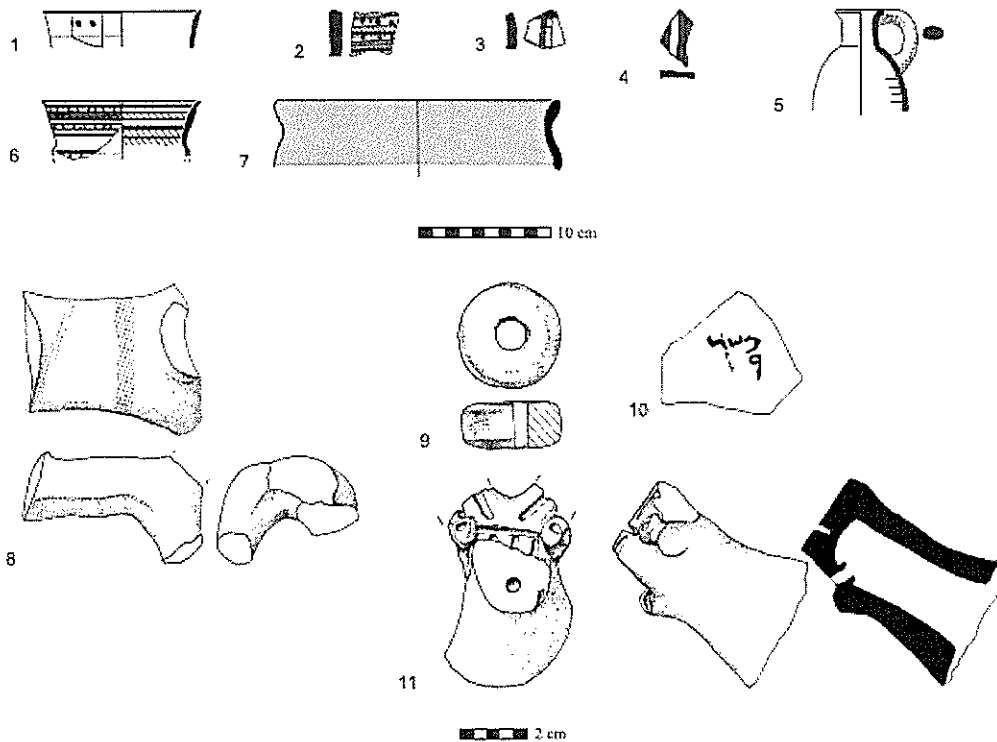
לוח 204. שטח B מערב, לוקוס 1251

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Ostracon	F/6302	Broken. Incised trident. Arabian sign

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Cooking pot	1020/9	Oval impression on handle
2	Seal impression	1006/36	Oval. Hieroglyphic signs and a tree flanked by two cobras
3	Spatula	F/1006/1	Bone. Broken

No.	Object	Reg. No.	Description
1	Bowl	9525/1	Exterior and rim decorated. Black and red horizontal stripes and points between them
2	Body sherd	805/1	Exterior decorated. Red and brown horizontal stripes and black points between them
3	Body sherd	7024/1	Exterior decorated. Black and red stripes and net pattern
4	Body sherd	7024/2	Interior decorated. Black and red horizontal stripes
5	Juglet	5030/1	
6	Bowl	1083/1	Exterior and rim wheel burnished and decorated. Black and red horizontal stripes
7	Bowl	9624/8	Dark red brown slipped and wheel burnished
8	Zoomorphic figurine	F/7018/1	Body of an animal
9	Spindle whorl	F/7113/1	Limestone
10	Ostrakon	F/10000/1	Ink on clay. Hebrew inscription פשה ר
11	Zoomorphic figurine	F/10000/2	Head of animal

Tel-Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies

Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures

A Town in the Desert:
Geographical, Economic and Sociopolitical
Perspectives

A dissertation submitted in partial fulfillment of the
requirements for the degree Doctor of Philosophy (Ph.D.)

by

Yifat Thareani

Under the supervision of
Prof. Israel Finkelstein and Prof. Nadav Na'aman

Volume II: Illustrations

Submitted to the Senate of Tel-Aviv University

February 2010